

Гъаким Къурбан

РАКЪИНИН МУГ

Пуд ктабдикай ибарат роман

Магъачкъала

2013

ББК 84. 4

А-39

Рецензент – Гашаров Гь.Гь., Дагъустандин гьукуматдин университетдин профессор.

Гьаким Къурбан. Рақьинин муг: Роман-трилогия. - Магъачкъала: Дагъустандин ктабрин издательство, 2018. - 715 ч.

Хаким Курбан. Гнездо солнца: Роман-трилогия. - Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 2018. - 715 с.

Гьаким Къурбанан «Рақьинин муг» лезги халкъдикай теснифнавай, виш йисан девир къунвай, гьикаятдин члехи эсер - роман-трилогия я. Ам 3 романдикай ибарат хъанва, алатай асирда печатдай акъатна: «Асиррин рехъ» (1984), «Четин бахт» (1987) ва «Хважамжам» (1993).

Сад лагъай романдин гьерекатар XIX асирдин эхиримжи ва XX асирдин сифте йисара Муг-Рагъ хуьре, Бакуда, Дербентда, Темир-Хан-Шурада, Ахцегъа ва Тахтахуьре кьиле физва. Зариди дагъвийрин кесиб уьмуьр, нафтладин мяденра кваллахзавай фялейрин агъур зегъмет, абурун азадвал патал большевикри члуьгвазвай къати женгер бажарагълудаказ къалурнава.

Къвед лагъай романдин гьерекатар XX асирдин 1917-1941-йисара Дагъустандин хуьрерарни шегъерра кьиле физва. Авторди Дагъустанда Советрин власть тесстикъарзавай, граждан дяведин, колхозар тешкилзавай йисарикай, тарихдин делилрал бинелу хъана, фасагъатвилелди суьгъбетзава.

Пуд лагъай романдин гьерекатар Лезгистанда кьиле физва, ам Ватандин Члехи дяведин ва гуьгъуьнин йисариз бахшнава. Лезги рухвайри ва рушари Ватан душманрикай хвейивал, дяведин йисара чклай майишат гуьнгуьна хуьтазвайвал къалурзава.

Роман-трилогияда халкъдин къагъриман рухвайрин: Сфи-эфендидин, Къази-Мегъамедан, Мукътадиран, Абидинан, Самсаман, Къамкъаман, Нуфталидин, Шабузан, Алиметан, Мурсалан, Сижаратан, Санжадин ва мсб. риклел аламукъдай къаматар ганва. Феодализмдин, капитализмдин ва социализмдин шартлара гъвечли халкъдин къадар-къисмет веревирдзава.

«Рақьинин муг» роман-трилогиядиз дуьзгуьн композиция, акси къуватрин хци акбунар, жанлу къаматар ва литературадин девлетлу члал хас я.

«Рақьинин муг» - лезги литературада сад лагъай роман-трилогия я. Адаз алимри, критикри, клелзавайбуру: Гь. Гашарова, Дж. Джамалова, М. Джалилова, К. Казимова, М. Мифталиева, Ф. Несрединова, С. Османовади, Гь. Рамалданова, Ш. Шихмурадова ва мсб. виниз тир къимет гана. С. Алиевади кандидатвилдин диссертация хвена, «Гьаким Къурбанан «Рақьинин муг» роман-трилогиядин поэтика» ктаб басмадай акъудна (2007).

Издательстводин «Рақьинин муг» роман-трилогия сифте яз, пуд ктабни санал, автордин 80 йис тамам хъуниз талукъарна, акъудзава.

Хаким Курбан, 2018 г.

© Дагкнигоиздат, 2018 г.

Г Б А Х Ъ У Н

Каспи гьублуькай, цIайлапанар хьиз, накаман сифте ярар хкатна: Шалбуз дагъдин къецIил кукIушири гьасятда рапрапар гана. Цавун тагъ, турар хътин хци рагар, муркIадин зурба хвахвар, агъзур йисарин живедин гьамбарар, къупдикай хкудайбур хьиз, яру, хъипи, билбилжегьре жезва.

Зурба яру туп сирнавиз-сирнавиз чилиз мукъва жезва. Шалбуздин хура гьатнавай яру-хъипи нурарни яваши-яваши виняй агъуз, чан алайди хьиз, эвичIзава. Чигедин стIалри къванерал, векьерал, якъутри хьиз, цIелхемар гадарзава. Чубанрин кфилри сваларин нагъмайрихъ галаз зил къазва. Цавун аришдай лекъери уьфтер язава. Инсан суьгъуьрда твадай хътин сесер са битав мандиз, са макъамдиз элкъвезва.

Нурари чпин гьерекат давамарзава: чIиб-чIиб, юкI-юкI агъадал эвичIзава. Сува къушари, агъзур жуьре нагъмаяр ягъиз, сувар къурмишнава. Къуд пад вилин ишигъ тухудай къван гуьзел, жуьреба-жуьре рангаринни нехишин, инсан пияла ийидай атирлу цуьквер я.

Рагъ яргъи кIарарин гурар хътин мизредив агакъна... Яру-хъипи нурар телевидениедин къакъан симагъаждал, чIижерин кул хьиз, рагарик ккIанмай хуьруьн кIалубрал, алатай девиррин шагъид яз акъвазнамай къеледин цларални минарайрал, халкъднн искусстводин имаратар акъудзавай фабрикадин зурба дараматдал, къавариз сахсини ракъ янавай къве мертебадин кIвалерал, шегьердиз ухшар аваз кутазвай магълейрал, Совет девир патал чанар гайи къагъриман рухвайриз эцигнавай яру мармардин гуьмбетдал, Вегьрен тIулал алай мектебдин къве мертебадин дараматдал... алукъна.

Хуьрелай радиодай гузвай «Пакаман хийир» мандин ванер алатзава. Гурмагърай икъи гумар акъатзава, абур цавук кутазвай дестекар хьиз, вили бушлухриз хкаж жезва. Хуьруьк гатфарин накамаз хас гьерекат, гьарай-эвер, рахун-луькIуьн акатзава.

Гуьнедин кIаняй гьвечIи, гурлу, къилел лацу каф алай ЧIехи вацI, абудейсандин сел хьиз, авахъзава. Цин къайи лепеяр ракънин нурарал хважсамжамдин фирийриз элкъвезва. Дерода авай хуьрериз ракънин гила-ахна салам гуда...

Дагъдин сува эбеди фаракъат хъанвай дегъзаманрин хуьр ракънин сифте нурар аватзавай муказ ухшар я. Гъавилляй адал Муг-Рагъ, яни Ракънин Муг, тIварни акъалтнава. Муг-Рагъ...

Муг-Рагъ— Къаф дагъларин виридалайни багъа къаши, зи хайи ватан, зи гуьзел Дагъустадин якъут я, адан къисметни — зи ЧIехи Ватандин къисмет.

АСИРРИН РЕХЪ

Сад лагъай роман

Сад лагъай кьил

ГУЪЗЛЕМИШ ТАВУР МУГЪМАН

1.

Дагъустандин тарихда дерин гелер тур, ам гъамишалугъ Рагъак1идай патахъ галаз алакълу авур ц1ек1уьд лагъай асирдин эхир атана.

1892-йисан мишекъат хъуьт1уьн куьруь югъ акуна-такуна куьтягъ жезвай. Рагъдандин аяз акъатна: живеди чар къазва. Гъилериз хъухъ гуз, алеррал алаз авахъзавай, мурк1адал к1егъебар къугъвазвай аялрин дестеяр кьери жезва. Абуруз айванрилай бадейри, дидейри эхверзава. Верчери, киц1ери демекриз тади къачунва. Дагъдин хуьрел нянин перде акъалтзава.

Муг-Рагъ хуьре азандин «Аллагъу акбар!» гафарин ванер гъатна: жуьмядин миск1индин куьк1ва варзни гъед авай минарадилай мижевирди 1 мусурман стхайризни вахариз Аллагъдив чпин хиве авай пак ферз - нянин кап1 вахгуниз эвер гузва.

Кимерал суьгъбетрик квай итимрик тади акатна: дастамаз къачуз садбур к1валериз, садбур миск1индин к1аник квай къуллада, садбурни латарал фена. Са шумуд декъикъадилай вири итимар: къуьзуьбур, яшлубур ва жегъилар, низамдиз к1ват1 жезвай аскерар хъиз, тади кваз миск1индихъ ахмиш хъана. Абур са-сад, дегълизда к1вачерилай шаламар, башмакъар, т1ип1рияр, шаталар хт1униз, Аллагъдин к1вализ, сиви зикирдин гафар тик-рариз, гъахъзава. Миск1индиз салам гуз, гъар сад фадлай вичиз адет хъанвай чкадал - чилик вегъенвай гамарални халичайрал, рангунин рухварални хъуьтуьл литерал, к1вачер к1аник кутуна, к1уртар, валчагъар, чухваяр, абаяр ва бармакар аламаз, мет1ерал ацукъзава. Чинарни минбардихъ, мусурманрин виридалайни михъи зиярат - Кябе галай къибледихъ, элкьуьрнава.

Вири к1ват1 хъунухъ гуьзлемишиз, ч1ехи фекъи Магъмуд-эфенди, адет хъанвайвал, сабурдивди имамда ацукъна, хинеда тунвай чурудай кап эвягъиз, Аллагъдиз ибадат авунал машгъул я. Инсанрин вил ада кап1 башламишдай ихтияр гунал, «фаати-гъа» лугъунал, ала. Абур, муьршуьддин эмирдал вил алай муьруьдар хъиз, секинсуз я.

Минарадал нянин ч1векъ аязди тади гайи мижевир Мирзе миск1индиз хтана. Авагъ хъувунни гуьзлемиш тавуна, ада къалабулукъ кваз фекъидин япал жуьрэтлудаказ кушкунна:

- Багъишламиша... Эфенди... хтана.

- Гъи эфенди? - жузуна ч1ехи фекъиди: Муг-Рагъа мусурман диндин рекъай ч1ехи к1елернавай, «эфенди» т1варц1из лайихлу хъанвай итимар гзаф авай, абуру Самур дередин хуьрера имамар, фекъияр, къазияр яз

.....

1. Четин гафариз ва т1варариз баянар ктабдин эхирда ганва.

к1валахзавай. Миск1инда ацукънавай инсанрини япар хкисна.

- Сфи-эфенди, - зурзавай ванцелди лагъана Мирзеди.

- Гъангъ?! - Магъмуд-эфенди са легъзеда нефес къурана амукъна. Теспягъар авай гъилерик зурзун акатна. Чина гъатнавай биришар агаж жез, ахъа хъана. Чурудин къери ч1арар гъар сад санихъ юзана. Фекъидин рик1яй агъзур хиял физвай. Пехъи хъанвай вилер миск1индин зурба к1вале къекъвена: Айдабег гъеле атанвачир, ихътин мекъи, к1вачи чил къан тийизвай юкъуз ам татунни мумкин тир. «Киц1 вац1у тухудач! Агъ, агъдабан! - фикирна ада Сфи-эфендикай. - Астафируллагъ! - акъатна фекъидин зурзавай п1узаррай. - Бес гила зун?!»

Са геренда, вучдат1ани чин тийиз, ч1ехи фекъини мижевир къведедин кис хъана. Магъмуд-эфендиди галачир угъуъ яна, вичин туътер ачухна, амма гаф жагъанач. Ам, агъургъан акъалтзавайди хъиз, дак1вазвай. Ахпа садлагъана, гъулягъди ягъайди хъиз, къарагъна, минбардин виликай инихъ-анихъ къекъвена. Мижевир, ийир-тийир квахъна, табий вилералди вичин агъадиз килигзава.

- Вири Аллагъдин гъиле хъуй... Жув имамда акъваз, вунни к1елнавай итим я, зун фена! - садлагъана вик1егъдаказ лагъана Магъмуд-эфендиди. - Хабар къур кас хъайит1а, кефсуз хъана лагъ, - ам, къве гъиливни руфунин к1ан къуна, асани рик1елай алатна, миск1индай экъеч1на.

2.

Хуъруън к1анел са шумуд гада алеррай авахъзавай. Абурукай къвед, ругуд-ирид йиса авай хътинбур, чпин алер къванце акъуна, аватна, башк1улар хъиз, к1ват1и-к1ват1ар хъана, михъиз живедин нинийриз элкъвена. Са гужуналди къарагъна, чпи-чеб хъицикъдин бармакралди михъи хъийидайла, абуруз лацу чуру квай, къакъан, вилера гъижран авай, агъил итим акуна. Ада живеди къунвай къванерилай, накъварилай кап алтадзавай. Ахпа аса хурув кутуна, угъ акъадарна, гзаф хуш ва галатнавай ванцелди аялар агъмишна:

- Салам-алейкум, чан балаяр! Яраб куън нинбур ят1а?

Куълуъ къевер хътин гадаяр чашмиш хъана, гагъ чеб-чпиз, гагъ таниш тушир къужадиз килигиз, амукъна. Абуруз вилерин к1аникай яргъи буйдин, лацу як1арин, рехи чуру квай, къуъне куъгъне гъебеяр авай къуъзуъ итим аквазва. Адан рахунар Муг-Рагъ хуъруъз хасбур тир, амма парталар, иллаки бурма хъицикъдин хев галай магъутдин палту, яц1у к1анер квай чекмеяр, башлук танишбур тушир. Ихътин парталар Бакудай хкведай фялейрал же-дай. Рекъин мугъмандиз яргъалди килигна, гадаяр, ади чуъкъни тавуна, са патахъ эляч1завай.

- Бубади квевай хабар къазва: куън нинбур я? - мад рахана итим.

- Чун? Чун Сфийрин Алиман, - лагъана гадайрикай ч1ехида.

- Вуч?! Алиман гадаяр я?!

- Эхъ. Зун - Самсам я, ам - зи стха Къамкъам,— жаваб мад ч1ехида гана.

Къужа, юкъ агъузна, неррикай «циц1ибрин к1вачер» куърс хъанвай аялриз мукъуфдивди килигна.

- Я чан балаяр! - адай гъарай акъатна.- Зи вилериз ихътин бахт аквада къван?! - ада вегъена кьве гадани къужахламишна. Къуткъунарна, члурун гъецлер хъиз, катиз гъазур хъанвай гадаяр садлагъана секин хъана: абурун къанвай гъилерал, аязди канвай чинрал аламатдин къужадин кузвай накъвар авахъна. Аялар серсер хъана.

- Я буба, вун вуж я? - мукъаятдиз, азарлу инсандивай хъиз, хабар къадай жуърэтна Самсама.

- Зун? Зун?! Зун, балаяр, куь члехи буба... Сибирдиз суьргуьн авур Сфи-буба, - къужади плузарикай хъверна.

- Сфи-буба?! - гадаяр, кичл акатна, таниш тушир къужадин къужахдай экъечлна, са кьерех хъана, вилерин кланикай шаклудаказ килигиз, акъвазна.

- Эхъ, эхъ, чан балаяр! Куь, члехи буба, Сфи-буба, - тикрарна гуьзлемиш тавур ажайиб мугъманди.

Гъвечли стха, Къамкъам, къулухъ элкъвена, «Сфи-буба хтана-а-а!» гафар гъарайиз-гъарайиз, клвалихъди катна. Самсам яваш-яваш члехи бубадив агатна.

— Хъша, чан бала, — лагъана, Самсаман гъил хкъуна, Сфи-эфендиди тикдай винелди багъри клвалихъди еримишна. Самсаман гуьгъуьна алерни, вичин иеси хъиз, шаддиз галтад жезва.

Къамкъам, балугъчидин турунай акъатай гъед хъиз, катзавай, адан гъарайдин ванци вири хуьр клвачел къарагъарна. Бейхабардиз амукъайбур анжах са мисклинда клпунал алай итимар хъана.

Садани ихътин хабар гуьзлемишзавачир. Виридалайни вилик буба Алима, Сфи-эфендидин амай-амачир са веледди, хуьруьн кланел аламаз къаршиламишна. Буба дустагъда турдалай къулухъ ам чпин душманар, Магъмуд-эфендини Айдабег, авай мисклиндиз хъфизмачир: ада, Агъмед имиди хъиз, капл-тлеат клвале ийизвай.

Кпулри къуна, месел алкланвай Агъмедакни юзун акатна. Ада тадиз клурт къуьнерихъ вегъез башламишна.

- Я къужа, вун гъиниз? - жузуна валчагъ алуклзавай къариди. - Ви чанда къекъведай къуват авай туш, вун ярх жеда гъа!

- Зи рикл алай члехи стха хтайла, бес зун, я къари, месел къаткидани?! Ваъ, заз ерли тлазмач, - Агъмед, дугъриданни, чина са азиятни авачиз, къарагъна. - Играми стхай хтана, лагъай ван галукъайла, заз жув айгъурдал алай хъиз хъана! Исятда, къари, заз жув цлийи дуьньядал экъечлай хъиз ава. Белли!

Къужани къари къведни гъаятдиз эвичлна, къведни теспача яз живеди къунвай варцел экъечлна.

- Гъина ава зи Сфи стха?! - жузуна Агъмеда зурзазвай ванцелди, адан ван садазни хъанач. - Гъинава?! - тикрар хъувуна, вичин вилериз хъиткъиннавай накъвар къаридикай чинеба михъна.

- Мад Къамкъама табич къван, - лагъана къариди. - Алимни буба къаршиламишиз фенва. Сабур ая, абур исятда хкъведа.

Дар куьчедин агъа къйляй шад рахунрин ванер акъатна: са къифле инсанрин юкъва аваз винелди Сфи-эфенди хкъезвай. Хуьруьнвийри адавай жузунарзава, адан гъилер къазва, адав, эвлиядив хъиз, чпин аялрин къилелай кап алтадиз вугузва...

- Я! Я! Гъа гъам я! Зи рик1 алай стха Сфи я! - Агъмедан вилер мад накъварай ац1ана. - За ваз лагъанай: чи хъсан Аллагъди пис к1валах ийич, къари. Сфи михьи инсан я, ам гъа хашпарайризни багъа хъайидал са шакни алач! Михьи инсан Сибирдайни хкведайди я. Гила чи душманриз дуьнья дар жеда! Къари, зи гапур гъваш! Цурай са яц акъуд! Фад-фад. Сфи ахгакъзава. Са къуншидиз ша лагъ, яц тук1урай. За стха сагъ-саламатдиз хтун хъайит1а, яц тук1уна, хуьруьз як пайда лагъана къин къунвайди я. Амай садакъаяр-муфакъаяр чна Эренлардал гатфариз акъудда...

- Башуьсте, къужа, Сфи стхадин т1варц1ихъди заз вуна вири малар-хпер тук1урт1ани гъайиф туш, - Селимат къариди тадиз гапур гъана, къасабчидиз эверна, яц акъудиз цуриз чукурна. Варарал халкъдин юкъва аваз Сфи-эфенди ахгакъна. Ам хайи дегедиз килигзава: варарин къилел къунан крчар, гуьрцелдал куьгъне леэн алама...

- Салам-алейкум, Агъмед стха! - шадвални къагъар какахънавай ванцелди галк1из-галк1из салам гана мугъманди.

- Алейку-салам, зи масан стха... Зи камаллу стха! - Агъмедазни къагъар атана. - Я сад Аллагъ! Им вуч бахт я?! - Агъмед, лекъ хъиз, стхадал атана: абур гарданра гъатна. Ц1увад йисан вахтунда тахкур, и йикъак умудни квачир стхайрин рафтарвал, къит накъвар акурла, дишегълияр анихъ амуькрай, итимривайни чпин накъвар къаз хъанач. Вири хзан, мукъва-къилияр, къуни-къуншияр багъа мугъмандал алк1ана. - Зи вилерининур стха, вун сагъ-саламатдказ хтунин сагълугъдай! - Къасабчидин гапур яцран туьтуьнлай фена..

Агъмед теспача хъанва, ада стхадин гъил ахъайзавач.

- Ша, чан стха, ваз вири къапуяр ахъа я. Аквазвани, гъамиша хъиз, гилани халкъ ви гуьгъуьна ава. Гъеле вири итимриз хабар авайди туш гъа, абур кап1из миск1инда хъун лазим я... Айгъана вун хтаначирт1а, чун михъиз авара жедай хьи... Я Аллагъ, ви рагъимдин ч1ехивал вуч я! Я чан сад Аллагъ! - тикрарзава ада.

Сфи-эфендиди к1валера вил къекъуьрзава. Агъмед адан гъавурда акъуна.

- Сфи стха, ваз сагъвал гуй, вун Сибирдиз фейи къве йисалай, хажалат ч1угуна-ч1угуна, ви уьмуьрдин юлдаш рагъметдиз фена. Ам чна эл-адет тирвал динжарна, рагъмет хъуй вичиз, ви чан сагърай, - лагъана гъвеч1и стхади. - Адаз къисмет тахъай уьмуьрар Аллагъди ваз, ви балайриз гурай. Са дуьа ийин. Фаати гъа! - рагъметдиз фейидаз гъарда вичин дуьа бахшна, гъилер чинай эвяна. Муькуь бедбахтвал хзанди мугъмандикай гъеле чуьнуьхун къет1на.

- Ибурни ви хтулар: Самсамни Къамкъам, - Агъмеда каркач1 гадайриз гъил туьк1уьрна. - Ви рик1 тарихдал алайди чиз, за абурал чи иридархайрин т1варар эцигна.

- Пара къаар сагърай, чан стха. Абуру чпин ч1ехи буба хуьруьн к1анел къаршиламишна,- лагъана Сфи-эфендиди. - Къат1унар авай гадаяр я, чеб Аллагъди хуьй!

- Я стха, вуна, адет тирвал, вучиз Ч1урал шегъердай, Мамрачрикай чаз хабар ракъурнач? - жузуна Агъмеда. - Чна ваз ф1йтун ракъурдай! Халичадин йегъерчи алай яргъа балк1ан ракъурдай! Ви вилик вири халкъ къведай хьи, - Агъмеда вичин наразивал къалурна.

- Заз ихътин дар вахтунда куън инжиклу ийиз к1ан хъанач...
- Бес вун к1вачи-к1вачи хтанани?!
- Ваъ, зун Ч1урал шегъердай Сугъал къван Ахцегърин файтунда аваз хтана.
- Ак1 хъанат1а, хъсан я, - Агъмедан рик1из регъят хъана.

3.

Айдабег, бугъ алахъзавай т1ач хъвана, къуънт яна, к1арасдин чарпайдал, ацукънава. Далудихъай дак1ур хъуъцуъганар вегъенва. Ц1а авай чич1един халичадила ала алай тфенг, бешатлан, са хилен тапанчи куърсарнава. Абурун арайрай чпел къизилдин, гимишдин нехишар ат1анвай гъвеч1и ва ч1ехи хенжелар хкатзава.

К1валин эрч1и пип1е зурба къул ава. Ана к1арасдинни куп1арин гужлу ц1ай кузва. Ят1ани к1вале мекъизва. Нуъкерди мукъвал-мукъвал ц1ал к1арасар хъивегъзава. Гъар ялавар къизгъин хъайила, чарпайдал ял язавай къужадин ат1угънавай чин, куъруъз тунвай рехи чуру, хъалхъамра гъат хъувунвай рагъул вилер, куърс хъанвай к1венк1вер хъипи спелар аквазва. Айдабег ахварин хиялдик квай хъиз я, амма к1вале авай хъандиз, нуъкерриз чизва: къе бегдин кефияр ч1уру я. Гъавиляй са к1валяйни са ванни къвезвач, Ч1ехи папа ц1ун к1вале гъуълуъз адан рик1 алай хуърек - къанси-кишмиш алай ирандин лацу дуъгуъдин аш ийизва.

Айдабеган рик1яй сад-садалай туъкъуъл хиялар физвай: дуъньядикай кеф ч1угъваз алакъдай, садлагъана къудгъунна къарагъна герек чкадиз фена хкведай, жуван девлетдин рабатвал ийиз алакъдай вахтар алатна. Аллагъди ат1ай къуъзуъвал атана лап къамал ацукънава. И кар виридаз ашкара я, гъавиляй я папари, я нуъкерри адаз лазим тирвал яб гузмач. «Ваъ, ваъ, зун гъахъ туш. Аси тежен. Аллагъ къилел ала. Зи ч1ехи паб, Магъи-ханум, заз гъа виликдай хъиз вафалу я... Нуъкерарни ч1алаз килигзава. Тавурт1а за абур тахъай гъисабда!» — садлагъана Айдабеган вилериз ишигъ хтана, ам вичин умудлу панагъриз-яракъриз килигна.

Эхъ, и яракъар Айдабеган гъиляй садрани кими хъайибур туш. Я ам садрани яргъа балк1андин к1улайни эвич1нач. Ахцегърин, Къасумхуъруън, гъатта Ч1урал шегъердин базарарни бегенмиш тахъана, ада Къабардадин ва я Къарабагъдин базаррай вичин вил ацукъай балк1ан-шив, иесиди лагъай къимет гана, къачудай. Ахпа хуъре са вацра ада вичин ц1ийи балк1андин тарифардай, вичин туък1уързавай къундармаяр вичиз хуш жез, галачир хъуъруърнардай. Бег хъуърейла, кимел алай лежберарни хъуъредай. Эгер хъуъруърн тавур кас хъайит1а, Айдабегаз хъел хъведай. Бегдиз хъел атун, гъелбетда, гъак1 амукъдочир...

Айдабеган вик1егъ, мерд вахтар фад алатна. Девлет гзаф жердавай ам мискъини хъана... Къуъзуъ жердавай ажайиб хесет акатна: адаз вичикай виридалайни, лап Ирандин шагъдилайни, Туъркиядин султандилайни, Урусатдин пачагъдилайни девлетлу инсан хъана, вичикай вири махлукъ рахана к1анзавай. Амма адаз вичикай садрани ахътин инсан тежедайди чизвай. Гъавиляй адахъ са чинибан эрзиман авай: амни вичикай гъич тахъайт1а гъа и Муг-Рагъ хуъре къванни халисан бег хъунухъ тир. И эрзи-манни къилиз акъат тийиз акурла, адан рик1елай намус алатзавай - инсанвилини къапарай михъиз акъатзавай.

И кардин сирни ам тир хьи, Самур дередин хуърер дегъзаманрилай азад яз, вири агъалиярни узденаз яз, ханар-беглер авачиз яшамиш жезвай... Айдабеган буба, Гъанифа, амалдар ва къаних инсан яз, яваш-яваш девлетлу хъанай. Хпер, малар гваз Къубадиз, Шекидихъ ва Ширвандихъ физ-хквезвай серкердиз дуьнья аквазвай. Гъанифадиз а патара са адет виридалайни гзаф бегенмиш хъана: амни кесиб инсанар беглериз, ханариз, шагъриз ва султанриз табий хъунухъ тир. Ада фикирна: «Чи хуърера вучиз беглер ва я ханар авач?! Вучиз зун хътин девлет авай итим къени бег туш? Къубадин беглер залай квелди артух я? Вучиз чи дередин хуърер чеб-чпин ихтиярда амайбур я? Вучиз абуруз анжах чкадин эмирри аямийир лугъузвайди я? Зун Муг-Рагъ хуъруьн бег жеда!»

Гъанифади вичи вичел бег лагъай т1вар эцигна. Сифте адал инсанри булдалди хуъруьнарна, ахпа яваш-яваш Гъанифадал «бег» лак1аб акъалтна, лак1абдикайни дережа хъана. Эхирдайни, Дагъустан Урусатдик акат авурла, азад магъалар: Дакъузпара, Ахцегъпара, Алтыпара, Рутулпара, Муг-Рагъпара зайиф хъайила, абурун ихтиярар ахт1айла, Самур округ тешкилайла, пачагъдин къуллугъчийри Гъанифадиз къизилдин пулдихъ бегвилини т1вар гана.

Амма азаддиз вердиш хъанвай дагъвийривай чпин винел масадан гаф хъунухъ эхиз хъанач: абуру я Гъанифа, я адан хва Айдабег, я маса беглер гъисаба къунач.

Муг-Рагъпара участок наибди, катибди ва пуд нуькерди идара ийизвай. Абурун бине Муг-Рагъ хуьре авай. Участокдик акатзавай маса хуьрера хъиз, Муг-Рагъа вичин агъаярни авай: кавха, къази ва фекъи. Беглериз мулкар, суьруьяр, нуькерар авайт1ани, абурун гафунихъ артух къуват хъанвачир: узденаз яз вердиш лежберар, терекмаяр абуруз муьт1уьгъ жезвачир. Пачагъдин фармандалди ханлухар чукурна, округар тешкилнавайт1ани, къунши магъалра ханарихъни беглерихъ гъеле еке къуват, ихтиярар амай...

Къе Айдабеган кефи саз тахъунин себеб маса кар тир.

Жегъил вахтарин ялав яваш хъайила, ам са кардин гъавурда дуьз акъуна: са пачагъдивайни, са аллагъдивайни и дамарра къайнар иви къекъвезвай дагъвийар беглеризни ханариз табий ийиз жедач. Я чил, я мал-девлет авачир инсанар анжах ризкъидалди муьт1уьгъариз хъунухъ мумкин тир. Абур са кап фу къазанмишун патал я Къубадизни Бакудиз фена, я хуьре беглерин хеб-мал хуьз, цанар цаз, к1валерал к1валахиз акъвазна к1анзавай.

Айдабеган вилерикай Къубадин къишлахрал къуьд акъудзавай вичин суьруьяр, нехирар ва рамагар карагзавай. Ц1инин къуьд арандани мишекъатди хъанва. Къе хтай чубанди ч1уру хабар хканвай: чил живеди к1евнава, ятахрал са къални гатуз гъазурнавай я векъ, я сам алач. Хпер ва малар гишила, гъарай ацалтна, тамара сиягъ хъанва. Я бегдин ч1ехи хци, Сарухана, са къайгъуни ч1угъазвач. «Фасикъ!» - Айдабегаз ч1ехи хва мадни так1ан хъанва...

Нуькерди Магъмуд-эфенди атанвайди хабар гана.

4.

Магъмуд-эфенди миск1индай къалабулух кваз экъеч1айла, кп1унал алай итимар тажуб хъана. Абуруз акваз-акваз минбардин виликай Мирзе акъвазна.

- Гьей! Ам ви чка туш! Вуж хьайит1ани имамда акъвазиз хьайит1а, им жуьмя миск1ин хьанач хьи! - виридаз ван къведайвал гьарайна заргар Нуфталиди.
- Заз... Заз Магьмуд-эфендиди ихтияр ганва, - явашдиз лагьана Мирзеди.
- Кап1 туна катдайдакай эфенди жедани?! - Нуфтали хьуьрена. - Ам гьиниз фена?
- Заз чидач... Кефсуз хьана...
- Чин ви къамуз ийизва. Ата-пата рахамир. Эгер вун и Аллагьдин к1вализ ибадат ийизвай лук1 ят1а, и жуван мусурман стхайрикай са гафни чьунуьхмир. Магьмуд-эфенди гьиниз фена?! Вуна адаз вуч хабар гана?!
- Ам гьиниз фена?! - гьарайна са шумуд уьздендини.
- Я стхаяр! Йикь-йикь, кизрикь йикь лугьудайвал, куьн зал вучиз гьавалат хьанва? Ажуждал къад жемир. Эфендидивай вичивай хабар яхь! - лагьана мижевирди.
- Эгер вуна лугьун тавурт1а, чна вун инай чукурда. Чаз мад вун хьтин тапархьан мижевир к1андач. Ахпа ви пай закатдикай, фит1редикай ат1уда! - - векьйдаказ лагьана Нуфталиди.
- Дуьз! - тестикьарна инлай-анлай инсанри.
- Мирзедик гила зурзун акатна: инсанриз дак1ан хьайит1а, адавай миск1инда мад к1валахиз хьжедачир. Хуьре ширин сес авай, азанар ва салатар гуз жедай, мижевирвал к1анзавай итимар мад авай.
- Магьмуд-эфенди гьиниз фенат1а заз чидач. Хабар ихьтинди я: Сфи-эфенди хтанва, - эхир лагьана Мирзеди.
- Вуж, вуж?! - вири жемят к1вачел акьалтна, тажуб хьана, амуькна.
- Сфи-эфенди, - тикрарна мижевирди.
- Мус?! Жедай кар туш! - уьзденар сифте шаклу хьана: Сфи-эфенди хквезвайдакай хуьре са ван-сесни авачир.
- Мирзеди вичиз акурвал суьгьбетна. Яваш-яваш итимрин шаклувал алатна: мижевирди гайи хабардик таб квачир. Инсанрик шадвал акатна, абурун чинра хьвер гьатна, абур сада-садаз Сфи-эфендидикай хуш келимаяр лугьуз эгеч1на лугьуз эгеч1на.
- Мусурман стхаяр, - лагьана Нуфталиди, - чаз пара масан Сфи-эфенди сагь-саламатдиз хтун - им чаз виридалайни еке савкъват я. Им еке сувар я. Квез и сувар мубарак хьуй! Чи арха хтана! Халкъдин арха!
- Яшамишрай Сфи-эфенди! Яшамишрай чи магьалдин эмир! - гьарайна итимри.
- Мусурман стхаяр, - лагьана шаддиз Мирзеди, - ша чун, ч1ехи тир Аллагьдиз кап1 авуна, чи рик1 алай эфендидин патав фин.
- Аферин, Мирзе! Гила вакай бегьем итим жезва. Башламишна, - ихтияр гана Нуфталиди.
- Бисмиллагь! - кап1 башламишна мижевирди. Вири мет1ерал ахцукьна. Миск1инда лал къена, ахпа ана сад хьтин гьерекатар, кп1унин гафар лугьузвай кушкучдин ванер гьатна...

5.

- Я чан стха, чазни ихътин бахт жеда къван! Чазни Аллагъди, чина авай къве вил хъиз, къуьнерилай квай къве гъил хъиз, гуда къван! Я чан стха, чаз вун ахквада лагъана чи умуд квачир. Анжах са Селиматан, зи къаридин, умуд кумай, - лугъузва шадвилай вичин сив хуъз техжезвай Агъмеда. Ам, вири хзан хъиз, гагъ шехъиз, гагъ хъуьрез, юрта авай.

- Эхъ, эхъ, чан стха, зи умуд садрани атланач... Вучиз лагъайтла, - Селиматан хъуькъверилай накъвар авахъзава, - зи рагъметлу ваха, къелидди ман, рекъидайла лагъанай: «Чан вах Селимат, зи са бала вал аманат, вунни - Аллагъдал. Квез куь аяларни, зидини хуъз санбар четин жеда... Амма яргъал-мукъвал адан аманви Сфи хкведа. Алим гъеле аял я. Адан хиве куьне квал-югъ твамир. Адаз дуъз рехъ къалура... Заз Сфидин къаралту аквазва... Ам хкведа...»

Вичин уьмуьрдин юлдашдикай ихътин суьгъбет авурла, Сфи-эфендин вилерайни /курум-курумна;къварлацучурудилайгуъз хурал авахъна: ам мадни перишан хъана... Хзанди яргъалди, ви-лера гъам-хажалат аваз, вахтсуз кечмиш хъайи багъа инсандихъ яс члугуна.

— Куьн гъикл ава? Квалер-къар? Фу-яд? Къуни-къуншияр? Хуьр? Жемят? — жузуна Сфи-эфендиди.

— Хъсанзава, стха! Аллагъдиз шукур хъуй, жемятни пис туш. Дуланажагъ гъа ваз чидайвал я; гъар вуч лагъайтлани, са кап факай чун магърум туш. Мирес-варис туьквенва... Чакай суьгъбетар ийиз агакъда, вун анра гъикл хъана? Гъихътин чкаяр тир? Гъихътин инсанар авай? Вун абурухъ галаз гъикл баша фена? — Агъмеда мад са шумуд суал гана.

Сфи-эфенди члехи квалеле цларин клан къуна рухварал, литерал ацукънавай хзандиз, миресриз, къуни-къуншийриз килигзава. Гъикъван мукъва, хуш, цлигел инсанар я...

Ацукънавайбур, чпин нубатда, мукъуфдивди мугъмандизни килигзава. Ам къацу харадин хъуьцуьгандал ацукънава. Дерин вилера шадвални хажалат какахънава. Куьруь чуру михъиз ла-цу, вични вахтсуз къуьзуь хъанва. Яхун хъуькъвера шуьткъверар гъатнава. Цлийи валчагъ, лацу хунин перем чинихъ галаз къаз-ва... Виридан яб адан суьгъбетдик ква.

— Зун пис хъанач,— явашдиз башламишна Сфи-эфендиди,— Урусат гзаф зурба виляят я,— инсанри сив ахъайна яб гузва. — А пачагълугъдин чилерихъ и къил, а къил авач. Варцаралди фыйтунра аваз, балкланрал алаз, гимийра аваз къекъвена клан-зава. Мулкунин са къил Хатай-Хутай' пачагълугъдив, муькуь къилни Хункар² пачагълугъдив агакънава. Халкъни гзаф ава. Саки вири хашпараяр я. Мусурман дин гвай тлайифаярни ава.

¹ Хатай-Хутай — Китай.

² Хункар — Венгрия.

Сибирь — Урусатдин лап яргъал, гъвадиз мишекъат виляят я. Сибирдиз пачагъди лап еке тахсиркарап ракъурзава. Зун Си-бирдиз акъатнач,— инсанрилай регъят нефес алахъна.— Зун, стхаяр, Урусатдин са маса виляятдиз акъатна. Анин тварни Тула тир,— инсанри хъверна, вучиз лагъайтла а твар лезги «ту-ла» гафуниз ухшар тир.— Гъа къвалав хъиз, инай Бакудиз къван, белки, рехъ жен, Урусатдин са члехи шегъер — Маскав шегъерни гвай. Зун аниз са шумудра фена...

— Гьик1? Ваз гьахьтин ихтияр авайни? — тажубвилин гьа-рай акъатна Агьмедай.

— Эхь, стха. Сифте йисара... гужар, зегьметар гзаф хьана. Дустагъ я ман... Чна там атлузвай, кларасдин клвалер эцигза-вай... Гзаф мишекъат къуьд жедай чка я. Чи къуьд анин гатфар я... Ахпа эхирдай, зун вуж ятла чир хъайила, жандармайри зал ихтибариз башламишна... Ахпани зун са камаллу касди вичин клвалел къуна...

— Вуч камаллу касди?!

— Ам Урусатда т1вар-ван авай арифдар, зурба ктабар теснифзавай инсан я. Т1вар адан Лев, яни Аслан, я, тухумдин т1варни — Толстой, яни Яц1у,— инсанри са бул хьуьруьнарна. — Ада заз гзаф хьсанвилерна, урус ч1алалди клелиз-кхьизни чирна... За адаз багьманчивалзавай. Иикъа садра дустагърин ч1ехидан патав фена, зун гьа ина ама, санизни катнавач лагьа-на.а кланзавай. Амай вахтунда зун жуван ихтиярда авай. Иесидин буйругьдалди яргьал рекъиз фидаивал хъайила, дустагърин ч1ехидавай ихтияр къачуна кланзавай...

— Ак1 хъайила, чар вучиз кхьенач? — жузуна Агьмеда.

— Чарар за кхьенай, стха. Жаваб тахъайла, заз абур квева ахгакъар тийизвайди чир хьана. Зани мад кхьин хьувунач...

— Чнани гьахьтин фикирнай. Пич ² участокда авай юбуйрал хквезвайди я... Агь, инсанеузар! Абурув аллагьди чпин жаза агакъар тавуна тач, стха, жуван суьгьбет давамара. Ахпа?

Пич — почта.

— Зи хузаин, стхаяр, са гзаф ихлас ' итим тир. Зи чергес чухва, везнеяр, ч1улунихъ галай мецер акурла, адаз зун Къав-къаздай тирди чир хъанай. Шейх Шамилан дяведин вахтунда ам Дагьустандани хъанай къван. И касдин пешени ктабар тес-нифун тир... Ада лежберрин аялриз мектеб эцигна, вичи гьана гъавая тарсар гузвай...

Сфи-эфендидин суьгьбет инсанрин шадвилин, разивилин ва тажубвилин сесери, датлана багъа мугьмандиз хвашкалди лугьуз къвезвайбуру герен-герен къат1завай.

Са яб стхадик кваз, Агьмед хуьрек авунин къайгьуда авай... Мугьмандин вилик чай, шекер, мураба, лаваш фар, лекьерикайни жигеррикай авунвай къавурма гьана. К1вале ацукьнавайбурун виликни фу-къафун эцигна. Къавай куьрсарнавай зурба лампадин багъ хкажна, са куьк1венвай шемдан гьана суфрадин юкъвал эцигна.

— Са бисмиллагъ ая, чан стха,— теклифна Агьмеда. — Им гьелелиг са сиверчи² хьуй. Гена ваз хайи чил, жуван чилин фу къисмет хъхъайди! Аллагьдиз иридбара шукур хьуй! Я аллагъ, вири ви гьиле хьуй! Инсандин гьиле хъвадай ядни тахъуй: ре-къиз хъайит1ани, тагун мумкин я... Исятда шурва, къавурма агакъда!

«Бисмиллагъ» лагьана фу къачуна, Сфи-эфендиди, адаз теменар гана...

Гъаятдай рахунрин ванер акъатна. Мад клвалин раклар ахъа хьана.

— Салам-алейкум, гьуьрметлу Сфи-эфенди! — са шумуд касди санлай салам гана. К1вал миск1индай атай итимрив ац1а-на. Мугьман клвачел акъалтна...

Муг-Рагъа акур, ван хъайи гьалари Сфи-эфендидин кефияр ч1урна. Адан вилерикай руфуна фу авачир, тандал партал ала-чир ватанэгьлияр карагзава. Абур

чпин амай са т1имил ихтияррикайни магърум хъанва. Азадвал патал женгчияр са пай суър-гуьнда кърмиш хъанвай, са пайни ватандилай гъил къачуна Туъркиядиз куьч хъанвай. Хуьрера амайбур девлетлуярни кеси-бар тир. Кесибрал уьзден — азад лежбер лагъай анжах са т1вар аламай. Къел, нафт, кирбит, мухан фу абуруз къизилдилайни багъа хъанвай, гъакъван кесиб тир. Ят1ани пачагъдин итимри гъар са к1валелай, гъар са тавунлай харж къачузвай.

«Вучда! Вучда?!» — и суалди эфендидин йикъан къарай, йифен ахвар ат1анва. Адан рик1ел вич Муг-Рагъпарадин эмир тир вахтар хквезва. А ч1авуз Сфи гъеле жегъил тирт1ани, азад магъалрихъ лазим азадвал авачирт1ани, вичикай эмир хкъагъай-ла, ам халкъдин дуланажагъ хъсанарун патал алахънай, девлет-луйрин вилик пад къунай, абурув чпин нефс ачухиз туначир...

Дагъустандин халкъарин азадвал, аслусузвал патал гзаф инсанри чпин чанар къурбанднай. Мегъамед-эфенди Ярагъидин эвер гунар, пуд имамди: Къазимегъамеда, Гъемзета ва Шамила ч1угур женгер, къанни вад йисуз давам хъайи дяве, гзаф себебар аваз, бад гъавая фена. Халкъар генани к1еве гъатна, кашал акъалтна, к1валивай-къавай хъана... 1877-йисан бунтарни гъа ик1 к1аник акатна. Сфи-эфенди и бунтарин иштиракчи, къил тир... «Вучда? Аллагъдин рак1арал фидалди канвай зи халкъ гуьнуькъарадикай гъик1 хкудин?» — Сфи-эфендидин къил и суалди кук1варзава, регъв регъвезва. Адан вилерикай Муг-Рагъпарадин жемят, уьзденар карагзава...

Уьзденар бинедилай ханар, беглер авачиз, чеб-чпин ихтияр яз, къецепатан душманрикай хуьдайла сад жез, амай ч1авуз гъар сад вич-вичиз яз вердиш хъанва. Ник1ер, векъер, аллагъди хъиз, пайнавай: садаз гзаф, садаз т1имил. Хуьруьн патав гвай уьруьшар, яйлахар, сув вириданбур тир. Уьзденар малдарарни тир лежберарни. Хъуьт1уьз, хуьре к1валах амачирла, Къубадиз ва я Шекидихъ фена, чпиз артухан къазанжини жагъурзавай. Вик1егъбур, куьмек авайбур, агъвал квайбур, амалдарар, игри-бур къвердавай девлетлу, авамарни дугърибур — кесиб жезвай... Урусатдик акатайла, девлетлуйри чпин нефс мадни ачухна: мулкар, мал-хеб маса къачуз башламишна; «хан», «бег» лагъай т1варарни губернатордивай пулдихъ къачузвай...

Ихътин дегишвилер хъаначирт1ани, уьзденривай чпин магъал-да, хуьре бахтлу марекат, межлис, ацукъун-къарагъун, уьмуьр туьк1уьриз хъунухъ мумкин тушир. Вучиз лагъайт1а абурун ара-да сих алакъа авачир, садани я саф фикирар чук1урзавачир, я рик1е мурад куьк1уьрзавачир. Уьмуьр, къенинди къе, пакагъан-ди аллагъди гуй лугъудай къайда, кечирмиш жезвай.

«Виридаз девлетлу жез к1анзава,— фикирзава Сфи-эфенди-ди. — Анихъ галай касдиз, лап хайи стхадизни, зиян хъунал ра-зи я, анжах вич девлетлу хъурай. Суьруьда агъзур хеб хъуй лу-гъуз, девлетлуйри са к1елни хкудзавач. Агъзур хъайила, къавал лацу т1арат1 акъудзава... Вучда? Вучда?!»

Суьргуьнда Сфи-эфиндидал пачагъдиз акси экъеч1на, къаза-матда тунвай са урус дуьшуьш хъанай. Ада Сфидиз ихътин рехъ къалурнай: «Женг!» И гафунихъай Сфидиз кич1е тир; барабар-суз женгери Дагъустан кагал гъанвай.

Вич вучиз женгиниз акси ят1а Сфиди урус юлдашдиз суьгъ-бетнай.

— Куьн тек хъана ман. Урусатдин вири фялеяр, лежберар

сад хъана к1анда. Къуллугъчияр, алимарни абурун патал хъана к1анда... Тахъайт1а пачагъдин къушунри, жандармайри, полицейскийри чаз къуъл гуда, — лагъанай къазаматда чахутка хъанвай къагъриманди.

Вири фялеярни лежберар сад хъун Сфидивай къилиз гъиз хъанач. Адаз кесибриз к1ел- кхьин чирунин рехъ дуъз яз ак-вазвай.

Акур вилаятра авай гъалди, к1елай ктабри, камаллу дустари Сфи-эфенди ихътин са кардихъ инанмишарна: дуъньяда гъеле са халкъдизни вичин бахт жагъанвач, садбур женгина ава, муь-куьбур даим къарагуьндик ква.

Инсаният азадвилехъ, бахтунихъ ц1игел я, тамарзу хъанва...

6.

Магъмуд-эфенди атанва лагъай хабарди Айдабеган кефияр амайдалайни ч1урна:

«Ам садрани я дуъз хабар гваз, я вичикай масадаз хийир кваз къведач. гъар мус атайт1ани са вуч ят1ани т1алабда». Бегди хъел кваз къалияндай туп-туп гумар акъудна, хаздин к1урт къуьлерихъ хъивегъна.

— Ша лагъ! — буйругъ гана иесиди вичин нуькердиз.

— Салам-алейкум, бег, вун сагърай! — лагъана фекъиди.

— Валлагъ-биллагъ...

— Алейку-салам,— жаваб гана, иесиди мугъмандин къан-хяардиз къарагъдай амаларна.

— Ацукъ, ацукъ, заз ван хъайивал, ви кефияр авач,— тапан къайгъударвилелди лагъана, фекъиди фикирна: «Рекъиз хъайи-т1ани мунафикъди я са садакъа къач, я артухан закат гуч. Гъа-миша вичихъди язавай керки хътинди я...» — вуч хъанвайди я, я бег? Ибур вуч ажузвилер я? Аллагъдин куьмекдалди пака вун, мегъуьн тар хъиз, хъжеда. За ваз са запаб кхъидани? Валлагъ-биллагъ...

— А к1валахар жеда, эфенди, и дар вахтунда вун хуьруьн са къилий муькуь къилиз атунихъ са къет1ен мурад тахъана жеч. "Сифте жуван рик1ик квайди лагъ, ахпа чна секин суьгъбетарда,

— теклифна иесиди. Адаз жезмай къван фад и т1алабчидин ри-к1е вуч ават1а чир хъана к1анзавай. Тахъайт1а адан туьтуьнлай къариди демина тунвай, къилел къанси-кишмиш алай аш тефин мумкин тир. «Руфунин бахт авай кепейогъли я,— фикирна бег-Ди,— гъар хъуьтуьл хуьрек авайла, атана акъатда».

— Заз, бег, вун сагърай,— Айдабегаз «бег» лагъана рахадай ксарикай сад Магъмуд-эфенди тир, — ви рик1 т1ариз к1анзава-'чир ман... Валлагъ-биллагъ... Вири аллагъдин гъиле хъуй.

— Хъайи-тахъай авани?! — Айдабега вичин рик1ел гъил эцигна. — Лагъ, лагъ, чуьнуьхмир. Куь къайгъу ч1угвадай къван ³Ун гъа и гъалдиз атанвайди я... За гуьзлемишзава, эфенди!

— Киц1 вац1у тухудач лугъудайвал, бег вун сагърай, Сибирдиз фейиди хтана. Заз аллагъдин къуд калам къалум хъуй.

— Вуж?! — бегдин азар квахъна: адан сес векъи хъхъана, вилери ц1ап1рап1ар гана.— Гъейаман, Сфи тушт1а?

— Я. Гъа-гъам я.

— Жеч! — бег садлагъана к1вачел акъалтна. — Бес пачагъ-дин итимри чаз вуч хиве къунай: я Ц1ехуьлрилай агъадихъ фин кумазни лам хъиз яда, я гидер-гелмездиз акъудда лагъаначир-ни?! — За са суьруь гьерер гъавая гун хъана ман? За вавай хабар къазва, эфенди?!

— Гъак1 жезва ман... Валлагъ-биллагъ... — «Суьруь вуна бажагъат гана, мут1лакь, — фикирна Магъмуд-эфендиди, — къвед-пуд гьер акъатна жеди... Вичин эрч1и къвалай хъалхъам акъатай хъиз ава. Суьруь ганайт1а, чун къведни динж жедай хви. Гила гъилер т1ушуна... Вун бег я. Бес за вучрай?! За?!»

— Гъак1 жезва? — бегди к1вале камар яна. Ада вичин юкъ-ва авай гъвеч1и гапур къизилдин къакарай акъудиз хутвазвай. Иесидин гъарайдин ванцел нуькер ва ч1ехи пабни атана. Бегди абур гъасятда, дилида хъиз гъараярна, чукурна. Адан ийир-тийир квахънавай. Ажувал авай вилер хияллу хъана.

— Сфи хкъведайди заз аян тир, — лагъана бегди. — Адан ча-рар хкъвезвай... За участокдин наибдив абур дуьздиз акъудиз ту-начир... За исятда къзахриз эвериз тада. Сфидин к1вач зи хуьре лазим туш! — къет1ивилелди лагъана, бегди мад шуткъунна га-пур акъудна.

Магъмуд-эфендиди адан рик1ел хкана:

— Бег, вун сагърай, адаз ат1айди ц1увад йис тир. Ц1увад йис фад алатнава... Ам вичин жаза ч1угуна хтанва. Къзахри-вай адаз гаф-ч1ал лугъуз хъунухъ мумкин туш...

— Вуна, эфенди, вуч меслят къалурзава? — Айдабегаз куь-мек к1анзавай.

— За къведай рекъе фикирар авунай, бег. Ихътин са рехт> ава... Валлагъ-биллагъ, — эфенди, пагъливандихъ галай къабачи хъиз, аквазвай.

— Месела, гъихътин?! — бегдин вилера умуд куьк1вена.

— Месела, вун бег яз, вуна Ахцегъиз фена округдин неченик-диз лугъун: бес им зи хуьре шулугъ твазвай инсан я, ам маса хуьруьз акъуда, бес ида халкъ мад пачагъдиз акси къарагъарун

мумкин я...

— Мад, — бегдиз и теклиф бегенмиш хъанач.

— Мад, месела, чавай хуьрунвиарни ихътин фикирдал алакъариз жеда. Завай пака, куп1унлай къулухъ вяз гудайла, лугъуз жеда: бес и Сфи яргъал йисара хашпарайрин юкъва хъа-на. Ам чи хуьре герек авач. Адакай кафир хъанва...

— Дуьз! Дуьз! Гъа гъак1а вак1ан хъиз! — Айдабег мад ди-ли-пехъи хъана. — Чна гъа и рехъ кардик кутан, эфенди! Пакам-лай... Эгер чна ам са къучидив тергиз вугайт1а? — бег хияллу

хъана.

— Чкадин къучийри хиве къач...

— Вучиз?! Пуд къиметни гуда! Ц1уд къиметни...

Сфи михъи кас тирди жумла алемдиз¹ чизва. Чи къучийри адал гъил хкажич... Валлагъ-биллагъ...

— Яз я, — Айдабег Магъмуд-эфендидихъ галаз рази хъана. — Чна ам, алчах къанлу хъиз, Муг-Рагъай суьргуьнда!

— Белли, бег! Валлагъ-биллагъ.

Сфи-эфенди и кьве касдиз даклан хьунихъ гзаф себебар лвай...

7.

Анжах йифен кьулариз, Рачи-Рачарни К1ват1и-к1ват1ар, вахт чирзавай гьетер, цавун юкьваз хкаж хьайила, Агьмедан к1вале авай мукьва-кьилияр, ярар-дустар, кьуни-кьуншияр хьфена. Абурун вил Сфи-эфендидин суьгьбетрихъ галамай, амма рекьйяй хтанвай яшлу касдив динжвал кьачуз тун чарасуз тир... К1вале пуд кас амуькна: буба, хва ва ими. Са декьикьада гьар сад вичин хиялри тухвана. Алима кьил хкажна. Адан вилер бубадин виле-ра акьуна.

Жумла алам — вири дуьнья.

— Я Агьмед, я Алим, вун пакадлай кьулухъ гьик1 дуланмищ жеда лагьана, куьне завай хабар яхъ т1ун,— Сфи-эфенди стха-дизни хциз килигиз акьвазна.

— Я чан стха, абур вуч гафар я? Са суални, са суални! Вун михьиз гьелек хьанва, ксана к1анда,— стхади теспачавал кваз Сфи-эфендидин гаф ат1ана.

— Зун галатнавач, я стха. Куьн ахкурла, зи вилериз ишигь,. чандиз кьуват хтанва. Мад пуд йиф ксун тавурт1ани, завай куь межлисда иштиракиз жеда! — мугьмандиз ял ягьиз к1анза-вачир.

— Ва-ваь, ял яна к1анда. Пакаман ярарилай ви патав инсанар кьвез жедайди я. Кьарагь, чан стха, са динжвал кьачу,— Агьмед к1вачел акьвазнава, ада ч1ехи стха кьарагьун гуьзле-мишзава.— Зи кьариди ваз гьамамни гьазурнава. Ша, за ваз куьмекда!

Эхир Сфи-эфенди кьарагьна, стхадин гуьгьуьна аваз кье-цихъ эьгеч1на, гьамам кьабулиз к1аник квай к1вализ фена...

Агьмед ягьайди хьиз ахварай аватна. Кьари малариз алафар кутаз фенвай. Гьвеч1и даклардин вилер экуь жезвай. Тадиз кьа-рагьна, ам айвандик зкьеч1на. Дередал живедин лацу перде ч1угунва, цавун к1ан яру я, адан тагьни михьиз алахьнава. «Кье лап гуьзел югь жеда. Зи стхадин к1вачихъ я. Мугьман-итимдиз кьвез-хьфиз регьят хьуй»,— фикирна Агьмеда. Ада пакаман хуь-рекдин кьайгьуяр акваз башламишна. Куьмекар гуз атанвай: рушар акурла, Селиматаз шад хьана. Абур кьведни хуьре фара-кьат хьунал диде рази я: гьар герек хьайила, бакара акьазва.

— Я чан балаяр, куьн икьван фад вучиз атана? — жузуна дидеди.

— Аялар кьарагьдалди, чан диде, чаз хьфиз к1анзава,— жаваб гана ч1ехи руша. Кьве вахни гьаятар, кьурар, айванар михьиз эгеч1на.

Са арадилай айвандик катиз-галтугиз к1вачел алачир Сам-самни Кьамкьам акьатна.

— Ахлад к1вализ, квез мекьи жеда! К1вачел алук1! Гьихьтип аяз ават1а аквазвачни?! Ахлад, чан балаяр, ахлад,— лугьузва .абуруз Селимат бадеди.

— Баде, Сфи-буба гьинава? — жузуна Кьамкьама.

— Яваш рахух,— бадеди т1уб сивив тухвана. — Ч1ехи буба ксанва. Ам яргал рекьерай хтана галатнава. Ахлад к1вализ!

— Зунни ч1ехи бубадихъ галаз кьаткида,— кстахдиз лагьана Кьамкьама.

— Ам инжиклу мийир, чан зи кард. Ахлад, фена кьюлан па-тавай ацукь,— хтулдин кстахвал чиз, минетна бадеди.— За ана лсятда ц1айни хыйида.

Бирдан мугьманханадин раклар ачух хяна, гадайриз акваз-акваз анай лацу чуру квай яргъи итим зкъеч1на. Кбилел хьи-цикъдин йифен клук1-къепе ала, кьюнерихъ Агьмед бубадин жуьруь клурт вегьенва.

— Куь ч1ехи буба кьарагънава, чан балаяр,— шаддиз ла-гъана ада. — Ша, бубадиз «пакам хийир» лагъ.

Хтулар тажуб хяна амуькна: сенфиз акур кьюжа и гьеле чанда такьат амай, пагьливандин жендек авай итимдиз т1имил ухшар тир.

— Вув, я чан стха, вун икъван фад вучиз кьарагънай?! Ваз экуьн хийир хьюй! — лагъана Селимата. — Ч1ехи бубадиз салам це,— ада хтулрин далуда гьилер ат1умарна.

— Абат хийир, стхадин свас! Аллагъ рази хьюй! Чухсагьул, лап хъсан ксана. Фад кьарагъун хъсан кар я. Ракъинилай вилик :кьарагъ тавур касдиз йикъан бахтар жагъидач. Вуна вучзава?

Инжиклу жезвани? — вичин нубатда жузунарна Сфи-эфендиди.

— Ваъ, я кас. Чаз жедай инжиклувилер гъа ихътинбур хьюй. Рахунрин ванер хъайила, айвандик Агьмедни Алим хкаж хяна. Салам-салават авуна, кеф-гьал хабарар кюна, Алима, чивиндай яд иличиз, бубадив цурун лигендал чин-гьил чуьхуьз туна.

Сфи-эфенди, чина хуш хъвер аваз, айвандилай хайи хуьруьз жилигзава. Гурмагърай акъатзавай куп1адин гумадин ни, клеке-Рин уь-уь-яр, кьаварилай жив вегъезвай хуьруьнэгълияр, булах-дилаь хквезвай рушарни сусар, кимерихъ физвай кьюжар — вири адаз мукьва ва таниш я. Чин ат1узвай пакаман аяздикай хабарни авачиз, адан вилер хуьре,лацу кавал галай мизрейра,. кьеле ганвай кьажгъан хътин дерада, такабур дагълара кьекъ-везва. Ада виридаз, виридани адаз «пакаман хийирар» лугъузва.

Лацу чинидин сук1райрай дагъдин атирлу векьер-сандукьар, михекар, дарчунар квай чай хъваз-хъваз, Сфи-эфендиди жу-зуна:

— Я стха, и такур къван вахтара куьн гьик1 дуланмиих хяна?

Агьмед адаз дикъетдивди килигна: стхади адавай яргъал: квай жаваб гуьзлемишзавай.

— За, ширин стха, са гафни лугъун тавурт1ани, вун, гьелбетда, гъавурда акбуна: чи дуланажагъ пис хянач. Анжах вун къа-къатуни, вун квачир баладик акатуни, валай чар-ц1ар тахьуни чаз т1уьрда са т1ямни гузвачир. Чи рик1е я къалур тежедай, я жерягъривай сагъар тежедай хер хяна,— Агьмеда вичин кьез акъатай вилер са патахъ авуна. Сфи-эфендидини галачир уьгъуь яна.— Ахпа, чан стха, и вири йисара Алим чи хзандиз еке даях хяна. Чна садрани садазни гардан клирнач. Чун гъамиша тух хяначт1ани, гишилани амуькнач, такабурлудаказ кьекъвена Чаз чинлай ат1ана лугъудайбурни хяна: бес гила куь клвализ закат кьвезмач, гила куьн гишила рекьида. Ваз аквазва: ажал-дикай чун рахадач, ам аллагъдин ихтиярда авай кар я,, садни я гишила, я мекъила кьенач.Алимаз Бакудиз физ, Къубадиз физ,. Шекидиз физ клан хянай. За ихтияр ганач. Чахъ, кьве стхадихъ, авай са хва за куьчейра тунач. Чна адаз са абурлу

мехъерни авуна. Ахпа чун, виртдай чѣжер хъиз, чи гъвечѣи майишатдал машгъул хъана. Чи гъилери, чи зегъметди чаз фуни гана, мадни гуда. Гила чаз Самсамни Къамкъамни, чеб аллагъди хуьй, куь-мек хъанва.

Агъмеда чпиз бас-хас, зулумар авур беглерилай, начальник-рилай са шикаятни авунач. Хуьрни кашал акъалтнавайди лагъанач. Тарихда тахъай кѣвалахар: хъуьтѣуьз аялриз винел цѣарцѣ алай чими шурпа хъун патал, кесибри гатуз малдин кѣарабар къурурзавайди, мугъман атайла, абур лигемвиле тухузвайди Дгъмеда дуьньядин а кѣиляй хтанвай стхадиз хажалат тахъун латал чуьнуьхзава. Алима бубадинни имидин суьгъбетриз яб хузва ва сумавардай сукѣрайриз чай цазва.

— Чухсагъул. За, чан стха, маса жаваб гуьзлемишни авун-вачир,— разивилелди рахана Сфи-эфенди.— Заз чизвай: куьн такабурдиз дуланмиш хъана. Ви суьгъбетди зи рикѣ лап шадар-на. Ви рикѣни аллагъди гъамиша шад авурай...

— Я стха, бес вун анра гъикѣ хъана? Вун гатанани, янани? Гишила, мекъила тунани?! — виликди алгъана хабар къуна Агъмеда. Адаз мад ва мад сефер чѣехи стхадин сивяй накъан жавабар акъатна кѣанзавай.

— Инсанвал квай инсандиз, инсанвилиз вирина къимет ава, стха. Эгер кѣвалюгъ авачир, тек итим тиртѣа, зун Урусатда акъ-ваздай...

— Акѣ лугъумир, чан стха! Ва-ваъ,— Агъмедаз вичин стха Урусатда лап акъвазай къван кичѣе хъана.— Жуван ватандилай хъсан чка экуь дуьньядал садни алач.

— Заз акѣ лугъуз кѣанзава хъи, ана акъван пис туш...

— Агъмеда стхадин гаф атѣана.— Эвел кѣам, эхир кѣам, чан жу-ван Муг-Рагъ кѣам!

— Гъелбетда. Вун гъахъ я. Гъавиляй зун цѣувад йисалай ва-тандизни хтана. Чан жуван чил! Диде хъиз дшрин шейъ я! Чан жуван чѣал! Гатфарин билбилдилайни дилавар затѣ я!

— Аллагъдиз шукур хъуй! Хъсан аллагъди пис кѣвалах сад-рани ийич. Бес гъадаз чи гъахълувал, чи михъивал аквазвачни?! Аквазва. Гъавиляй ада чаз ингъе вунни къалур хъувуна,— Агъ-меда вичин шадвал чуьнуьхзавач.— Хъсанвал авуна, ам гъуь-луьз вегъ, ам гъанайни винел ахкъалтда, гъа икѣ тирвиляй лагъанвайди я.

— Сфи-эфенди стхадин ва хцин вилериз милайимдиз килиг-на: ихътин вичихъ рикѣ кузвай, аманвиар авай ам бахтлу я.

— Агъмед стха, заз куь рикѣрикай хабар ава. Куьн ахкунал зунни къадарсуз шад я.— Сфи-эфендиди сукѣра са патахъ аву-на.— Заз квел жуван мурад-метлеб, жуван сирер ихтѣбариз. кѣанзава. Инал мад патан кас алач...

— Лагъ, зи стха. Зани Алима ваз дикъетдивди яб гузва.

— Кар ана ава хъи, зи аманвиар... И гафар за са квез лу/-гъузва: Урусатда заз гзаф кѣвалахар чир хъана, гзаф сирерай къил акъатна... Зи чанда гъеле къуват ама, заз жувалай алакъ-дай са хъсанвал жуван авам, дугъри, амма камаллу ва уьзден халкъдиз ийиз кѣанзава...

— Абур вуч сирер я, стха?

— Абур, стха...

Гаф сиве амаз къецихъай рахунрин ванер акъатна: Сфи-эфендидин патав хуьрунвияр атанвай...

8.

Са шумуд йикъалай, мугъман-итим къери хъайила, Сфи-эфен-диди Алимавай жузуна:

— Зи ктаб-дафтар хуьз хъанани, чан хва?

— Эхъ, буба. Вири цлеп-цлийидаказ, рангни ракъур тавуна_ ама, за цлийибурни маса къачуз хъана... Вун рикле аваз...

Алима бубадин ктабар авай сандухар гъана, адаз Стамбул-дай, Бахчисарайдай, Къазандай, Темир-Хан-Шурадай хтай кта-бар, газетар ва алимрин чарар къалурна. Сфи-эфендиди, гъиле-рик зурзун кваз гагъ са, гагъ маса ктаб къазва, абур ачухзава,, сифте цларар клелиз эцигзава...

Алима бубади Урусатдай хканвай ктабар дикъетдивди ту-палай ийизва. Бирдан адан гьерекатар акъваз хъана: ктаб-къван Яцлу дафтардал «Муг-Рагъ-наме» кхъенвай.

— Буба, им вуч ктаб я?!

— Ам, чан хва, за теснифнавай чи хуьруьн тарих я. Заз Да-гъустандин тарих кхъиз кланзавайди тир, алакънач... И ктабдал ви бубади са тлимил клвалах хъийида. Ахпа, вуна са чин къа-чурла, за ам Бакудин, туштла Тифлисдин чапханадиз тухуда.

Алим мез къуна амай: ам суьргуьндани кваз вичин халкъди-кай, илимдикай фикирзавай бубадал гъейран хъанвай.

— Вавай и йисара клелиз хъанани, хва?

— Алимрин гъилик — ваъ, буба. Хзан хвена кланзавай. Жу-ва-жуваз, ара-бир чи хуьруьн зфендийривай тарсар къачуз, клелиз хъана, буба, ктабар гъиляй вегъенач.

— Аферин, чан хва. Гила ваз бубади вири мумкинвилер яратмишда.

— Чухсагъул, буба. Вун хтана ахкун заз вири шартларай я.. Сфи-эфенди са яцлу ктабдал машгъул хъанвай, адаз хцин ван къвезмачир.

— Иниз яб це, Алим! — бирдан шаддиз лагъана Сфи-эфен-диди.— Им Бакуханларин Аббас-Къули-Агъа лугъудай алим-дин зи рикл алай ктаб я — «Гуьлистан Ирам», яни «Женнетдин цуькверин багъ». Ада вуч кхъизватла, яб це,— вичи фарс чла-лалди клелиз, хциз лезги члалалди таржума авуна: — «Зун ан-жах са кардихъ инанмиш я, за анжах са кардихъ ихтибарзава,. амни илим я». Ван хъанани?! Агъадихъай лугъузва: тлебии илимрикай чирвилер къачуна, несилар патал жуван чирвилерин гел туртла, яни илимдин ктабар тесниф авуртла, анжах, лугъуз-ва, ахътин касдивай вич бахтлу кас яз гъисабиз жеда, вучиз лагъайтла къейидалай къулухъни ам чилел яшамиш жезма...

Алим серсер хъана ама. Бубадини къил галтадзава.

— Гаф дерин, гъахълу, камаллу гафар я, хва. И алим кеч-миш хъана, хва,— Сфи-эфендиди гъисабар къуна,— яхцлурни вад йис къван хъанва. Чун къе адакай, чан алай касдикай хъиз,, рахазва. Ам вични чахъ галаз рахазва. Бес им бахт

тушни? Низ чида, ам мад гъикъван девирра рахан хыйидатла... Ингъе, хва,, ихътин ксарилай чешне къачуна кланда.

Зи рикле, хва, мурадар гзаф ава, чидач агакъдатла...

— Аллагъди, буба, ваз нуьсрет гурай.

— Вазни, чан хва. Зи мурад вакай алим хьунухъ я. Зун агакъ тавур мурадрихъ, зи рагъ аклизва, вун агакъда!

Клвализ Агъмед гъахъна. Ам члехи стхадин къаншарда, клва-чер кланик кутуна, ацукъна. Сфи-эфенди, айнаяр хутлунна, стха-диз суалдалди килигна.

— Я ширин стха, вун хтана клвалив агакънавач, и ктабрин вуч тади хъанай?! — жузуна Агъмеда.

— Жуваз аллагъди ганвай пай я ман,— милайимдиз лагъана Сфи-эфендиди. — И йикъара за гъикл къатламишна лагъ. Мез авачиз рахадай дустар акваз кланз рикл акъатзавай...

— Атла чал вуна ихтибарда лагъай сирер вучтинбур тир, •стха? Гила чаз секиндив суьгъбетардай мумкинвал ава,— Агъ-мед къулухъ хъана, динджиз ацукъна.

— А-гъан,— Сфи-эфендидин риклел чпин къатл хъайи суьгъ-бет хтана.— Абур за квез исятда лугъуда.

Сфи-эфенди нубат-нубатдалди гагъ стхадиз, гагъ хциз ки-.лигна. Ахпа, хияллу яз, ада лагъана:

— Уьмуьрди заз гзаф рекъер, гзаф вилаятар, гзаф инсанар къалурна. Садбур — жуван хушуналди, садбур — гужуналди. Жегъилзамаз Къагъир шегъердив акъатнай. За ана жуваз чир-вилер къачунай. Анай зун Меккедив ва Мединадивни фенай,— пудани гъасятда чинай гъилер члугуна, салават гъана, — анай хтана Багъдатдин, Стамбулдин мисклинра аллагъдив ибадатна... Гила, уьмуьрдин эхирдай, Урусатдив акъатна. Имни, шак ала-чиз, заз худади вичи кхъей пай я... Аси хъана виже къведач, рази хъана кланда.

Зун гъавурда акъурвал, стха, мусурман ва я хашпара диндив ибадат ийизва лагъана; инсанрин арада тафават авач...

— Яъ, жеч, я стха! — Агъмеда вичин наразивал къалурна.

— Ихътин месэла ава эхир: яклук клараб жедайвал, гъар са хуьре, клвале хъсан инсанарни ава, писбурни. Яни? Икибаш-тан... Къара жемят анихъ амуькьрай, лап фекъи-фахрадин арада-ни намус ми хъи тушир ксар ава. Са бязи фекъийри чпин вязера са гафар лугъузва, амма уьмуьрда а гафарив къан тийидай клва-лахарзава...

— Чи Магъмуд-эфенди хътинбур кими туш,— сивел хъвер алаз лагъана Агъмеда.

— Ахпа, стха,— Сфи-эфендидин чина биришар гъатна,— куьрелди лугъун: капл ийизвай къванбурни халис мусурманар туш. Астафируллагъ, мусурман эвелни-эвел намус ми хъи инсан хъун лазим я.

— Шак алачиз,— тестикъарна яб гузвайбуру.

— Чпин диндив къуллугъ урусрини ийизва. Килисайри клва-лахзава, гъар са хашпарадин клвалин пипле Иса пайгъамбардин суьрет ава, — пудани салават гъана. — Килисадиз агакъ тавур-тла, ада гъа суьретдин виликай акъвазва хашар члугвазва, ви-чихъ тир гафар лугъузва. Диндив къуллугъ авунлай гъейри, за

кьат1айвал,— эфендиди сес явашарна, эрч1и гъилин т1уб хкаж-на,— урусри илимдизни кьуллугъзава: ктаб-дафтардиз гьуър-метзава, чилерикайни цаварикай, дарман-давадикай илимар-чирзава, чка-чка мектебар ачухнава, мадни вини дережада аваг чирвилер гудай мектебар тешкилнава. Чебни зегьметдал рик! алай инсанар я...

Агьмедан чин ч1ур хъана...

— Куьне гьич маса фикирмир: зун аллагъдиз аси туш, я зиди чи диндикай хай рахунни туш,— суьгьбетчидиз Агьмедан гьал аквазвай. — Ахпани за жуван фикирар анжах гьеле квел ихти-барзава. Лагъана к1анда хьи: чи динди инсанар дуьньядикай бейхабардиз тазва. Астафируллагъ! — пудани чинай гъилер-эвяна.— Чна халкъ т1ебиатдин кьанунрихъ галаз, а кьанунар-ачухарзавай илимрихъ галаз танишарзавач. Дугъри я, чи са бязи медресайра, месела, Ахцегъви Мирзе Алидин, Ярагъви Ме-гьамед-эфендидин медресайра, сухтайри жагърафия, цаваризни гьетериз талукъ тарсар, т1ибдин ктаб ва маса т1ебии илимар чирзавай. Им а эфендийри авур лап зурба вик1егъвал я. Абуру чаз хъсан чешне кьалурна. Амма абур чешнеяр яз амуькьзава^ Бучиз лагъайт1а чахъ ая-мийир лугъудай, ийиз тадай я кас, я "дара авач.

— Сфи стха,— зурзазвай сесиналди лагъана Агьмеда,— заз.

вахъ галаз гьуьжетдай камал авач. Амма латъана к1анда: урус-ри вун жуван диндила алуднава. Ихътин гафар ван хъайит1а, вун Айдабегани Магьмуд-эфендиди мад хуьрйя суьргуьндайди я... Астафируллагъ! Чан стха, гьич аси жез тахъуй!

Алим кьве рик1ин тир: адахъ вичин фикир авачир, Агьмеда давамарна:

— Къагьирдай хтайла, вун ана яшамиш жезвай мусурман-рикайни хай рахазвай, я Меккедал фена лагъана,— пудани са-лават гъана,— вуна «гъажи» т1вар къачунач, я вуна чалма янач. Ратьметлу бубади вун сивелай ягъиз, сивелай ягъиз, ви рик1е-вайди жемьятдикай чуьнуьхиз, са бубат хвейиди я... Гила^ мадни диндиз акси гафар рахазва... Ваз муграгъви Семед-эфенди гьик1 кьенат1а ван хъайиди яни?!

— Эхъ,— явашдиз жаваб гана Сфи-эфендиди.— Ахътин дуь-шуьи зи кьилел кьведач. Секин хъухъ, стха!

— Семед-эфенди вуж я, ими? — жузуна Алима.

— Кечмиш заманада чи хуьре Семед-эфенди лугъур зурба •фекъи хъана. И кас гьяджал фена. Хтайла адакай Гъажи-Семед-эфенди хъана. Жуьмя миск1инда ада халкъдиз яргъал сеферда вичиз акур-такурдакай суьгьбетиз башламишна... Куьрел ка-лам, и касди аллагъ авач лагъана, девлетлуярни фекъияр писле-мишна. «Хибри» хъанвай эфенди динэгълийри миск1индай акъуд-на, кьван гана, дашкъалагъ авуна, кьена. Адан хзан, мукъва-тсьилияр хуьрйя суьргуьнна,— лагъана Агьмеда.— И кардикай тарс хкудна к1анда!

— Астафируллагъ! — Сфи-эфендиди чурудай кап эвяна.

— Агьмед стха, за квез сифтедай лагъанай: и сирер за анжах са квел ихтибарзава. Вуна яб це: зав зи дин гумазма, амма .диндизни ачух вилералди килигна к1анда. Ни вуч лагъайт1ани, инанмиш хъана виже кьведач, стха,— Сфи-эфендидикни зурзун

лкатнава. Адаз вичин гъавурда икъван мукъва, багъри инсанар такъун гъайиф я. Ада фикирзава: «Эгер ибур гъавурда акъун тавурт1а, хуьрунвиар ерлини акъадач хьи». — Маса дин гвай халкъ, тайифа, инсанар чаз даклан я. Вучиз?! Вучиз лагъайт1а абурув маса дин гва. Мад имни гъахъ хъанач хьи... Чаз хашпа-раяр даклан я, амма абурун пайгъамбар Исадин т1вар къурла, — гъасятда мад пудани чинай гъилер ч1угуна,— чна салават гъизва, яни адаз гъурметзава. Вучиз?

Гила стха, жува лагъ: Муг-Рагъиз атана чаз парчаяр, хир-даватар маса гузвай чувуд, Дербентдай тир Шими, пис инсан яни? Ваъ. Амни чун хътин инсан я. Анжах ада маса пайгъамбар-диз ибадат ийизва. Гъавилияй чаз ам бегенмиш туш. Амма даклан-вал авач, вучиз лагъайт1а ам чаз акваз, чиз гзаф вахт я.

За квез шумудрд лагъайди я: дуьньядал гзаф динар, гзаф^ аллагъар, гзаф пайгъамбарар ала. За квез лагъанай: мусурман дин арадал атай гъа Арабистанда гилани мусурман дин къабул тавунвай, чпин куьгъне дин гумай тайифаяр, хуьрер, шегъерар ама. Къагъир шегъерда, месела, мусурманрин миск1инрини, хашпарайрин килисайрини чувудрин синагугри к1валахзава. Мусурманар, хашпараяр, чувудар, къуни-къунши яз, яр-дуст яз, ислягъвилелди яшамиш жезва...

Эгер, мисал, гъа урусар фадлай, и чувудар хъиз, чи магъле-дал, къунши хуьрера яшамиш жезвайт1а, чувудар хъиз, чахъ галаз мешвератра авайт1а, чаз абур даклан жедачир. Даклан жедайбур инсандин пис амалар, хесетар я. Инсанар вири хъсан-бур яз хазва,— Сфи-эфенди мукъаятдиз, са-са гаф алцумиз, рахазва: адаз и багъри ксар вичин гъавурда дуьз акъуна к1ан-зава.— Авайвал лагъайт1а, стха, вири динри девлетлуйриз кеси-бар чпин пацук кутаз куьмекзава. Сабур авун, эхун меслят къа-лурзава... Къуръанда кхъенва: цаварал — аллагъ, чилерал — пачагъ; пачагъдиз акси экъеч1ун гунагъ я лугъузва. Бес вучиз а пачагъ халкъдиз акси экъеч1зава? Пачагъдин аскерри чи хуьре-риз ц1аяр язавайла, абур чук1урзавайла, эхиз хьунухъ мумкин яни? Бес пачагъдиз, адан генералриз, сардарриз аллагъди гунагъар вучиз кхъизвач? Вучиз абур жазаламишзавач? Вучиз аллагъдиз кесиб халкъдин агъузардин ван къвезвач? Астафирул-^агъ. Аси тахъана гъик1 акъвазин?!

Агъмеда вичин кефи хайиди ачухдиз къалурзамач. Сфи-эфендиди давамарна.

— Урусрин гъавурдани, стха, дуьз акъуна к1анда. Зун урус халкъдикай рахазва. Заз са к1валах ашкара я: урус халкъдиз дяве к1анзавач. Чаз гужарзавайбур пачагъ, пачагъдин къул-лугъчияр, къазахар, чкадин девлетлуйар я... Заз ана, стха, къве-Урусат акуна: сад — пачагъдинни мулкударринни девлетлуй-рин, садни — алимринни, шаирринни кесибрин. За къвед лагъай: Урусатдин тарифзава.

Заз ик1 лугъуз к1анзава: чна илимдикай, урусрикай дуст къурт1а, хсан жеда... Халкъдин гележег патал хъсан жеда. Вири таб я — илим гъахъ! Дуствални — еке девлет я.

Сфи-эфендиди стхадизни хъиз вичи гъеле суьргуьндиз фи-далди к1елай алимдин, шекиви Мирзе Феталидин ктабрикай суьгъбетна.

— Заз а зурба алимдин фикирри гзаф таъсирнай.. Ада халкъ-диз кГел-кхьин чируниз, Урусатдихъ галаз дуст хьуниз, ханарин-ни беглерин гъиликай хкеч1униз эвер гузвай, — лагъана Сфи-эфендиди, амма вичиз Мирзе Феталидин са эвер

гуникай кичле-хъайиди чуьнуьхна: алимди халкъдиз, диндин кIамаш адетар-гадарун теклифзавай.

Агъмед ксуз хъфейла, Сфи-эфендиди Алимаз мад са ктаб-кьалурна.

— Им Мамрачви Къазанфара лезгийр патал теснифнавай ктаб — жуз я. А касди урусрин гьарфарал бинелу яз жуз тесни-фун чи ругъанийриз, фекьи-фахрадиз, мулкударриз гзаф да-кIан хъана, фитнеярна, ада халкъдиз тIарикъат чирзава лагъана, ам Сибирдиз суьргуьндиз акъудиз туна. Зун суьргуьндиз фидал-ди заз Иркутск шегьердай адан чарар хтанай... А чIавуз зунни бегъем гъавурдик квачир, зунни и жуздиз рикIай акси тир... Гила, хва, захъ идалайни регъят жуз теснифдай ният ава...

Сфи-эфендиди мад ва мад сефер кьелечI ктаб тупIалай ийизва, жилдинал урус гьарфаралди кхьенвай лезги гафар» кьетIен сесиналди кIелзава: «Куьредин эвелимжи жуз».

Сфи-эфенди кефер патахъ килигиз, вил рекьи тухвана, амуьк-на. Адаз урусрин виликан пачагъ Петрди Европадиз «дакIар» акъудайвал карагзава. «Чна.гила Урусатдиз дакIар акъудна кIанзава... ДакIар фадлай ачух я, дакIар анихъ амуькрай, лап варарни ачух я. Амма анай физвай инсанрин|Къадар тек-туьк я. Анрихъ халкъ ахмишарна кIанда. ГьикI? Виш йисаралди кьиб-ледихъ элкьвена капIзавай жемьт кефердихъ гьикI элкьуьрин? — фикирзава ада.— Жуван хцелай башламишна кIанда...»

Сфи-эфенди Къазанфаран ктабдилаь рази туш: адак санбар кимивилер ква. Сфи-эфенди вичин хсуси жуз теснифунал маш-гъул я. И кIвалах ада гьеле Урусатда амаз, урусрин букварди-> лай чешне къачуна, башламишной. «Темир-Хан-Шурадиз ва я "Тифлисдиз тухуда, басмадай акъудна кIанда»,— Сфи-эфендиди гележегдин жуз патал кхьенвай са хара чарар мукъаятдиз гьи-ле къуна. И ктаб адаз вичин вири теснифрилай багъа я. «Пачагъдин къуллутъчийри манийвал тавуртIа, хъсан я хьи... Абу-;руз чи халкъар даим мичIивиле амуькна кIанзава...»

— Заз, чан хва, аян я: гележегда урусринни чи халкъарин алакъаяр сих жеда, гъавилай чаз урус къайда кIел-кхьин хъайитIа хийирлу я... Къазанфаран хътин жуз теснифун, ам халкъдив агакъарун — зи сад лагъай мурад я. Къвед лагъай мурад —зав Дагъустандин тарих кхьиз кIанзава...

Сфи-эфендиди вич галатнавайди гьиссна.

— Чи сетIренжар амайни? — бирдан жузуна ада.

— Эхъ,- буба!

— Гъваш, са гьилер къугъван.

9.

Гатфар гзаф гуьлуьпандиз атана. ХъуьтIуь тади ганвай къу-^жаяр, кпулри къунвай къарияр, чпин кIарабриз рагъ гуз, гуь-нейрик экъечIнава. Аялри, кIвачел-къилел алачиз, тIваларал -акъахна «балкIанриз» дагъ лугъуз, чамарарзава, садбур бармак

¹ СетIренжар — шахматар 3*

ягъиз, кавкав къугъвазва. «Суърнетдай аялар авани?!» — лу-гъуз, хуъре къекъвезвай яхулвидин ван галукъайла, гадаяр цІар-ццІал жезва, абурун гелни амукъзавач. «Къеле гудай къапар авани?!» — хабар къазва къелечидин шакІ уртди. Куьгъне ква-рар, серничар, къажгъанар, абугерденар, афтафаяр гваз дишегъ-лияр чатук физва.

— Къе гачалан къил кудаь рагъ ава,— лугъузва Агъмеда айвандик квай стхадиз.— Зун и хъуьтІ уз бегъем къуртІ хъанай.

— Гад мадни къизмишди жеда,— жаваб гана Сфи-эфенди-ди. — И мублагъвилихъ са писвал хъаначиртІ а...

Гатфарин алагуьзли йикъари.н гуьгъуьналлаз азгар гад алуькна. Лежберри векъер язава, кІ унтІ ар къазва, маркар, таяяр эцигзава. Мизрейра магъсулар чразва, мухар гуьз баш-ламишнава.

Куьчейрал аялри, жегъилри калар незва: къведра калар тІ уьн . садра як тІ уьрдай гъисабзава. Дишегълийри гъаятрал гъилин регъверал сав, чІ ахар регъвезва, сачарал пипІ яь яд авахъзавай хъчадин афарар чразва...

Сфи-эфенди пакамахъ гъаятдиз эвичІ на. Экуьн дагъдикай хкатнавай ракъини, са чІ ибни цавуз хкаж тахъанмаз, къилин кІ укІ кузвай. «Гад гзаф зегъемдиз башламиш хъана,— фикир-зава зфендиди.— Са гъафтеда къуьлер чурун тавунмаз элгена, гила кузва... Яраб мад халкъ бедбахтвилик акатдатІ а?!»

— Салам-алейкум, гъуьрметлу Сфи-эфенди, — уста Нуфта-лиди ам хиялрикай кудна.

— Хъайи-тахъай авани?! — салам-калам авурдалай къулухъ жузуна Сфи-эфендиди.— Заз ви вилерай къалабулух аквазва, хва!

Устадин пІ узаррикай хъвер фена: вичин рикІ е авайди эфен-диди къатІ ун хуш хъана.

— Сфи-эфенди, ваз хабар аватІ а, хуьре азарлубур пайда хъанва. Зи аяларни начагъ хъанва,— лагъана заргарди.

— Вуч азар я?

— Эхъуьчзава, къен физва, ифин ала. Къил акъатзавач.

— Жерягъриз къалурнани?

— Гъарда са гаф лугъузва. Белки, вавай са куьмек хъайи-тІ а... Агъсакъалрин рикІ ел вуна авур дарманар алама... Зи рикІ алай руш лап гъалсуз я,— Нуфталидиз къагъар атана.

Духтурдин куьмек авачир дагъдин хуьре азарар мукъвал мукъвал пайда жезвай. Инсанар иллаки тІ егъуьнди, вабади, веремди, хъутурди, гачалди бизар ийизвай. Ярари, цІ егъери, суй-чичекри аялар, дергесди язавай векъ хъиз, гадкІ извай. Же-рягъри теклифзавай векъер-къаларикайни вири азарриз дарман жезвачир: «назар хъайибуруз» уьзеликдин векъерин ял гуни куьмекзавачир. Фекъийри кхъизвай запаб-птикдихъни халкъди са артух инанмишвалзамачир. «Муханни кІ ахун фуни тухдалди жагъин тийизвай, цуру нек хъвазвай халкъ чаз сагъ хъана кІ ан-зава,— фикирна Сфи-эфендиди.— Азарар гишин, ламу, кесиб чкада магълуб жедайбур я... Чи хуьрни гъа ихътин чка я... За вучин? Зазни Мирзе Алидикай куьмек кІ анзавайди я... РикІ ел Мирзе Алидин «Хъурхъ» ктабдай вичиз чир хъайи дарман хта-на. Рак-ракІ арал алай

къуншидин нер, квак акатна, михъиз тІ уьна куьтягъ жезвай. Садавайни дарман жезвачир. «Хъурхъ» ктабда кхъенвай: ихътин азар, суьлгъе квай къванцин ял гана, сагъар хъйида. И меслят къилиз акъудайла, къуншидин нер акваз-акваз сагъ хъхъана. Белки, и азардизни ана дарман къа-луриаватІ а...»

— РикІ чІ ехиз яхъ, хва. Ваз чизва, зун жерягъ туш. ЯтІ ани зун ваз, жемьтдиз са куьмекиз алахъда... Ктабриз килигна кІ анда. Абу Синан «ТІ ибдин» ктабдиз, ратьметлу Мирзе Алидин «Хъурхъ» ктабдиз...

Сфи-эфендидик устадин хабарди къалабулух кутуна: азар-Дин лишанар адетдинбур тушир. Амма ада вичин фикиррикай Нуфталидиз лагъанач. Къарагъна къведни начагъ хъанвай аял-диз килигиз физвайла, са дишегълиди къавун чепрекъан алай чІ ередилай гъарайзавай:

— Къаракуьреда аялар рекъиз вегъизва! Ваба азар я лу-гъузва! Ваба азар!

Итимар къа хъана амукъна. «Зани гъа ихътин ният авурди тир»,— фикирна Сфи-эфендиди.

— Яраб ятІа?! — къурху акатна, жузуна Нуфталиди.

— Тестикъарун ва я инкарун четин я, хъва. Садра килигин... Къуд-вад йиса авай хътин руш, вилерни акъал хъана, баж-гъандал къатканвай. Пеле кузвай. Шузарри «диде, яд!» гафар эзберзавай.

— Къве йикъан къене аял хамни кІарабар хъхъана,— шехъ-завай ванцелди лагъана Нуфталидин суса. — Гъикъван кІвачин рекъе хъуй, гъикъван экъуьчрай... Гила затІни незмач. Авайди яд тІалабун я...

Хуьре чка-чкадал ваба азардикай рахазвай. Къиникъарни башламишна. Рекъизвайбурни аялар тир... Жерягъривай са куь-мекни жезвачир. Я участокдин, я округдин начальникрин рикІел жемьтдиз куьмек гун, шегъеррай духтурриз эвер гун алачир. Я инсанри чпини масанай куьмек гуьзлемишзавачир: абур са-никни умуд квачиз вердиш хъанвай.

Инсанар телефдай азар Дагъустандин маса магъалрани гъатнавай. Хуьрерин арада атун-хъфин къери хъана. Инсанар яйлахриз, дагълариз катзавай, къейибурун пек-парталдиз цІай язавай, абуруз сурар эгъуьндай, мейитар кучукдай инсанар тІимил жезвай... ДакІвазвай мейитри ни къачузвай...

Муг-Рагъа йикъа вад-цІуд аял рекъизвай. Уста Нуфталидини вичин рикІ алай руш чІулав накъвадик кутуна...

Агакънавай гад агуддай касни амачир. Гад акІахъзавай. Хуьрелай шелдин, агъузардин ван алатнавай.

Сфи-эфендидиз и мусибат аквазва, анжах гъеле са куьмекни жезвач. Ам мад ва мад ктабра къекъезва... Абу Синан ктабди-кай чара хъанач. Вири умуд Ахцегъви Мирзе Алиди теснифнавай ктабдик ква. Ана Самур дареда экъечІзавай къве виш набатат-дин тІвар къуд чІалалди: араб, фарс, туьрк ва лезги — къунва. И къве виш набатат къве виш азардин дарман я. Халкъдин дар-манрикайни раханва. Амма зурба алимди ваба азардиз са дар-манни къалурнавач.

«ИкІ жеч эхир! Дарман авачир азар хъун мумкин туш. Бес вучда?! — Сфи-эфенди дерин фикиррик акатнава. Адаз гъар гъал «бахтсуз тайифадиз»,

«аллагъдин рик1елайни алатнавай синиф-диз» куьмекиз к1анзава. Хуьре т1вар-ван авай жерягърихъ галаз меслятарзава. Амма са рехъни жагъизвач. Ят1ани Сфи-эфенди-ди вичин тежрибаяр давамарзава: вичин муаллимди, Мирзе Алиди, къенин экъуьчунин, къилин дарман яз къалурнавай ве-къер, хъчар к1ват1зава, абурукай дарманар хкудзава.

Инсанрин вилерал нагъв-алай вахтунда Сфи-эфендидин душманри хуьре алчак къундармаяр чук1урзава: «Баба азар аллагъди Муг-Рагъ хуьрел кафиррихъ галаз санал фу т1уьр Сфидин хъилияй ракъурнавайди я. Жемьтди ам къван гана къейи-т1а, азар квахъ хъийида...»

Авам инсанар хияллу хъанва. Сфи-эфендидин дустарик къа-лабулук акатнава. Нуфталиди кимерал Айдабеганни Магъмудан фитнеяр дуьздал акъудзава, абур русвагъзава, инсанрин вилер ачухарзава.

Сфи-эфендиди вичиз са ванни текъвезвай къасзава. Ам ваба азардин дарман жагъурунал машгъул я. Эхир са шумуд векъи-кай хкудай мижеди сифте Нуфталидин къвед лагъай руш, ахпа Алиман гада Къамкъам, зуьрнечи Самбуран хтулар, къиникъи-кай къутармишна. Са ст1ал дарман т1алабзавай инсанар ц1ийи жерягъдин варарихъ ахмиш хъана...

Сфи-эфендидин дарманди къунши хуьрерин агъалиярни къиникъикай хвена. Амма са касдиз дарман хъанач, амни эфенди-дин рик1 алай жегъил сухта тир. Ам гъуьжредин вилик, мецел вичи теснифнавай ч1ални алаз, гъуьргъуь хъанай:

*Зи жалгъаяр жалгъайривай къакъатна,
Зи рик1 пердеда амач, ам акъатна,
Зи бедендик къиникъин т1ал акатна,
Баба азар атана ван хъайила...*

Азар алатайла, Муг-Рагъ хуьруьн кимерилай са пай итимар, булахдин рекъяй са пай рушар, куьчейрилайни ч1ехи пай аялар ахквазмачир: абур вири ат1а дуьньядиз фенвай. Вири хуьр ясда авай.

Хуьруьн къилихъ галай т1ула къве ник къван чка таза сурари къунвай: абур аялринбур тир... Аялрин сурар...

Къвед лагъай къил
ДАЛДАМ АЛАЧИР МЕХЪЕР

I.

Сфи-эфендидинни Айдабеганни Магъмуд-эфендидин алакъай-рихъ абурун уьмуьр къван тарих авай: абур пудни са хуьряй, таяр-туьшер ва жегъил вахтара ярар-дустар тир. Дуствални ажайиб шарт1ара башламиш хъанай.

Хуьруьн инсанар сад-садавай къакъатна, садакай садаз къурху аваз, гъар сад вичиз, анжах суваррикни мехъеррик санал к1ват1 жез, яшамиш жезвай. Аялрини ч1ехибурулай чешне къа-чузвай. Са магъледин аялар ч1ехи стха ва я ими галачиз муькуь магъледиз фидачир: ам са тахсир квачиз алт1ушна чкадин аялри гатадай. Ихътин дуьшуьш Сфидин къилелни атана.

Са сеферда Сфи хуьруьн Вини магъледиз акъатна. К1уьд-н1уд йиса авай аял еке тажубвилелди вичиз икъван ч1авалл" такур дар куьчейриз, аск1ан ва юхсул к1валериз, магъледин мис-к1индиз, къелеч1 къванерикай туьк1уьрнавай къамиз

кили1завай. Ихътин к1валер, куъчеяр, кик1ар, ким Агъа магъледани авай. Амма ибур Сфидиз са маса жуъре, ажайиб аквазвай.

Жуъмя миск1индин минарадилай мижевирди салат ягъиз башламишна: «Ас-салат жамиатан-жамма...» Сив ачухна, вилер цава аваз, яб гузвай аялдин кук1ва садлагъана са нин ят1ани гъуд акбуна. Сфи кьулухъ элкъвена: адан вилик гъа вич къван авай къве гада аквазнавай. Садав лаш гвай, муькуьдан лаш, къве кьил епиналди кут1унна, тфенг хъиз, къуьнуьз вегъенвай.

— Вун чи есир я! — лагъана вик1егъдиз лаш гвайда.— Им^ чи бег я,— ада къуьне тфенг авай, ац1ай як1арин, турпуц хътин гада къалурна.— Адан вилик мет1ерал акваз! Тахъайт1а —

къамалай къве лаш ч1угуна, за вун дустагъда твада!

Сфи са легъзеда тажуб хъана амукъна. Адаз ибур сифте ак-вазвай гадаяр тир. Абур рахазвай гафарни: бег, есир, дустагъ адаз сифте ван жезвай. Сфи гадайрив гвай лашариз килигна, ибурун хурукай сагъдиз хкатун четин тир. «Есирдик» са живи зурзун акатна. Бахтунай хъиз адан рик1ел бубадин меслят хта-на: «Жува, чан хва, жезмай къван садакни нубат алачиз хуь-куьрмир. Эгер вак хуькуьр авурт1а, ажузвал мийир, жувани ягъ. Чарадан лап1аш кваз к1вализ хквемир!» Сфиди вичин къи-лин к1ук т1азвайди гъиссна.

Сфи садлагъана вик1егъ хъана. Ам, къве гъилни эч1ез яна, са к1вач вилик къачуна, аквазна.

— Квез зун вуж ят1а чидани?! — кус гваз лагъана, ам вичел гъалтнавай завалриз абур гъич гъисабани къан тийизвай тегъер-да килигна.

«Бегни» адан гъилибан серсер хъана.

— Ваъ,— лагъана «бегди».

«Сифте ягъайданди къвед я»,— Сфиди фикирдай халкъдин мисал тикрарна.

— Зун пачагъ я, пачагъ, нереч1ар! — къургъ алаз хабар га-на Сфиди. — Килиг! — ада вичин эрч1и гъуд «бегдин» нерив тухвана.— Им гъуд туш, к1аш я, к1аш! Им галукъай садавайни гъеле к1вачел аквазиз хъанвайди туш! Ваз аквазвани, абдал?! — ада вичин гъвеч1и гъуд «бегдин» т1ишиз чуькъвена. «Бег» кьулу-кьулухъ хъана, цла акбуна. Гадайрай са гафни акъатза-вач. Абур и мердимазардал чпи гъил хкажунал ст1унни шад туш.— Гила акат зи вилик, зун куь пачагъ я! Алад, исятДа за куьн зи тевледа твада, пуд юкъуз каш гуда! Акат зи виликН^ — Сфиди, вичи-вич юзурна, къве гъуд къве гадаДин ченейра эцяна.

Гадаяр кьулухъ элкъвена, вилер къамарай акъатиз, катна.

«Бегди» шехъзавай ванцелди гъарайна:

— Буба-а-а! Зун гатазва-а-а!

Сфи тадиз элкъвена, чпин магъледиз хтана...

Пакамахъ ам сифте яз медресадиз фена. Тарс башламиш тахъанмаз, дар ва мич1и дегълизда са к1ерет1 гадаяр к1ват1 хъанвай. Сфидиз абурун арада накъ вичел дуьшуьш хъайи «бег-ни» адан «гъилибан» акуна. Вичин дережа тестикъарун патал Сфи абурун патавай чин ч1урна, к1арабар экъисдайвал чуькъ-венвай гъутар юкъвал эцигна, фена. Гадайрай ял-гар акъатнач.

Сфидин къуватдикай хабар авай Айдабегни Магъмуд адахъ галаз дуст жез эгеч1на: бегдин хци к1валяй гъиз Сфидиз к1ере-цар, шуьмягъар, ширинар гузвай;

Магъмудахъ гудай шейъ ава-чир, ада Сфидин чин чуьхуьдай амаларзавай. Яваш-яваш абур дустар хъана. Садани садрани чпин арада хъайи аялвилини дуь-шуьп рик1ел хканач. Амма Айдабегазни Магъмудаз гъамиша Сфидикай кьурху авай.

Медресада гадаяр, гъвеч1и-ч1ехи лугьун тавуна, санал ацукь-навай ва абуру арабдалди злиф-бей кхъиз, «Жуз», «Элгъем» к1елиз чирзавай. Виридалайни хъсан зигьин Сфидихъ авай. Фе-къиди лагъай гаф ада гъасятда къадай, дуьм-дуьз тикрардай. Алакьунар авай телеби муаллимдиз гзаф бегенмиш хъана. Гъар сефер, адан тарифар авурдалай къулухъ, фекъиди алава хъийи-дай: «Ви бубани хъсан зигьин, чирвал авай итим я, чан хва».

Тарсар чир хъуниз Магъмудни пис тушир. Амма адак муал-лимдин чин чуьхуьдай, юлдашар маса гудай мурдар амалар квай. Фекъиди хъверна адаз лугьудай: «Ихътин амалар кваз, хва, вакай беглериз хъсан гъилибан жедайди заз загъир¹ я».

Зигьинкур Айдабегаз са йисди элиф-бей чир жезвачир. Ят1а-ни адав виридалайни гзаф дамах гвай: адаз вич халис бегдин хва хъиз авай. Ам гъатта гъуьжреда тарс гузвай фекъидихъ га-лазни, нуькердихъ галаз хъиз, рахаз алахъдай. Гъавиляй адахъ мукъвал-мукъвал муаллимдин т1валарни галукъдай...

¹ Загъир — малум.

2.

Шадбур туширт1ани, вахтар, са вилиз акуна, муькуь вилиз такуна, акъатзавай. Иллаки аялар патал, иллаки уьмуьрдикай, муьгъуьббатдикай хабар жезвай жегъилар патал.

Сфиди, адан юлдашри чпин гележегдикай хияларзавай. Геле-жегни гъардаз вичин терез-ибридай аквазвай. Айдабегаз, месе-ла, са кар к1евелай, ачухдиз чизвай: бубадин девлет адаз амукъ-да, адакай бег жеда. Адаз дуьньяда авайди пуд магъални къве шегъер хъиз авай. Магъмуд акьулдиз дерин тир, амма буба кесиб хъуни адан умудар дарзавай. Сфиди Къагъирда к1елуникай фи-кирарзавай: илимдин къадир авай, хзандиз тухдалди фу гуз жезвай бубадиз вичин хцикай алим хъана к1анзавай.

Пуд дустни, чпин таяр-туьшер хъиз, муьгъуьббатдин гъиссе-рикай рахазвай, булахрал физ рушариз чинеба тамашзавай, гъарда вичин рик1и ч1угунвай рушан т1вар, еке сир яз хуьзвай.

Медресада к1елзавай са бязи жегъилри къилди дафтарар туь-к1уьрнавай, ана чпиз хуш хъайи манияр, шиирар араб, фарс, туьрк ва лезги ч1аларалди кхъизвай, абур гъар мажал хъайила к1елзавай. Сфидин дафтарда Къуьчхуьр Саидан, Ярагъви Ме-гъамед-эфендидин, Ахцегъви Мирзе Али-эфендидин, Къеме-ран, Мазали Алидин ва маса шаирринни ашукърин ч1алар, гуьзел хат1аларалди кхъенвай. Илимдикай, эдебиятдикай фикир-завай жегъилдив муаллимди Рагъ экъеч1дай патан уьлквейра т1вар-ван авай шаиррин: Саадидин, Низамидин, Рудакидин, Руставелидин ч1алар авай ктабарни вугузвай.

Араб ч1алай авай чирвилер деринарунин мураддалди бубади Сфи Ахцегъиз Мирзе Алидин, Вини-Ярагъдал Исмаил-эфендидин медресайриз к1елиз ракъурна. Камаллу алимриз ц1ийи сухтадин чирвилер, къат1унар, алакьунар бегенмиш хъана. Абуру Сфидиз Къагъирдиз фин меслят къалурна.

...Гатфарин алагуьзли йикъар тир. Дустари Сфи хушвилелди къаршиламишна, адаз шад хабар гана: пака хуьруьн къилихъ галай сува Цуькверин сувар жезва.

Пакамлай хуьре шад рахунрин, гъарай-эвердин, зуьрне-дал-г дамдин ванер гъатна. Вири махлукъ суваз ахмиш хъана.

Виридани дамахарнава. Девлетлуйрин рушарал лацу, хъипи, яру генжеяр, харадин шалар, яйлухар ала; абуру, мехъеррик хъиз, яргъи булушкаяр, абурун винелай валчагъар, архалухар алуکلнава; клвачерал кланиз куш ва я къеркъ янавай чешнедин гуьлуьтар, башмакъар, мягъсерар ала; юкъва камарияр тунва, тупларихъ закларар, япарихъ сиргъеяр акална; хура гъайкалар, пулунчукар ава. Сусарин кънлел харадин яргъи тумар галай шуткъуяр, батланар, винелай келегъаяр ала; пелек сармаяр, цлвелерикни гимишдин занжурарни къармахар ква; гарданра кагърабаяр ава. Авачирбуру багъа парталар лигемда къачунва. Къецлилбурни бул я... Цуьк акъуднавай тлебиатди кесибвал ква-дарзава.

Жегъилрал черкес чухваяр, валчагъар, шалам-дулах, чекме-калуш ала; юкъва гимишдин чулар ава, абурукай гапурар, хен-желар куьрсарнава; къалин чличл авай бармакрикай цлелхемар акъатзавай вилер кузва.

Балкланрал алаз тлуьн-хъун, чан аламай лапагар, шараб авай целер, бузадай ацланвай гетлеяр тухузва.

Тлебиатдал гатфарин рангарикай хранвай, хважамжамдиз ухшар либасар ала: никлера фараш къацари лепе гузва; сув, векъин чкаяр михъиз яру-цлару цуьквери къунва; дагъдин ценер къацу я, рагар башламиш жезвай чкайриз жанавурдин ранг яна; лацу сирихар галай дагъларин чинрай гъекъер авахъзава. Вири сув инсан пияла ийидай къван гужлу, иштягъ ачухдай, анжах гатфариз хас атиррин гъамбарханадиз ухшар я. Йна къушари, цлицл-пепеди чпин суварни башламишнава. Зегъметчи члижре цуькверилай ширин миже клватлзава...

Сувув агакъун кумаз инсанри, магъле-магъле хъана, чпиз фадлай адет хъанвай чкаяр къуна, шейзр эцигна, шиш-кабабар авунин къайгъуяр аквазва. Къавалри' Шалбуз ва Шагъ дагъла-

¹ Къавалар — зуьрнечияр.

рик зуьрнейринни далдамдин гуьзел сесер кутуна. Тлебиатди ви-чин вири гуьзелвал, атирар инсанриз багъишзава. Рушари хъи-пи, яру, беневша, гъверен цуьквер клватлзава, чпин къилерал лбурун тажар алуکلзава, гарданрай цлиргъер авадарзава. Акваз-акваз рушар гъар сад са ханумдиз, гъар сад са таватдиз элкъ-везва.

Къутъунар башламиш хъана... Са зурба десте жегъил рушар-ни гадаяр ахтих-тарам къугъвазва: арада цлуд-цлувад къадам къван мензил аваз са пата рушар, муькуь пата жегъилар гъили-гъилер къуна акъвазнава. Гагъ рушарикай сада, гагъ гадайрикай сада жузунзава: «Ахтих-тарам, вуж герек?» Муькуь патай жа-ваб гузва. Твар къур кас жергедай экъечлна, катна къаншарда авай жергедал физва ва гужуналди гъилер ачухиз, жерге къатлиз алахъзава. Эгер адавай гъилер ачухиз хъайитла, ам вичиз хуш руш ва я гада галаз чкадал хкъезва, тахъайтла, гъана амукъ-зава.

Сфи къаншарда авай рушариз дикъетдивди килигзава. Ин-гъе адан рикле авай гуьзел. Ингъе цуькверин юкъва авай ханум: шумал буй, яр къекъифнавай чин,

ч1улав вилер, регъуьвал кваз хура гъатнавай вилер... Адал къацу харадин булушка, сафьян-дин мягсерар ала; эрч1и гъилихъ гимишдин цам, юкъван тупухъ яру мержендин къаш авай къизилдин туп1ал гала; гардан-да хъипи кагърабаяр, хурагуьл, юкъвани пуд жерге гимишдин манатар алай кахмари ава; пелекай сарма — гимишдин занжур куьрс хъанва. Къе Марията, пачагъдин руша хъиз, алука1нава: Дидеди вичин свас вахтунин либас рушав вуганва.

Нубатдин сефер а патай «Ахтим-тарам, вуж герек?» лагъай-ла, Сфиди гъарайна: — Виридалайни гуьзел Марият герек!

Гадайрини рушари к1евиз хъверна. Сфи яру хъана: ам вичин Ихътин вик1егъвилел тажуб хъана. Мариятан къил мадни хура Гъатна. Адан рик1ел гъич катун алач. Мариятан т1вар Сфиди къурла, Айдабеган кефияр садлагъана ч1ур хъана: адан вилерни Гъа и рушал алай къван. Рик1ел фицекара булахдал хъайи дуь^^ни^ню

шуьш хтана: муьгъуьббатдин гафар рахаз к1ан хъайила, Мари-ят, адаз ябни тагана, катна хъфенай.

— Алад, я Марият! Вун Сфидиз герекзава! — гъарайна са руша.

Мад вири хъуьрена.

Марията, катна атана, эцяна, Сфидин гъил ахъайна. Рушан къуватдал юлдашар тажуб хъана. Сфидини и кар гуьзлемишна-вачир. Гъа вик1егъвилелди Сфидин гъил хкъуна, Марият вичин чкадал хъфена. Сува мад тар хайи хътин хъуьруьнин ван гъат-на. Сфидин гъил гила Мариятан хъуьтуьл, чими гъиле авай. Сфидиз вич Шалбуз дагъдин кук1вал акъатай хъиз хъана. Ада-лай бахтлу кас дуьньядал алачир.

Айдабег абуруз къан авай вилералди килигзава. Адаз и легъ-зеда Сфи, вичин дуст я лугъузвай Сфи, буба къейи душман къван, дак1ан хъана. Ада къисасдикай фикирзава.

Сфиди Марият хкъгъун Магъмудазни дак1ан хъана: адан ри-к1ени Марият патал чка авай.

Сува авай машгъулатрикай: къванер хкажуникай, балк1анар гъалуникай, симин ва чилин пагъливанрин аламатарикай ах-тих-тарам къугъвазвай жегъилриз хабар авач. Ина гъарда вичиз-яр хкъзава. Йм бубайрин девиррилай жегъилрин къугъун я. Цуькверин суварик жегъилри чпин гележегдин сусарал т1вар эцигзава, абуру чпи-чеб хкъзава, ахпа и кардикай юлдашри диде-бубайриз хабар гузва, диде-бубайри гадайрин мехъеррин къайгъуяр аквазва, зулузни — мехъерарзава.

Бязи вик1егъ жегъилар, инсанриз таквадайвал, цуьквер-ат1узвай амаларна, Ругундин къванцихъ чпин фик1и ч1угунвай, чпи ва чеб хкънавай рушар гуьзлемишиз, абурухъ галаз сифте гунагъсуз келимаяр ийиз, физва. Адет яз, Ругундин къванцихъ феи жегъилар бахтлу жеда лугъуда. Мариятаз вилерин ишараяр авуна, Сфини Ругундихъ фена.

...Суван эрч1и патахъай зуьрне-далдамдин ванер акъатна. И кар фадлай гуьзлемишзавай жегъилар, гъуррадин къив къи-леллаз, мугъманар къаршиламишиз фена: абурун суварик Мискискадин жегъилар атанвай. Салам-калам, хуш-беш хъайидалай къулухъ къунагълухвал башламиш хъана. Гъар са нямет алай суфрайрал мугъманри чпин савкъватарни эцигна.

Къуъл-макъам, манияр, акъажунар, къугъунар ц1ийи кыле-лай башламиш хъхъана. Муграгърин жегъилар мискискарин ру-шариз, мискискарин жегъилар муграгърин рушариз тамашзава, къуълерик теклифзава, цуьквер багъишзава... Садан рик1ени са бед хиялни авач, аваз хъайит1ани ам винел акъудиз жезвач, ву-чиз лагъайт1а кье бубайрин вахтарилай адет хъанвай сувар я: кье вирида шадвална, вири хъуьрена, виридан рик1ера михъи ниятар хъана к1анзава.

Айдабегни Магъмуд, садан шакни тефидайвал, са кьерехдиз экъеч1на, чпин балк1анар хкъуна, хуьруьз хъфена.

Рагъ дагъларик чуьнуьх хъайила, яшлу ксар к1вачел акъалт-на, абуру жегъилрин рик1ел к1валериз хъфидай вахт хъанвайди хкана. Мугъманар, мерд иесийриз сагърай лагъана, абуруз са гъафтедилай жезвай чпин суварик теклифна, Самур вац1ун де-редихъди, ак1извай ракъинин хъипи нуларин гуьгъуьниз хъфена.

Суварин зурба десте-гурулугъ, низамда акъвазнавай аскерар хъиз, агъадал ахмиш хъана: вилик аялар ква, абурун гуьгъуьнал цуькверин ц1иргъери, тажари к1евирнавай гуьзел-гуьрчег рушар ала. Абуру, куркурар галай тафтар ягъиз, манияр лугъузва. Ру-шарин дестейрин кье паталай балк1анрал алай жегъилар, къа-равулчияр хъиз, гъар садан вил вичи хкъянавай ханумдал алаз, физва. Итимар, папар, мехъернавай жегъилар гуьгъуьна ава...

3.

Айдабег патал Цуькверин сувар мич1и йифез элкъвена. Адаз са зат1унини т1ям хганач... Бубадиз хчин кефияр ч1ур хъанвайди чир хъана.

— Зи хцик ни кяна?! — жузуна ада векъидаказ.

— Садани, буба. Зи кьил т1азва,— багъна къуна гадади.

— Вун гзаф кат-галтугна жеди. Пелел кьежей дасмал эцигна къатук. Хъсан жеда. Тахъайт1а, чна жерягъдиз ша лугъуда, — лагъана бубади.

Кьежей дасмални гваз Айдабег вичин тавдиз хъфена. Рак акъална, ада к1валин и кыляй а кылиз, а кыляй и кылиз ка-мар яна. Вичин бубади хъиз, гъилер далудихъ къунва, пеле би-ришар тунва. Лап са зурба, четин месэла гъялзавай хъиз, ам дерин хиялрик акатнавай: «Мариятал фадлай зи вил алайди я. Сфиди, сефи хъайи Сфиди, кье виридан вилик ам вичиз к1анза-вайди къалурна. И кар руша вичини тестикъарна... За гила ву-чин? Зун гъак1 акъваздани? Ваъ! Ва-а-аъ! Марият заз жеда!» Айдабег хъфинин сир садазни чир хъанач. Дуьз лагъайт1а, ам хъфиниз фикир гудай мажал шадвилерзавай жегъилриз ава-чир... Явашдиз рак гатана. Тадиз пелел дасмал эиигна, Айдабег кавалдал ярх хъана, «ша» лагъана. Магъмуд акурла, иесидин рик1елай вири алатна. Ада гъарайна:

— Вун зи халио дуст я! За гъамиша ваз гъуьрметда! Намус-дал кьин хъуй!

— Вахъ вуч хъана, зи дуст?! Валлагъ-биллагъ, ви кефи ч1ур хъайила, заз дуьнья мич1и хъана,— вичин адет тирвал, Магъму-да бегдин хчин чин чуьхуьз башламишна. — Заз к1вале къарай атанач.

— Ша, ацукъ,— Айдабега вичин патав чка къалурна.— Заз вал са сир ихтибариз к1анзава.

— Буюр, бег. Ви гъар са гаф, Хазар гъуьлуьз аватай хъиз, зи рик1е амукъда. Валлагъ-биллагъ.

— Зун ашукъ хъанва,— яваш ванцелди лагъана Айдабега.

— Жеч?! — гъарай акъатна Магъмудай.— Нел?!

— Мариятал.

Магъмуда ихътин жаваб гуъзлемишнавачир. Адан вилер хъал-хъамрай акъатна: Мариятал пуд дустунин вилерни алаз хъана къван.

— Вун тажуб хъана хьи? — вичин нубатда жузуна Айдабега. — Ваз Марият зи фан къафун туш лугъуз к1анзавани?!

— Ваъ! Ваъ! — Магъмудан вилерикай къе Сфиди Марият 48

вичиз хкъгъайвал карагзавай.— Бес Сфи? Ам чи яр-дуст я эхир?! — ада руш вичизни к1анзавайди хиве къунач.

— Са Сфидикайни рахун герек авач! Марият зи рик1е аваз гзаф вахтар я. За вучин? Са меслят къалура.

— Меслят? Фикирна к1анда ман, валлагъ-биллагъ,— Магъмуд лап к1еве гъатна. Адаз я Айдабег, я Сфи вичивай къакъатна к1анзавачир. Ам икъван ч1авалди шад тир: адаз къве зурба дуст авай, сад — хуъре виридалайни девлетлуди, сад — хуъре вири-далайни акбуллуди. «Айдабеганни Сфидин куъмекдалди завай-ни жуван гележег тешкилиз, жуваз миск1инда са к1валах — я мижевирвал, я фекъивал акваз жеда», — фикирзавайди тир Магъмуда. Гила... Адаз к1анзавай руш дустаризни к1анзава... Гила... къве дустуникайни душман хкатнавай... Гила са дуст ер-ли ат1ана к1анзавай. «Айдабег гъар гъик1 хъайит1ани бегдин хва я, бубадин девлет, т1вар хцел хкъведа. К/е-пака адакай бег 'жеда. Сфиди мадни к1ел хъувуна к1анзава. Адан фикир Къа-гъирдиз фин я. А яргъал вилятрай ам сагъ-саламатдиз бажа-гъат ахкъатда. Зун гъилевайди ахъайна, цава авайдахъ галтуг тийин»,— вичи-вичик меслятна Магъмуда.

— Вуч яргъалди фикирарзава? Сфидикай кич1езвани? — жузуна Айдабега.— Адавай ваз са зат1ни жедач. Ви далудихъ, Шагъ дагъ хътин, зун гала.

— Эгер Марият ваз к1анзават1а, за в,и бубадиз хабар гун, кутурай лишан, авурай мехъерар,— лагъана Магъмуда. «Заз та-хъайди тахъана, Сфидизни тахъурай»,— къет1на ада.

— Дуъз гаф я. Ядай хва бубадал алукъдайди туш! Алад, бу-бадиз зи азардин сир вуч ят1а лагъ,— буйругъ гана Айдабега.

Магъмуд, чиник серин кваз, Гъанифа-бегдин патав фена. Адаз вичи намуссузвал ийизвайди чизвай. Амма маса рехъ ава-чир: т1ебиатди адаз садбур маса гуз, садбур къаз, вичиз фу не-дай рехъ жагъурдай пай ганвай.

Гъанифа-бег ихътин хабарди лап шадарна: адан хва рушар к1ан жедай, мехъерардай яшдиз акъатнавай. Ихътин югъ атунал бубадин вил фадлай алай. Ингъе гъа гуъзел югъ!

— Чухсагъул, чан хва. Вуна заз лап шад хабар гана. И ха-юардай муштулукъ яз за ваз к1ел галай хеб багъишзава. Нянихъ, >суъруъ хтайла, 'жуван пишкеш хутах!

Магъмудаз шад хъана. «Ихътин пишкешар заз Айдабегани гележегда тавуна жеч»,— фикирна ада.

— Зун гъамиша ви ва ви хчин къуллугъда акъвазиз гъазур я, бег, вун сагърай! — лап ч1ехида хъиз, лагъана Магъмуда. — Валлагъ-биллагъ!

4.

Хуър суварин партал алай инсанрай ахц1ана. Къифле-къиф-ле хъана, абуру суварик хъайи шадвилерикай, къемеда дуь-шуьширикай суьгьбетарзава...

Сфидиз саиал къарай къевезвач: адан гъили гилани Мариятан гъил гъиссзама, вилериз рушан ажайиб гуьзел вилер аквазма. Ругундин къванцин к1ане вичини Марията авур суьгьбетар, ру-шан ширин сес жегъилдин япара тикрар жезва. «Агъ, гъикъван туьзел декъикъаяр тир...» Адаз вичин шадвиликай, муьгъуьббат-дикай Айдабегазни Магъмудаз лугъуз к1анзава. Вири хуьруьз къе Сфиди вичиз яр хкягъайди чизва.. Анжах, адан фикирдай, ..Бичин къве дуст бейхабар яз ама. «Яраб абур вучиз хъфенайт1а? Яраб абурухъ вуч хъанат1а?!»

Кимел фейила, Сфидиз виридакай хкатна яргъал хъиз акъ-вазнавай Айдабегни Магъмуд акуна. Абуру, са-са твар сивиз вегъиз, кишмишар незвай. Сфидин саламдиз, жузуниз-качузуниз дустари к1анз-дак1анз жавабар гузва. Сфлдин кыл абурун сир-дай акъатзавач. Я адаз ахътин вахтни авач. Жегъилдин фикир Мариятан къаматди михъиз вичелди желбнава. Сфи, хазина жа-гъай кесиб хъиз, ава. Адаз дустари вичивай хабар къуна к1ан-зава, амма абуру са гафни жузавач. Я Сфиди вичини лагъанач: ада са гъихътин ят1ани къайивал гъиссна.

Пакамахъ дидеди 'булахдилай гъич гуьзлемиш тежедай хътин хабар хкана: сенфиз Гъанифа-бегди Мансуран рушак, Мариятак, вичин хцин лишанар кутуна. И хабарди Мут1алибан хзан серсер-

на: виридаз Сфиди Цуькверин суварик Мариятан т1вар къурди,, рушани вичин разивал гайиди чизвай. Абуру и кардал шадвал-завай, рушан к1вализ фена адак лишанар кутунин гъазурвилер аквазвай.

Мут1алиб, Сфидин буба, вичелай нарази хъана амукъна: «Вучиз зун сенфиз рушак лишан кутаз феначир?! Гила кутур лишанар элкъуьриз тун регъят к1валах туш, вични бег т1вар алай касдин лишанар...» И кардин ери-бине дуьз чирун патал Мут1а-либ Мансуран к1вадиз фена. Са арадилай ам курпашман яз-хтана.

Сфидин мез къунвай. Ихътин хаинвал, ихътин душманвал ада гуьзлемишнавачир. Амма... Жегъилдин гъутар агаж жез, ахъа жезва. «Ихътин ягъанат, ихътин душманвал, ихътин хъуьруьн.... Зал? Зи фикир чиз-чиз?!» Жегъилдилай уфт алахъзава. Адаз вучдат1а чизвач. Я сир ихтибардай яр-дустни адахъ амач. Авай къве дустуникай садлагъана душманар, хаинар хъанвай.

Къефесда авай пеленг хъиз, к1вале къекъевезвайла, адаз гъа-ятдай рушан къаралту акуна. Сфи тадиз гуьрцелдал экъеч1на. Къуншидин руша жегъилдин дидедиз кушкучралди суьгьбетзавай:

— Мансур халуйрин к1вализ фейила, заз, чан хала, Марият акуна. За адавай хабар къуна: «Ибур вуч ванер я, руш? Юкъуз яйлахра сад хкягъиз, йифиз масадан лишанар къабулзава хъи?» Ада заз, чан хала, манидалди ихътин жаваб гана:

*Дагъларилай элкъвей рекъер
Къурана, лагъ, къум акъатиз.
К1ани ярди хабар къурт1а,
Кузава, лагъ, гум акъатиз.*

Сфидин бейни элкъвена. К1вализ хтана, ада вереаирдзава: «Марията ашукъ Къемеран ч1аларалди жаваб ганва, Сфидин рик1ел Къемеран къисмет хтана.—

Айдабегакай гила хуьруьн кавха Шихмурад, закайни ада Къемер вичиз гъун патал суьртуьн авур Султали хъанва. Яни?! Ваь! Я Айдабег Шихмурадни туш, я зун Султалини, я Марият бахтсуз хъайи Къемерни. Ваь!

— Сфиди гьутар чуькъвена, эрчи гьил юкъвал алай гапурдал фена.— Марията заз хабар ракъурнава: «К1ани ярди хабар къурт1а, кузава, лагъ, гум акъатиз». «Заз ви ван хъана, Марият! За вун ак1 куз тадач. За абур куда!»

Сфи кимерихъ фена. Гзаф къекъвена, т1имил къекъвена, адаз санайни Айдабеганни Магъмудан гел жагъанач. Эхир адаз сада хабар гана: дустар Тамун гап1алдиз фенва. Сфиди анихъ тади авуна... Айдабегани Магъмуда накъ кьиле тухуз тахъай су-вар къе ина къурмишнавай: таза як1ун цшш кабабрихъ галаз шараб хъвазвай. Вичин юлдашриз бузани жагъин тийизвайди чиз, Магъмуда п1узаррилай мез элязавай.

Сфи акурла, жегьилрин ийир-тийир квахъна. Са шумуд де-къикъа абур чеб-чпиз килкгиз акъвазна.

— Тфу квез, ламар! Намуссузар! — лагъана, Сфиди абурун чиниз цуьк1уьн вегъена, фикир гьардак къве гъуд кук1урун тир. Абурун алчахвал акурла, къает дегиш хъана.

— Эгер, кьейи хва Айдабег, вуна исятда хъфена бубадив ви лишанар элкъуьриз вугун тавурт1а, за вун тук1вада! — Сфиди гададин хуралай къуна, адан туьтуьнал гапур эцигна. — Вун квахъ зи вилерикай! — гъарайна ада Магъмудаз.— Лук1! Хаин!

— Магъмуд, тум кайи кац хъиз, къулу-къулухъ хъана, къил са патал къуна, акъвазна. Сфидин къуватдикай хабар авай, чпин хаинвал, вафасузвцл аннамишнавай жегьилрин рик1елай гапу-рар акъудун, себ-сив авун алатна.

— Ваз зи ван къвезвани?! — девди хшз гъарайна Сфиди.

— Ам зазни к1анзава,— явашдиз лагъана Айдабега.

— Бес вун икъван ч1авалди гъина кьенвай?! Вучиз вуна заз »щкъ лагъанач?! Вуна авурди хаинвал я, душман! Вири жемятчлик, ви буьркъуь хъайи вилеризни акуна, за Мариятан Ада разивални ганай... Вун и арадиз гъинай ава-7авай хабар къазва?!

Айдабег киснава: адаз вичик тахсир квайди чизва, акъажу-^ар-алажунар герек къвезвач.

— За ваз лагъана: эгер аламай няналди ви бубади лишанар элкъуьр тахвурт1а, за вун и дуьньядал къекъуьр хъийидач! За-кай за вав ягъанат ийиз тадач! Ахлад! За вун нянрихъ Лахам буладал гуьзлемишзава. Гарданда кафанни туна ша!

Айдабег, вичин чантани къахчуна, къисмет тежезвай адахли-дикай фикирлу хъана, хъфена. Магъмудни, гъурчехъандин гуьгъуьна авай тула хъяз, юзана.

Сфи са бегъем вахтунда тама къекъвена. Верхи тарар авай гап1алда жегьилдин дерт са бубат къезил хъана. Ада клеветай къет1на: «Зун жуван гафунилай эляч1дач. Къе за жуваз и ал-чахдив к1ур гуз турт1а, ада заз гъамиша къуьл гуда. Ваь! Ажуз-вална яшамиш жердалай, вик1егъвална кьиникъ хъсан я». И фи-кирди Сфи авайдалайни къуватлу, секин авуна. Ам вич гъалиб жедайдахъ инанмиш тир.

К1вализ хтайла, Айдабег туьнбуьгьдалди Магьмудаз тамаш-на. «Идакай заз кьадай чка жагьидайди туш. Им анжах са алад-хьша я»,— фикирна адакай бегдин хци.

— Ада зун нянрихь Лахам булахдал гуьзлемишзава. За вуч ийин? — жузуна Айдабега.— Зун кьена, Къагьирдиз катайт1а, адан тум садани хкьадач.

— Са фикирна к1анда...

— Мад вуч фикир хьийида?! — Айдабегаз хьел атана.— Ам гьахь я, чун — бат1ул... Гила зи бубадиз лагь; бес заз кесцб Мансуран, кавчадикай авунвай алапехь хьтин, руш к1андач, Къарахан-эфендидин ч1ехи руш к1анда. Лишанар амай няналди элкьуьрна, эфендидин рушак кутурай... Та и к1валах туьк1уьдал-ди за я фу незвач, я к1валаяй экьеч1завач... Сфидиз за гьик1 хьайит1ани са кьисас хкьада! Вичи гзаф дамахар тавурай. Захь галаз адавай садрани акъаж жедач! Зун адахь галаз дилмаж¹ галачиз рахада! За ам, хьархьу тар хьиз, гатк1ида... И кар за 1 Дилмаж — таржумачи.

адаз эливардач! Гьа мекежа!² — Айдабег гзаф харчиз рахаз-1 вай.

Магьмудаз вичин дустуни бад гьавая лахьу гатазвайди чиз-ва, амма чуькьни ийизвач... Эхир ам к1анз-дак1анз бегдин патав фена.

Гьанифа-бегдиз ц1ийи хабар зсиллагь бегенмиш хьанач.

— Ибур лап гадачи кьугьунар хьана хьи! — лагьана ада туьнтдиз.— За гила зун Самур дередиз машгьурдани: кье рушак лишанар кутаз, пака абур элкьуьриз... Им лап мешребсуз савда хьана!

— Айдабегаз гьак1 к1анзава, — лагьана Магьмуда.

— Ак1 ят1а, за ваз авур пишкешни хкваш. Закай зарафатар мийир!

5.

Муг-Рагьа мад са алапатдин хабар чк1ана: Гьанифа-бегди хчин лишанар элкьуьр хьувуна... Мут1алиб шаддиз к1вализ хта-на, ада Сфидиз вичин патав эверна.

— Чан хва,— лагьана ада хушвилелди,— гила вун ч1ехи я,, ша чун ачухдиз рахан.— Сфиди разивилин лишан яз кьил агьуз-на.— Кар ана ава хьи, зи фикир ваз алуькьзавай зулуз мехьер' авун я. Сад лагьайди, ви яшар агакьнава. Кьвед лагьайди, чи к1вализ куьмек к1анзава. Пуд лагьайди, пакамахь фад фу т1уьрдини, фад мехьер авурди пашман жедач лугьудай мисал ава. Вун яргьал уьлквейриз физва. Ви рик1елай хайи к1вал-югь тефин патал, вуна ана рик1ивай к1елун патал, ваз к1вале жуван гьалаллу паб к1анда. Вун хкведалди ви аялдинни санбар йисар жеда... Ажеб хьана Гьанифа-бегди ви вил алай рушалай лиша-нар элкьуьр хьувуна. Заз чирвалди, и кар абуру чпин хушуйал-ди авурди туш. Заз хьайи-хьайивал чир хьана к1анзавач. Амма залугьун: чун азад дагьвияр я... Эгер садра девлетлуйрин вилик

² Мекежа — вак. 54

ардан к1ир авурт1а, абур кьияматдин йикьалди к1улай эхвич1-замайди туш. Аферин, хва, ваз за гайи фу, дидедин нек гьалал хьуй!

Сфиди са жавабни ганач: ам бубадихь галаз рази тир.

— Гила мадни ихътин са меслят ийин: мехъерар чна жезмай ^ъван фад ийин. Ви бубадихъ, ц1ийи гад к1ват1 тавунмазни, ме-хъерардай къуват ава. Зулуз Къагъирдиз физ хъайила, ваз жу-ван уьмуьрдин юлдашдихъ галаз магъруз' жедай вахт герек я... Килиг, чан хва, гъурбатда жув ипинвиливай² хуьх... Арвадбаз ятимрин рехъ къамир...

Сфиди мадни чуюкъни авунач: адан вилерикай, Шалбуз дагъ-дин марал хътин, Марият карагзавай.

Са гъафтедилай хуьре зуьрнейринни далдамдин ванер гъат-на: Сфидин мехъер башламиш хъана.

...Гъамила³ хъанвай свас к1вале туна, Сфи к1елиз яргъал Мисридиз фена...

6.

Гъанифа-бег хъиле т1ушунзава: адан хъиз к1ан хъайи, лиша-нар элкъуьр хъувур руш икъван фад гъуьлуьз тухун, мехъеррик-ни вири хуьруь иштиракун эх тежедай дерт хъанва. Вичин хъиз-

ни мехъериз тади ква.

Мехъеррин югъ алуькна. Ахцегай, Куьредай, Къубадаи ва маса магъалрай мугъманар атана. Бегдин гъилибанри абурун к1вачерик гъерер тук1вазва. Беглериз хас тирвал, ирид юкъуз Далдам гатун Гъанифа-бегдиз залан акуна, пуд йикъал акъваз-нава. Саласадин пакамахъ бегдин итим уста Самбураз вичин итимарни галаз Айдабеган мехъерал теклифиз фена. Самбура ам, вичиз мажал авач лагъана, рахкъурна. Ихътин жавабдин

з Гъамила - гъилел-к1вачел залан.

ван хъайила, Гъанифа-бег цавариз акъатна. Мугъманриз вац жез кич1ела, ада тамада къилди к1вализ тухвана, лагъана:

— Алад! Фена а къабандин хва Самбураз лагъ: «Эгер вич за гададин мехъеррал татайт1а, за вичин къил ат1уз тада!» Тадиз!

Тамадади хкай жаваб мадни векъиди тир: «Зун уьзден я.

Зун — зи ихтияр я. Зун таиан беглерин мехъеррик зуьрнеяр ядай уст1ар туш». Гъанифа-бегдин ийир-тийир квахъна, ада Самбураз гъелегъар къуна.

— Чаз Самбураз сеперар гудай мажалар авач. Чна къавала жагъурна к1анда, — лагъана миресди. — Балк1андал акъадарна, са кас Къурушдал ракъура. Къурушрин зуьрнечияр чи дерейра т1вар-ван авай устадар я.

Атлу рекъе гъатна. Нисинихъ фейиди анжах пака нянрихъ хтана.

— Геж вучиз хъана?! — хъел кваз жузуна бегди.

— Къавалар атанач...

— Вучиз?!

— Самбур тефей чкадиз чебни къведач лугъузва. Бегди са икъи экъуьгъун къурушрин уст1арризни авуна, фикирна: «Киц1ери чпи-чеб хуьзва!» Ийир-тийир квахъна: ам мугъ-манрин вилик русвагъ жезвай. Эхир наши уст1арар гъана. Абурувайни мехъерал эх-абур гъиз хъанач...

Члехи хуъръяй мехъерик са капачда авай инсанар атанвай. Мугъманри, вилик къайи жезвай хуъркаар кваз, гъятдин юкъ-вал манияр лугъузвай ашукъдиз яб гузвай. Ашукъдин саздини ерли ванзавачир, маниярни сефилбур тир.

Айдабегни Магъмуд къилди к1вале ава. Наврузбег хажалатди къунва. Магъмудакни хажалат ква, амма рик1яй ам шад я. Пакамлай цавал цифер к1ват1 хъана, садлагъана акъатай гар чайгъундиз элкъвена. Ири марф акатна, са арадила ам кварцяй хъиз зч1ир жезвай. На лугъуди, цавун к1ан хкатнава: анай цин хулар авахъзава. Шалбуз ва Шагъ дагъларилай чар-чарар вегъена. Им гъатта агъсакъларизни такур аламат тир... Цавай атайди чилиз, чиляй атайди цавуз хъфизвай...

Сифте марф акатайла, бегдин итимри шадвилернай: марф сан к1вачихъ галаз къвезвай берекаат я. Т1урфан акъатайла, зденри лугъузвай: «Аллагъдизни и залумдин к1вале мехъер 1ана к1анзавач».

Далдам алачир мехъер куътягъ хъана...

Хажалатди Гъанифа-бег месиз яна. Са шумуд йикълалай, ви-Цш эхир хъанвайди чир хъайила, ада хъиз ихътин веси авуна: Иан хва, жуван девлетдин иесивал ая... Ахпани: Самбураз, Му-|1алибаз, абурун несил-асилдиз гъич инсаф мийир. Зун вахтсуз 1ейибур гъабур я. Акьуллудаказ къисас къахчу! Абур гзаф я. <Мукъаят хъухъ!>

Мехъерик хъиз, Гъанифа-бег кучукиз анжах талукъбур фена. Яикъерни шел-хвал галачирбур хъана...

Бубади хъиз, Айдабегани вичин бегвал Муг-Рагъпара учас-Цокдин наибдин, Самур округдин начальникдин, къзахринни жуъкеррин куъмекдалди тестикъариз башламишна...

Пуд лагъай къил **КУЪТЯГЪ ТАХЪАЙ ВЯЗ**

1.

Магъмуд-эфенди, теспягъ туп1ай авадариз, к1вале ацукъна, дерин хиялри тухванва. Папа вилик гъанвай виртни ч1ем алай кешил фадлай къанват1ани, адак тади квач. Рик1ел вичин жегъил вахтар хквезва.

Магъмудан буба, вири муграгъвияр хъиз, уъзден тир. Магъмудакайни лежбер ва я терекма жедай, амма медресада к1елайла, фекъидиз адан зигъин бегенмиш хъанай: садра к1елай ият гадади хуралай хълагъзавай.

Кесиб к1вале ч1ехи жезвай, руфун тух тушир Магъмудаз хзандии гъл дегишардай ният атана. Ик1 авун патал ада маднгг к1елна ва алимрихъ, фекъи-фахрадихъ, девлетлуйрихъ галаз хуш алакъяар хвена к1анзавай. Гъавилай ам Айдабеган дуст хъанай, дугъри лагъайт1а, дуст — ваъ, лук1 хъана, вучиз лагъай-т1а девлетлудаз кесибдикай садрани дуст жедач.

Магъмуд-эфендидиз Сфи-эфенди акваз к1анзава. «Яраб ам къуъзуъ хъанват1а? Яраб адан чанда имамвал хъийидай такъаг амат1а?» Адан рик1ел къе хъиз алама: Сфи Къагъирдиз к1елиз* фейила, ам пехилвиляй кефсуз хъанай. Ахпа Айдабеган бубадин куъмекдалди Магъмуда пуд йисуз Ц1ахура, Ахцегъа, Араканда машгъур

алимривай к1ел хъувунай. Хуьруьз хтайла, Айдабега: адакай Вини магъледин миск1индин фекъи авуна. Магъмуд гъе-ле вичин мураддив агакънавачир.

Къве йисалайни Мисридай Сфи хтана. Адакай ирид йисузг к1елай ч1ехи алим хъанвай. Муграгъвийри ам шаддиз къарши-ламишна, рейсаввилелди хуьруьн жуьмя миск1индин имамвиле' эцигна. Магъмудан намусди и кар къабулнач: ам Айдабеган куь-мекдалди къунши хуьруьн, К1елетрин, миск1индин имам хъана. Хуьр, миск1ин гъвеч1и тирт1ани, къуллугъдин т1вар имам тар. Вахтар къвез алатзавай...

Сфи, Магъмуд ва Айдабег чуру-спел тунвай, яхц1ур яша-рив агакъзавай итимар хъана. Амма яшар жердавай абурун ара-яр ачух хъанач, акси яз авайдалайни беш-бетер хъана. Айдабега бубадин веси къилиз акъудзавай: гъар лазим авайни авачир чка-дал Сфидин к1аникай я.д ракъуриз алахъзавай.

Сфи-эфендидин дерин чирвилери, т1ебии инсанвили, камал-лувили къвердавай адан машгъурвал артухарзавай. Адан патав. чирвилер къачуз, меслятар ийиз, къуръандин аятрай къил акъу-диз лап яргъал магъалрайни кваз эфендияр, алимар, ашукъар,, лежберар къвезвай. Сфи-эфендиди, жерягърилай устаддиз, ин-санрин азарриз дарманарзавай, къанлуяр меслят хъийизвай,, мулкарин гъуьжет алай месэлаяр гъялзавай... И вири инсанперес крари Сфи-эфенди Муг-Рагъпара магъалда гъуьрметлу инсандиз; элкъуьрна, агъсакъалри адакай чпин магъалдин эмир хкъана.

И хабарди Айдабег бегъем дили авуна. Ам тадиз са шумуд девлетлудан патав фенай, амма са куьнивни агакънач: уьзденри «пин месэлаяр чпи гъялзавай, девлетлуйриз яб гузвачир. Айда-,бегни Магъмуд-эфенди Ахцегъиз Самур округдин начальникдин «атав арзадиз атана. Абурувай офицердин «партал алай яшлу урусди жузуна:

— И кардикай пачагъдиз зиян авани? — Сфи-эфенди Муграгъпарадин эмир хкъягъуникай Урусатдин пачагъдиз са зиянни авачирди начальникдиз чизвай, гъавилай арзачийривай артухан гаф-ч1ал хълагъиз хъанач.

— Магъмуд-эфенди, эвел-эхир Сфидин серфе чи гъиле тьатда: адаз чна са фенд къурмишда... Муг-Рагъ хуьруьн жуь-;мя миск1индин имам за вакай ийида! — лагъана Айдабега хъфидай рекъе.

— Чидач ман,— Магъмуд-эфендидиз вичинни Сфи-эфенди-дин арада еке тафават авайди, Сфи-эфендидин дережа гъуьндуьр тирди чизвай; Айдабегаз и кар аквазвачир.

Айдабега гуьзлемишзавай улам вич-вичелай атана...

Ц1ийиз пайда жезвай ханари, беглери сифте уьзденрин чи-лер пулдихъ, мал-девлетдихъ, магъсулрихъ маса къачузвай. Са шумуд йисуз гад гагъ къурагъди, гагъ ч1имелди хъана. Дерета каш гъатна. Фу лагъайла, кесибар цавуз килигдай йикъал атан-вай. Абуру мулкар маса гуз башламишна... Яваш-яваш девлет-дуяр чпин мураддив агакъна... Ахпа пехъи хъана, чапхунчивилиз къил янавай беглери пачагъдин итимрин куьмекдалди уьзденрин мулкар къаз, абурун ихтиярар къакъудиз, абур чпин лежберриз элкъуьриз башламишна. Девлетлуйри ачухдиз лугъузвай: «Къубада, Куьреда, Ширванда ва маса вилаятра ханар, беглер хъайи-

ла, и Муг-Рагъпарадани, Алтыпарадани, Ахцегъпарадани, Рутул-парада абур вучиз авайди туш?!»

Чпиз ийизвай зулумар эх тахъана, Муг-Рагъпарадин уьзденар женгиниз къарагъна: абуру девлетлуйрин к1валериз ц1аяр яна, тапан беглер чукурна... Женгини буьркьюь авунвай дагъвийри участокдин идарадални гъужумна, беглерин куьмекдиз атанвай къазахар элкъвена катуниз мажбурна. И женгерин кьиле Сфи-эфендидиз акъвазиз «к1анзавачир, ада уьзденриз дяведик кьид кутун тавуниз эвер ганай, амма агъсакъалри женг башламишу-нин къарар къабулнай. Сфи-эфендидивай масаж1а хъанач: вич хаиндай гъисаб тавун патал, ам женгинин кьиле акъвазна. Им 1877-йис шр. Ихътин женгер Дагъустандин амай участокра ва округрани башламишна.

Женг башламиш жедалди Айдабегаз уьзденрин ниятдикай хабар хъана: ам Дербентдиз катна. Пачагъдин къушунри дагъ-вияр секин авурла, хуьруьз хтана. Вичиз акуначт1ани, ада округ-дин начальникдиз лагъана:

— Вуна Сфи-эфендидин тереф хуьзвай. И дяве къарагъарай-ди гъам я. Ам Сибирдиз ракъура! Тарагъаждиз ч1угу! Ам хуь-руьз хтайдалай къулухъ лежберрин кьил какахънава!

Бунтар кук1вар авурдалай гуьгъуьниз пачагъдин къушунри ц1удралди хуьрер чук1урна, агъзурралди къегъал дагъвияр Си-бирдиз дустагъдиз ракъурна, девлетлуйриз хъайи зиянар кесйб-рив вахкуз туна. Девлетлуйрин ихтиярар мадни артух ва к1еви хъана. Самур дередин азад магъалрин ихтиярар михъиз ахт1ана, эмирриз ва агъсакъалриз мад магъалрин месэляяр гъалун къада-гъа авуна. Сфи-эфенди дустагъ авуна, гъилер далудихъ кут1ун-на, Сибирдиз ракъурна.

Айдабегаз пачагъдин фармандалди бегвилинт1вар ва ихти-ярар гана. Адани Магъмуд-эфенди Муг-Рагъ хуьруьн жуьмя миск1индин имамвиле зцигна: эхир абур къведни чпин мураддив агакъна.

Садани Сфи-эфенди сагъ-еаламатдиз элкъвена хкведа лагъа-на фикирнавачир. Гъич багъри ксарин умудни квачир... Гила ам хабарни авачиз хтана ахкъатна...

— Я къужа, хешил къана, — папа кьил галтадна жузазва: — Вахъ вуч хъанва? Кефсуз хъанвани? Жерягъдиз эвердани? Мес кухтадани?

Магъмуд-эфенди папаз, сифте аквазвай касдиз хъиз, килог-зава.

— Ваз хабар авачни? Вири аллагъдин гъиле хъуй! — лу-гъузва зхир ада. — Сфи-эфенди хтана... Валлагъ-биллагъ.

— Хтана?! — къаридин вилер зкъис хъана, т1уб сйвив фена.

— Вувв! Я аллагъ, ихътин аламатарни жеда къван! Ваз шукур хъуй! Бес гила вун гъиниз?!

— Зун санизни! Зи далудихъ Айдабег гала!

Къведни хияллу хъана. Къведазни чпин сивяй куьк тике — имамвал акъатиз кич1езва.

— Ша, паб, чна къведани кап1 авуна, аллагъдиз са сажда¹ ийин. Белки, ван хъайит1а, — лагъана фекъиди. Паб рази хъана.

Кан1 куьтягъ хъайила, мет1ерал аламаз, къве гъилни цавуз; хкажна, Магъмуд-эфендиди ван акъалтна лагъана:

— Я аллагъ! Инжил, Забур, Таврат, Къуръандин гъурмет-дай; Муса, Иса, Давуд, Мегъамед,— салават гъана, явашдиз. «саллалагъу алейги ве-саллам» лагъана,— къуд пайгъамбардин гъурметдай; виш агъзур, къад агъзур, къуд агъзур пайгъамбар-рин гъурметдай; цавараллай малаикрин гъурметдай... чи эхир хийир ая, чав секиндиз са кап фу нез, са хуп1 яд хъваз тур!.

Амин!

— Амин! — тикрарна папани.

2.

Сфи-эфендидин к1валихъай мугъман-итим кими тежез пуд лагъай гъафте тир. Гила адал къил ч1угваз, ам хтунал чеб шад тирди къалуриз лал яргъарай: Ахцегъ, Ц1ахур, Куьре, Табаса-ран, Къуба, Къайтагъ, Хунзах, Гъуни магъалрайни яр-дуст,. алим итимар къвезвай.

Сфи-эфендидиз малум хъайивал, эхиримжи йисара Дагъу-стандин халк-ъарин уьмуьрда, майишатда хейлин дегишвилер хъанвай... Урусрин аскерривай дагъвийри чпиз картуфар цаз-чирнавай. И карди ризкъи къенят авуниз къумекзавай. Лежбер-ри гад агуддайла урус мукалар, дергесар ишлемишзавай. Хуь-рера ракъун куьтенар пайда хъанвай, туьрездин къимет къвер-давай к1вачерик аватзавай.

Дагълара капитализмдини вичин сифте бинеяр кутазвай: Ах-цегъа, Муг-Рагъа, Ст1алдал ц1ийи хузаинри гамарни халичаяр храдай мастерскояр ачухнавай, Гъепцегъринни Хуьпуюхърин дагълара живе хкудзавай, Самурдин дугуна парчайрин карха-наяр патал ругъунар цазвай, ч1ехи хуьрера заводринни фабрикрин мал маса гудай туьквенар ачухнавай...

Ц1ийи, ктаб-дафтардикай хабар авай, хузаинри мецелди ин-санрив пакамлай няналди к1валахиз тазвай. Абурун хъуьтуьл рафтарвал зегъметчийри инсанвиллин лишан яз къабулзавай. «-Ибур хъсан хузаинар я», — разивилелди лугъузвай авам инсанри. «Яраб девлетлуйрик, мулкударрик, селемчийрик, фабрикр-завутдин иесийрик хъсанбур ква жал? Бес абур' вири истисмар-чийр тушни?!» — фикирзава Сфи-эфендиди.

Гъар ц1ийи мугъманар илифайла, халкъдин къилел 1877-йи-«суз атай мусибатар рик1ел хкизва... А йисуз вакъияяр акъван йигиндиз къиле фенай хъи, садазни фикир-фагъумдай, я къерех хъана акъваздай мумкинвал хъанач. Гатфариз Чечнеда башла-миш хъайи бунтарин гужлу лепеяр гатуз кефер патан Дагъу-•етандив, зулузни адан къибле магъалрив агакъна.

Шамилалай чешне къачуна, халкъдин женг тешкилиз ала-хъай Алибег-Гъажи имамвиллин т1варц1из лайихлу хъанач. Па-чагъдин яракълу къушунрин хура хенжеларни къуьквер гвай, са низамни авачир, чпин ихтиярсуз, кесиб гъалди и йикъал гъан-вай лежберривайни, малдарривайни уьзденривай дурум гуз хъанач... Бунтарихъ галаз бунтчийри чпин мягъкем къелеяр яз гъисабзавай Сугъратли, Ц1удахар, Муг-Рагъ ва маса хуьрерни чк1ана...

Сибирдикай, къиникъикай, тарагъажрикай къил къакъудза-вай уьзденар, тапан эвер гунрихъ инанмиш хъана, хзанарни галаз Туьркиядиз катна. Ватан ширинбур, чпик тахсир квачиз тьисабзавайбур Сибирдиз суьргуьндиз акъатна.

Туъркиядин Дунбераз, Терезбун хуърерай дустари рахкъур-навай чарар Сфи-эфендиди цлувад йисалай, вилерал нагъв алаз,. к1елзава. Шаир Рухун Магъмуда вичин чар -шиирралди кхьен-ва:

*Саилдиз чидач хьи, вун я чириди:
Ч1алан хъсанд я хьи, ч1алан куъруьди.
Яраб жеда жал зун хъиз кайиди?!
Дустар рик1ел гъиз пашман язава...*

Мусурман динди гъакимвал ийизвай виляятда адалат жеда лагъана умудлу хъайи кавказвийрин хъиз, Сфи-эфендидин гъур-батдиз акъатай дустунин къуд к1арабни канвай. Адан агъзур-дин ванцелди теснифнавай ч1ала гъам к1валин иесидик, гъамни адан мугъманрик сурун фул кутуна.

— Хъша лагъ, хъша лагъ! — гъарайна са алимди.— Урус пачагъ туърквер къван инсафсуз туш лагъ!

Мад ц1ийи мугъманар атана... Агъвал квай инсанри Сфи-эфендидин к1вализ чпин гъилихъ галай пай-уьлуьш, суьргундай хтанвай михъи касдин т1варунихъ садакъа яз акъуднавай лапа-гар гъизвай. Сфи-эфендидин буйругъдалди Агъмеда абур кесиб-риз пайзава. Гъавиляй гъаятдилай гъам къасабчияр, гъам къун-ши хуърерайни кваз к1ват1 хъанвай къекъверагар кими жезва-чир.

Мугъманривай Сфи-эфендидив сад-садалай пашман, сефил,. туькъуьл хабарар агакъзава: Дагъустанда халкъдин гъал къвер-Давай усал жезва, халкъ виликан азад уьмуьрдикай акваз-акваз магърумарзава... Гъахъсузвилер эхиз тежез, дагъвияр гагъ саг хуьре, гагъ маса хуьре девлетлуйриз акси экъеч1зава, ягъун-къиникъ жезва.

Виридалайни туькъуьл хабар багъа мугъмандиз вичин багъ-ри к1валяй жагъана: амни Алим уьмуьрдин юлдашдикай магъ-Рум хьунухъ тир. И агъвалат хзанри адакай яргъалди чуьнуьхнай.

Мугъманар къери хъайи са арада Сфи-эфендиди мад жу-зуна:

— Чи свас гъинава? Заз ам аквазвач эхир!

Агъмед вичин къаридиз, Селимат къари Алимаз килигна.

— Чан стха,— башламяшна Селимата,— за ваз лугъун: чи сусван къилел атайди маса мусибат я...

Рик1из азият гузвай суьгъбет аялриз ван тахъун патал, Алим Самсамни Къамкъам галаз къежел экъеч1на. Уф аладарна, Агъ-меда валчагъдин жибиндай кисе акъудна, къарачип квай тенбекдикай яргъи п1ап1рус ац1урна, чахмахдин къванцин куьмек-далди п1ап1русдик ц1ай кутуна, туп-туп икъи гумар акъудна.

— Вуч мусибат?! — жузуна Сфи-эфендиди.

— Им пуд йис вилик хъайи дуьшуьш я,— башла,мишна Се-лимата.— Векъер язавай вахт тир. Агъмедни Алим векъе авай. Свас абуруз фу гваз фена. За кармадал шал хразвай. Фейи свас ахкъатнач. Югъ нисини хъана — авач, рагъдан хъана — авач. Зи рик1ик хъана. Самсамни Къамкъам ксурна, зун векъиз фена. Зунни, лап чидайди хъиз, инихъ-анихъ тамашзава. Верхи тарар авай к1амай фидайла, заз акуна,— Селиматан вилерилай накъ-вар авахъна, туьтуьнай сес ахкъатнач.— Валара ацукънава... Алиман свас... Булушка бижгъер-бижгъер

хъанвай, ч1арар чк1анвай, чинал ва гъилерал ивлдин гелер алай... Заз адан къи-лел са писликвал атайди чир хъана.

— Я свас! Вал алайди им вуч гьал я?! — жузуна за, дили-пехъи хъана.

— Зав агатмир! — гъарайна ада.— Зун къац1анва! Айдабе-ган нуькерди зи итимдин, зи балайрлн бармак уьмуьрлух вилера туна,— вилерай накъварин селлер авахъиз, лагъана ада.— Зи тахсир авач... Завай мад куь чиниз кихлиг жедач...

— А ламран хчин дуван Алима а-квада! — лагъана за.

— Адан дуван за акуна...

— Гъик1?!

— Ам за... сараралди! Къванцелди... Агъа к1ама ава... Ва-к1ан хва вак зи гуьгъуьна фадлай авай... Эхир...

Зун катна фена. Килигайт1а — явшанрин арада пехъи душ-мандин леш ава.

— Алимаз лагъ,— заз далудихъай свас рахазвай ван хъана. Зун элкъвена.— Ч1ехи хъайила, зи балаярни гъавурда тур: заз чпин т1варц1ел леке гъиз к1анзавачир... Заз, маса тахсирар акъатнат1а, гъалал авурай... Гъей, экуь дуьнья! Сагърай! — ла-гъана ам виликай катна.

— Акъваз, я свас! Акъваз, вун гъиниз?! — зани адан гуьгъуь-низ чукурна.

Зи гаф сиве амаз, ада рагалай дагъардиз хкадарна. Зун, рик1 буш хъана, мет1ерихъди алуькна. Са арадилай жув-жувал хтай-ла, ирид йисуз месе гъатайди хъиз, къарагъна, зун ц1егърен жи-гъирдай дагъардин к1аниз эвич1на: свас тикетике хъанвай...

За мет-къил гатаз, ч1ар чухваз, йикъ-шуван авуна. Зи гъарай-рин, шелдин ванцелди иниз инсанарни атана. Абурни и муси-батдин шагъидар хъана... Хуьруьз неченикар, дуванбеглер атана. Завайни хабарар къуна... Чна вирида Айдабегаз жаза гун исте-мишна. А шейт1анди, вичиз и кардикай хабар авач лагъана, къуръандал къин къуна. Ам вич я нуькер къейи чкадал, я ам кучукизни фенач... Агъмедани Алима, чан стха, чи къанажагълу сусан сурал гуьмбет эцигна...

Виридалай дерин нефес алахъна.

— Рагъмет хъуй вичиз... Валчагъдин ценер къулухъ кут1уна, гъар са кар гъиляй къведай уьткъем дишегъли тир,— Селимата накъвар мишъна.— Чун къени, итим къейибур хъиз, ясда авай-

бур я...

Сфи-эфендиди Алимаз к1вализ эхверна, хзандиз башсагълугъ гана, дуьа авуна.

— Алим субай амани? — жузуна бубади.

— Эхъ,— лагъана Агъмеда.— Чун адал са мехъер хъия лу-гъуз гзаф алахънава. Амма рази жезвач. Рагъметдиз феи свас сифтеди ва эхиримжиди хъуй лугъузва...

Алим къил агъузана ацукънава.

— Ак1 виже къведач,— лагъана Сфи-эфендиди.— Вири к1вал са Селимат сусал аватнава. Адаз гзаф четин жеда. Рушар гъуь-луьз фенва... Вун, Алим, жегъил итим я. Агъмед, зи стха, хуьруьг гъал залай квез хъсан чида. Са къил

жагъур хъия. Яргъал ве-гъин тавуна... Чи вацран мичлер алатна, гила вацран эквер я. Пис к1валахар писбурухъ я, хъсанбур — хъсанбурухъ... Амин!

— Буба, ви ихтияр хъайт1а,— Алимаз вичин наразивал къа-луриз к1анзавай.

— Паб авачир итим, хва, са гъил квачир пагъливандиз ух-шар я. Гъар са инсандихъ, итимдихъ вичин муг к1анда,— буба-ди хцин гаф ат1ана.

— Я буба! Ак1 ят1а, сифте чна ваз са къари хкида.

— Ам вуч гаф я?! Са макъамдани! Зун гила къуъзуъ я. Са-дани мад и гаф зи чинал хкимир.

— Валлагъ, Сфи стха, Алима дуъз лугъузва. Къари жув къуъзуъ хъайила, мадни герек я,— лагъана Агъмеда.

— Заз жув гуъзлемишна, гуъзлемишна суруз фейи юлдаш-дихъай айиб я,— жаваб гана Сфи-эфендиди. Я Агъмедай, я Али-май са келимани акъатнач.— Ви месэла, чан хва, ерли масад я. Ваз муг герек я. За са къиса ахъайда!..

— Буюр, стха,— лагъана Агъмеда,— чун гъамиша ви ихти-латрихъ ц1игел я. Сфи-эфендиди муг квахъай лекърекай къиса суъгъбетна...

3.

Жуъмядин куп1униз вири хуър к1ват1 хъанвай. Чуълда к1ва-лахрал алай итимарни хтанвай. Кап1 куътягъ хъайила, имамда акъвазнавай Магъмуд-эфенди жемьтдихъ элкъвена. Рик1ик къа-лабулукъ кваз, халкъдиз килигна, ада итимрин арадай вичин яр-дуст жагъурна. Ахпа, вичи-вич к1убанарна, туп1ай багъа теспя-гъар авадарна, лагъана:

— Мусурман стхаяр, гила за квез са вяз ийида, — ам къва-лав гвай, пуд к1арц1ин гурар хътин, к1арасдин тахтуна фаракъаг хъана.

Вири динждиз, к1вачер к1аник кутуна, чпин чкайрал ацукъ-ща, къилер фекъидихъ элкъуърна, гъиле авай теспягърин гъере-катни акъвазарна, яб гуз гъазур хъана. Магъмуд-эфендиди баш-ламишна:

— Мусурман стхаяр! Гъар са мусурмандин хиве вад ферз ава: сад лагъайди — йикъа вад сефер кап1 авун, къвед лагъай-ди — закат гун, пуд лагъайди — Рамазандин вацра сив хуън, къуд лагъайди — «аллагъ сад я, Мегъамед пайгъамбар адан векил я» лугъуз шагъидвал авун, вад лагъайдини — алакъайт1а уъмуърда садра Меккедиз Кябедал фин я. Чи рик1 алай Мегъа-мед пайгъамбарди,— ада салават гъана, чинай гъил ч1угуна, и гъерекат итимрини шкрарна,— вири мусурманриз жуван дин к1евелай хуън тапшурмишнава. Дин хуън — чи виридан пак тир •буржи, чи ферз я. Аллагъдин каламра лацу чарчел ч1улав бас-мадалди кхъенва: аллагъдизни пачагъдиз аси жемир. Вири ал-лагъдиз аквазва. Цаварал — аллагъ, чилерал — пачагъ! Пача-гъар, ханар, беглер, фекъияр — ибур аллагъдин чилерал алай векилар я. Абурун гаф ч1урун, абурун чина акъвазун ч1ехи гу-нагъ я. Сад тир аллагъдиз чи вири-хъсан ва пис амалар аквазва, .малаикри абур кхъизва. Къияматдин юкъуз, сурун силис къа-дайла, чаз абур,, чи амалар, вири к1ел хъийида, чав жаваб гуз тада... Зун ч1ехи к1елернавай эфенди я! Валлагъ-биллагъ...

Чи хуър, Муг-Рагъ, мусурман диндин шарт1ар паквилелди къиле тухунин жигъетдай гъамиша амай хуърериз чешне тир. Гъайиф хъи, эхиримжи вахтара

беглерин чина акъвазунар, па-чагъдин векилриз гъурмет тавунар, гъатта жуьмядин юкъузни миск1ндиз кап1из татунар жезва. Са бязи иисанар хашпара диндии таъсирдик акатнава, гъа диндин тарифарзава... Гъавиляй чи араДа чна ахътин инсанар тун, абур эхун дуъз туш... Валлагъ-биллагъ., Ахътин ксарикайни сад Сфи я...

Жемятдик гъулгъула акатна. Магъмуд-эфенди и я аллагъди-хъай, Я пачагъдихъай кич1е тушир уьзденриз, вилера къурху -аваз, килигзава. «Муртатриз зи ван хъайт1а, хъсан я хъи», — къалабулук кваз фикирзава ада.

— Я фекъи, виридаз Сфи-эфенди хъайила, ваз ам Сфи хъа-нани?! — жузуна уста Самбура, мет1ерал хкаж хъана.

— Зи вяз ат1умир! — шуьк1уь ванцелди гъарайна эфенди-ди. — Заз вуч лугъун лазим ят1а чизва. Зун ч1ехи к1елернавай эфенди я!

— Ам вяз туш! Сфи-эфендиди лагъайвал, авадан хуьр гума-дилай чир жеда.

— Бес вуч я?! — имамдик зурзун акатна.

— Фитне! Фитне, фекъи! — яц1у ванцелди, гардандии да-марар дак1вадайвал, гъарайна Самбура. Ада къасухдай Магъ-мудаз я эфенди, я имам лугъузвачир.

Магъмуд-эфенди Айдабегаз килигна. Айдабег мимбардиз мукъва, вири жемят аквадайвал, ацукънавай. Ам Самбураз чап-чап тамашна, агъайнидаказ рахана:

— Аллагъдин к1вале, эй лук1, ахътин фасикъ гафар раха-мир!

— Фасикъ гафар сифте фекъиди вичи лугъузва. Жемят, Сфи-эфенди камаллу, михъи инсан я. Ада вичиз гъизвай паяр, багъи-шар, садакъаяр жемятдиз, кесибриз, къекъверагрис пайзава. Адан патав чирвилер къачуз, меслятар ийиз, алукуьиз лап яргъал~ вилаятрайни кваз алим итимар къвезва... Адан кикекни квачир1 и фитнечи вучиз чи Сфи-бубадикай чиркин, харчи гафар рахаз-вайди я?! — жузуна уста Самбура жемятдивай.

— Лал хъухъ! Зуьрнеяр ямир! — гъарайна Айдабега. Халкъдин юкъвай пагъливандин буй авай уста Нуфтали къа-

рагъна. Вири секин хъана. Уста Нуфталиди лагъана:

— Жемят! Чакай садни я аллагъдин, я пайгъамбардин чина уьзуькъара туш. Чна чи гъилералди къазанмишай са кап гъа-лал фу незва, чи хиве авай ферзер тамамарзава. Аллагъдин чина. гъамиша гъа и Айдабегни, Магъмуд-эфендини, абурун гъилиба-нар уьзуькъара я. Абуруз и михъи к1вализ атун чна, жемятди,, къадагъа ийида. Эгер абур иниз къвез хъайт1а, чун иниз садни; хкведач. Чна чаз маса чка жагъурда!

— Жемят! — бегдиз са вуч ят1ани лугъуз к1ан хъана.

— Куьн рази яни? — жузуна Нуфталиди.

— Рази я! Рази я! — гъарайна инсанри инлай-анлай.

— Абур инай квахърай! Чаз Магъмуд чи имам хъана к1ан-дач. Чаз чи эфенди ава. Чна Сфи-эфендидиз теклифда! — лагъана Самбура.

Миск1инда са къал-къиж гъатна. Бегдинни эфендидин тереф-дарар т1имил тир, гъавиляй абурувай, вилик сеферра хъиз, же-мятдал гъуд-капач хкажиз хъанач.

— За къзахриз эверда! — лагъана, дили-пехъи хъанвай бег миск1индай катна. Адан гуьгъуьниз, к1вач-к1вачихъ текъвез, Магъмуд-эфендидини чукурна.

Нуфталидин патав зурзазвай мижевир Мирзе атана. Ада жузуна:

— Куьне зунни чукурзавани? За квез михьидакъаз к1валахда.

— Гьар са пагьливандихъ вичин кваса жедай хьиз, гьар са имамдихъни вичин мижевир жедайди я. Ваз къуллугъ къуй Магьмуд-эфендиди жагьуррай. Миск1индин куьлегар инихъ хьия!

4.

Жемятдин векилар: уста Самбур, уста Нуфтали, пуд агьсакьал Сфи-эфендидин патав фена. К1валин иеси Дербентдай атанвай алимар галаз ацукьнавай. Абуру «Дербент-наме», «Ах-цегь-наме», «Ц1ахур-наме» ва тарихдин маса ктабар гьилелай ийизвай.

Мугьманривай багьишламишун т1алабна, Сфи-эфенди же-мятдин векилар галаз муькуь к1вализ экъеч1на.

— За квевай багьишламишун т1алабзава, — лагьана чина инсанпересвилин лишанар авай агьсакьалди, — завай куьн ла-зим тирвал къабулиз, къунагьламишиз жезвач: яргъай атанвай мугьманар ава, куьн жуванбур я.

— Гьич вуна ак1 фикирмир, эфенди, — лагьана уста Самбу-ра, — чун вакай са к1усни инжиклу туш. Накъ зунни Нуфтали атайла, вун куп1унал алай. Акъваздай вахт авачиз, хьфена. Къе чун гзаф атанва. Жемятдин мецелай чаз вахъ галаз са меслят ийиз к1анзава.

— Буюр, стхаяр, за квез яб гузва, — иесидин теклифдалди вири литинал вегьенвай дагьдин ц1егьерин, севрен хамарал ацукьна.

Самбура миск1инда хьайи агьвалатдикай, куьтыгъ тахъай вяздикай суьгьбетна. Адаз кисна яб гузвай камалэгьлидин чи-нин рангар дат1ана дегиш жезвай.

— За куьн сабурлу ийин, стхаяр, — лагьана Сфи-эфендиди. — Фекьби, имам хьунухъ регьят я, итим хьунухъ — четин. Гьами-ша рик1ел хуьх: пис инсандивайни жуван душмандивай хьсан кар, гьуьрмет гуьзлемишмир. Жемятди вичин авамвиляй Айдабе-гавайни Магьмуд-эфендидивай хьсанвилер гуьзлемишзава, жа-гьун тавурла, рик1 т1ар жезва...

— Гила, эфенди, чаз вуна чи миск1инда имамвал авуна к1ан-зава, —• чеб атунин макьсад лагьана уста Самбура.

Сфи-эфендиди яргьалди фикирна, жаваб гана:

— Сифте нубатда, куьн закай бейкеф жемир. Зи гафар же-мятдивни агакьара: зун къуьзуь хьанва. Ихьтин зурба хуьруьн миск1инда имамвал авун четин кар я. Ша чна чаз имамвиле са жегьил итим жагьурин. За адаз жувалай алакьдай куьмекарда...

Жемятдин векилар кисна акъвазна. Ихьтин жаваб абуруз бегенмиш хьанач. Сфи-эфенди гьавурда акьуна, ада фикирна: «Эй, зи рик1 алай дустар! Зи бажарагьлу, камаллу амадагар! Завай квез дуьз жаваб гуз жедач. Эгер за миск1индин имамвал авурт1а, за квез, жемятдиз, жув инанмиш тушир, жува гьисаба къан тийизвай гафар лагьана к1ан жеда. За квез аллагьдизни, пачагьдизни, ханаризни беглериз табий хьуниз эвер гана к1ан жеда. Завай ак1 жедач! Зун гила а яшда амач. За жуван ихти-барлу инсанриз жуван гьакьикьби фикирар лугьуда, дуьз рехъ къалурда... Эй, зи дугьри ватанэгьлияр!»

— Зи гьуьрметлу ярар-дустар, — лагьана Сфи-эфендиди, — куьн ягьалмиш жемир. Заз хуьре жуван медреса ачухиз к1анзава. Жегьил неаилдиз тарс гуда.

Заз и дуьньядал к1анзамай са зат1ни амач. Заз анжах куьн сагъ хъана, сад хъана, меслят хъа-на, бахтлу хъана к1анзава. Медресада тарсни гуз, имамвални ийиз заз четин жеда...

— Эфенди, вуна гъамиша чакай фикирзава, ваз чи жемятдин патай еке чухсагъул,— лагъана шад хъайи Самбура.— Медреса ачухун — им зурба кар я. Къуй чи хуьре къве медреса хъуй. Зурба хуьр я. Ваз аллагъди нуьсрет гурай! Амин! Амма... чи миск1индин имамвилиз валай лайихлу кас авач.

— Зиди куь гаф чилел вегъин туш,— жаваб гана Сфи-эфен-диди,— куьне зал чнн гьалдмир...

— Эфенди, эгер ви ихтияр хъайит1а, чаз имамвиле ви хва Алиман т1вар къаз к1анзава,— лагъана зхир уста Нуфталиди.

Сфи-эфенди хиялри тухвана, ахпа ада успагъивилелди жаваб гана:

— Зи хци йхътин жавабдар к1валах хиве къадай хътин к1е-лернавач. Ихтибардай чухсагъул. Эгер куьне зи ихтияр хабар къазват1а, имамвал Абдурагъман-эфендидиз лайихлу я.

Сфи-эфендидин теклиф садазни бегенмиш хъанач. Уста Сам-бура чинлай ат1ана лагъана:

— Ам урусрин къеледиз физ-хквезвайбурукай я... Сфи-эфендидиз дак1ан хъана: им саки сифте яз хуьруьн-вийри адан гафунал гаф эцигун тир.

— Чна жемятдиз имамвиле Жамалдин-эфенди эцигун тек-лифда,— лагъана са агъсакъалди.

— Буюр. Зун рази я. Гъамни лайихлу кас я,— Сфи-эфендиди вичин разивал гана.

Векилар хъфена. Сфи-эфенди хиялри тухвана: «Алимакай чна фекъи — ваъ, муаллим ийида, алим ийида. Зи рагъметлу бубади адал эцигнавай т1варц1ихъ вичин халис манани хъун лазим я».

5.

Нянин хуьрек т1уьна, вилик жик1идин атир галай чай эцигна, хзан, адет тирвал, суьгъбетрик экеч1на. Ахпа, вичин к1вализ хъфена, Сфи-эфенди ктаб-дафтаррал машгъул хъана: гагъ ван акъалтна, гагъ п1узаррикай к1елзава, гагъ дафтарда кхъизва... «Зурба ксар тир,— фикирзава ада Бакихановакайки Ахундовакай.— Чпин миллет илимдиз мукъва хъана, урусрихъ галаз дуст хъана к1анзавай.— Ахундова фекъияр, алверчияр русвагънавай эсерар ада мад сефер туп1алай ийизвай. Ахпа гъиле маса ктаб къуна.— Заз и арифдардикай икъван ч1авалди гъич хабарни авачир,— Сфи-эфендидин гъиле гурживи Шота Руставелидин ктаб ава.— И аламатдин негъил хзанриз к1елна к1анда. Таризэл, Автандил... хъиз, чунми дуст хъана к1анда...»

Сфи-эфендидин фикирар мугъманди къат1на: к1вализ лежбер Ярмет атана «И кас заз хуш-беш ийиз атанай, — фикирна иеси-ди.— Яраб гила вуч дерди ават1а?!»

— Вун са фикирдик ква, хуьруьнви, жуван рик1е авайди лагъ,— теклифна Сфи-эфендиди гъиле-к1ваче къуват авай же-гъил итимдиз.

— Валлагъ, чан эфенди, зи дердиниз я кавхади, я наибди са куьмекни авунач. Зун вал алукуьиз атайди я. Уста Нуфталиди ракурна,— башламишна уьзденди.

— Буюр, буюр! Белки, завай ваз са куьмек хъайитла,— ла-гъана, Сфи-эфендиди фикирна: «Бес зани тавурла, квез ни куь-мекрай, са хийир-дуьадин гаф ни лугъурай?!»

Уьзденди вичин суьгъбет яргъай башламишна:

— Зун са к1ерет1 аялар галай лежбер итим я. Гатуз хуьре ялзавайди я, хъуьт1уьз — Шекидани Ширванда. «Буба, буф!» — лугъузвайбур хуьн зи эвелимжи буржи я, чан эфенди. Аллагъ вазни куьмек хъуй, зи балайризни, за абур гишила тазвач. Захъ гъеле гъахътин такъат-къудрат ава. Гила зи балайриз фу бес жезмач: авай са ник кьве бегдин мулкарин арада гъатнава; сада санихъай, муькуьда муькуь патахъай зи ник чпин мулкаринк яваш-яваш какадарзава; пуд путан ник1икай амайди са кьве гъавдин чка я... Валлагъ-биллагъ я. Яраб, эфенди, вавай са куь-мек жедатла?!

Лежбер эфендидин сивиз килигзава. Эфенди киснава: Муграгъ магъалдин эмир тир вахтунда ада идалайни четин месэла* яр гъялнай, а вахтунда ихтияр авай. Гила...

— Вавай а мулкарин виликан сергъатар къалуриз жедани? — жузуна Сфи-эфендиди.

— Эхъ, чан эфенди, эхъ!

— Виликдай ви ник гъакъванди тир лагъана К/ьуръандал кьин кьаз жедани?

— Эхъ!

— Ви гафар тестикъардай пуд шагъидни авани?

— Ц1удни ава! Сфи-эфенди хиялри тухвана.

— Ви ник1ин эвез маса мезредай ваз ник гайитла, вун рази жедани? — мад жузуна ада.

— Жеда, чан эфенди. Зун а къаних вак1арин арадай акъат-рай. Астафируллагъ, аси жеззай.

— Вун ахлад, чан хва, чи арада ихътин суьгъбет хъайиди садазни чуькьмир,— лагъана эфендиди.— Зун ваз са куьмекиз алахъда.

— Ваз аллагъ куьмек хъуй! — уьзден шаддиз хъфена. Муг-Рагъ хуьруьн миск1индихъ вичин ник1ер-векьер, яни

вакъадин мулкар, авай. Динэгъли инсанар вакъадин чилериз хасаратвал тагуз алахъдай. Вич магъалдин эмир тир вахтунда, и кардикай менфят къачуна, Сфи-эфендиди инсанри къирмиш-завай тамун гап1алар вакъадинбур яз малумарнай, анрай ан-жах рехъ-муьгъ, булахар, кимер ва миск1инар патал к1арасар ат1удай ихтияр ганай.

«Нахайри тарашзавай лежбердиз гъик1 куьмек ийин?» — фккирзава Сфи-эфендиди. Ада Жамалдин-эфендидиз вичин па-тав эвериз хтул ракурна. Жегъил имам атайла, Ярмет авай гъалдикай суьгъбетна, агъсакъалди адаз ихътин меслят къа-лурна:

— К1еве авай мусурмандиз куьмекун чи ферз я. Чна Ярметан ник1ин сергъатар тайинар хъийин, ахпа вуна, хва, имамди хъиз, виридаз малумара: уьзден Ярметан т1алабуниз килигна, адан ник вакъадиз къахчузва, эвездай адаз яргъал мизреда

авай вакъфадин мулкуникай гъакъван чка гузва... Ик1 авурт1а, хва, ваз еке суваб жеда.

Жамалдин-эфенди яргъалди хияллу хъана: адаз югъ-къан-давай къуватлу жезвай беглер, абурун тереф хуъзвай наиб, уча-стокдин нуькерар, округдин начальник карагзавай.

— Багъишламиша, эфенди, вун заз буба къван багъа я... Амма им чи къазиди, адавай тахъайт1а округдин къазиди гъял-на к1анзавай месэла я эхир,— лагъана Жамалдин-эфендиди.

— Вун гъахъ я, хва. Чна вучиз авам лежбер дувандин рекъе твазвайди я? Вуна ви гаф лагъ...

— Хатур авурдан хуралай хер кими жедач, лугъуда.

— Я хва» терездин са хел агъада тахъанмаз, муькуъ хел ви-низ акъатдач. Бес жув инжиклу жеда лугъуналди, кеоибар ре-къидани?! И касдин гишила авай аялрин панагъдиз бес вуж атурай?! Ваз ван хъанат1а, юкъуз къаркъулувдин вилериз такун ракъинин тахсир туш. Ник къакъатун Ярметан тахсир туш, адан бедбахтвал я. Адаз са *т* ят1ани, са инсанвал квайда, са гъейрат квайда, куьмекна к1анда, хва... Къуьрен катун акурла, гъуьр-чехъанди як1укай туба ийидайвал, вй ихътин ажувал акурла, ви реаятарни мио к1индивай къакъатун мумкии я,— Жамалдин-эфенди къя хъана. — Эхъ, эхъ,— тестикъарна Сфи-эфендиди. — Вуна ви гаф лагъ! Анал зунни къведа...

Жамалдин-эфенди-эхир рази хъана: ада гъам Сфи-эфендин гъуьрмет хуьн, гъамни суваб къазанмишун къет1на.

Са йикъалай Ярметан ник1ин месэла Сфи-эфендидиз к1ан-дайвал гъял хъана. И карди беглериз бегъем ифин гана.

— Сфидиз мад эмирвал хъийиз к1анзавани? Ам чна гила гидер-гелмездиз акъудда! — гъарайзавай Айдабега, амма вакъ-фадин т1вар акъалтай чилик хуькуьриз хъанач: аллагъдин жа-задихъай, къияматдин йикъакай, ц1укай хъиз, кич1е тир.

Уьзденри фири хкажна: абуру чпин далудихъ, Шалбуз дагъ хътин, Сфи-эфенди галайди, адахъ виликан хътин къуват амайди гъиесзавай.

Къуд лагъай къил
СИФТЕ МЕКТЕБ

1.

Эхир мугъман-итим къери хъана. Алимасни ц1ийи свас хкана. Халкъдин куьмекдалди миск1индин патав гвай иеси амачир к1валерин къавар ц1ийи хъууна, цлариз сувагъар хъияна, лацу чепедин асунар авуна. Уст1аррив Сфи-эфендиди, вичиз Урусатда акур хътин, аялар ацукъдай дезгеяр ийиз туна. «Аялар чилел ацукъарна факъийри тарс гурай. Зун фекъи туш,— фикирзавай Сфи-эфендиди.— Им медреса туш, им мектеб я, мектеб!» Тарс гукин кардани адан фикир ц1ийи къайдаяр — «усулул жадид» ишлемишун тир.

Гатун к1валахар куьтягъ хъайила, Сфи-эфендиди вичи медреса ачухзавайди малумарна, аниз ц1уд-ц1икъвед яшда авай, фекъийривай элиф-бей чирнавай

гадаярни рушар ракъурун тек-лифна. Нянихъ Алимас вичин патав эверна, лагъана:

— Ацукъ, зи хва, вахъ галаз ийидай са суьгъбет ава.

— Башуьсте, буба,— Алим бубадин къаншарда рухунал, к1вачерни к1аник кутуна, ацукъна.

— Къисметди, чан хва, ваз ви к1елунар давамардай мумкин-вал ганач. Ви ч1ехи бубадин, Мут1алиб бубадин, мурад, гъам зи мур^адни, вакай алим хъунухъ тир. Вахъ гъахътин алакьунар ава! — Сфи-эфенди гъамиша хзандик, аялрик руьгъ кутаз алахъ-дай. Адаз чизвай: к1вале хайи к1вач къежел сагъ хъижедач. Ин-сандин гуьгъуьл мадни зериф я.— Вири таб я, к1елун — гъахъ. Рагъметлудаз к1елунин, кхьинин, илимдин къадир авайди тир,— къведани ч1ехи.бубадиз «рагъмет хъуй» лагъана,—гила, хва, акъваз хъайи кар давамарна к1анда. Урусри лагъайвал, ашукъ хъунни к1елун садрани геж туш,— Алиман сивикай хъвер фена: адахъ галаз буба ачухдиз рахазвай. — Гъелелиг и ихтилат чи арада амуькрай. Зи стха Агъмед чи гъавурда гъамиша дуьз акъазвач, чна ам вичин фикирдал тан. Гила, сад лагъайди, вуна завай к1елда. Са йисалай за вун я Петербургдиз, я Къазандиз к1елиз ракъурда. Ваз тайин тагъоил¹, ч1ехи к1елунар герек я. И кар тарихдин шарт1ари истемишзава. Къвед лагъайди, вуна, ви рухвайри завай урус тарс къачуда,— Алиман чинин рангар дегиш хъана. — Эхъ, эхъ, чан хва! Урус тарс! Округдин началь-някдихъ галаз рахун патал чаз урус ч1ал чир хъун герек яни? Я. Гележегда ахътин гереквал мадни артух жеда. Ч1ал — къвед лагъай мез я. Маса ч1ал чир хъуникай садрани зиян хъайиди туш. Араб ч1ал вуна ашкъидалди чирзава, фарсдикайни хабар ава, туьркни хуралай я. Бес урус ч1алакай вун вучиз катзава?!

— Я буба, за ваь лагъай чка авач... Бес хуьр-к1вал, адетар?

— Ша чна къуьлуьн фал хвейи сив силин фал хкуд тийин, хва. За и гафар. са ваз лугъузвайбур туш, заз зи вилик исятда вири муграгъвияр, вири самурвияр, вири дагъустанвияр акъваз-навай хъиз ава. Анжах завай гъеле виридаз ик1 ачухдиз лугъуз жезвач... Магъмуд-эфендияр хътинбур кими туш. Садра, къведра, пудра ахътин фукъиранри чпин тадан вязер авурт1а, инсанар ч1алахъ хъун мумкин я... Зун гъинал акъвазнай? А-гъан, вуна, ви рухвайри завай урус ч1ал чирна к1анда... Ч1ал девлет я, хва. Урусат хътин и къил, а къил авачир вилятдихъ галаз мешвера-тар хъун патал, чаз а халкъдин ч1ални чир хъун лазим я! Чара-суз лазим я.

Уьмуьрдикай, дуьньядин гъаларикай са бул суьгъбетар аву-на, бубани хва йифен къулариз, рик1 алай дустар хъиз, чара хъана.

Пакамахъ Сфи-эфенди рик1ик шадвилини гъисс кваз вичин медресадиз фена. Адаз куьчейра, кк1ара дуьшуьи жезвай ин-санри саламар гузва: «Пакаман хийир, эфенди!», «Салам-алей-кум, Сфи-эфенди!», кеф-гъал хабар къазва, са бязибуру къвез адан гъил къазва, теменар гузва. Сфи-эфенди шад, бахтлу я:

¹ Тагъсил — образование.

адаз и вик1егъ, садан виликни гардан к1ир тийизвай жемятди рик1ин сидкъидай гуььрметзава. Гъавилай Сфи-эфендидиз вичин вири чирвилер, акъул, камал и жемятдиз багъишиз к1анзава.

Цийи, медресадин гъятда са тIимил гадаяр, абурун бубаяр авай. Са рушни квачир. «Зи ватанэгълийриз гъеле кIелунин къа-дир авач... Рушари кIелдай вахтни къведа. Исятда фад я, вири санлай гъиле къуна виже къведач,— фикирна эфендиди. — За медресадин гъят аялрив ацIун гуьзлемишнавай»,— рикIиз туькъуьл хъана, Сфи-эфенди муьжуьд аялни галаз медресадиз гъахъна. Аялар дезгейрихъ ацукъарна, муаллимди абуруз геле-жегда чпин чкаяр дегеш тавун тапшурмишна. Вич куьсруьдал ацукъна. Цлал зурба къул алкIурнавай, адан кIанивай къежей лекни киреждин ири кIусар эцигнавай. Аялар мад са кардал тажуб хъана амай: эфендидив, мискIинда тарс гудай фекъидив хъиз, аялар гатадай тIвал гвачир.

— Балаяр, — лагъана са гзаф хуш ванцелди эфендиди,— къе куьн сифте яз медресадиз атанва. Иниз квевай мектебни лу-гъуз жеда. Квез къенин югъ мубарак хъуй! — аялри шадвилер авуна.— Куьне ина пуд-къуд йисуз кIелда. За квез Къуръан кIелиз, мусурманвилин шартIар, араб, фарс ва туьрк чIаларалди кIелиз-кхъизни чирда. За квез чилерикай, цаварикай, набатат-рикай, азарар сагъар хъийидай дарманрикай тарсар гуда. Чна тарихдикай, шаиррин чIаларикай, эдебиятдикай, къанажагъди-кай суьгъбетарда... Ахпа куьне, балаяр, куь чирвилер зурба •алимрин медресайра, шегъерра хкаж хъийида. Квекай дуьнья-дикай хабар авай, гзаф чIалар чидай алимар, муаллимар, эфен-дияр жеда. Куь диде-бубайризни квекай зурба, къагъриман инсанар хъана кIанзава. Гъавиляй абуру куьн медресадизни ра-къурнава. Гъавиляй, балаяр, заз дикъетдивди яб це, лагъай гафар рикIел хухъ, абурукай кIвале жуван гъвечIи стхайриз ва вахариз, бубайриз ва бадейриз суьгъбетар ая... Вири таб я, ба-лаяр, чирвал гъахъ я. Чирвилихъ галаз къведай шив авач. КIел авурди кIел тавурбурун арада цуьк я. КIел тавурди цун тавур ник я...

Аялри, сивер ахъайна, яб гузва. Сфи-зфендиди абуруз чеб медресада тухудай къайдайрикай, кIелунихъ авай манадикай асанти чIалалди лугъузва.

— Къе чун вахтарикай рахада,— лагъана муаллимди.— Вахт йисариз, варцариз, гъафтейриз, йикъариз, сятериз, декъикъайриз пай жезва. Йикъарикай гъафтеяр, гъафтейрикай варцар, варца-рикай йисар жезва.

Гъафте ирид йикъакай ибарат я. Ша чна абур гъисабин: ис-лен, саласа, арбе, хемис, жуьмя, киш ва гъяд. Гъар ирид лагъай юкъуз чи хуьре базар жезва. Базардиз къунши хуьрерай инсанар къвезва...

— Девеярни къвезва,— лагъана са аялди.

— Дуьз, бала. Базардин юкъуз чи хуьруьз девейрин карва-нарни къвезва... Йис, балаяр, къуд чIехи паюникай, къуд вахту-никай ибарат я: гатфар, гад, зул., къуьд. Исятда гъи вахт я? Зул я.

Йисан гъар са вахт ругуд вацракай, гъар са варзни цIувад йикъакай ибарат жезва. Гатфарин варцарин тIварар рикIел хухъ: яр, аркъвар-даркъвар, элхен-гелхен, тругун, цIиг, ригъ-чIим. Арабрин варцар, месела, мегъарам, сефер, шабан, рамазан гъар сад къанни цIуд йикъакай ибарат я.

Аялри лезги варцарин тIварар ван акъалтна тикрарна.

— Дуьз, балаяр. За гила гатун, зулун ва хъуьтIуьн варцарин тIварар гъисабда...

Ахпа муаллимди лежберри кьюгъверар къарагъардай, ту-мар цадай, эчелар эчелдай, гвенар гуьдай, йигарар гатадай, ра-чар регъведай вахтарикай суьгъбетна. И вахтар вилив хуьн та-вурла, никлера хъсан бегъер, кандуйрани берекат тежедайди лагъана.

Аялри чпин яшлу муаллимдиз дикъетдивди яб гузва. Муал-лимни шад я: аялриз хъсан зигъин ава, лагъай гаф гъясятда къазва. Иллаки ам Самсаманни Къамкъаман алакунри тажу-барзава: хтулри члехи бубадин гъар са нефес къазва. Вахт уьлч-мишзавай алат-сят акурла, аялар пагъ атлана амуькна. Абуруз тогъни йиф къанни къуд сятдикай, са сят пудкъад декъикъадикай ибарат жезвайди чир хъана.

Нисини жедайла хъиз, Сфи-эфендиди тарсар куютягъна, аялар жлвалериз рахкъурна...

Къве варз алатна. Цлийи медресадиз къвезвай аялрин, сух-тайрин къадар пуд сефер артух хъана. Абур къве дестедиз паюн герек атана. Нисинлай къулухъни клвалахиз, Сфи-эфенди ми-хъиз галатзава. Адак анжах аялрин зигъинди, абурун къана-жагъди руьгъ кутазва...

Эфендиди гъил-клавач чуьхвена, нянин капл авуна. Ахпа ам вичин клвализ хъфена, ктабрал машгъул хъана.

Сфи-эфендидин мурад вичин тарсари аялриз чпин гележег туьклуьриз куюмек гун я. «Зи медресадай акъатай жегъилар са-вадлу, гъар са кардикай хабардарбур жен,— фикирзава муал-лимди.— Пака за аялриз уьлчмеяр чирда». Ада дафтарда залан-вилини уьлчмеяр: мискъал, гъаб, чанг, ман, батман, киле, такъа, рипе, чувал, муьшкуьр, кура, эмбиз; яргъивилин уьлчмеяр: тлуб, гъуд, члиб, черек, юкл, кам, табагъ, къулач, гъав, къаблама, ар-шин... кхъизва. «Къуй, зи аялар алверчийри алцулар тавурай».

— Салам-алейкум, буба! Ви кефияр гъикл ава? Медресада галат хъанани? — жузуна клвализ атай Алима.

— Алейку-салам, чан хва! Хъсанзава. Аллагъдиз шукур хъуй! — салават гъана.— Галатни тавуна туш. Хъсан хъана. Аялар туш, гъар сад са малаик я: гъакъван хъсан яб гузва, ла-гъай гаф къазва, гъясятда тикрарзава... Иллаки зун Самсамани Къамкъама шадарзава: яшариз гъвечли ятлани, къведни къатлу-нар авай аялар я. Абурукай зурба ксар жеда. Анжах... анжах -абур илимдивай къерехна виже къведач... Алим, вун атана хъсан хъана. Эгер гъар юкъуз икл клвалахиз хъайитла, хва, ви бубадин уьмуьр яргъал фидач. Пакамлай няналди клвалахун четин я. За зи медресадиз икъван гзаф аялар къведа лагъана фикирнавачир. Мадни къведай аялар амалда... Заз вуна, чан хва, нисинлай къулухъ медресада тарсар гана кланзава... Чан хва, жемятдиз вакай чпиз имам хъана кланзавай. За ихтияр ганач. Заз вакай муаллим, алим хъана кланзава... Тарс гудайла, ваз вуч чизватла, вуч чизвачтла ачухдиз аквада. Тийижирди чир хъия. Садни вири чиз хайиди туш. Илимдикай даях яхъ...

— Лап хъсан я, буба.

Сфи-эфенди хиялри тухвана, ахпа ада бирдан жузуна:

— Чна урус тарс мус башламишда, хва?

— Лап къе, буба.

— Аферин! Им кьетIвал я. Къе жедай кар пакадал вегьин садрани дуъз туш. Пака лагъайла, мирг тум галачиз амукъна. Алад, чан хва, Самсамазни Къамкъамаз ша лагъ...

2.

Кимел ацукънавай итимрин гъардан гъиле са кIвалах авай: сада канабдин чIунарикай шуькIуь ебзавай, сада шаламарин хам гъялзавай, сада кIуфар къекъвей шаламар илигзавай, сада кIа-расдикай тIуар расзавай... АтIа патал хъиз жегъил деллекди уьлгуьчдалди къужадин къил твазвай. Къве жегъилни сетIрен-жар къугъвазвай.

Итимрихъ галаз бягъсина авайбур хъиз, кимин къаншарда, къакъан кIвалерин гуьнедик, дишегълиярни чпин кеспийрал машгъул тир: чхрайрал гъаларзавай, акъванрал гуьлуьтар храз-вай, рекъерай сар эвзавай. Са къариди гъилин регъверал чIа-хар регъвезвай... Инсанар алай чкадал къариба ихтилат-хабар-ни ван жеда, акуна-такуна гъилияй кIвалахни къведа.

Яргъал хъиз са кIеретI аялар тачмажаяр вугуз къугъвазва. КачIкачI гадайрикай сада муькуьбурувай жузуна:

— Пуд югъ авай уьлкве вуч я? — Садазни чир хъанач.— Заз чида... Чаз медресада Сфи-эфенДиди лагъана.— Юлдашри тIа-лабайла, ада суьгъбетна: — Чи хуьруьз атай са къубави тажуб хъана амукъна. Ада вичин хванахвадивай жузуна: «Куьна шумуд югъ авайди я?» «Ам вуч гаф я?» — хабар къуна иесиди. «Къуба-да экв хъун кумаз рагъ акъазва,— лагъана мугъманди,— рагъ акIин кумаз мичIи жезва. Куьна пуд югъ ава: са югъ — экв хъа-на рагъ дагъдикай хкатдалди, сад — рагъ муькуь дагъдик ахкатдалди, садни — рагъ дагъдик акатна мнчIи жедалди. Им пуд

10гъ авай Дагъустан я».

— Дугъриданни, чаз пуд югъ ава,— лагъана, итимри Сфи-эфендикай суьгъбетар башламишна.

Такъат квай мирес-варисри, къуншийри ва хуьруьнвийри Сфи-эфенди нубат-нубатдалди илифарзавай. Гъар са касди ам вичин кIвализ атун, ада вичин суфрадихъ са къас фу тIуьн къилин винизвал яз гъисабзавай. Сфи-эфендидиз теклифар маса хуьрерайни авай. Амма эфенди анриз физвачир: сад лагъайди, яшлу тир, къвед лагъайди, медресадин тарсар ахъаюн жезвай. Къве гъафте виликамаз Сфи-эфенди илифардай нубат уста Самбурани къуна. И югъ адаз къисмет тежез са кIам-шам амукъна: Самбур бирдан пис начагъ хъана, месиз яна.

...КIвале лал къенва. Килфетрин гъамлу вилер чарпайдилан алатзавач: Самбур чандик ква. Муг-Рагъ, Ахцегъ, Рутул ма-гъалра тIвар-ван авай зуьрнечи уста Самбур...

Лацу хъуьцуьгандилай хъипи тав янавай чин аквазва. Рехи спелрин кIвенкIвер сивин къве патал ихтиярсуз алкIанва. Чинал якIун башкIулни аламач. Рехъверилай ял твадай къван гъяркъуь хъанвай хъуькъверин буш турбаяр — биришар куьрс хъанва. Чуру ва къил уьлгуьчдал тванва: накъ рухвайри бубадин михъи-вилер авуна. Белки... Вилерилай къебекъри перде чIугунва, абур рагъул ва дерин лекъвер хъиз аквазва...

Устадиз вичин кѳилихъ кѳватѳ хъанвай фекѳи-фахрадикай, жерягърикай, мирес-варисрикай, гъаятдал гъанвай мяфедикай хабар авач. Инал Сфи-эфендини атанва: абур жегѳил чѳавалай рикѳ алай дустар я.

Самбур ихътин гъалда аваз кѳе вад лагъай югъ я, пуд юкѳуз сиве ризкѳини тунвач. Анжах булахдин кѳайи яд хъвазва, дагъ-Дай гъанвай мурк незва. Хуѳруѳн бузханадай гъайи мурк бегенмищ хъанач.

Самбура вичин тѳал тупѳалай ийизва, дуѳньядал кечирмишай иикъарикай хияларзава. Зуѳрнечиди вичин уѳмуѳр мад ва мад ^{Се}фер рикѳел хкизва. И карди адаз вич гъакѳикъатда са шумуд сеферда кѳуѳзуѳ жез, жегѳил хъижез зкуѳ дуѳньядал яшамищ хъайи кѳван тѳям гузва.

Уста мад аял хъхъанва...

Дидени буба, Самбур гъеле гъвечѳи, кѳан квачир шалвар алай аял тир вахтунда, тѳегъуѳндик кечмиш хъана. Етимдин , кѳвалеринни маларин иесивал яргъал миресди хъувуна. Гададин кѳвачи чил кѳурла, миресди ам серкер Шихкѳайибав кѳелербан-виле вугана. Гатуз Шалбуз дагъдин яйлахра, хъуѳтѳуѳзни Кѳу-бадин тамара кѳелер хуѳз, Самбураз хуѳр-кѳвал ахкунач. Кѳа-занмишзавай вад-ругуд къарни гъар йисуз миресди вичин **спел**-ривай гуѳцѳизавай.

Са сеферда Самбура вичин рикѳ, шадвал авай-авачир ва ва-фалу дуст тир кѳил-туѳтвег устаддиз рахурзавай. Инал кѳуѳзуѳ серкер атана. Ада, «сад, къвед, пуд... цѳикъвед, цѳипуд гъич, цѳу-кѳуд...» лугъуз, секиндиз векъ незвай кѳелер гъисабзавай.

— Буба, вуна абур вучиз гъисабзава? — жузуна кѳелер-•банди.

— Заз ахварай угърияр атанаваз акуна...

Кѳелер вири сагъ-саламат амайдахъ инанмиш хъайила, ини-хъай-анихъай суѳгъбетар авуна, серкерди лагъана:

— Самбур, чан хва, захъ амайди са хпен уѳмуѳр я. За ваз са меслят гун. Ваз гележегда гъайванрикай къазанжи кѳанзаватѳа, абур аялар хъиз хуѳх, абурухъ лап рикѳивай гелкѳуѳгъ. Сиве мез авачир гъайванар я, хуѳх. Са хъуѳтѳуѳз — ваѳ, мублагъ га-тузни хуѳх. Куѳгъне серкерри лугъудайвал, хеб-малдиз пуд кѳуѳд ава: сад — халис кѳуѳд, къвед — векъ авачир чѳур, пуд — рикѳ авачир иеси. И пуд кѳуѳдни гъайван патал кѳиникъ я.

Ахпа, хва, вун патал мад са суѳгъбет ава. (И девлетар,— ла-цу чуру квай кѳужади вичин суѳруѳяр къалурна,— зи рухвайри чпи-чпиз пайда. Ахпани: гъикъван вуна заз, зи рухвайриз кѳелер-банвал авуртѳани, вун са хуквадин иеси жеда. Вучиз лагъайтѳа, ви гъакѳи миресди незва. Адавай ваз башкѳулни гъат хъийидач. Акѳ хъайила, заз пака вуна рагъмет гъидайвал, ваз къвезвай къар-шек зи суѳруѳдик тур. Кѳуй аладрай-гагъадрай, ви пайни яуѳньядик акатрай! Вуна мехъерарна кѳанзава. Абур зи суѳруѳ-_{да} хуѳнай за ваз гъар йисан гъахъ са къардин тѳимил гуда.

«Вичиз хийир авачиз саламни гудай туш»,— фикирна гада-ди. Ятѳани ада разивал гана: серкерди кѳелербандин хийирдиз лугъузвай.

Кѳуѳзуѳ серкер, гару гуѳнедай авадарзаваи бармак хъиз, бередал хъфена. Шихкѳайибан теклифдикай хъайи сифте хийир Самбура гъа и зулухъ къатѳана: къарар маса гана, ада вичиз хунин ва шалдин шалварар, перемар, чухва маса

къачуна. Диде-буба къейидалай инихъ ада сифте яз чарадан бедендал тахъай партал алуکلна.

Самбураз вичин пеше бегенмиш тир, иллаки хебни клел ка-кахъай вахт гзаф кландай... Клелери, цлар-цлар хъана, хци са-рарив, уьлгуьчрив хъиз, асклан векъ атлуз, каш кваз незва. Ра-къини далуйриз чим акъудирдавай абурун гъерекатар яваш жез-ва, сад-къвед ацукъиз-къарагъзава, къарай къаз тежез агъадихъ, бередихъ килигзава.

Хпер фадлай къванерикай къакъан цлар къунвай береда ава. Гирведай экъечлай-экъечлай хеб къажгъанар гваз ацукънавай чубанрин гъиле гъатзава. Вердиш гъайванар табийвилелди, регъуьяр чубанрин ихтиярда туна, акъвазава: къажгъанриз члуьгъ-бугъ ацалтна каф алаз икъи, чими нек авахъзава. Самбура хиялдай вичиз рушари ягъай манидин гафар тикрарзава:

*Къуьнтерикай нек клвахъзавай чубан гада,
Тупларикай мегъ клвахъзавай чубан гада...*

Бередай акъатай хпер майдандал, чпин балаяр гуьзлемишиз, клватл хъанва. Чубанри эхиримжи хпер ацазва. Самбура клеле-рин суьруьдиз бередихъ куьфт гана. Сифте яваш-яваш, ахпа ка-тиз-катиз суьруьяр, бэ-члэ-мэ-дин ван ацалтна, чеб-чпик какахъ-³ава. Дагъда ширин, риклик теспачавал кутадай ванер гъатна. Самбур, и авазриз яб гуз, къацу синел ацукъ хъана...

Гад фад акъатна. Зул алукъзавай. Хуьре къе сифте мехъер^{ав}ай. Нянихъ хпер, клелер берейрал секинарна, жегьил чубанар межлисдиз фена. Абурухъ Самбурни галай. Хуьруьн къилихъ агакъайла, чубанрин япара зуьрнейрин ва далдамдин ванер гъатна. Самбур са геренда акъваз хъана. Адаз и сесер акъван хуш хъана хъи, абурун аваз, ширинвал ва лезет члуьр жез кичлела, адавай алай чкадилай юзас жезвачир, Цава авай вацра, лацу цифери ва тлас-тлас хъана хъиткъинзавай гъетерини и макъам-дин еришдалди чархар язавай. Самбур и авазри, суьгъуьрда тунвайди хъиз, межлисдин юкъваз члуьгуна.

Са аламатдин ванер хуьре гъатнавай! Зуьрнейринни далдамдин сад-садав ажайиб хушдиз къазвай сесер клвалерин цлара, Шалбуздинни Шагъдин рагара ва цава акъаз, агъзур сефер гужлу хъижез, мад межлисдин юкъваз гъахъ хъийизвай. Клелер-бан и аламатдин сесерин гъуьле эхъвезва. Ихътин аламат, ихъ-тин гъайбат адан туьтегдихъ садрани хъунухъ мумкин туш.

Змирдал кулдай члижер хъиз, инсанар чарх яна зуьрнечий-рал алтлушнава. Устларар кимин къванерал ацукънава. Абур гагъ ачухдиз къатлуз жезва, гагъ къаралтуди клевирзава: майдандин къерехдал купларикай хъувунвай цлай хъсан кузвач. Къавалрин датлана да. клваз элекъзавай хъуькъвер, инихъ-анихъ галтад жезвай бухара бармакар алай къилер, зарбвилихъ вилер агакъ тийизвай туплар ва далдамдин клуфар къекъвей кларар — вири клелербандиз сифте яз икъван мукъувай аквазва.

Самбуран вилер майданда къекъвезва: къуд пад сад-садалай зурба бармакар, шалдин чухваяргва валчагъар алай, члулари-кай гапулар куьрсарнавай итимарни жегьилар я. Са пиплев яру-цлару парталар алай, фитеяр пелез члуьгунвай, абурун пиплер сивелай тухванвай сусар, рушар, яшлу дишегълияр акъвазна-ва, нубат-нубатдалди къуьлерзава...

Межлис куътягъ хъана. Самбур, ахвара авайди хъиз, бередал
-тхана. Зуърнейрин гуъзел сес мад жегъилдин япарай ахкъатнач. Адан рик1е
мурад куьк1ена. Са йисалай адас хуьруьн уст1ар-ривай зуърнеяр маса къачудай
мумкинвал хъана. Чубанрик зил къаз, далдам ягъиз алакьдайбурни квай...
Шихкъайибан бередал дем жезвай.

Самбуран уьмуьрда виридалайни шад, виридалайни бахтлу дагъ ам, зуърнечи
яз, мехъерал фейиди я. «Чан рухваяр,— лагъа-яай садра Шихкъайиба жегъил
чубанриз,— за квекай халис къавалар ийида. Зи хцин мехъерал къведай уст1арар
куьн я! Куьн халкъдиз малумарун — им квез зи патай къвезвай гъахъ я. Дегъилар
шадвиляй цавук хк1уна.

Къве юкъузни къве йифиз хуькъкъвера ял туна, вилер лацу авурла, чеб гъар сад
са гуьлуьтринни са хунчадин иеси хъана-т1гни, чубанар рази тир. Сад дагъайди,
вири хуьруьнвийриз абур .зуърнечияр-уст1арар тирди чир хъана. Къвед лагъайди,
гъикъван абур рушариз, рушарни жегъил къавалриз килигнай?! «Пагъ, яраб ихътин
югъ чаз мад ахквадат1а?!» — чубанри п1узарри-лай мез элязавай.

Са шумуд йисалай Самбура свас гъана, чубанвал хуьвунач. Гагъ мехъеррал
зуърнеяр ягъиз, гагъ хуьруьнвийриз лежбер к1валахриз, гагъ Шекидихъ физ, кесиби
к1вал са бубат идара ийизвай. Яваш-яваш жегъил зуърнечидин т1вар эвел Муг-
Рагъа, ахпа къунши хуьрерани къаз хъана.

Самбураз кесибрин, уьзденрин мехъеррал абур гъиз к1андай. Ам девлетлуйрин
мехъеррал ашкъи авачиз фидай. Са бязи девлетлуйрин мехъерар ада ерли зуърне
алачиз тунай. Самбуран рик1ел Айдабеган мехъер хтана, ада хъверна...

Вичин уьмуьрда Самбура гъикъван зуърне яна?! Зилчиярни дегиш хъана,
далдамчиярни, амма Самбуран зуърнеди ван та-хъай чка я Дагъустанда, я
Азербайжанда амач. Самбур алай мехъер виридалайни гурлуди жедай...

Уста Самбуран кк1амар жизви юзана. К1вале авай архай-Ризни дустариз
килигиз, ада веревирдарзава. Ам рази я: «Са-Дазни зун къена к1анзавач». Уста
нарази я: «Садавайни заз дар-Ман жезвач. Са бязибуру зун къуьзуь хъанва
лугъузза. Зи гзаф хъанват1а са яхц1урни ц1увад йис. Им вуч уьмуьр я?! Зун куьзуь
Ян^ни къван?!»

Уста дарих я. Дуйнъядихъ вил галама: «Садра къванви ра^{къ}иниз кихлигиз,
хтулрин къилелай кап алтад хъийиз, зуърне-дай ван ахкъудиз... хъхъанайт1а...»
Къужадин хуькъкъвера хъупна
ял гъатна.

«Зуърне?!» Устадин вилер цлара,къекъвена. Ингъе абур, хку-нихъ гала къведни,
къве имарат хъиз, инсанрик лувар кутадай. къве яракъ хъиз. Самбур садлагъана
месин къилиз хкаж хъана. Рухвайри ам гъасятда далудихъай ва хуьуч1ерикай
къуна.

— Я буба, свкин хуьхъ,— лугъузза ч1ехи хци.

— Зуърне!

— Я буба, секин хуьхъ, — рухвайри ам секинарзава. Эхир са хци хкуникай
галудна, пекиналди михъна, бубадив зуърне вуга-на. Самбура п1ивер авай къвати
гъун, зуърнедай яд авадарун ис-темкъшна... Уста зуърнедиз и патяхъай, а патяхъай
тамашзава, адалай къурай кап алтадзава.

Вирида Самбур хибри хъанва лугъуз фикирзава, адан язух члугвазва, адавай вич инжиклу тавун, зуърне ягъ тавун тлалаб-зава. Устади абуруз са ябни гузвач: адан сивел хъвер ала, виле-ра ишигъар куьклевенва.

Устади зуърнедай пливтл-пливтлдин сесер акъудна. Самбуран хъуькъверик ял акатна. Зуърнедай сузаяр акъатна. Устадин гардандин, цлвелерин ва гъилерин даматар яцлу жезва. Макъам башламишна, ам явашдиз чарпайдила эвичлна, лацу хунин пе-ремни шалвар алаз, клвалин юкъвал акъвазна. Рухвайри адан къуьнерихъ хилер галачир лацу клурт вегъена, клвачерал сармузар алуьклна.

Рекъин макъам ягъиз-ягъиз, уста Самбур, сифте клвачел акъалтзавай аял хъиз, зурзас-зурзас айвандик экъечлна. Гъаят-дин пиле эцигнавай мяфе хзанри тадиз цура чуьнуьхна. Макъам акъвазарна, уста хияллу яз инихъ-анихъ килигна.

— Гъеле зулун мехъерар алатнавач,— лагъана ада.— Гъеле за и зуърне са лайихлу касдиз багъишнавач... Къе чна Сфи-эфенди илифарда!

1 Сармузар — кларасдин кланер квай чапатлар.

3.

Муг-Рагъа цлийи медреса ачухай къве йисалай Сфи-эфенди-ди Алим клелиз Петербург шегъердиз рекъе туна. Чара жедайла, ада хъиз лагъана:

— Зи мурад, чан хва, вун сагъ-саламатдиз, урус члалан тарс гудай шагъадатнама гваз хтун я. Эхиримжи эрзиман хуьре аял-риз тлебии илимар, дидед члал, урус члал чирдай мектеб ачухун я. А мектебдин сад лагъай муаллимни, ам ачухдай касни вун жеда. Риклел хуьх: инсанвал квадармир. Дуствал — еке девлет я. Вун ви мурадлив агакърай! Амин! — Башуьсте, буба. Амин!

Алим Петербургдиз фейила, адан эвездай Жамалдин-эфен-диди тарсар гуз башламишна. Сфи-эфендидиз вичин цлийи куь-мекчи бегелмиш хъана. Жегъил тиртлани, адаз илимрикай хабар авай, рикл миьхи тир, вичиз чизвайди анихъ галайдаз чириз алахъзавай.

Са сеферда Муг-Рагъиз Темир-Хан-Шурадай пачагъдин ве-килар атайла, Сфи-эфендиди хуьре гъукуматдин харжидалди клвалахдай мектеб ачухунин месэла арадал вегъена. Губерна-тордкн векилар тажуб хъана. Сада лагъана:

— Дагъвийриз илим вуч герек ава?

— Илим виридаз герек я,— лагъана Сфи-эфендиди.— Чна [чун гужуналди къулухъ язава. Вири таб я, илим — гъахъ.

— Ваз ихътин гафар гъинай чизвайбур я?

— За урусрин зурба камалэгълийрихъ галаз санал футлуьрди я,— дамахдивди жаваб гана Сфи-эфендиди.— Чи халкъ кагал атанва, адаз ишигъ герек я!

Округдин начальникди лагъана:

— Ихътин хуьрера мектебар ачухун лап четин кар я. Лугъун Хъи, мектеб лап ачухна, ихтиярни гана. Ана тарсар ни гуда?

Чахъ муаллимар авач.

— Муаллимар чна жагъурда, — лагъана эфендиди.

— Гъа ч1авуз чна квез мектебни ачухда.

Сфи-эфендидик лувар акатна. Мукъвал тир вахтара вичив мурад къилиз акъатдайдахъ инанмиш хъана.

Сфи-эфендидин кефияр куькзавай арада адан патав заргар Нуфтали атана. Салам-калам, суьгъбет-сала авурдалай къулухъ,, мугъманди эфендидиз вичин к1вализ теклифна.

— Зун ви к1вале, уста Нуфтали, и мукъвара хъайиди тир.. Гила мад вуч лазимвал хъанва? — жузуна эфендиди.

— Вун чаз мугъман хъайидалай къулухъ варцар алатнава, гъуьрметлу эфенди. Зи хзандиз вуна чи к1вале куьрпе к1елен як алай хинк1ал дадмишна к1анзава,— лагъана заргарди.

— Хинк1ал багъна я, уста, ви рик1ик са вуч ят1ани ква. Заз; вун хътин бажарагълу касдин гаф къулухъ элкъуьрдай ихтияр авач.

— Чухсагъул, зун гъамиша ваз вафалу жеда, эфенди. К1валив агакъайла, Нуфталиди лагъана:

— Эфенди, хинк1ал агакъдалди жечни вун зи чатук атайт1а..

— Жеда, уста. Заз ви гъилин гъунарар гъар юкъуз акваз к1анда,— Сфи-эфенди чад авай к1вализ гъахъна, еке гъевесдив Нуфталиди къизилдикай, гимишдикай расзавай туп1алриз, япа-гъанриз, камарийриз, гапурриз килигна. Къубачидин заргаррихъ галаз алакъа авай, вичи теснифзавай имаратар Бакудинни Ше-махидин, Дербентдинни Исфагъандин базарра маса гузвай уста-ди Сфи-эфендидиз вичин сирер ачухарзава: нехишар гъик1 ат1узват1а къалурзава, вичин имаратар маса устайринбурулай квелди тафаватлу ят1а лугъузва...

— Эфенди, вуна заз багъишламиш ая. За са шикил ч1угунва...

— Вуч шикил?! Куьн? Нин?!

— Эфенди, зун диндихъ инанмиш инсан я. Заз чизва: мусур-ман динди инсандин шикилар ч1угун къадагъа ийизва... Заз жув фейи сефerra устадри ч1угунвай инсанрин суьретар, шикилар акуна... Абур акъван гуьзел тир, лап чан алайбур хъиз ак-вадай. За фикирна: «И шикилар ч1угвазвай инсанар заргарри-лайни зурба я. Абуру рангарин куьмекдалди инсандин суьрет-дал чан гъизва». Зи рик1ени гъахътин са мурад куьк1вена. Зун заргарвални акъвазарна суьретар ч1угунал машгъул хъана...

— Гъинава?! Фад къалура!— теклифна эфендиди.

— Эфенди, багъишламиша, вун са геренда къецихъ экъеч1а тман,— минетна заргарди.

— Хъуй ман,— хуш авачиз лагъана, Сфи-эфенди гъаятдиз экъеч1на.

Нуфталиди тадиз зурба сандух ахъайна, анай сад хътин яр-гъивал ва гъяркъуьвал алай къелеч1 къулар акъудна, абур чатун чилел сад-садав агудна эцигна. Къуларин чин патал шикил ч1угунвай. Заргар яргъаз хъана вичин к1валахдиз килигна, ра-зивилин хъверна, эфендидиз эвериз фена.

Чат авай к1вализ гъахъай эфендид вилерин ишигъ тухвана амукъна: вад декъикъа вилик къецил чилел гила са аламатдин шикил алай: гуьзел руша сува цуьквер ат1узва, адан къилел цуькверин таж ала, гардандайни цуькверин ц1иргъер

авадарна-ва; адаз Ругундин къванцихъай дагъви жегъил килигзава, ам рушан суйди тухванва...

Сфи-эфенди яргъалди тажуб хъана амукъна. Рик1яй адаз и шикил гзаф бегенмиш хъанвай. Амма адаз исятда вичи и бажа-рагълу, диндихъайни кич1е тахъана ихътин зурба вик1егъвална-вай заргардиз вуч лугъудат1а чизвачир. Нуфталиди гуъзлемиш-зава. Декъикъаяр физва.

— Чан хва Нуфтали,— эхир астадаказ башламишна эфен-диди,— заз ви рик1икай хабар я... Вуна гзаф к1валахрилай виликамаз гъил къачунва...

— Гъуърметлу эфенди, эгер вуна зи тереф хвейит1а, заз са-давайни са гафни лугъуз жедач...

— Гъа терефни чиз хвена к1анда...

— Им чи суван шикил я. Са мус ят1ани зун гъа ик1 жуван гележегдин сусаз килигайди я. Къени чи жегъилар гъа ик1 чпин Рик1 ацукънавай рушариз килигзава. Ибур гзаф михъи, гъамиша Рик1ел аламукъдай декъикъаяр я... Вучиз чна чи уьмуърдин гуъзел уламар квадарзава? Абур ик1 турт1а, къалурайт1а пис яни?Г Чаз малум я: маса миллетрихъ зурба устадар-суъретчиар ава.. Татаррин са устадди къванерикай инсанрин к1алубар расзава. Заз К/ъазанда акуна. Зурба имаратар я. Бес чаз вучиз ихтияр авач? Гъикъван чун къулухъ галамукърай?

Заргардик къалабулух ква. Адаз и камаллу агъсакъалдин фикир чир хъана к1анзава. Амайбурукай адаз ерли кич1е туш: адахъ девлетни ава, къуватлу гъутарни. Гъавиляй адакай гзаф-буру вилни къязава. Гъич тахъайт1а адан чина ачухдиз рахадай кас жедач. Мумкин я, Магъмуд-эфенди къиткъинун, Айдабега вичин нуькерар гъалдарун, фитнеяр кардик кутун...

— Хъсан шикил я, хва, аферин,— Нуфталидиз, буба жагъай къван, шад хъана.— Амма чи халкъ ихътин шикилар акваз вер-диш хъанвач. Диндин къанунри инсандин суърет ч1угун къада-гъа ийизва...

— Эфенди, эгер вуна заз и кар гъалал авурт1а, амай сада-кайни заз кич1етуш!

— Уста, къуватралди гъамиша к1валахар туьк1уьдач. Халкъ-диз жувакай хъсан ва я пис фикир хъун — им буш гафар туш. Ахпани: жув дак1анарун лап регъят я, к1анарун — четин. Вун халкъдиз к1ани инсанрикай я, и карди дак1анарун мумкин я. Са фикирна к1анда...

— Эфенди, заз заргарвили са т1ямни хгузмач. Заз ак1 ава; хъи, ихътин суъретар, шикилар ч1угурт1а, зун тамам инсан я, тавурт1а — ваъ. Эгер заз Муг-Рагъа суъретар ч1угвадай мум-кинвал тахъайт1а, зун Бакудиз фида. Ана тахъайт1а, Урусатдиа фида. Заз жувакай суъретчи, шикилчи хъана к1анзава... Зун гила, са яшарилай алатнава. Заз гила гъалат1 жедай вахт амач. Заз зи рик1и гъа ик1 буйругъ гузва... Эгер, эфенди, ваз зун и хуьре амукъна к1анзават1а, вуна заз куьмек це. Анжах вавай заз куь-мек гуз жеда. Жемят ви ч1алаз килигзава.

— Вуна, уста, зун лап к1еве туна. Им к1елен як алай хин-к1ал хъанач,— эфендиди п1узаррикай хъиз хъверна.

— Хинк1ал, дугъриданни, жеда.

— Лугъун хъи, уста, зун рази я. Ам вуна халкъдиз гъик1 къа-лурда? Хинк1алар гуз къалурайт1а, в,и к1ат1а авай гъуърни суь-руьдик квай лапагар са вацра куьтягъ хъунухъ мумкин я,— за-рафатна эфендиди.

— Эфенди, и шикил ч1угуна сандухда эцигун патал заз садан куьмекни герек авачир. Заз вавай куьмек ам халкъдиз къалурун латал к1анзавайди я.

Сфи-эфенди амалдар заргардиз чап-чап килигна.

— Вуна вуч теклифзава, уста?

— Заз вири халкъ гьакьдай хьтин к1валер-дараматар авач. Ви медреса зи к1валерилайни гьвеч1и я. И хуьре амуькьзавайди ,са жуьмя миск1ин я.

— Миск1ин?! Миск1индин къене жемьтдиз ви шикил къалурун?!

— Эфенди, ваз аквазвани: и шикил за къуларин къилди-къилди к1усар сад-садав агудна янава. Сад лагьайди, заз ихьтин битав къул ва я тахта авачир. Къвед лагьайди, ик1 заз шикил -к1ват1на лазим чкадиз тухуз регьят жеда. Пуд лагьайди, и шикилдин яргьивал ва гьяркъуьвал за, жуван незерда са чка аваз, жьунвайди я...

— Ам гьи чка я?

— Ам, эфенди, жуьмя миск1индин ч1ехи айвандин къав я.

— Жуьмя миск1индин ч1ехи айвандин къав?! Вуна шикил къавал эцигайла, ам са нуьк1вериз аквадачни?!

— И шикил, эфенди, заз айвандин къавуз къеняй ягьиз к1анзава. Михералди алк1урда. Анжах ик1 ам яргьалди гьана, къвал-яд фин тавуна, амуькьда. Анжах ик1 ам куьчедай физ-хкведай инсанриз аквада...

Сфи-эфенди яргьалди фикирри тухвана. Адаз им гьикъван Диндив къан тийидай, акси к1валах ят1а чизвай. Муькуь патахъай, ам рик1яй суьретар ч1угуникай диндиз са зиянни авачир-Дахъни инанмиш тир. Адан вилерикай вичиз Урусатда, Истамбулда, Бакуда, Мисрида акур гуьзел суьретар карагзавай. Сфи-эфендидиз хуьруьн уьмуьрда, халкъдин къанажагьда зурба дегишвилер тваз к1анзавай. «И шикилди мектеб ачухуниз маний-вал авун мумкин я. Халкъдиз чуи дак1ан жеда... Мектеб ачу-хайдалай къулухъ и кар хьанайт1а, гена регьят тир... Нуфтали-дикни тади ква...»

— Я хва, зун миск1индин иеси туш,— вич к1евяй акьудиа-алахъна эфенди.

— Миск1индин иеои, Жамалдин-эфенди, рази я. Зун адахъ галаз рахана...

— Бес гила вуна закай вучзавайди я?! Иеси рази хьайила., мирес квез герек авайди я?!

— Сфи-эфеиди, вун мусурман дин, шариат дерин чидай алим я. Вун ч'и виридан иеси я. Ви разивал авачиз, ваз хабар авачиз чавай са к1валахни жедач... Багъишламиша, эфенди, чаз хин-к1ал нез ша лугьузва.

Абур къведни к1вализ гьахъна, халичадал, к1вачер к1аник кутуна> ацукьна. Инал, ша лагьай хьиз, Жамалдин-эфендини атана. Мугьманри цурун лигендал, иесиди афтафадай яд или-чиз, гьилер чуьхвена, дасмалдал михьи хьувуна.

Таза к1елен як алай хинк1ал т1уьрдалай къулухъ, мадни гьилер чуьхуьн хьувуна, Сфи-эфендиди жузуна:

— Жамалдин-эфенди, ваз чи гьуьрметлу устадин шивилди-кай вуч малум я?

— Сфи-эфенди, устади заз вичин фикирдикай ам ч1угвадал-ди суьгьбетнай. Ахпа а шикил, а аламатдин зат1, заз акваз-ак-ваз арадал атана... Инсанривай лезет хкудиз жедай хьтин мен-зера я.

— А шикил миск1икдин айвандин къава алк1урунал вун ра-зи яни?

— Эгер вуна разивал гайит1а, эхъ, Сфи-эфенди.

- Шикил алк1урайла, миск1индиз са мусурманни тахтай-т1а,вучда?
- За фикирзава: гъа шикилдин гъуьрметдай миск1индиз къунши хуьрерайни кваз инсанар къведа.
- Ваз чи душманрин гьерекатрихъай кич1е тушни? Абуру халкъдиз инсандин суьретар ч1угун динди негънавай к1валах я: лагъайт1а, абур гъахъ я. Ахпа вуна вуч жаваб гуда?! Вун же-мятди, Магъмуд-эфенди хъиз, миск1ищцай чукурун мумкин я...
- За, эфенди, ви ихтияр хъайит1а, халкъ ч1алахъ жедай са рехъ жагъурда...
- Хъсан я ман, зун рази я,— лагъана Сфи-эфендиди.
- Чухсагъул, эфенди! Чухсагъул! — уста Нуфталидин шад-вилихъ сергъят амачир.— Зун вахъ инанмиш тир. Вун ц1ийи де-вирдин инсан я! Чухсагъул, эфенди!

4.

Пакамахъ фад булахдал яд гъиз физвай рушарай гъараяр акъатна:

— Вувв, я къей вахар! Ат1ади вуч я?!

— Вуч?! Гъинава?

— Миск1индин айвандин къава авайди!

Рушар, серсер хъана, миск1индин айвандин къава авай ши-килдиз килигиз амукъна: рушан суьрет к1ват1 хъанвайбурукай гъар садаз ухшар тир, сувни Ругундин къван абуруз аял ч1ава-лай чизвай. Бес а жегъил вуж хъуй? Гъарда рик1яй вичин ярдин т1вар къуна.

Са арадилай айвандин к1аник хуьруьн вири сусарни рушар к1ват1 хъана: садан рик1елни яд гъун аламачир. Вири къадар" амачир къван тажуб хъанвай, виридаз шикил лап рик1ивай бе-генмиш хъанвай.

— Им вуч аламат я?! — жузазвай абуру чпи-чпивай.

— Аллагъди чи вилериз къалур тийидай аламатар жедач,— жаваб гузвай яшлу дишегълийри.

Яд гъиз фейи сусар геж хъайила, къарияр абурун гуьгъуьниз атана. Абурни миск1индин айвандин къава авай шикилдиз та-машиз, т1убни сивив тухвана, чпин жегъил вахтар рик1ел хкиз,, аламукъна.

Малари чеб нехирдиз ракъурна к1анз гъараярзавай; аялар, къеп1инкай гъвеч1и гъилер хкудна, рик1 къекъягъиз жехъзавай;

итимар, буш гичинар гъиле къуна, чпин папарикай хъел аваз, къве рик1ин хъана акъвазнавай. Амма къарияр, папар, сусар ва рушар — вири квахънавай.

Сфи-эфендиди, Жамалдин-эфендиди ва иллаки Нуфталиди (ам, эхиримжиди, йифиз ерли ксанач) шикилди халкъдиз гъихъ-тин эсердат1а лугъуз, рик1е къурху, кин аваз, гуьзлемишзавай.

Миск1индин айвандин къава авай шикилдикай Магъмуд-эфендидиз хабар хъана. Адан гададин суса, шикил акун кумаз, катна к1вализ хтана, вичиз акур аламатдикай апаяз хабар гана. Миск1индин к1валахдикай, Жамалдин-эфендидикай са рехне жагъуриз алахънавай къуьзуь фекъи, руьгъ акатна, аса гъич экисни тийиз, миск1индихъ атана. Айвандин къава авай ши-килдиз са вил яна, ада гъарайна:

— Квахъ, инлай, мунафикъар! Куън квез тамашзава?! — дишегълияр къулу-къулухъ хъана. — Я аллагъ! Чун ви вилик тахсиркар хъана! Ваз шукур хъуй!!! — ада тадиз са жегъил Мир-зедиз эвериз ракъурна. И сефер ада Айдабеган куьмек галачиз гъерекатун къетна. Вилериз гъуд гуз-гуз атай Мирзедиз ада шикил къалурна, лагъана:

— Им аллагъдиз, диндиз, шариатдиз акси кар я. Чи хуьрел аллагъди цай къурда. Исятда гъикл кландатлани минарадиз .акъах, халкъдиз и фасикъвиликай хабар це. Къуй вири мусур-ман стхаяр мисклиндиз клватл хъуй! Чна тахсиркар чирда!

Мирзедиз вичин эфендидин гаф члурдай ихтияр авачир. «Белки мад Магъмуд-эфендидикай имам, азни клвалах хъхъай-тла. Тахъайтла чарабуруз цан цадай къван гъилер къуьнерай .акъатзава». Ам инихъ-анихъ тамашна, клвализ катна, анай мисклиндин даплардин къвед лагъай куьлег гъана. Са арадилай - минарадилай Мирзедии сес акъатна. Магъмуд-эфендиди фикир-завай: «Гила за зун вуж ятла чирда!» Ам инихъ-анихъ, жегъил хъиз, клвачин тупларалди къекъвезвай.

Мирзе минарадал аламаз, мисклиндин вилик аялар, жегъи-лар, туьнт агъсакъалар акъатна. Магъмуд-эфендидиз яланчи са-лам гуз, абур айвандин кланик фена. Шикил абуруз бегенмиш хъана, амма азанчидин гафарин таъсирдик хъел акатнавай му-сурманри чпин наразивал къалурзавай. Магъмуд-эфендидини цлал нафт иличзавай: «им аллагъдиз акси кар я, им чи дин ма-са гун я, им Сфи-эфендидиз урусривай чир хъанвай кар я» гафар¹ тикрарзавай.

Мисклиндин вилик квай майдан итимрив ацлана. Абуру гъар-да са гаф лугъузвай. Гъа и арада анихъай са тадини квачиз Сфи-эфенди, Жамалдин-эфенди, уста Нуфтали атана.

— Я Жамалдин-эфенди! Чна вун имамвиле эцигна. Вуна им мисклиндал, диндал ийизвайди вуч хъуьруьн я?! — жузуна агъ-сакъалрикай сада.

— Ам эфенди туш, диндиз акси экъечлзавай мунафикъ я! — гъарайна Магъмуд-эфендиди.— Шикилдиз къван це!

Инсанрик къал акатна. Са шумуд лежберди шикилдал къва-нер гъалчна.

— Мусурман стхаяр,— яцлу ванцелди лагъана Жамалдин-эфендиди,— эвел куьн сад аллагъдин клвализ ша, ацукъ, за куь суалриз гъана жавабар гуда, — ам вилик экечлна мисклиндиз гъахъна. Инсанарни, абуруз гъикъван чуьлдин клвалахрал геж. жезвайтлани, мисклиндиз атана.

— Эвел чна са капл ийин,— лагъана имамди.— Фаатигъал — ада капл башламишдай ихтияр гана. Вирида каплиз башла-мишна.

Жамалдин-эфендидин мурад инсанар секинарун, кутугай, жаваб туьклуьрун тир. И кар гзафбуру къатлана. «Аферин!», — фикирзава имамдикай Сфи-эфендиди. «Амалдар мунафикъ!» — хъел кваз рикляй себ гузва Магъмуд-эфендиди. Капл куьтягъ хъайила, Жамалдин-эфенди халкъдихъ элкъвена. Виридаз ачух,, Михъи, тахсир квачир вилералди тамашна, ада лагъана:

— Мусурман стхаяр! Квез малум тирвал, чпиз чна ибадат ийизвай Меккедин, Мединадин, Къагъирдин мисклинар гзаф-¹уьзелбур я. Абур нехишралди, жуьреба-жуьре шикилралди бе-зетмишнава. Аниз инсанар сад тир аллагъдиз, Мегъамед

пай-Гъамбардиз,— салават гъана,— ибадат ийиз, галатайла ял ягъиа-къвезва. Анра сухтайри чпин тарсар чирзава. Гъа са вахтунда инсанри гуьзел нехишрикай, .шикилрикай лезетни хкудзава. Ин-гъе, Кябе гъикъван гуьзел чка ят1а!— эфендиди тажуб хъанвай инсанриз къакъан минараяр алай гуьзел дараматдин шикил къалурна. Ам гъа и суьгъбет патал имамди накъ Сфи-эфендидин к1валяй гъанай.— Алааматдин шикилар чи ата-бубайри дегъза-манра Ч1ехи вац1ун рагарални ат1анва...

— Вуна чаз махар ахъаймир! Инсандин суьрет ч1угун къуръ-анди къадагъа авунва! — гъарайна Магъмуд-эфендиди.

— Магъмуд-эфенди,— секиндив лагъана, Жамалдин-эфенди-ди фикирна: «Ваз кимиди наргимиш я, чи къил т1ар тийидай-

вал», — чунни чи миск1индихъ гелкъуьн, ам .безетмишун лазим я. Зани ихътин фикир ийизва: чи хуьре виридалайни гуьзелди Цуькверин сувар я. За адан шикил чи миск1ин патал мешреб яз гъисабзава. Къуръанди, мусурман стхаяр, анжах аллагъдин суьрет ч1угун къадагъа ийизва,— ада мад салават гъана.— Ин-сандин суьрет ч1угвадай ихтиярни авачиз хъайила, вучиз Къа-гъирдай акъатнавай и ктабда Сулейман пайгъамбардин шикил ава?! — ада мад салават гъана, халкъдиз балк1андаллаз ч1угунвай пайгъамбардин шикил къалурна.— Ингъе! Вири тажуб хъана.

— Чи камалэгъли Сфи-эфендини чи шикилдал рази я,— ала-ва хъувуна Жамалдин-эфендиди. Инсанар суалдалди Сфи-эфен-дидихъ элкъвена.

— Мусурман стхаяр, куь имамди дуьз лугъузва,— тести-къарна алимди. — Квез виридаз шейх Шамилан шикил хуш я. Яни? Я. Бес и шикилдин тахсир вуч я?!

Инсанар мез къуна амукъна.

— А шикил ч1угурди вуж я? — жузуна сада.

— Уста Нуфтали,— лагъана Жамалдин-эфендиди.

Вири заргар Нуфталидиз, сифте аквазвай касдиз хъиз, ки-лигна.

— Аферин ваз, уста Нуфтали! — лагъана Сфи-эфендиди. — Лап гуьзел шикил я!

Инсанар Цуькверин суварин шикилдиз тамашзава. Магъмуд-эфенди хъел кваз, к1уф рахаз-рахаз, к1вализ хъфена: мад адан фенд къилиз акъатиач. Ят1ани миок1индиз къвезвай инсанрин къадар т1имил хъана...

5.

Хзандин вилер рекъел ала: Алим хтун лазим я. Тук1вадай лапагни ч1уруз ракъур тийиз, к1вале хуьзва. Чарче вич хкведа лагъай вахтунлай самбар алатна. Эхир Муг-Рагъа «Петербург шегъердай Сфи-эфендидин хва Алим хквезва» хабар чк1ана.

— Маргъаба, нури-гуьзуьм! ¹ — шаддиз къаршиламишна Сфи-эфендиди вичин хва.

— Буба, за ви мурад къилиз акъудна, ингъе,— Алима вичиз урус ч1алалди тарс гудай ихтияр ава лугъудай шагъадатнама къалурна. Ада учителрин семинар хъсан къиметар аваз куьтягъ-

навай.

— Чухсагьул, чан хва! — бубади вичин акьуллу хцин далу- : диз кап яна. Ахпа адан чирвилер ахтармишна.— Зун гзаф рази я. Вири таб я, к1елун — гьахь. Чан хва, сифте чалай хуьруьнбур нарази хьайт1ани, чаз кафирар лагьайт1ани, эхирдай абуру чаз рагьмет гьида. Чна абуруз гележегдин рехь кьалурзава. Ц1ийи кар башламишун гьамиша четин я!

Са шумуд йикъалай Алим важиблу сефердиз, сифте округ-диз, ахпа Темир-Хан-Шурадиз, фена. Адав Муг-Рагьрин же-мятдин мецелай кхьенвай чар гвай, чарчени хуьре мектеб ачухун т1алабнавай. Амма губернаторди ихьтин ихтияр ганач...

Са йисуз Алима Дербентда, са йисузни Ахцегьа муаллим яз к1валахна. Кьве йисузни ам жемятдин мецелай арза-ферзе гваз рекьера хьана. Эхир губернатордин рик1из рагьим яна... Муп-Ра-гьа ачухзавай мектебдин сад лагьай муаллимвиле, адан сад ла-гьай зеведишвиле Мут1алибов Алим тестикьарна. Классар гзаф

¹ Маргьаба, нури-гуьзуьм! — Хвашкалди, зи вилерин нур!

жердавай аниз маса муаллимарни ракъурун меслят хьана. Али-маз вичин мажиб тайинарна. Мектеб патал дарамат эцигун ва я жагьурун хуьруьн жемятдин хиве туна: пачагьдин хазнадихь ахьтин мумкинвал авачир.

Алим, лувар акатна, хуьруьз хтана.

Сифте Алим Темир-Хан-Шурадиз ракъурдайла, хуьруьн агь-сакьалри мектебдинни медресадин арада еке тафават авач ла-гьана фикирнавай. Гилани абуру и кардикай са фикирни ийиз-вачир. Гьавиляй мектеб патал Агьа магьледа иеси амачиз чк1из-вай к1валер туьк1уьр хьувуна: кьавар дегишарна, сувагьар хьияна, асунар авуна, аялар ацукьдай дезгеяр расна...

Магьмуд-эфендиди, гафун кьилиз уьгьуь ягьиз, Айдабегаа лагьана:

— Инай, бег вун сагьрай, гьич кьил акьатзавач. Сфиди сиф-те вичин медреса ахьайна, гила Алимав мектеб ачухиз тазва-Миск1индай кьведай кьазанжи к1анзавач...

— Алимаз гила пачагьдин хазнадай вацра-вацра ат1ай ма-жиб гуда,— лагьана Айдабега.

— Агьзур мажибдилайти са йисан закят гзаф я! — лагьана закятдихь вил галамай эфендиди.

Мектеб ачухдайла, округдин начальникди жемятдиз малу-марна:

— Куь мектебди пачагьдин харжидалди к1валахда. Ина тар-сар урус ч1алалди гуда...

Начальникдин гаф сиве амаз, уьзденри гьарда вичин фикир гьарайна лугьуз башламишна:

— Бес чи аялри кьурьан чирдачни?!

— Чи аялрикай кафирар жедани?!

— Чна урус мектеб т1алабайди туш! — халкъ секин жезва-чир. Наибдин, кьазидин ва кавхадин алахьунарни гьавая физ-вай: урус мектеб дак1анбур жизбина гьатнавай.

Майдандин юквал Сфи-эфенди атана. Яргъи черкес чухва алай къужа, аса авай чапла гъилихъ агалтна, хъипи кагърабадин теспягъар авай эрчIи гъил жизви цавуз хкажна, жемьтдихъ элкъвена, са-садан вилериз килигна.

— Гъурметлу хуьруьнвияр! — инсанар кIанз-дакIанз кис хъана.— КIел-кхьин, мектеб, чирвал, илим — инсанриз ганвай зурба девлет я. Ша чна чун и девлетдикай магърум тийин! Гила: чи хуьре мектеб ачухдай ихтияр гуналди пачагъди чаз еке гъур-метнава, вучиз лагъайтIа им чи Муг-Рагъ дерета сад лагъай мектеб я. Чна чухсагъул лугъун лазим я. Куьн гъавурда гъат: мектебда аялри урус дин — ваъ, урус чIал чирда. Урус чIал чаз дувандани, участкадани, округдани, Дербентдани, Бакудани ге-рек къевезва. Авани? Ава. ЧIал чир хъун — им девлет я. Мусур-ман шартIар, къуръан кIелиз чи медресайра чирзава. Эгер квез куь аялрикай фекъияр, имамар, эфендияр хъана кIанзаватIа, йююр, куь аялар медресайриз ракъура. Мектеб куьтягъай аялри-кай къуллугъчияр жеда, а'буру пачагъдин идарайра кIвалахда,— инсанри чпин гъурметлу эфендидиз кисна, амма инанмишвал тийиз, яб гузвай.— Ахпани: и мектебда зи хци тарс гуда, ина зи хтулрини кIелда. Урус чIал зазии чида. Урус чIал чир хъуналди мад чакай кафирар хъанвач хъи! За авур кар, хуьруьнвияр, куь-нени ая, эхирдай куьне заз рагъмет гъида...

Муграгъвийрик гъулгъула, къал-къиж акатна. Анжах Сфи-эфендидин зурба гъурметди абурун жилавар къунвай, тахъай-тIа хуьре урус мектеб ачухун, ана чпин аялри кIелун, белки, са-дани къабулдачир. Дагъвияр, рикIе къуьруь тIал гъатна, кIвале-риз хъфена. Абурукай анжах тек-тек ксарин аялар мектебдин дезгейрихъ ацукъна... Сфи-эфенди, Алим хуьруьнвийрин рикIиз къана.

Са шумуд йикъалай Алима бубадиз вичин сифте тарсар къи-ле физвай гъалдикай суьгъбетзавай. Бубади хчин агалкъунрал Шадвалзава, вичихъ тир меслятар гузва, иллаки халкъдихъ галаз хъуьтуьл хъунухъ, мукъаят хъунухъ теклифзава:

— Авам инсанар гзаф хата я, хва.

И декъикъайра къецихъай са гъарайдин ван акъатна. Алим тадиз айвандик экъечIна.

жердавай аниз маса муаллимарни ракъурун меслят хъана. Али-маз вичин мажиб тайинарна..Мектеб патал дарамат эцигун ва я жагъурун хуьруьн жемьтдин хиве туна: пачагъдин хазнадихъ. ахътин мумкинвал авачир.

Алим, лувар акатна, хуьруьз хтана.

Сифте Алим Темир-Хан-Шурадиз ракъурдайла, хуьруьн агъ-сакъалри мектебдинни медресадин арада еке тафават авач ла-гъана фикирнавай. Гилани абуру и кардикай са фикирни ийиз-вачир. Гъавилияй мектеб патал Агъа магъледа иеси амачиз чкIиз-вай кIвалер туькIуьр хъуьуна: къавар дегишарна, сувагъар-хъияна, асунар авуна, аялар ацукъдай дезгеяр расна...

Магъмуд-эфендиди, гафун къилиз уьгъуь ягъиз, Айдабегаз. лагъана:

— Инай, бег вун сагърай, гъич къил акъатзавач. Сфиди сиф-те вичин медреса ахъайна, гила Алимав мектеб ачухиз тазва.. МискIиндай къведай къазанжи кIанзавач...

— Алимаз гила пачагъдин хазнадай вацра-вацра атлай ма-жиб гуда,— лагъана Айдабега.

— Агъзур мажибдилаини са йисан закат гзаф я! — лагъана закатдихъ вил галамай эфендиди.

Мектеб ачухдайла, округдин начальникди жемьтдиз малу-марна:

— Куь мектебди пачагъдин харжидалди к1валахда. Ина тар-сар урус ч1алалди гуда...

Начальникдин гаф сиве амаз, уьзденри гярда вичин фикир гъарайна лугъуз башламишна:

— Бес чи аялри къуръан чирдачни?!

— Чи аялрикай кафирар жедани?!

— Чна урус мектеб т1алабайди туш! — халкъ секин жезва-чир. Наибдин, къазидин ва кавхадин алахъунарни гъавая физ-вай: урус мектеб дак1анбур жибина гъатнавай.

Майдандин юкъвал Сфи-эфенди атана. Яргъи черкес чухва алай къужа, аса авай чапла гъилихъ агалтна, хъипи кагърабадин теспягъар авай эрч1и гъил живи цавуз хкажна, жемьтдихъ элкъвена, са-садан вилериз килигна.

— Гъурметлу хуьруьнвияр! — инсанар к1анз-дак1анз кис хъана.— К1ел-кхъин, мектеб, чирвал, илим — инсанр.из ганвай зурба девлет я. Ша чна чун и девлетдикай магърум тийин! Гила: чи хуьре мектеб ачухдай ихтияр гуналди пачагъди чаз еке гъур-метнава, вучиз лагъайт1а им чи Муг-Рагъ дерета сад лагъай мектеб я. Чна чухсагъул лугъун лазим я. Куьн гъавурда гъат: мектебда аялри урус дин — ваъ, урус ч1ал чирда. Урус ч1ал чаз дувандани, участкадани, округдани, Дербентдани, Бакудани ге-рек къезва. Авани? Ава. Ч1ал чир хъун — < им девлет я. Мусур-ман шарт1ар, къуръан к1елиз чи медресайра чирзава. Эгер кез куь аялрикай фекъияр, имамар, эфендияр хъана к1анзават1а, буюр, куь аялар медресайриз ракъура. Мектеб куьтягъай аялри-кай къуллугъчияр жеда, а'буру пачагъдин идарайра к1валахда,— инсанри чпин гъурметлу эфендидиз кисна, амма инанмишвал тийиз, яб гузвай.— Ахпани: и мектебда зи хци тарс гуда, ина зи хтулрини к1елда. Урус ч1ал зазни чида. Урус ч1ал чир хъуналди мад чакай кафирар хъанвач хьи! За авур кар, хуьруьнвияр, куь-нени ая, эхирдай куьне заз рагъмет гъида...

Муграгъвийрик гъулгъула, къал-къиж акатна. Анжах Сфи-эфендидин зурба гъурметди абурун жилавар къунвай, тахъай-т1а хуьре урус мектеб ачухун, ана чпин аялри к1елун, белки, са-дани къабулдачир. Дагъвияр, рик1е къуьруь т1ал гъатна, к1вале-риз хъфена. Абурукай анжах тек-тек ксарин аялар мектебдин Дезгейрихъ ацукъна... Сфи-эфенди, Алим хуьруьнвийрин рик1из къана.

Са шумуд йикъалай Алима бубадиз вичин сифте тарсар къи-ле физвай гъалдикай суьгъбетзавай. Бубади хчин агалкъунрал шадвалзава, вичихъ тир меслятар гузва, иллаки халкъдихъ га-•лаз хъуьтуьл хъунухъ, мукъаят хъунухъ теклифзава:

— Авам инсанар гзаф хата я, хва.

И декъикайра къецихъай са гъарайдин ван акъатна. Алим тадиз айвандик экъеч1на.

— Ви мектеб кукIварзава! — къралмиш хабар гана ми-ресди.

И кардикай бубадиз лагъана, Алим мектебдихъ катна. Сфи-эфендидиз къарагъиз кIан хъана, амма алакънач: рикIе, хци га-пур кьекъуьрай хъиз, тIал гъатна. Са геренда вилер акъална акъвазна, ахпа яваш-яваш гъаятдиз эвичIна... Фитнеди дели-пехъи авунвай дагъвийри мектеб кунфа-кунфзавай. Алимавай абурун вилик пад къаз жезвачир.

— Эй, мусурман стхаяр! — яргъал аламаз гъарайна Сфи-эфендиди. Са легъзеда дагъвийрин гьерекатар яваш хъана; абур эфендидиз килигна.— Зи рикI алай бала рекъимир!

Дагъвийр эфендидин гафарин гъавурда акъунач. Сада ла-гъана:

— Чиа Алимак ви хатурдай тIубни къазвач! Чаз мектеб ге-рек туш! Чун, чи балаяр кафирар жеда!

— Эй, жемят! — теспача хъанвай къужади кьве уьзден къуьнерилай къуна.— Зун мусурман яни, кафир?!

— Астагъфирулагъ! — лагъана къуд-вад касди. Им абуру Сфи-эфенди мусурман я лагъай чIал тир.

— ЯтIа, и дараматдик къамлр! Ам зи бала я. За зи хва Уру-сатдиз ракъурна, адакай муаллим авуна. За и мектеб ачухдай ихтияр къачуна... И мектебда зи хтулри кIелзава. Эгер кьез кIандачтIа, куь аялар иниз ракъурмир, стхаяр! — къуьзуь эфен-дидик зурзун квай. — Куьн вилер аваз буьркъуь вучиз я?! Куьне куьн гуьнуькъарадик вучиз кутаза?!

Дагъвийр, гъиле дезгейрин ханвай кIусарни амаз, ийир-тийир хъана амукъна... Кьве гъафтеда Алима, Нуфталиди ва маса устIарри мектеб къайдадиз хкана. Тарсар башламиш хъувур юкъуз сирейрихъ анжах Самсамни Къамкъам галай. И карди муаллимдин кефи лап дериндай хана.

— Чан хва,— лагъана Сфи-эфендиди Алимаз, — садрани авам инсанрикай бейкеф жемир. Магъмуд-эфендидиз и сеферда чи мектеб чукIуриз кIан хъана. Алакънач. Чун вахтунда куь-мекдиз агакъна... Ваз мектеб тамамди хъана кIанзаватIа, гъар нянихъ са аялдин бубадин патав алад: са хъуьтуьл хуьрекни неь, жуван рикIе авай михъи фикирарни лагъ. Анжах гъа икI чавай чи умуд квай хътин инсанрин аялар мектебдиз гъиз жеда...

Са варзни алатнач, мектеб мад аялрин шад сесерив, урус чIалалди вугузвай суалривни жавабрив ахцIана...

Хуьре мад са хабар чкIана: начагъзавай Айдабег, мез къуна, веси-салани таз тахъана, ав язавай пехъи кицI хъиз, мурдал хъана.

6.

Айвандик ацукъна, Сфи-эфендиди вичин гъвечIи хтулриз кIел-кхъин чирзавай. Алиман суса апаяз Магъмуд-эфенди кьез-вайдакай хабар гана.

— Сфи-эфенди, вун гзаф мергъяматлу кас я,— лагъана Магъ-муд-эфендиди. — Вуна зун къабулда лагъана за фикирнавачир, валлагъ, биллагъ, таллагъ, — ам иесиди къалурай чкадал ацукъ-на.— Чухсагъул, гъуьрметлу Гъажи-Сфи-эфенди!

— Инсанриз гъар жуьре тIебиат хас я, гъакI хъайила, ал-лагъди женнетни теснифнава, жегъеннемни,— жаваб гана Сфи-эфендиди.— Чин хъайила, астIар

жагъида лугъун дуъз гафар я, эфенди. Вун зи утагъдиз атанва, зун ви къуллугъда гъазур я...

Магъмуд-эфендидин бедеядай зварар фена: адаз вич жегъен-немдин цлуз аватай къван тлар хъана. Айдабег къейидалай къу-лухъ, Магъмуд-эфенди, лувар атлай пехъ хъиз, амай. Адаз Ай-дабег кучудиз хуьруьнвиар Сфи-эфендиди гъайиди чизва. Магъмуд-эфендидиз вичин эхирни бадлам жез кичлезва. Гъавилай ам, виклегвал авуна, Сфи-эфендидин патав атанва... багъишлами-шун тлалабиз.

— Сфи-эфенди, чун са вахтара дустар тир, — башламишна Магъмуд-эфендиди.— Чна санал фуни тлуьна, сивихъ цуру хъап хкведалди мухан сав алай кузвай тлачни хъвана... Валлагъ-бил-лагъ... Садра., — жегъил вахтар рикел хкана, мугъмандцз иеси бушариз кланзавай, амма адан гафарал, фикиррал, звар гзаф хъанвай сун гъалунал хъиз, цуцрух акъалтзавай. «Им, киш квахъай чувуд хъиз, ава»,— фикирзава иесиди.

— Магъмуд-эфенди, а вахтар рикел хкун герек туш. Заз ву-на ви дерди ая. За ваз яб гузва! — Сфи-эфендиди адан гаф атлана.

— Сфи-эфенди, аллагъдин хатур аватлани, вуна зи вири тахсиррилай гъил къачу,— зурзавай ванцелди лагъана ажуз хъанвай къужади.— Зи са клвач сурун япал фенва... Ваз зи язух ша... Валлагъ-биллагъ.

— Магъмуд-эфенди, вуна заз авур са писвални авач, вуна писвилер жемятдиз авуна. Гъак хъайила, фена мисклинда авай жемятдивай ви тахсиррилай гъил къачун тлалаба. Эгер зи па-тахъай ятла, за ваз багъишламишда.

Магъмуд-эфендидиз шад хъана. Адаз чизвай: Сфи-эфенди мергъяматлу инсан я. Риклай Магъмуд-эфендиди и зурба рик авай, писвилез писвал техийдай касдиз гъуьрметни ийизвай. «Яшайишдин шартлари,— фикирзава Магъмуд-эфендиди,— зун и касдиз акси экъечлуниз мажбурна... Жуван уьмуьр къулай хъун патал чна дуствал садахъ галаз тухузва, кеве гъатайла их-тибар масадахъ ийизва». Рикел хтана: Айдабегани риклай Сфи-эфендидиз гъуьрметзавай, Магъмуд-эфендидикай вичиз даях те-жедайди чизвай. «Зун гъамиша бегдин алад-хъша хъана, дуст — садрани...»

Магъмуд-эфендидиз са кар мадни ашкара я: «Эгер Сфи-эфенди хъаначиртла, Муг-Рагъпарада вири хатур-гъуьрмет заз жедайди тир...» Аял члавалай Сфи-эфенди адалай вири жигъет-рай вине хъана, гъамиша адан рекъел хъана. Гъатта и къуьзуь къилихъни... Магъмуд-эфендидин сухтаяр цлийи медресадиз кат-завай. И кардин сеbebдикай Нуфталиди кимел жемятдиз ик лу-гъузвай: «Магъмуд-эфендиди вичин медресада сухтайриз анжах са шумуд диндин ктаб: «Мухтасар», «Фикъги» келелиз чирзава. Сфиэфендиди вичин медресада, ибурулай гъейри, гъар жуьре илимарни, араб, фарс, туьрк члаларни чирзава, эдебиятдин ктабар келзава. Сфи-эфендиди вичин сухтайрив Бакудайни Бахчисарайдай, Истамбулдайни Мисридай хквезвай ктабарни газе-тар вугузва... Сфи-эфендидин сухтайри лезги ашукъринни шаир-рин: Мирзе Алидинни Мазали Алидин, Лезги Агъмеданни Ашукъ Саидан, Миграгъ Къемеранни Етим Эминан члалар хуралай чирзава... Сфи-эфендидин медресадин цлал дуьньядин шикил ала: адай сухтайриз къураматар, гъуьлер, вацлар, шегъерар — Мекке, Медина, Къагъир... аквазва... Нин медресада хъсан я? Гъелбетда, Сфи-эфендидин».

Са дуъа авуна, ам Сфи-эфендидин къейибуруз бахшна, Магъ-муд-эфенди, кыл чиле туна, хъфена. Варцяй эхкъечIайла, ада жибиндай сиве пекинин кIумп авай патрум акъудна, зурзас-зур-зас чапла гъилин юкъвал са мискъал бурнивут вегъена, ам къве тупIув къуна, нерин хилера туна, винелди нефес чIугуна. Гъасятда элирзна. «Хийирдалди хъуй! — лагъана фекъиди. — Зас къве тирш къадайди я». Амма къвед лагъай сефер хъхъанач...

Алим Самсам галаз кIвализ хтана. Салам гана, Алима ла-гъана:

— Буба, ви хтулдиз мубарак ая: Самсама къе чи мектеб куътягъна!

— Мубарак хъуй, чан бала! — лагъана чIехи бубади. Къагъ-риман инсан хъухъ! Гила чна ви кIел давамардай чкадикай са фикирда...

Сфи-эфендидин мурад вичин хтулар, сад къванни, Петербургдиз, туштIа Москвадиз къванни кIелиз ракъурун тир. ЮкIвар-чипIер ягъайла, Самсам Ставрополь шегъердин гимназиядиз ракъурун меслят акуна: анин гимназияда Дагъустандин агъваллу инсанрин аялар патал чкаяр авай. Маса шегъеррин гимназийриз гъвечIи тайифайрин аялар къабулзавачир.

Алима Самсам Ставрополдиз тухвана, гимназиядиз къабулиз туна. Са йисни алат тавунмаз гада курпашман яз хтана ахкъатна. «ГъикI хъана?!» — лагъай суалдиз Самсама куъруъ жаваб гана:

— Ана девлетлуйрин рухвайри чун хътинбурув вил ахъайиз тазвачир... Завай эх хъанач, садан тIиш-пIуз какадарун хъана.

Сфи-эфенди хиялри тухвана: «Вирина авайди девлетлуйрин-ни кесибрин дяве я. Аяларни.секинзавач. Гузвай тербияни «ягъ-йикъ я». Санбар яшар хъанватIани, вилерни япар зайиф жезва-тIани, Сфи-эфендиди медреса гъиляй вегъизвач: «Зас чи несил савадлу, дуъньядикай хабардар хъана кIанзава. Къуй, дагъвий-рин вилер ачух хъурай... Къуй, абуруз хъсанни пис, дустни душ-ман чир хъуй...» — лугъузва ада.

Самсама хзандиз куъмекарзава. Къамкъамани мектеб куъ-тягъна. Сфи-эфенди, Агъмед, Алим, адет тирвал, санал ацукъна.

— Чна гадайрин патахъай са фикирна кIанда. Абурун къел-би-нури чирин. Мектебар куътягъуналди чирвилер къачун куъ-тягъ жезвач,— лагъана Сфи-эфендиди.

Гъарда вичин фикир лагъана. Сфи-эфендиди алава хъувуна:

— Куъне дуъз лугъузва. Гадаяр къведни Петербургдиз ва я Къазандиз ракъурдай такъат чахъ авач. Сад ракъурна, муъкуъди кIвале тунни хъсан жезвач... АкI хъайила, чна Самсамни Къам-къам (аллагъди хуъй, абур гила агакънавай жегъилар я) Баку-диз ракъурин. Бакудин гимназиядизни дагъвийрин аялар къабулзава. КIел тахъайтIа, кIвалахрай,— Агъмедани Алима рази-вилелди къилер эляна.

Гадайриз эверна, чIехибурун къарардикай хабар гана, чIехи бубади абур гъавурда туна:

— Биби-Эйбатда чи мирес Абидин яшамиз жезва, куън гъа-дан кIвалел фида.. За адаз кагъаз кхъида. Ана Къази-Мегъамед тIвар алай са къагъриман жегъилни ава, аДахъ галаз дуст хъухъ. Шаз Бакудиз фейила, чун таниш хъанай...

Стхайри шадвилер авуна: абурун рик1из вучиз ят1ани вири шегьеррилай Баку гзаф хуш тир. Гад хкатзавай са пакамахъ, чантайра фу-яд, пек-партал туна, Самсамни Къамкъам рекъиз гъазур хъайила, ч1ехи бубади лагъана:

— Квез хъсан сят хъуй, чан хтулар. Рик1елай ракъурмир: са марекатдани гъейрат, инсанвал квадармир. Урус ч1ал чира. Хъсан итимрин дуст хъухъ: дуствал еке девлет я. Илимдикай даях яхъ.

Ахпа Сфи-бубади абур айвандик тухвана. Хтулрин мягкъем къуьнерал зайиф гъилер эцигна, ч1ехи бубади лагъана:

— Чи хуьруьн т1вар, балаяр, Муг-Рагъ я. Амма адал рагъ садрани хъайиди туш, гъамиша циф ала., А цифни, балаяр, чи кесибвал, чи авамвал я... За гъар юкъуз инал ацукъна тикрар-зава: «Чи Ракъинин Муказ Рагъ мус аватрай?!» Ик1 лугъуналди, гъелбетда, хуьрел рагъ аватдач, чан бубадин лекьер! К1елна к1анда, халкъни евадлу авуна к1анда. К1елун, савадлувал, илим — гъа им рагъ я, рагъ!

7.

Эхиримжи йисарин вакъиайри: хуьре мектеб ачухуни, Самса-мани Къамкъама ам куьтягъуни... Сфи-эфендидин, адан килфет-рин рик1ер шадарзавай. «Гила чи к1валаяй мад мехъерар кими жедач, — тикрарзава Агъмеда. — Чи вацран мич1ер алатна, гила — вацран эквер я!» Сфи-эфендидиз «гъеле фад я» жаваб гуз к1анзавай, амма, лежбер стхадин рик1ин зерифвал чиз, мажбури разивал гана.

Къилел булдал метелжем алай иран дуьгуьдин аш т1уьна, садбуру икъи гъалима, садбуру чумалрин мурабадихъ галаз атирлу чаяр хъвана, итимар хуьруьн-к1валин суьгъбетрик экеч1на.

Ахпа Сфи-эфендиди Алимав вичин патав ктабар авай сандух гъиз туна. Лампадин багъ хкажна, Алимни, к1вачер к1аник кутуна бубадин къвалавай ацукъна. К1вале секин хъана.

— Буба, чун мукъвара ик1 ахцукънавачир, — лагъана Алима.

— Эхъ. Гила ви тат1илар куьтягъ хъана, — п1узарик хъвер кваз жаваб гана Сфи-эфендиди.

— Буба, вуна къе заз тарс Мирзе Алидикай це ман.

— Мирзе Алидикай?! — Сфи-эфендиди къалин рац1амар хкаж-на. — Мирзе Али ал-Ахты, чан хва, зурба алим, шаир тир. Ам зи муаллимни хъана. И кардал зун гзаф бахтлу я. Зи рик1ел адан

Метелжем — ашдин къил.

хуш акунар, камаллу рахунар, къе хъиз, алама. Ада араб, фарс, туьрк ва лезги ч1аларалди теснифзавай. Ада цаварин-чилерин къанунриз, инсанрин азарар сагъар хъувуниз, гъисабрин илим-диз, эдебиятдиз талукъ къиметлу ктабар кхъена. Ингъе, и ктаб-да, — Сфи-эфендиди сандухдай гъилин яц1у ктаб акъудна, — алимди къе виш азардиз къе виш дарман жагъурнава. Вирини чи дерейра экъеч1завай векьер-къалар, хъчар я. И ктабдиз ада «Хъурхъ» т1вар ганва. Мирзе Али-эфенди Ярагъви Мегъамед-эфендидин к1еви дуст тир. Мегъамед-эфендиди и кас диндин илимрилай гъейри, т1ебиатдин илимрални машгъул хъуниз еке къимет гана: Мирзе Алидик къе лувни ква лагъанай. Зурба гаф я!

Сфи-эфендиди тарс Алимаз гузвай, яб вири хзанди акал-завай: Агъмед бубади, вилер луп1 тийиз ацукънавай гъвеч1и Му-т1алиба... са гафни ачухзавачир.

— Мирзе Али-эфендидиз уьмуьрда гзаф гужар, азиятар аку-на,— давамарна Сфи-эфендиди вичин суьгьбет: — Са сеферда ада Ахцегьрин кьеледа авай урус рушакай муьгьуьббатдин ч1ал кхьена. И кар ругьанийриз асла бегенмиш хьанач, абуру шаир-дилай фитнеяриз башламишна. Вичикай тарифдин ч1алар кхьин тавун себеб кьуна, Аслан-ханди шаир Кьурагьа душтагь авуна, хьуьт1уьз яд авай фура туна, т1екьена кьакьатна. Шамил-эфен-дидини Мирзе Али, адан фикирар вичиз акси я лугьуз, адан мейилар урусрин патал ала лугьуз,, душтагда туна. Са сеферда алимди чаз, вичин сухтайриз, суьгьбет авурвал, имамди ам ниф-ретдивди душтагь авуна, яшлу итим Ахцегьай Хунзахиз кьван яхдиз тухвана. Зинданда Мирзе Али-эфендиди хейлин ч1алар теснифна...

Сфи-эфендиди шаирди араб ч1алалди теснифнавай са ч1ал к1елна, ам лезги ч1алаз таржума авуна:

*Гьи гьалда заз ийизват1а зулумар,
Мусурманар, аку кьез и залумар!..*

Агьмед бубади кьил галтадзавай. Шаирдин гьал язух атай Селимат бадеди накьвар михьна.

— Шаир гьахь яз жагьайла, — лагьана Сфи-эфендиди,—Шамил-эфендиди вичии мергьяматлувал кьалурун кьет1на: ада юкь какур хьанвай кьужадиз ц1ерид йиса авай руш свасвиле теклифна. Гьелбетда, Мирзе Али-эфендиди ихьтин савкьват кьа-булнач...

Гила вуна, чан хва, Мирзе Алидин ч1алар к1ела, за ваз абу-рун табир гуда,— Сфи-эфендиди Алимав шаирдин ч1алар авай «Кьеркь» т1вар алай ктаб вугана...

Пака нянрихь суьгьбетар Етим Эминакай башламиш хьана...

— Заз Мегьамед-Эмин лап хьсан чидай,— лагьана Сфи-эфендиди.— Чун Вини Ярагдадал таниш хьанай. Са гзаф дила-вар, камаллу, мадни ахкваз к1ан жедай шикилрин, кьилихрин инсан тир... А вахтунда ам медресада к1елзавай жегьил тир... Етим Эмин чи вилаятра виридалайни бажарагь авай шаир хьана. Адан ч1алари чаз, Низамидин, Вагьифан, Мирзе Алидин ч1алари кьван, лезет гузва.

— Ам, кечмиш хьайила, буба, вун Сибирда авай. Зун дерт эхиз тахьана, Куьредиз шаирдин тазиятдиз фенай. Гьелбетда, зун геж хьанвай. Шаир са гьафте вилик кучуднавай. Ят1ани... акьван инсанар: лежберарни, фялеярни, ашукьарни, шаирарни, алимарни, гьатта девлетлуярни — дуьайрал кьезезвай... Ахце-гьайни, Ц1ахурайни, Кьубадайна, Бакудайна, Дербентдайна, Та-басарандайна... Маса миллетарни кьезезвай... Виридан вилелни нагьв алай... Тазиятдин чарарни атанвай...

Алиман суьгьбет куьтягь хьайила, Сфи-эфендиди вичин эрзиман тикрар хьувуна:

— К1ела, хва, Мегьамед-Эминан кьве ч1ал к1ела.

Дафтар ахьайна, ам ктабрин куьсруьдал эцигна, Алима башламишна:

*Гьарай, эллер, пис ксариз,
Ажеб дуьнья хьанавачни!*

хуш акунар, камаллу рахунар, кье хьиз, алама. Ада араб, фарс, туьрк ва лезги ч1аларалди теснифзавай. Ада цаварин-чилерин кьанунриз, инсанрин азарар

сагъар хъувуниз, гъисабрин илим-диз, эдебиятдиз талукъ къиметлу ктабар кхъена. Ингъе, и ктаб-да,— Сфи-эфендиди сандухдай гъилин яцлу ктаб акъудна, — алимди кве виш азардиз кве виш дармаи жагъурнава. Вирини чи дерейра экъеч1завай векъер-къалар, хъчар я. И ктабдиз ада «Хъурхъ» т1вар ганва. Мирзе Али-эфенди Ярагъви Мегъамед-эфендидин к1еви дуст тир. Мегъамед-эфендиди и кас диндин илимрилай гъейри, т1ебиатдин илимрални машгъул хъуниз еке къимет гана: Мирзе Алидик кве лувни ква лагъанай. Зурба гаф я!

Сфи-эфендиди тарс Алимаз гузвай, яб вири хзанди акал-завай: Агъмед бубади, вилер луп1 тийиз ацукънавай гъвеч1и Му-т1алиба... са гафни ачухзавачир.

— Мирзе Али-эфендидиз уьмуьрда гзаф гужар, азиятар аку-на,— давамарна Сфи-эфендиди вичин суьгъбет: — Са сеферда ада Ахцегърин къеледа авай урус рушакай муьгъуббатдин ч1ал кхъена. И кар ругъанийриз асла бегенмиш хъанач, абуру шаир-дилаи фитнеяриз башламишна. Вичикай тарифдин ч1алар кхъин тавун себеб къуна, Аслан-ханди шаир Къурагъа дустагъ авуна, хъуьт1уьз яд авай фура туна, т1екъена къакъатна. Шамил-эфен-дидини Мирзе Али, адан фикирар вичиз акси я лугъуз, адан мейилар урусрин патал ала лугъуз,, дустагъда туна. Са сеферда алимди чаз, вичин сухтайриз, суьгъбет авурвал, имамди ам ниф-ретдивди дустагъ авуна, яшлу итим Ахцегъай Хунзахиз къван яхдиз тухвана. Зинданда Мирзе Али-эфендиди хейлин ч1алар

теснифна...

Сфи-эфендиди шаирди араб ч1алалди теснифнавай са ч1ал к1елна, ам лезги ч1алаз таржума авуна:

Гъи гъалда заз ийизват1а зулумар, Мусурманар, аку квез и залумар!..

Агъмед бубади къил галтадзавай. Шаирдин гъал язух атай Селимат бадеди накъвар михъна.

— Шаир гъахъ яз жагъайла, — лагъана Сфи-эфендиди,—• Шамил-эфендиди вичин мергъяматлувал къалурун къет1на: ада юкъ какур хъанвай къужадиз ц1ерид йиса авай руш свасвиле теклифна. Гъелбетда, Мирзе Али-эфендиди ихътин савкъват къа-булнач...

Гиладуна, чанхва, Мирзе Алидин ч1алар к1ела, за ваз абу-рун табир гуда,— Сфи-эфендиди Алимав шаирдин ч1алар авай «Къеркъ» т1вар алай ктаб вугана...

Пака нянрихъ суьгъбетар Етим Эминакай башламиш хъана...

— Заз Мегъамед-Эмин лап хъсан чидай,— лагъана Сфи-эфендиди.— Чун Вини Ярагъдал таниш хъанай. Са гзаф дила-вар, камаллу, мадни ахквас к1ан жедай шикилрин, къилихрин инсан тир... А вахтунда ам медресада к1елзавай жегъил тир... Етим Эмин чи вилаятра виридалайни бажарагъ авай шаир хъана. Адан ч1алари чаз, Низамидин, Вагъифан, Мирзе Алидин ч1алари къван, лезет гузва.

— Ам, кечмиш хъайила, буба, вун Сибирда авай. Зун дерт эхиз тахъана, Куьредиз шаирдин тазиятдиз фенай. Гъелбетда, зун геж хъанвай. Шаир са гъафте вилик кучуднавай. Ят1ани... акъван инсанар: лежберарни, фялеярни, ашукъарни, шаирарни, алимарнц, гъатта девлетлуярни — дуьайрал къвезвай... Ахце-гъайни, Ц1ахурайни, Къубадайна, Бакудайна, Дербентдайна, Та-басарандайна... Маса миллетарни къвезвай... Виридан ъилелни нагъв алай... Тазиятдин чарарни атанвай...

Алиман суьгьбет куьтягь хьайила, Сфи-эфендиди вичин эр-зиман тикрар хьувуна:

— К1ела, хва, Мегьамед-Эминан кьве ч1ал к1ела.

Дафтар ахьайна, ам ктабрин куьсруьдал эцигна, Алима башламишна:

Гьарай, эллер, пис ксариз, Ажеб дуьнья хьанавачни!

Дугьри ксар дуьньядикай Хуп1 гуьгьуьлар ханавачни...

Алима ат1уз-ат1уз, эсерлудаказ к1елзава, бубадини имиди, бадедини хтулри, кьилер галтадиз, яб гузва.

— Вуна, хва, халкь пачагьдиз акси кьарагьайла, теснифай ч1ал к1ела,— т1алабна Сфи-эфендиди. И шиир Алима бубадин рик1из залан тахьуй лагьана к1елначир. Гила чара авач, к1елнак1анда:

Шумудан мал, шумудан к1вал

Тулк1униз акъат хьана хьи.

.....

Урусатдин к1еви зулум

Са кьуз адаз жеда кьалум.

Ийиз ацукь сабур, фагьум —

Им вуч мусибат хьана хьи...

— Ажеб лагьанвачни! — Сфи-эфендиди шиирдин ц1арар ху-ралай эзберзава. Ам дерин хиялрик акатна, ахпа вич-вичикди рахана:

— Халкьарини гьикьван эхрай? Шумуд йисуз эхрай? Эхир пагьливан-халкь кьарагьун лазим тяр... Астагьфирулагь!

8.

Къе Сфи-эфендидин кефийр кьумбар я: адан патав Ц1аху-рай, Ахцегьай, Аракандай, Сугьратлидай, Ц1удахардай, Эрпе-лидай алимар мугьманвиллиз атанва. Чебни меслят хьана, са юкьуз.

Фадлай таниш, арада дуствилин мешвератар авай алим ити-мар чеб-чпихь галаз туьрк, араб ва фарс ч1аларалди рахазва. Мугьманриз чпи гьуьрметзавай, чпелай са шумуд кьил вине аваз гьисабзавай алимдин, кьурьан хуралай чидай арифдардин, му-аллимдин, сивяй чпик кьалабалух кутазвай суалриз жавабар жагьана к1анзава: «Дуьнья чалкечир хьанва. Эхир гьик1 жеда? И ким-киме хьанвай девир квелди куьтягь жеда? Чна вуч ийин?!»

— Эй, заз багьа тир алимар! Эй, зи сирдашар, зи гафунин кьадир авай камалэгьлияр! — Сфи-эфендиди вичин гьамлу ви-лер нубат-нубатдалди са-са мугьмандихь элкьуьрзава. — Зани, куьне хьиз, кесиб халкьдихь рик1 кузвай агьзурралди инсанри хьиз, лугьузва: асирар кьез алатзава. Са бязи халкьар илимдин, балк1анар квачиз чилелай фидай файтунрин — машинрин, ракъун рекьерай фидай машинрин, лув гудай ракъун кьушарин иеси хьанва. А вилаятра инсанар савадлу я, амалдиз акьуллу я. Абуру ц1ийи-ц1ийи чилер, кьураматар, гьуьлер муьт1уьгьарза-ва... Чи инсанар, чи миллетар кая-къея лугьуз, ехила-будула, я руфуна тухдалди фу авачиз, я тандал партал алачиз чуплахдиз, нет1еризни

ч1утариз халкънавайбур хъиз, дагъларин гъуьндуьг-ра, чпикай садазни хабар авачиз, са гъуьнуькъара гьалда ава...

Ихьтин гьал са гзаф, гзаф маса уьлквейра, пачагьлугъра, вилаятрани ава, дустар. Зун шагьид я. Дуьз лугьун хъайит1а, дуьнья кур хъанва, ам фадлай ислягъвилихъ, гъахълувилихъ, азадвилихъ, бахтунихъ ц1игел я.

Дуьньядиз рагъ к1анзава, рагъ!

А рагъ чазни, чи магьалризни к1анзава. Халкъ дат1ана суза-дал ала, лап кагал атанва. Гьи хуьруьз, гьи убадиз, гьи к1вализ фейит1ани, вирина авайди каш, мекъ, азар, къекъверагвал я. К1анз-дак1анз мецед «зи халкъ вуч бахтсуз тушни?!» гафар къвезва.

— Эхир мус хъуй?! — дат1ана шехъзава зи рик1. Эхир мус хъуй?! — гъарайзава зи рик1и... Дуьньяда гъахъсузвилер гзаф я, абур аквадай къван чун буьркьуб жезва...

За квез уьгретмиш хъун меслят къалурзавач. Халис алимриз, чи уьзденриз ам хас хесет туш...

Уьгретмиш хъун — шарт1арихъ галаз вердиш хъун.

— Я эфенди, чи рик1ер сад я, ви фикирдалди, чна вуч авун лазим я?! — жузуна Сугьратлидай тир Магъамада. — Шамил-эфенди хъиз, гъазаватдиз экъеч1дани?!

— Зи камаллу дустар! Чун халкъдин вилик уьзуькъара — ваъ, уьзягъ хъун лазим я. Девирар дегаш жезва. Шамил-эфен-дидин вахтар чи вахтунив гекъигна виже къведач... Чи халкъ дарвиляй, кесибвиляй, мич1ивилияй акъудун патал гъазават — ваъ, маса уьлчуь к1анзава, — лагъана Сфи-эфендиди.

— Гьихьтин, эфенди?! — алимрик тади ква. — Ам гьихьтин уьлчуь я?

— Чи халкъдиз авамвиляй экъеч1ун герек я. Чи халкъдиз к1ел-кхьин, ктаб-дафтар, савадлувал, илим герек я. Абур хъайи-ла, фуни, партални, азадвални жеда!

Урусатдай хтайла, за хуьре жуван медреса ачухна, ана аял-риз савад, т1ебии илимар чириз башламишна. Ахпа жуван хцив Петербургда к1елиз, хуьре мектеб ачухиз туна. Жуван балайрик, хтулрик халкъ савадлу авунин гьиссер кутуна, абур руьгъла-мишна, квез югъур рехъ хъуй лагъана, Бакудиз ракъурна. Зи халкъ азад хъайила, ахьтин вахт шаксуз алуькда, аник зи пайни жезва... Зи пайни! — Сфи-эфендиди такабурлудаказ ч1ехи т1уб

хкажна.

Илимдивайни культурадивай халкъдин яшайишдин шарт1ар дегиш жедайдахъ Сфи-эфенди к1евелай инанмиш тир, и фикир гъакъикъатдивай яргъа тирди ада ерли къат1узвачир:

— Чи халкъ ик1 бахтсуз,, бейгьал, авара хъунухъ, сифте ну-батда, чи вилаятра агъавалзавай ханаривайни беглеривай я... Пачагъди абурун ихтиярар ахт1анват1ани, ханлухар тергна, ок-ругар тешкилнават1ани, гъакъикъатда вири авайвал ама... Гила чи лежберри пачагъдин хазинадизни налук гузва... Ханарни бег-лер кар-кеспи авачиз ацукънава, кард гьилел алаз гъуьрчева,, гъар са нямет нез кеф-кефинава, амма лежберарни. малдарар гъекъедани кафадава. Гъавиляй дагъвиарни гъар сад са къил туьк1вей патахъ чк1изва...

Чавай алакь тавурт1а, чна, гьурметлу алимар, чи несилдиз къванни ханарни беглер, серкерарни мулкударар халкъдин чан-дилаь алуздаь рекьер чирин... Анжах яракь галачиз... Абурун далудихъ пачагь гала, пачагьни гзаф къуватлу я... Халкъ савад-лу авун — им, зи фикирдалди, виридалайни гьахълу рехъ я.

— Сфи-эфендиди дуьз лугъузва,— тесстикъарна Ц1удахардай тир Гъажимурад-эфендиди.

— Заз чиз, чун т1арикъатдал машгъул хъун лазим я,— хиял-лу яз лагъана Сугъратлидай тир Магъамад-эфендиди.

— Вуна вуч лугъузва, Сфи-эфенди? — жузуна са алимди.

— Сад тир аллагъди чаз, вичин лук1ариз, сифте нубатда ферз тир шариатдин шарт1ар тамамарайт1а,— аста-аста лагъана Сфи-эфендиди,— гьам бес я, амайбур артухан к1валахар я,— ариф-дарди вичиз т1арикъатдикай хуш авачирди къалурна. «Т1ари-къатди чаз уьмуьр ^хъсанариз са куьмекни гузвач», — фикирна ада.

— Къагъриман рухвайриз гьамиша чпин хуьр, чпин халкъ авадан ийидай, абуруз азадвал гудай фикир хъун,лазим я,— да-вамарна Сфи-эфендиди.— Дугъри я, гзаф девирра гзаф къе-гьалрин фикирар, мурадар къилиз акъатнач, чилерик фена: шар-т1ар авачир. Гила, чи бахтунай, чахъ, чи балайрихъ, чи камаллу рухвайрихъ ахътин мумкинвал жезва...

Гила, дустар, чна дуьз гафуналди, дуьз меслятдалди, гьере-катралди, фаркъ авач, чи халкъ бахтлу авунин женгина иштирак авун лазим я. Куьн аллагъди хуьй! Амин!

Вад лагъай къил

БАКУ—ТАКУРДАЗ АКУ

1.

Мугъ-Рагъиз нафт, къел, парча-чара гъайи девейрин карван элкъвена Бакудиз хъфизва. Карвандин иесийри буш арабайра,

гьамиша хъиз, киридрихъ инсанар ацукъарнава. Карванчийрик тади квач: абур саки вири рехъди ксузва, анжах к1венк1ве авай-ди уях я. Ада карван дуьз рекъяь тухузва, тар-там жвай чкада юлдашрал ван элязава. Вири къуд вилер хъана инихъ-анихъ, къулухъ-вилик килигзава: далдалухра къачагъар хъунухъ мумкин я.

Карвандихъ галаз Къубадиз, Шемахидиз, Бакудиз физвай дагъвийарни арабайра ксанва. Анжах Самсамазни Къамкъамаз ахвар къвезвач: абуруз, иллаки Къамкъамаз, и рекьер, дереяр, Самур вац1, к1валер-хуьрер сифте яз аквазва. Стхайри дат1ана яшлу юлдашривай хабарар къазва: «Им вуч чка я? И хуьруьн т1вар гьик1 я?» Яшлу ксариз ихътин суалар хуш къвезвач. Абу-рукай сада жегъилриз лагъана: «Тади къачумир, балаяр! Йиса садра агъадихъ, садрани винидихъ фейила, квез вири чкаяр чир жеда. Мукъвара чун Бакудиз ракъун рекъяь фидай девлери ту-худа... Бес!» И алапатдин хабар хуьрени гьатнавай, ят1ани Къамкъаман вилер, данбул хутар хъиз, экъис хъана.

Стхайрик тади ква: абуруз чеб жезмай къван фад Бакудив агакъна к1анзава. Абурун къил сак1ани яшлу инсанрин гафарай акъатзавач: «Баку — такурдаз аку!» Амма карванчийрик тади квач: и эйбежер гъайванар абуруз пакани герек амайбур

я. Абур гъелекарна виже къведач. Чпиз к1анивал фирай, са гъахъни къачун тавуна иесийриз къазанжи гъизвай, сиве мез авачир гъайванар я.

Анжах вад лагъай юкъуз карван Бакудив агакъна. Самса-мазни Къамкъамаз гъеле яргъа амаз нафт1адин буругъар акуна. Абур тажуб хъана: са векъ-къални авачир зурба чуълда инлай-анлай къакъан дестекар, хел-пут янавай, кук1вар ат1анвай зурба тарар хъиз, буругъар, аск1ан дехмеяр ала. Абурал, цеквер хъиз, инсанар элкъезва.

Шегъер хуьрелайни дар, чиркин тир. Карванчийриз сагърай лугъуз, инсанар, чпин гъебе-чанта къуьнуьз вегъез, гъарнихъ сад чк1изва, Куьчедин юкъвал къве стха: Самсамни Къамкъам ала-мукъна.

— Чна карванчийривай Биби-Эйбатдиз фидай рехъ вучиз ха-бар къуначир? — жузуна Къамкъама ч1ехи стхадивай.

— Эвел чун шегъердиз килигин, ахпа хабар къада,— жаваб гана вик1егъдиз шегъерар акур Самсама. Гадайриз чизвай: «Би-би-Эйбат» лугъудай нафт1адин мяден, фялейрин хуьр, шегъер-дивай санбар яргъаз ква.

— Чун инра гъак1 амукъда гъа! — гъвеч1и стха игътиятлу я.

— Кич1е жемир, Къамкъам, къуд-вад мез сиве авай итимар рехъ алатна амукъич. Чун баргъар ацазвай къарияр туш, ити-мар я.

Самсамни Къамкъам Бакудин куьчейра къекъезва. Сифте гадайриз шегъер бегенмиш хъанач. Ахпа... Къакъан к1валер гъаркъуь ва яргъи куьчяр, гарданра куркурар авай балк1анар квай файтунар, шаршаврикай са вил хкудна къекъезвай дишегълияр, хъвадай яд маса гузвай итимар акурла, фикир дегиш хъана. Самсама герен-герен Ставрополь, Дербент шегъерар рик1ел хкизва. Къамкъам адал пехил я.

Са арадилай стхайриз шегъер хуш яз амукънач: ина гзаф къекъверагар авай, куьчяр чиркин тир, инсанри са гъиниз ят1ани чукурзавай, сад-садахъ галаз рахазвачир, сада-садаз салам гузвачир, хъвадай цихъни кваз пул къачузвай, инсанар гъар сад са ч1алалди рахазвай, садани мугъманривай куьн гъинай я, вучиз атанвайбур я, квез хванахва авани лагъана, хабар къазва-чир...

— Алааматдин зат1 я шегъер,— хияллу яз лагъана Самсама.

— Авахъна физвай яд маса гун — им алаамат я...

— Белки, ам ина кшт ят1а?

— Гъик1?

— Гъак1. Вац1, к1ам, булах тахъайла, яд гъинай къведа? Гъавилияй яд маса гузва, вучиз лагъайт1а ам яргъай гъизва.

Стхайриз гишин хъана. Абуру сифте дуьшуьш хъайи ашханаа гъарда са куруна авай шурва, чпин гъебейра авай хъухъвай Фу куьткъуьна, т1уьна. Къапар чуьхвей яд хътин шурбулди абуруз са т1ямни ганач. — Са мудада авай цуру тугъни к1андай, цуьк1уьн ч1ат1ни. Куьткъуьнна, т1ур илисиз, тухдалди нен,— лагъана Къамкъама.

— Ихътинбур хуьрекар яни?! Гъавая пул гайиди я. Самсам адаз, сивел хъвер алаз, килигна.

— Багъдатда лам пуд шагъи я лагъайла, са кесиб гъаниз фена: ахпа чкадал ламраз килигун вад шагъи хъана. Инагни гъа Багъдат хътин чка я, стха. Гъавая жуван саззавай кефияр ч1урмир,— ч1ехида хъиз сабур гана Самсама.

Югъ няни жедай къияй стхаяр, са фыйтун къуна, Биби-Эй-батдиз, Абидин имидин к1вализ, фена... Аск1ан, са мертебадин, къванерикайни тахтайрикай раснавай к1валер, дар куъчяй, нафт1адай ч1улав хъанвай инсанар, гишинвиляй къвал-къвала ак1анвай киц1ер, шалвардин кек квачиз катзавай къаралтуяр хътин аялар, къил элкъурдай чиркин ниэр... Самсамни Къам-къам Биби-Эйбатдин ихътин, рик1 т1ардай, шикилри къарсурна.

— Баку — такурдаз аку! — Самсама халкъдин машгъур га-фар тикрарна.

— Я миресар! — гъарайна сада гадайрин гуьгъуьнай. Элкъвена килигайт1а — Абидин ими: къакъан, яхун, ч1улав,

вири дагъвийри хъиз, гъамиша чук1улдалди къил тванвай, ч1улав спелрин к1аникай яргъи, лацу сарар хкатнавай... ими.

— Салам-алейкум, ими! — гадайри адал, и дуьньядал лап :виридалайни масан, багъри инсандал хъиз, чукурна.

— Ва алейку-салам, чан рухваяр! — Абидин имиди абурун гъилер къуна.— Куьнни Бакудиз акъатда къван! Низ чидай. Ажеб кар хъана! — ам миресдин гадайриз мукъуфдивди килиг-на.— Бегъем итимар хъанва. Тфу-тфу, назар тахъуй!

— Вун хуьруьз техкъвез акурла, ими, чун ви патав атана,— лагъана Самсама.

— Куь рик1ел зун атунай чухсагъул! Де хъша, хъша к1ва-лиз! — имиди абур вичин са гъвеч1и, дар к1вализ хутахна.— Я

къари! За ваз мугъманар хкана! Миресар атанва!

Жегъилрин къаншардиз гъвеч1и буйдин жегъил дишегъли зкъеч1на.

Л14

— Вувв, чи Самсамни Къамкъам я хъи! Я аллагъ, куьн бахт-лу хъуй! Буюр! — шаддиз лагъана Абидинан папа.

— Миресар, эвел куьне чухваяр хут1ун,— теклифна иесиди. — Ахпа чин-гъил чуьхуьх, ахпа динждаказ ацукъ,— ам къецихъ. тамашна.— Я руш, я гада аквадай чкайра авач. Герек хъайила, гъамиша ик1 я: гел галачиз квахъда.

— Аялар я ман. Низ чида, гъина къугъвазват1а,— лагъана-папа.

Стхайри чпин хъицикъдин бармакар, шалдин чухваяр ва ша-ламарни шалар хт1унна. Абидинан вилик къумрал, гъеле чуру-спел хъиткъин тавунвай къве, сад-садаз ухшар, лап къветхверар хътин, таза жегъилар акъвазна. Имиди абур гъаятдиз тухвана,, чин-гъил, к1вачер чуьхуьз куьмек гана. Нянихъ гъамамдиз ту-хун хиве къуна. К1вализ хтайла, Самсама лагъана:

— Ацукъдалди са к1валах мадни хъийин,— ада гъебейрай хуьруьн савкъватар: къурай якни пияр, мухан сав, къурурнавай кинияр, къуьлуьн калар, гъеферар, ц1антарар, сун гуьлуьтар, бегълеяр акъудиз суфрадал эцигна, имидив Сфи-бубадин чар

вугана.

— Куь паяр гъамиша дулу хъуй! Паяр вугайбурни сагърай, абур гъайи куьнни,— шаддиз лагъана имидин суса, ам савкъват-рилай лап рази хъанвай. Абидии чар к1елунал машгъул тир.

Эхир жегъилар ацукъна. Абидина, адан папа мугъманриз хуш-беш авуна, вири хзанар, къуншияр са-сад хабар къуна. Гагъ Самсама, гагъ Къамкъама к1валин, хуьруьн хабарар гана.

— Чухсагъул, миресар, заз Муг-Рагъиз хъфей хъиз хъана. Куьн бахтлу хъуй, жегъилар! — лагъана Абидина.— Гила са бисмиллагъ ая! Эвел неъ, ахпа къуршахар къурт1ани жеда,— зарафатна ада. Иесини мугъманар бугъ алахъзавай шурва т1уьнив эгеч1на.

2.

Абидин яхц1ур йисариз акъатнавай итим тир. Ам гъеле же-гъилзамаз Бакудиз атанай. Мехъерар авурдалай къулухъ, йисакъвед-пудра хуьруьз хъфиз-хквез, къазанмишайди рекъера куь-тягъ жезвай. Буба-диде кечмиш хъайила, ада вичин юлдаш, Фа-тума, Бакудиз хкана. Сифте абур чарадан къазмада яшамиш хъана. Ахпа Абидина фяле дустарин куьмекдалди вичиз са къаз-ма эцигна. Абуруз сад-садахъ галаз къве аялни хъана: рушал ада рагъметлу дидедин т1вар — Зибейда, хцелни бубадин т1вар — Рустам эцигна.

Абидин бинедилай сагъ чан авай, т1ебии къуват квай жегъил тир. Ам нафт1адин мядендин хузаинриз бегенм^иш хъана. Аби-дина къве касди къван к1валахзавай, гъавиляй хзан хуьз жедай-вал къазанмишни ийизвай. Юлдашриз адан мердвал, намуслу-вал, чарадан дердиникай хабар къун хуш тир. Гъавиляй Абиди-нахъ дагъустанвийрикай, азербайжанвийрикай, эрменийрикай, урусрикай ва маса миллетрикайни гзаф дустарни авай.

Пакамахъ фад фу т1уьна, Абидин буругъдиз физ гъазур хъана.

— Бес чун, ими? — жузуна Самсама.

— Куьн? Куьн гъеле мугъманар я. Ял ягъа. Шегъердиз килиг. Ахпа чна са меслятда,— лагъана Абидина.

Фатумади чуьхуьн-михъун башламишна. З'ибейдадини Руста-ма мугъманриз Биби-Эйбат, нафт1адин мяден, буругъар къалур-дайвал хъана.

Зибейда, вичин дидедин ухшар квай, элкъвей чин алай, ч1улав вилер авай, рик1из чими руш тир. Адан ц1ипуд йис хъан-вай. Зибейда, сифте акун кумазни, Самсамаз хуш хъана. Же-гъилдин рик1из тайин са фикирни атанач: я вахтни авачир, я .ахътин лазимвални. Руша вич ч1ехи хъанвайди гъиссзавай, ада мугъманрикай, белки, гъавиляй регъувилерни ийизва. Са гафни раханвачирт1ани, Самсам рик1ин дериндай инанмиш тир: Зибей-дадикай адаз вафалу дуст жеда.

Рустам вичин бубадин чешне тир. Ихътин ухшарвал лап т1имил жедайди я. Ц1уд йиса авай Рустама вич вахалай ч1ехи яз гъисабзавай, лазимвал авазни авачизни адаз эмирар гузвай. «Зи миресдикай вик1егъ итим жедайди я»,— фикирна Самсама.

Мугъманриз Биби-Эйбат эсиллагъ бегенмиш хъанач. Хуьруьз хтай фялеяр «Биби-Эйбат» лугъуз рахадайла, Самсамазни Къам-къамаз ам са зурба шегъер хъиз

жедай. Гила мукъувай акурла, цнанмиш хъана: имни са юхсул хуър я: я дагълар авайди туш, я ^агълар, инсанарни мазутдайни нафт1адай къац1анвай шихинин къаралтуйриз ушар я, аяларни — саки къец1илзава.

— Ина заз къарай къведайди туш! — лагъана къет1идаказ Къамкъама.— Инаг батинди янавай чка хътинди я.

— Ахътин гафар рахамир. Вун бат1ул я,— секиндиз жаваб тана ч1ехи стхади.— Абидин имидиз къарай атайла, ваз къве-дачни?! Эгер чун элкъвена хъфейт1а, чун вири хуъруь айибда...

Сифте буругъдал фин кумазни жегъил дагъвийрин кефияр амайдалайни ч1ур хъана... Къуд пад къумлух чуъл тир. Яргъай, вили цав хъиз, гъуъл аквазвай. Чуълда инал-анал буругъар, къа-равулар хъиз, аюхар хъиз, акъвазнавай. Самсамни Къамкъам са буругъдин патав фена. Стхаяр мжгътел хъана амукъна: хъипи чуълдин юкъвал зурба, ч1улав нафт1адин къуд-вад рат1ран чка къунвай вир алай. Вирин юкъвални ракъун дестекар, абурун арада элкъвезвай чарх, пар акъатзавай зурба кандудиз ушар са зат1 алай. Михъиз нафт1адай къеженвай инсанри са гъихътин ят1ани турбаяр, ц1ил ялзавай, зурба гъачаррив са вуч ят1ани эл-къуързавай, сада-садаз, бишибуру хъиз, гъараярзавай, ара-бир сеперарни гузвай...

— Ина к1валахдалди виридалайни мишекъат бегдин хпер хуьн хъсан я,— явашдиз, Самсамаз хъел текъведайвал, лагъана Къамкъама.— Гуьзел яйлахар, къайи булахар, хурам мал-хеб... Туьтег ягъиз къатук жуваз са гар алай синел...,— гъвеч1и стхадин вилерикай хайи дагълар, хуър, хзан карагзавай.

Самсама ван тахъай амаларна. Ам гъавурда авай: Къамкъам \ ж1валихъ ц1игел хъанва.

Рагъ цавун юкъваз акъатнавай... Фялейри кап1из башламиш-:на. Ам-ма са бязибур ацукънавай..

— Яь, вирида кап1завач хьи?! — Къамкъам тажуб хъана.

— Кап1 тийизвайбур мусурманар туш, — лагъана. Рустама. — Бес вузар я?

— Хашпараяр.

Къамкъам мадни гзаф мягътел хъана. «Заз тийижир к1вала-хур дуьньяда гзаф ава»,— фикирна ада. Къе стхайриз чпин ими-дин хцивай гзаф к1валахар чир хъана: буругъди чиляй нафт-фит1инна акъудзавайди, гъар са фяле са пешекар — тарталчи» турмуц1чи, ачарчи, жаланчи, ягъчи... тирди....

— Гила чун ат1а буругъдал фин,—■ теклифна Рустама.

— Емиш-дадмиш лагъайвал, чаз гъа и сад акун бес я, мирес. Ша, чун элкъвена хъфин,— лагъана Самсама.

Абидин к1валахдила хтайла, гъвеч1и миресар гъаятда къугъвазвай. Абидина абурувай жузунарна, вичин михъивилер-на. Нянихъ к1вализ къве фяле атана. Абидина абур вичин мугъ-манрихъ галаз танишарна.

— Квез хвашкалди, гъуърметлу лезгияр! — хуш аваз лагъа-на зурба жендек авай жегъил итимди, вичин шуьк1уь спелриз звар гана.— Зав Сфи-эфендидин саламарни агакъна, чухсагъул. Заз куьн хътин жегъилар гзаф герекзава. Лекъер! Шалбуз дагъ-дин лекъер! Зунни Самур дередай я. Ахцегай. Ша, таниш жен. Къази-Мегъамед! — ада мугъманрив мад сефер зурба, гужлу гъил вугана.

— Самсамни Къамкъам?! Вуч зурба т1варар я?! — тажуб хъана Къази-Мегъамед.— Ибур вуч т1варар я? Ван хъайи хътин-бур я.

Абидина суьгъбетна:

— Заз Сфи имиди лагъайвал, дегъзаманра, гъеле арабар къведалди, къве стха хъана: Самсам ва Къамкъам. Самсам Муг-Рагъа сардар хъана, Къамкъам —• Гъепщегъа. Арабрин къушун-дивай Муг-Рагъ шегъер, шегъердалди зурба къеле алайди тир, ирид вацра къачуз хъанач. Эхир абуру чи хуьруьнви, са Эмирка-гъи лугъудай алчах кас, къизилар гана, маса къачуна. А хаин-дини Самсам чинеба яна къена. Къеле душманрин гъиле гъатна...

Чи инсанрин рик1ел чпин ата-бубайрин азадвал хвейи къегъал сардар гилани алама. Гъар нубат атай чкадал абуру «рагъмег

118

хъуй чи сардар Самсамаз, лянет хъуй хаин Эмиркагъидиз» лугъузва.

И жегъилрал алайбур тарихда адалатлу гел тунвай гъа къегъалрин т1варар я.

— Заз и жегъилар ажеб чир хъана. Шаз зун Сфи-эфендидихъ [1 галаз таниш хъанай. Ам мад ахкунихъ зун лап тамарзлу я. Къуй,

хтуларни, чпин ч1ехи буба хътин, зурба итимар хъурай! — Къа-зи-Мегъамедаз жегъилар бегенмиш хъанвай. Стхайри чпи хуьре медресада ва урус мектебда к1елайди, Бакудиз гимназияда ва я реальный училищеда к1елиз, к1елун тахъайт1а, к1валахиз атанвайди лагъана.

— Аферин, хтулар. Мектеб — зурба кар я. Алай девирда са савадлу итим савадсуз ц1удалай зурба я,— вилера инанмишвал,

хъвер аваз лагъана Къази-Мегъамеда.— Зани Ахцегъа урус мектеб куьтягъайди я.

Самсамни Къамкъам гила и спелар квай жегъил халудиз маса вилерай килигна.

— Къази-Мегъамед лап жегъил итим я. Квез ам спелар квай- вилай яшлуз аквамир, — гъавурда туна мугъманар Абидин имиди.— Савадлу тирвилай ам чаз, фялейриз, еке панагъ хъанва...

Стхайрин тажубвал гъейранвилиз элкъвена.

3.

Къази-Магъамед вичин къайи, буш к1вализ хъфена. Бешлугъ -лампа куьк1уьрна, къац1алай са ктаб къачуна, к1елиз ацукъна. Вилерикай Самсамни Къамкъам карагзава, рик1ел вичин аял .вахтар, Бакудиз атайвал хквезва...

Алатай вахтар Къази-Мегъамедаз рик1ел хкиз хуш туш: абур гъакъван туькъуьлбур тир, я садрани руфун тух хъанач, я тандал партал хъанач. Чатухъан бубадивай хзан хуьз жедай къван къа-занмиш жезвачир. Ам, хцин к1уьд йис хъайила, къена... Буба-дилаи ирс яз анжах «Сев» лак1аб амуькна. Гъвеч1и Къази-Мегъамеда варлу къуни-къуншийриз к1арасар хаз, вац1алай яд гъиз, гъаятар михъиз вичиз са хъвехъ фу нез башламишна.

Ихътин к1валахар ада урус мектебдин муаллимризни ийиз-вай. Гададин инсанвал, гъилин михъивал акурла, Къагъир му-аллимди ам вичин патав туна, адаз к1ел-кхъин чирна. Мергъя-матлу муаллимрин куьмекдалди мектеб куьтягъна, ц1увад йиса авай гада Бакудиз фена.

XIX асирдин 80-йисара Баку Урусатдин промышленностдин зурба центрди элкъвенвай. Нафт1адин мяденра гзаф миллетрин векилри: урусри, азербайжанри, гуржийри, зрменийри, лезгий-ри... к1валахзавай. К1валахдин лап четин, эхиз тежедай шарт1а-ри фялейрин наразивилер, гьерекатар арадал гъизвай.

Хуьре ч1ехи хъанвай аялдиз Баку бегенмиш хъана: зурба дараматар, яру-ц1ару рангар янавай файтунарни дилижанар, цвек хъиз ргазвай халкъ, хуьрекханаяр, чайханаяр... Амма ихътин «мублагъ» чкада етимдиз санайни к1валах жагъизвачир. Ам, вич хътин, етим-есирдин, бейкаррин, бахтсузрин юкъва аваз* са мядеядай масаниз физвай... Адан чанда к1вачел акъваздай гьал, аман амачир: дат1ана уьгъуь акатзавай, нефес къазвай, ву-чиз лагъайт1а къуд пад нафт, нафт1адай къацТанвай фялеяр тир... К1вачик квай къумадини, нафт1адин къурушди хъиз, шурт1-лурт1 ийизвай.

Эхир адаз Зубалован мяденда къаравулчивал жагъана. Ка-зармада ганвай чка акурла, шадвал гъасятда квахъна: к1арас-рикай авунвай дехмеда йикъан экв, михъи гъава авачир, ана, малар авай тевледа хъиз, чиркин тир... Ина яшамиш жезвай я фялеяр, я абурун чин-гъил, я незвай фу, я алай партал михъи тушир — вири нафт1адай хъанвай.

Къази-Мегъамедан къил элкъвена. Ахцегърин гъамамра эхъ-вез вердиш гададиз ихътин чиркинвал сифте яз аквазвай; маса-давай ван хъанайт1а, чГалахъни жедачир. «Ина инсанри гъикГ давам гузва?! Завай къатламиш жеч!»

Йикъа ц1икъвед-ц1укъуд сятда к1валахзавай, руфун тух тушир фялейрин хъиз, Къази-Мегъамедан рик1елайни мукъвал вахтара михъивилер алатна, амни яваш-яваш инсанриз хае тушир шартГарихъ галаз вердиш жезвай. Амма адан рик1е михъи фикирар, мурадар, къастар амай, абур хкахънавачир... Вахту-налди зхна к1анзавай.

Къази-Мегъамеда гила буругъра кГвалахзавай. Сифтедай ада ик! фикирзавай: «Эгер са касдивай са хзан хуьз жезват1а, **за** къве касди къван кГвалахда: са къазанжидихъ за хзан хуьда, муькуь къазанжи къулухъ эцигна. Ахпа за пуд касди къван кГвалахда... К1ват1ай пул гваз хъфена за са ник, са багъ маса къа-[чуда... Анрай хъайи бегъер... хуьре авай кесиб-кусубдиз пайда...» Етимвал дадмишнавай гададин рик1е фадлай ихътин мурад гъатнавай. «Вучиз агъвал квайбуру, девлетлуйри кесибриз куь-мекзавач? Са т1имил хъайит1ани... Закай итим хъайила, за куь-мекда... Жувни гишила акъвазна, куьмекда...»

Къази-Мегъамеда, юкъ чиликай хкуд тийиз, к1валахзавай, амма жибин дулу жезвачир. Эхир ам гъавурда акъуна: гзаф :к1валах авуналди кесиб инсан садрани девлетлу жедач, вучиз лагъайт1а адав вичин зегъметдин гъахъ вири агакъзавач. Жегъил фяледиз Бакуда камаллу муаллимар, несигъатчияр, дустар жагъана. «Зи къисмет,— фикирна ада,— ина к1валахзавай вири фялейрин къисметдиз ухшар я. Кесиб вирина кесиб я. Эгер чна чун кесибвиляй, лукГвиляй акъуд тавурт1а, са касни чи куьмек-диз къведач...»

Цавун кІан экуь жедалди Къази-Мегъамедан кІвале лампа узмай. И кар жасусри чпин чІулав дафтарда къейдна.

4.

Абидинни Къази-Мегъамед стхайрин къайгъуда хъана, амма вири алахъунар бад гъавая фена: я гимназиядиз, я реальный училищедиз абур къабулнач, анра кесибрин аялар патал чкаяр •амачир.

КІелун тахъайди тахъана, жегъилриз кІвалахни авачир. Къекъведай къван икрагъ хъана, хуьруьз хъфиникай фикирзавай Къамкъама лагъана:

— Я ими, ина инсанри четин шартІара кІвалахзава. Эгер-вуна, мисал, хуьре кІвалахнайтІа, хъсан туширни? Ана ми хъи гъава, жуван багъри чка...

— Зун, хва, ви гъавурда акъуна, — жаваб гана Абидина. — Сурахандин, Биби-Эйбатдин мяденра вишералди анжах са лезги фялеяр ава. Зун амай миллетрикай рахазвач. Са чи хуьряй яхІурдалай гзаф итимри кІвалахзава. Бес амай мяденар? Гъанрани гъакІ. Эгер чун вири Муг-Рагъиз хъфейтІа, чна ана вуч кІвалахда? ГъикІ кбил хуьда? Ник-мулк, хеб-мал чахъ авач,, кІвалахни ана чун паталди авач. Девлетлуйриз герек вад-цІуд кас чубанар абур фадлай къунва. Мад герек амач... ГъакІ хъайи-ла, чун иниз акъатнава. КІвалах, дугъриданни, къацІайди я. Ми хъи кІвалах ина авач, къацІайди тийидай чара чаз авач...

— Бес и къацІай кІвалах гъамиша чаз акъатнавани?! Бет гъамиша гъа икІ жедали, ими?! — теспачавал кваз жузуна бир дан Самсама.

— Ваъ, хва, чи гъал хъсан хъун лазим я... И кар патал Къа зи-Мегъамед хътин къагъриманар алахънава...

— Къази-Мегъамед халуди вуч кІвалахзавайди я?

— Гъамни фяле я. Анжах ам гъавурдик квай фяле я. Ам ко сибрин дуланажагъ хъсан хъун патал хузаинрин чина кичІенІ тахъана рахазва, фялейрин тереф хуьзва... Женгчи я... Ам, имиди сес явашарна, — балшавик я. Балшавик!

Самсам тажуб хъана. Къази-Мегъамед акваз-акваз Шалбу:» дагъдиз ухшамиш хъана. РикІел Сфи-бубадин гафар хтан! «ЧІехи бубадиз куьн, Шарвили хътин, Къази-Мегъамед хътия итимар хъана кІанзава», — лагъанай ада хтулриз.

Абидина Самсамни Къамкъам вичихъгалаз Зубалован мядсЧІ дин контордиз тухвана. Хузаиндин бачІух векилди, чин чІурнІ лагъана:

— Заз кІвалах авач. Абур гъеле неречІар я. Мам хън.ш хтурай!

И юкъуз Абидина ерли кІвалахнач: ам гадаяр галаз ТаІ еван, Нобелан, Манташеван мяденриз фена, гзаф ксариз мин тарна. Амма санани кар туькІвенач. Эхир мад Къази-Мегъамед Ішжиклу авуниз мажбур хъана.

— Дуьз хъун лазим я, — лагъанай фялейрин аманвиди. — Гъа Зубалован мяденда кІвалах жедайвал ийида. РикІе кин жемир, хтулар, я гзаф кІанни жемир, сифте акатрай...

— Эхъ, эхъ. Чпин кбил хуьз жедайвал хъайила, бес я. Гзаф Панидаз тІимилни хъанач лугъудай мисал авайди я, — Абидина Іъверна.

— Бубайри лугъудайвал, тІимилни хъуй, тьангула¹ хъуй. Б \ь кІвалахар гъангула жеда, дустар! — Къази-Мегъамеда ' І хайрик руьгъ кутуна.

Къве йикъалай Къази-Мегъамеда гадаяр сад лагъай контор-Диз атурай лагъана хабар ракъурна. Жеябилар Рустамни галаз Шпддиз фена: гила абур гъихътин хъайитлани кваллахдал рази тр, са кваллахни тийиз, имидин аялрин сивихъ галай фу нез |нч буюзвай.

Къази-Мегъамед контордин гъаятда акъвазнавай. Ада геле-Кегдин фялеяр мяденрин управляющийдин патав тухвана. Кон-Гордин кваллин са къиле, зурба столдихъ яшлу, чанта хътин рууп квай, итим ацукънавай. Ам, язавай яц хъиз, жегъилриз ки-ГНа.

- Квелей вуч кваллах алакьда? — урус члалалди жузуна, ршляющий таржумачидаз тамашна.

Чалай вири алакьда,— урус члалалди жаваб гана Сам-

- Ваз урус члал чидани?! — жузуна управляющийди. Чида,— лагъана Самсама.— Зи стхадизни чида.

- Аферин! Аферин! Ихътин гадаяр гъунай, Къази-Мегъа-|. ваз чухсагъул! — управляющийди жегъилрин чирвилер ах-

рмишна. Гадайрин жавабри гъам контордин иеси, гъам Къази-

ц.Имед рикливай шадарна: абуроз гъардаз вичин фикир, ви-

III мпкъсад авай.— Куьн фялеяр туш, гъазур алимар я. Вуна,—

Гишгула — ичерин мураба.

управляющийди Самсамаз туб туьктуьрна,— зи конторда ктаб-гъисабдин кваллахда, яни приказчикдин куьмекчи жеда. Ви стхадиз за буругъда кваллах гуда. Рази яни?

— Эхъ,— лагъана къве стхадини санлай.

— Бес мядендин хузаин гъина ава? Чаз ам акунач хьи? — жузуна Къамкъама, къецел эхкъечлайла.

— Хузаин, даш, исятда нез-хъваз я Маскавдин, я Петербург-дин ресторанда ава. Кваллах фялейри ийизва, къазанжи хузаин-дин жибиндиз физва,— жаваб гана Къази-Мегъамеда. — Абур гъавурда ава... Ина фялейрин къилел алай агъаяр управляющи-ярни приказчикар я. Бес!

Самсамани Къамкъама тажубвилелди къилер галтадна... Миресдин гадаяр кваллахал туьктуьрунин хатурдай Абидина Къази-Мегъамед къунагъна.

— Абидин даш, зун къе ви кваллиз къведачир, эгер ихътин сл кар авачиртла: заз ви миресар пара бегенмиш хъанва. Заз абу-рухъ галаз мад суьгъ>бетариз кланзава. Кешкена чи фялейрпз гила газетар ва ктабар келдай, абуроз савад чирдай ксар хъл-на. Абурни Самсамни Къамкъам я! Абур ихътин дережадп.ч акъуднавай Сфи-эфендидиз рагъмет хъуй! — лагъана Къази-Мегъамеда.

— Яда, рагъмет гъиз ам къенвач,— Абидина хъверна.— Ме гъуьн кланч хъиз ама.

— Чан аламаз рагъмет къазанмишун мадни зурба я, даш.

5.

Биби-Эйбат поселокдин са пай фялейрин казармаяр, са пай ни къураба инсанри чпи-чпиз зцигнавай гъвечи-члехи, аскла кьакъан квалер, къазмаяр, дехмеяр тир.

Самсамазни КъаЦ къамаз яшамиш жедай чка виридалайни къерехда авай казав мадай гана.

Стхаяр казармадин къуд птаз килигна: зурба тевле хътиЦ кІвале в-ишдалай виниз чарпаяр, ракъун куьгъне кроватар авал

Садбурал месер алай, садбурал чухваяр алай, садбурни ерли късцІил тир... Садбурал фялеяр ксанвай, садбурал ацукънавай, садбур буш тир. Ина пис ял авай: гъвечІи дакІарар агалнавай, шуьшейрин эвез абура къулар тунвайвиляй казармада бегъем мичІизвай. Щехем къуна ксанвайбуру, девлери хъиз, хухзавай. Гъа и легъеда стхайрин патав къве зубукъ жегъил атана. Сада, вил чапрас бачІахда, спелар юзурна, туьрк чІалалди жу-зуна:

— Лезги балаяр яни?!

— Эхъ, — лагъана Самсама, суалдин ери-бине чин тийиз..

— Зун и казармадин хан я. Мамед! Квевай заз гъардавай са абаси харж къвезва. Сад лагъай мажиб атайла, зур-зур манаг гуда! Акъуд! — ада гъил яргъи авуна.

Самсам мукъаят хъана. Са легъеда адан къилляй агъзур хи-пл фена. РикІел Сфи-бубади жегъил вахтунда Айдабегни Магъ-муд чукурайвал хтана. Ам вилерин кІаникай къуд патаз килиг-па: садни абур галай патяхъ тамашзавачир. «Им икІ вердииг хъапвай бакъа, къама ялар авай инсан я жеди,— фикирна Сам-с.Іма.— Садазни адахъ галаз къил къаз кІанзавач,— жегъилдин инидал звал атана.— Ажужвална виже къведач, авуртІа — гъа-мпша кІурарик акатда! Бубайри лугъудайвал, недай чкадални дай чкадал ажужвал авун алчахвал я».

Аял чІавалай Самсамак тебии къуват квай. Адан рикІ къур-Іп.Іхар къунал, къванер хкажунал, абур тадарунал алай. Юкъ-нлр къаз къугъвадайла, Самсама вичелай чІехи гадаярни, къал-Іахдилай гъиз, еб атІай чантаяр хъиз, чилел гъалчдай... Адаз и *..шдихъайни кичІе туш. Амма... Мукъаят хъана кІанда.

— Вун хан я?! — къве гъилни эчІез яна, Самсам негъзавай ГСІ нсрда Чапрасаз килигна.

- Эхъ! — уьткъемдиз тикрарна ада. — Имни зи къучи. Ада. Иифиз итимар бамишардайди я! Вун гзаф рахазва. ЛипІ хъухъ, Гахсара!

Ха-ха-ха! — Самсама галачир хъверна. Къамкъаман ме-||с|) зурзазва. Адан къил стхадиз вуч амализ кІанзаватІа акъат-завач.— Зун ирид итим санал цавай гъана чилел гъалчзавай пагъливан я! — ада вегъена эрчІи гъилив Чапрас хурудилай къуна, цавуз хкажна, къулухъ гадарна. «Хан» далудихъди рук-варал экІя хъана. Къам чиле акъуна, вилерал мичІивал акъалт-навай бакъа са шумуд декъикъадилай къарагъна, вичин къучи-дин патавай акъвазна.

— Ша майдандиз! — Самсам сухулмиш хъана.

— Им дили лезги я,— лагъана «ханди» вичин къучидиз.

— И бед касдихъ галаз къил къан тийин. Ада чун бедлем авун мумкин я,— абур тадиз казармадай экъечІна, катна.

— Зун куь пачагъ тирди рикІелай алудмир! — гъарайна •Самсама.

Казармада авай фялейри хъверна. Абур жегъилрин патав .атана.

— Чухсагъул квез, чан хваяр,— лагъана са яшлу лезгиди.

— А кафирри чун чандивай авунвайбур я. Харж тагайтІа, гатаз-ва, язава. Гъамиша чак чпин бигъ кума лугъузва.

— Мад абур квек хуькуьр хьийидач,— лагъана инанмишви-лелди Самсама. Ада ,вичи и арада къучийрин вилик пад гьикI къадатIа фикирзавай.— Абур акбулдилай къуват гзаф явакъа-нар я...

Са нязиз Самсамазни Къамкъамаз Къази-Мегъамедан кIва-,ляй теклиф атана. Ана Абидин имини авай. Гъар юкъуз акваз-вайтIани, абур, мукъвара тахкурбур хьиз, гуьруынмиш хъана. Хуьрекар тIуьна, чай хъвадайла, Къази-Мегъамеда жузуна:

— Самсам, рекъе твадайла, квез Сфи-эфендиди вуч лагъа-най?

— Ада вичиз чакай чи хуьрелай циф алуддай итимар хъана кIанзава лагъана.

— Икъван зурба тапшуругъ гайи куь чIехи бубадиз баркал-ла! Гьелбетда, адан мураддин гъавурда акъван регъятдиз акъун мумкинни туш. Кар ана ава хьи, зи ватанэгълияр, чавай сада-вайни, эгер чун сад тахъайтIа, чи хуьрерал алай циф алуд жедач...

6.

КIвале секин хъана. Жегъилри, сивер ахъайна, виридаз-гъуьрметлу фяледиз яб гузва. «Адахъай хузаинриз кичIезвайди я,— дамахдивди фикирзава Самсамани Къамкъама. — Яраб Къази-Мегъамед халуди хузаинриз гьикI кичIерар гузватIа?! Гъутар, чукIулар къалурзаватIа?!»

— Квез чIехи бубади кIелни ая лагъанай. Бакуда гимназия-дилаини чIехи мектебар ава, хтулар. Куьне гъана кIелда, Ан-жах и зурба мектебдикай хузаинриз, жандармайриз, полиция-диз хабар авач. Ам чинебан мектеб я... И Абидин даш, куь ими, зи сирдаш я. Куьнени квез завай, чи юлдашривай ван хъайи га-фар сир яз хуьх. Чарабуруз, тукIваз хъайитIани, лугъумир. Зун квехъ инанмиш я!

Эгер квез чи мектебда кIелиз кIанзаватIа, хабар гайила,, чинеба кIвализ ша. Чаярни хъвада, тарсни кIелда...

Къве стхани чпиз авур теклифдал рази хъана.

Бакуда вири кIвалахар Самсаман рикIиз кIанивал туькI-Интч.

Казармада такаIбур стхаяр, Самсамни Къамкъам, бязи фя-Йейри къайидаказ къабулна. Чапрас Мамедаз харж тагун стхай-ИИН тахсир яз гьисабзавайбурни кими тушир. «Чна харж гайила,. Юбуру вучиз гузвайди туш?!» — наразивилелди лугъузвай са цргъеша.

— Вуна адан гафариз яб гумир,— лагъана Самсамаз яшлу яледи.— А яргъи Чупур Чапрасан гъилибан я, харжуникай п.адални кIус-тике гьалтзавайди я. Савда къурвал, рехъ кутур-и.ч.п я, хва. Месела, за харж гузвайди туш. Абур алчак инсанар II, йифиз бамишарунни мумкин я, амма захъ зи намус ава.

Са йифиз Самсаманни Къамкъаман вири шейэр квахъна. Тек мIШ перемар алай стхаяр ийир-тийир квахъна амуькна. Абурал I I и" | гьал акурла, фялеяр хуььрезвай. — Ибур гъеле цуьквер я, емишар къулухъ галамайди я,— лагъана Чапрасан гъилибан Чупура.

РикIиз къуьруь чукIул сухай къван тIар хъанвай Самсам казармада Чапрасахъ къекъвена.

— Ам ина ксун тийиз пуд югъ я,— лагъана са жегъилди. — Къвед лагъай казармада ада вичиз къилди кIвал туькIуьрна-ва. Самсама аниз чукурна. Чапрас чарпайдал къатканвай.

— Я вуна исятда зинни стхадин шейэр вахІгуда, я за вун та-хъай гьисабда! — Самсама бакьадин хурудилай къуна. Бирдан къарагъна, са амал авуна, Самсам, цІакул хъиз, чилел гадарна,

Мамеда лагъана:

— Им ваз вуна заз авурданэвез! ВучхъанатІа, гъавурда тур... Гаф сиве амаз Мамед, рух хъиз, чилел экІя хъана. Къведни

кІвачел ахкъалтна. Ахпа, кикІизвай кІекер хъиз, чин-чинал акъ-вазна. КІвалахал физ гъазур хъанвай фялейри абур элкъуърна къунвай. Мад дяве хъуникай файда авачир. Самсама йифиз ви-чинни стхадин вири шейэр чуьнуьхайдакай лагъана.

— Зи вуч тахсир я?! — гъарайна Чапраса.

— Абур я вуна чуьнуьхна, я ваз чуьнуьхайдн чида! Нягъс!

— Заз чидач. Куь шейэр я за, я зи итимри чуьнуьхнач. Жуван угъри жагъура!

— Вун я. Ви гъилибанди лугъузвай: «Ибур гъеле цуьквер я...»

— Гъи гъилибанди?

— Чупура.

— АкІ хъайила, ада зун квачир баладик кутазва ман. Ша кван!

Мамед, парталар алукина, Самсамни галаз казармадай

экъечІна. Чупур гъаятдилай кІвалахал физвай.

— Гъей! И касдин шейэр гахце! Ви дуван за нянрихъ аква-да! — гъарайна Мамеда.— Къей хва, вуна зун бадламзавани?! За ви кве вил са виляй акъудда!

Чупур чашмиш хъана амукъна.

— За къачурди туш, валлагъ-биллагъ, къачурди туш!

— Заз вун чизвайди я. Ви руфуниз дакинди са чукІул я. Фад, чилей-цавай ахкъудда вуна!

Чупур къумлухдихъ фена, са арадилай Самсаманни Къам-къаман парталар, чантаяр, гъебеяр гваз хтана... Инлай Самса-манни Мамедан арада салам-калам башламишна. Садра Маме-да лагъанай: «Зун а вуна фикирнавай къван алчах кас туш. За ийизвай кар акваз-акваз, чиз-чиз ийидайди я». «Угъривал, чап-хунчивал, абур гъикІ авуртІани, алчах кІвалахар я. Абурухъ эхир авайди туш»,— жаваб ганай Самсама. Чапраса чуькъни авупачир. Самсама фикирзава: «Пис инсанар авач, пис къили-хар ава».

Стхайриз яваш-яваш фялеяр, нафтІадин мяденар, шегъер чир хъана. Къвед-пуд сефер мажибарни къачунвай. Жибинда иул хъайила, Къамкъам дегиш жезвай: адаз цІийи дустар пайда м.ана, кве сеферда Самсамаз ам йифен геж вахтунда духандай жагъана. Чехи стха адахъ галаз мецелди рахаз башламишна.

— Багъишламиша, стха. Вун залай чІехи я, за Ігъамиша ваз 16 гуда. Амма... за къазанмишайди за харжни ийида. Ваз зи пул кІан жемир. Вун къуллугъчи хъана, зун буйругъчи туш. Ву-иа къван зани кІелнава, — лагъана Къамкъама, къил чилей Ікъуд тийиз.

— Я стха, зун пулдикай рахазвач. Вун ява инсанрин юлдаш м.аива. Вуна чи зегъметдин гъакъи ичкидихъ гузва. Чаз ички чІ.уп гунагъ я, айиб я. Ви амалрикай хабар хъайтІа, чІехи буба-ди вуч лугъуда?! Мад ахътин амалармир. Чун кве Къази-Мегъа-мед халудин патав фида. Ша лагъанва.

Зун къведач. Вучиз? - Чавай хузаинрихъ галаз гъуъжет жедайди туш. Зун куь фик экечІдач... За хъсан кІвалахна, жуван дуланажагъ туькІуьрда... Ваз чизва: Бакудин виридалайни зурба хузаин пев гъамбал тир. Адан кІулал хъайи хъирерни ама. Гила вуж хъанва?! Бакудин шагъ! Закай вучиз жедач?! КІвалаха! Тамашда чун. Анжах ява жемир! — Самсам стхадикай хъел авуна, текдиз Къази-Мегъамеда ша лагъай кІва-лиз фена. И уламдикай менфят къачуна, цІийи дустари Къам-къам духандиз тухвана. Самсам хтайла, чарпайдал вич-вичелай алатна экъуьчзавай стха алай... Пакамалди Самсам адан къай-гъуда хъана...

Къамкъамаз вич мерд яз къалурун, тІуьн-хъун авун, шегъер-дин ресторанрани багълара сафутІар алаз жедай медени дишегъ-лийрихъ галаз рахун гзаф багенмиш хъанвай. Адан сиве ич-кичийрин рикІ алай гафарни гъатнавай: «Им къена фидай фана дуьнья я. Гъикъван чна чІул тІарамарин?!»

Ички хъвазвай, алачир-тушир харжиярзавай фялеяр тек-бир авай: хуьрерай атанвай кесибрин къазанжидал хзанрин вилер алай. Къамкъам чІуру рекъе гъатун стхадиз лап гъайиф хъана. Вичивай адан вилик пад къаз тахъайла, Самсаман къилиз туь-къуьл фикирар къвезвай: «Чи тухумдик ихътин, тІуруналди кІватІиз, кавчадалди чукІурдай кас хъайиди туш. И къей хци крчар эцигдай амалариз, япарни элязава... Чехи бубади вири тахсирар зи хиве твадайди я. Бес вучин?!»

Самсаман къиле Къази-Мегъамеда тарсуна лагъай гафар тикрар жезва: «НафтІадин мяденра гъар са фяле, иллаки цІийи-бур, хузаинри чпин патаз, болыневикри чпин патаз ялзава. Гъар са фяледин патархъай яракъ галачир женг къиле физва... Чна, стхаяр, и женгина къетІивилелди иштиракна кІанда... Фялеяр гъавурдик кутур, абуруз чпин дустни душман чира...»

«Бес за вучзава? Фялеяр анихъ амуькрай, хайи стха гъилияй вегъизва,— фикирзава Самсама.— Гъар Къази-Мегъамед халу-ди Къамкъамакай хабар къурла, за сир маса гузвач, багънаяр жагъурзава. Мад икІ виже къведач!»

Самсама вичин дерди Абидин имидиз авуна.

Ругуд лагъай къил
ЛЕКЪЕРИ ЛУВАР АХЪАЙЗАВА

1.

И югъ лап яргъиди хъана. Къамкъаман вил сириставдал алай: ам къе сифте яз цІийи мвктебдиз физва. Вични чинебан. «Яраб ана гъихътин тарсар гузватІа?! Гъайиф, зун икъван чІа-валди вучиз феначир? Абидин имиди лап зи чинар кана... Зун лап кІвачерик аватзавай... Зун Сфи-бубадин хтул я лугъуниз лайихлу туш...»

Чинебан кІвализ Къази-Мегъамед, Абидин, Самсам, Къам-къам, Иван (вирида адаз «дядя Ваня» лугъудай) ва са десте фялеяр атана. Иван акурла, Къамкъам тажуб хъана: абуру са буругъда кІвалахзавай. Ваня халу буругъдин «ракъарин чІал» чидай устІар-мастер тир.

Тарс башламиш хъана. Къази-Мегъамеда яваш ванцелди, ара-бир чайдизни хупІ ийиз, 'большевикрин партиядикай, ЛениІакай, Урусатдин фялейрин гъерекатрикай, мисалар гъиз, ктабарни газетар къалуриз, аламатдин суьгъбетар ийизва. Вирида

исна, гъич вилерин кІакІамарни юзур тавуна, яб гузва.

Самсамни Къамкъам серсер хъана амай. Абурун вилерикай атьларилайни кьакъан, девлерилайни кьуватлу пагъливанар ьлрагъзавай: Маркс! Энгельс! Ленин!

Гаф Иваназ гана. Ада Петербургда, Москвада кьиле физвай Г.ерекатрикай, Грозный шегъердин нафтІадин мяденра авай Балдикай суьгъбетна. Къамкъам «кисай устІардин» савадлувилин, хабардарвилел тажуб хъанва. Эхирдай мад Къази-Мегъамед рахана. Ада кІватІ хъанвайбуруз сир хуьн тагъкимарна ва тибарлу фялейриз ихътин суьгъбетарун тапшурмишна.

- Юлдашар, — лагъана ада, — чи фялеяр дагъларин хуьре. П атанвай накъан авам лежберар я. Абур савадсузни я. Чна Пакамахъ фад Самсама Мамед ахварай авудна. Ял ядай юкъуз геж къарагъиз вердиш жегъил нарази хъана.

— Къарагъ! Гзаф ксай кацин тум яргъи жедайди я. Захъ галаз ша, — лагъана дуствилелди Самсама. Абур чин-гъил чуй-хвена, пакаман михъи шагъвар гана, хтана.

— Гила за ваз урус чІалалди кІелиз-кхъиз чирда. Рази яни? — жузуна Самсама.

— За вуна лагъайвал ийида, стха! — Мамеда хуруз гъуд яна.

— Аферин! Вакай халисан дуст жедайди я! — Самсама, чарни кълемдаш акъудна, Мамедаз урус гъарфар кІелиз, кхъиз чириз башламишна.

Абурун казармада авай фялеяр, дустар хъхъанвай жегъилри вучзаватІа килигиз, алтІушна. Чпизни кІелиз-кхъиз чирун тІа-лабай вад-ругуд кас Самсама вичин кьваларивай ацукъарна. Муьштерияр мадни хъана, абур Самсама Къамкъаман патав ракъурна...

2.

КІвалах тийизвай тек-туьк йикъара стхаяр яхдиз, ара-бир фйитунра акъахиз, шегъерда, поселокра кьекъвезвай. Жегъил-риз гъар са «уьчеда веремни бубасил, кьиздирмани саралух квай фялеярни кьекъверагар, багъа дилижанра аваз сейрзавай хузаинарни безирганар аквазвай. Чехи бубади лагъай «гъахъ аваз, дуван авачир дуьне» абурун капун юкъвал ала... РикІел «геже тарсар» хквезва.

Къази-Мегъамедан «школада» Самсамазни Къамкъамаз са мектебрин, гимназиядин ктабрани авачир илимдикай хабар жезвай. Жегъилриз гила Урусатда фялеярни лежберар аз, ад авунин женгчи партия — РСДРП авайди, а партиядин са хел — Бакудин комитет инани кардик квайди, Къази-Мегъамед Баку-дин комитетдин член тирди чизва. Абуру чебнц и женгиниз гъа-зурзава: шегъер, мяденар чирзава, фялейрихъ галаз дуст жезва.

Къази-Мегъамед Биби-Эйбатда дуланмиш жезвай. Адаз хузаин Зубалован фялейрихъ галаз сих алакъаяр авай. Са сефер-да, Зубалован фялейриз суьгъбетариз фидайла, ада вичихъ га-лаз баракдиз Самса.мни тухвана. Агъвалатрин гъавурда акъун-вай гада казармадин ракІара акъвазарна. Къази-Мегъамед кье-нез гъахъна, вич гуьзлемишзавай фялейрин юкъва ацукъна. Самсамаз адан яцІу ван кьвезва:

— Инсанар, стхаяр, вири партал алачиз хазва. Чехи хъайи-ла, садал кесиб, садал багъа партал жезва. Вучиз? Вучиз лагъайт!а садан бубадихъ зат!ни авачир, гъа и квехъ хъиз, садан бубадихъ девлет, мяденар авай, чи хузаин Зубаловахъ хъиз. Бес са чилсл, са гъавадал нефес ч!угвазвай, са ракъинин к!аник квай инсанар ик! къве къайда дуланмиш хъун дуъз яни? Ваъ, Ваъ, стхаяр!

Девлетлуйриз и девлет гъинай атайди я? Са мус ят!ани, дуъньядал сифте инсаният пайда хъайила, инсанар вири барабар тир. Гъар са касди вичелай алакьдайвал зегъмет ч!угвазвай, зегъметдин бегъер виридаз: ч!ехибуруз, аялриз, къуъзуьбуруз барабар пайзавай. Ик! самбар вахтар, девирар фена. Ахпа амалдар, ьефс алай инсанри чпиз гзаф къачуз, гзаф къаз хъана... Гъа ик! садбур, т!имилбур, девлетлу хъана, муькуьбурни, гзаф-бур — кесиб.

Девлет хузаинринди туш. Вучиз лагъайт!а а девлет кесиб инсанрин зегъметди, гъекъери арадал гъизва. И мяден Зубаилованди туш, ам куьди я! Квез хузаин суварин кжъузни аквадач, вдаз квекай гъич хабарни авач... Амма куь загъмет ада т!иш ту-на незва!

Эхиримжи гафарин ван хъайила, фялейрик къал акатна: абур ихътин вик!егъ гафар ван къвез вердиш хъанвачир.

Къази-Мегъамеда давамарна:

— Ихътин гъахъсузвал арадай акъуд тавурт!а, чун вири гъамиша гъа ик! кесибар язни амукъда. Халкъ чилин, вири мал-Вевлетдин иеси я. Халкъдив вичин девлет вахгана к!анда!

Са кап фукай, дагъларин хуьрера гишила амай хзанрикай пкирзавай фялейриз ихътин гафарикай, фикиррикай кич!езвай, абурун вил къулухъ галай... Рақ!арихъай уьфтуьнин ван акъат-на. Им Самсама чара кас къвезва лагъана авур ишара тир. Гъасятда фялеяр гъар сад вичин чкадал хъфена.

3.

К!вале нафт!адин гъвеч!и лампа кузва, адан багъ агъузана-ва. Чилел месер вегъенва. Юргъандикай аялрин къилер аквазва. Абурун къвалавай парталар аламаз диде яргъи хъанва. Ам геренчгерен перде тунвай дақ!ардиз тамашзава. Цлахъай к!ва-черин ванер къвезва. Лампа уф гана хкадарна, дишегъли дақ!ар-дихъ фена. Куьчеда мич!и я. Са гъихътин ят!ани къаралтуяр инихъ-анихъ физва. Эхир рақ! явашдиз гатана.

— Вуж я? — жузуна дишегълиди зурзун квай сесиналди.

— Ахъая,— гъуьлуьн яц!у сес акъатна. Папа тадиз лампа куьк!уьр хъувуна, рақ!арихъай турвакъ галудна.

— Я Абидин, вун къе лап геж хъана хъи? — жузуна Фатумади.

— Суьгъбетар яргъалди фена...

— Зи рик!и рик! нез хъана...

— Са зат!-мат! к!елдай ман. За ваз гъиз ктабар вугузва хъи...

— Аяларни кеузвачир. Рустама герен-герен вун хабар къаз-вай.

Абидин фена аялриз килигна, ада хцин кьилелай кап алтад-на, юргъап виниз хьувуна. Паб, сивел хъвер алаз, гъуьлуьн гьекатриз тамашзава.

— Яраб зун тахъайтIа, вавай гелкъвез жедатIа? — жузуна Фатумади.

— Ахътин югъ чаз садрани такурай, зи яр! — Абидина юл-дашдин кьуьнерилай къазва, яргъалди адан михек вилериз ки-лигзава. — Вун зи дестек я!

— И йикъара датIана чи кIвалерал жасусар элкъвезва...

— Ава. Абуру зи гъар са къадам ахтармишзава. Са зи ваъ, Къази-Мегъамеданни... Абуруз гъахътин 'буйругъ ганва..,

— Бес гила чна вучда?

— Са затIни! Кьил хкажна кIвалахда. Жуван серфе абурун гъиле вугудач. Са кек галкIидай затIни тахъайла, абурувай вуч лугъуз жеда? Са затIни. Тулаяр хъиз чи гелера къекъуьрай...

Папа суфра зкIяна. Къведни рухунал ацукъна. Папа чимиз амукъун патал пекерик кутунвай къажгъан хкудна, гъуьлуьзни вичиз са къапуниз шуькIуь кинийрин чичIек тагънавай хапIа акъудна.

— Жув кус, за са тIимил кIелда,— гъуьл лампадин пата-вай ацукъна. Ада жибиндай са гъвечIи, афар хъиз хъанвай, ктаб акъудна.

— Ам вуч я?

— Ленинан цIийи ктаб. Къази-Мегъамеда вугайди я, пака вахгана кIанзава.

— Минет хъуй, зунни тамашин,— папа мукъаятдиз къачуна, къадагъа ктабдин чарар тупIалай авуна.

4.

Бакуда бейтереп кас амачир: садбур хузаинрин, садбур фялейрин патал алай. Терездин къезил хел, фяле синифдин хел, КЪЕердавай залан жезвай.

Фялейрин женгери Къази-Мегъамедни михъиз чпелди чIугу-ма, адаз «къазанмишдай» вахт ерли амукънач: авам фялеяр гъа-Вурдик кутуни, абуруз газетар ва ктабар кIелуни, абурун дерди-гъалдиз яб гуни, кIеве авайбуруз куьмек гуни жегъилдиз лезет Гузвай... 1902-йисуз хъайи сад лагъай ачух стачкада Къази-Мегъамеда вич фялейрин рикI алай, алакьунар авай тешкилатчи гирди къалурна. Са йисалай РСДРП-дин Бакудин комитетди Савадлу фяле чпин жергейриз къабулна.

Ллатай женгери, абурун нетижайри гьевеслу авунвай боль-Шепикри ва фялейри чпин гьерекатар мадни йигинарна. Коми-тстди Къази-Мегъамед нафтIадин мяденрин фялейрин стачкадин комитетдин членвиле хкъана. Адан тIвар Бакуда фадлай маш-гъур пешекар революционеррин: П. Джапаридзедин, И. Джугашвилидин, М. Мамедъярован тIварарихъ галаз санал къазвай. Жегъил дагъви вичел авунвай ихтибар хуьз алахъзава: гзаф кIелзава, фялеяр РСДРП-дин таблигъатдин гъавурдик кутазва, газетриз макъалаяр кхъизва... Къази-Мегъамед патал суал ала-май кар амачир. Са мус ятIани, гьикIин-вучин лугъуз гъилер чукъвей, пелел тупIар эцигай вахтар алатнавай. Ам гила анжах са кардихъ инанмиш тир: тIадай сухан дарман акъудун я. Па-чатъни агъаяр тахтунай вегъена

кІанда. Чеб-чпелай абур кесиб-рин чандилай, иви хъвазвай зилияр хъиз, алатдач. Алудна

кІанда!

Къази-Мегъамедаз вири ктабрикай «Коммунист партиядин манифест» гзаф хуш хъана, гъикъван кІел авуртІани ам тух жезвач. Гъар суьгъбетдин вахтунда ада ярар-дустариз, фялей-риз, лежберриз ва аскерриз къетІен гъевес кваз лугъузвай:

— Ипгъе, стхаяр, чаз, большевикриз, чи уьлкведа гъа ихътин азад, бахтлу девир яратмишиз кІанзава. И ктаб теснифнавай ка-малзгълийри, Карл Марксани Фридрих Энгельса, чаз женгиниз эвер гузва... И гуьзел гафар кхъена, абур дуьньядиз акъатна яхцІурни цІуд йисалай гзаф я... Са бязибурун къиле абур гилани тьатзавач,— гъайиф чІугвазва ада, ахпа межлисда авай итимриз килигна, урус, туьрк ва я лезги чІалалди вичи таржума авунвай партиядин мани—гимн «Интернационал» ширин ван-целди лугъудай:

Лянетдин тагъма алай, гишин

ЛукІарин алам, ша, къарагъ...

Вич революционер яз дигмиш жердавай Къази-Мегъамедаи рикІ алай ктабринни газетрин къадар артух жезвай. Абурукай сад Ленинан «Целхем» тир. Са пипІелай «Урусатдин фялейрип социал-демократ партия», муькуь пипІелайни «Целхемдикай ялав жеда!» кхъенвай газетар ада мад, мад сефер кІелзава, багъа ядигарар хъиз, хуьзва. Адан рикІел алама: кІелиз кІанзавай къванбуруз бес жедайвал ва фялейрин арада чукІурун птал «Целхем» газетдин сад лагъай нумра Бакуда чинеба чапдай акъуднай. Къази-Мегъамедаз фялейрин газетдин вири нумраяр икІ акъатна кІанзава.

Жегъил инкъилабчиди аламатдин фикирар авай газет йи-къаралди, варцаралди гъилляй вегъизвач, ам фялейриз кІелиз казармайра, мяденра къекъвезва. Гъар сеферни ада фялейриз лугъузва:

— Чи, фялейрин, газетдин тІвар «Целхем» я. Инал «Цел-хемдикай ялав жеда» кхъенва. Ажеб сарас мисал тушни! Чна чи иви хъвазвай зилийрив ялав къаз тада. Яшамишрай фялейрин садвал! Халкъди икІ лугъуда: жемят сад хъайила, шариат кат-да. Чун сад хъайила, хузаинарни катда. Чна абуруз чи зур къа-лурна ва мадни къалурда!

...Къази-Мегъамедахъ муьквал-муьквал, гъа вич хътин, къум-рал, чІулав спелар авай, жегъил фяле галаз жедай. Ам Муькта-дир Айдинбегов тир. Абурун гуьгъуьнлай дуствилиз, стхавилиз элкъвей танишвал икІ башламиш хъанай.

1898-йисан зулун къайи гар авай са нянрихъ Къази-Мегъа-мед, михъиз нафтІадай къацІана, мядендай казармадиз хквез-вай. Гъаятда цІийиз чуру-спел акъалтзавай жегъил мекъивилин фул акатна, акъвазнавай. «Хуьрй са кап фан гъарайдиз атан-вайди я,— фикирна Къази-Мегъамеда. — Исятда я кІвалах хъанвач, я казармада — чкани, я сиве мезни авач». Адан рикІел вич иниз :гъа ихътин гъалда аваз атайвал хтана.

— Яда, вун гъинай я? — жузуна жегъил фяледи лезги чІа-лзлди: адан рикІиз и фукъара вичин ватандай тирди аян хъана.

— Ахцегъай,— жава>б гана шад хъайи мугъманди.

— Я кьарай атІайди, вун лап жуванди хьана хьи. Зунни гьа-ий я. Къузай патай я. Севрен Къази-Мегьамед!

— Заз вун, даш, чизвайди я. Зун Гуьней патай я. ТІвар Мукь-тадир я. Вуна ина кІвалахзавайди яни, даш? — яргьи буйдин Гада вичелайни жегьил фяледиз пехилвилелди килигна.

— Эхь, даш. Зи рикІел вунни хтана. КІвалахиз атанвани? Мукьтадира вичин кесиб лежбер бубадикай, суфрадик тух-

далди фу квачир хзандикай, дарвиле гьелекнавай хуьруькай, вич имиди Тагьар-убадин медресадиз тухвайвиликай галкІиз-галкІиз суьгьбетна.

— Зун медресадай катна. Бакудиз кІвалахда лагьана атай-ди я, кІвалахни авач,— язух кьведайвал лагьана Мукьтадира.

— Э-э, даш, ихьтин гьалда авайди са куь хзанни, са вун туш. Захь галаз хьша! — рикІик ватанпересвилин, инсанпересвилин гьиссер акатнавай фяледи, вич са генгвиле авачирТани, Мукь-тадиран гьиликай кьуна.

— Казармада чка авач! — гьарайна кьаравулди. — Вуна а кьекьвераг гьиниз тухузва?!

— Ам инсан я! Чун кьвед са чкадал ксуда! — сифте яз Къа-зи-Мегьамедан рикІиз ТІар хьана: адаз вич, Мукьтадир, фялеяр — вири кьекьверагар тирди, чеб хузаинри, абурун руфун тух кьуллугьчийри инсанрай гьисаб тийизвайди чир хьана. «Мад за инсан кІеве тан хьийидач!» — ада рикІяй дидедин некІедал кьин кьуна.

...Тухькуьул уьмуьрди, Къази-Мегьамед хьиз, Мукьтадирни мад икІ яшамиш хьунин метлебсузвилел, тух бахтлу уьмуьр ла-зим тир фикирдал гьана.

— Бес чна вучин, чун и кьарадай, маларизни хас тушир тев-ледай ІгьикІ экьечГин?! — жузунай са сеферда Мукьтадира цІийи дустунивай.

•— Захь галаз ша, ваз чир жеда,— теклифна Къази-Мегьа-меда.

Къази-Мегьамеда Мукьтадир вичихь галаз фялейрин партия-дин чинебан кІватІалриз, тарсариз, демонстрацийриз, забастов-кайриз тухуз хьана. Ина Мукьтадирал гьалтзавай, адахь галаз таниш жезвай инсанар фяле синифдин, лежберрин кьисмет кье-зилар авунин, абуруз азадвал кьазанмишунин рекье авай.

Мукьтадиран яшайишдихь гила маса, багьа, кьакьан метлеб хьанвай, адан рикІе еке кьастар куькІвеивай...

1903-йисан июлдиз Бакуда кьиле фейи фялейрин гьерекатри жегьил михьиз кьарсурна: пуд юкьуз шегьердин нафтІадин вири мядеиар, заводарни фабрикар акьвазна, фялейри умуми забастовка малумарна, чшгн мажибар хкажун ва ихтияяр артухарун нстемишзавай.

Кьилин кІукІ кузвай ракъиниз, гишинвализ, цихь гьарарат-вилкз дурум гана, фялейри чпин садвал, РСДРП-дин Бакудин комитетдин эвер гунриз вафалувал кьалурна, хузаинрик, шегьер-дин агьайрик зурзун кутуна. Вичиз гайи тапшуругьар кьилиз акьудиз Мукьтадир пуд юкьузни фялейрин юкьва, абурун вилик жергейра хьана: гагь са, гагь маса мяденрин фялейрин вилик рахазвай, абур гьавурдик кутазвай... Са йисалай ам РСДРП-дин жергейриз лайихлу хьана.

— Мубаракрай! — лагъана Къази-Мегъамеда адаз.— Гила чун рекьидалди стхаяр я. Чун са рекъе ава!

— А рехъ чна къейитІани ахъайдач!

Къве большевикдини чеб хайи чилиз, халкъдиз вафалу жеда лагъана, абурун азадвал патал чанарни багъишда лагъана, кьин кІ.уна.

...Са синифдин векилрин уьмуьрда гзаф дуьшуьшар, вакъиаяр тикрар жезвай. «Зинни Мукътадиран къисметар саки сад я. Самсам, Къамкъамки чаз ухшар я,— фикирзава Къази-Мегъа-меда.— Инсан акун бес я, адан вилерай вири кІел жезва, жи-биида авай къарапуларни кваз гъисабун четин туш...»

Къази-Мегъамед вичизни Мукътадираз, Самсамазни Къам-къамаз ухшар фялейрин къадар артух авунин, абур туплами-Шунин къайгъудик квай...

5.

Са нисинихъ хъиз контордиз Къамкъам атана. Адан чина І І.пч ранг амачир.

Вуч хъана, стха?! — жузуна Самсама. Абидин ими канатди яна! Писзава. Ша! Къведни катна буругъдал фена. Буругъдин кІане фялеяр ал-тІушнавай. Абурун юкъвал, чилел, вилерни акъал хъхъанвай Абидин алай. Самсам гъарай акъатна, вилерал накъвар алаз, имидин патав фена. Абидина жизви вилер ачухна, зайиф сеси-

налди лагъана:

— Эгер захъ са кар хъайитІа, зи хзан вал аманат. Рустама-кай итим хкуда...

— Ими, абур вуч гафар я?! Вун дири хъижеда. Аквади хъи ваз. Чна ваз исятда духтур тьида. За хузаиндиз лугъуда. Абуру ваз вири куьмекар ийида!

Абидина кьил галтадна: рахаз жезмач, на лугъуди, бугъма хъанва.

— Ими тадиз кІвализ хутахна кІанда, — лагъана Самсама. — ГъикІин? — ам суалдалди фялейриз килигна.

— Мамед фйитун гъиз фенва. Гъилерал алаз жедач, кІарабар ханватІа, мадни пис хъун мумкин я,— лагъана са яшлу фяледи.

Са арадилай Мамед фйитун гваз хтана. Самсама дустунин гъил чуькъвена. Абидин кІвализ хутахна. Гъалсуз хъанвай гъуьл акурла, папай гъарай акъатна:

— Зи басарат багълу хъана! Зи кІвалерал байкъуш ацукъна! Зи балайрин рагъ акІаиа-а-а!!! — накъвар хуьз тежез, шехъ-зава.

Къамкъам духтурдиз эвериз фена... Духтур атана акъатзава чир. КІвале, гъаятдал кІватІ хъанвай фялейрик наразивал акат на. КІваляй шелин ван къвезва: «Гила зи балаяр ни хуьда?!» лугъузвай Фатумади. Адан къвалавай шехъзавай Зибейдани акъ вазнавай. Рустам итимри кІваляй акъудна. Дустари Абидипап хзан секинарзава.

Эхир багъа фйитунда аваз бугъуц хътин духтур атана: кьилсл киле хътин сафутІ алай, гъиле шуькІуь лашни дарманар анаН бицІи чемодан къунва. Ам, саламни тагана, кІвализ гъахъна.

— Адахъ вуч хъана? — жузуна духтурди яргъалай, агатай тIа вич къацIуз кичIезвайда хъиз. Самсама ам гъавурда туии

— Адакай инсан хъижедач. Маса чкада акъунайтIа, гена вай дарман жедай,— духтур хъфиз эгечIна. — Зи кIвачерин гъакъи ни тузвайди я? — жузуна ада, садан гъилни жибиндиз тефена акурла.

Фялейри ихътин итимсузвал гуъзлемишнавачир. Самсамаз вич бузханадиз аватай хъиз хъана. Ада векъидаказ лагъана:

— Вуна азарлудан кIвачер тушунайтIа, гъакъи гуда!

— Намуссуз! — лагъана, духтур фйитундал хъфена. Фялеяр хъуьрена.

Амма им шадвилини хъуьруьн тушир. Им туькьуьл, чпин къис-метдилай наразивилини хъуьруьн тир. Абур гъавурда авай: пака чпин югъни гъа им я. Буламадикумуд квайдаз тугъни жагъун та-вур мисал хъана. Фялейри дердинай пIапIрусар ацIурна, къали-Йнрик цIай кутуна, нерин хилер бурнивутдай ацIурна.

— Чун гъакимризни гисаба авач,— сефилдиз лагъана яшлу дагъвиди.

Хабар ракъурнавайтIани, контордайни кас акъатнач. Самсам умуд кваз рекъиз килигзавай. Къази-Мегъамед атана. Ада, кар-ДПП къил-пун чирна, лагъана:

— Дустар, санайни са куьмекни гуъзлемишмир. Куьмек ан-Мсах чавай чаз жеда! — ам са-са фяледин вилериз килигна.

Ннвай гъикъван жедатIани, куьмек ая! — вичин жибиндай Iпмишдин манат акъудна, гъилини юкъвал эцигна, ам гуъзлеми-Iпп; акъвазна. Фялейри гъарда вичихъ авайди эцигайла, адан мгкн гимишдин, къара пуларив ацIана. Къази-Мегъамеда вири-(аз ван къведайвал абур гъисабна. — Самсам, и пул гъелелиг Iандиз, азарлудаз бес жеда. Ахпа чна казармайраин.и куьмск и-шкилда.

- Бес азарлудаз дарман?! — Къамкъамай гъарай акъатна. Чна вирида гъа фикирзава, — секиндиз лагъана Къази-А\пI Iамеда.— Заз чирвал, кIарабар хайидаз духтурривай са куь-Искип гуз жезвач. Шегъердай еке пулар гана къведай духтурни |*I«I1 кI хъфида. Чна са кIвалах ийин: Байилдиз вичин хчин патав ' -л ьруьнви Гъасан атанва. Ам хъсан жерягъ я, таб-гъилле | Нппдн туш. Чна ам гъиз ракъурин, ада чаз са куьмек тавуна тач.

Фйитун къуна, Самсамни Мамед Байилдиз фен.а. Фялеяр чкIайла, Къази-Мегъамед азарлудан къилихъай ацукъна. Абиди-ка в>илер ачухна. Виридаз шад хъана, Азарлудаз яд кIанзавай.

— Чай це,— лагъана Къази-Мегъамеда,— Фатума вах, тадиз са жими хапIа ая!

Абидин сад-къве гаф рахазвай, амма жендек ерли юзур жез-вачир. Ада къвед-пуд тIур некIедин хапIа хъвайила, виридаз регъят хъана. Къази-Мегъамеда фикирна: «Гила ам рекъидач. Хзандин къилел вичин иеси аламукъда».

Фйитун нянихъ геж хтана. Адай хъицикъдин бармак алай яшлу дагъви звичIна. Инсанри адаз хуш-беш авуна. Куьруь-куьруь жавабар гана, жерягъ кIвализ гъахъна. Суьгъбет-сала авуна, жерягъ уть-цIугъ ийизвай азарлудахъ галаз, хайи стха-дихъ галаз хъиз, рахаз башлIмишна. Хъуьтуьл-хъуьтуьл гафа-рик кваз ада Абидинан бедендиз гъил-тIубни ийизвай. Ахпа жибиндай ништIер чукIул акъудна, азарлудал алай парталар къазуниз башламишна... Эхир ада азарлудаз килигна куьтягъна

ва шаддиз лагъана:

— Куьбахтунай, анжахпакунтІвалар, са гьил ханва. Юкьван тарцихь затІни хьанвач. Са вацралай а.м кьарагьда!

Жерягьди азарлудан ханвай кІарабар чпин чкайрал эхцигна, мелгьям ягьиз, кьулар эцигиз, кутІунна. Адан пелекай курум-курум гьекь кІвахьзавай. Жерягьди азарлу юзур тавун, адаз жими-журу гун, тІуьн яваш-яваш ягьлуди авун тапшурмишпа.

Абидинан угь-цІугь, гьараяр яваш хьана: адаз акваз-акваз регьят хьанвай. Фу тІуьрдалай кьулухь Кьязи-Мегьамед гьа-хьуникай рахана. Жерягьди лагьана:

— Я чаи рухваяр, зун буьндуьгуьр туш. Жуван ватанэгьли-диз куьмекиз алакьуп — им зун патал виридалайни багьа гьахь тушни? И кІвал авай касдивай за вуч кьачун, вуч тан?! Са фи-кирни мийир. Зун анжах чкадал ахгакьара. Зи куьмек кІанза-вайбур мадни ава,— жерягьди Самсамаз имидихь гьикІ гелкь-ведатІа тикрар хьувуна, вич кьил чІугваз хтун хиве кьуна.

Вири Биби-Эйбатди, йифен геж вахтунизни килиг тавуна, жерягь еке гьуьрметдивди, багьа файтунда ахкьадарна, рекье хутуна.

Пуд юкьуз Самсам имидин кьилихьай кьарагьнач. Пуд юкьуз ада хузаиндин векил азарлудал кьил чІугваз атун гуьзле-мишна. Кьуд лагьай юкьуз ам вич контордиз фена.

— Вун кІвалахдилай алудзава,— лагьана адаз са буйругь-чиди.— КІвалахал атанач лугьуз...

— Зи ими рекьизва! За хабар ракьурнай! — Самсам, цІай-лапанди ягьанди хьиз, амай. РикІяй тефей жуьре хиял хьанач, кеф перишан хьана.

Управляющийдин кабинетдиз гьахьна, Самсама кІанз-дакІанз салам гана. Столдихь галай хаха, тІебии тушир сесиналди салам кьуна, вилера ахмалдар хьвер аваз, кьил куьрсарна, тара авай гуьрзе хьиз, Самсамаз килигна. Ада тажубвилелди жу-Іуна:

— Жанаби МутІалибов, вуна зи конторда кІвалахзамачни?! Самсамаз садлагьана гудай жаваб жагьанач: хузаиндин гьилибандин хьуьтуьлвили, тапан гьуьрметди жегшл хияллу авуна.

— Зи ими, ви чешнелу фяле Абадин, жанаби, канатди яна, буругьдилай аватна рекьидай чкадал ала... За ваз хабар ракІурнай. Я вун, я ви векил атанач... Зун адан кьилихь алай...

Управляющий, пІузаррик хьвер кваз, вичин гьиле и жегьил- кьисмет хьунлай кьадарсуз рази яз, адан дад-бидадриз мад-Іп яб гуз кІанз, акьвазнава.

— Багьишламиша,— лагьана Самсама, агьади вичивай вуч ишлемишзаватІа чиз.

— Зи ихтияр авачиз вуна пуд югьни зур ахьайна. Ихьтин тахсир акьатай вуж хьайитІани за хев кьуна гьаятдиз гадарза-Циди я. Вун... Заз ви кІвалах бегенмяш я...

Самсам пІузар сарак кутуна акьвазнава: адаз и арада вич тахун тавун хийирлу тирди чизва. КІвалахдилай алудун же-Лилдиз акьван дсрт жедачир, эгер ими сагь-саламат тиртІа. Абидин месел алай, адан хзанни вичин хиве гьатнавай вядеда, Самсама вири четинвилер эхна, кІвалахна кІанзавай.

— И сеферда за ваз багъишламишда. Ихътин мергъяматлу-виляй, за фикирзава, вуна мадни рикливай къуллугъда, мадни заз вафалу жеда. За умуд кутазва...

— Башуьсте, жанаби.

— Ви имидиз килигна, фялейри зур юкъуз буругъдин кIва-лах акъвазарна. Чаз гъикъван зиян хъанатIа, ваз хабар авани?! Авач, — «Зун ви ими хътин фялейрин вагътедай хъфизмач. Абур чахъ галаз бягъсина ава... Батинди яиава,— фикирзава управ-ляющийди.— БуьтIруьк яна рекъизвайбурукай гила инсанар хъанва. Куьн вабади кърмишрай, вагъшияр! Квез тIегъуьн акъатрай, нетIрешар!» — и зиян гила ни эхцигда?!

И касди фялеяр инсанрай такъазвайди Самсамаз фадлай чизвай. Исятда ам мад сефер инанмиш хъхъана. ЯтIани жаваб гана:

— Жанаби, инсан рекъизвай. Фялейриз маса чара хъанач. Абуру буругъ къасухдай акъвазарнач... Абидин ви чешнелу фяле тир. Ада гъамиша пуд итимди къван кIвалахзавай...

— Гъар са хъсан фяледи са юкъуз са 'буругъ акъвазариз хъайитIа, хузаиндин девлетдикай вуч амукъда?! — управляющийдиз хъел атана.— Ви имидиз чна вичи къазанмишайди рах-къурна. Ахътин ф;ялеяр заз ацIанва. Къуьк ядай къван! Чи мя-денра Ирандай, Шамдай, Мисридай атанвай фялейри кIвалах-зава. Чпини къил хкаж тавуна кIвалахзава. Гайидал рази я. Куьн ахпа!

— За Квез хъел гъанатIа, багъишламиша.

— Алад, фена кIвалаха. Мад сефер багъишдач! ...Хузаиндин гъилибандин вири умудар къилиз акъатнач.

Самсама мадни хъсандиз кIвалахзавай, амма агъадин вил квай, ада теклифай жасусвал жегъилди авунач.

— За ваз еке мажиб гузва, жув ахътин пулдикай магърум-мир,— лагъанай эхир ада.— За ви мажиб атIуда, виридаз хъи.ч

къве сеферда тIимил гуда. Закай жуваз панагъ, даях яхъ. Вакай зазни куьмек хъуй...

— КIвалахдилаь алудайтIани, завай зи юлдашар маса гуз жедач, жанаби. Заз диде-'бубади ахътин тарс ганвач. Зак ахъ ия иви квач,— атIай жаваб гана Самсама.

Управляющийди вичин гаф къилиз акъудна: жегъил къул-лугъчидин мажиб тIимиларна. Буругъда кIвалахна, кепекар къачудалди, Самсамаз и мажиб хъсан тир: ина кIелдай, фялей-рихъ галаз алакъа хуьдай, абурун тереф хуьдай мумкинвилер авай.

Вакъиайрик тади акатна: цIуд лагъай буругъ авария хъана, къве фяле къена, пуд залан хирери акIажарна. Самсамавай абу-рун гуьгъуьниз тефена, куьмвк тешкил тавуна акъвазиз хъанач. КIвалахал татай къвед лагъай юкъуз адан тIвар мядендин даф-таррай чIурна. И сефер управляющийди Самсамаз гъич ябни 'анач: адаз хузаин Зубалова вири ихтиярар ганвай. Гъавиляй гзафбуруз управляющий хузаин хъиз ава, адахъ галаз «хузаин» Лугъуз рахазва.

— Бес къейибур кучукдачни?! — гъарайна Самсама. Мадни са жавабни хъанач.

Жегъил ажугъ авай вилералди акъал хъайи ракIариз килиг-11.1- «Фялейри къазанмишайди кIанзава, амма фялеяр ваъ. Ви-дикдай хузаинар мергъяматлу тир

лугъузва. Гила... пис хъанва. Ппс — ваъ, алчах хъанва, азгъун хъанва... Яраб девлетлуяр, хузаинар мергъяматлу жедатIа?!» — фикирзава ада.

6.

Шегъердин куъчейра инсан, цвег хъиз, ргазва. Базардин югъ 1, Инихъ-анихъ хаму балкIанар квай файтунар, шарабанар кизва. Таквадай жуъре инсанни партал авач. Куъчечар къве па-Гахъай тумади ратIанвай къакъан кIвалери чуъкъвезва. Нефес Iлр я. Ракъини кузва. Инсанар, чарабур хъиз, къуън эцягъай-гIани рахан тийиз, гъар сад санихъ физва. Гъардахъ вичин дер-ди ава. Гъерекатзава. Катзава... Михъиз велвелада ава... Алвер-чийрин гъарайри, чпин малдила ийизвай тарифри япар денгза-ва... Цларин кIане къекъверагар, набутар, бейкара ацукънава... Абуруз и вургъа-вурдикай, на лугъуди, са хабарни авач.

Инсанрин лепеди Самсам вичиз кIани патахъ тухузва. Же-гъилдини акоивал ийизвач. Ам гзаф фикирлу я. Къумрал чинал хъуътуъл чIар ва чIулав спелар пайда хъанва. Къилел къакъан кар агалай шапка ала. Пенжекни шалвар нафтIадай къацIанва. ТIипIрийрай кIвачин тупIар аквазва. Валчагъ гъилел вегъенва. Жегъил веревирдрик ква, верем хъанва...

Самсаман гъилер жибинра къекъвезва, абуруз затIни жа-гъизвач. Анжах эрчIи гъиле шалвардин жибиндай шагъи, са шагъи гъатзава. Гъар сефер шагъиди гъилин юкъ, тупIар, цIукI акъур хъиз, кузва. Гъасятда гъил къудгъун жезва... Са геренди-лай мад гъил шагъи аматIа чириз жибиндиз гъахъзава. Мад кузва...

И шагъи жибинда аваз Самсам Бакуда, Сураханада, Биби-Эйбатда, Байилда къекъвез къве варз я. Ам къвед лагъай сефер кIвалахдила алуднава: йифиз къунши казармадиз фидайла, жасусдиз акуна.

Жегъилдиз гишинзава. Вуч къачуртIа хъсан я? Къе ада рузи гъич сивени тунвач. Накъ садра тIуъна... Гена адахъ ина ими, стха, дустар ава. Абурун патавни гъар юкъуз физ, абурун си-вихъ галайди нез Самсамаз регъуъзва. Къази-Мегъамед халудн адаз куъмекар ийизва, амма кIвалах гъеле жагъуриз хъаивач...

Гъинихъ фейитIани, жегъилдин нерихъ къавурмишзавай якIун, хемир квай фан къил элкъуърдай хътин ниэр галукъзава. Сивиз цIаран яд къвезва. «Са верцIи хуърек мус жагъидатIа?»

Мад гъил жибиндиз фена. Мад шагъиди гъилин юкъ кана. Им къе харж авурла, бес пака вучда?

«Шегъер аламатдин чка я, — фикирзава Самсама. — Ииа кашни ава, мекъни, ятIани инсанар иниз кIватI жезва. Чан хуър. Шегъердиз килигайла, хуър женнет я. Хуъре авай къекъверагни, сагъилни гишила амукъдач. Яраб шегъерда мусурманар авачтIа?! Бес ина авай мусурманри садакъаяр гудайди тушни? Бес ибуруз сувабар герек тушни? Сада къванни къекъверагрин дер-ди-бала хабар къадач... Виждан квахънавай хъгинди я...»

Къекъверагар акурла, Самсамаз вичин шагъини абуруз гуз кIан жезва. Ада гъар мумкинвал авайла ганай. Къе... жезвач. «За и шагъи атIа са вил буъркъуъ къекъверагдиз гуда,— къетIна жегъилди. — Зун тек туш. Заз дустарини куъмекзава. Бес и бендеди вучрай?» — шагъи чуъкъвена къунвай гъил жи-

•биндай акъудна. Къекъверагди гуъзлемишзава, жегъилдиз ал-
лагъди девлетар гуй лугъузва, вилерал нагъв алаз ялварзава.
Самсаман вилер чилел экъянавай куьгъне пекина акъуна.
Лдал къзра пулар ала. Абасидилай гзаф ава. Абасидилай гзаф!
Къекъверагдиз къенин тъуьнинди хъанза. Пака ада мад вичин
чка хкъада. Бес жегъилди вуч авурай? Жегъилни къекъвераг я.
Ида це лагъана вичин къил хуъзва, амма жегъилдивай жедач.
Лдак камусди къабулдач. Белки, идалайни кесиб къекъвераг
аватла? Белки, мадни юхсулди аватла? Самсама жагъурзава.
Р>и къекъверагдин пекинал пул алачтла, шагъи гъанал аватда.
Йекерал, яйлухрал цурун пулар ала... Самсам гъалатла хъана:
шлъерэгълийри клеве азай инсанриз, къекъверагрис, набутриз
куьмекзава, абур гишила тазвач.

Самсаман вилик кваз къве луту жегъил физва. Алвердик квай
санрив агакъайла, жегъилрикай сад, ниси маса гузвай яшлу итимдин бармак
къачуна, катна. Иеоиди бармак гвайдан гуьуьшз фейила, къвед лагъай лутуди
нисидин цел къачуна, къуь чукурна.

Самсаман беденди цлаъ къуна. «Вичин хзандин сивихъай тлаана, маса гуз
гъанвай ниси ихътин алчах амалдалди чуьнуь-хуп?! Эгер нисидин иеси зи буба, зи
ими тиртла? Зун кисна акъ-|И ваздайни?!» — чапхунчияр тек тежедайди, абур
чпиз манийвал ппур касдиз къисас хкъадайди Самсамаз чизвай. Са легъезда
мшллу хъана, вегъена цел гваз катзавайди къуна, Самсама адаз векъидаказ
лагъана:

- И целцин иеси валай кесиб я! Регъуь хъухъ! Луту ийир-тийир хъана амукъна.
Вичел инсанар алтлуш жез акурла, ада сас регъвена, лагъана:

— Ахъая, ваз пис жеда. Жуван къилин язух ша!

— Цел иесидив вахце, тахъайтла за вун жандармайрив ву-гуда! —
жуьрэтлудаказ эмирна Самсама. Анихъай бармакнй къецил гапур гъиле аваз
нисидин иеси хтана. Ам вичел къвез акурла, цел гадарна, луту катна.

— Чухсагъул, чан хва,— лагъана ниси гъат хъувур кесибди. — Мад бармакдиз
килигна, за цел гадардач. — Вичин цел къу-тармишай кас уьтмиш жезвайла, ада
гъарайна:

— Я хва, акъваз, жуваз ниси къачу.

— Сагърай, халу,— Самсама вичин «рехъ» давамариа. ...Инсанрин лепеди
Самсам цлакул хъиз, къекъуьрзава. И куь-

чеда инсанар къери я. Япара я алверчийрин гъарагъуиар, я ви-лерал мичливал
гъцдай ниэр амач. Фикирри тухвйла, жегъил-дин риклелай гишинвални алатнава.
Амма клавачер, къуватсуз хъаиа, метлерилай хазва.

Самсам бирдан акъваз хъана. Цлан серин клане са яшлу итимди гъвечи
дезгедихъ ктабар маса гузвай. Гададин риклел члехи бубадин гафар хтана: «Са
манатдилай са акъуллу гаф хъсан я. Манат харж жеда, гаф амукъда». Самсама
ктабрин тлава-рар клелиз, абур гъиле къаз-зхцигиз, башламишна... Эхиримжи
вахтара ада гзаф клелзава, иллаки революциядиз талукъ ктабар, газетар, журналар.

Къамкъамни адалай гуьгъуьна амуькзавач..! «Белки, са метлеблуктаб жагъайтIа...»

Дезгедив мад са гада игис хъана. Сиви чуькьни тавуна, ада ктабрин иесидив са шагьи вугана. Инихъ-анихъ вил вегъена, итимди дезгедин кIаникай хкудна, гададин хъуьчIуьк гъвечIи ктаб кутуна. Гада гъасятда цуькI хъана.

Жегъилдин вилери цIапIрапIар гана. Адаз гъа ихътин ктаб къунши казармадиз къведай къилел чIар алачир «товаришдив» акурди тир. «Ада гъикъван хъсан гафар авай?! КIелна кIанда... Юлдашризни кIелда... Ле-нинан ктаб...»

Самсама гъасятда гъуд ачухна: дезгедал гъекъ хъанвай ша-гьи аватна. Ада, витIни акъуд тавуна, вилералди вичизни дез-гедин кIаникай гъа ктаб гун минетна. Къуьзек хияллу хъана.

— Ам урус чIалалди я,— туьркдалди лагъана иесиди.

— Заз урус чIал чида! — урусчIалалди жаваб гана Самсама-Итимди мили хъверна. Куьчедин къве къилизни вил вегъена,

-ада дезгедин кIаникай ктаб хкудна, жегъилдин хурудик кутуна. Самсамаз хазина жагъай къван шад хъана. Итимдиз «чухса-гъул, зун ви патав мадни хкведа» лагъана, ам юлдашрин къилив хъфена...

7.

Самсамни Къамкъам Бакудиз атаиа къуд лагъай йис жезвай. Икъвап вахтунда абурувай садрани хуьруьз хъфиз хъанвачир, вучиз лагъайтIа, сад лагъайди, вахтар лап фад-фад акъатзавай, къвед лагъайди, сакIани гъилихъ са шагьи-бисти жезвачир. Хзан-диз гъардаз са савкъват гвачиз гъикI хъфица!? Дугъри я, са шумудра стхайри пампаоияр, дуьгъуь, шекер, чай рахкъурнай. «Им лап гада-базар хъана,— наразивилелди фикирзава Самса-ма.— Хуьр михъиз рикIелай алудун жезва. Ци къванни хъфи-да... Дагъдиз фида, гуьлчимен яйлахра къекъведа, са гавни яда... Ирид булахрай ядни хъвада...»

Самсам «Фарукъ» тешкилатдин член хъанвай. Адан хиве югъ-йифди къилиз акъудна куьтягъ тежедай къван тапшуругъар авай. Ам йиса къведра хузаинри кIвалахдилаьни алудзавай: мез яргъи, шулугъчи фяле садазни герек авачир.

Къамкъам сад лагъай йикъалай ракъарал, буругърал, ма-шинрал ашукъ хъана. Ам гъамиша ачарни кIута гваз са вуч ятIа-Ип расунал, са вуч ятIани теснифунал машгъул тир. Инженердилаь вилер алуд тийиз, жегъилди фикирзавай: «Ам дидеди хапа, зун дуьгведи ханач хьи, закайни инженер жеда». Адаз чине-и.Ип тарсариз фидай, ктабар кIелдай вахтни амуькзавачир. ЧIехи Етхадин вири тапшуругърикай ада сад мнхьидаказ къилиз акъуд-Иввай: казармада фялейриз кIелиз-кхъиз чирзавай.

Къве стхани фялейриз къвердавай гзаф панагъ жезвай. ...Нубатдин тарсунилай гуьгъуьниз, жегъилар хъфейла, Ива-на Къази-Мегъамедаз лагъана:

— Вуна и стхайриз фикир гузвани? Сад чи итим я, садни — машинрин.

— Ам вуч лагъай чIал я, Ваня?

— Самсамаз фялейрихъ галаз кIвалах тухун хуш я, Къам-къам, лагъайтIа, ракъаринни мащинрин дуст я. За ваз лугъун: са бубат шартIар хъайитIа, адакай зурба инженер жеда. Эхъ,

эхь! Касдихъ кьил ава. Дугъри я, захавални ква. Адаз исятда буругъдин кІзалах залай хъсан чида, лагъайтІа, вун тажуб жемир. За вири кІвалахар Къамкъамал вегъизвайди я. Адавай куьмек тІалабиз къунши буругърайни кваз къвезва...

И Гафари Къази-Мегъамед шадарна: адан пІузарар, спелар» юзана.

— Заз икъван месэлаяр чизвачир. Хъсан я. Чаз, Ваня, рево-люционерар хъиз, чи руьгъ квай инженерарни кІанзава! Гъамни чи итим я,— разивилелди лагъана ада.

— Лап дуьз гаф я.

— Ваня, ина чаз камаллу жегъилар ава: Самсам, Къам-къам, Мамед... Лекьер я, лекьер! Анжах абурун луварал гъеле цІакулар акъалтнавач. ЦІакулар акъалтайла, къармахар кІеви хъайила, ахпа хузаинрин язух жеда... Эхь, Ваня, чна абуруз фад-фад лувар ахъайиз куьмекна кІанда... Ахпа абуру гадкІида гъа...

Дустарин суьгъбет Абидина къатІна: шулу хъанвай фяле, ри-кІиз санал къарай текъвез, аса гваз къекъвезвай.

— За квез са хабар гун,— лагъана ада.— Исятда Муг-Ра-гъай чи са мирес атанвай. Адан гафарай, Сфи-бубади. вичин хтулриз мехъерариз хуьруьз хъша лугъузва.

— Хъсан хабар я. Гадаяр мус хъфизва? — жузуна Къази-Мегъамеда.

— Абур къве рикІин хъанва.

— Вучиз? Къелетар тавурай.

— Пул кІватІиз хъанвач, сусариз пек-партал гвачиз гъикІ хъфида?

— Самсамавай пул кІватІиз тахъун чи тахсир я, Ваня. Жегъилриз мехъерар чна ийида!

Са йикъалай Самсамаз Къази-Мегъамедан патав эверна. «Яраб вуч лазимвал аватІа?» — лагъана, гада, рикІиз залан хъана, большевикар кІватІ жезвай чинеба кІвализ фена. Къази-Мегъамеда адаз чай хъун теклифна. Ахпа хуьруьн хабарар — мехъеррин меслятар арадал вегъена.

— Лап хъса-а-ан. Вижевай кар я... Хъфида ман,— шаддиз лагъана Къази-Мегъамеда.— Мубаракрай!

— ГъикІ хъфида? СакІани жезвач...

— Чун гъавурда ава... Самсам, Комитетди ва чна, ви дуста-ри, куь, къве стхадин, сусариз савкъватар гъазурнава. Къачу! Мехъерар ая. Анжах сусарни галаз къведни фад-фад Бакудиз хъша,— бубади хъиз лагъана, Къази-Мегъамеда Самсамал чІулав тумаждин дулу чанта яргъи авуна.— Зунни мехъеррик хкве-дай, гъайиф мумкинвал... авач... Регъуь жемир, къачу!

Жегъилдиз лугъур гаф амуькнач. Ада вичин дустарихъ, «Фа-рукъдихъ» ихътин къуват аза лагъана ф,икирнавачир. Самсама Къази-Мегъамедан гъилий чанта къачуна, адак шадвал, инан-мишвал акатна... РикІел Къази-Мегъамеда вичи гилани мехъер тавунвайди хтаиа. «Бес вуна вучиз мехъерзавач?» — мецел атай суал Самсама акъвазарна. Адаз Къази-Мегъамедан мурад халкъ .азад хъайила мехъер авун тирди чизвай...

Стхаяр, хузаинривай ихтияр къачуна, хуьруьз хъфиз гъазур хъанвай. Мехъерар патал вири кІани-дакІан качуна тахтадин чемоданра, гъебейра тунвай. Рекъиз экъечІиз кІаизавай декъикъайра казармадиз са жегъил фяле хтана.

— Самсам,— лагъана ада, нефес-нефесдихъ текъвез,— Къази-Мегъамед халу дустагъда туна!

— Вуч?! —: Самсам серсер хъана: вилер къецихъ акъатна, «Иниз элба-эл мазутдин ранг яна.— ГъикІ?! Фад суьгъбет ая кван!

— Пуд лагъай буругъдал алай фялейриз хузаинди мажиб тагана къве варз я. Себебни ам я хьи, абурун буругъди тІимил нафт гузва. Фялейривай, чІал тийижиз, хузаин чпин гъавурда дуьз тваз жезвач. Я хузаиндизни абурун гъавурда акъаз кІан-завач. Эхир абурухъ галаз, буругъни акъвазарна, Къази-Мегъа-мед халу фена. Ам вичин контордиз атана акун кумазни хуза-инди, са гафни лугъун тавуна, жандармайриз эверна, ам къаа туна. Исятда КъазигМегъамед халу Биби-Эйбатдин дустагъда ава. Фялеяр вири кІвалахдила алудна. Гила азни кІвалах, амач,— шел кІлана, лагъана жегъил фяледи.

Са шумуд декъикъа Самсам хиялри тухвана, адан пел, гъу-тар агаж жезвай. Ахпа атІуз-атІуз серсер хъанвай стхадиз ла-гъана:

— Къамкъам, чун Къази-Мегъамед халу дустагъдай ахкъуд-далди хуьруьз хъфидач. Вун исятда дустагъханадин варарихъ-алад. Ана вуч хабар-тер аватІа чирна, контордин вилик хъша. Вун, дуст кас,— Самсам фяледихъ элкъвена,— куь буругъдин фялейрин патав алад. Абур вири контордин вилик кІватІ хъуй. Зун Ваня халудин патав фида. Чун вири контордин вилик кІватІ хъижеда.

Жегъилар гъарма сад санихъ фена... Самсам акунмаз, Иван,. буругъдилаи звичІна.

— Хийир хабар?! — жузуна ада.

Самсама суьгъбетна, гъалаба квай нахуш ванцелди жузуна:

— Чиа гила вучда, Ваня халу?!!

Иван фикирри тухвана, ахпа ада лагъана:

— Биби-Эйбатдин дустагъдай Къази-Мегъамед ахкъудун са акъван четин туш. Им хузаиндин вичин эмир я. Шегъердин чІе-хибуруз гъеле хабар авайди туш...

Абур ихътин меслят хъана: исятда Иванни Самсам ва мад са шумуд фяле хузаиндин патав фида, абуру Къази-Мегъамедак са тахсирни квачирди субутарда, ам ачухун истемишда; эгер тавуртІа, вири буругъар акъвазардайди, чпин тІалабун кылиз. акъуддалди садни кІвалахдал экъечІ тийидайди малумарда.

Буругъар са сятда акъвазарунилай хузаиндиз вири дуста-гъар менефис¹ авун хийир тир. Иванани Самсама икІ фикирна-вай. Гъаятда кІватІ хъанвай жемят акурла, абурун векилрин истемишунриз, шартІуниз яб гайила, управляющий хияллу хъана. Амма ада фикирна: «Къе за и къеркъешриз кІанивал авуртІа, пака абур зи къамал акъахда. ИкІ виже къведач. Урусатда фялейри чпиз тІалабзавай ихтияяр ибурузни кІан жеда... Зи гаф къаиун хъана кІанда!»

— Къази-Мегъамеда вичин жаза чІугвада. Эгер куьне гзаф къалмакъал авуртІа, куьнни за гъадан патав ракъурда,— хузаиндин гъилибанди гъербер-зербер авуна.— Фялсйрин кыл какадармир! За квез къадагъа ийизва! Ахлад кІвалериз!

— За Квевай мадни са фикир авун тІалабзава,— секиндиз лагъана Ивана.

— Квахъ инай! Чулавбур патал вучиз ви кыл тІар жезвайди я?!

— Чун вири стхяяр я! — уьтквемдиз жаваб гана Ивана. Фялейрин векилар контордай эхкьечІна. Иванахъ галаз кушкушна. Самсама кьуд-вад кьуват квай хьтин фяледиз лаІгана:

— За, мастерскойдиз гьахьна, сиристав яда. Къуй, кІвалах акъвазарна, вири фялеяр инал кІватІ хьхьуй. Куьне зун атІа кьве жандармадин гьиле твамир. Сад-садав агатна, сихдиз акъваза! Гиманлу жемир гьа!

Фялеяр рази хьана, Самсам садлагьана мастерскойдиз гьахь-па. Жандармайри адан ният кьатІана, абур гьарайиз-гьарайиз Самсам кьаз атана, амма фялейри рехъ атІана.

Садлагьана сириставдин рикІик кьалабулук кутадай ван акьатна. Пакамахъ и ванци фялейриз кІвалахдал, нянрихьни кІвализ эверзавайтІа, исятда са вахтни тушир. Исятда и ванци куьмекдиз эверзавай. Са-са буругьдал алай фялейри, кІвалах акъвазариз, контордихъ гьерекатна.

Сириставди контордай ийир-тийир квахьнавай управляющий,

¹ Менефис — вахт тахьанмаз ачухун.

приказчяр акъудна. Жандармаяр инсанрин кьеледал элкьезе-ва. Санлайни тІем акакъзавач. Дар дакІардай, сириставдин турба гьиле кьуна, Самсам аквазва. Управляющийди, жан-дармайри адаз гьутар юзурзава, сас регьезева, тапанчяр туь-кІуьрзава.

Са арадилай контордин гьаят нафтІадай кьацІай фялейрни ацІана. На лугьуди, инал суварин (гузанар пайзава. Самсам гумрагъ хьана, сиристав акъвазарна кьецецл зкьечІна.

Вири Самсамаз килигзава. Вичин рикІик квай гьерекат ява шарна, жегьилди сифте яз халкьдин вилик туьрк, урус ва лезгн чІаларалди ихьтин гафар лагьана:

— Фяле стхяяр! Чи хузаинди пуд лагьай буругьдал алай фя лейриз кьве вацран мажиб ганвач. Абурун папар, аялар гишплл ава. Пул тагунип себеб буругьди тІимил нафт гун я. И кеспІІ фялейрин арза таржума авун патал контордиз Къази-Мегьамг І стха фсна. Са гафни рахун тавуна, управляющийди ам дуста! І да тваз тунва! — Инсанрай наразивилин сесер акьатна.— ИсяІ да Къази-Мегьамед Биби-Эйбатдин дустагда ацукьнава. Чу| икІ меслят жен: пуд лагьай буругьдин фялейриз вирн мажІІ хгудалди, Къази-Мегьамед юлдаш дустагдай ахчухдалди чу| садни кІвалахдал зкьечІдач! Куьн рази яни? Фялеяр! Чун с І І тахьайтІа, чаз хузаинри кІур гуда!

— Рази я! — кьери сесер акьатна, амма «ваъ» лагьаи ми хьанач.

Майдан секин хьайила, Самсама жузуна:

— Вуна вуч лугьуда, жанаби управляющий?!

ЯнІу руфун квзй зурба итим, сиве сав/авайди хьиз, акьпІІМ навай. Самсама вичин суал тикрар хьувуна.

— А гурбагур биши хьанвани?! — жузуна са фяледи. Управляющийдин вилерикан и арада хузаиндиз жезвай

яндин кьадарар карагзавай: «Пака, муькуь юкьуз... мадпн І нн| зиян жеда. И миллетдихъ галаз кьил кьун герек авайди туш фикирна ада.— И чалпачух куьтягъ хьанайтІа?! Хузаиндп зарар хьайитІа, зун кьуллугьдилай алудун мумкин я...»

156

— Рази я,— эхир ифей сес акъатна.

— Фялеяр, тади качумир. Алай чкайрал акъваз! — лагъана Самсама юлдашрин юкьвай. — Рази ятIа, фарман кхьихь, чар ав пще! Къази-Мегъамед инал хкваш!

Управляющий, фикир-хиял авуна, пеле гъил туна, контордиз эмирдшI чарар кхъиз фена. Са арадилаи къуллугъчиди къве чар-гъана, сад — фялейриз къве вацран мажиб хгуниз, муькуьди — Къази-Мегъамед дустагъдай ачухуниз талукъ тир. Къве чарни Самсама жемьтдиз ван а:къалтна кIелна, фялейри капар яна.

Самсамни Иван, фялейрин юкьва аваз, дустагъ. ханадин ва-р.чрихь фена. Чар вугайла, ракъун ракъ ачух хъана, анай сивел гъвер алай Къази-Мегъамед эхъечIна. Ам гъасятда дустарин Ирадиз аватна. Са-садан гъил къаз, ада фялейриз «чухсагъул» Вугъузвай, анжах гъамиша хци вилера тайинсузвили агъавал (Йнзвай. КIвализ хкведай рекъе Къази-Мегъамеда жузуна: | Самсам, вун гилани хуьруьз хъфенвачни?!

— Ваъ!

- Ахлад, зи дуст... Гежел вегъимир. Югъур хъуй! — Къази-Мегъамед гъавурда акъуна, ада жегъил къужахламишна.

- Гила, Къази-Мегъамед, чи лекъери лувар ачухзава! — Ихдивди лагъана Ивана.

- Эхъ, эхъ! Вахт я, вахт! — тестикъарна Къази-Мегъамеда.. Дбурун уьмуьрдин гатфар алуькьзава...

Ирид лагъай къил **КСАНВАЙ ПАГЪЛИВАН**

1.

|Къад лагъай асир алуькьна.

русатдин шегъерра, Бакуда фяле синиф тупламиш жезвай

|м Дагъустандин хуьрерани къызгъин гъерекатар къиле-

•физвай. Дагъвияр яваш-яваш диндин, агъзур йисара дурум гайи ктIай адетрин, авамвилин есирдай эхъечIзавай. Уьмуьрдин чарх цIийи гъерекатдик акатзава. Чехи хуьрера капитализмди вичин зериф цIирер ачухзавай: сифте карханаяр — рухвар, халичаяр, сумагар храдай мастерскояр кардик акатна. Зегъметчи инсанар истисмардайбурун къадар, истисмардай рекъер къвердавай ар-тух жезвай...

Муг-Рагъа са бегдин, Айдабаган, чкадал, ам къейила, къве бег пайда хъана. Къубадиз катнавай чIехи хва, Сарухан, вичин хзанни галаз.хуьруьз хтана. Мирима, гъвечIи стхади, адаз чин ачухна хуш-бешни авунач: чIехи стха хтун адаз залан тир. Девлетлу буба къейила, рухвайрин иштягъар ачух хъана.

Бубадин жуьмяярни хкат тавунмаз Сарухана кIвализ хуь-руьн кавха, къази ва шагъидар гъана. Ада гъвечIи стхадиз ла-гъана:

— Къе чна бубади чаз тунвай ирс: мал-девлет терика ийида. Пака жедай наразивилер, гаф-чIал къе хъана алатрай.

Айдабега, вичел чан аламаз, гъвечIи паб аяларни галаз, къилди кIвалер, мал-хеб гана, чара авунвай. Терика ийизвап чкадал гъана гадайрин дидени ацукъарна: ада девлетдин гъи-нал вуч алатIа лугъун лазим тир. Авай-авачир тайинарна, вири са

чарчел кхъеиа, къази терикадив эгечІна. Миримаз вичин кІвалер хъуниз килигна, бубадин кІвалер Саруханаз акъатпн. Диде, уьмуьрлух и кІвалера дуланмиш хъайиди фикирда къуна, ам чІехи хцихъ галаз амукъун икьрар хъана.

— Адет яз, диде гъвечІи хцихъ жедайди я! — лагъана Сар) хана.

— Бес ам вичин кІвалерай чна гьикІ акъудда? — жавабдпп чкадал жузуна къазиди.

— Зи патахъай фикирмир, якъази. ГилакІваляй катдай ну бат зиди я,— шел ккІанвай ванцелди лагъана чичІекдин япи квай Магъиханума.— Имни заз мад са гъам-гъусса. Заз, ви гъ! раз чизва, хва. Гъейрат гъинава?!

Рухваря къведни киснава. Миримаз дидедин язух къвезва,

158

ам вичихъ хъана кІанзава, амма чІехи стхадин хъиляй са гафни рахазвач. Хеб-мал пайдай вахтунда чІехи стхади вичиз гзаф акъудун истемишзава:

— Зун къураба хъана, Мирим, гъуьчІ хъиз, бубадин къва-лав. Чаз сад хътин паюн дуьз туш! Зиди гъибет туш, керчек лу-гъун я.

Ада виликамазни къази икІ авун патал алакьарнавай. Лмма къазидивай шагьидар алай чкадал шариатдин къарадаяр чІуриз жезвач, Саруханакай фикирзава: «Дапур вичин гигинал ■Ілкъведайвал, идаз авайдини вичин акъатай нефс ацІу-рун я».

— Эгер вуна зи бубадин мал дуьз терика тавуртІа,— лагъа-На эхир Мирима,— за Жамалдин-эфенди гъида! Вуна авур те-рика дуьз туш! Шариат чІуриз ви гъадди вуч я?!

Къазидин руьгъ дабандиз аватна: терика авурла вичиз акъат-Іннай паюникай ам и рагъ алай юкъуз магърум хъун мумкин гир. Ада вичин гьерекатар гъар къадамдин къилиз дуьз алцумиз хъана. И кар Саруханаз ерли бегенмиш жезвач. Мулкар паюн м.Ідни четин хъана: гъар са стхадиз жезмай къван гзаф мулк кІанзавай. Сарухана лагъайвал, хеб-мал азардини хиритІда, мулкар гъамиша авайвал амукъзава.

Эхир терика куьтягъ хъана. Къазиди вичизни пай акъудна. Чарар-цІарар кхъена, къулар чІугуна. Гила цІийи беглери тІуьн-н тешкилун лазим тир. ЧІехи стха гъвечІидаз, гъвечІиди чІе-ШІдаз килигна: садан папани хуьрек гъазурнавачир.

Лйдабеган рухвайри бубадин ирс пай авур гъадиса вири хуь-| малум хъана. Агъсакъалри, са тІуб цавуз хкажиз, лугъуз-|>.|и «Писди такунмаз хъсандан къадир чир жедач!»

Сарухан (адакай садлагъана Сарухан-бег хъана) яхцІур-дплан виниз яшара авай итим тир. Адак са хъсан хесет квай: йИШНдн чинал лугъудай. Жегьил вахтара Сарухан мердни тир, І І. ПНІЛЯЙ ам бубади кІвалерайни чукурнай. Гила адак гъа хесет-Пн кумачир. Ада вичин кІвализ анжах округдинни участокдин Інимар, кавха, къази илифарзавай, абурувай са вуч ятІани тІа-

лабзавай. Сарухан акваз-акваз мишекъат жезвай, кесиб инсан-ривай адахъ галаз рахаз жезмачир.

Чехи стхадин амалрилай Миримани чешне къачузвай. Вичиз «Мирим-бег» лугьун тавунмаз, ада, бубади хьиз, гьатта саламни къазмачир: ич тарцивай яргъаз аватдач.

Са пакамахъ сувуз фейи жемьтдин нехир элкъвена, гъарай-дин ван ацалтна, хтана. Итимар, дишегълияр маларин кIвенкIвел фена. Нехирбанри лагъана:

— Чи малар Сарухаиан нуькерри мад сува тадайвал туш: анаг бегдин чка я лугъузва.

Цувад-къад кас викIегъ лежберар, лашар, къуьквер къуна (гапурар юкъва авай), нехирни вилик кутуна, сувуз фена. Са 'Сятдилаи хьиз хъиле-хъиле кузвай лежберар сувув агакъна. Лбур атун гуьзлемишзавай цIийи бегди нуькерар сувун пипIел акъваз-навай. Салам-калам хъанач.

— Сарухан! — лагъана яшлу уьзден Ярмета.— Вучиз вуна чп малар чи чкада тазвач?!

— Им зи чка я! — туьнтдиз жаваб гана Сарухана.

— И сув гъамиша жемьтдинди я! Гъала, гадаяр, малар! Абур ЯИ акъуддатIа, чун килигда!

Нехир сувуз гъахъна. Нуькерриз нехирдин вилик пад къ.п кIан хъана. Уьзденар абурал къуьквер гъаз фейила, бег нуьке-рарни галаз катна.

— Чун хъфена виже къведач, — лагъана Ярмета.— Абур исятда хтун мумкин я.

ДуГъриданни, са сятдилаи хьиз Сарухан вичин нуькерарня участокдин наиб Шамхал галаз хтана. И сув къун АйдабегаI мурадрин мурад тир. Амма адавай, жемьтдикай кичIела, жуьр И хъаначир. Бубадин фикир рухвайриз малум тир. Саруханаз б) бадин -мурад къилиз акъуддай къаст авай. Наибди лагъана:

— Жемьт! И сув Сарухан-бегдинди я. Куь малар инай акъ) — поручикдин погонар алай жегъил наибди дамахдивди къ.п.пш спелар юзурна, адан чина, нур гузвай вилсра, агъайни гъерекаI ра вичин къуватдихъ инанмишвал авай.

— Вуна квелди субутарда? — жузуна уьзденри.

— Адаз шагъидар ава.

— Вужар я? Абур инал гъваш!

— Абур инал акъазвач. Куьн кимел хъша.

— Шамхал! — лагъана Ярмета.— Ваз и гафар лугъуз регъуь-ни тушни?! Квез вучиз гъамиша гъарам кIанзава? И мулк гъами-ша жемьтдинди я, гъакI яз амукъни ийида! Шумуд шагъид куь-не гъайитIани, чун гзаф я. Пуд шагъид гзаф яни, пуд виш?!

— Ам куь бег я! — лагъана наибди.

— Чаз беглер чидайбур туш!

— Мурсал ханди Саидан вилер хьиз, за ви вилер акъудда! — бегди Ярметал гапур туькIуьрна.

Уьзденар наибдални беглерал тепилмиш хъана. ЦIийи бег, адан итимар, наиб хуьруьз кат хъууна.

— Гъарамзадаяр! Гъашеркаар! — гъарайна абурун гуьгъуь-пиз уьзденри.— Руфун вилик квай пажар! Са къаблама ник-некъ авачир кесибрин сув кIанзавай кускафтарар!

— Абуру чун гила секин тадач,— лагъана лаш ченедик ку-туна акъвазнавай уьзденди.

— Са затІни жедач. Кацик лувар хъанайтІа, нуькІверин тум хкатдай,— айгъамдалди жаваб гана Ярмета.

И дуьшуьшди хуьре зурба наразивилер, гьулгъула туна. Же-мятди ачухдиз Саруханаз, адан шагьид Магъмуд-эфендидиз, иуькерриз, набдиз себ-сив ийизвай, гьатта цуькІуьнарни ве-рьизвай.

— Жемят сад хъайила, шариат катда! — лугъузвай уьз-ценри.

Жемятди Магъмуд-эфенди мад сефер беябурчивилелди мис-І.Імпдай акъудна. Адаз вичин чинал и дуьньядал алай къван пис ГВфар лагъана, экъуьгъунар авуна. МискІиндай хъфена, месиз 41 І.ай имансуз эфенди мад къарагъ хъувунач. Эхир Муг-Рагъ-п,||>a адан алачиз рахадай кІуфукай азад хъана... Бубадин чка І І.иІ хци, Манафа, хкъуна.

Жемятдик къалабулук мадни са карди кутазвай: инсанрин рикІ алай, вирида гьуьрмет ийизвай Жамалдин-эфенди къверда-вай дегіш жезвай. Ам акваз-акваз Сфи-эфендидивайни Алима-вай къакъатзавай, Саруханавни Миримав агатзавай.

— Жамалдин-эфенди,— лагъана садра зарафатдив гутуна уста Нуфталиди, — ваз беглери куьк тикейр гузвай хътиняхъи?! Хуьре ви ад акъатнава. Килиг гъа: им садан киледални кІукІ та-хъана физвай дуьнья я. Ваз беглери ви киледал кІукІдай хъиа? жемир. Види «недач, недач, кІуьд афар я» туштІа? Ширин меци гьуьлягъ тІеквендай акъуддатІани, халкъ адахъ инанмиш та-хъун мумкин я.

Жамалдин-эфендиди вичиз икІ лугъун гуьзлемишнавачир.. Чинин рангар яру хъана, ада жаваб гана:

— Уста, вун гьалатІ я. Квез беглер гьакІ, са гьахъни авачиз, дакІан я. Зун виридаз, аллагъдин лукІариз хъиз, са виляй та-машзава.

— Эфенди, чи сув аллагъдин «лукІварив» вахгун патал ваз шагьидвал ийиз кІан хъунухъ — имни ви са виляй тамашун яни?

Жамалдин-эфенди лап кІеве гьатна. Сувун патахъай ша-гьидвалзавай ксар вужар ятІа, вири гьеле малум туширтІани,. набдин сивяй Жамалдин-эфендидин тІвар акъатнай.

— Зун анрик квач, уста, секин хъухъ,— эфендиди табна.

— Гъаяман, ваз вири гъашиз кІанзава гъа?!

— Ваъ, уста. Зиди гъаш авун туш. За набдиз жуван фикир лагъанай: бес сувук бегдин пайни ква, гъамни жемятдикай я.

— Эфенди, чаз вун гъамиша халкъдиз истеклу яз амуькпл кІанзава. Гафар къекъуьрун ваз кутугнавач.

— Уста, уьмуьр тухун гзаф четин я. Зани жуван гележегдп кай фикирна кІанзава,— эфендиди вичин ажузвал хиве къупа.

— Ваз чиз, эфенди, гележег девлетлуйринди яни кесибрип" Куь ктабра гьикІ кхъенва?

— Уста, дуьнья девлетлуйринди я, гележегни — гьакІ. — Вун гьалатІ я, эфенди!

2.

Сфи-эфендиди, айвандал ацукьна, фарс чЛалалди «Кабус-наме» ктаб кЛелиз сухтайриз, гъвечИи хтулриз адан мана суьгь-бетзавай. Гъаятдай уста Нуфталидин ван акъатна.

— Ша, ша, уста! — теклифна эфендиди. — Багъишламиша. Ацукъайла къарагъ жезмач, къарагъайла ацукъ.

— Яшар я ман, эфенди, яшар! Мад вучда... кЛелзавани?

— Эхъ, хва. Мухтасар ', вири таб я, илим — гъахъ. Сухтаярни хтулар куьчедиз экъечІна.

— Уста, вири хуьр вуна рушан сурун къванцел атІанвай шикилдикай рахазва. Накъ фена, зунни тамашна... Гуьзел суь-рет хъанва. МискІиндин айвапдии къава авайдалай са кІусни усал туш. Машаллагъ! — рикІин сидкъидай тебрикна Сфи-эфен-

ДИДИ.

— А аял гъич зи рикІяй акъатзавач, эфенди,— устадин виле-рикай Бикедин къамат, адан сурун къванцел атІанвай шикил карагна: абур сад-садаз гзаф ухшар тир. Залан нефес алахъна, Нуфталиди суьгьбет дегишарна: — Сфи-буба, дуьнья секинза-пач. Цавун кІан шулугъ я. ТГурфан акъатдай хътинди я,— ада эфендндиз хуьруьн хабарар гана.

— Девлет, чан хва, залум шеъ я. ГъакІ хъайила, чи бубайри лугъуда: «Ваз ам гъихътин итим ятІа чириз кІанзаватІа, адав ■евлет гице». Саруханни Мирим нин рухвар я, абурун буба вуж гпр, абурун зат вуч я?! Квез абурукай вужар хъана кІанзава? Гъулягъдин какадай гъулягъ акъатда, лифрен какадай — лиф... Вун ви аллагъ, на вуч лугъуда?

— Сфи-эфенди, чаз абурувай кІанзавай затІни авач, анжах чуп секин турай.

— Я чан хва, хъсанвал жезвачтІа, писвални мийир лагъан-Іайди я. Писвал тавун — гъам хъсанвал я. Эгер абуру писвал

Мухтасир — куьрелди.

тавуртІа, абурун къвалай кидав' зкъечІда. Гъардаз вичиз тІе-биатди ганвай пай ава: сада цуькведилай вирт къачузва, сада — агъу; сад йиф атайла катзава, сад — галтуг; сада дяве хка-дарзава, сада гапурдив ямир лагъана кикІизвайбурун рикІел яракъ гъизва... Дуьнья я: са куьнални тажуб жемир, вуч лагъай-тІани, хъунухъ мумкин я лагъ. АхътІин девирар къведа хъи, чун инал рахай гафар Бакуда авай Самсамазни Къамкъамаз ван жеда...

— ГъикІ хъана? Хтулар ахкъатнавачни?

— Чи вил рекъик кваз гзаф вахт я. Абур гуьзлемиш тахъхана Агъмедни тъамишалугъ дуьньядиз фена. Рагъмет хъуй вичиз! — къведани дуьба кЛелна, гъилер чинай эвяна.— Амин! — Зун фи-дач, зун абур ахквадалди акъвазда...

— Я эфенди, аниз садрани тади къачумир. Чаз гъеле вун, ви акъул герекзама... Зун вал гъамиша тажуб я. Вун ктабрикай ик-рагъ хъанвачни? Вуна абур гъикъван кЛелда?

— Ва-а-аъ, чан хва, ам гаф туш хъи! Ктабар — им девлет, им акъулли суьгьбетчяр, им вири дуьнья я... Зи вилер зайиф хъанва. КЛелдайла, ктаб яргъа къуна кІанзава. Яргъа къурла, гъилер зурзазва... Самсама заз Бакудай цІийи чечмегар хкун лазим я. Ахпа регъят жеда...

Алиман суса итимрин вилик суфра эКяна, гъезер-пашадап истиканар акъудна, чухъвена, абура гъенена — ципиЦрин ши-рин миже цана.

— Дадмиша,— теклифна Сфи-эфендиди.— Турши-мезе ня-мет я.

— Алим аквазвач хьи?

— Алим? Алим муаллимни я, лежберни. Мектебдай хтаиа, никИз фенва. Адан кефи Жамалдин-эфендидикай ханвай. ВичИИ мектебда кІвалах тавун меслят къалурна лугъуда...

— Адани гила, буба, яваш-яваш чІихзава. Сфи-эфендиди къил галтадна, лагъана:

¹ Кидав — чІехи тІур.

— Заз ванер къвезва... ШункІуник твар хъайила, вечерен би-бик-жагъа яру жеда, ада кІекрен жуьре гъараярда, хва. Чун аои тахъуй, я аллагъ! Къуьлуьн фаз ракъун руфун кІанда. Бес!

Уста Нуфталиди хъверна. Ада эфендидиз вичинни Жамалди-нан арада хъайи суалрикайни жавабрикай суьгъбетна.

— Чан хва, инсандихъ виждан кІанда, виждан! Айдабеган рухваяр-фендигарар гъавурдик ква: абуру хуьре авай карч алай итимар чпин патаз гъизва, мумкин я, вазни мез-гъвел ягъун. Му-къаят хъухъ... Ихътин эхир мумкин тирди чиз, за Алим мискІин-диз ракъурайди туш. Зун гъахъ хъана...

Сфи-эфендиди валчагъдин къултухдай къизилдин зунжур галай, гимишдии къалпагъ алай оят акъудна, ам дамахдивди ларкъна ачухна, са вил яна, лагъана:

— КапІдай вахт я, уста.

Къведни, дастамаз къачуна, кІвалин юкъвал, чинар къибле-дихъ элкъуьрна, нисинин капИз акъвазна: Сфи-эфенди вичин Йици халичадал, уста Нуфтали — михьи кІуртунал. Ахпа абуру чиин суьгъбетар давам хъувуна.

— Ви шикилар, суьретар гъикІ ава? Чугвазвани?! — жузу-на Сфи-эфендиди.

— Ава, буба. Яваш-яваш. Са бязи шикилар за урусрин эф-серриз масани гана. Къимет авай затІар я.

— Къизил тІимил авайвиляй багъа я. Вуна а пеше давамара, жуваз шакІуртарни яхъ. Къуй, виридаз чир хъуй. Алакьунар Івай ксар майдандиз акъатрай. Чи миллетдикайни дуьньядиз Іабар хъурай... Са бязи устаяр хъиз, сир гваз физ кІан жемир. Ни дережа, хва, мадни гъуьндуьр хъуй!

— Сфи-буба! Гуьзайдин хъуй! — гъарайна са дишегълиди и.аятдай.— Самсамни Къамкъам — ваз, муштулух — заз!

— Чухсагъул, чан бала! Муштулух — башуьсте! — къужадик испачавал акатна, ада Селимат къаридиз эверна.— Зи чечме-рпр хтана! — лагъана ада вичи-вичиз.

- Вуна вуч лугъузва, буба? — жузуна уста Нуфталиди.

- Зи вилерин нурад хтана!

— Вувв, ажеб кар хъаначни! — муштулух гун патал са къуж-гъур какаярни гваз, Селимат гъаятдиз эвичІна.— Накъ чи ай-вандин тарцел керекулди гъарайзавай. За лагъана: «Хийир ха-бар — заз, са киле мух — ваз». Гана кІанда...

3.

Иифиз атана къазахри Ярмет месикай хкудна, папайни кІвал аЦІай аялрай гъарай физ-физ, душтагъдиз тухвана. Гъарай-эвердин ванцел къуншияр кІватІ

хъана. Мукъва-къилияр участ-кадин рақларихъ фейила, наиб авачир, ам лазим эмир гана, кІвале секиндиз ксанвай. Нуькерди абуруз пакамахъ атун мес-лят къалурна. Пакамахъни наибди арзадиз яб ганач. Ярметан хзан гъижран чІугваз амукъна.

Са шумуд йикъалай суд хъана. Ярметалай Сарухан-бегди, адаз вич рекъиз кІан хъана лагъана, арза кхъенвай. Къве патан шагъидризни яб гана, судди ихътин къарар акъудна: Ярметал пачагъдин хазнадин хийирдиз къве яц жерме элитІин, жемят-дин сувун са пай Сарухан-багдинди яз гъисабин.

Ихътин къарардин ван хъайила, муграгъвийрин наразивилип къадар хъанач. «Дуванбегрихъ я эдеб амач, я гъая!» — лугъуз-вай абуру. Садбур Сарухан рекъиз гъазур хъана, садбур — къа-зидал тепилмиш жезвай, садбуру губернатордиз арза кхъидай вал хъана. Виридак гъуьрс акатнавай. Ам.ма садан ниятни къи-лиз акъатнач: округдай атанвай къазахри гъам наиб, гъам Са-рухан, гъамни къази мягъкемдиз хуьзвай..

Ярмет яргъи буйдин, чиник цІегъре гелер квай, цІару вилер авай итим тир. Ада вичин уьмуьрда чарадаз са зиянни гайидй туш, гъич анихъ галай касдин цицибдиз кишни лагъанач. АтІп юкъуз адавай сува бегдал къуьк хкажун хъана. «Жерме, гъикІ ван ам чІехиди ятІани, зал илитІрай. Лугъун хъи, къази гъахъ ;\ Бес и вири жемятдин пай квай, агъзур йисара ада ишлемипт.І вай сувун са пай Саруханав вахгун — им вуч дуван я, им вуч гъахъ я?! Гъан-гъ?!» — вичи-вичикди фикирарзавай Ярмгы

166

Вич ацукънавай къулан кикевай ам хапІадал вил алай аялриз килигзава. Паб шад я: гъуьл Сибирдиз ракъурнач, кІвализ хта-на. «Жерме чна бурж къуна важуда, жува фикирармир», — лу-гъузва ада гъуьлуьз.

Ярмета фикирзава: «Са ни ятІани и ламран хва бег яна къин лазим я, тахъайтІа ам чалай алатдан. За ам рекъидай, бес ахпа и аялар ни хуьрай?! Ибуруз фу гудай са кас хъанайтІа... Агъ, инсафсуз беглер! Фу балкІандал хъуй, куьнни — пияда! Ахпа куьн уьзденринни кесибрин гъавурда акъадай, угърашар!» Рагъдандин капІ авурдалай къулухъ ада, ван акъалтна, худаиз минетзава:

— Шери шейтІандивай, къуру бугътандивай, цІувай-вацІу-пай, дишегълидин мукурдивай-фитнедивай, ханаривай-беглери-вай кавхайривай-къазийривай... вуна чун хуьй, я Ребби, я аллагъ!

Ярметан вил писисди зайифдиз экуь ийизвай къазмада къекъвезва. Са пипІе, сирлу суьгъбетрик квайбур хъиз, гъилин]егъвер, саф, кІаза, кукІва кІватІ хъанва. К/ье Тавата са тІимил чІахар регъвенай. ЧІахар хапІадиз вегъин патал серг гатай твакІ кайванидин вилик кума. Аялри кІарасрин мудайра авай хапІадикай, сифте шурпа хъвана, аш авунва. Диде абуруз, сивел м.иер алаз, килигзава.

Рақларин къулухъай иесидин лит, чухва, валчагъ, къуршах куьрсарнава. Папан рикІел гъуьлуьз цІийи гуьлуьтар, каркада шал хурун ала. ТупучІдал са мансур сун гъални алаз чхра да-кІлрдин кІане эцигнава.

Ярметаз акъуднавай хапІа фадлай къанва. Са шумудра ла-и.апа, гъуьлуь тинез акурла, папа вичизни экъянач. Хажалатди ы.недан иштягъни къенва. Аялар къаткизва. Тавата гъуьлуьзни Іввал туькІуьрзава...

«КІвалихъ канбардик кутадай къел къачудай такъатни амач. 1.1 (са куьмек нивай хъурай? — фикирзава Ярмета.— Мекъидан | I.п..I гишиндан къулак хъана лугъудайвал, захъ авай мукъва-ІѲИЛияр, яр-дустни, зун хътин, къурабаяр, куьчерияр я... Нин

Ярметаз чизва: далу галачир, арха авачир инсан садазни ге-рек туш, я адав бурж вугудач, я ам заминда къахчудач; адан чка зиндан я. «Низ минетин? Низ лугъун?» Ам пакамахъ уста Нуф-талидин чатук фена. «Къекъвей КІваче цаз акъада,— фикирзава рекъе.— Жанавурдиз тІуьн кІвачери гузва... Инсандиз — гъиле-рини меци». Бахтунай хъиз, чатук маса кас квачир. Лежберди вичин рикІе авай фикирар устадиз суигъбетна: абур фадлай их-тибарлу, хатурлу инсанар тир.

— Ярмет, дуст кас, гъахъ ава, дуван авач. Чи девирдин дува-нар гъа ихътинбур я. Беглер исятда, мух гзаф хъайи къудухар хъиз, ава. Вун гена хъсан къутармиш хъана гъа... Зхъ, сувун са пай чи сивяй акъудна. Амма чна и кар эхдач. Ягъунар-къиникъар герек къевезвач. Вуна сад къейитІа, адан чкадал къведхъижезва. Мад ваз аквазва хъи: са бег къена — къве хъикай «къве бег хъа-на... Чебни элиф-бей тийижир тулаяр... Чна губернатордиз арза кхъида. Ада дуьз жаваб гун мумкин я...

— ТагайтІа...

— ТагайтІа... Сфи-эфендиди лагъайвал, халкъ — им ксанвай пагъливан я. Адак хуькуьр тавурай, ам ахварай авуд тавурай. Эгер ам ахварай аватайтІа, адаз хъел атайтІа, беглерин кІвала-хар чІур жеда... Абуру, заз аквазвайвал, гила чаз лап хъел гъиз-ва... Дуьньядани, дуст кас Ярмет, секин туш. Шегъерра авай фя-леяр ачухдаказ пачагъдиз акси экъечІзава. Зун и йикъара Уру-сатдай хтайди я, жуван гъилин-тупІун маса гуз фенвай...

Ярмета кисна яб гузва.

— Вуна фикирмир хъи, Ярмет, за вун секинарзава, заз ки-чІезва. Ваъ, заз вун, ви хзан мадни чІуру къаза-баладик акатна кІанзавач. Аллагъди яргъазрай... Накъ инал Сарухан-Ібег атан-вай. За жузуна: «Я бег, халкъдин сув мусанлай ви бубадиндм хъайиди я?» «Ам ваз герек авай гаф туш, уста, жуван гъиле авай кІвалах ая»,— лагъана ада заз. Ахпа заз вичихъ галаз кабабар нез ша лугъуз алахъна... Заз давла эцигзава... Зун фенач, я фни ни ийидач. Эгер фин хъайитІа, жемятди зунни негъда... АдвІ зунни вичин шиш-кабабрал маса къачуз кІанзава. Ам гъакІ Даданмиш хъанва... Аялар дири яни? ТІуьн-хъун авани, Ярмет?., Ма и пулдихъ са яц къачуна жермедай гехце, стха. Мад завайни жедач.

— Ваъ, я уста, герек авач, за са жуьре тукІуьрда,— Ярме-таз регъуь хъана.

— Къачу, къачу, зи балайрилай садакъа хъуй! Ярмета, утанмишвилелди гъил яргъи авуна, пул къачуна.

— Аллагъ рази хъуй! Къазанмишзавай чан сагъ хъуй! За ви хъсанвал садрани рикІелай ракъурдач, уста... Зун гъамиша ви патав жуван дад-федяд ийиз къевезва... Вуи закай инжиклу же-мир... Ви балайрин вилик женнетда авай Кевсер булак акъатрай, я аллагъ!

Ярмет, са кисе гимишдин пуларни гваз, Симург къушдал Ілайди хъиз, кІвализ хтана. Уста Нуфталиди авур хъсанвиликай шн хъайила, папа мерд устадиз, адан балайриз алхишариз "лшламишна. «Са ни ятІани жемят ихътин инсафсуз бегдикай

Иад авун лазим я! — эзберзава Ярмета вичи-вичикди. — Эгер ИМ къена, зун дагълариз, тамариз катайтIа, зи хзан гишила ре-

И.пдани?! Ваъ!» Ихътин фикирди лежбердин мефтIедай, бурав-|,и хъиз, тIеквен акъудзава. «Жермени вахгудач. И пул зи аял-ИИз герек къведа!»

4.

Самсамни Къамкъам саIгъ-саламатдиз, къведни чуру-спелар | н.Ш тамам жегъилар яз хтайла, хзандиз гзаф шад хъана. Сфи-■фсIлцдин вилерай адан хтулар Юсуф пайгъамбар къван гуь-ИСЛ, Шарвили къван викIегъ тир. Жузун-качун, суьгъбет-сала ШПпчий вахтунда гъаятдай зуьрне-далдамдин ванер акъатна. Шфи хзан айвандик экъечIна: гъаятдал уста Самбур атанвай. Салам-алейкум! Сфи-эфенди, ваз гуьзайдин хъуй! Куьн м.п I, зунни шад я! — лагъана уста Самбура.— ЭвичI, са къуьлер • | ^Техъеррал чаз куьне хуш аватIа ша лагъ, амма къенин демI.пле тухуда! Иифен геждалди, тамам мехъер авай хъиз, Сфи-эфендидин гъаятдал дем хъана. Иниз саки вири хуьр кIватI хъанвай. Дем куьтягъ хъайила, Алима устIарриз, ярар-дустариз, къуншийриз кIвализ са къас фу нез теклифна...

Пакамахъ фад жегъилар авай кIвализ Алима вичин са мирес ракъурна. Ада жегъилрихъ галаз мехъеррин, гележегдин суса-рин гъакъиндай суьгъбетар авуна. Сифте Самсамавай хабар къу-на. Къамкъама, рахадай ихтияр къачуна, лагъана:

— Самсаман гъакъиндай, ими, икI я: адаз Бакуда авай чи мирес Абидинан руш Зибеяда хуш я. Самсамаз гъам гъана кIан-да,— Самсам михъиз яру хъана. Адан вилерикай, немр, хъва-мир, гъа вичиз кюшг лутъудай къван гуьзел, рушан къамат ка-рагна.

— Ахътин яргъал рекъер атIана... И мукъвалай гъун регъят я, гадаяр. Рушар вири са гафар я,— лагъана миресди.

— Я ими, вунни жегъил хъайиди я. Ша чва и чи Самсаман хатур хан тийин, — Къамкъама вичин гафунал кIевивал авуна.

— Куьн шегъерда чIур хъанва жеди гъа,— зарафат кутупа миресди.— За Алим тхадиз лугъуда. Са меслят ийида... Килигин. КIаниди гъун пис кар туш.

Къамкъамал нубат атайла, Самсама миресдивай хабар къуна:

— Куьне адаз вуж меслят къалурзава?

Миресди са шумуд рушан тIвар къуна, абурун къилихрикаи, диде-бубадикай суьгъбетна. Миресди тIварар къур рушарик Къамкъаман рикIе авай ханумни квай. Самсама, стхадин фикир чиз, гъадан тIвар къуна.

Хзанни чпин рухвайрин фикирдал рази хъана. Амма... Блк\ диз къве сеферда фена-хтана кIанзавай: садра руш це лугъу ', садрани ам гъиз. Им еке вахтар къиникъ, харжар акъатун, зеI Б метар алкъалтун жезвай.

— Куьне акъван ажувалмир, миресар,— лагъана уста Нуф талиди.— Ширазай тир Гъафиза икI лагъанай:

Шираздин гуьзел за жуван яр яз хкъягъайла,

За адан са халунихъ Самаркандни Бухара гуда.

Чавай Абидинан гуьзелдихъ са Чулав Баку гуз жедачни?! Эгер куьне заз яб гайитIа, Бакудиз къведра фин герек къвезвач. А «Iвалахар далба-дал туькIуьриз

жеда. Абидин жуван мирес я. Ам чи гъавурда акъада. Чна фена, мисал, кье руш це лагъана, пака ам гваз хкведа,— теклифна устади.— Куьн хияллу ятIа, завай аниз илчини чархачи яз_физ жеда... Ракьун рехъ хъанва, гила чаз карванар герек амач.

Сфи-бубади вичин разивал гана.

Са гъафтедилай кье стхадин мехъерни хъана. Сфи-эфенди-дин кIвал садлагъана ахцIана: кье хтул, кье свас, мугъман-итим, яр-дуст. «Тек тар тама тахъуй. Чун кьвердавай чуплах жезвай... Чехи хзан бахт я»,— фикирзава Сфи-эфендиди. Ада вичин патав рагыметлу стхадин къаридиз, Селиматаз, эверна лагъана:

— Я стхадин свас, и кье кьизилдин тупIал ви тIварцIихъай чи сусарин тупIарихъ акала. Къуй, хузар хъиз, кIвалик кукIу-рай, къуй, чун пис ксар я лагъана, фикир тавурай... Абуруз хъуьтуьл хуьрекар ая, чан-рикI ая, ширин мецелди буюрмиша,, сириштаяр чира...

— Башуьсте, чан стха...

Сфи-эфенди хтулрилай рази я. «Ферлнбур я,— фикирзава ада.— Гъар са кIвалах юн гваз, рикI алаз ийизва. Чирвилерни иис ту,ш... Амма кIелна кIанзава. Жегъилди кIелун — таз кье-лемриз яд гайи гьисаб я... Вири хъсан я, анжах Чехи кIелунар ийиз туна кIанда...»

Самсамви Къамкъам чпин дустарихъ галаз хуьре кьекъвез-па: дидедин,, Агъмед бубадин сурарал кьил чIугуна, жуьмя мис-кIиндин айвандин къавуз янавай алапатдин шикилдиз мад ва мад сефер килигна, бубадин мектебдиз илифна, уста Нуфтали-дпп чатук фена. Ирид булахрай яд хъвана хкведайла, абуруз чпнн диде бедбахт хъайи дагъар акуна. Кье стхадин кефиярнн

гьасятда чIур хъана... Абурал кье Сарухан-бегдин гадаяр дуь-шуьш хъанай, абур оьич рахун кьванни авуначир.

«Яраб мад вуч душманвал рикIе аватIа? — фикирзава Сам-сама.— Мукъвара куь зхир жеда, вагъиняр. Инсанрин эхунихъ-ни эхир авайди я... Сувун са пайни хкъунва... Дагъустанда дев-летлуяр лап кыляй акъатнава: илигна жемьтдин мулкар къазва, абур чпин хуьрерай, кIвалерай чукурзава... Бакудин мяденар датъвийрив ацIузва... Я ина абуруз кIвал, мулк амач, я ана кIва-лах авач...»

Муг-Рагъа кыле физвай адалатсуз гьерекатри, аквазвай се-фил шикилри жегъил фялейрив — инкъилабчийрив сад-садалай туькьуьл фикирариз тазва. «Эгер хуьре ихътин чапхунчивилер ава лагъайтIа, Биби-Эйбатдин, Сураханадин, Байилдин фялеяр инанмиш тахъун мумкин я... Алапат жезвайди а кар я хьи, вири и къачагъвилер участкадинни округдин начальникриз акваз-акваз, къазидинни кавхадин ихтияр аваз, къазахрин куьмекдал-ди кыле физва... Им вуч лагъай гаф я? Им гьукуматди девлет-луйриз кесибар рекъидай, тергдай ихтияр ганва лагъай гаф я ман. Са гаф чина рахай кас хъайитIа, адаз я жерме ийизва, я гатазва, я ам дустагда твазва...»,— Самсамалай дерин нефес алахъна. Адаз и декъикъайра Къази-Мвгъамед, Ваня халу, Аби-дин ими акваз кIанзавай. Ам михъиз даралмиш хъанва. Эвлен-миш жез хтанвай жегъил датIана лежберрин, малдаррин юкъва ава: Самсама абур гъавурдик кутунин кIвалах тухузва...

Самсаман вилерикай Ленинан ктабар карагзава, абура ла-гъанвай фикирар кыле тикрар жезва... Жегъилди а фикирар хайи хуьруьн гьалдив гекъигзава...

«Болылевикрин илимдикай хабар авачир лежберри маса рекьер жагъурзава,— фикирзава Самса-ма.— Девлетлуйрин квалериз цаяр ягъуналди, абур кыналди азадвал къазанмишиздеач...»

Пакамахъ хуьре къариба чав гъатна: Сарухан-бег яна къена!

5.

Са фикирди Ярметаз секинвал (гузвачир: «Са ни ятлани и аз-гъун вак, и пли халкъдилай алудна кланда. Ни алудрай! Ни?! За алудда! За ам дарбадагъда! Далах алай вак! Зун адан магъардик квач,— уьздендин гъил туьтуьна куркур авай клелен бицли крча-рал ала, рикл алаз хуьзвай юуьрпеди иеси язава, на лугъуди, адак тади кутазва.— Адал за уьздендин мугъур алкюрда! Къара-къулах!»)

Ярмет хсан гъурчехъан тир. Ада берденка тфенг, патрумар, барут, гуьллеяр тухвана дагъдин анжах са вичиз чидай хъит-къерда чуьнуьхна. Ният ихътинди тир: Бакудиз физва лагъана, ам хуьряй экъечлда, ахпа дагъларай яна хтана, Сарухан рекъи-да. Эгер акур кас хъайитла, ам къачагъ яз дагълара акъвазда, такуртла — Бакудиз фида. «Сарухан къейиди зун тирди чир хъа-йитла, абуру зи хзан инжиклу ийида. Хзан ихътин четин вах-тунда гадарна виже къведеач!» Ярмета вичин фикирар папаз ла-гъана. Таватай гъарай акъатна.

— Килиг, Тават, вуна садазни са чуькъни ийидач. Зун Баку-диз фена. Ваз чидайди са жаваб я. Гъелбетда, шак зал фида. Эгер зун дагълара амукъайтла, фу гъиз агъа клама, Пуд къва-перин кланик, кутур. Куьмек лазим хъайитла, уста Нуфталидин патав алад. Ада ви гъил къун тавуна тач.,— уьзденди вичин, дарискъал демек хътин, клвале вил къекъурзава. Рикл дарих я, ада акъваз тийиз дартмишзава. «Зун дашкъалагъ авуртлани, мурад къилиз акъудда... Мумкин я клвал,, хзан мад тахкун...

Вири хуьруьз акваз-акваз Ярмет Бакудиз, жерме авунвай кл.ие яцран къимет къазанмишиз, фена... Са йикъалай хуьруьн кл.плихъ ацукъна, Ярмета Саруханан клвал гуьзетзавай. Гъа и 'фада адан вилик атана са клеретл сейрзавай жегъилар аватна. (Иракъар гвай Ярмет акурла, абур къерех хъана, сада жузуна:

— Я Ярмет халу, вун Бакудиз фейиди туширни?!

— Зун хтана, чан хва,— жаваб гана, Ярмета фикирна: «И дерди-серар вучиз зал расалмиш хъанай?!» — Вун лап дирибаш итим я хъи,— лагъана, жегъилар уьтмиш хъана.

Мад маса чара амачир. Мичли хъун кумазни, Ярмет фена Са-руханан гъаятда чуьнуьх хъана. Са арадилай, къаткидай вахт хъайила, Сарухан гъаятдиз экъечлна.

— Сарухан, ма ваз сув! — лагъана ам хурал тфенг эцигна яна, Ярмет дагъдиз катна. «Вири барбатл хъана: хзан, клвал-югъ, секинвал, — ван акъалтна лагъана гъилерик, клвачерик зурзун кумай лежберди.— Гила закай къанлу хъана. Зун я ги-дер-гелмездиз ракурда, я гуьлледиз акъудда... Зун дагълара хъайила, зи хзандин къисмет гъикл хъуй?! Зи патахъай хзандив жаваб гуз туртла, за вучин?!» — Ярметаз хуьряй гъарай-эвердин ванер къвезеа...

Тфенгдин ванцел экъечлай хзанриз накъ хъиз къенвай бе жагъана. Гъасятда инал хуьруьн вилик-къилик квайбурни клватл хъана. Муг-Рагъпара участкадин наиб вичин нуькерарни галаз акъатна. Фикир-фагъум авурла, шак Ярметал фена: ам

дагъда акур жегъилрик Саруханан къуншидин гада квай. Ада нянрихъ бегдин рухвайриз Ярметакай хабар ганай. И кар Манафани тес-тикъарна.

Са шумуд кас Ярмет къаз фена. Амма ам кІваляй жагъа-нач... Дагъларайни абур гъакІ хтана. Участкадин наибди вичин патав Ярметан паб гъиз туна, адавай хабарар къуна. Тавата анжах са жаваІб тикрариз хъана: «Зи юлдаш, уьстуь-баши туь-кІуьрна, фу-ядни къуна, Бакудиз фена. Заз мад, чан стха, са куь-никайни хабар авач». Къин яхъ лагъайла, ада къуръандал къинни къуна. ЯтІани наибди ам дустаГъда тун къетІна. Папаз гъуьлуьн ниятрикай хабар авайди Шамхала къатІузвай. «Зун бахтикъара хъана»,— фикирзавай Тавата.

Тават дустагъда туна лагъай хабар агакъайла, наибдин патав са шумуд агъсакъал фена. Абурун арада авай уста Нуфтали акурла, Шамхал буш хъана: адан папан тупІалар, сиргъаяр, ка-мари, гуьл— вири и устІардин гъилин имаратар тир. Чебни лап ужуз къиметрай къачунвай... Тават кІвализ рахкъуьрна.

Сарухан, вичин буба хъиз, гуьгъуьна рикІ кудай кас авачиз, кучукна. «КицІ вичин ажалдив агакъна!» — лежберрин рикІе-риз регъят хъана.

Участкадин начальникди ва Мирим-бегди къанлудин гуьгъуь-на датІана нуькерар, округдай ракъурнавай къазахар къекъуьр-завай, югъди-йифди вири рекъер, жигъирар, гирвеяр гуьзчиви-лик кутунвай. Абуруз эвел-эхир Ярмет хуьруьз Іхкведайди чиз-вай. Пуд юкъуз Таватавай гъуьлуьз фу тухуз хъанвачир: абурун кІвалел нуькер алай, ада садни гъаятдай патаз акъудзавачир. Мирим-бегдин къуллугъда гуьгъуьллудаказ Магъмуд-эфендидин хва Манафни акъвазнавай.

— Вуна вуч фад бубадин амалар къунва? — жузуна адавай Алима.

— Зун жуван бубадин хва я! — такабурдиз жаваб гана Манафа.

— Ухшар я, ухшар я,— ягъанатдивди тестикъарна Алима. — Ви рикІелей са кар алатзава: хъсан хци пис бубадин гъала-Іар туькІуьр хъийидайди я!

Манафан мез пилтек хъана...

Нубатдин сефер участкадай силис къуна хкведайла, Тават, агъзур пине хъиянавай дуьшлуьк алаз, рехъ дегишарна, са чІу-ру дапІарарни гъилеваз, уста Нуфталидин чатук фена. Устади тадиз вичин шакІурт са вуч ятІани гъиз ракъурна.

— Чан уста, икІ хъайитІа, Ярмет гишила рекъида, зал къа-равул ала,— лагъана Тавата кушкучдалди.

— Завай герек куьмек, буюр, вах!

— Адаз тухвана фу эцигна кІанда.

— Гъина?

— Агъа кІама авай Пуд къванерин кІаник.

— Ам за къилиз акъудда! Башуьсте! Ярмет хътин викІегъ ШІМ патал зун чанни къурбандиз гъазур я.

— Зун вучиз атана лагъай кас хъайитІа, и дапІар туькІуьр КЪИЙиз гъанвай лагъ. Герек хъайила, зун ам хутахиз къведа.

— Лап хъсан я, вах. А кар — зи хиве! — Тават яваш-яваш хъфена. «Камаллу дишегъли я. Аферин!» — фикирна уста Нуф-талиди.

Ярметаз вичин гуьгъуьна къекъезвай нуькерар, къазахар ак-вазвай. Адаз абурук хуькуьриз кІанзавачир: чеб-чпин ихтиярда авачир, чарада лагъай гаф къилиз акъудзавай инсанар тир...

Участкадин начальникдик къвердавай гзаф хъел акатзавай: «Бес ам дагълара гишила авани? Адаз фу ни тухузва?! Ам ни хуьзва?! Ярмет икъван чІавалди са чубандални, са нуькердални дуьшуьш хъанвач. Белки ам Къубадихъ катнаватІа?!» Ада да-тІана вичин итимриз жеэмай къван яргъл цІарариз хкаж хъун, анра йиферун, къачагъдин гел жагъурун, къанлу къун, чан ала-маз халкъдин вилик хкун тагъкимзавай.

Ярметаз аквазва: са нуькер, Саруханан рикІ алай, амма халкъдиз дакІан нуькер, лап гъурчехъанар акъахдай цІарариз атанва, датІана къуд пад гуьзетзава. «Гила идаз вичин чка къа-лур тавуртІа, мус къалурун?!» — фикирна Ярмета.

Ам яваш-яваш нуькердин гуьгъуьна аваз фена, ахпа садла-гъана къама берданка эцяна, эйбежер сесиналди гъарайна. Нуь-кер, гъасятда, леш хъиз, чилел ярх къана. Тфенг къахчуна, ал-чахда къуьлер зцяна, Ярмета ам, гъилер къамал къуна, ацукъар-на. Ахпа вичиз лазим къван гафар вири хабар къуна.

— Вун икъван алчах вучиз я, я къей хва? Вунни, зун хътин, кесиб я зхир? — латьяна жузуна Ярмета.

— Заз беглерихъай кичІе я...

— За вун рекъидач, вучиз лагъайтІа вун алчах я, кфир я. За вун, шалвар хтІунна, рахкурда. Зун ви гуьгъуьна килигда: вун гъа гъакІ Мирим-бегдин патав хъфида. Адаз вири хъайивал суьгъбетда. Ахпа адаз лагъ: згер ада зи хзандик хуькуьрайтІа, халкъдин хатур хайитІа, къейи ламра къур сувун пай вахгун тавуртІа, за вични кицІ хъиз рекъида лагъ! Мад заз вун инра ахкун тавурай — инсафдач!

ЛукІран муьтІуьгъвилелди шалвар хутІунна (дагъви патал зурба жаза бармак хтІунун я, амма Ярмета авурди жаза ваъ — инад хъана) нуькер хуьруьз хъфена...

И дуьшуьпдилаь къулухъ Ярметан гуьгъуьна авай итимар гзаф мукъаят хъана, абур текдиз хуьруьвай са акъван яргъариз физмачир. Амма беглериз Ярметан къурхуйрикай кичІе хъанач. хРуфун дулу тушиз ада дагълара гъикъван чІавалди дурум гу-атІа, зун килигда. Ам гъана гиликъда, мурдал жеда...», — фи-кирзавай къан къахчунин фикирдик квай Мирима.

6.

Дагъдин цІарак квай Гъурчехъандин кІвални нуькерри къунва. Ярметаз архайиндиз ксудай чкани амач. Адаз гила гъам каша, гъам ялгъузвили тади гузвай... Япара ван гъатна, нуькІ юзайтІани, дагъдикай ккІал аватайтІани, кхуниз, ам, гъурче-Іъандин хурукай хкатнавай мирг хъиз, авай. Цав тфенгди ядай Пчадал атанвай. Ярмета вичин душманрикай фикирзава: «КицІ илцІу тухуда... Къияматдин йикъалди алат тийизмай завалар я... Зун, са йифиз ирид хуьруьн чІурал элкъезвай гишин жана-Іур хъиз, ава... Гъуьндуьгра йифер акъудзава... Гъахъ кІаник кутуп патал перер бес жедач, лугъузва. Ахпа гъакъикъатда са Іегдин перци вири халкъдин гъахъ басмишарзава... ЦІийи бег-Івриз чавай, халис ханариз

чпин реаятривай хъиз, харж, дегъек кIапзава... Ажеб гъаясуз девир хъаначни?! Эй, фана дуьнья, им

Вуч адалатсузвал я?!»

Инфдан Ярметан чинал хъвер къугъвана: адаз сувай Шалбуз

| Пъдиз, Эренлер пIирел, садакъаяр гваз физвай инсанар акуна.

М|., зун и йикъа вучиз авайди я?! ПIирел фена, жув анин ми-

| I I-11 р я лагъана, нез-хъваз ацукъда»,— фикирна, ам викIегъдиз

| I ир;ы'ъна.

Раган къулухъай чинеба килигайла, Ярметан кефияр мад ■|| . |) хъхъана: зикир ийиз-ийиз пIирел физвайбур муграгъвиар ц||) Достедик беглерин мукъвакылилярни квай. «Зи фенд къи-■ш I икъатнач... Яваш, пIирел маса хуьрерайни инсанар физва

IXIII) ■

Пакамахъ Ярмет лап зрте ахварай аватна. Къванцихъ

ягалтыавай далу къанвай. КIвачел къарагъайла, бедендик фул акатна.

Цавун кIан, лазни яр какахъна, экуь жезва. Дагълар, тепеяр, рагар, ксанвай девлер хъиз, аквазва... Тебиат ахварай аватза-ва: шимедилай къветре къакъра яна, раган кIаняй гъурчез экъечIнавай сикIре гъампна: гишин къачагъдиз са вуч ятIани гъатна... Гъуьлуйкай яру туп хкатзава: дагъдин рэгари рапрапар гузва.

Ярмет дагъдиз, пIирен рехъ къуна, хкаж жезва. Адет тирвал, Ирид булахрилай, ирид сефер мет чилиз ягъиз, ирид Х|упI яд хъвана. Хвалар-хвалар хъана авахъзавай (булахрин збеди баяд-риз яб гана, Ярмета тикдай винелди, ара-бир вил къулухъ ягъиз, рехъ давамарна. Шузарри «лаиллагъа иллаллагъу, Мегъамедун расул аллагъ» гафар зикирзава.

Шалбуз дагъдин саки кIукни кукIва, гапурар хъиз акъвазиа-

вай рагарин кIане, къацу чIур алай къуьнел зурба шишкIук

гуьмбет-пIир ала. Ярмета адаз салам гана, дуьа кIелна, ван,

акъалтна лагъана: «Чан Сулейман буба, вакай заз са чара... Зп

балайрин язух ша... Завай са тахсир хъана» ...Ахпа метIерихъдп

пIирен кIвализ гъахъна, суралай руг-туьтуь къачуна, сивиз ве-

гъена, тIуьна. Шузарри датIана къуръандин сураяр эзберзава.

Ярмет и пIирен къуватдихъ аял чIавалай инанмиш я. АдаI

чиз, Кябедилай алатайла, и вилаятра незир алай пуд чка ава:

Ширванда — Шихлер, Дербентда — Къихлер, Шалбузда -

Эренлер.

Ширен къуд пад шикиллаIМИш хъанва: зияратдиз къвезв.тп инсанри инал, далу кIаникна яргъи жез, юлдашрив чпин къвI ларивай куьлуь къванерин- ккIалрин цIиргъер эцигиз таз, сурум чкаяр къазва. Гъар са мусурмандин мурад вич и михъи дагъда къиникъ, сурви и пIирен къвалав хъунухъ я. Къве капачни ккIал-рай ацIурна, Ярметни чIурал яргъи хъана. Къарагъайла, ад.тм суьрет къатI кимиди хъанвай. КIвачерихъай са шумуд ккIал ч\ цигаьла, лежбердин рикIиз регъят хъана.

Ракъини чими ийизва. Мукъвара иниз зияратдиз къвезвай

инсанарни агакъда. Ярметак тади акатна. Юкъва авай чIул бу-шарна, перемдин хивен дуьгме ачухна, ам, тфенгни къуьнел къуна, рагарихъди фена. Дар

гирведилай алатайла, къуд пипІен майдан ачух хъана. Ам къакъан, тим-тик рагари, Дедбент-къеле-дин цлари хъиз, элкъуърна къунвай. ЭрчІи патахъай мискІиндин кІвал аквазва. Кас-мас авач. Ярмет тадиз .мискІиндиз гъахъна.. АскІан дараматда мичІи, ламу ва мекъи я. Къванцин цлариз мурс акъатнава.

Ярметаз халичаяр, кавалар, рухвар, къаб-къажах, чирагъар,. псисар аквазвач. Ам фахъ къекъезва. Са къажгъандай мухан |ав жа/гъайла, шад хъана, тадиз вичин къеркъин чанта савунай лцІуриа, ада Імайдандин агъа къиле авай гъвечІи булахдал чу-курна. Меквелди чантадиз яд цана, эрчІи гъилелди савун кІва-тІар, качІкачІар, перпилар къаз, сивиз вегъиз, ам элкъвей къванцел ацукъна.

Савун кІватІари итимдин рикІел шаз папа гъилин регъверал (Ішнер регъвейвал, мехкІуът авурвал хкана. «Гзаф немир,— ла-І ъапа ада аялриз,— куъ къил гжи жеда». Гила адан къил ги-ІІІпвилай элкъезвай. Вилерикай афарар, цикІен, алуга караг-инлї, сивиз шит савун кІватІар физвай.

Руфуник квай къалабулук секин жердавай Ярметан вилериз ІІІІгъ хквезва, ада къуд пад гуъзетзава. Вич гъеле аял вахтара ІІІІ! дидедихъ галаз, ахпа жегъилрихъ галаз, ахпа гъуърчехъан и І атайвал рикІел хквезва. Адаз гъамиша и, гъвечІи къажгъан м.тшІ, я садрани яд алахъ тийидай, я виш касди пакамлай ня-І.тлди ишлемиш авуртІани, яд кубтягъ тежедай булах аламат ГІр. Ярметан вил къаншарда авай лацу сирих галай, гатун ци-кІІ.тпи живедин гъамбарарни муркІадин хвахвар цІрун тавуна, ц р гуз амукъзавай кукІушра акъуна. Гуънедикай аниз жигъирни (Інтша.

Ірмет фикирдай а жигъир къуна, къуд-вад йис идалай вилик м.пІ, Къизил Эренлердал физва. Иниз ирид сефер хкаж хъун, | І.н ІІІ.ІЗ дуънмиш хъанвай девдал ккІалар гъалчун, ам чІеме-рукрай ягъун, зикирар авун мусурман патал садра Меккедиз фейидай гъисабзава. «Завай къурбанд хъайи Къизил Эренлер-дал бажагъат мад хъфиз жеда... Зи гуыгъуъна беглерин кицІер гъатнава...» Адан вилерикай Шалбуздин кукІва авай вили вирер: гъамиша куьлуъ лепе алай ТІурфандин цин, Гарун цин вирер; цин кІанвкай, багъа къашари хъиз, нурагъ гузвай ажайиб къва-нер карагзава. Къурагъ вахтунда и вирерин яд вацІук какада-райла, марф къвада лугъуда.

Бирдан къарагъна, турбадин сив кІев хъувуна, булахдал кІуф эцигна, сарара тІал твазвай яд хъвана, Ярмет мискІиндин къулукъ галай раган хъиткъердиз гъахъна.

«Зак тахсир кватІа, зун гунагъкар ятІа, я аллагъ, зун гъа и рага къурай! — фикирдай лугъузва Ярмета. Ам дар, мичІи хъиткъердай физва. Анжах лап яргъай, къилелайни виликай, са уътери ишигъ аквазва. Пирел атай инсанарни хъиткъердай физва, къванцин къветІекай хкечІзава. Гунагъ квайбур ина къа-дайдахъ Ярмет инанмиш я.— Зун хъиткъерди жъуртІа, къванцик кумукъайтІа, бес зи балайрин гъал гъикІ хъуй?! — адаз къулукъ элкъезвез кІанзава.— Ваъ, фида. Зун бег рекъиз мажбур хъана... Зи са тахсирни авач. Зун Аллагъдив гъихътин гъахъ гватІа ки-лигда... Пачагъ беглерин терефдал ала. Аллагъ? Астафирул-лагъ!» — ам яргъалди, тІилисимда гъатнавайди хъиз, акъваз

хъана.

Виликай цав, яру рагар аквазва: хъиткьер куътягъ жезва, ам гъяркьюъни хъанва. «Гила къванцин кІаникай...» Накъв, кІалар авай чил ламу я. Шаламриз акъатзавай цикай, бузханада хъиз авай мекъивиликай Ярметаз хабарни жезвач. Адан сефил виле-ри къван жагъурзава. Къадай къван... Мад рехъ амач: хъиткьердин кІане, жигъирдал рагъул къван ала. Садазни адалай кам ядай ихтияр авач, вири адан кІаникай хкечІун лазим я. Теквен итим гъакъдай къванди я. Чилияй кІвенкІ алай гъвечІи къван хкис хъанва. Гунагъкар хкечІдайла, и кве къванцини ам вичип менгенайра чуъкведа.

Ярметан кІвачерик зурзун акатнава. «Экуъ дуъньядал э.х къечІиз вад къадам амаз, ихътин къванцик жуван къил кутадани?» — яргъалди фикирарна, чантани тфенг къадай къванцин а патахъай эцигна. «Я аллагъ, вун куъмек!» — лагъана, Ярмет яваш-яваш теквендиз гъахъна. Ада вичин гъар са гъерекат, гъар са чІар юзун гъиссзава... Къьюън галукъна, къилел алай къван юзана. Ярметан руъгъ дабандиз аватна: адаз къван гъамиша юзазвайди чизвач. РикІин эцягъунар са бубат секин хъайила, Ярмет мад са живи виликди юзана. Къванци вич къун тавун-вайди чир хъайила, шад хъана, виликди еримишна. Гъа и арада хура чиле авай къван акъуна, къилел алай къванни лакъракъна юзана. Ярметан нефес къурана... Рагъ алай майдандал экъечІай-ла, адан чина инсандин ранг амачир, михъиз зарул хъанвай. Внч-вичел хтайла, Ярметаз, дидеди цІийи къилелай хайи къван, шад хъана.

— Зак са гунагъни квач! Зун Аллагъдин вилик михъи я! — гъарайна ада. Цувад йиса авай жегъил хъиз, ам агъадихъ галай рагармхъ катна, «Чатар» тІвар алай къванерал акъахна.

Ярметакай хиялдай мад женжел жегъил хъхъанвай: юлдашихъ галаз къуршахар къазва, вичин яхун къиратдал алаз ча-млрарзава, гъезелар лугъузва, рушариз килигзава, абурун ки-ферал ашукъ жезва. Ярмет бахтлу тир.

Рагарикай аватнавай кве зурба хвах, куълуъ къванер регъ-Іезвай регъуън къванер хъиз, аквазва. Абур чатуниз ерли ухшар |м|цр. Анжах... къванерин ярувал, иллаки арада авай гъвечІи Къванер цІай квай цІивинар хъиз аквазвай... Къадай къванцикай «'-.м"І.-саламатдиз хкатай инсанри хъиз, Ярмета, кве гъиле кве псгІил къван къуна, чатун къваиерал илигна: рагара зенгериз ухшар ванер гъатна.

...Ширел къвезвай инсанри мертъяматлу «мижевирдиз» ту-КІур лапагрин як, фу, иситІа, какаяр, ниси, чІем ва яр-емиш Къве-къве пай гузвай. Вичи тІуъна артух хъайибур, иллаки таза П к, Ярмета хзан патал йифиз Пуд къванерик иутазвай, рагарин Къиткьерра къурурзавай. «ХъуътІуъз аялриз ягълу хуърекар же-фикирзавай ада.

Са вил пІирел къвезвай инсанрал алаз дагъдин хъиткьерда ацукънавайла, Ярметан вилерикай вичин лежбервилин уъмуър карагзавай: туйрез, дергес къунихъ тамарзу хъанвай векъи гъи-лерик квал акатна...

7.

Муг-Рагъ, кул ийиз кІанзавай куьнуь хьиз, авай. Ина сада-садакай чпин фикирар, майилар чуьнуьхзавачир. Халкъ вири Ярметан патал алай. Жегьилриз адакай чешне хьанвай. «Вучиз ихьтин виклегьвал за авуначир?!» — лугьузвай абуру чпи-чпиз. Къачагьвилиз физ кІанзавайбурун къадар гзаф тир, амма чпин диде-бубайри дад-минетна кІвалера хуьзвай, нубат авачир регъве кьил хун тавун тІалабзавай. Дуьзена инсанарни эркин хьанвай.

Уста Нуфтали халкъдин терефдаррин кьил тир. Ада Ярметан кІвалел югъ-йиф вичин итимрикай къаравулар зигнавай: абуру, я Таватак, я адан аялрик садавни хуьиуьриз тазвачир. Инсанри датІана Ярметан аялриз тІуьн-хьун ракъурзавай: абуруз са куьникайни дарвал авачир. Ярметални цІийи тІвар акьалтна-вай: Къачагъ Ярмет.

Хуьр къве чкадал пай хьанвай. Анжах Жамалдин-эфендидиз вич нии терефдар яз къалурдатІа чизвачир: ада, са гзаф фекьий-ри хьиз, къуватлу патяхъ ялзавай.

Сарухан-бегдиз цІувад-къад яшдиз акъатзавай пуд хва авай: Абасбег, Мирзобег ва Велибег. Абур дуьньядин гъавурда акъуп-вай жагьилар тир. Чехидаз мехьер авунвай. Са бегдин еринд;| пуд акъвазнавай. Абур уьзденвилихъ вил галамай лежберар кунфа-кунф ийиз гъазур тир.

Мирим-бегдиз, хуьруьн вилик-къилик квай итимриз Сарухан бегдин мал-девлет стхайрин арада гъеле пай тавуна, са Абасбе-гал тапшурмишиз кІанзавай. ИкІ късйидан майишат къуватлу яз амукьдай. Ихьтин къарар къулан стхадиз ерли бегенмиш хьв нач: адаз вичикайни жезмай къван фад бег хьана кІанзаваЯ Анжах Велибег, гъвечІи стха, кисна акъвазнавай: ДербентдІ 182

кІелзавай, дуьньядин уькІуь-цуру аквазвай жегьилдин кьиле маса, садазни хабар авачир, фикирар авай.

Рухвайрин рикІелай яна къейи буба фад алатна: абур чпин кІвал-югъ туйкІуьрунал, чпиз кьилди кІвалер къачунал, чпин девлет артухарунал машгьул хьанвай... Къисас, дугъри я, абу-рун, рикІе, къаратикендин цаз хьана, акІанвай.

Ярметан хзандик гъеле яш тамам хьанвай жегьил квачир, вири гъвечІи аяларни абурун диде-дишегьли тир. «А етихар, а езидар, а жекъияр чІехи хьайила, чна абур са-сад тергда,— ла-гъана Мирим-бегди стхадин рухвайриз.— Анжах чи гьилералди — ваъ, Чахъ гъиле тфенг авай нтимар гзаф ава... Чна абур жаз-дандал гъида...»

Сфи-эфендидин кІвале гъеле мехьерин шадвал, къавурмай-рин нияр амазма. Алима багъа мугьманривай мад са югъ къван-пи акваз хьувун тІалабзава. Бубайрин, рухвайрин, сусарин шверай жавагьирар чкІизва: гъакъван абур шириндиз, ми-лайимдиз, камал хвена рахазва... Бубайри чІугур жафаяр бада фенач: са жебирни авачиз рухвайрикай тамам итимар хьанва... І Самсама хуьруьн уьмуьрдиз фикир гузва, гележегда «Фа-рукьдиз» герек къведай, далу акал жедай итимар гьисабзава: Ллим-буба, уста Нуфтали, Ярмет, Камал... Ада фикирзава. «Ба-куда фялеяр хьиз, хуьрерани кесиб халкъ ахварай аватзава, чпин азадвал хуьз гъазур я... Сфи-бубади лагъайвал, ксанвай п.-ІГъливан ахварай аватзава. Эхъ, мукьвара ам михьиз ахварай аватда, ам къарагъда...»

Мехьерин шадвилер багъна къуна, Сфи-эфендидин кІвализ Ллпман ихтибарлу итимар кІватІ жезва. Самсама абуруз Баку-Іп п фялейрин гьерекатрикай, Марксан

илимдикай, халкъ патал жепг чӱгвазвай большевикрин партиядикай, «Фарукъ» кӱва-гӱлдикай суьгьбетарзава. Дагъвийри гагъ пеле биришар тваз, I лӱ. сивел хъвер алаз, гагъ чинар чӱуриз, яб гузва.

- Халкъ азад авун патал фялеярни лежберар сад хъана | I.шчава. Анжах фу къазанмишзавай лежберни ракъарал чан I Бӱзвай фяле сад хъайила, чавай девлетлуйриз, пачагъдиз акси экечӱиз, тахъай хътин зурба женгина гъалибвал къазанмишиз жеда! — инанмишвилелди тикрарзава Самсама.

Алим, миресар, ярар-дустар Самсамаз, чпелай са шумуд къи-лин вине авай инсандиз хъиз, килигзава. Абур накъ чпин вили-кай фейи аял итимдиз гъейран хъана килигзава, адан яцӱу жез-вай ширин сесиниз яб гузва.

Сфи-зфендини Самсам халкъ азад авун патал яракълу женг герек хъунин гъакъиндай хейлин гъуьжетар хъана: чӱехи бубади халкъ савадлу авунин месэла вилик кутазва, Самсама больше-викрин партиядин илимдикай даях къазва.

— Я чан хтул, ваз икъван гафар, крар гъина чир хъана? — жузуна эхир Сфи-эфендиди.

— Буба, вуна заз гайи чирвилерал за 'большевикри гайибур эхцигна. Ви веси къилиз акъудун яз, гзаф кӱелни ийизва... Ихъ-тин суьгьбетар за гъар юкъуз фялейрпзни ийизва. Абур гележег-дин женгериз гъазурна кӱанда...

Сфи-бубади хияллу яз лагъана:

— Я диде, вуна вучиз зун фад ханай? Бес и къвезвай бахта-вар йикъар чаз гъарам тирни?!

— Я буба, гъа бахтавар йикъар вазни аквада! — лагъана

Алима.

— Декӱени! Дакӱандан вилер авахърай, хва! Къве йикъалай, хзанризни хуьруьз сагърай лагъана, Самсам-

ни Къамкъам, чпин цӱйи сусарни галаз, Бакудиз хъфена. Абу-руи гуьгъуьниз къуранвай гъил эяна, Сфи-эфендиди явашдиз лагъана:

— Куьн хийирдал далалмишрай, балаяр! Эхир чи хуьрелам циф алатда. Эхир чи хуьруьн тӱварни кар сад жеда. Вири дунь-ядиз рагъ экъечӱрай, я первердигар!

Муьжуйд лагъай къил **ЖИДАЯРНИ РИКГЕР**

1.

Мехъернавай жегъилар Бакуда фадлай гуьзлемишзавай. Аби-дина вичин кӱвале зурба межлис къурмишна. «Им чи рушан мехъер я», — лугъузвай адани Фатумади гъар атай мугъмандиз. Жегъилрин (Гъвечӱи хзанриз бес хътин къве кӱвални кирида къу-на, михъна, асунна гъазурнавай. Садлагъана Самсамакайни Къамкъамакай хзанрин иесияр хъана. Гила абуру са чпин пата-хъай — ваь, гъакӱ чпин сусарин, — гележегдин несилдин, Муг-Рагъа амай хзанрин патахъайни фикирна кӱанзавай.

Чеп тахъай вахтунда стхайриз Бакуда чӱехи дегишвилер хъанвай хъиз авай. Хъанвай цӱйивилер авачир, абур анжах Рила хъунухъ мумкин тир...

Бакудин нафтӱадин мяденра, заводра, карханайра агъзур-Балди авам фялейри, жуьреба-жуьре миллетрин векилри, пеляй Гъекъ шуткуниз, пакамлай вилин ишигъ атӱудалди, кӱвалахза-ай. Туьрк ва я урус чӱал чир тахъуни а'бурухъ галаз

инкѝлаб-ВИН кѝвалах тухун четинарзавай. Гъавиляй большевикрин пар-пѝдин Бакудин комитетди гъеле 1905-йисуз Биби-Эйбатда Да-І І.устандай атанвай фялеяр гъавурдик кутун патал «Фарукъ»

«Гъахъ патал женгчияр» кѝватІал тешкилна. Адан кѝлени К І.пзи-Мегъамед Агъасиев акъвазнавай.

Къази-Мегъамеда нубатдин сефер «Фарукъдин» членар, их-Гѝбарлу фялеяр са казармадиз кѝватІна. Рустам, Зибейда ва м.Іс.І 'Іпел шак тефидай инсанар къаравулда акъвазарна. Жаду-Кр, жасусар, жаллатІар гъар са камунин кѝлиз дуьшуьш жез-||Й. І Іхтибардила игытиятлувал хъсан тир. Вири секин хъайи-ІІ. К ь.чгш-Мегъамеда лагъана:

- Исятда чна гуьзлемиш тавунвай, чаз хийир авачир гъере-катар .кѝле. физва,— виридаз ихътин башламишун алапатдин-ди яз акуна.— Квез чизвайвал, хуьрера лежберрин дуланажагъ къвердавай пис жезва. Ханари, беглери, девлетлуйри жемятдин,, :кесиб лежберрин чилер гужуналди къазва. Са кѝус фу, ийидай кѝвалах амачир дагъвияр шегъеррихъди ахмиш жезва. Гъавиляй абур Бакудани гзаф хъанва. Чи фялейрин казармаяр ацІанва. За жуван хуьруьнви, вуна жуван хуьруьнви тазва. Хузаиндин къуллугъчияр, жандармаяр абур чукурна агакъзавач. Кѝвалах авач. И кардикай хузаинри -менфят къачузва: кѝвалах авачирди тѝмил мажибдалди пакамлай няналди зегъмет чІугваз гъазур я, Гъавиляй хузаинриз фялейрин мажибар тѝмилариз кІанзава,. абур чаз лугъузва: ихътин мажибдал вуж рази ятІа, гъада кѝвалаха.

Мяденчийри ихътин амалдиз рехъ гана виже къведач. Чавай и кардин вилик пад къаз жедани? Жеда. ГъикІ? Сад лагъайди,. чна паталай атанвай итимар гъавурда туна кІанда хъи, бес ахъ-тин гъвечІи мажибдал абур тух жедач, а<бур сеbeb яз чи, яни абурун стхайрин, хзанар гишила амукъда. Абур инсанар я. Эгер гъардаз вичин чІалалди, адан таниш-билишди икІ лагъайтІа, зун инанмиш я, абурун кѝили ванда. Къуй, абур чѝб чи чкадал эциграй. Къвед лагъайди, мяденда авай фялейри кѝвалах акъва-зарда, амма я чѝб буругърай экъечІдач, я аниз маса касни ахъавдач!

Юлдашар! РикІел хуьх: хузаинри, девлетлуйри, беглеринн ханари чун, фялеяр,,ва чи стха.яр-лежберар инсафсузвилелдп истисмарзава. Истисмарчийриз чи патайни инсаф хъун лазим туш!

Низ вуч лугъуз кІанзава?

Гаф Самсама къачуна.

— Гъуьрметлу юлдашар! Зун и йикъара хуьре авай,— баш ламишна ада.— Амай хуьрера хъиз, чи хуьрени девлетлуйри жемятдин чилер къазва, кесибар катдай чкадал гъанва. Суд-ду вандини абур гъахъарзава. Гъамиша жемятдин нехир хуьзвай чи сув, месела, са бегди вичиз къуна... Лап викІегъ са дагъви, хътин гъахъсузвилер эх тахъана, баг яна къена, дагълариз атнава...

За хуьре ихтибарлу инсанрихъ галаз суьгъбетарна. Чи жен-ерикай, гъалдикай лагъана. Абур чи итимрихъ галаз алаКъа ку-Іуниз, чаз куьмек гуз, къуватар сад ийиз гъазур я. Им чи, ке-ибрин, туп-жебеханада са яракъ артух хъана лагъай чІал я. аз лежберрин, абурозни чи куьмек кІанзава.

За фикирзава, Къази-Мегъамед юлдашди чаз лап дуъз рехъ ъалурзава. Геж тавуна чна фялеяр, иниз ахмиш хъанвай ва езвай лежберар гъавурдик кутадай кІвалах башламишин.

Вичин рахунар Самсама ихътин гафаралди куътягна:

— Ленина лагъайвал, чна фялейринни лежберрин садвал, уствал куъкІуърна кІанда!

Мад рахадайбур хъанач.

Фялеяр ва лежберар гъавурдик кутунин гъакъиндай къарар къабулна. Чинеба гуърушмиш жедай вахт ва чка малумарна, Къази-Мегъамеда вичин итимар казармайриз, буругъриз ра-къурна.

2.

«Фарукъдин» десте къвердавай къалин жезвай. Адан жер-ІсІра Дагъустандин вири миллетрин векилар: лезгияр, табаса-рапар, аварар, лакар, дартияр, къумукъар... авай. Къази-Мвгъа-Йед Лгъасиеван регъбердик кваз «Фарукъдин» членри: Абидина, Свмсама, Къамкъама РСДРП-дин Бакудин камитетди тешкил-Іввай вири собранийра, демонстрацийра, забастовкайра ва Ітачкайра активнидаказ иштиракзавай.

1905—1907-йисарин фялейрин гъерекатрилай гуъгъуъниз Ішк І.плабдин кІвалах тухун четин хъанвай: иолицияди, жандар-мерияди РСДРП-дин членриз инсафзамачир. Дустагъханаяр мпк І.плабчи фялейрив ацІанвай. Ихътин шартІара ф(ялейрин 111.1 1.1 кІвалах тухуниз чинеба чапиз Ібашламишай «Бакудин - газетди еке куъмек гузвай. Адан чинриз «Фарукъдин»членрин, иллаки Къази-Мегъамедан, ялавлу макъалаярни акъат-завай. Фасагъат рахадай устад хъиз, адахъ кхъинрин жигъет-дайни зурба алакъун авай. Къази-Мегъамедаз яб гудайла, адан макъалаяр кІеддайла, фялейрин чІарар цаз-цаз жедай, абур сивер ачухна амукъдай...

Фялейрин арада кІвалах тухудай цІийи рекъер «Фарукъдини» жагъурзавай... И йикъара Къази-Мегъамеда Сураханада кІва-лахзавай лезги фялейриз тамашаяр къалурдай десте тешкилуни-кай хияларзава. «Театрдин сегънедила фялейриз чи рикІе авай къван вири гафар лугъуз жеда,— фикирна Къази-Мегъа-меда.— Им чун патал жагъин тийидай хътин рехъ я».

«Фарукъдин» членри лезги чІалалди тамашаяр къалурдай десте тешкилна, театр патал куъгъне казармадал къав эцигна, артистриз парталар жагъурна. «Фарукъдин» членрикай «артис-тар» хъана...

— Гила чаз фялейрихъ галаз алакъа хуъдай, абурун арада инкъилабдин кІвалах тухудай мад са зурба мумкинвал хъана,— лагъанай разивилелди Къази-Мегъамеда вичин юлдашриз театр-ди сифте тамаша къалурай йифиз. Ам Абидинахъ элкъвена.— Вун гила дири хъхъанва... КІвалахал акъвазиз тади къачумир... Ви хзан чна хуъда, даш... Лаш ахъаймир, ам герек къведа...

Абидин гъавурда акъуна: Къази-Мегъамеда ам мяденриз, Къубадинни Дагъустандин хуърериз, лежберрин арада инкъи-лабдин кІвалах тухуз ракъуриз башламишна. «Фарукъдин» тапшуругъар тамамарзавай лаш гвай фяле са шумудра поли-циядини къуна, амма гъар сефер са затІни жагъин тийиз ахчух-завай. Са

сеферда вичин кІвале Абидина юлдашриз Ленинап «Целхем» газет кІелзавайла, ракар татана. Абидина газет да-кардал алай кьурьандин кьене туна.

Полициядиз чаяр хьвазвай кІвалин иесини адан кьуд муп, ман акуна. Ихьтин «дугъри» амалрай кьил акъатнавай яшлу полицейский кІвале, инсанрин жибинра, перемрин кьуларпк кьекьвена, рухунин пиплерни хкажна. Санани са шак фида хьтин затІ авачир. Эхир ада кьурьандал гьил яргъи авуна.

— Гьей! Адак хуькуьрмир! — гьарайна кІвалин иесиди.— Ам мусурманрнн виридалайни михьи ктаб я! Кьурьан я!

— Гьавурда акьуна,— лагъана полиция хьфена. «Фарукьдин» членри казармайра тухузвай кІвалахди вичин

петижаяр гузвай. Амма гьар юкьуз хуьрерай кьезвай кван вири лежберрихь галаз рахана кьиле физвачир. Кесиб лежбе-рар са тике фахъни кІвалахиз рази тир. И карди фялейрин жен-гиниз кьецІ гузвай.

...Хузаинрин патав фялейрин векилар фена: абуру мажибар тІатІун истемишна. Зубалова вичин хийирдиз кьарар кьабулна: буругъри гузвай нафтІадин кьадар тІимил жезва, мядендин ие-сийрин хазинани кесиб хьанва; фялейриз мад виликан кьадар мажибар гуз жезмач, гьавиляй фялейрин кьадар тІимиларда. Буругъра и кьарар кІел авурла, ф!ялейри кьал кьачуна.

— Рази туштІа, рашутІ хьия! — лагъана приказчикри. Амма хузаинри гуьзлемиш тавур кар хьана: пака вири фяле-

яр мядендиз атана, анжах абуру кІвалах башламишнач, гьакІ буругъра ацукьна. Болшиевикри абуруз тикрарзавай: «Сабурлу хьухь. Садвал хьухь, куьн гьалиб жеда...»

— Сиристав янава! КІвалах башламиша — гьарайзавай и ималдай кьил акъат тийизвай кьуллугъчийри.

— Куьне вучиз кІвалахзавач?! — эхир жузуна абуру.

— Чна ахьтин мажибдихь кІвалахдач! — жаваб гана фя-лснри.

КІвалахдачтІа — герекни туш! ЭкъечІ! Чна кІвалахдай-бур кьабулда!

ЭкъечІдач! Вучиз? • Им чи гьилери эцигнавай чи буругъ я! — малумарна фя-

Дили-пехьи хьайи буйругъчийр, желеда гьатай женжел си-| Іср чьиз, амукьна. Ахпа абур контордиз управляющийдин па-| н¹. катпа.

Конторда вичин кьазанжийр гьисабунал машгьул хузаиндин: кефияр кьалп хабарди элба-зл чІурна: чина зегьерлу биришар гьатна, на лугъуди, руфуна чІулав гьуьлягъар кьекьвена; цІару вилер, хутар хьиз, кьецихь акъатна. «Вуч?!» — гьарайна, жир-дин туп хьиз, цавуз акъатна, ада гьуд столдал гьалчна. Инихъ-анихъ килигна, хияллу хьана, хьуьтуьл тумаждин куьсридал •ацукьна.

Кьуллугъчийр адан гьар са гаф, гьар са ишара тамамариз гьазур я: вилер иесидал алаз, жендекар вилик алгъана, акъваз-нава. Кьуьзуь хузаин хиялри тухвана. Адаз чизва: «Вахтар де-гиш хьанва. Урусатдихъай кьезвай терс хабарар фялейрин япара гьатзава, ибурузни гила хьсан-пис чир хьанва. Нарима-нов, Агъасиев, Айдинбагов, МутІалибов хьтин чалкечиррини абурун сиве маса мез твазва... И гишин кицІерихь галаз амал-далди, фендиналди рахана кІанда... Сирке туьнт хьун кьапуниз зиян я...»

Хузаиндин чиниз мергьяматлувилин лишанар хтана.

— Белки зи фялеяр гяхъ ятІа? — жузуна хузаинди кьул-лутъчийривай.— Зун абуруз са кап фу гузвай буба я. Фялейрин башчийриз зи патав эвера. Заз абурухъ галаз рахаз кІанзава...

Хузаин гьикъван фендигарвилелди эгечІнатІани, я фялейрип векилар, я буругъда акъвазнавай фялеяр чІалал атанач. И гьал дегиш тежедайди чир хъайила, хузаинди шегъердай жандармай-риз эвериз туна. Буругъра гъарай-эвер, гъуд-капач башламиш хъана. Жандармайривайни затІни ийиз хъанач. Эхир хузаиндин эмирдалди контордин ракІарихъ галай лежберар кІвалахал къабулиз, абур буругъриз ракъуриз башламишна. Шад хъаГш кесибри гуьгьуьллувилелди буругъриз чукурна: абуруз ана авай гъаддикай хабар тушир. Фялеяр чпин чкайрал ацукънаваІ акурла, лежберар къве рикІин хъана акъвазна. Абуруз фялейрн жуьреба-жуьре чІаларалди чпин гьалдикай лагъана, элкъвепл хъфин тавакъу авуна.

— Ибур чалайни канвай инсанар я,— лагъана, са яшлу леж бер элкъвена хъфена.

Хузаиндин фенд — лежберарни фялеяр сад-садал гьалдармІ

къилиз акъатнач. «Фялейриз ихътин амал чирайди бес вуж хъуй?!» — жузазавай ада вичин кьуллугъчийривай. Жавабдихъ яргъалди къекъуьн герек атанач: гъасятда абуру Къази-Мегъа-медан, Иванан, Абидинан, Самсаман, Мамедан ва маса инкъи-лабчийрин тІварар къуна.

Хузаинди сас регъвена: ам гъар са фяледин рикІе жида эця-гъиз гъазур тир. Ада вичин куьмекчидин къуьн, жинабдин кІа-Іаб хадайвал, чуькъвена... Яргъалди, финдикъни акъуд тийиз,, (Ішкирри тухвана.

Исятда шулугъчийрин туьгъуьна къекъведей вахт авачир. Та-диз са маса къарар къабулна кІанзавай, вучиз лагъайтІа буру-І бар акъвазнавай: хузаиндиз гила, дугъриданни, зиян жезвай. ІЗиян хъуй, зани гуьзлемишда!» — садлагъана маса фенд атана \:кІиндин къилиз.— Абур фу незни хъфидачни? Ксузни хъфи-Іачни?! Элкъвена хкведайла, за абур садни тадач. Шегъерда ІВай къван вири жандармаяр иниз гъида! Фялейрин чкадал ва-Варихъ галай гишин жемят къабулда! А-гъа! Ахпа низ хъсан атІа, чун тамашда!»

Фялейри и фенд къатІун тийидайвал, хузаинди приказчикриз

ІХътин гафар чукІурун эмир гана: «Хузаинди и буругъар михъиз .ІІ алзава. Квез ина кІамай къван ацукъ. Ада масана мяден Іхъайзава!» Хузаин вични виридаз акваз-акваз хъфена... Ада ГПалабна шегъердай атанвай жандармаяр, ийидай кІвалах ава- 'Іп І, са казармада ацукънавай. Фялеяр къве рикІин хъана. Сам- а лагъана:

- ИкІ регъятдиз мяденар агалун ва ахъаюн асант кар туш.

..ІІІ жуну' хъанвач. Ина са амал ава. Абуруз чун алцуарариз

КІшІзава. Куьн мукъаят хъухъ! Гъар сад жуван чкадал акъваз!

І<■ пгчилІ жемир. И карда шурта-фурт герек авач. Сабур-

Бес чна фуни недачни?! Фу чаз иниз гъида.

Жуму — дили. — Бес ксунни ийидачни?!

— Гъа карни чна гъа ина ийида!

Самсам вичин фикир лугъуз вири буругъра къекъвена. Фяле-яр мукъаят хъана. Муькуь мяденра авай хабарар чирун паталди фялейри са шумуд жегъил аниз ракъурна. Самсамазни физ кІанзавай. Мамеда ам къуна акъвазарна:

— Вун жандармайри къун мумкин я, герек авач! — лагъана ада.

Са сят алатна, къве сят алатна, амма фейи векилар хтана ахкъатнач: абур жандармайри къурдал са шакни алачир. Фя-лейриз гишин хъанвай, абурук къал акатна.

— Юлдашар,— лагъана Самсама,— чун геж хъана акурла, чи патав юлдашар, ярар-дустар, хзанар къведа. Тади къачумир! — и гафар ада лезги, туьрк ва урус чІаларалди тикрарна. Гаф фалакъда акъуна: са арадилай Рустам атана акъатна. Адав са чанта фу, дулдурма, къафун гвай. Ада Биби-Эйбатда са гзаф жандармаяр авайдакай, хузаинни абурухъ галаз ацукънавайда-кай хабар гана.

— Юлдашар, секин хъухъ! Чун гъахъ я. Чаз кІвалахизпп кІанзава, тухдалди незни кІанзава. Чун хузаинди вичин кефи-низ кІанивал къугъуриз аялар туш! Чи мажибрал хзанрин вил алайди я. Чи мажибрал хуьре амай къуьзуьбурун вилерни алл' Эгер чна чун хвейитІа, чаз садавайни са гафни лугъуз жедач! ТахъайтІа хузаинди чун жуьгъендал алугарда... Жуьрэтлу хъухъ!

Югъ мичІини хъана, амма са фялени буругърай экъечІнач. Жандармаяр шегъердиз хъфена.

Пака буругъри чпин кІвалах са сятдин геж башламишп.І фялейри сириставдиз яб ганач, анжах хузаин вич атайла, вични меци гъа авай мажибдихъ кІвалах ая лагъайла, ахпа башла-мишна...

«Заз хъайи зиян за чкадал хкида, къеркъешар!» — лугъузв.ш хузаинди вичи-вичиз. Мядендиз зиян хъунин тахсиркара ада суддиз вугана...

3.

Буругъдай хтана, ана хъайи завалдикай сусаз куьрелди суьгъ-бетна, Самсам гъамамдиз фена. Гъекъ алахъиз хтайла, Зибей-дади чай, хуьрек гъазурнавай. Самсам адан вилериз килигна. Суса назик хъверна. «Вилерни яру хъанва, галатни авунва. Йифди ксайди туш,— фикирна гъуьлуь.— Зун гуьзлемишзаван...»

— Зибейда,— жегъилди вичин свас къужахламншна, — зуп мад ви ахвар хан тийиз алахъда, зи гуьзел, — мегърибаивилелдн лагъана, Самсама сусаз, сусани вичин ярдиз тавазйилер авуиа.

— За ваз чуькъни ийизвач хъи,— юкъ закІалда гъакъдай хътин шумал свас ярдал аруш хъанва.— За ваз са туьгъметни ийизвач хъи...

— Зун гъавурда ава. Зи хъсанди, багъишламиша, — Самса-маз Зибейдадин язух атана. Ада фикирна: «Яраб зун авачир Гшфер мад шумуд жедатІа...» Абур рухунал суфрадихъ ацукъна.

— Жува неь, заз кІанзавач,— лугъузва Зибейдади.

— Жува неь, заз кІанзавач,— рикІивай лугъузва Самсама. Ада вичин къил мукъаятдиз сусан хъуьтуьл метІел эцнгиа. Къведни ахварин хиялди тухузва...

Рак гатана, жегъилар къудгун хъана. Зибейда ракІар ачу \нз фена. КІвализ Самсаман яран диде атана. Ада са къаб хуь-І>< ь гъанвай. Жузун-качузун авуна,

Фатума, ацукъни тавуна, \ I.фена: рушни езне шадзаваз акурла, адаз девлетар жагъай КЪпан хвеша хъана.

Чамни свас мад хевлет амукъна. - Ваз чи бубайрин ватан бегенмиш хъанайни? — жузуна • Iамсама.

Эхъ, гзаф гуьзел хуър тир.

Хуър — ваъ, шегъер,— яран дидеди гъайи тГямлу хуърек |.| I.IМпшIна, Самсам мад са къуьнуьхъди яргъи хъана, мад адан Ил ахварал физва. Эхъ, лап! »\ъ, эхъ! — Самсама вилер ахъайна.— Муг-Рагъ — шмедал алай шегъер я. ГъакI лугъузвайди я. Дегъзаманра адал зурба, къакъан къеле элкъуърнавай... Чи хуърел гъа вахтара душманри гъужумна, къеледин цлар чукIурна, шегъердиз яд къевезвай гунгар кукIварна, амма инсанар муьтГуьгъ хъанач. Абурун къиле къве стха, къве пагъливан, Самсамни Къамкъам акъвазна. И пагъливанри, чпин къушунарни галаз, душманар хай-и дерейрай чукурна. Чун гъа Самсамрикай я.

Зибейдади еке ашкъидив яб гана, къил галтадна, муьгъуьб-батднвди «зи Самсам» лагъана. Къапар къахчуна, суфра кIватI хъувуна, ам ярдин къвалавай ацукъна. Къве нефесдикай сад хъанва: Самсама сусан тупIухъай къизилдин закIал галудиз-акал хъийизва, зар-зибадин цIеп-цIийи булушкадин нехишра тIуб экъуързава. Вилер-вилера гъатзава... Самсама хкуникай чуьнгуьр хкудна, адай шад сесер акъудна, Зибейдади мани баш-ламишна...

Мад рак гатана. Иесияр тадиз къарагъна. КIвализ, саламар гана, Къамкъамни адан свас, Суна, атана. Иесийри суфра ах-чухна.

— Чна иеятда тГуьрди я,— лагъана регъуьвал кваз Сунади.

— Вилик ризкъи гъайила, са бисмиллагъ авун куь буржий-рикай я,— Самсама яшлу ксарин гафар тикрарна.

— Хъинеъ, чама,— минетна жегъил кайваниди къелитIдиз.

Суьгъбет накъ буругъра хъайи агъвалатдикай фена. Къам-къам гъавилай чIехи стхадин патав атанвай: адаз Самсаман къи-лел са дуьшуьш къвез кичIезвай.

— Самсам, зун хузаиндиз буругърин устIарвилини курс кIе-лиз ракъуриз «Iанзава. Мядендин харжидалди. Фидани? — жу-зуна Къамкъама.

— Чидач. Чун иеятда садни жув жуван ихтияр хъана вижв къведач. Чехи юлдашривай хабар къуна кIанда. Къази-Мегъа-мед стхадиз лагъ, ада лазим ксаривай хабар къада,— меслят далди лагъана Самсама.

— Хъуй ман. Вун гъахъ я, тха. P^" лархъна ахъа хъана. КIвалин юкъвал къве жандарма -

194

къве тарта кватна. Суфрадихъ галайбурун зегъле къакъатна, абур кIвачел акъалтна, серсер хъана амукъна.

— МутIалибов Самсам Алим-огълы квекай вуж я?! — жузу-на, истивут тIуьр кIек хътин, яру жандармади.

— Зун я,— секиндиз жаваб гана Самсама. Адан чин, зафе-ран хъиз, хъипи хъана. Зибейдадик къиздирмадин фул акатна.

— Вун чахъ галаз фида! — къве жандармадини, гъилерикай къуна, Самса.м гваз тухвана. Адавай гъич сагърайни лугъуз хъа-нач.

Зибейда, Сунадин хура чин туна, шехъна.

— Рак жуфтдиз агала! Садазни ахъаймир! — лагъана, Къам-къам куъчедиз катна: адан къилиз са фенд янавай...

4.

Са шумуд йикъалай Зубалован мяндендиз хъайй зияндин тах-сиркарар: Самсам, Мамед ва мад пуд фяле суддин вилик акъ-иазна. Самсам суддал гзаф фасагъатдиз рахана. Ада фялейриз са ихтиярни авачирди, хузаинди абур истисмарзавайди лагъана. Лмма адаз яб гудай касни хъанач. Тахоир субутарнавачиртани, судди Самсамаз къве йис, амайбурузни са-са йис дустэгъ атIу-шIн къарар акъудна.

— Акъван вахтунда чна ам дустагъда тадач,— лагъана Къа-ш-Мегъамеда нянрихъ Абидинан кIвалеле.

И гафунихъ инанмиш тахъана, Абидина руш вичин кIвализ Iкана, кирида къунвай къазма иесидив вахгана. Къалп хабар I.мукъна, Муг-Рагъай Алим атана акъатна. Адавай Самсамаз са Iуьмекни хъанач.

- Свас за хуьруьз хутахин,— лагъана ада Абидиназ.

- Амукърай. Адаз ина регъят я. Зи кIвал хъуй, ви кIвал млII, тафават авач, мирес. Бахтни бедбахтвални чибур я.

Къамкъамаз чIехи стха дустагъда гъатун еке хажалат хъана. \ ч-| къведан патахъайни кIвалахзава, Зибейдадиз куьмекар гузва. Зибейда «Фарукъдин» рикIелни ала. Ада вичини большевикрин гъвечIи-гъвечIи тапшуругъар къилиз акъудзава. Зибейдадин шаршавдин кIаникай пачагъди къадагъа авунвай ктабар квай-дал садан шакни физвач: мусурман дишегълийри инкъилабдин кIвалахда гъеле лап къериз-цIаруз иштиракзавай.

Са йисалай дустариз Самсам дустагъдай ахкъуддай рехъ жагъана... Ам Биби-Эйбатдиз, садазни чир тежедайвал, айнаяр алаз, чуру кваз, чарадан тIвар алай документ жибинда аваз, хтана. Ам гъатта Зибейдадизни чир хъаначир...

Самсамаз ина яргъалди акъваздай ихтияр авачир. Адаз Ба-кудин комитетди я кIвалахдай ихтиярни ганач. Ам гагъ Биби-Эйбатдин, гагъ Байилдин, гагъ Сураханадин мяденра, гагъ ка-зармайра аквадай. Ада мукъвал-мукъвал парталар, чинин кIа-лубар дегишарзавай, вучиз лагъайтIа ам полицияди жагъурза-вай. Са шумудра Абидинан кIвализ, фялейрин магълейриз дус-тагъдай «катайди» жагъуриз жандармаяр атанвай, чка-чка жа-сусар акъвазнавай.

Амма зинданда жедайдалай Самсамаз икI виш пай хъсан тир. КIвалах яцIа гъатирдавай ам зиринг жезвай. Вахт зайи та-вуна, ада югъ-йиф кIелни ийнзвай...

Самсама фялейриз дуьньядин гъаларикай, Урусатдин фялей-рин женгерикай, большевикрин партиядин рекъикай гъавурда акъадай чIалалди, чкадин уьмуьрдай мисалар гъиз, эсерлу суьгъбетарзавай. Адан тIвар «товарищ Саша» хъанвай. Гзафбу-руз ам гъи миллет ятIа чидачир. Гъарда ам вичин миллетдикай я лагъана фикирзавай, вучиз лагъайтIа адавай гъар са фяледихъ галаз адан дидед чIалалди рахаз жедай: урус, азербайжан, туьрк, араб, фарс, лезги, эрмени, гуржи... Дустагъда адаз тIи-мил-тIимил маса чIаларни чир хъанай.

Сам-сам хътин агитатор большевикриз гзаф куьмек хъанвай. Гъар гъина фялеяр большевикрин гъавурда акъазвачтIа, гъаниз «товарищ Саша» ракъурзавай. Адахъ инсанрин фикир вичелди желбдай, вичихъ инанмишардай аламат авай...

...Зибейдади дегълизда нафтIадин пичинал куьфте гъазурза-ва. Самсамани Мамеда кIвале Къази-Мегъамедан тапшуругъ 196

къилиз акъудзава: Байилдин мяндендин фялейриз забастовкадиз эвер гузвай чарар кхъизва. Чпини кхъей-кхъей чарар Зибейдадив вугузва, адани къуд къатнавай лацу кагъазар булушкадин яха-дик чуьнуьхзава. Кайванидин са вил хуьрекдал, са вилни гъве-чIи дакIардал ала: жандармаяр атун хъайитIа, ада хабар гун лазим я; инкъилабчиярни дакIардай катда, са гелни амукъдач. На лугъуди, кIвале са касни хъайиди туш.

Зибейдадик зурзун ква, адаз хаталу «мугъман» фад хъфена кIанзава. Гъар дегълиздиз экъечIайла, сусан гъал акваз, Самса-ма лугъузва: «Я руш, къалабалух къачумир. Вири хъсан жеда, ш лиф. Чаз кIвалах ава. Куьтягъ тийидай ихтияр авач». Эхир Дамед хъфена, хаталу ятIани, Самсам акъвазна.

Нянрихъ Зибейда, къуншидин рушни юлдашвиле къачуна, «Фарукъдин» икърар хъанвай членрив Самсамани Мамеда кхъен-|ай чарар вугуз фена. Абуру, Бакуда бинелу дишегълийри хъиз, шаршавар галчукнава. Ихътин партал алайбурал жандармайрин ш пк фидач. ЯтIани Зибейдадин сас-сасал къевезвач. Са куьнинни | гъавурдик квачир руш тажуб жезва, «вун лап кичIедай чIут я м.п» лугъуз, хъуьреза.

Еке къалабулух дапIар алай кIвале амай Самсамакни ква. Иибейда хкведалди адан рикI цацарал хъана...

Пакамахъ Самсама сусаз шегъердин ханумрин либас алу-|уи теклифна. Пердедик фена, Зибейдади, сандухдай акъудиз, ацу махпурдин юкъвалай шуькIуь чIул алай костюмар, чIулав умаждин яргъи кухвар галай шиблитар алукина, къилик пуд имIен яйлух кутуна.

- Рази яни? — наз гваз жузуна, свас вич гуьзлемишзавай |>дпн къаншардиз атана.

Самсамани дамахарнавай: лацу перем, чIулав пенжек алуки-|вай, гарданда яру галстук тунвай. Яргъалди тамашна, ада Зи-|Йдадив яйлухдин эвез гъаркъуь рафутIар галай лацу сафутI ЛукIиз туна, гъиле тумаждин бицIи чанта вугана. Вичини чIу-|ц сафутI алукина.

Чун къе шегъердин багъдиз физвани? — жузуна суса.

— Ваъ. Исятда чи варцел файтун къведа. Вуна, ханум, зун Байилдин мяндендиз тухуда. Ана фялейрин забастовка хъун ла-зим я...

— Бес зун? Зунни вахъ галаз...

— Вун кIвализ хъфида. Белки... Файтунчи чи иткм я... Байилдин фялейрик чпин мажибар атIана лугъуз къал квай.

Самсама абуруз мажибар хкаж хъийидалди кIвалахал экъечI тавуниз эвер гана. Гзафбур рази хъанач, абуру лагъана:

— Чахъ аялар гала. Абур гишила амукъда!

— Ик1 хьайит1а, абур садрани тух жедач! Са сеферда каш ч1угурай, лап кьве сеферда каш ч1угурай, ахпа абур тух жеда. К1валахал экъеч1мир! Квелей гзаф зиян хузаинриз жезвайди я. Абуру квез к1анивал ийида! Абуруз избрет хьуй!

Эхир фялеяр ч1алал атана. Контордин гьаятдиз к1ват1 хьан-вай фялеяр, сиристав ягъайла, садни алай чкадилай юзанач. Хузаинрин, абурун гьилибанрин ийир-тийир квахьна, жандар-майриз эверна.

— Садни ч1арни юзамир! Мажибар хкаж хьувун истемиша!

— гьарайна Самсама фялейриз.

— Чи мажибар хкаж хьувурла, чун ахпа к1валахал фида!

— гьарайна фялейри.

— Фялеяр гьахъ я! — лагъана Самсама. Яргъи буйдин жан-дармадиз фялейрин арада авай жегъил акуна ам кьаз к1ан хьа-на. Самсам инсанрин юкьва цуьк1 хьана квахьна... Жандармаяр фялейрал жидаяр гваз фена. Фялеяр, хуруяр экъисна, акъваз-на... Хузаинар фялейрин мажибар авайвал туниз мажбур хьана.

К1вализ хьфидай рекъе Самсама фикирзава: «Хурар экъис-на жидайриз акси фин — им вик1егъвал туш. Жида эцягъайт1а, чна квелди жаваб гуда? Гьутаралди? Виже кьведач... Икрамда-ни? Ваь! Бес вучда? Чун яракъламиш хьана к1анзава. Жида гвайда жида эцяна к1анда!»

Самсам акъваз хьана: адан кьаншардиз, жида алай винтов-каяр виликди яргъи авуна, вилера кьан авай кьве жандарма: кьвезвай...

5.

Самсам мад душтагъда гьатна лагъай хабар гьасятда «Фа-рукъдив», Бакудин комитетдив агакьна. Вири адаз куьмек гунин кьайгъудик квай. Ихтибарлу касдивай малум хьайивал, гафунал к1еви Самсам авай камерадин жасус ракурнавай. И кардикай адаз хабарна к1анзавай.

Дустаривай, гьатта Къази-Мегъамедавайни са рехъни жагъу-риз жезвач. И месэла Зибейдадизни чизвай.

— Зун инанмиш я,— лагъанай Къази-Мегъамеда дустунин сусаз,— Самсам хьтин тежриба авай инкъилабчиди вичин сир масадав вугуч... Бес абурни,— фикирда полиция авай,— сик1ер я эхир, лап ч1улав сик1ер...

Зибейда фикиррик акатна: гагъ адаз Самсам, вичин вилик квайди хьиз, каразавай, гагъ ам лиф хьана душтагъдин дар да-к1ардай фена ярдин кьуьнел ацукъзавай, гагъ... «Зун ярдив гьик1 агакьрай?! Ам за суьргуьндикай хкудун лазим я... Ада вичин рик1е авайди са фяледикайни чуьнуьхайдиди туш... Эгер жасусди вич са кесиб фяле я лагъайт1а...»

Пакамахъ фад Зибейда, гьуьлягъди ягъайди хьиз, ахваркай кватна. Адаз ахварайни Самсам акуна: тади кваз к1валахдилай-;дтана, ада сусаз чар авай фу це лагъана. «Адан рик1 чар-чар хьанвай лаваш фал гзаф алайди я,— фикирна, Зибейда хияллу йьана: — Чар-чар хьанвай?! Гьа чарарин арада са т1уб кагъаз турт1а?!»

— Жеда! Жеда!!! — гьарайна Зибейдади кьилди к1вале, ки-шида хьиз.— Аман-амани! — ада тадиз тини . ишиниз башла-мишна.

Дустагъдин къуллугъчиди Зибейдади гъайи вири шейэр му-къуфдив ахтармпшна, къелечл лавашни, адак раб-риб, бицли йи-те, мишер кватла чириз, къвед-пуд сефер къат-къатна, шаклу затл авачир.

Са вацралай суд-дуван куътягъ хъана: са тахсирни квачирви-йй Самсам ачухна. Чарадан тлвар алай документар гвай же-гъил дустагъдай катай Самсам тирди и дар арада садан хиял-дизни атанач.

— Аферин, зи лиф, ви чар зав агакъна, — лагъана ада сусаз. — Са язух къведай гъалда «кесиб» жасус авай хъи, зун адахъ гелкъвез хъана. Вич садахъ галазни рахан тийиз, пачагъдизни хузаинриз сеперар гуз, угъ-цлугъ ийиз авай... Ахпа йифериз им хъсан ксузвай. Ви чар вахтунда атана. Такуна ам фак кваз нез лап са тлмил амай. Ахпа ида завайни яваш-яваш хабарар къаз башламишина... Зани адаз жув акъван дугъри, акъван кесиб яз къалурна хъи, акъван диндиз ибадат ийизвайди чирна хъи, ада залай полициядиз тарифар авур хътинди я...

Самсам икл регъятдиз дустагъдай ахкъатна дустариз хъан-вай шадвал яргъалди фенач. Полициядин гъиле гъа мукъвара Мукътадир гъатна...

6.

...Дустарин суъгъбетар йифен геж куътягъ хъана. Мукътадира вичин жибинра, къултухра пака фялейриз паюн лазим тир пар-тиядин звер гунар туна, клвачел-къилел ахлуклна, черкес-чухва-дин дуъгмеяр хутурла, Къази-Мегъамеда лагъана:

— Мукъаят хъухъ, даш. Кицл-кац дуъшууын хъайитла, рехъ дегишра!

— Башуъсте. Вуна, даш, са фикирни мийир. Пака и эвергу-нар фялейрин гъиле жеда! — адет тир клубанвилелди лагъана Мукътадира.

Къежел живедин саврух алай: 1908-йисан январдин варз Ба-куда мишекъатди хъанай. Мукътадира бармак япарал къван илисна. Ам Балаханадиз хъфена кланзавай. «Са улакъ гъатнай-тла, пис жедачир», — фикирна, поселокдин юкъваз, файтунар жедай куъчедиз, гъахъна. Са къадар рекъиз, фейила, адан къу-лухъай, «Гъвечли Мамед!» лагъана, зверна. Мукътадираз и се-синкай вичин танишдан ванцин ухшар атана, къулухъ килигна: адал къве итим къвезвай.

— Балаханадиз хъфидай файтунар амач, — лагъана сада, — чав хъсан дилижан гва. Вун чна хутахда!

Мукътадира гъасятда вич гъалатл хъайиди къатлана. Катдай мумкинвал амукънач: виликайни къве полицейский тапанчияр хкажна къвезвай.

— Заз вун, лезги бала, гъасятда чир хъана, — лагъана дили-жанда аваз шегъердин полициядин къилин идарадиз хъфидай рекъе са жасусди. — Зун ви гуъгуъна атла пуд лагъай йисан за-бастовкадилай инихъ авайди я. Лаклаб къурла, акъваздай вун хъсан гада я, — жасус вичи авур амалдал хъуьрена, адаз полицейскийрин вилик вичин алакьунар къалуриз кланзавай. — Акъ-вазначиртла, чна вун къун тавун мумкин тир...

Мукътадира плузар класна. «Зай акъатай гъалатликай юл-дашриз хабар хъайитла, абур хъуьреда. Гъайиф», — фикирна ада. Къази-Мегъамедаз и дуъшуушдикай гъа йифиз хабар хъана: чка-чка ихтибарлу итимар Бакудин комитетдихъни авай.

Я Бакудин комитетдивай, я дустаривай Мукьтадираз куьмек ийиз хьанач: жибиндай акьатай эвергунри шегьерда чинебан чапхана, пачагьдиз акси эвергунар кхьизвай, фяла синиф хуза-инриз акси кьарагьарзавай кьуватар авайдан, Мукьтадирни а кьуватрин терефдар тирдан гьакьиндай ачухдиз шагьидвалза-дзай. Таб, гьилле, амалдар гаф-ч1ал ише фин мумкиы тушир.

Гьикьван вичиз гатун-ягьун, бас-хас авунат1ани, каш-мекь ганат1ани, Мукьтадира я силисдин вахтунда, я суддал садни маса ганач: куьруь спелар квай кьумрал дагьви, суддал, вилера такабурлувал авай лекь хьиз, акьвазна. Судди инсафсуз кьарар кьабулна: Мукьтадираз Архангельск губерниядиз муьжуьд йи-сан суьргуьн ат1ана. Кьази-Мегьамедай агь акьатна.

— Им инсансуз кьарар я! — гьарайна ада.— Адахь хзанар ава! Ада кьейи кас авач, гатай кас авач! Ихьтин жаза вучиз гузва?!

Судуяр, кьилер куьрсарна, садазни яб тагана, залдай экьечГ на: абуруз чпи кьанунсуз кьарар кьабулнавайди чизвай.

«Фарукьдин» членри, иллаки Кьази-Мегьамедани Самсама, суьргуьнда авай дустуниз чарар кхьиз,, адан хзандиз дат1ана куьмекар гуз, чпин инкьилабчи стхавилин буржи кьилиз акьуд-завай...

7.

Кьамкьам вичин стха дустагьда тваз тур хузаиндин хьилий к1елиз фенач. Гьикьван ярар-дустар гьавалат хьанат1ани, ил-лагь-филлагь, фенач хьи, фенач. Гуьгьунлай, диде-бубадал кьил ч1угуна, хуьряй хтайдалай кьулухь, ада Самсамал вичин са эрзиман ихтибарна:

— Кьази-Мегьамед халу хелвет чкайрикай рахазвай... Зани фикирна: Самурдин тама, стха, жуваз са кутугай гап1ал хьанай-т1а, цел мишерар эцигна, за ана са завут кардик кутадай. Анаг гьам квез Дагьустандиз физ-хкведай «к1вални» жедай, гьам халкьдиз к1амай кьван тахта-к1арасни... Тахьайт1а Самурдин тамар яргьи, дуьз, яц1у тарарив ац1анва, са тахта к1ан хьайила, дагьвияр цавуз 'килигзава... Заз к1вале гурарин хайи к1ар хьи-йидай тахта жагьанач...

Самсаман пелен дамарар садлагьана юзана.

— Вавай 1гьахьтин мишерар туьк1уьриз жедани? — жузуна ада.

— Эхь. Гьабурни, регьвер хьиз, гьерекатдик квай алатар жеда ман.

— Машаллагь, тха. Ви кьилиз гьамиша инженердиз хас фи-кирар кьведа.

Бакудин большевикрин комитетди, адан «Фарукь» дестеди Дагьустандин лежберрихь галаз алакьа хуьдай, абурун арада дат1ана к1валах тухудай ихтибарлу итимар, регьят ва мягькем рекьер, жасусрикайни жандармайрикай революционерар чуь-нуьхдай хелвет маканар жагьурзавай. Самсам зични са шумудра Дербентдиз, Кьасумхуьрел, Ахцегьиз фенвай. Гьар сефер адан кьил са хата-баладик акатзавай. Са шумудра башламишай к1валах юкьвалай кьат1на катуниз мажбур хьанай.

«Фарукьдин» членрин арада Дагьустандихь галаз авай ала-кьаяр гужлу авуникай мад суьгьбет кватайла, Самсама вичин стхадин, Кьамкьаман, теклифдикай лагьана. Са геренда вири кис хьана.

— Зи фикирдалди,— лагъана Къази-Мегъамеда,— лап ви-жевай кар жеда: жуван к1вал, жуван кархана. Чавай ана к1ва-лах авачирбуруз к1валахни гуз, вуж к1ан хъайит1ани хуьзни, чуй-нуьхизни жеда. Завутди тузвай къазанжини чи карпатал харж-да... Гъик1 я?

— Завут эцигун регъят кар туш,— лагъана Абидина.— Эвел-ни-эвел там маса къачудай такъат к1анда. Ахпа аниз герек ми-шерар, чархар, къайишар ва маса алатар к1анда. Ибурни гъавая жагъидач. Тамун къвалав вац1 ва я к1ам герек я... Четин кар я.

Наразибур мад.ни авай. И кар Самсамаз бегенмиш хъанач. Ам, гаф къачун тавуна, къарагъна:

— Халкъди лугъудайвал, кимел гъайи лидикай шаламар хкатдач. Куьне садлагъана, стхаяр, таф ат1умир. Вучгерек ят1а, чазни чизва. Куьмек ая. Балк1ан хъайила, леэнар жагъида... За квез лагъай фикир Бакудин комитетдин ихтияр аваз гъялна к1анда. Гъелбетда, чавай къе завут эцигиз жедач,— мукъвара большевикрин партиядин жертейриз къабулнавай жегъил гъа-вурдик кваз рахазвай. Къази-Мегъамеда адан терев хвена.

Тахта завод эцигуи чарасуз тирди виридаз чизвай. Гъихътин такъатрин куьмекдалди? Чизвачир. Амма хсуси завод лазим тир. Бакудин комитетди разивал гана. Такъатар жагъурдалди Самсама стхадиз заводдин, цин мишеррин шикалар ч1угун тап-шурмишна. Абур къалурайла, ч1ехи инженерри еке къимет гана.

Ахпа Самсамни Къамкъам Самурдин тамара завод патал ку-тугай чка суракъиз фена... Са гъафтедилаи стхаяр шаддиз хта-на: абуру чпин дафтарда са шумуд участокдин шикалар ч1угун-вай, к1арасрин къадарар къалурнавай. Мад сефер и месэла Ба-кудин комитетдал, «Фарукъдин» членрин арада гъялна: там ма-са къачун, тахта завод эцигун меслят хъана. Им 1812-йисан гад хкатзавай йикъар тир.

Къамкъама (вири мешвератар адан т1варц1ихъай физвай) са хузаиндивай, пачагъдин гъукуматдин ихтияр аваз, вири ча-рар-ц1арар шагъидарни алаз туьк1уьрна, Худат станциядин ке-фер патахъай тамун чка маеа къачуна.

Сентябрдин сифте къилера, ракъини, гатуз хъиз, кузмай. Вири гъазурвилер акуна, жегъил хузаин, вад фялени галаз, Ба-кудай Худатиз поездда аваз, тахта заводдин бине эцигиз, рекъе гъатна...

8.

Ба;кудин комитетди Дагъустандин большевикрин организа-циядихъ галаз алакъаяр къвердавай сих ийизвай. Бакудай Да-гъустандиз мукъвал-мукъвал халкъ гъавурдик кутаз лигим ин-къилабчияр ракъурзавай.

Вичиз Бакудин мяденра таниш хъайи ихтибарлу инкъилаб-чийрикай Къази-Мегъамеда Къасумхуьрел болыпевикрин чине-бан десте тешкилна. И дестедин членри: Тарикъули Юзбекова, Къазибег Акимова ва Абдусемед Мурсалова Куьре округда. ту-хузвай к1валахди пачагъдин итимрик къалабулук кутуна. Ин-къилабчияр авай хуьрер: Ахцегъ, Къасумхуьр, Цмур, Муг-Рагъ, Шхидхуьр... абуру чпин гуьзчивилик кутуна.

Инкъилабдин к1валах тухуз регъят хъун патал Къази-Мегъа-меда Къасумхуьрел вичин туьквен ачухна. Кесиб туьквендин ху-заин Куьре магъалда фад машгъур

хъана: къакъан буйдин, члу-лав ва шуьклуь спелар квай, гагь литинин, гагь самунин сафу-тлар алуькдаь жегьил гзаф мерд тир; адав я гапур, я тапанчияр жедачир (абур валчагъдин кланикай квайди инсанриз чидачир), адавай къачур чайдин къватийрай болыпевикрин партиядин эвергунар авай чарар, газетар акъатдай.

Туйквенда Къази-Мегъамеда чаярни ийиз, муьштерийриз хъун теклифзавай. Вич фейи хуьрера суьгъбетар авурдалай гуь-гъуьниз, округдин къуллугъчийрин шак тефидайвал, вич чайчи я лагъана, ада кларасдин цливинар маса къачудай. Адаз Бутрал, Шихидхуьре, Агъа-Арагъа, Къасумхуьрел... жемят клватлиз.. суьгъбетариз Абдусемеда, Абдулбариди, Алима куьмекар гузвай.

Къази-Мегъамед са сеферда Хуьпуьхърин дагъда ивгилис-ринни урусрин промышленникриз живе хкудзавай фялейриз мугъман хъана. Дагъдин куькьла, анжах са цав аквадай дерада, живе квай къванерин шим акъудзавай яргъи, шуьклуь тлеквен-ра-шахтара авам дагъвийри, югъ-йиф кепекрихъ клвалахиз, чпин сагъламвал, уьмуьр инсафсузвилелди пучзавай... Къази-Мегъа-медан, Къасумхуьрелай къвез хъайи большевикрин суьгъбетри живедин мяндендин фялеяр Урусатда, Бакуда кьиле физвай гъе-рекатриз муькьва авуна...

— И 1909-йие чаз къазва,— лагъанай Къази-Мегъамеда фу незвай чкадал вичин куьреви дустариз. Ам рикляй чпивай тухуз хъайи клвалахдал рази тир.

Урядникдин, округдин нуькеррин члехидан, гъарайдин ванци абурун суьгъбет къатна. Къази-Мегъамед Куьре округдин ида-ради тухвана. Начальникдиз Бакудин фяледин мурад ашкара хъанвай. Ада Къази-Мегъамедаз аламай няналди туйквен ага-лун ва инай квахъун эмирна...

Ихътин дуьпуьп Къази-Мегъамедан кьилел са йисалай гатуз вичин хайи хуьрени атана.

Ахцегъа «Севрен Къази-Мегъамед хтана» лугъудай чав гъат-на. Къакъан буйдин, члулав спелар квай, пагъливандин жендек авай жегьил итим, гъиле газетар ва ктабар аваз, гагь са, гагь маса кимел аквадай. Инсанри адан суьгъбетриз, клелзавай ха-барриз, «астафируллагъ» гаф тикрариз, яб гудай. Дивдегълияр, аялар адан бармакдикай хкатнавай чларариз, хилер галачир пенжекдиз, яргъи хев галай перемдиз ва куьруь кух галаз зурба чекмейриз тажубвилелди тамашдай. «Ада гилани вучиз мехъер-навачтла яраб?! — жузунзавай рушари чпи-чпивай.— И бугъда рангунин жегьилдиз ваь лугъудай гуржи таватни жеч, валлагъ!»

Хуьруьн урядникдиз инсанар кимерал клватл хъун беген-миш хъанач. Вич атайла, Къази-Мегъамед кимин къванцелай къарагъ тавун багъна къуна, ам фяледин касни авачир клвале къекъвена, аниз кек яна. Затлни жагъаначтлани, ада, вичин кьил секин хъуй лагъана, Къази-Мегъамедаз къанни къуд сятда Ах-цегъай хъфин эмирна. Округдин члехибурукай кичлела, багъри миресдивайни адан тереф хуьз хъанач.

Кимел хтана, Къази-Мегъамеда лагъана:

— Ингъе, жемят, куьне зун хуьн тавурвилай зун хъфизва. Икл хъайитла, са урядникди куьн вири са-сад хайи ватандай чу-курда. За лагъай гафар рикГел хуьх!

Захъ авайди и кьве ктаб я. Зи алахъунар куьн азад, куьн абад хъун паталди я. Гьелелиг, сагърай!

— Багъишламиша, чан хва,— лагъана чекмечи Алижана.— Девир члуруди хъанва. Инсанрик кичл акатнава. Чаз кьеледилай тупар килигзава... Шаз кафирри туп ягъайла, айвандик ацукъна, чхрадал гъалзавай са къаридин гъил галатна, хва...

— Са кичлни авайди туш! — туьнтдиз рахана жаван жегъил. — Итим садра хазвайди я, садрани — рекъизвайди. Къази-Ме-гъамед халу, за вуна лагъайвал ийида!

Са десте жегъилри Къази-Мегъамед Ругъун кл амал къван ре-къе хутуна. Вад кас адахъ галаз гъанлай Бакудиз хъфена...

Къиблепатан Дагъустандин жуьреба-жуьре магъалрихъ, хуь-рерихъ галаз алакъа хуьнин жигъетдай Къасумхуьр кьетлен мет-леб авай чкайрикай сад тир: инай Къурагъ, Хив, Агъул ва Таба-саран хуьрериз рекъер фенвай. Къази-Мегъамеда мад ва мад Къасумхуьрел хтуникай, ана инкъилабдин клвалах тухуникай фикирзавай.

«Вучда? Хтайтла, дустагда твада лагъанвайди я». Эхир Къази-Мегъамедаз рехъ жагъана: ада дустарин куьмекдалди вичиз Гъетегъай азарлу дишегъли тапан магъар авуна, округдин урядникдиз къалурдай шагъадатнама туьклуьрна...

Клуьд лагъай кьил
ШИМЕДАЛ АЛАЙ ШЕГЪЕР

1.

Самсам Муг-Рагъиз мугъманвилиз хтанва. Сфи-бубади, дус-тари адаз хуьруьн хабарар гузва... Жегъилдин вилерикай. хайи макандин алатай, алай шикилар, вакъиаяр, къисметар караг-зава.

...Муг-Рагъ хуьрел дегъзаманрилай инихъ шегъер лагъай тлвар алай. Адан къванцин кьеледин къакъан цлар, Мисридин фиргъаванрин гуьмбетар хъиз, са пай чклана, са пай сагъдиз, вахтуникай эсер тежез, яргъал вилятрзй кьезвай сиягъатчий-ринни савдагаррин фикир желбиз, акъвазнавай. Кьве патахъай клвалери, гъятрин паруйри чуькьезвай дар куьчейра файту-нар, ламран арабаяр, гуьг балкланар кьекъведай, «Суьрнетдай аялар азаки?!» ва «Къеле гудай къапар авани?!» гафарин ванер гъатдай...

Шимедин члулав къванцикай эцигнавай сад-къвед-пуд мер-тебадин клвалер виш йисаралди, залзалайрини таъсир тийиз, акъвазнавай. Кланик мертеба, адет яз, чархунин цлар-муькъвер кутуна, къавни чепрекъан къванералди клевирна, са клус я кла-рас, я ракъ квачиз эцигна, гьулдандилайни барчум тир. Къвед ва пуд лагъай мертебайрин, гъарда вичин жибиндиз килигайвал, цлар тарар кутуна эцигнавай. Дуьз къавариз шим вегъенвай; зарданаг гайила, абур, ракъ хъиз, стлални тлили ахъай тийиз,

акъвазнавай.

Къунши вилятрин хуьрерилай тафавалту яз, Муг-Рагъ хуьре клвалер са пата, цуаррни муьхцер муькуь пата эцигнавай. Хуьруьн куьчейра мал-къара, верч-

цицIиб дуьшуьш жедачир, гъавиляй абур михъини тир. Ишлемишнавай ятар хъенчIинин гунгара аваз кIамуз ахвахъзавай.

Муг-Рагъ шегъер къунши вилятра къвеI лишандалди: гурлу базардалди ва бажарагълу устIарралди машгъур тир.

Муг-Рагъ базардиз Ирандай багъа парчаяр, Бакудай девей-рин карванрал алаз нафтни къел, Дербентдай кIвачин къапарни гъилин-тупIун, Шабрандайки Муынкуърдай магъсулар, Къуруш-дилаи куьк лапагар, Къубачидай къизилдикайки гимидикай раснавай имаратар, Испикай хъенчIин къапар, КIварчагъай ша-рабни чехир, Кабардадай юргъа балкIанар, Игъирай ракъун алатар, Ихрекай садавайни ахъай тежедай дапIарар, СтIалди-лай чуьнгуърар, Табасарандай чичIедин халичаяр, Яхулай цурун кварарни къажгъаиар, Къуйсундилаи тфенгарни тапанчияр... гъизвай.

Гзаф муьштерияр иллаки магъсулрихъ авай. Муьшкуърдайки Шабрандай гъанвай къуьлер авай чувалрин къилихъ девлетлуяр кIватI жедай. Абуру агъайнидаказ къулакай рапрап гузвай га-пурар хкудиз, къуьлуьз сухдай. Гапурдал руг ацукъайтIа, «им чиркин я» лагъана, маса чувалдал фидай... Кесибар мух, цуькI, харар, чинаяр авай чувалрин къилихъ кIватI жедай. Пул ава-чирбуру минет-дадна, чпи туйтIуьна кIватIнавай са пут ниси га-на, харчи магъсул къачудай.

Базардин юкъуз Муг-Рагъиз сува авай сикIни кала авай къуьр кIватI жедай. ЯтIани къачузвайбурулай гузвайбур гзаф тир. Ина ише тефей мал савдагарри Ахцегъиз, анай Рутулиз, анай ЦIахуриз, анайки Шекидиз... тухудай. Гъавиляй 'бязи хуь-рера базарар ислен ва я саласа, арбе ва я хемис йикъара жедай. Гъар са базардани муграгърин устIаррин имаратрихъ гъам чIехи мас-къимет, гъамни гзаф муьштерияр авай.

Са гъихътин ятIани устIарвал, пеше квачир кас Муг-Рагъа бажагъат авай: я ам къванцин устIар тир, я харат; я ам заргар тир, я чатухъан; я ам чекмечи тир, я зуьрнечи; я ам дерзичи тир, я пемпечи; я ам... И сенятарни са касдиз, къве касдиз — ваъ, сагъ са тухумриз, магълейриз хас тир. Вири устIарар гъа са вахтунда лежберарни тир малдарарни. Датъдин мишекъат шар-тIара хзан хуьз алакъна кIанзавай.

Гъар са шегъерда хъиз, Муг-Рагъа, халкъдин манидик квай-вал, «Шимедал алай шегъерда», агъзур жуьре инсанар, къисме-тар, къилихар дуьпуьп жезвай.

Магъир' уста Нуфталидин тухум бубайрин девиррилай инихъди заргарар тир. Абурун магъледа заргаррин са шумуд чат ва туйквен авай. Аял чIавалай Нуфталидикайки заргар хъана. Адетдин къелечи-заргар ваъ, вичин хатI авай, акурла вилин ишигъ тухудай имаратар расдай уста-заргар хъана. Чпин мал маса гуз, виле акъур гуьзел мал маса къачуз Бакудиз, Тифлис-диз, Исфагъандиз, гъатта Багъдатдизни физ-хквезвай тIвар-ван авай заргарар Нуфталидихъ талаз «уста» лугъуз рахазвай.

ТIебиатди ихътин зурба зигъин, бажарагъ, пагъливанди пе-хилвалдай хътин къуват, шумал буй ганвай Нуфталидиз яша-йишди чин гузвачир. Иллаки ам папарин ва аялрин жигъетдай бахт авай итим хъанач. Сифте кIанз-кIанз гъайи свас сад лагъай аялдал къена. Мумачи къариди адан къенер алпапа тухвана лу-гъуз

гъарайзавай. Дишегълийри цурун къапар гатана. «Алпапа сусанлъенер сифте гьалтай булахдал чъухуьдалди, чан хва Нуфтали, тадиз тфенг ягъа! Белки, кичле хъана залумди къенер хкайтла», — лагъанай мумачи къариди.

Рик1 алай свас рекъизва лагъай хабарди къарсурнавай Нуф-талиди, вич тлебиатда авачир къуватрихъ са акъван инанмиш туширтлани, цавуз тфенг яна... Аял хайи свас, къеняй иви фена, духтур авачиз, садавайни са куьмекни тахъана, къена. Са шумуд йикъалай дидедин тлан хъун тавунвай аялни кечмиш хъана: к1вале авай йикъ-шуван мадни гужлу хъана.

Ихътин мусибатди кенефдин къил квадарнавай Нуфталиди яргъалди мехъер хъувунач. Ам к1валеривай ихт хъанвай. Адаз къадамдин къилиз къейи свас карагзавай, адан ван къвезвай. Ахварайни кваз абур ширин-ширин суьгъбетрик жедай... Иикъар, варцар йихила-будула алатзавай... Вахтунни дердинал рухъ ве-гъена.

1 Магъир — зурба алакьунар авай. Къвед лагъай сусаз (гъамни пис дишегъли тушир) аялар хъа-начир. Ам диде-бубади, гададал алуькни тавуна, рахкурна. «Чавай, чан хва, вун хътин къегъал велед авачиз таз жедач. Вун хътин итимдиз са.къул ац1ай аялар к1анда. Хел алачир къавах хътин, свас ви фан къафун туш».

Уьмуьрдин бедбахтвилер Нуфталидал йикъ-къиникъ хъана гьалтнавай. На лугъуди, абурун эхир хъунухъ мумкин туш. Нуф-талидин умудар михъиз атланвай... Эхир уьмуьрди адаз чин къа-лурна: пуд лагъай папа са къул ац1ай аялар хана. Анжах абур вири рушар тир: дуьм-дуьз ирид руш хъана. Анжах эхирдай...

Рик1 к1вале аваз, Нуфтали кимел атана. Жегъилар кимин къванерал т1амат1ама, вак-вак къугъвазвай. Итимар суьгъбет-рик квай. «Имни руш хъайитла, зи пеше ни къурай? — заргардин вилерикай вичин рушар карагзава.— Сад-садалай гуьзел, фер-ли, акьуллубур я. Ятлани эркекар туш ман...»

Папа гада хана лагъай хабарди Нуфтали цавук хк1урна. Ада вич сифте халис итим, дагъви яз гъисабна... Бахтлу бубадиз ви-чин хцикай — Закиракай халис уста-заргар хъана к1анзавай. Адан рик1е са кич1 авай: хва азарлу жез къурхулу тир, вучиз лагъайтла къуд руш ярари, цегъери ва тегъуьиди, вад-ругуд яшара аваз, атла дуьньядиз хутахнай.

Сифте ваба азардик руш къейила, Нуфталидизни адан папаз, Тайибатаз, дуьнья дар хъана. Свас югъ-йиф шехъзавай; адаз ре-гъят тир, адавай шехъиз жезвай, ам айибдай кас авачир. Амма Нуфталидивай шехъиз жезвачир: дагълара итимар шехъдай адет авач, лап рик1 алай буба ва я стха къейитлани. Нуфтали-дин рик1 шехъзавай. Ада садрани бала икъван ширин жеда ла-гъана фикирнавачир.

Сифте сусан аял къейила, Нуфталидиз икъван дерт хъаначир, вучиз лагъайтла Нуфталидиз адан чинни акурди тушир. Ахпани сусан дердини аялдин дерт басмишна.

И ругуд йисаз акъатнавай кабач руша, кварквач1 хътин Би-кеди, бубадиз хъчар гъизвай, манияр лутъузвай, къуьлерзавай, махар ахъайзавай. Адаз буба авай чкада диде ерли аквадичир:гъакъван бубадал рик1 алай. Руш тушир, акьулрин к1ват1 тир... 1892-йисан ваба азарди Бикени тухвана.

Са члмел юкбуз Нуфталидин рикl лап дар хъанай. Ам, ви-чин чатукай хкечlна, сурариз фена. «Жуван рушал са кьил чlугвада». Аял кучукна кьве варз алатнавай. Нуфталидиз яр-гьал аламаз Бикедин сурал дишегьли алаз акуна. «Тайибат ятlа?!» Мукьвал фейила, адавай вичин кайванидин кlалубар кьатlуз хъана. «Адав гвай пер вучтинди я?!» Нуфталиди тади авуна. Ам вичиз акур кардал тажуб хъана амуькна: Тайибата перцелди сур эгьуьнзавай, адаз, шак алачиз, аял хкуд хьийиз кlанзавай. Нуфталидин вилериз нагьв хьиткьинна. Ада явашдиз папан кьуьнел гьил эцигна. Тайибат, ахварикай уях хьайиди хьиз, гьуьлуьз килигна. «Вуна вучзавайди я?» — Нуфталидин суалдик са тубьгметни квачир. «Заз мад садра жуван бала ах-кваз кlанзава,— Тайибатан вилерай авахьзавай кагьрабайрин селлерн чиляй тlеквенар акьудзава.— Ваз ахкваз кlанзавачни?» «Чаз кlвалеле мад кьве бала ава. Вуна жува-жув рекьмир...» «Бике чи сад. лагьай бала я. Ваз ам ахкваз кlанзавачни?!» — гьарайна папа. «Хкуда!» — рази хъана гьуьлни.

— Я балаяр! Куьне вучзава? Пер вучтинди я?! — инал тес-пача яз уста Самбур атана. Адаз садани са жавабни ганач. Ус-та Самбур гьавурда акьуна: сифте бала кьена цlур алай диде-бубадиз ам ахкваз кlанзавай.— Чан балаяр! Икl хъанач хьи. Гунагь хъана хьи. Астафируллагь! Кьейиди са куь бала туш. Вишералди кьенва. Зибурни кьена... Хайи-хайиди амуькнайтlа, абур чилеривай кьаз жедачир. Абуруз фу бес жедайни? Вири сад тир аллагьдин гьиле ава. Гьадан эмир я. Табий хъана кlан-да,— уста Самбура Тайибатан гьиляй пер кьачуна, сурал накь-вар хьивегьна, са дуьа кlелна.— Рагьмет хьуй вичиз. Адаз тагай уьмуьрар куь амай балайриз хгурай. Ахлад, чан балаяр, кьез аллагьди сабур гуй. Сабур абур я, эй мубарак¹ инсанар!

1 Мубарак — гьуьрметлу, масэн-Нуфталини Таибат, кьил чиле туна, хажалатдй кьуна, хуь-руьхьди хтана. Дар кикlаз гьахьайла, япара гам гатазвай ванер гьатна.

— Бикедизни халичадиз кваквар ягьиз чир хъанвай,— се-филдиз лагьана, Тайибат мад кватна шехьна. Нуфталидиз хьел атана, инсанри абур айибарун мумкин тир, амма папаз вил ягьиз хъанач: вичелни ихтибар жезвачир. Секуьл кlвалера рушари куз-куз лугьузвай манидин ванерни акьатна:

*Зи хайи хуьр вуч гуьзел я,
Шимедаллай шегьер хьтин.
Заз, чан гьуьцар, яр кьисмет хьуй,
Ширин шуьрбет, шекер хьтин.*

— Шегьер агьа т.lула хъанва! — хьел кваз лагьана Тайиба-та: ам ваба азардик кьейи аялрин сурарикай рахазвай.

Нуфталиди фикирна: «Инсанри манияр лагьана чпин дерт кьезиларзава. Мани, макьам хъаначиртlа, инсанри чпи-чпин рикl тlуьна куьтягьдай хьи... Бике кьейидалай кьулухь зани чуьнгуьр гьиле хкьунвач... Хьфин кумазни яда. Гьикьван хзанриз хьел атайтlани. Хажалат чlугункай са метлебни авач!»

2.

Гьам Муг-Рагь хуьре, гьамни Самур магьалда тlвар-ван авай итимрикай сад угьри Керим тир. Гачал итимдихь ирид рикl жеда лугьудайвал, адахь гзаф бажарагь авай. Чкlулди хьиз атlудай. Вичизни тийижир чlал, тайифа, шегьер,

хуър Кавказ-да, Урусатда, Туъркияда, Иранда авачир. Эхиримжи вахтара ам Афгъандикайни Гъиндистандикай, Шамдикайни Мисридикай рахазвай.

Кериман буба, чпин члехи бубаяр хъиз, са жуът яцарни кьве путунин ник авай лежбер итим тир. Хзан яргъи хъуът¹яй акъу-дун патал садрани бегъем раж авачир бубади гагъ Къуба пата, гагъ Шекидихъ, гагъни Бакуда к¹валахдай, къазанмишайди хуь-

руьз хкидай. Керим са бубат бакара акъадай каркач¹ гада хъай-
. ила, Мегъалиди, тухдалди фу туьт¹уьна, к¹ват¹навай шагъи-
бист¹идихъ пуд хебни са къар маса къачуна, лагъана:

— Чан хва, зун хъиз, Къубадани Муынкуьрда гъатдалди, кьве къар хвейит¹а, хъсан я. И хлер за ваз къачунвайбур я. Ваз юурукай агъзур хеб хъуй. Вакай са зурба серкер хъуй! Амин, я

ч¹ш сад аллагъ!

ЧКеримаз гзаф шад хъана. Ам, Гъутан • хъиз, югъ-йиф хперин гуь¹уьнай экъеч¹завачир. Дидеди хперилай сар твайила, к¹ва-лину.бец¹ил чилик вегъидай са бац¹у, ахпани халичаяр хуруни-кай фикирарзавай. Гададиз лит, бубадиз к¹вачериз ядай шалар-дулах¹р хиве къазвай.

Хпетои ч¹ижер халкъди зайиф, чарадан вил, нефес даклан гъайванЕ¹р яз гъисабзава. Абуру, чин гайила, зурбаз къил гуда, чин тагайла, садни амачиз терг жеда. Мегъалидиз хпери ч¹н гана: кьве йисалай адан гъаятдал ц¹увад лапаг алай. Кериман уьмуьрда С¹ифте яз бубади гъаятдал к¹вач ч¹уру къар Тук¹луна» Ада хцизни¹лапаг тук¹ваз, алажиз чирна.

Са арадилай Мегъалидин к¹валелай чубандин къавурмадин атирар алахъна. Гъаятдал киц¹-кацни к¹ват¹ хъана. Бубади ша лагъана, мирес-варис, къуни-къуншини атана. Къе Керимаз сифте яз чпин к¹вал халисан к¹вал хъиз акуна. «Хпер гзаф жер-давай чи дуланажагъ мадни хъсан жеда,— фикирзава гадади. — За, буба са к¹усни инжиклу тавуна, хеб-мал гъамиша жува хуьда. Къе-пака заз стхайрини куьмек гуда. Чаз са зурба суьруь

хпер жеда...»

Амма Кериман шадвал яргъал фенач... Хъуьт¹яй сагъ-сала-матдиз акъатай хперни гваз ам чуьлдиз экъеч¹навай. Гатфарин сифте йикъар тир. Дерездиз жанавурдин ранг янавай. Къванерин гуьнейривай векъи къацу къил ганвай. Гъвеч¹ли чубандин рик¹ел бубадин гафар хквезва: «Гатфар хъанвайди сифтени-сифте на-

¹ Гъутан — махуник квай гададин лак¹аб.

бататриз, ахпа ц¹иц¹-пепедиз, ахпани ничхирриз чир жеда...» И гафарин дуьзвилихъ Керим къе инанмиш хъана: цекверин к¹ун-т¹арик, Муг-Рагъ базардик хъиз, гъерекат ква; пехъерини кере-кулри цава, хъуьрезвай хъиз, гъараярзава, хперин далуйрал, ацукъзава, к¹уфар язава... Дагъларихъай къвезвай живедин/ аязди чин, гъилер кузва, девлер хътин къванерин гуьнедик акт/ вазайла, ракъини далуда чим твазва. «Чан кесибрин кавал»,¹-лагъана Керима ракъинихъ злкъвена, чин ракъинал къуна, суст хъана.

Вилер ахъай авурт¹а, хпер амач — угърийри тухузва... Кери-маз акваз-акваз, гадади гъарайиз-гъарайиз... «Агъ, алчахар!» Куьмекдиз къведай касни хъанач.

Угърияр къвед авай, /чебни балк1анрал алай, тфенгарни гвай... Керим шехъиз-шехы/з хуь-руьз хтана, хабар гудалди, буба куьмекар галаз чуьлдиЗ экеч1-далди, угърийрин гелни амачир... Зегьмет къачуна хвейи хпери-кай са кфетни къачуз хьанач.

— Я хва къей аллагь, бес ваз и гьахьсузвилер аквазвачни?! — лагьана нянрихь галатна хтай Мегьалиди къулан патав.— Чун гьикъван беглеринни мулкударрин, серкерринни чапхунчий-рик муздур жен?! Чун гьикъван къачагьрини угърийри чухурай?!

— Я итим, аси жемир,— явашдиз т1алабна папа.— Къурбанд хьайи аллагьди гаиа, гьада къахчунни авуна.

— Абур заз садани гайиди туш,— Мегьалидин вилериз иви хьичиннавай. — Абур за жуван чандал ц1ай-гум кана къачур-бур я... И шарагди хуьзвай... Агь, къабачи дуьнья!

Керимазни гзаф гьайиф хьанвай, ишехьдай къван адан вилер, гьутар хьиз, акъатнавай. Диде ам секинариз алахъзавай.

— Бубади ваз мадни къахчуда, чан хва, са хажалатни ч1уг-вамир, чеб аллагьди ягьрай, гьарамда вил авай алчакхар.,— адан туьтуьнизни къагьар атана.— Къадабала я ман... Белки, чун аллагьди тагай инсанар ят1а?!

— Бубадивай ц1уд йисалайни хпер къахчуз жедач. Жедач, хва! Абур къизилдин пулдихь гузвай шейэр я,— лагьана Мегьа-лиди,— вац1ун къере авай къванерихь ваь.

— Къе-пака, чан хва, халис гатфар къведа, — дидедиз са вуч ят1ани лугьуз к1анзавай, ам к1валин мурт1авай гададиз ки-лигна.

— Зи хпер тухвайдалай къулухь къведай гатфарикай вучда?! — гьарайна гадади.

Са шумуд юкъуз Керима я фу т1уьнач, я яд хьванач, я ам оадахь галазни рахун хьувунач. На лугьуди, адаз къадагьа авлшва. Ам, са гьихьтин ят1ани фикиррик кваз, ацукьдай къван шанк1ал хьанвай. Эхир диде-бубади чан-рик1 авуна, ам са бубат ахвкгьар хьувуна, ягьлу т1уьн гана, адан рик1ивай гар ра-къурна... Вични буба к1вале къилди амукьайла, Керима, лап ч1ехи^а хьиз, лагьана:

— Буба, ик1 чун садрани кесибвиляй акъатдач. Я чаз мад хперни жедач... Гила зани чуьнуьхда.

Мегьалидин вилер гьяркъуь хьана. Адай гьарай акъатна:

— Ва-а-аь! Садрани! Зи к1вале гьарам герек авач! Угъривал — им алчаквал, инсансузвал, чалкечирвал я, чан хва. Чун ахь-тинбурукай туш. Чаз аллагьди жаза гуда!

— Бес чи хпер тухвайбуруз ада жаза вучиз ганач?!

— Белки, гаиа т1а.

— Заз такурт1а, кваз туш. Буба, за... кесибрин хпер чуьнуьх-дач.

— Ва-а-аь, хва! — бубадин чин эйбежер хьана: дагьвидиз угъривал гвикъван алчах пеше ят1а чизвай.

Амма Кериман къиле гьатнавай фикирди мефт1 регъвезвай, Са т1имил вахтарилай ада вичин дустар: Сефтерни Имам галаз бегдин суьруьдикай куьрпе к1ел чуьнуьхна...

3.

Закир, къатлунар авай гада яз, вичин амалралди буба-диде-дин рик1 къадарсуз шадариз, ч1ехи жезвай. Аялрин рик1 алай къугъунар: туп-лаш, к1инт1-лаш, марчи-марчи, буъркъуь рамаг-бан гъич рик1елни татана, адавай сятралди бубадин чатук ацукъна, заргардин к1валахдиз килигиз жедай. Закираз я кле-гъбар, я къене къуркъушум цанвай сакъаяр, я ц1апанар, я хьел-ч1емерукар авачир. Нуфталидини, хциз адакай заргар же-да лугъун тавуна, аялдиз вичи ийизвай к1валахдикай: атлузвай/ нехишрикай, гъазурзавай имаратрикай яваш-яваш, вич-вичихъ галаз рахазвай къайда, сугъбетарзавай. Бубади авай-авачир </а хциз ниним-сисим ийизвачир. /

Закирни бубадин алатар гъиле къаз, абуралди са вуч ят1ани ийиз алахъзавай. Ада чатук ц1ай хъийизвай, цел ч1угва^вай. Балк1андин пурарин хъуьцуьган хътин, ч1улав тумаждин ' цел, гъар къавай вегъенвай епинлай гъанвай лаш агъуз ялайла¹, ч1а-гъан хъиз, ахъа жез, агаж хъижезвай. И вахтунда Закираз ак-ваз-акваз чатун ц1ай алай чкадилай къати ц1верек1вар акъат-дай, к1арасдин ц1ивинри къати ц1ай къадай, абур нур гуз акъ-ваздай. Са арадилай ц1ивиндин к1усар ракъукай чара хъун че-тин жедай. Анжах бубади, уста Нуфталиди, вичин яргъи тумар галай хехиналди (ам пехърен к1уфаз ухшар тир) гъа вичиз ге-рек яру тике къачуна, гъвеч1и к1авузардал тухудай, к1алубра твадай...

Са сеферда Закир катиз-катиз чатук атана. Адан нефес-не-фесдихъ агакъзавачир.

— Вуч хъана? — Нуфталидикни теспачавал акатна.— Ягъай, гатай кас авани? Гадаяр галтугнани?!

Закира, ч1улав вилер акъална, къил галтадна, лагъана:

— Буба! Ваз чидани? Ч1ехи миск1индин айвандин къава... са алапатдин... шикил ава! Ша килигин!

Нуфтали гъавурда акъуна: адак хъуьруьн акатна.

— Ава! Ава! Вун хъуьремир. Заз акуна! — гадади вегъена бубадин гъил къуна ялна.— Ша, за вазни къалурда!

— Ша,— Нуфталиди чат агална.

Бубани хва хуьруьн юкъвал алай жуьмя миск1индин вилик квай майдандал фена.

— Ингъе! Ингъе! Акунани?! — Закир къадарсуз шад тир.

— И шикил ч1угурди, чан хва, гъа и ви буба я,— явашдиз иагъана Нуфталиди.

— Вуч? И шикил вуна ч1угурди я?! — Закир бубадиз к1ва-^елай къилелди, ам сифте аквазвай хъиз, килигна.— Вуна?! За-Лра, чин цавал къуна, шикилда вил къекъуьрзава. Бубани адан къулухъай кисна акъвазнава.

— Гуьзел шикил я,— хияллу яз лагъана Закира.— Буба, за-ш шикилар яда! Зи кеспидин т1вар вуч жеда, буба? А Шикилчи.

— Шикилчи?! — гада хъуьрена. — Шикилчи,— хияллу яз тикрар, хъувуна ада и алапатдин гаф.

Нянрихъ Нуфталидиз акуна: Закира айвандин лацу чепедик квай цал ч1улав ц1ивиндалди михъиз нехишламишнавай...

4.

Цицлиб гъайида верчни гъида, лугъудайвал, Керимакай яваш-яваш халнс угъри хъана. Сифте кбилера Мегъали хчин амалриз лап акси тир, адан туьтуьнлай фу хъфизмачир: ам гъарам зат1 даклан, ялтахриз акси, игри лежбер тир. Ам-ма зегъмет къачун тавуна жагъизвай затлуна тлиш акъунвай Керима буба секинар-завай:

— За са кесибдинни, са клеве авай касдинни малдик кяза-вач. Девлетлудан мал чаз гъалал я. За девлетлуйринбур меме-къуьрт1зава. Заз са чуькьни мийир. Хуш тушт1а, немир, за зи стхаяр, вахар хуьда. За абур гишила рекьидач!

— Ваз маса рехъ къегъят хъанвани?

Керима чуькьни авунач: артух рахун тавун хийир тир. Буба адан кьинерихъ-игътерихъ инанмиш жезвачир.

— Вун къукъмада акъада, къеркъеш! Ахпа геж жеда!— туьнт--Диз лагъана бубади.

Дугъриданни, Керима анжах девлетлуйрин хеб-ц1егъ, гъамни гъамиша ваъ, гъиз, чинеба-буьркъеба незвай. И карда адаз Сеф-терани Имама куьмек гузвай. Угъривилиз кьил ядалди Мегъалиди вичин гада Сфи-эфенда-дин медресадизни ракъурнай. Эфендидиз и зигъин авай гад_а бегенмиш хъанай. Ам тарсариз техкъвез акурла, Сфи-эфендидц Мегъалидиз эвернай. Бубадивай т1вар-ван авай камалэгълидиз са дуьз жаваб гуз хъаначир.

— Чан хва, гъеле геж туш, жуван бала дуьз рекъе тур, а рехъни илимдин рехъ я. Ахътин зигъин авай гададикай вагзн1г еке панагъ жедай, чи халкъдизни.

Мегъалидивай хчин вилик пад къаз хъанач. Ам эвленмишдай вахтуниз атана. Хци чуьнуьхзавай затларикай гъар сефер <са вуч ят1ани къулухъ галамукъзавай. Бубадин фикир, вичик пун акат-навайди халкъдиз ашкара тавуна, хциз ц1егъ туклуна, ц1ап яна, яни са кесиб, мехъерун тир. Чпин к1вализ, хзандиз кутугай руш-ни къуншидал алай.

Амма Керимаз маса иштягъар авай къван... Адаз вик1егъ, клеве гъатайла вичиз куьмек гуз жедай свао к1анзавай. Ахътии рушни Рич1а авай... Мегъали илчивилиз фейила, рушан буба зсиллагъ рази хъанач: адаз гележегдин езнедин угъривиликай хабар авай.

«Гва руш за гъида хьи, гъида»,— фикирзавай Керима. Гатун цик1из, Агъула мухариз кьиб язавайла, Керим, вичин дустарни галаз, Бедуьхъай яна, Рич1арин мулкариз атана. Югъ няни жезвай. Балкланар ч1урал ахъайна, абур булахдин рехъ гуьзле-мишиз, са кул-кусра ацукъна. Къве-къвед, пуд-пуд хъана, ди-шегълияр булахдал къвез, буш кварар ац1уриз, хъфизвай... «Къвезва!» — гъарай акъатна Керимай. Ада т1уб туьк1уьрна, бу-лахдал къвезвай пуд рушан юкъва авайди вичин рик1и ч1угун-вай Шамай тирди латъана.

Къузгъун акагай къветер хъиз, рушар гъарнихъ сад катна, ; Шамайгъиле гъатна. Вилел нагъв алай агъулжуван рушкай Кериман свас хъана... Амма Шамаян рик1е сагъ тежедай хер амуькна. Сусан векъи рафтарвили ам Керимазни дакланарна.

Свасни наврузбег къун гададин хзандизни хажалат хъанвай-Амма суса рик1ивай к1валин к1валахарзавай, аялрин к1вачелни

Неваз элкъвезвай. Шамай гъайи йикъалай Мегъалидин к1вале уеришта, къайда хъана, гъар са къапуни нур гузвай, чилер, ава-4съай яд хъваз жедайвал/михьи тир.

Зулуз Кериман къилел къве дутьшуйп атана. Къве сефердани Шамаь жермедикай, дустагъдикай къутармишна...

Въри хзан чуьлда авай. Мукъвара ягълу хуьрек гъат тавун-;вай Керим, хъутур хъана, къекъвезвай: къитвал эх жезмачир. Адаз хуьруьн к1анел аялди хуьзвай фекъидин гъерер акуна. Сеф-•тераз лагъана, ада са гъер вичин к1вализ гъиз туна.

Нянрихъ фекъидиз вичин рик1 алай гъер амачирди чир хъа-на. Ада и кардикай кавхадиз, къазидиз хабар гана. Юк1ар-чи-•л1ер яна, абур ч1угуна Кериман гъаятдиз атана.

Эвер гайила, Керим к1вале авай. И уламда ада цурай к1ва-
...лиз гъерен сагъ жендек хканвай. Суса къулал яд авай къаж.гъан&цигнавай. Цура лапаг тук1ур са гелни амачир. Амма гъерен барц1ак къван авай жендек к1валин юкъвал алай. Ам к1валин

мич1и пип1ез ч1угуна, сусаз к1евира лагъана, Керим, чинин ран-
гар ат1ана, рак1ариз, акъатна. Атанвай ксар акурла, ада амалдалди лагъана:
— Хуьруьн агъаяр зи кесиб к1вализ къвезвани?! Буюр, буюр, гъуьрметлу мугъманар! — къашкъун теклифна Керима. Адан къиле к1авузардин ванер гъатна, къекъемар галаз-галаз, регъуьн къет1къет1ар хъиз, алукъиз къарагъна.

— Чун ви мугъманар туш! — векъидаказ лагъана фекъиди.

— Бес куьн вучиз атанвайбур я?

— Вуна зи гъер чуьнуьхвана. Ахкъуд зи гъер!

— Заз ви гъер акунач, гъуьрметлу фекъи,— секиндиз жаваб гана к1валин иесиди. Адан сив, туьтер михъиз къуранвай.

— Акур ксар ава,— тапарарна фекъиди.

— Ават1а — гъваш, за а тапрукърин чиниз са харк1уш вегъида!

Атайбур хияллу хъана: ик1 вик1егъдиз анжах тахсир квачир Инсандивай рахаз жедай.

— Ят1ани чун ви к1вализ килигда,— лагъана кавхади.— Къуьруькар акъудмир!

— Зи ихтияр аваз яни, тахъайт1а — гужуналди? — Керима вичиз к1амаз хъайи амаларна.

— Иесидин ихтияр аваз,— лагъана кавхади Керим к1удун патал.

— Я руш, атурайни иб.ур? — жузуна, иесиди фикирдай ял-варна: «Чан аллагъ, вакай са куьмек!»

— Атурай,— яваш ванцелди жаваб гана к1валяй.

Керим сусан жавабдал тажуб хъана, ят1ани, рик1ик къала-булух кваз, лагъана:

— Ша, килиг!

Суса к1валин мич1и пип1е чинай пек авадарнавай къеб эч1я-завай, къулал къажгъан ргазвай. Къуд пад секин, михьи тир. Фекъиди къажгъандин къил эляна.

— Заз исятда са яхун хинк1ал ийиз к1анзавайди я,— агъул нугъатдалди рахана свас.

Садани мад гафни лагъанач. Кавха месер авай даклардиз, кѡажгъанар авай пиплѡз килигна.

— Ина, малла, мехъер хъайидалай къулухъ яклун чкал хъайи хътинди туш,— лагъана кавхади. Керимак квай зурзун яваш хъана.

— Зи гъер тухвайди я вун я, я ваз чида! — лагъана фекъиди Керимаз чин-чинал акъвазна.

— Са тахсирни квачир инсанрал дубараяр вегъиз, фекъи, вуна жуван хивиз гунагъар къачузва. Астагъфир хъия,— лагъана ви-клѡгъдиз Керима. «Аферин, зи свас, вакай заз уьмуьрдин юлдаш жеда! — шаддиз фикирзавай ада рикляй. — Гъер къеплина тунва!»

Агъаяр, гъилер юзуриз-юзуриз, хъфена. Керима вичин амал-дар свас къужахда къуна, адаз сифте яз ялавлу теменар ба-гъишна. Шамаян фендиникай са вахтарилай вири хуьруьз хабар хъана. Чеб алцуарар авурди агъайрини къатлана, амма геж хъанвай...

Керимавай мад са лапаг мемекъуртл авун хъана. Мад адан клвализ кавха, фекъи ва квахънавай лапагдин иеси атана. И се-ферда гъерен жендек тике-тике авуна кѡажгъандик квай. «Гила барбатл хъана» — лагъана, Керим гъаятдиз экъечлна.

— Куьн йикъа садра зи гъаятдал къвез, зи тлвар бадламыз, куь къадам зи клвале жедач,— лагъана, Керима гъил гапурдал эцигна.

— Ви гъаятдал кац-кицл алтлушнава хъи?! — жузуна ягъацатдив кавхади, ам вичин гъиле угъри гъатнавайдахъ инанмиш тир. Керима и кар къатланвачир. Адан вил са квехъ ятлани къе-къвезвай кацера, бахтунай хъиз, гъаятдин юкъвал алай къушран цлакулра акъуна.

— Абуруз ина са лув ханвай нуькл гъатлнавай,— лагъана иесиди.

— Мад вавай чун алцуарар жедач,— лагъана фекъиди, адаз эхир Керим гъатна лугъуз гзаф шадзавай.— Гила чун къеплинизни килигда!

Кериман чанди цлай къуна. Вич клеве гъатнавай уламда фекъиди вилер экъисун адаз эсиллагъ хуш хъанач.

— Им квахънавай лапагдин иеси, имни — кавха,— лагъана . Керима фекъидиз,— вун вучиз атанвайди я?! Вун ина герек авач!

— Зун! Зун аллагъдин векил я! — фекъи михъиз яру хъана.

— Фасикъ! Зи гъерни вуна тлуьна! — ада Керимал аса хкажна. - Имансуз! Къияматдин юкъуз ви мизан-терездин къилихъ зун жеда! Ахпа за вун хъсан рахурда!

— Ваз зун даклан я. Кланида тагур шейъни авайди туш, да-кланда талгъур гафни.

— Яваш, гъуьретлу малла,— лагъана кавхади.— Ша, эвел чун тамашин, ахпа — рахан. Белки, касдик тахсир квачтла?!

Са клвач къулухъ члугуна, Керима агъаяр клвализ ахъайна: Маса чара амачир. Ада рикляй агъзур багъна жагъурзавай, ам-ма садни гъакъикъатдихъ галаз къадайди тушир.

Шама я квалин пипле неклеган юзурзавай. Мад атай ксариз са затни жагъанач. Мад абур, багъишламиш лагъана, хъфена... Хуьруьз Кериман сусан фендиникай хабар хъана: и сеферда ада" кьажгъанда ргзвай гьерен жендек неклегъандиз вегъенай.

— Шамай, вуна зун кьведра дустагъдикай хкудна, за гила рекъидалди ви хатур хадач,— лагъана Керима вичин вафалу сусаз.— Гачалан бахт я! — ада сифте яз вич гачал тирди хиве. кьуна, бармакдиз звар гана.

5.

Сфи-эфенди вичин квалеле, чин даklarдихъ элкьуьрна, асклан куьсридрихъ ацукънава. Ада, герен-герен яргъи цлакул девитдик кьагъиз, ширх-ширхдин ван ацалтна, «Дагъустан-наме» ктаб кхъизва. Даklarдал, сандухдал, халичадал куьгъне ва цлийи, гъилин ва басмадин ктабар ала: «Дербент-наме», «Ахцегъ-наме», «Цлахур-наме», Аббас Къули Бакиханован «Женнетдин багъ», арабрин ва туьркверин тарихчийрин эсерар...

Даklarдин са кьерехдал вахтуни хъипи авунвай чарарин са хара ала: абур Гъасанбег Зардабиди азербайжан члалалди акъудай «Лежбер» газетдин нумраяр я. Суьргуьндиз ракъурдал-ди вилик Сфи-эфендиди и газетда кесибвилини азарри телефза-вай вичин халкъдин бедбахт, ихтиярсуз гьалдикай, адаз фу, пар-тал, клелкхьин лазим тирвиликай кхъенвай макъалаяр чапнай. Эфендиди абур туплалай хъийизва, вилерал накъвар акъалтна, хиялри тухузва: «Са хийирни хъанач... Баябан кьумлухра тек инсанди гъарай авур гъисаб хъана. Дагъустанда бунтар хъайи йисуз Зардабидин газетни пачагъдин итимри агална... Чи мез кьуна...»

Сфи-эфенди «Дагъустан-намедал» алахъна гзаф йисар я. И кар адаз суьргуьнда давамариз клан хъанай, амма я чирвилер бес хъанач, я лазим ктабар жагъанач. Хиялда авай члехи ктаб-дикай гъвечлиди, анжах са хуьруьн, Муг-Рагърин, тарих хъанай. Сфи-эфендиди адаз «Муг-Рагъ-наме» тлвар гана. Суьргуьндай, тайла, алимди ам Тифлиса чапдай акъудна. Араб члалалди реснифнавай «Муг-Рагъ-намеди» Сфи-эфендин тлвар сифте яз алимрин арада машгъурна. Икъван члавалди члехи эфенди, Муг-рагъпарадин эмир яз малум касдин тлварцлихъ гила инсанри «алим» гафни акалзавай.

Алимди гагъ са, гагъ маса ктаб клелзава, фикир-фагъумзава, ахпа дафтарда вичин фикирар, кьатлунар, кьейдер кхъизва... Зардабидин газетдиз акъатай вичин макъалада авай гафар алимди «Дагъустан-намедик» кухтазва: «Бес и дуьньяда чунни инсанар тушни?! Яз хъайила, ша чнани жуван аялриз, несилдиз клелизкхъиз чирин. Къуй абуруз дуьньяда вуч аватла, вуч авач-тла чир хъуй. Къуй абуруз чаз вуч кими ятла акурай... Чун илим-дивай кьерех тежеи, эй инсанар! Вири таб я, илим — гъахъ!» «Зун халкъдиз ихътин эвер гуналди садрани галатдач!», — фикирзава алимди.

«Муг-Рагъ-наме» Сфи-эфендиди араб члалалди кхъенай, «Да-гъустан-наме» туьрк члалалди кхъизва. «За жуван вири эсерар лезги члалалди кхъидай,— фикирзава алимди,— амма абурукай маса миллетрин алимривай менфят кьачуз тежез кичле я... Гъарда вичин бала члехи авуна, цлийи партал алуکلна, межлисдиз ракъурзава. Вучиз? Инсанриз акун патал, абуру вичин зегъ-метдиз кьимет гун

патал. Ктабни бала тир гьисаб я. Зазни жу-ван бала инсанриз акуна, абурун виле акбуна, бегенмиш хъана

к1анзава...»

Дагъустандин, Азербайжандин алмирис Сфи-эфендиди «Да-гъустан-наме» ктаб кхъизвайди чизва. Абуру чпелай алакъзавай куьмекарни гузва: кьит ктабар ракъурзава, чпиз чизвай тарих-дин суьгьбетар ийизва. Бакудин, Тифлисдин, Темир-Хан-Шура-Дин чапханайри Сфи-эфендидивай ц1ийи ктаб гуьзлемишзава.

Сфи-эфендидин фикирдай, адавай вичин баладал гьеле хъсан парталар алуку1из хъанвач. Мукъвал вахтара алим вичин ц1ийи эсер гваз Бакудиз фидайвал я.

Сфи-эфендиди дак1ардилаь яц1у дафтар къачуна, адан ви-«ел кхъенвай т1вар ван акъалтна к1елна: «Араб-фарс-туьрк-урус-лезги ч1аларин гафарган». «Завай и карни кьилиз акъудиз хъа найт1а»,— фикирзава алимди.

Дафтардин миxьи чин ачухна, Сфи-эфенди «Къафкъаз» гафу нин мана кхъиз эгеч1на. «Аббас-Къули-Агъади тестикъарзавац вал, «Къаф» — дагъ я, «Къаз» — чи гьуьлуьн кьерехра дегъза-манра яшамиш хъайи Къаеми миллетдин т1вар. Маса фикирар авач. Зун рази туш. Зи фикирдалди, «Къаф» — дагъ я, «къаз» — къацу, яни «Къацу дагъ»... Ч1игъна рак1ар ахъа хъана, гуьрцел-дилаь Селимат къариди лагъана:

— Я Сфи стха, ви рик1ел кье пакаман фу т1уьн алайди туш-ни?! Рагъ цавун юкъваз акъатнава. Мукъвара нисинин кап1дай вахтни жезва. Ша, ша. За ваз нек янавай кач1кач1 хап1а авунва.. Чайни рекъин тавурай.

— Багъишламиша, вах,— алайди алайнал туна, Сфи-эфенди: хзандин к1вализ фена.— Т1урар хап1а зун хътин сарар амачир итимдин чан я. Чухсагъул. Валай аллагъ рази хъуй, Селимат вах.,

Са арадилаь к1вализ Сфи-эфендидин ч1ехи сухтаяр, мутали-мар атана. Дагъустандай, Азербайжандай, Чечнедай к1ватГ хъанвай бажарагълу жегъилри муграгъви алимдивай тарсар къачузвай. Медресада, Алиман мектебда к1েলাйди бес тахъана, бажарагълу муталимар, ц1увад-къад яшдиз акъатнавай жегъи-лар, члин муаллимдин патав к1вализни къевезва. Абур халича-дал, к1вачер к1аник кутуна, муаллимдин сив аквадайвал, ацукъ-нава.

Сфи-эфендиди тарихдин тарс башламишна. Муаллимди Да-гъустандин чилел атай чапхунчийрикай, гъвеч1и миллетри чпин азадвал патал ч1угур къати женгерйикай, тарихдин ктабрикай, вичи кхъизвай ктабдикай ийизвай суьгьбетриз сухтайри, вилери луп1 тийиз, яб гузва. Суьгьбет давам жезва: Дагъустандин миллетри гуьнуькъара уьмуьр кечирмишзава, абур к1ел-кхъииикай магърум я, илимдивай мадни яргъа ава; бубайри лагъайвал, не-т1еризни ч1утариз халкънавай инсанар дагъларин гъуьндугра аллагъдин рик1েলাйни алатна ава... Урусар, ингилисар, немсер масак1а яшамиш жезва: илимдин куьмекдалди чилерилай ек& 224

бегъерар къачузва, пардин куьмекдалди фидай зурба гимийра' аваз ирид гъуьлерилай анихъ галай вилятриз физва, алиш-ве-ришдик ква, яцар квачиз фидай файтунар, ракъун рекъер, цавай лув гудай ракъун къушар акъуднава... КТел-кхъин, ктаб-дафтар бул я. Мектебар, азарханаяр, тамашаяр къалурдай дараматар-ава... Сухтайриз къве виляят, къве уьмуьр, къве къисмет акваз-ва...

Абуру кушкуш ацалтна эфендидин гафар эзберзава, абур чпин дафтарра кхъизва. «Са касдикай, са халкъдикай рахадай-ла, миллет ахтармишмир, адан крариз, амалриз, къанажагъдиз фикир це. Къунши хъсанди хъуй», — лугъузва алимди.

Сфи-эфендидиз и жегъилрикай фекъияр хъана к1анзавач, гъа-виляй ада яваш-яваш жегъилрин вилер ачухзава, абуруз дуь-ньядал инсанар маса къайда дуланмиш жезвайдини къалурзава, абур рагъ ак1идай патан меденивилихъ галаз танишарзава, ге-лежегда халис чирвилер къачун патал гимназийра, училищра, институтра к1ел давамарунин фикирдал гъизва...

Ихътин фикирар Сфи-эфендиди гъам чкадин алимриз, гъам яр-дустуниз, гъамни кимерал к1ват1 жезвай лежберризни лу-лугъузва. Эфендидиз вичин зегъметрин бегъер гъеле аквазвач. Анжах ам инанмиш я: дат1ана авахъзавай цин ст1алди къванцяй т1еквен акъудда.

Сухтаяр дуьньядин картадиз тамашзава. Муаллимди абуруз къураматар, уьлквеяр, шегъерар, гъуьлер, вац1ар къалурзава. Дагъустанди са кикен чин къван чка къунва. Анлай анжах Дер-бентни Темир-Хан-Шура шегъерар, Самурни Сулак вац1ар ак-вазва.

— Ша чна Дагъустандин шикил ч1угван, — теклифна муал-лимди. Ихътин тапшуругъар ада сухтайриз мукъвал-мукъвал: гузва. Сфи-эфендиди абуруз чешне къалурзава:

— Им Каепи гъуьл, и ц1арни Самур вац1 я. Къе чна и дереда: авай хуьрер къалурда, абурун т1варар кхъида ва тарихдикай рахада. Сифтени-сифте гъарда Муг-Рагъ хуьр хъунухъ лазим чкадал са нукът1а эциг, ахпа заз къалура, — буйругъ гана муал-лимди.

Сухтаяр, нери ч1уф ийиз, къилер куьрсарна амукъна: идалай четин тапшуругъ абур патал дуьньядал алачир. Эхир муаллим-дин куьмекдалди нугът1аяр пайда хъана. Хуьрерин тарихдикай рахадайла, жегъилар вик1егъ хъана: абурун чирвилерал муал-лимдини шадвалзавай. Муталимрин суалриз жаваб яз эхирдай алимди лагъана:

— Кечмиш девирра сифте инсанар гъина пайда хъанат1а: аранда хъанани, дагъда хъанани лугъун четин я. Амма са кар тестикъ я: къецепатан душманрин чапхунчивилер себеб яз, дагъ-лара хуьр-к1вал гзаф, аранда абур къери хъана. Амма дагълух инсанривай аран галачиз къил хуьз жезвачир. Арандин магъсул, арандин къишлах чарасуз герек я. Гъавиляй чи инсанри куьчери уьмуьр тухузвай: гатуз дагъда, хъуьт1уьз аранда жезвай. Дагъ-дин саки гъар са хуьруьз аранда, яни Самурдин дугуна, Къуба-да, Муьшкуьрда, са убани хъана. Са гзаф убайрикай исятда та-мам хуьрер хъанва, мукъва-къилив1илин алакъаяр ама. Месела, Муг-Рагърин хуьруьккай аранда къуд уба арадал атанва...

Муг-Ратъа фадлай медреса хъуниз шлигна, чи хуьре к1елна-вайбурни гзаф ава, абуру Самур, Куьре ва Къуба магъалрии гзаф хуьрера фекъивал, къазивал ва я имамвалзава, чебни гъан-ра бинелу хъанва...

Къецихъай эвердай ван акъатна.

— Я буба, вун айвандик экъеч1ун т1алабзава, — лагъана ра-к1арилай Алиман суса.

Сфи-эфенди айвандик фейила, гъятдин юкъвал гъекъни каф хъанвай са жегъил итим балк1андаллаз акъвазнавай. Салам га-на, ада тади кваз вичин дерди ийиз башлмишна:

— Багъишламиша, чан эфенди. Цаварал аллагъ, чилерал вун, заз вакай са чара! И хайрат,— лежберди вичин кланик квай бал-клан къалурна,— яйлахдиз ахъайнавайди тир. Къуншийринбур хкана акурла, зун им хкъаз фена. Са югъди галтугна, саклани къаз хъанач. Эхир за къин гана: «За вун къада, ахпа зун валай эхвич1дач, эхвич1айт1а, заз гъалаллу паб гъарам хъуй!» Балклан, эфенди за эхир хкъуна, пакамлай зун идал алайди я, завай саклани эвич1на, жуван къин ч1уриз жезвач... Заз са къул ац1ай: аялар ава, пабни акъуллуди я... И ат1ай мецивай къин къун хъа-на... Вакай са чара, чан эфенди. За ваз са клел галай хебни ба-гъишда... И хуьре за минет тавур са фекъини амач. Садавайни са чарани хъанач. Багъишламиша,— уьзден, бармак гъиле къу-на, тванвай къилелай бугъ алахъиз, гъятдин юкъвал акъвазна-ва. Сфи-эфенди адаз айвандилай, чъукъни тийиз, са фенд жа-гъурзавай хиялдик кваз, килигзава.

— Вуна, чан хва, вуч лагъана къин къунай? — жузуна Сфи-эфендиди.— Сифте лагъайвал тикрар хъия кван.

Уьзденди вичин къин тикрар хъувуна. Са шумуд декъикъа-мад фагъумна, эфендиди лагъана:

— Балклан гъятдин ат1а парудив гъала,— уьзденди бал-клан парудин кланиз гъална,— гила парудал акъах,— ам кич1ез-кич1ез парудал акъахна,— гилани чилёл эхвич1,— ада чилел хкадарна.— Ик1, чан хва, вун балкландилай чилел эвич1нач, я вуна къинни ч1урнач. Ваз ви паб гъалал я. Ахлад!

Уьзден са декъикъада серсер хъана амукъна. Ада вичин месэ-ла т1-вар-ван авай эфендиди икъван регъятдиз, икъван фад гъал-да лагъана фикирнавачир. Эфендидин п1узарик хъвер ква. Адаз вичин хуьруьнвийрин, миллетдин авамвал, куьгъне адетрихъни къинерихъ инанмишвал гъайиф я, абур ихътин гъалдай фад, акъатна кланзава.

Гъуьжет алай месзляяр гваз инсанар къазидин, кавхадин,. участокдин начальникдин патав — ваъ, Сфи-эфендидин гъят-дал къевезва. Къунши хуьрерайни инсанар атай дуьшуьшар гзаф жезва. Муг-Рагъпарадин виликан эмирди гъар сеферни гъахълу,, кесибринни ажузрин тереф хуьзвай къарарар къабулзава.

— Вун аллагъди хуьй, чан эфенди! Чухсагъул! Зун ваз гъа-Миша лук1 жеда! — уьзден шадвиляй къуьлериз гъазур тир. — За нсятда гъана ви гъятдиз клел галай хеб яда!

— Эгер абур вуна ви балайрин сивихъай ат1узвачт1а,— Щарт1 эцигна эфендидм.

— Ваъ, ваъ, эфенди! Зун хъсан дуланмиш жезва. Аллагъдиз шукур хъуй! За садакъа къунвайди я! — уьзден варарихъ элкъ-вена.

— Ви садакъа, хва, аллагъди къабулрай. Анжах клел галай хеб герек туш, са гъер ва я ч1уру гъайван ават1а тук1уна, зи •сухтайриз пая. Ваз еке суваб жеда.

— Башуьсте, эфенди! — уьзден, балкландал ахкъахдай жуьр-эт тавуна, адан жулаврикай къуна, тади кваз уьтмиш хъана.

ЦӀуд лагъай кьил

ТАХТАКЕНТ

1.

Поезд Худат станциядал акъвазна. Са вагъундай Къамкъам-ни вад фяле эвичӀна. Абурув гъардав са чувал, гъебеяр гва. Къамкъам «нихъ-анихъ килигна. Поезддай тади кваз са шумуд кас мад эвичӀна. Къвед-пуд декъикъадилаи зенг яна, поезд, пуф-■фуф ацалтна, булдалди гум хътин пар ахъайиз, татфарин чӀурал бугъ язавай бугъа хъиз, Дербентдихъди уьтмиш хъана. Ракъун рекъин къерехдал жегъилар кьилди аламукъна. Пар залан я, фена кӀанзавай рехъни — яргъал.

— За са фургъун жагъурда, куьн инал акъваз,— Къамкъам станциядин гъаятдиз фена. Арабачияр, фургъунчияр кьит я, авай--бурни рази жезвач, Къамкъама лагъай чкадиз рехъ авач лу-гъузва.

— Куьн за тухуда. Рехъ ава! — тестикъарзава Къамкъама.

— И" чкаяр чалай ваз хъсан чидани? — жузунзава фургъун-чийри, хъел атана.— Чун йикъа къведра Турпагъ-къеледал къван физ-хквезвайди я. Вун вуч кас я?!

— Зун — хузаин! — Къамкъамаз вичи гайи жаваб аламат 'хъана: «хузаин?!» Адан чиииз яр хъичена.

— Вун куьн. хузаин я?

— Тахта завутдин.

— Ана завут авани мегер?! — чкадин инсанар и мацхахай-дихъ галаз мержер къаз гъазур я.

— Авач. Жеда. Чун ана завут эцигиз физвайбур я. Ахпа куьн за ана тадач гъа! — Къамкъама амалдар хъверн,!, тӀуб юзурна. Вири тажуб хъана. Жегъил хузаин гзаф дилавар рахазвай, ада керчек лугъузвай хътинди тир.

— Квев гвайди вуч метягъ я? — жузуна фургъунчийри.

— УстӀарриз герек алатар, мес-къуж, фу-яд...

— Ша, я хтул, вун за тухуда,— рази хъана къуьзуь фургъун-чи.

Шейэр эцигна, Къамкъам вилнк, фургъун адан гуьгъуьна, адан къулухъайни фялеяр-карван, ракъун рекъин къерех къуна, Ялама галайвал юзана.

Ракъун рекъин къве падни там я. Къакъан, яц^» зурба тарар гъар сад са жуьре, амма сихдиз, члин арадай масадаз рехъ та-гузвай къайдада акъвазнава. ГъвечӀи майданар къалин, итим-дин буйдиз акъатнавай векъ я. Тамун юкъвай яргъи, шуькӀуь дегълиз феива — им ракъун рехъ патал там атӀана авунвай дар-кал я... Такабурлу тамун къалин либас, агъзур жуьре рангар кваз, гуьзел я. Къушарик къал акатнава. Яргъай лацу сарих га-лай дагълар: Базар-Дуьзи, Шагъ, Шалбуз аквазва. Къамкъамаз тамни дагълар вахни стхаяр хъиз жезва. Ам и гуьзел мензеради суьбуьурда тунва. РикӀел уста Нуфталиди миокӀиндин айвандин къавуз янавай шикил хтана.

«Чун геж хъана,— фикирзава Къамкъама,— гатфариз атаииз кӀанзавайди тир. Там анихъ акъвазрай, иоятда векъихъ галаз дяве чӀутун — им са пар я...» Ада къуд пата вил къекъуьрзава: мегъуьн тарар пагъливанар хъиз, хилер гъарнихъ чукГурна, фа-раш пешер живи юзуриз, акъвазнава. Садбурун кукӀвар гарари ханва, абур юхсул хъанвай къужайриз ухшар я. Садбур рекъиз-ва: сад-къве хел

алаз, са патахъ ян гана, стха тарарихъ галк1а-на, акъвазнава, на лугъуди, гардан гардандиз вегъенва, эхирим-жи сефер къужахламишнава, чара жез гъайиф я. Садбур къен-ва: хел-пут аламачиз ярх хъанва, чуъруък жезва... гиликънавай лешер хъиз...- Садбур дуъм-дуъз хкаж жезва, шумал жегъилар хъиз аквазва. «Пебиатдални, чан хваяр, инсаидал хъиз, чан алай-ди я,— лугъудай Сфи-бубади.— Пебиатдик хуъкуърун дуъз туш. И чилин винел, чилин к1аник герек авачир са зат1ни халкънавай-ди туш... Гъа чаз дак1ан гъуълягъ аку, гъамни са низ ят1ани герек ава, гъамни са низ ят1ани дарман я...»

К/ъамкъаман рик1ел ч1ехи бубади суъгъбет авур хкет хтана: са муграгъви дегъзаманра Вини вац1уз мугъмандиз фенай. Хва-нахвадин папа адан вилик як1ун афарар гъана. Дишегълиди ла-гъана: «Чан стха багъишламиша, йис къурагъди хъана, бембецГ — яхунди, гъавиляй афарар ягълубур хъанвач». Шуъкъуънтдин т1вар къурла, рекъяй атана гишин муграгъвяди сиве авай ширин афар гадарна, адаз экъуъчун атана. Щвалин иеси тажуб хъана, ада лагъана: «Я хванахва, вун лап авам я хъи, ваз вун патал авур гъуърмет чидач хъи!» Муграгъви мугъманвиляй гишила хтанай...

Эхиримжи вахтаралди Къамкъам тажуб жезвай, гъар сефер тикрарзавай: «Яраб бембец1ар недай инсанарни жеда жал?!» Гила, Бакудиз атайдалай гуъгъуъниз, ам тажуб жезмач. Адаз чизва: са бязи уълквейра инсанри хъипер, са бязи уълквейра' гъуълягъар незва. Шуъкъуънтар незвай вилятарни ава. Гъамни як. я... «Белки, са вахтара чи ата-бубайрини шуъкъуънтар незвай-т1а?!»

Къилиз маса фикир атун патал, Къамкъам къулухъ килигна: карван къезва. Мад аил ракъун рекъин, ч1улав гъуълягъар хътин, къве нДар чуъкъвена къунвай тарарин сих жергеда акъуна. Абурун арадай я гъайвандивай, я инсандивай физ хъунухъ мумкин тушир: гъакъван къалин тир. «Къязи-Мегъамед стхадиз, Самсамаз фялейринни лежберрин жергеяр гъа ик1 сих хъана к1анзава. Хъсан мурад я. Чидач ман. Гъар сад са ч1ал чидай, гъар сад са дин гвай... Самсам инанмиш я,— фикирзава Къам-къама.— Мешвератар гзаф жезва... Кесиб синиф азад хъанайт1а, ажеб мешреб кар жедачирни?! Ч1ехи бубади лагъайвал, халкъди мидаим ч1угвазвай мидда куътягъ жедай...»

Къамкъаман къамуз вет1ре к1ас гана. «Тамара абур гзаф жедай адет я. Гад акъатна ажеб хъана, секиндивиз к1валахда...» Са сят къван вахт алатайла, къубудал гьалтна, Къамкъам акъ-вазна.

— Инал завут?! — жузуна фургъунчиди.

— Эхъ, халу! Гадаяр, шейэр авуда!— буйругъ гана хузаин-ди.— Вазни чир хъухъ, амай фургъунчийризни лагъ, халу: гъа и къарасудин къубу къуна агъадал, гъуълуъхъди къве вере фейила, гъанал завут жеда. Чаз куъ куъмек к1ан жеда, квезни — чна тузвай к1валах! Ма ви къимет! Ахлад, халу, чухсагъул!

— Вунни сагърай! Я хтул, — фургъунчи къулухъ элкъуън хъувуна. Бес куъ шейэр ни хутахда?

— Мад фургъундин рехъ амач. Чна хутахда. Мад сеферда вун къведалди рехъни жеда!

— Багъишламиша, хтул, заз вун гзаф бегенмиш хъана. Вун

вуж я?

— Зун муграгъви Сфи-эфендидин хтул Къамкъам я.

— Аллагъди хуй вун, чан хва. Заз са алимдивай ви бубади теснифнавай ктаб акунай. Гзаф тарифарзавай. Бахтлу хуй! Зи т1вар, чан хва, Селим я. Худатай я. Герек кар хъайит1а, са ч1ар куг, зун гъасятда ви къуллугъда гъазур жеда,— лагъана, Селима фикирна: «Гъебедин са хел девлетдай, са хел камалдай ац1анвай бахтлу кас я вун, хузаин!»

2.

Фялейри вир и шейэр, къубудин къерех къуна тухуз, къве рат1-ран чил къван авай майдандал эцигна. Ина вет1ери, мичекри, бугъабугъри чпикай хабар гузва... Ругуд жегъилни зурба тарарин сериндик, векъерал, ял ягъиз хъана. Чухваяр, бармакар хт1унайла, абур яхун, шуьк1уь, мукъва—накъ жегъилвиляй итим-вилиз кам къачузвай жаванриз элкъуьн хъувуна. Къамкъамаз и жегъилрикай анжах са кас, яргъи нер алай жегъил, Абдул, му-къувай чизва. Амайбур гъа и мукъвара Дагъустандин хуьрерай Бакудиз атанвай лежберар тир. Абуруз нафт1адин мяденра к1ва-лах жагъизвачир, гъавиляй ц1ийи завод эцигунал рази хъана.

Абдул Бакудиз къве йис вилик Гъепцегърин хуьрйй атанай. Ам Биби-Эйбатдиз, Къамкъама к1валахзавай буругъдиз, аватиа. Вирида гъуьрметзавай жегъилдмн т1вар чир хъайила, Абдула гъарайна:

— Яь, яда, Къамкъам чи хуьруьн бине кутур касдин т1вар я, чи хуьруьн, Гъепцегърин, лак1абни Къамкъамар я. И вун гъик1 Къамкъам хъайиди я?!

— Гъа вуна лугъузвай Къамкъам, дуст кас, чи ата-бубадин стха тир. Зал алайди миресдин т1вар жезва,— лап рик1ивай жа-ваб ганай Къамкъама.

— Ак1 хъайила, чун миресар я,— шаддиз тестикъарна Абду-ла. Абур мукъувай таниш хъана, танишвал дуствилиз элкъвена. Амма и заводдин сир Абдулаз чизвач. Къамкъама адаз са варз вилик вичиз тахта завод эцигиз к1анзавайди хабар гана, вичихъ галаз к1валахиз агун теклифна. Абдул тажуб хъана: накъ ме-хъерарнавай кесиб жегъилдиз къе завод эцигиз к1анзавай.

— Ваз ахътин пулар гъинай атана? — жузуна Абдула.

— Яда, зи бубадихъ къизилар авайди я, — чарасуз табнай Къамкъама.

Абдула къил галтадна, «гъей, бахтавар» лагъана.

— Вун захъ галаз к1валахиз къведани къведачни?! — эмир квай ванцелди жузуна Къамкъама.— За ваз ина гузвайдалай гзаф мажибни гуда. Вун тамун юкъвал, михъи гъавадал жеда. К1вализни мукъвал, чандизни хийир. Анай вун гатайт1ани хъфич. Зун хузаин жеда, вунни — зи куьмекчи! — «хузаин» гафуни Къамкъамаз хъверни гъизвай, адак са гъихътин ят1ани дамахни кутазвай.

Абдул рази хъана... Гила абур гележегдин завод жедай чка-дал ацукънава. Къамкъам къарагъна. Абдулни гъасятда къа-рагъна, ада лап рик1ивай жузуна:

— Хузаин, чна квелай башламишин?!

Фялеярни вири къарагъна, хузаиндин виликай акъвазна.

— Яб це! — хузаин са-са фяледин вилериз килигна.— Зи истемишун гъамиша ихътинди жеда: вад шагъидин хийир к1ва-лиз, жибиндиз гъун тавунмаз, садрани фу немир. Зи ч1ехи бу-бади лагъайвал, варлуди къарагъун кумаз к1валахал физва,

ке-сибди — суфрадал,— фялейри хъверна.— Куьн гъавурда акъу-нани?! — вирида кьилер эяна.— «Сифте йикъалай ибур т1ара-мар тавурт1а, заз яб тагун мумкин я»,— фикирна Къамкъама. Ам, гъилер зч1ез яна, яваш-яваш мублагъ майданда къекъвена. Адан к1вачикай хкатай векьер гъасятда, къарагъ хъийизвай. Къушарин нагъмаярни секин хъанва.

— Къе чна,— лагъана хузаинди,— сифтени-сифте чаз к1вал-алачух туьк1уьрда. Гъаваяр чимизмай къван ам чаз бес жеда. Ахпа халис к1валин къайгъу ийида... Инал чи завутдин сад ла-гъай мишер жеда,— ада къубудин яд гадар жезвай чка къалур-на.— Чна яваш-яваш и майдан, там ат1уз, гегъеншарда. Майдан гзаф жердавай чна ц1ийи-ц1ийи фялейрни къада... Чна ина ка-зармаяр, хуьрекхана, кантур, фялейрин аялриз мектеб эцигда. ;Ахпа иникай са тъвеч1и хуьр, ахпа лап шегъерни хъун мумкин я, — фялейри, сивер ахъайна, яб гузва.— Чна и мегъуьн, наратдин, макъун, цуцун к1арасрикай пердеяр, тахтаяр, къулар, рак-да-к1ар ийиз халкъдиз маса гуда. Ужуз къиметрай абур квезни гу-да... Са т1имил вахтарилай квевай иниз куь хзанарни гъиз жеда. Квез ц1аярихъай, къиздирмадихъай кич1е жемир... Ина гъамиша серин я. Чна дарманарни жагъурда. Мажибдин рекъай чи арада садрани са гафни жедач: Бакудин фялейрилай куьне гъамиша 'сад-къве манатдин гзаф къачуда.

Мад са гаф: Абдул зи куьмекчи я. Зун авай, авачир вахтунда Куьн гъадан ихтиярда ава. Абдул, фялейрин кефи хамир, дуст-вилелди к1валаха! Са алимди лагъайвал, дуствал — еке девлет я,— Къамкъама а алим вичин ч1ехи буба тирди чуьнуьхна.

— Башуьсте, жанаби хузаин! — лагъана шад хъайи Абдула. — Вири хузаинар вун хътинбур хъанайт1а, хъсан тир. Вун ал-лагъди хуьй!

Фялейризни шад хъана. «Амин!» — гъарайна абуру.

— Гила,— лагъана хузаинди,— нисинин нагъар ийидалди чна гъарда са тар ат1уда!

Вири, мишерарни нажахар къуна, к1валахдив эгеч1на. Са як1в хузаиндини къуна.

— Ба.гъишламиша, хузаин,— лагъана са фяледи,— и хуьруьн т1вар вуч жеда?

— Т1вар?! — Къамкъам хияллу хъана. — Т1вар — Тахта-кент!

3.

— К1арасдин са чуькъвелни гадармир! — лугъузва хузаинди фялейриз.— Квез там зурбаз аквамир. Гъадахъни къадар авай-ди я. Лап яц1у гъварар санал харада эциг, адетдинбур масанал сажинда эциг, шуьк1уьбур — санал, хилер-путар, куьлер кьилди: эциг!

— Куьлерикай вучда, хузаин? — жузунзава фялейри.

— Бес иниз къведай жемятдиз хуьрек квел ийида? Яц1у к1а-рас — мишердин сивиз, куьлуь-шуьлуь — къулаз, т1анурдиз!

Абдула кьил галтадзава. «Им халис хузаин я, вири къеняти* чида касдиз»,— фикирзава ада. Фялейрин к1валахдив килигна, Къамкъам вичин алачухдик хъфена. Накъ вири са алачухдик: ксанай. Къе Абдула эмир гана, фялейри

хузаиндиз кьилди ала-чух авуна. Ик1, дугъриданни, Къамкъамаз фикириз, чар-ц1ар гьилелай ийиз, авур к1валахдин сан-гьисаб къаз, ял ягъиз къу-лай я.

Завод гьерекатдик акатдалди, фялейрин къадар артух жедал-ди вири къуллугъар: иеоивал, гьисабчивал, гьатта пул гунни Къамкъаман хиве ава. Ингье, и ктабда ,ада вичин, Абдулан, фя-лейрин т1варар кхьенва, абуру мус, гьикъван к1валахнат1а къейдзава... Авур к1валяхдиз килигна мажибни гуда .. Пулдик месэла Къамкъамаз виридалайни четин я. Авур пеше туш. Баку-дай адаз итим ракъурда...

Тахтакентдин тамара булдалди ширин къереяр, ч1урун чух-верар, ичер, чумалар, цуру хутар, мерейар авай. Фялейриз тамун яргъарай хьиз к1ерец тарарни жагъанвай. Къамкъама фикир .авурвал, фялейриз ина сугъул хьанач: абур т1ебиатдал рик1 алай, адакай менфят хкудиз вердиш жегъилар хьана. Абурув •чуьнгуьр, балабан, кфил, далдамни гвай... Там агъзур йисарин ахварикай кватна... Ял ядай вахтунда тама къекъвезвай фялей-риз са тарцин хьалхьамдай ч1урун ч1ижерин куьнуь жагъана. Къве юкъуз тухдалди недай вирт хьана...

Винидихъай эвердай ван акъатна: фургъунчи Селима са же-гьил гъанвай.

— Багъишламиша, хузаин,— лагъана фургъунчиди, саламар гайидалай къулухъ.— Им зи мехъернавай гада я. Адаз Бакудиз <физ к1анзава. Заз ада ви завутда к1валахна к1анзава. Ик1 ам гъар няниз к1вале жеда. Са сятдин рехъ я, физ хтурай. Яни, чан хва Шараф? — гадади чуькъни авунач. Ам инанмишсузвилелди «завут» т1вар алай тамун майдандиз килигзава.— Ви разивал авани, хузаин?

— Эхъ. К1валахрай! — лагъана Къамкъама. «Им чаз хуьрай .лазим зат1-мат1 гъиз герек жеда. Тахъайт1а сагъ са итим к1ва-лахдикай хкудун лазим къведай»,— фикирна хузаинди.

— Чухсагъул, чан хузаин! — лагъана, фургъунчи хцихъ элкъвена: — Алад, чан хва, жуваз лагъай к1валах ая.— Ам мад хузаиндиз килигна: — Ваз завай к1ани-дак1ан ават1а, лагъ. Буюр!

— Ви сатъвал. Герек зат1 хъайит1а, за Шарафаз лугъуда. Ихътин к1валах ая: зи завут герек, иниз къвез к1андай кас-мас хъайит1а, иглеш тавуна агакъара! Заз халуди Бакудай инженер ракъурун лазим я.

— Башуьсте, хузаин! — лагъана, фургъунчи хъфена.

— Ат1а як1в къачуна, вирида вучзават1а, жуванни гьам ая! — лагъана Къамкъама ц1ийи фяпедиз.

— Багъишламиша, хузаин, заз... заз эавут аквазвач,— ц1ийи фяле хияллу тир.

— Завут жеда! Завут эцигун гзаф муракаб ' к1валах я, гъави-ляй са тайин муддатни к1анда,— Къамкъама хъипи муфтулди-кай са вуч ят1ани расзавай. Алачухдик хъфена, ада къватидай дезгедал иел к1валахдай мишеррин шикилар акъудна. Вилер шикилрал алаз, ам хиялри тухвана: адаз тамун юкъвал хьанвай зурба завод, тамам са хуьр, куьчейра катзавай аялар (абурун арада хсусибурни ава), гъуьлуьн контордиз къвезвай Суна... ак-вазва... Садлагъана адан кьилиз ц1ийи фикир яна. Ам фялейрин патав фена.

— К1валах акъвазра! Са т1имил ял яна, Абдул, я къубудин къерех къуна, ракъун рекьелди са фургъун гъакъдай хътин рехъ ачуха. Бакудай къведай итимар иниз яхдиз атун кутугай к1ва-лах жезвач... Рехъ чаз гьик1 хъайит1ани герек я!

- Башуьсте, хузаин!
- Хъел татайтла, заз са гаф ава,— явашдиз лагъана Ша-рафа.
- Лагъ,— ихтияр гана хузаинди.
- Рехъ къубудин къерех къуна ваъ, ик1, чапла патахъая хъиз, тухвайтла хъсан я,— гъил тук1уърна, къалурна Шарафа.
- Вичиз?
- Къубудин къерех гъамиша къеж квай чка я, рекъе палчух жеда. За лагъайвал тухвайла, рехъ къуруни жезва, санбар куь-руьни.
- Вуна дуьз лугъузва,— фикир авурдалай гугъуьниз лагъа-на Къамкъама.— Сагъул. Къарадин месэла гъеле малум туш, амма рехъ куьруь хъун — им керчек я. Къамкъамаз фялейрин рик1 кардихъ кун, абуру завод патал менфятлу фикирар лугъун бегенмиш хъана. «Бакуда ик1 тушир. Им я гадайрин жегъилвиляй я, я зи бахтунай»,— фикирна ада.
- Килиг, гадаяр! — лагъана хузаинди, — завут чна анжах
- ¹ Муракаб — четин.
- башламишзавайди я. Пака чаз гъар жуьре устларар, приказчи-кар, къуллугъчияр герек жеда. Эгер куьне рик1ивай к1валахиз, фикир гана, къе Шарафа хъиз, куь хийирлу теклифар гуз хъайи-т1а, куьн за къуллугърал эцигда. Ихътин са мисал: и Абдул заз фадлай чизва, ам намус михьи инсан я. Гъавиляй за ам зи куь-мекчивилени къунва. Ихътин ихтибар, дережа куьнени къазан-миша.
- Фялеяр сифте яз Къамкъамаз ихтибарлувилелди, багъри касдиз хъиз, килигна. Шарафни инал завод жедайдахъ инанмиш хъана.
- Фялейрин рик1елай ял ягъун алатна. Абур рехъ ачухиз эгеч1на: тама мад гапа-гупдин, ширхъ-лирхъдин ванер гъатна. Къамкъама Абдулаз, вичин патав эверна, лагъана:
- Сифте жувни Шараф тамукай ракъун рекъел къван алад. Квез гъикъван мензил, гъихътин тарар аватла акурай. Куь уьл-чуьдал гъалтзавай тарарал лишанар ая. Рехъжезмай къван дуьз тухуз алахъа.
- Башуьсте, хузаин! — лагъана Абдула. Адаз къвердавай и къумрал жегъилдин камаллувал бегенмиш жезвай. Гъавиляй ам Тахтакентдиз акъатунал шадзавай, хузаиндиз дак1ан жедайвал гъич нефесни къачун тийиз алахъзавай.
- Фялейри гъекъни каф хъана к1валахзава. Булахдин яд — абукевсер хъуналди гъарарат рекъизвач.
- Исятда са курунавай давугъа, тугъ ва я дугърамаж к1ан-дай,— лугъузва Шарафа.
- Мукъвал тир вахтара чи ашпазди квез гъахътин хуьрекар-ни ийида,— лагъана фялейрин далудихъай хузаинди.
- Рахунар, яд иличай хъиз, яваш хъана. Нянихъ к1вализ хъфи-дайла, Шарафа жузуна:
- Хузаин, ваз хуьряй, к1валаяй к1ани-дак1ан лагъ. За пака-махъ хкида.
- К1ани затлар, шейэр гзаф ава. Абур за ваз яваш-яваш, ну-бат-нубатдалди лугъуда. Пака вуна чаз са киц1ни гъваш, са кацни! — вирида хъверна.— Эхъ, эхъ! Чун вири хуьре дуланмиш хъанвай инсанар я. Къуй, чи мескендикай халис к1валин ни атурай!

4.

Пакамлай Къамкъам вичин мишеррални ц1апуррал алахъна-вай. Бакуда амаз гъазурнавай алатар вириада шешелрай акъуд-на алачухдин вилик вегъенвай. Абур гагъ к1ват1из, гагъ чук1уриз, хузаин михъиз к1валахди тухванвай.

Са вуч ят1ани дуъз къвезвачир. «Яраб зун гъа икъван кубут ят1а? Элкъвена Бакудиз хъфин лазим къведат1а? Дуъз хъун ла-зим я эхир. За вири алатар, паяр, тикейр къачунай эхир... Бис-миллагъ! Яваш, им ик1, яни? — Къамкъамаз цин мишер, гъеле ам къубуда тун тавунмаз, чилел к1ват1на, туьк1уьриз к1анзава. Вири дуъз жезва, амма мишер инихъ-анихъ физвач.— Агъан, и яб терсина тун хъана завай»,— вич-вичик рахазва ам. И алатар адав, сифте акъатнавай цуьквер-нугбагъарар хъиз, гва. Гъакъван мукъаятдиз, гъакъван назикдиз эгеч1зава. Эхир мишер заландиз инихъ-анихъ фена: гъар ц1апурдин хел цава хъайи къван, мишер<, винелди хкаж жезвай, ц1апурдин хел чиле хъайи къван мишер агъадалди физвай. «Вири дуъз я»,— уст1арди гъил-гъиливай гуьц1на.

Къамкъам къарагъна, фялейрин патав фена. Ц1ийиз кутаз-вай рехъ са паюнал къван агакънавай. Ам куьтягъ хъайила инлай ракъун рехъ, поездар аквада. И рекъяйни фургъунар, арабаяр, файтунар физ-хквез жеда... Къамкъаман п1узаррилай хъвер фе-на: «Вири чи рик1из к1анивал жезва!»

— Абдул! Вири алатарни гваз инал хъша! — гъарайна Къам-къама. Ч1ехи иесидин ван хъайила, адан к1вачерик п1ев ацалтна кацин шараг атана. Тарцин к1аникайни зурба ц1ару киц1и гъамп авуна. «К1валер авачт1ани, инсанарни ава, гъайванарни!» — фикирна Къамкъама.

— Лагъ, хузаин! — Абдула чинлай гъекъ михъна. Фялеярни чимивиляй яру хъанвай.

— Цел к1валахдай машин туьк1вена! — хабар гана Къам-къама.

— Мубаракрай! — лагъана вирида санлай.

— Гила,— лагъана хузаинди,— ихътин кар ава: куьне ат1ан-вай к1арасрикай вад юк1 алай гъварар гъазура, абурун къве пад ягъа. Абурукай чна мишердин бине, яни къубудилай вегъизвай муьгъ, туьк1уьрда. Мишер чна муькъуьн юкъва туна, барчумар-да. И ц1апурар авай къил це жеда, мишерни — муькъуьн винел!

— Гъавурда акъуна! — фялеяр к1валахдив эгеч1на. Къамкъам, пер къачуна, къубудин къерех къуна, винелди фе-

на. Яд маса патахъ элкъуьрна хтайла, адаз м1ишер эцигдай чка ачухдиз акуна. Чарчардин к1ане авай ядни лекъвйяй перцелди ахкъудна, Къамкъам ц1апурриз чка туьк1уьрунал машгъул хъа-на. Мукъвал-мукъвал къубудай экъеч1из, т1валуникай раснавай уьлчмедалди яргъивал, гъаркъуьвал алцумиз, къубудиз гъахъ хъийиз, лазим къадар къвалар, чил эгъуьниз, санбар вахт фена. Ахпа къубудин яд элкъурнавай чкадал хъфена.

«Яраб и цивай мишер элкъуьриз жедат1а! Яд т1имил акваз-ва»,— фикирна, уст1ар перцелди къубудилай яд алахъзавай чка-яр к1евир хъийиз эгеч1на. Им регъят кар тушир: виш йисаралди инсандин к1вач-гъил хк1ун тавунвай цацари, векъери, цагъамри анжах са циз рехъ гузвай. Белки, гъамни а яд чпизни герек тир-

вилай я жеди. «Иниз фялеяр ракъурна кланда. Им са зи тлем акакьдай кар туш», — Къамкъам бинедал хтана.

Фялейри чпиз ганвай тапшуругъ куьтягъзавай. Къве пад яна туьклуьрнавай чукъванар хузаинди къубудилай вегъез туна. Ада вичини къве фяледи къван клвалахзавай.

Чарчардин винелай къуд кларас эцигайла, Къамкъама фялей-риз вичиз куьмек гун тлалабна. Вирида къуна ракъун цлапурар квай залан мишер тухвана чарчардин лекъве эцигна. Устлар ам акъвазнавай гьалдал рази хъанач, са тлимил вилик ялиз туна. Мад фена яргъалай тамашна. Са живи эрчи патахъ члугун эмирна. Ахпа «имни ик1» лагъана, хузаинди амай къуд кларас мишердин агъадихъай эхцигиз туна, мишер кларасрал кутлуна.

Къубудилай яргъи, лацу муьгъ хъана. Юкъвал алай гъвечли да-клар хътин тлеквенда гъяркъуь, хци мишер акъвазнавай. Къам-къаман гуьзчивилик кваз фялейри вири кларасар симералди сад-садал мягъкемдиз кутлунна, кларасрин къилериз хжар яна. Фялейри муькъвел вирида санлай хкадарнатлани, мишер юзана.

— Шараф, вининлай къубудиз яд ахъай хъия! — лагъана хузаинди. Пер къачуна, Шарафа къубудин къерех къуна чу-курна. Са арадила ам цин клвенклевел алаз хтана: цин мишерди клвалахдайвал виридаз акваз кланзавай.

Чарчардила яд гадар хъун кумазни цлапурар кланз-дакланз элкъвена, мишерни винелди-агъадалди хъана, адак зарб акатна. Фялейри капар яна, шад хъуьруьнарна, Къамкъамни разиви-лелди хъуьрена. Абурун хъуьруьнрин, рахунрин ванерик Къам-къаман цин мишердин лархъ-лархъдин ванерни какахъзавай.

Къамкъам, фялеяр элкъвез-элкъвез мишердиз, муькъуьз, муькъуьн кланик (цлапурар мад ахквазмач, чарчардин дегъне цяй ацланва, анжах агъадихъ булдалди стлалар язава) килиг-зава. Са рехнени квач. Цин машинди клвалахзава.

— Икъван члавалди чи бубайри цел анжах регъвер эцигдай, — лагъана мишердал тажуб хъанвай Абдула.

— Бес дингер, дуьгуь, нехв гатадай дингер ви риклелай фе-нани?! — жузуна Шарафа.— И мишерни, чи бубайрин дингер хъиз, элкъвезва.

Къамкъам тажуб хъана: гила тахъана цин дингер жеда ла-гъана адаз ванни хъаначир. Адаз чпин хуьре авай дингер чида. Абура чалтук, мух ва я нехв,, са къилел рушар акъахна, агъуз-виниз ийиз, гатазва. Цин дингер?! Сифте ван къвезва... Цин ми-шер — им Къамкъаман фагъум, Къамкъаман къатлун тир. Гила... идаз ухшар алат фадлай авай къван. «За и жегъилрин вилик жуван тарифар тавуна хъсан хъана... Бес вучиз икъван члавалди цин дингер авай зи ватанэгълийри цел мишерар эцигнач?! Цин дингер... Цин мишер... Гафар-къилер сад я», — Къамкъам шад гуьгъуьлар са живи цуру хъана. Амма и кар фялейри къатла-нач: абуру датлана цин мишердал тажубвалзавай.

Къамкъама са дуьз кларас къачуна, ам мукъаятдиз мишер-дин сиве вугана: мишердин хци сарари, лацу югъваяр винидихъ, агъадихъ гадариз, са гьалатда яцлу кларас, натлуфа хъиз, къве чкадал пайна. Фялейри, кларасдин чукар гъиле къуна, ам гъи-къван цлалцламдиз атланатла, ахтармишзава.

Цин сад лагъай мишер кардик акатна.

И юкъуз фялейри, мишердалди гъварарин къуд пад ягъиз, са сажин к1валерин къаварик кутадай ч1улар — пердеяр гъазур-зава.

— Къе чун иниз атана са гъафте хъанва,— лагъана нянрихъ хузаинди.— Къе за квез са гъафтедин мажиб гуда! Нагъд гуда! — ада фялейриз, вичин дафтарда туп1ун гелер эцигиз таз, са гъафтедин мажибар гана. Фялейриз къадарсуз шад хъана: икъ-ван пул абуруз Бакуда са вацра къведайди тушир. Дафтарда ан-жах са Абдулан къул хъана, амайбур — туп1арин гелер тир. «За фялейриз к1ел-кхьин чируникай гъич фикирни авунач. Закай лап хузаин хъанва»,— Къамкъам вичелай нарази яз амукъна.

— Пакадлай за квез к1елиз-кхьиз чирда, — лагъана хуза-инди.

— Заз ам герек авач,— лагъана са фяледи.

— К1ел-кхьин тийижир фяле зазни герек авач! Хузаиндин жаваб ажайибди хъана. «Фялейрихъ икъван рик1

кудай хузаин жедани?! — фикирзава Шарафа.— Дат1ана к1ва-лахни ийизва. Яраб им вуч кар ят1а?» Эхир ада жузуна:

— Хузаин, вун сагърай, вуна икъван к1валахун вуч кар я?

— К1валахдайдаз мажал авач, к1валах тийидайдаз — вахт. Заз вахт ава. Жегъил итимдиз алачухдик къаткун кутугнавач, Шараф,— Къамкъама мисалдалди гайи жавабди фялейрив яр-гъалди фагъумиз туна.

5.

Къусара ашханадин хузаиндихъ галаз гъахъ-гъисаб хъувуна, гъри дустар Худат галайвалди дигана. Абуруз и терефдихъ муграгъви Къамкъама Тахта-завут эцигзавайди чизвай. Жибин-да пул авай жегъилрин ният дуьньядиз килигун, Тахта-завутда к1валахзавай хуьруьнвийрал-фялейрал са къил ч1угун тир.

Тамун юкъвал алай къуд к1валикай ибарат убади абур хуш-вилелди къабулна. Къамкъам Керимаз, адан дустариз хъсан чи-дай, жегъил хузаин абурулай къвед-пуд йисан гъвеч1и тир. Фя-лейри мугъманриз лагъана:

— Куьнни завутда к1валахиз атанвани? Лап хъсан хъана. Чи Къамкъам хузаин туш, чан я, чан. Вуч лагъайт1ани, ваъ авайди туш,— мугъманар ашханадиз тухвана, гъавая т1уьн гана, казар-мада къаткурна.

— Чна т1уьнин, кусунин къимет низ гана к1анзава? — жузу-на Керима.

— Садазни,— лагъана фялейри.— Вири гъавая я.

— Гъик1? Гъавая? Им вуч я? Къамкъама вичин бубадин агъсан пайзавани?! — тажуб хъана мугъманар. — Чи жибинда к1амай къван пул авазва. Къачурай!

— Агъсан туш,— секиндиз лагъана Къамкъама къвалалай. Т1уьнин пул за фялейрин мажибдикай къазва. Казарма гъавая я. Мугъманар — мугъманар я. Абурувай гъахъ къачун дагъвий-риз айиб я.

Жегъилриз регъуь хъана: абуру чеб Къамкъаман вилик адан несигъатриз яб гузвай нереч1 аялар яз гъиосна. Керима вичин юлдашриз, фялеяр гъавурда такъадайвал, гафарик маса сесер кутаз, лагъана:

— Ша и Къамкъамаз са хъсанвал чнани ийин.

— Гъихътин хъсанвал1? — жузуна Имама.— Ам кесиб, не-финж туш хьи?

— Чавай адаз нече-шумуд хъсанвал жеда. Месела, гъана иниз са нехир малар ахъайин: тук1вазфялейриз гурай.

Дустар рази хъана. Абуруз чизвай: вири зегъмет Керимал акъалтзавайди я, чпиз амукъзавайди анжах юлдашвал авун я.

— За Къамкъамал вичелни меслят гъида,— лагъана Керима, — Белки адаз к1ан тахъайт1а.

— Пис кар туш. Гъадазни чир хъуй. Адавай малар вахтунда хирит1из тахъунни мумкин я,— шак гъана Сефтера.— Гуьгъуь-низ кас-мас атун хъайит1а, ам квачир баладик акат тавурай.

Керим Къамкъаман патав фена. Са сятдилаь, чин ч1уру яз, хтана, ада лагъана:

— Рази хъанач. Вичиз нишправдин ядни, эгер ам гъарам ят1а, к1андач лугъузва. Чаз гъалаллу рекъе хъун меслят къалурзава. Ништа... Гудайдакай катдайди бегъем итим туш! Зи вилик да-махзава. Вичи и завутда фялеяр намусдалди к1валахиз, зегъмет-дин гъакъи гуз, гъарам акадар тийиз вердишарзава лагъана. Ге-лежег, лагъана, михъи инсанринди я.

— Эхъ, лап ч1алахъ хъана: хузаин жен, гъарам акат тийин. Вичин девлет гъа кесиб фялейрин гъекъедикай хъанвайди я лагъ,— Сефтера чина наразивилин лишанар туна.

— Ак1 лугъумир, гадаяр, мумкин я,— гаф ат1ана Имама.— Къамкъам Сфи-эфендидин хтул я. Абур п1ирерикай я. Акунани: вичин михъивилияй Сфи-эфенди Сибирдайни сагъ-саламатдиз хтана...

Къве йикъалай угъри дустар поездда аваз Бакудиз фена. Ина абур гъавая ашханадиз, казармадиз тухудай кас хъанач.

— Инин къайдаяр масабур я. Я ина чуьнуьхдай хеб-мални авач,— лагъана Керима.— Чун инай жибинра пул амайдалди квахъ хъийин. Баку — такурдаз аку я.

Элкъвена хкведай рекъе абур Худатив агакъдалди эвич1на. Зулун ракъини халис чими ийизвай. Малари тарарин пунара авай къурай векъер, пешер незвай. Нехирбанриз таквадайвал; вад гамиш эяна, угърийри абур гъуьлуьхъди гъална. Бахтунай хъиз, чиле я жив, я къар авачир...

Угърийри хъуьт1уьн варцар са юкъуз к1валахиз, къве юкъуз ксуз Тахта-завутда акъудна. Гатфар хъайила, Къамкъама абу-руз латъана:

— Куьн зи хуьруьнвиар ят1ани, хъсан гадаяр туш. Итимдин «гъил, намус михъи хъана к1анда. Гатфар хъанва. Гилад куьн ги-шила амукъдач,— адаз угърийрин хъултухда къизил пулар авай-ди чизвачир.— Гилад ахлад, мад зи завутдиз хквемир!

6.

Къамкъама мишердал Шараф эцигна, адакай Тахтакентда сад лагъай мишерчи хъана.

— Гзаф мукъаят хъухъ: туп1ар-гъилер акат тавурай! Мишер-дин сиве к1арасдин т1ур алай чкаяр твамир. Хайит1а — чаз ми-шерар лап т1имил ава. Мукъвал-мукъвал мишердивай нафт гуьц1а: ада, ц1алц1ам хъайила, хъсан ат1уда,— тапшурмишзавай Къамкъама.

Хузаин виридан — там атлузвайбурун, гъварар хкизвайбурун, тахтаяр члугвазвайбурун кьилел элкъвезвай, ацалтай вуч к1ва-лах хъайит1ани ийизва.

Мишердикай хкатзавай яц1у тахтайрикай Къамкъама вичиз са ч1ехи к1вал ийиз туна. Ам гъадан конторни хъана.

— Бакудай зи хванахваяр атайт1а, хузаиндиз ксудай к1вал-ни авачир лагъана, хъуьруьнар тавурай,— лагъана ада фялей-риз,

Гила Къамкъам къвед лагъай мишер эцигдай чкадин къайгъу-да авай. И мишер, адан фикирдай, лап асант эцигиз ва ишле-мишиз жедайди тир: ц1апура алай будунин са кьил яргъи авун-вай, адал элкъвей чарх хътин мишер акъалжнавай, и мишердал яц1у тахтаяр аваэиз, абурукай къелеч1бур ийиз хъун лазим тир. Ам цел эцигайла, фялеяр мадни тажуб хъана.

— Икъван регъят аквадай к1валах яраб вучиз гилалди маса инсанрин рик1ел атаначт1а?! — кьил галтадзавай Шарафа. Фя-лейри чпин фикирар лугъузва, гъуьжетарзава. Къамкъамаз фя-лейрин суьгъбетри лезет гузва: т1вар къазвачирт1ани, абуру ху-заиндин тарифзава.

— Чиди хузаин туш, алим я, — лагъана, Шарафа жузуна: — Жанаби хузаин, вав маса жуьре мишерарни гвани?

— Эхъ.

— Абур гъихътинбур я?! — вирида япар хкисна, вилер, да-1 к1ларар хъиз, ахъайна, яб гузва.

— Абур... Сад-къве мишер алайди, сад-пуд мишер алайди я.

— Я-а-а... Им вуч аламат я-а-а?.. Я первердигар! Абурал 1гьик1 к1валах ийидайди я?

— Квез аквада. Завут лагъайла, бес куьне гьик1 фикирнай? Завут — им са мишер туш гъа. И къубу кьиляй кьилиз мишерри къада! — дамахдив лагъана Къамкъама.

— Ак1 хъайила, и там куьтягъ жедачни? — мад жузуна мез пелтек хъанвай Шарафа.

— Куьтягъ хъайит1а, чун маса тамуз хъфида.

— Бес ина жедай к1валер, инсанар?

— Чпин мал-хеб хуьз ацукърай. Там куьтягъ хъайила, абу-руз ина векьер, ник1ер жеда... Ина пурунзар цаз, хирер кутаз жеда...

Суьгъбетар яваш хъайила, Къамкъама тарс башламишна. Нянихъ, Шараф хъфидайла, Къамкъама лагъана:

— Жуван хуьре лагъ, бубадини лугъурай: заз фялеяр к1ан-зава, хуш авайбур атурай!

Ц1ийи фялейрихъ галаз Тахтакентдиз Бакудай инкъилабчи-ярни къвез башламишна: Самсамни Абидин, Къази-Мегъамедни Мамед, Ваняни...

Ц1усад лагъай кьил **СЕКИНСУЗ ЙИСАР**

1.

Ам накъан хъел кумаз ахварай аватна. «Гъамиша бубаярни рухваяр, душманрин тухум, к1елуниз, халкъ савадлу хъуниз ак-си хъана,— фикирзава ада Айдабегдин

тухумдикай чин чуьхуьз-вай чкадал.— Гилани акси я.— Сиве яд къуна, гуьцлиз-гуьцлиз тупларивди сарар миьна, туьтуьна яд къекъуьрна, лигендиз га-дарна.— Гила а вахтар амач, агъаяр! Тфу квез!» Тади кваз са суклра чай хъвана, са кап лаваш фуни ниси тлуьна, Алим мек-тебдиз гъазур жезва.

Муг-Рагъа мектеб яхцлурни цлуд йие идалай вилик ачухун мумкин тир. И кардин себебни ам тир хьи, Муг-Рагъ хуьруьн жемьтдин пай квай мулкунай Англиядинни Урусатдин хузаинри къуркъушум хкудиз башламишнай. Халкъдиз малум тушир къа-нунралди адан чиликай хкудзавай девлетдин са кикен чин къван чилин кири жемьтдин тлварцлехъ банкда эцитзавай къван. Са шумуд йисалай, чиликай хкатзавай девлетдин къадар тлимил хъайила, хузаинри мяден акъвазарна. Абуру хуьруьхъ галаз гъахъ-гъисаб хъувун лазим тир. Хузаинрин векилди жемьтдиз лагъана:

— Куь хуьруьн жемьтдиз хъанвай пул чавай банкдай къах-чуна квез пайиз жедач. Ихтияр авач. Квез и пулдихъ вуч клан-датла лагъ. Месела, чавай квез и пулдихъ мектеб эцигиз жеда.

Им лап акбуллу теклиф тир. Муг-Рагъа, шегьерра авай хътин, аялриз илимрин дибар чирзавай урус школа эцигиз кланзавай. Инсанар хияллу хъана амукъна. И кардикай менфят къачуна, Айдабега лагъанай:

— Жемьт! Эгер чи хуьре урус мектеб эцигайтла, чун миьхиз кафирар жеда! Чун мусурманар я. Чи бубаярни мусурманар я. Чахъ чи дин ава. Чаз чун къейила жегъеннемдин цла кана кланзавач! Чаз чи медреса бес я.

Ругъанийри адан терев хвена. Хуьре мектеб эцигун патал ан-жах са кас рахана: амни Сфи-эфенди тир. Гъеле халкъдин арада гъуьрмет къазанмиш тавунвай жегъилдиз садани яб ганачир.

Мектебдин эвез хуьре цлийи жуьмядин мисклин эцигун мес-лят хъана. Гъа йикъалай инихъ Муг-Рагъа Самур дереда вири-далайни зурба, виридалайни гуьзел, ягъай лацу къванцикай эцигнавай, къавуз ракъ янавай, къакъан минара алай жуьмядин миоклин ава. Къунши хуьрерай иниз жуьмядин юкъуз каплиз атун гзаф инсанрин чпин къилин винизвал яз гъисабзава.

«Цлийи мисклинди зи халкъ мадни мичливиле туна, ам клел-кхъинивай, илимдивай мадни яргъаз авуна... Чи гъиляй ахътин «ке бахт — хуьре мектеб эцигун акъатнай... Гъайиф,— фикирза-ва Алима.— Эгер гъа вахтунда школа эцигнайтла,— чи хуьряй гъикъван алим итимар акъатдай?! Гъикъван чи хуьруьнэгълияр дуьньядикай, илимрикай хабардар язашамиш жедай?! Гъайиф!!! Бубади садра къулухъ элкъуьрай кар гила адан хцизни, Мирим-бегдизни, тикрариз кланзава. А виле — цлам! И сеферда ви ният къилиз акъатнач. Ва-а-аъ! Гила а вахтар амач. Вуна гъикъван абдалар клватл авуртлани, гъикъван округдинни участокдин на-чаникар члалал къуртлани, хуьре мектеб амукъда. За ана кесиб-рин аялриз чеб азад ийидай рекьер чирда... За абур, клел-кхъин чириз, Къази-Мегъамедан «школадиз» ракъурда... Эхъ!» — Алим къетливилелди аялриз тарс гуз фена.

2.

Сфи-эфенди, ктабар са къвалахъ эцигна, хиялри тухванва... Хтулар синифрин женгерик экечлун адаз са патахъай хуш я, муькуь патахъай — туькьуьлни.

Муькьва — накъ Самсам хтанвай. Члехи бубадинни адан ара-да гзаф суьгьбетар, гуьжетар хъана. «Я чан хва, пачагъ аллагъ-дин векил я, адаз акси хъун асивал я», — лагъанай Сфи-эфенди-ди. «Вуба, балшевикар дуьз рекъел ала: халкъдиз азадвал, фу-партал, кlвалах гана кlанда. Пачагъарни агъаяр амай къван ча-вай чи мурад къилиз акъудиз жедач». «Пачагъ къуватлу я». «Чунни ажуж туш. Чахъ халкъ гала». «Минет хъуй, ивиар экъи-чуник къил кутамир...»

Эфендидин рикlел суьргуьнда вичиз таниш хъайи, «женг» гаф тикпарзавай къегьгал хтана. Эфендидин вилерикай вичин алатай уьмуьрар, фейи-хтай рехъ-хвал, къилел атай дуьшуьшар карагзава, рикlел гъар жуьре гъадисаяр хквезва. Уьмуьрди ви-чин фикирар, мурадар-метлебар дегиш авурвал адаз алапат я...

Вичин таяр-туьшер хъиз, Сфини диндихъ инанмиш, гележег-да вичикай фекъи-фахра хъуникай фикирзавай жегьил тир. Къа-гъирда, Багъдатда, Истамбулда авай ахлакъсузвилер акур же-гъил гвай динни къакъатна хтанай.

Шамдин' къумлухда Сфи ихътин са дуьиуьшдин шагъид хъанай: девейрин карван ял ягъиз акъвазайла, хузаинди деве-чийриз фу пайиз башламишна. «Гъикl пайда? Инсанди хъиз пай-дани, аллагъди хъиз?» — жузуна иесиди. «Аллагъди хъиз!» — гъарайна мусурман нуькерри. Иесидини фу садаз гзаф, садаз тlимил пайна. Садаини гаф-чlал акъатнач: абур иесидин ай-гъамдин гъавурда акъуна.

Сфидиз аллагъдиз вири таквазвайди, адахъ гъахъ-дуван ава-чирди чир хъана... Амма адет патал, абур патал, ара-бир шаклу жез, жегьилди гъеле инанмишвал хъийизмай. Дин квахъунихъ галаз санал Сфидивай мад са дестек къакъатна: амни яракъдин куьмекдалди халкъдин азадвал, бахт къазанмишун тир. Шами-лан дяве кlаник акатайла, ада цlийи Шамилар майдандиз ату-ник умудар кутазвай... Шарвили куьмекдиз атун гуьзлемишза-вай. 1877-йисан бунтарни кlаник акатайла, Урусатдин зурбавал акурла, урус халкъдин ислягъвални зегъметчивал чир хъайила, Сфидиз анжах, са даях, са рехъ амукъна: кlел-кхъин чирунин куьмекдалди халкъ бахтлу авун...

— Салам-алейкум, буба! — кlвализ Алим хтана. — Кефияр гъикl ава? — ада гъиле авай ктабар даклардал эцигна, черкес чухва, женгери баплах хтlунна, хкуникай куьрсарна: къакъан буй, лацу якlарин чин, уьлгуьчдал тванвай къил — вири лишан-ралди ам бубадиз ухшар тир, анжах чуру квачир.

— Алейку-салам, чан хва! — Сфи-эфендиди тупlай теспягъар авадарун акъвазарна.— Хъсан я. Анжах... вилерин ишигъ зайиф

1 Шам — Сирия.

жезва... Тlуьн хъсан я, тlунни — къени. Гъа и са вилер... Угъ-цlугъ авун заз кlани кар туш...

— Ви вилерин ишигъ, буба, ви зигъин — алимри кlелзавай «Муг-Рагъ-наме», «Дагъустан-наме» ктабар я. Ви «Жузни» аял-риз гзаф бегенмиш я. И ктаб акъатна, муаллимриз тарсар гуз лап регъят хъана... Вирида «чухсагъул, баркалла» лугъузва.

— Зи «Гафарганни» куьтятъ хъанайтlа,— явашдиз лагъана бубади.

— Гъамни куьтягъ жеда. Ви мурад тирвал, адал зани кlва-

лахда.

— Чухсагъул, чан хва.

— Мад вучда къван, буба, жуваз сабур це, за вун Бакудиз тухуда, белки, гъакимривай куьмек хъайитла.

— Герек авач, чан хва. Валай аллагъ рази хъуй. Зи яшар гзаф я. Зи таяр фадлай атла дуьньядиз фенва. Зи вахтни я. Бел-ки, Раббиди зун мичливилихъ галаз вердишарзаватла... Ахпа чан ширин я. Гъикъван ажуз хъанватлани, са югъ къванни артух экуь дуьньядал яшамиш хъжез кланзава... Жегъил вахтара за рекъиз дакланзавай начагъ къужаяр айибардай... Гила зазни — гъакл кланзава. Эхъ! — бубади эрчи гъилин члехи тлуб хкажна.

— Чи рагъметлу Эмина лагъайвал, «вил атлудач дуьньядихъай

— ширин я».

— Я буба, ахътин тлуьруькъуьм фикирармир. Вуна Мутлали-бан мехъерик къуьлер хъувуна кланзавайди я,— Алимаз буба дарих хъанвайди чизва, адаз сабурад гуз кланзава.

— Чи ужагъда вуч хабар ава, чан хва?

— Уста Нуфталиди вичин гада Бакуда суьретчидин патав туна...

— Лап акъуллу карна. Шикилар ягъиз чирун хъсан кар я. Ахпа Алима Бакуда кыле физвай гъерекатрикай суьгъбетна, хуьрериз нафтлар гъизвай карванчийрикай, симинин пагъливан-рикай большевикриз лежберрихъ галаз алакъа хуьдай ихтибар-лу куьмекчияр хъанвайди лагъана.

— Са хабар, буба, мадни ава: Темир-Хан-Шурадин чапхана-, дай зи «Урус члалан жуз» ктаб акъатнава. Ингъе!

— Мубрак хъуй! Им халис хабар я! — къужа къадар амачир къван шад хъана.— Зав гице кван,— гъиле Алима лезги аялриз урус члалалди клелиз-кхъиз чирун патал теснифнавай ктаб къу-на, къанихдаказ адан чарар къатадна.— Им имарат я! Аферин, хва. Мадни еке агалкъунар хъурай! Гила вунни алимрин жергедиз атана!

— Буба, вун хъаначиртла, завай ам кхъиз жедачир. Ваз -еке чухсагъул. Им ви зегъметни я.

— Муаллим галачиз садакайни алим хъайиди туш. Зунни гъакл я, вунни, хва! — Сфи-эфенди яргъалди фикирри тухвана. — Заз Мутлалибан мехъерикни къуьлериз кланзава, ахпа... Сам-сама лугъузвай цлийи девир алуькъайла... инсанрин, дуьньядин гъалдизни килигиз... Яраб вагъшивилиз кыл янавай беглерни девлетлуяр, шалвардин кек гъиле къуна, гъикл катдатла? Яраб...

Алиман сивик хъвер акатна: бубадиз, дугъриданни, яргъалди яшамиш жез, гележегдин йисар акваз кланзавай.

— Дуьнья михъиз ким-киме хъанва, — гъургъур ацалтна, къужа вич-вичикди рахазва,— хуьрни михъиз члур хъанва... Бег-

лери жемьтдин мулкар къазва, набди абуруз чуькъни ийизвач, кесибри беглерин клвалериз цлаяр язава, чеб катна дагъларани дешлера гъатзава. Керим хътин намуссузар чарабурун мал-дев-лет чуьнуьхунал машгъул хъанва...

МетIерал кьурьан алаз чуй-нуьхзава, тфу, кафирар! Муртадар! Утанмазар! Ажеб уюнсуз „дуйне хьанвачни?!“

Намус, гья, ар амач... Садани я хуьруькай, я халкьдикай фикирзавач. Бес чи гележег гьикI хуй?! Ихьтин тарих авай хуьр икI кIвачерик аватдани? Бес чал са эх-абур мус атурай?! Гьарда жуван руфун ацIурайди бес тушни?! И ахлакьсузвиле-рин, имансузвилерин эхир мус атуь?! — Алиман патайни са жавабни тахьайла, вичи-вичикди давамарзава: — Гьайиф зун кьуьзуь жез! За и хуьре са кьайда твадай хьи! За жуван Муг-Рагьпара магьал хьайитIани гуьнгуьна твадай хьи!

Бубайри лугьудайвал, дуйньядал пуд алчахвал ала: кесиб-вал, ялгьузвал, кьуьзуьвал. За икI успатзава: чанда рикI авай итим кесиб жедач; бегьем итимдихь кIвал-югь, хзан, яр-дуст жеда, ам ялгьуз амуькдач; кьуьзуьвал — и азардиз дарман авач. Гья им алчахвал я! Хва кьейидан кьуьзуьвал! Вун са куьнизни герек авач кьван,— мад гьайиф чIугвазва Сфи-эфендиди. — Жув кьуьзуь хьайила, кIвале куьмекни амач... Гила виридан кIвачел элкьвезвайди са МутIалиб я. Селимат бадедивай, яй-лахдай кьафунар хкидай касии кьит хьанва. Зи рагьметлу стха-дин свас ана севре тухуда гья... Заз амуькзавайди анжах са га-фарни фикирар я,— Сфи-эфенди дарихмиш хьанва.— Муьквара зи патав яр-дустни акьатнавач... Кьуьзуь дустуникай абуру вуч-да кьван?! Зи вил рекьи тухузва...

3.

Тахтаяр акьуддай завод югь-кьандавай кутугай кIалубдиз кьвезвай. Саки гьар юкьуз Кьамкьама кIвалахдал цIийи фяле-яр кьабулзавай. Кьубудал цIийи-цIийи мишерар эцигнавай. Фя-лейрини кьве сменада: садбуру пакамлай нисиналди, муькуьбу-ру нисинлай няналди кIвалахзавай. Вацран эквериз кIвалахдай гуьгьуьллуярни кими тушир.

— Бакуда хьиз, инани газ фанарар авайтIа, хузаин, чна йи-физни кIвалахдай,— лагьана Шарафа.

— Гьабурни жеда, Шараф! — Кьамкьамаз и кьатIунар авай жегьил, вичин хайи стха кьван, бегенмиш я. Адакай, Абдулакай хьиз, хузаиндин эрчи гьил хьанва. Кьамкьама ам тахтаяр чIуг-вазвай фялейрин устIар-мастервиле тайинарнава.

Цин мишерар эцигнавай кьубудин кьве патани зурба майдан ачух хьанва. Анал фялейрин казармаяр, хзанар галай фялейрин кIвалер, заводдин дараматар, тахтайринни гьварарин сажинар ала. Инаг гьеле я хуьруьз, я шегьердиз ухшар туш.

— КIарас кIвалер яргьалди фидач,— лугьузва Кьамкьама фялейриз,— цIай кьуна кунни мумкин я. Чна яваш-яваш иниз Самурдин кьеряй кьванер гьйда, накьвадикай самар кутуна лан-

гатар атIуда, ахпа халисан кIвалер эцигда: кьве мертебадин...

Ахпа чи цIийи хуьр — Тахтакент халис шегьердиз ухшар жеда.

Худатай иниз кьведай рекье, хуьруьн куьчейрани кьван твада...

Нянрихь казармадин вилик ацукьнавай фялейри хузаиндин

«уьгьбетриз яб гузва, чпин жележгдикай фикирарзава.

— Хузаин, ваз мугьманар атана! — гьарайна варарилай кьаравулди.

Гьаятдал Селиман фургьун акьвазна, адай Самсаман юлдаш Зибейда ва Камал эвич1зава. Зибейдадин гьилерал чукарнавай аял ала. Стхадин сусав аял гваз акурла, Кьамкьамаз шад хьа-на. Амма фикирна: «Гьилел череллу¹ аял алаз тек свас хтун хийирдихъ туш. Самсам вич галач, Камал рахкьурнава. Яраб вуч хьанат1а?»

Кьамкьамаз малум тирвал, дуьньядин сад лагьай дяве баш-ламиш хьуникди капиталистринни фялейрин женгер мадни кьа-ти хьанва. Дяведикай багьна кьуна девлетлуйри кесибрин хивел алай вик1инал кьуьл илисзава: артухан харж кьачузва, кьегьа-

лар дяведиз тухузва...

Большевикрин партияди дяведиз акси, фялейрин жергеяр туп-ламишдай таблигьат гужлу авунва. И карда Бакудин комитетди, «Фарукь» дестедини кьет1идаказ иштиракзава... Иштиракчивал яракь галачир женгериз элкьвенва...

Кири гана, фургьунчи рахкурна, Кьамкьам мугьманар галаз к1вализ гьахьна. Зибейдани Суна гарданра гьатна. Камал рак1а-

ривай акьвазнава.

— Квез хвашкалди-сафагелди! Куьн атана — рагь атана! — Кьамкьама шаддиз Камалазни Зибейдадиз хуш-беш вуна. Адет тир суалар-жавабар алатайла, ада жузуна:

— И мугьман вуж ят1а яраб?! — аял кьалурна.

1 Череллу — таза.

Зибейдади регьуьвална, чин са патахъ элкьуьрна вичин наз-назни туьк1уьр хьувуна. Камала адан паталай жаваб гана:

— Ам ви стхадин хва я.

— Мубарак хьуй! Бахтлу бала хьуй! — Кьамкьамани Сунади тебрикар авуна, чпин хуш мейилар кьалурна.

— Т1вар вуж эцигнава?

— Шарвили,— эхир Зибейдади вичин сес кьалурна.

— Шарвили?! Чи халкьдин рик1 алай пагьливандин т1вар?! Гуьзел т1вар я! — Кьамкьама са шумуд сеферда аялдин т1вар тикрарна: — Шарвили! Им ни эцигай т1вар я?

— Кьази-Мегьамед халуди,— мад явашдиз лагьана Зибей-дади.

— Ихьтин т1вар гунай Кьази-Мегьамед халудиз чухсагьул.

Вичикай, Шарвили хьтин, халкьдихъ рик1 кудай кьагьриман хва хьуй. Кьази-Мегьамед халудин мурадни шаксуз гьа им я. Тах-такентдиз атайбурукай чун наталди Шарвили виридалайни ба-гьа мугьман я. Имиди ваз, чан хва,— Кьамкьама аял гьилерал кьуна,— са гамиш багьишда. Муг-Рагьиз хьфидайла, жуван уллу-бубадиз гваз ахлад! — ам цавуз хкажна. — Чаз ихьтин хва гайи фелекдин к1вал кьени хьуй! Шарвили! — аялди фин-дикьни акьудзавач.

— Чухсагьул,— хчин паталай жаваб жегьил дидеди гана.—

Рухвар хана, куь риклерни шад хуй!

Суна са паталай вичин кьелитидиз, рикле гунагьсуз пехилвал ^аваз, килигзава: эвленмиш хана пуд лагьай йис алатзавайтла-ни, адаз гьеле аял ханвач. «Эвел члехи стхадиз аял хун хсан я,— фикирзава Сунади,— стхайрин арада зидвал гьатдач... Чаз-ни жеда... Я чилер, цавар!» Кьелитлар ферлибур я: абуру чпиз риклин сидкьидай гьурметзава.

— Ибур вири хсан хабарар я, — Къамкъамак тади ква.—
Бес Самсам?

Гьуьлуьн тIвар кьурла, Зибейдадин чинин рангар дегиш хьа на: ам вилера тIалабун аваз, хенез килигна. Гьинава?! — тикрарна кIвалин иесиди.

— Самсам Комитетди Генжедиз, анайни Тифлиседиз ракъур-нава, стха,— Зибейдадин сесиник вичин гьилий са багьа затI акъатайвилини гьисс ква.— Флан кар ая лагьайла, ийизвайди я ман. Гьахьтин фарман ханай... Адавай Бакуда кIвалахиз жез-мач. Ксуз кIвализни хжвез жезмачир. Гуьгьуьна жасусар гьатнавай, гьиниз фейитлани, гьикьван жуьреба-жуьре чуруяр ку-туртлани, парталар алукайтлани, ам гьасятда чир жезвай... Чун даклан фукьиранар тIимил авани?! Комитетди ам вахтуналди Бакудай акъуднава. Вичи чун куьниз ракъурна. Бубадин кIва-лени секин тушир,— сусак исятдани фул ква.

— Абидин ими гьикI ава? Диде дири яни? Рустам?

— Пис туш. Бубани жандармайри гагь къаз, гагь аххъайиз; ава. Секин ахвар амайди туш. Рустамани забастовкайра ишти-ракзава.

Къамкъаман чинай маргьузар ¹ авахъзава: адан вилерикай Бакудин фялеяр, абурун забастовкаяр, революционерин ялавлу рахунар, Къази-Мегьамедан, Абидинан, Самсаман, Мамедан къаматар карагзава... Самсам Бакудай катуниз мажбур хан-ва... Жегьил свас, черели аял туна... Къамкъамавайни стхадиз са куьмекни жезвач... Вири женгина ава. «Исятда,— лагьанай Къази-Мегьамеда, — югь-йиф кIвалах тавуртIа, чавай бегьер кIватI хьийиз жедач...»

— Комитетдин тапшуругьар, стха, зани тамамарзавай,— ла-гьана Зибейдади.— Гила, гьвечIиди хьайила, мумкинвал жез-вач...

Мугьманрин вилик Сунади чай, хуьрек гьана. Иесиди ла-гьана:

— Гила, Камал, чна ваз яб гузва...

4.

Шериф Муг-Рагьа дугьри, кесиб ксарикай сад тир. Адан хзанни, гьа вич хьиз, хуьре авани, авачни чидачир. Беглерин,

¹ Маргьузар авахун — чин чIур хун. 254

деветлуйрин хпер хуьз гатуз дагда, хуьтлуьз Къубадин та-мара авай Шерифаз хайи хуьр, ким, хзан, сувариз хьиз, тек-туьк аквадай, дуьньядикай бейхабар тир... Ам яд касдиз хсан-вал ийиз, фу гуз алахъзавай: «Суфрадал фу куьтягь хун иеси-: дин тахсир я, къафун куьтягь хун — мугьмандин».

Са сефер хуьруьз хтайла, Шерифаз вичин хва, Камал, амай аялрикай са кьилин хкатнаваз акуна.

— КIвале вуна затIни ийизвач, заз куьмекар це. Ана ви тлуьн хьайитлани алатда,— лагьанай бубади хьиз.

Гада чункьни тавуна куьгьне хаймадал ацукьнавай, адаз бу-бадин вилик рахадай ихтияр авачир. Къведни рекъиз зкъеч1на. Х1апа абурун гуьгъуьна, гъилер цавуз хкажна, ялварна:

— Я чун халкъ авур халикъ! И зи иеси лугъудай фукъарадиз тухдалди к1вал-югъ къалура т1ун! Бубадин къилел гила хвани чуьллера, авара хъана, гъатдани?! Я шехъиз-шехъиз шеле бегъе-мардай Шериф! Ваз ви аялдин язух ша т1ун!

Са вахтарилай Къубадиз хабар атана: бес Сфи-эфендиди Шерифаз вичин гада хуьруьз рахкура лугъузва, ам медресади-кай хкатзава. Шериф мягътел хъана: «Сфи-эфенди гъинай, зи хва гъинай, медреса гъинай? Зун хътин кесибдиз медреса герек авани?! Я чан хва, вуна медресада к1елзавайни? Авай?! Бес вуна .заз хуьре амаз вучиз лагъаначир? Бес ви дидедини куьт1ни аву-нач хъи? Ибур аламатар тушни?! Сфи-эфендидин хатур за гъик1 хан?» — Шериф лап к1еве гъатна.

Эхир, гзаф веревирдар авурдалай гуьгъуьниз, Камал хуьруьз рахкурна. «Белки, зи хцикайни са алим хъайит1а. Аллагъди дуьзмиш авурла, жедай к1валахар я. Амни, зун хъиз, хивез

ханц1 яна тахъуй. Белки... Ахпа вун, жуваз са суьруь хперни ку- туна, ацукьдай. Чарабурун садакьайрихъ галтугай къван бес

Хуьре Камал Самсамахъни Къамкъамахъ галаз дуст хъана.

Самсамни Камал яр-къардашар хъана... Мехъерар авурдалай къулухъ, Камала хуьре лежбер к1валахарзавай. Са сефер хуьруьз хтайла, Самсама жузуна: — Я дуст кас Камал, вун гилани хуьре вучиз амайди я> Атана Бакуда, вирида хъиз, буругъда к1валаха. К1валах ваз за жагъурда,— инанмишарна Самсама. «Садан вилени акъан тийи-дай секин итим я,— фикирзава Самсама,— идакай чазни куьмек жеда...»

Хуьре к1валах авачир Камал хзанризни са патал фена к1ан-завай. Самсаман гафар ван хъайила, дидеди адаз лагъана:

— Я чан хва, Самсам хътин яр-дуст хъунухъ — им аллагъди, къве вилни къве гъил хъиз, гунуг тушни?! Эглеш хъийимир, алад. Шаба хъиз, куьчейра баят хъунихъ са метлебни авач.

Яр Бакудиз финал свасни рази тир. Адан умуд Камала вичиз анай хкидай пекдин шаларикни харадин булушкайрик квай. Ам-ма Камал Бакудиз атайди алаш-булаш, ким-киме вахт хъана: нафт1адин мяденра фялейри забастовкаяр ийизвай, куьчейр бей-кар инсанрай ац1анвай, садбур галтугзавай, садбур катзавай... Ибур Камалан къил акъатдай гъерекатар тушир... Я Камалаз вичин дуст Самсамни акунач. Абидина Камал вичин к1вализ ху-тахна, адаз лагъана:

— Ваз Самсама Тахтакентда к1валахун меслят къалурзава,. вичин свасни аял Къамкъаман патав хутахун тапшурмишна.

Самсам вичин чиниз экъеч1 тавунал хуьруьн жегъил гзаф та-жуб хъана, адан рик1из дустуникай ч1уру хияларни къвезвай. Абидина вахтундамаз ам гъавурда туна:

— Самсам жандармайрикай чуьнуьх хъанва. К1вализ хтай-т1а, ам гъасятда къуна, дустагъда твада.

— Вучиз? Самсаман тахсир вуч я? Ам акьуллу гада я эхир?

— жузуна Камала.

- Тахсир?! Тахсир, чан хва, вун хьтин, кесибрин тереф хуьн,
- Абидина авур суьгьбетдиз яб гайила, Камалан вилер гьяр-кьуь хьана. Адаз беглерни девлетлуяр вацун са пата аваз, ке-сибар вацун муькуь пата аваз карагна. Абуру чпи-чпиз къван гузвай, гьутар юзурзавай...
- Ингье, стха, зун гьа ик1 ви завутдиз акьатна, — лагьана Камала.

5.

Тахтакентдиз са нисинрихъ хьиз Къусарай балк1анрал алай пуд къзаха атана, абурукай сад офицер тир. Мугьманар ч1угуна к1валахзавай фялейрин патав фена.

- И карханадин иеси вуьж я? — жузуна офицерди.
- Зун я! — жаваб гана Къамкъама.
- Вун хузаиндиз ухшар туш!
- За тамун юкъвал дамахардани?! Дамахар за Бакудинни Тифлисдин ресторана ийизвайди я! — уьтквемдиз рахана иеси.
- Вучиз вуна чаз хабар авачиз ина ихьтин карханаяр эциг-цава?! — туьнтдиз жузуна офицерди.
- Заз квелай ч1ехи ксари ихтияр ганва. Документар къалу-рун герек ят1а, жанаби, буюр, кантурдиз ша.

Офицер балк1андилай эвич1на, документриз килигиз фена.

— Гила чун ви карханадиз килигда, — хума квайда хьиз, не-рив фурч1из туна, лагьана хинек офицерди. Ам Бакудин жандар-мериядин шак фенвай жегьилдиз дикьетдивди килигзава. «Вун тьихьтин хузаин ят1а, ви рик1е вуч ават1а, чна ахтармишда», — хьел кваз фикирзава зардин пагонар алайда.

Къамкъама завод къалурзава, къзахар мишеррилай гзаф ка-зармайрин мич1и пип1еризни тамун къалин гап1алриз килиг-зава.

- Фялейрик къал-макъал квани? — жузуна офицерди.
- Ваь, — секиндиз жаваб гана Къамкъама. — Гьелелиг — ваь.
- Дуьнья секинзавач, ви чина рахадай кас-мас хьайит1а — чаз хабара. Куьмекдиз къведа.

— Чухсагьул.

Къамкъамаз къзахар аквадай вилер авач, ят1ани фикирза-гьа: «Ибур иниз мад ва мад къведай киц1ер я. Хьварц хьиз алат-"замайди туш. Са т1уьн-хьун гудани? Вучда? Киц1ериз к1ус ве-тгьей гьисаб хьуй. Чинеба къун тавурай...» Эхир лагьана:

— Чун чи гьавурда авачиз, жанабияр, туьнт раханат1ани, зун мерд хузаин я. Тади къачумир: ял акьадара, са чаяр хьухъ,, нисинин нагьар ая... Дербентдин чехирни ава, гуржийрин ч1а-ч1ани...

Къзахри теклиф къабулна... Са арадилай офицерди, ички авай гичин къужахда къуна, тамун майдандал къуьлерзавай. Оуфрадал абуруз бегенмиш тахьайбур анжах са хьикьифар хьана: и дар арада таза вергер жагьурай Шарафан зегьметар-гьавая фена.

Тахтакентдиз Бакудай муьквал-муьквал «мугьманар» къвез-вай: садбур са югь хьана хьфизвай, садбур инай Дагьуетандин хуьрериз физвай, садбуру —

«фялейри» гъафтейралди, варца-ралди к1валахзавай... Гъар сад вичин мураддив агакъзавай.

Къзахрин рик1ел хъфин алач: незва-хъвазва, манияр лугъуз-ва, къуьлерзава, дишегълийрикай кутуг тавур суьгъбетарзава. Няни жезва...

— Жанаби хузаин,— лезетдив лугъузва офицерди,— эгер зад и чинер алачирт1а, зун ина к1валахиз акъваздай. Кефинин чка я: михьи гъава, т1уьн-хъун... Са т1имил к1валахунни жегъил чан-диз хийирлу кар я. Яни, хузаин?!

«Ибуруз теклифна вуч мердимазар кар хъаначни? — фикир-зава Къамкъама, ам вичелай нарази я: адакай гъеле халис ху-заин хъанвач. — Бакудин хузаинар садрани жандармайрихъни къзахрихъ галаз са суфрадихъ ацукъзавач. Лазим хъайит1а, са к1ус вегъезва, суфра ачухун управляющийрални приказчикрал тапшурмишзава, тахъайт1а — ваъ. Гила зани гъак1 ийида!»

— Жанабияр! Заз к1валахар ава! — хузаиндиз мугъманри чеб хъфида лагъана к1анзава. Амма абуру иесидин ишарадин гъавурда такъур къасзава.— Ак1 хъайила, зун фена к1анзава..

— Жув алад, чун са гъвеч1и ацукъда, жанаби хузаин! — ла-гъана, офицерди пиян хъанвайдан амаларна. Къамкъам казарма галайвалди фена: ам фялейри авур к1валахдиз килигзава.

Са арадилай заводдин майдандал секин хъана. Мишерар фад-лай акъвазнавай, фялеяр, месин кп1ар авуна, ксуз хъфенва.

Казармадай гъарай-эвердин ванер акъатна. Хузаин фялейрин куьмекдиз катна. Адан рик1яй сифте яз ц1ук1 яна: анжах гила къзахар амалдалди заводда акъвазайди чир хъана... Пуд къа-захни казармадин рак1ариз ахкъатна: абуру са фяле, гъилер далудихъ алчударна, къунвай. Чина фанардин экв акъурла, Къамкъамаз ам Ярмет тирди чир хъана.

— Гъайиф итимдин,— явашдиз лагъана Къамкъама. Адан гафарин ван анжах са Шарафаз хъана.

Сарухан-бег къейидалай къулухъ дагълара гъат хъанвай ке-сиб къве варз вилик Тахтакентдиз к1валахиз атанвай. Адавай тъеле хзандин патав чинеба къванни хъфиз хъанвачир. Намус-далди к1валахзавай, садахъ галазни са гафни рахазвачир, вичи къазанмишай къве манат аялриз рахкъурзавай. «Им ни маса ганваз хъуй? — жузунзавай Къамкъама вичи-вичивай. Садни хиялдиз къвезвачир.— Бес вуж хъуй? Вуж?»

— Яб це! — тапанчияр хкажна, офицерди чилел цуьк1уьн га-дарна, п1узаррилай мез эяна.— И касди чпин хуьре бег къена. Ам катна дагълара авайди тир. Гила иниз атанва... Пака чна ам тарагъажриз ч1угвада. Ни ханарал, беглерал, хузаинрал гъил :хкаж авурт1а, гъадан эхир ихътинди жеда! — тапанчидай са туьлле цавуз ахъайна: таран къат1 хъайи цуьрц чилел аватна. Жанаби хузаин, эгер ви завутдиз ихътин къанлуяр, угърияр, шулугъчияр акъатун хъайит1а, чаз хабар це!

— Башуьсте,— Къамкъама маса жаваб гун лазим тушир. Къзахри Ярмет, яц1у ц1илиналди балк1андин тумунал ку-'т1уна, Къусариз хутахна. Фялеяр геждалди гъаятда суьгъбетариз акъвазна: гъарда чпин хуьре хъайи дуьшуьшар рик1ел хкизвай. Къамкъаман ахварни ат1ана. Ярмет къзахрин гъиле гъатун •ада вичин

тахсир яз гысабзавай: «Вучиз за ам тамуз чукурна-чир? Ам заз ксудалди акурди тир... Ада гила закай вуч фикирда? За кьзахдиз «башуьсте» лагъай ванни адаз хьана... Хзандиз кьванни куьмекарна кланда...»

Пакамахъ фялейрин кефияр цуру тир. Кьамкьамани абуруз, гзаф вичин клукл кьалурнач. Лазим тапшуругъар Абдулалай гана. — Шараф гьина ава? — жузуна Кьамкьама. Жаваб хьанач.

— Хузаин, вуна зун хабар кьазвайни?! — контордин ракла-риз, цлапандай ягъайди хьиз, Шараф акъатна.

— Эхь. Вун гьина авай?!

Шараф, рак акьална, контордин кьенез атана.

— Дуьз лугъудани, тапарардани? — явашдиз жузуна фя-леди.

— Гьелбетда — дуьз!

— Ярмет халу за кьзахрикай азад хьувуна, хузаин.

— Вуч?! Гьикл?! — Кьамкьам клвачел акьалтна. — Тек са вуна?! Жеч?! — Кьамкьамаз гзаф шад хьана, адан суалрихъ, кьадар авач. Шараф адан вилик сив ахъайна, хьуьрез акьвазна-ва, са жавабни гузвач.

— Зун абурун гуьгъуьна аваз саки Кьусариз кьван фена.. Яхдиз фена. Тамарикай, тамарикай, садазни таквадайвал... А халу кутлуннавай балклан эвел кьведан вилик квай, ахпа юкьва хьана, ахпани гуьгъуьна амукьна. Заз кланзавайдини гьа и улам тир... За валаривай фена чукулдал цил атлана... Кьзахриз чир' хьайила, чун хейлин яргъаз ахкьатнавай, — хи-хи авуна, хьуьре-на Шараф. — А халу мад иниз хкведач...

— Вуна и клвалах вучиз авуна? — жузуна хузаинди.

— Вучиз авуна? Ваз адан гьайиф атанвай... Ахпани... За-лум бег рекьидай хьтин кьегьалдиз, ам клеве гьатайла, куьмек-на кланда, хузаин. Ам инсан я!

— И кардикай мад низ хабар ава?

— Садазни.

— Я герекни авач... Баркалла! Садазни — са чуькьни! Гьаятдай рахунрин ванер акъатна. Даклардай килигна, ран-

гар атлай Шарафа лагъана:

— Накьан кьзахар хтана!

6.

Кьамкьам Бакудиз фена. Абидин имидал, стхадал, дустарал кьил члугуна. Туьквенда цлийи ктабар, газетар гьилелай ийизвайла, вил Тагъиев хузаиндин харжидалди чапнавай ктабда? акьуна, адал туьрк клалалди кхьенвай: «Мусурман диндин кьа-нунар. Мектебра ва медресайра клелзавай гадаярни рушар па-тал». Кьамкьама фикирна: «Вич фялейрин буба я лугъузвай Тагъиева бейкарриз клвалах гузвачлани, кесибрин дуллухар атлузватлани, аллагь риклелай алудзавач. Пачагьдиз хуш жедай: рекье вичин девлет харжзава: аялар агъайриз муьтлуьгъ яз тер-биялмишиз алахъзава». Кьил галтадна, ктаб дезгедал хьи-вегьна.

...Сабунчидин базардин члехи чайханада, чайдин ранг кьунвай столдихъ, кьуд дагъви ацукьнава: кьудакни спелар ква,, кьудал-ни черкес чухвар, яргьи чларчлин баплахар ала, кьудан юкьвани яргьи гапура кутлунава. Кьамкьам сивик хьвер кваз Самсамаз; килигзава: адаз спелар кьазвач, вичизни абур хкатиз

кичлезва, герен-герен тупалди алкюр хыйизва. Къази-Мегъамед виридаз' гагъ женгер бармак, гагъ шапка алаз чизвайди я, къе ада дагъ-ви чубандин баплах алукинава. «Дядя Ванядикайни» дагъви хъанва: лацу чинив чулуув спелар хъсан къазва, анжах битиш нер гьикI чуьнуьхдатIа иесидизни чизвач.

— Ви завутда са къайдани авач, — туьнтдаказ лугъузва Къази-Мегъамеда Къамкъамаз.— Хузаин са тIимил хъайитIани векъи хъана кIанда, фялейривай яргъаз хъана кIанда, дамах гваз къекъвена кIанда, агъайнидаказ рахана кIанда. Бес-бес! — Ванядини Самсама, суьгъбетдик чпин гафарни кутаз, Къази-Мегъамедан тереф хуьзва.— Завут туш, фукъиранрин, темпелринни чалкечиррин мескен я: низ кIан хъайитIани, атана гъавая фу незва, гъавая ксузва. ИкI дуьз туш. РикIел хуьх: чавай вири ке-сибар хуьз жедач, мумкинвал авач. Завутдал викIегъ, ихтибар-лу къаравулар эциг, вафалу ксарал вил-эквавун тапшурмиша. Шак алай са касни тамир, я ахътин ксариз кIвалахни гумир.... Ярмет къурвал, къазахри атана чи итимарни къун мумкин я. Хата-бала малум хъайитIа, чи итимар тамуз ракъура. Казармай-риз къвед лагъай ракIарар ая: герек хъайитIа, чинеба экъечIдай-вал. Чи итимрив жезмай къван къилди кIвалахиз тур, абур патал гъвечIи казармаяр, кIвалер эциг...

— Чай! Фад чай гъваш! — къасухдай, чавушди хъиз, гъарай-зава Самсама. Чайчиди чай гъизва, гъарарат хъанвай дагъвий-ри, юкъван тарциз гъекъ акъатдайвал, ам хъвазва.

Бакудин комитетди Къамкъамаз заводдин гъакъиндай вилик-дайни тагъким авурди тир. А сеферда «Ваня халуди» вичиз акурвал суьгъбетнай, кимивилер къалурнай. Адан теклифдалди Къамкъамаз цIийи парталар къачунай, ам Бакудай халис хуза-ин хъиз, ракъурнай. Чпин хузаин цIийи хъайиди фялейрини къатIанай. Гилад мадни...

— Чаз кIанзавайди завут туш,— явашдиз, амма къетIиви-лелди лугъузва Къази-Мегъамеда,— чаз кIанзавайди чи итимар патал секин макан я... Завут хъайи къвед-пуд йисан вахтунда чаз Дагъустандин хуьреризни шегъерриз физквез лап регъят хъанва. Бакуда жандармайрин шак фейи ксар чна аниз «фяле-вилиз» ракъурзава... Анаг гила чаз мадни гзаф герек къведа... Амма хатасузвилихъ инанмиш туш... Ихтибар авач...

— Къази-Мегъамед халу, за хиве къазва... Заз кесибрин язух къвезва... ГьакI хъайила... За куьне лагъайвал ийида,— хиве къазва Къамкъама.

— Мад чна ваз хълагъдач. Эгер завутда къайда тахъайтIа, чна ам маса «хузаиндиз» маса гуда, вун Бакудиз хкида,— ла-гъана Къази-Мегъамеда.— Им Комитетдин къарар я!

Къамкъаман пелез гъекъ акъатна: адаз икъван чIавалди пар-тиядин Бакудин комитетди тахтадин заводдиз икъван еке къимет гузвайди, адахъ галаз члин гзаф кIвалахар алакълу ийизвайди чизвачир.

Чай хъвана чинар яру хъанвай «дагъвийар» чкIана. Къамкъа-маз Бакуда заводдин кIвалахарни авай: ам ина мад къве югъ иглеш хъана...

7.

Тахтакентда к1валах ргазва: садбуру тарар ат1узва, абур хилерикайни путарикай михъизава; кьвед лагъайбуру гамиш-рихъ, балк1анрихъ акализ гъварар мишерар алай чкадал хкизва; пуд лагъайбуру цин мишерралди гъварарикай к1валерин къава-рик кутадай пердеяр, ч1улар, рак-дак1ар латал яц1у тахтаяр,. | к1валин чилиз-къавуз ягъун патал къелеч1 тахтаяр ч1угвазва... Хузаин гагъ инал, гагъ анал физва, ада фялейрин к1валахдал

гуъзчивал тухузва.

Бакудайни атун-хъфин гзаф хъанва. Худата авай жасусриз таквадайвал, гила инкъилабчияр поезддай гагъ Лечетдал, гагъ / Яламадал эвич1зава... Къамкъам югъ-йиф мукъаят хъана к1ан-

зава.

— Чи хузаин къвердавай дегиш жезва, — лугъузва тахтаяр¹ сажиндиз язавай фялейрикай сада.— Сифте хъсанди тир.

— Шунк1уник твар акатзава ман,— жаваб гузва кьвед лагъайда.

— Я стхаяр, пис тахъайлани жезвач эхир,— пуд лагъай фя-леди хузаиндин тереф хуъзва.— Къуъдди ина ц1увад-къад касди гъавая фу незвай, гъакъванбур гъавая ксунни ийизвай. Валлагъ, касди куън вужар я, куъне ина вучзавайди я къванни лагъанач.

Гъадайни акъакъдач эхир...

— Гъелбетда, ахътинбур ина тун дуъз туш. Ахътин фукъира-нар акваз чазни к1валахиз к1ан жезвач...

— Хузаин! — къаравул Ферзалидин гъарайдин ван акъат-на.— Вун герек итим атанва!

Варарал фейила (гила хузаиндин ихтияр авачиз заводдин къенез къаравулди са касни ахъайзавачир, Къамкъамаз са таниш итим акуна.

— Къамкъам стха, чир хъхъаначни?! Зун ви хуъруънви Шагъмар я. За ваз Сфибубадин мецелай саламар гъанва,— ла-гъана вик1егъдиз са яшариз акъатнавай, як1а-ч1арч1е авай.

итимди. — Саламар гъайи вунни сагърай, вугай вични! Ша къенез!— мерддиз теклифна хузаинди.

Шад хъайи мугъманди кисе акъудна, п1ап1рус ац1урна, чах-махдин къванцяй ц1елхемар акъудна, къавуник ц1ай кутуна, ам къаргъудин к1уфа туна. Ахпа галаз-галаз са шумуд гум акъуд-на. Абур, сугъбетрик кваз контордихъ хкведайла, чардахдал алай Камалаз акуна.

Бакудай хтайдалай гуъгъуъниз хузаинди заводдин кефер кыле гуъзчи патал къакъан чардах эцигнавай. Камални анал гуъзчивиле тайинарнавай. Камалан рик1из гъасятда туъкъуъл хъана. Тадиз эвич1на, ада Абдулаз чинеба лагъана:

— Ат1а кас,— хузаиндихъ галай мугъман къалурна,— ч1уру ниятдал атанвайди я. Зун такурай. Вуна са багъна жагъурна, хузаин фад инихъ гъваш,— Камалак квай гъелек-фелек акурла, Абдул к1вач къана фена... Хузаин атана.

— Къамкъам стха, Шагъмар фадлай Мириман гъилибан хъан-вайди я. Ам бегди, мумкин я, лап участокдин найибдини иниз ра-къурун,— Камала чухвадин

чембер гьута чукъвез ахъайзава. — Гьар вуч ятлани ам кваллахал къабулмир, я ина йифизни та-мир! Хаталу кас я. Ада хуьре абдалар кватна Алим халудин мектеб куквариз са тимил амай...

— Чухсагул,— хузаин контордиз хъфена.

Са арадила Шагмар контордай къал алаз эжъечна, къил кларматди ягъайди хъиз, Худат галай патахъ хъфена. Хата-ба-ла алатна лугъуз шадвалзавай арада Камалан вил Худатдихъай къвезвай къазахра акьуна. Ам мад чардахдилай тадиз эвична, контордиз фена. Хузаинди столдихъ ктаб клелзавай.

— Къамкъам стха, балкланрал алаз къазахар къвезва! Чуру хабарди хузаин алай чкадилай къарагъарна. Са декъи-

къада инихъ-анихъ килигна, ада явашдиз лагъана:

— Къубу къуна фена, тамун вини гаплалда ял язавай Абидин имидиз вацлухъди алад лагъ! Чна хъша лугъудай ишара ийидал-ди, гъанра чуьнуьх хъурай.

— Хузаин-и-и-н! — къаравулди эверзавай ван акъатна.

Къамкъам контордай эжъечна. Къазахар балкланрилай эви-члиз заводдиз чклизвай. Офицер хузаиндал атана, ада векъида-каз лагъана:

— Ви завутда Бакудай катнавай большевик чуьнуьх жезва. Ам гъинава?!

— Заз акур кас-мас авач! — чин чурна, жаваб гана хузаинди.

— Ам ви мукъва-къили я. Ваз чизва! Иниз инкъилабчияр къвезвайдакай чаз хабар ава гъа!

— Балшевикар зи душманар я. Заз абурукай мукъва-къи-лияр авайди туш! — хузаинди вичиз ажугъ гъана.

— Ам чна жагъурда.

— Жагъура! Ягъ! йикъ! Куьне ина къайда хвена кланзавай чкадал, за къачагъар къуна кланзава! — Къамкъама бейкефвал къалурна.

Офицерди вичин итимриз Абидин жагъурун эмир гана. Къвед-пуд сят казармайра, тамара къекъвейдалай къулухъ, абур, гъекъни каф хъана, контордин вилик хтана.

— И сефер ам чи гъиляй акъатна, мад сеферда акъатдач,— хъел кваз лагъана офицерди.

— Деклени куьн ина акъвазин, завутда са шулугъчи тан ти-йин. Зи къилни секин жедай, квезни атун-хъфин жедачир,— дерт алай касди хъиз, лагъана Къамкъама.— Акъваздани?!

— Чаз гъаклани итимар бес жезвач,— хиве къуна офицерди.— Къуд пад къачагъарни угъриярни къанлуяр хъанва. Санай са-низ катдай къван чахъ я йикъан къарай, я йифен ахвар амач, жанаби.

— Ак1 хъайила, квезни регъят туш. Балкландин клула аваз акурла, за квел пехилвалзавай,— Къамкъама къил галтадна.

Къамкъам, къазахриз са ябни тагана, герек кваллах авайди хъиз, мишеррал фена. Акъвазна, акъвазна, хузаиндин патай са теклиф тахъайла^ абур, балкланрал ахкъахна, хъфена.

Къамкъам заводда къекъвезва, фялейрин к1валахдиз килиг-зава, амма кбиле са суал ава: «Жасус вуж я? Мад чун ни маса гана? Завутда са патан касни хъанач. Абидин атанвайдакай фя-лейриз хабар авачир... Къзахар ими чуьнуьх жезвай гап1алдиз фена. Камала вахтунда хабар гана бахтуни гъана. Тахъайт1а гъатнавайди тир. Ни маса гана? Ни?!» Къамкъам дикъетдивди Абидинакай хабар авай са-са касдин вилериз килигзава: «Аб-дул? Ада ихътин итимсузвал ийич. Шараф? Ихътин кар алакь-дайда бес Ярмет къзахарин гъилияй ахкъуддани? Ваъ. Камал? Им ерлини туш. Ферзали? Селим халудин стха я. Идаз за гзаф хатурар ийизва. Завутда к1валахиз башламишайла, адан хзан-дин гъал михъиз дегиш хъана. Ийич. Бес вуж хъуй!? Керим иниз акъатнач. Шагьмараз ина касни акунач. Са къаравулдилаини залай гъейри...» Къамжъам фикирри тухвана. Ада вичин хиялри-кай Абдулаз, Шарафаз, Камалаз лагъана. Садавайни са тайин гаф лугъуз хъанач.

— Чун чириз алахъда, хузаин,— лагъана Абдула.

— Жасус чир хъайит1а, за ам жуван гъилералди бамишда! — хъел кваз рахана Шараф.— Ихътин хузаиндилай жасусвал-дай инсан жедани?

Вични Камал кбилди амукъайла, Къамкъама лагъана:

— Камал, зи стха, валай заз ина ихтибарлу кас авач. Вун Самсама чиз ракъурнавайди я. Къуд вилер хъана килиг. Ксунни тавуна килиг... Анжах завутдин итимрикай вуж патахъ: тамук, гъуьлел, Худатиз, Яламадиз физват1а чира. Гъабурун арада чун маса гузвай жасусни ава...

8.

Югъ нисини жезвай. Тахтакентдиз фадлай фялейрин вил га-лай мугьманар атана: Кесиб Абдуллагъ, уста Мардали ва Шери-фан Нуьредин.

Казармадин вилик межлис башламиш хъана. Мугьманрин арадай юкъван буйдин, хат1 кутур чуру квай, лацу як1арин, ус-пагьи акунрин жегъил итим, уста Мардали, къарагъна.

— Фяле стхаяр,— лагъана ада,— чун къе мад квез мугьман хъанва. И зи ярар-дустариз,— ада жегъил гада, Шерифан Нуьредин ва ашукъ Абдуллагъ къалурна,— Тахтакентдиз атун гзаф хуш я. Ветегайрал, хуьрера чун бегъем галатна лап хурт хъан-ват1ани, чун куь кефияр саз ийиз гъазур я. Ашукъ Абдуллагъ, къенин межлис вуна башламиша. Буюр!

Ашукъ Абдуллагъ яхц1ур яшда авай хътин итим тир. Къум-рал чин, ч1улав спелар, женгери бап1ах, ч1улав чекмеяр адаз хъсан къазвай. Ашукъди турбадай седефламишнавай саз акъуд-на. Сад-къве яб акъажна, саз куькдик кухтурла, адай гагъ фя-лейрин кефияр куькдай, гагъ абур сустардай, гагъ вилерал накъ-вар гъидай ажайиб сесер акъатна. Ада вичин гаф халкъдин манийрилай башламишна:

Яр Бакуда ачарчи я,

Чан ачардал гъил алай яр.

Нафт1ад винел вуч ахвар я?

Сириставдал вил алай яр.

— Ашукъ Абдуллагъ, жуван ч1алар лагъ! — гъарайна са фя-леди.

— Башуьсте! — ашукьди, ара-бир чуьнгуьрдин симерихъ пинид таран чкал гелягъиз, хуьруьн пириставдин ягъсузвилери-кай, ам са гъейратлу касди ягъайвиликай теснифнавай члал ла-гъана. Абдуллагъаз яб гуз-гуз, фялейрин гьутар агаж жезвай.

Муьгъуьббатдикай, фекъийрин азгъунвиликай, къазийринни кавхайрин намуссузвилерикай манийриз фялейри дикъетдив яб гузва, гъар мани куьтягъ хъайила, гурлу капар язава, гъараяр ийизва. Эхирдай ашукьди лагъана:

*Чир хъанайт!а Абдуллагъаз клел-кхьин,
Рикле авай хажалатни хъел кхьин,
Хуьре жезвай агъзур жуьре гьал кхьин,
Лап душмандин чан къачуна хкведай!*

Манияр лап хцибур, къел квайбур хъайила, Къамкъамак къалабулух акатзава. «Къази-Мегъамед халу гила гъахъ я. Жу-

ван завутда ихътин манияр лугъуз тазвай зун бегъем хузаин туш»,— фикирзава ада. Жасусди къалур авурт!а, гаф-члал теже-дайвал, Къамкъам вичин контордиз хъфена: адаз инани вири гафарин ван лап хъсандиз къевезва. Игътият хуьн гъамиша герек ава.

Нубат уста Мардалидал атана. Адани, ашукьдин чуьнгуьр гъиле къуна, вичин члалар лугъуз башламишна. Фялейриз шаир-ди Манкъулидин хуьряй тир гуьзелдиз туьклуьрнавай члал гзаф бегенмиш хъана. Абуру уста Мардалидихъ галаз тикрарзавай:

*На яд гъана, авуна чай,
Ви гъилелай кланда заз пай,
И хуьрера авач ви тай,
Къирмаждин буй авай гуьзел...*

Шерифан Нуьредин са бязи фялейриз гъеле Бакуда, са бязи-буруз ветегайрал таниш тир. Ам къведра Тахтакентдизни ата-най.

— Юлдашар! -^ бургъда фялейрин вилик рахазвай Къази-Мегъамеда хъиз, башламишна Нуьредина.— Фяле стхяр! Дуь-ньядик къалабулух акатнава. Зулумдик квай фялейризни леж-берри- мад чеб лукъвиле амукъна кланзавач. Абуру ихтияяр,. азадвал, чил истемишзава,— ада Урусатда, Бакуда, дагълух хуьрера къиле физвай гьерекатрикай, фялеяр гъавурда акъадай-вал, суьгъбетна.— Зун халкъ гъавурдик кутго ветегайра, хуьре-ра, мяденра къекъевезва... Чавай мад эхиз жезмач! Гъак! хъайи-ча, чахъ амайди анжах са рехъ я. Амни ихътин рехъ я,— Нуьре-дина вичи туьклуьрнавай члал хуралай клелна, эхиримжи бейг тикрар хъувуна:

*Гъич буш вязерин
Куьн члалахъ тежен.
Гаф-члал сад ая,
Яхъ гъиле пая.
Рекъел экъеч!а!*

Фялеяр вири клвачел акъалтна: абуру гъараяр ийизва, гъу-тар юзурзава, чеб женгиниз гъазур тирди къалурзава. Нуьредин абуруз, чинал хъвер алаз, килигзава.

Ашукъар ик1 ачухдиз, кич1евал авачиз пачагъдиз, девлетлуй-риз акси рахунихъ вичин себебар авай: абуруз ина чеб маса гу-дай кас авачирди чизвай.

— Я стхаяр! — Камалан ван акъатна.— Девлетлуярни гъар жуьре ава эхир. Бес чна чи хузаинни гатадани?!

— Чи хузаин ахътин кас туш! — гъарайна са шумуд фяледи. — Адаз чи хатур к1анзава. Адак чна т1убни кядач!

Мугъманар хъфейла, фялеяр, хуьрерин кимерал хъиз, суьгъ-бетрик кумай ва гъар сад са кеспидал машгъул тир: к1арасди-кай т1урар, шишер, къапар, ленгерар, хвахвар, к1арар ийизвай; шаламар илигзавай, хамар табагъзавай...

Къамкъам яргъалай килигзава, ам гъамиша фялейрин устад-вилел, абуруз адетдин чук1улдин куьмекдалди расзавай имарат-рал гъейран я. И сеферни фикирзава: «Гъикъван бажарагълу миллет я!»

9.

Жив живедал къвадайвал, Тахтакентдин агъалийриз мад са шадвал, мад са машгъулат хъана: къве гъафтедилай симинин пагъливанар илифна. Чебни гарданда куркурар авай гуьг бал-к1анар квай фургъунда аваз, далдамдални зуьрнейрал илигна, атана акъатна. Чебни накъ-къе чуру-опел хъиткъиннавай жегъи-лар: вадтадани са руш. «И гъуьри-пери, и таз къелем пагъливан-дин свас я, пагъливанни — ат1а виридалайни шумал жегъил»,— ниятна мугъманар къаршиламишай фялейри. Амма руш пагъли-вандин свас — ваъ, вах хъана. Регъувал гъиссай инсанри «гу-нагъ хъана хъи, астафируллагъ» лагъана, къилер галтадна.

Сим са вац1а къван яд авай къубудилай яна. Жемят к1ват1 хъайила, зуьрне далдамдин ванер акъатна, майдандиз къуьлиз-къуьлиз цегърен къил алай кваса акъатна. Зуьрнечияр гъилин ишарадалди акъвазарна, ада тамашачийриз салам гана, малу-марна:

— Кд>е квез Кириви Алихан пагъливандин хвани руш: Рзахан пагъливанни Цуьквезбан пагъливан мугъман хъанва. Абуруз ал-лагъди нуьсрет гурай! Амин, я аллагъ, я рабби!

Инсанри «амин» гаф тикрарна. Зуьрнечийри туьнт макъам башламишна, квасади пагъливанриз теклифзава. Къве къили-хъай симинал гъилерал яргъи пайгарар алай, хурар ва далуяр запабрини айкалри безетмишнавай пагъливанар: къведхверар хътин стхани вах зирингдиз хкаж хъана...

Къамкъаман вилерикай Муг-Рагъа Вегърен т1улал гъар гат-фариз симер ядай Алихан пагъливан карагзава. Симинлай ават-на к1вач ханвай бубадин эвез, хзан хцини руша хуьзва. Нянихъ хузаинди пагъливанар къунагъна. Алакьунар авай жегъилар Шекидани Ширванда, Шемахидани Генжеда, Дербентдани Ба-куда, Темир-Хан-Шурадани Грозныйда, дагълух хуьрерани арандин убайра жезвайди чир хъайила, Къамкъама фикирна: «Ибур Къази-Мегъамед стхадихъни Самсамахъ галаз танишарна к1анда. Да-гъустандин шегъеррихъ, хуьрерихъ галаз алакъа хуьз жагъин тийидай куьмекчияр я...» Ам са т1имил геж хъана: «Фа-рукъдин» членриз машгъур пагъливанрихъ галаз фадлай алакъа авай...

Хузаиндиз къецихъай эверна: контордин вилик Къусарин уча-стокдин нуькер акъвазнавай. Ада Къамкъамаз сирлудаказ лагъана:

— Ви стха Дербентда дустагъда гъатнава. Жедатла куьмек ая.

И яргъи спелар квай куьруь итим Къамкъамаз анжах нуькер яз чизвай. Адал ихтибар гъун герек къевзачир. Хузаинди ла-гъана:

— Вун гъалатла я. Заз дустагъда гъатдай стха авач!

— Зун исятда Бакудай хтайди я. И гафар за Абидин халу-дин тлалабун яз лугъузва. Чна санал са къас фу тлуьрди я. Абидин ви мирес я, дустагъда авай гадани — ви члехи стха. За табзаватла, валлагъ-биллагъ, заз дидеди гайи нек гъарам хъуй! — нуькер, къил баштанна, хъфена.

Къамкъам къарсатмиш хъана амукъна. Самсам и йикъара лезги, табасаран, дарги хуьрериз фенвай. «Гъатна жеди. Мум-кин я...»

Чиб Бакудиз физва лагъана, Къамкъамни Шараф, фйитунда аваз, Тахтакентдай экъечлна. Хузаиндин чкадал амукъайла., Абдула са фенд къилиз акъудун къетлна. Заводда къекъвена, фялейриз, устларриз, мишерчийриз лазим тир тапшуругъар гана, ада Камалаз лагъана:

— Зун Худатиз фида. Нянихъ хъиз хкведа... Балкландал акъахна, варций экъечлдайла, къаравулди жузуна:

— Абдул, хтул, хийир хъуй? Хузаин алатайвалди гъинихъ вегъизва?

— Гъа авачир касдин тапшуругъ къилиз акъудиз,— сирлуда-каз жаваб гана Абдула.— Сир я, сир!

— Закайни сир яни?

— Вакай — ваъ, я Ферзали халу. Вун жуванди я. Виридан къаравул... Са «мугъман» къаршиламишна кланзава.

...Рекъай балкландин клвачин, пурх ийидай ванер акъатна. Къаравул вилер агажна килигна: хурушумрикай къве къаралту хкатзава, садан гъилихъ балклан гала.

Абдула «мугъман», фялейриз къалур тавуна, гапладихъ тух-вана. Ахпа ам, мад къаравулдин патавай яна, аниз тлуьн-хъун-ни гваз фена. Абдул казармадиз хкведайла, Ферзали, кицлни га-лаз, варарин сиве ацукънамай.

— Яр^гъалди жедай «мугъман» яни? — жузуна явашдиз къа-равулди.

— Са гъафте жедай хътинди я...

Пака адетдин зегъметдин югъ башламиш хъана. Тахта завод-да якларин, мишеррин, рандайрин ванер гъатнава. Рахун-луь-клуьн къалин я. Абурук къушарин маниярни какахъзава. — Абдул гъинава?! Абдул! — Камала, теспача яз, хузаин-дин куьмекчи жагъурзава.

— Гъикла хъана? — Абдул тахтайрин сажиндин сериндик ах-варал фенвай: ам йифди ксанвачир къван.

— Къазахар къевезва!

— Атурай.

— Вуч секин я. Хийир хъуй?!

— Секин тахъана за вучин? Къуьлердани? Катдани? За абур гуьзлемишзавай. Гена геж тавуна атайди.

Камал са куьнинни гъавурда акьунач: ада кьил галтадна.

— Хузаиндин куьмекчи! — гъарайна къаравулди варцелай.

— Гъай-гъай! — Абдул варарихъ фена. Къзахар акурла, ада тажуб хъайи амаларна: — Яъ! Мугъманар атанвани?! Буюр, илифа! Хузаин авач, къе хузаин зун я!

— Чазни гъа вун к1анзавайди я! — хъел кваз гъарайна офи-церди.— Бакудай атанвай болыневик гъина чуьнуьх хъанва?!

— Заз са балшевик1дикайни хабар авач, жанаби! Заз зат1ни чидач. Зун хузаин туш,— дугъридаказ лагъана Абдула. Ада къа-равулдиз са вил яна: Ферзали чилиз тамашзавай.

— Чидачт1а, за ваз ахпа чирда! — офицер, къзахарни гуь-гъуьна аваз, заводдин кьибледихъ галай тамун гап1алдиз фена.

— Чун са ни ят1аци маса гайи хътинди я, — хажалат кваз лагъана, Абдул къаравулдиз килигна.

— Мумкин я, хтул. Гила гъар са тарак япар ква, гъар са ва-лаз вилер хъанва. Мумкин я...

Са арадшгай къзахар хтана ахкъатна. Офицер хъиле-хъиле т1ушунзавай, адан гъиле са ч1ухлумп1дин кул авай.

— Зарафатарни ийизвани?! — гъарайна ада Абдулаз.

— За авур зарафат авач, жанаби, и гъараряр квекай зарафа-тарзавай, куьн алцурарзавай ксариз лагъ! А кумада ял язавайди зи дуст я, Хачмасдин савдагар Рагъиман хва Алибег! — инан-мишвилелди лагъана Абдула.— Фитнечийрин гафариз килигна, куьн йикъа садра иниз квез, зат1ни жагъин тийиз, хъфизва. Хузаин квелай гзаф нарази жеда.

Къаравулдиз чап-чап килигна, офицер балк1андал хкаж хъана, хъел аваз адаз са къамчи чуькъвена: гъайван, хкадар хъана, къудралди катна. Къзахрини чпин балк1анар, чилин циф хъиз, рекъе гъатнавай биши руквадай, вилик квайди акван тийиз, гъална.

Варарин сивел къаравулни Абдул аламай. Къзахар вилери-кай квахъайла, Абдула лагъана:

— Мад къзахар хкведалди жуван мугъман къванни рахкур-на к1анда,— ада тамукай мугъман хкана, виликамаз меслят хъайи къван пул гана, фургъунда ацукъарна, Хачмасдиз рах-къурна. Ахпа ам яшлу фяле Мимерзани галаз мад варарал хтана.

— И сятинлай, Мимерза халу, вун чи завутдин къаравул я. И киц1ни, и тфенгни,— ада Ферзалидин гъиляй тфенг къахчуна, ц1ийи къаравулдив вугана,— вав жеда. Хузаиндин, зи ихтияр авачиз варарилай инихъ са касни, чина авай вилни, вилин нине-ни, ахъаймир! Ваз акур-такур вуна са чаз лугъуда, мад — садазни. Ван хъанани?!

— Эхъ, чан хва. Бес и кас? — жузуна Мимерзади.

— Адан вахт куьтягъ хъана.

Ферзалидай гафни акъатнач: адан гъилер, к1вачер, т1акъан ван ацалтна, зурзазвай. Мимерза, тфенгни гъиле къуна, вахтуна авай аскер хъиз, низамда акъвазна.

— Вун кантурдиз хъша, жуваз къвезвай гъахъ къахчу! — лагъана Абдула виликан къаравулдиз. Ферзали, хузаиндин куь-мекчидин гуьгъуьна аваз, рик¹яй агъзур хиял физ, контордиз атана.

Рак¹ариз къеняй т¹уб яна, Абдул, вилер яру хъана, ахъа жез, агаж хъижезвай нерай залан нефес ч¹угваз, Ферзалидин къан-шарда акъвазна.

— Къазахриз хабар гайи намуссуз вуж я?! — вилер вилерал эцигна, жузуна Абдула.

— Зун туш,— къуранвай ванцелди, чилин к¹аникай хъиз, жаваб гана Ферзалиди. Гъа и легъзеда адан рехъвера гужлу гъуд акъуна: вафасуз къаравул цла акъуна, гъуьргъуь хъана, пи-п¹яй агъуз авахъна. Хурудилай къуна хкажна, к¹вачел эхцигна, Абдула мад жузуна:

— Жасусвал авурди вуж я?!

— Зун туш, чан хва, зун ту-у-уш! — язух къведайвал гъа-райна итимди.— Зун ту-у-уш, зун гатамир! — Абдул са легъзеда хияллу хъана.— Зи шагъдамар къат¹ хъуй, зун ту-у-уш! Валлагъ, биллагъ, таллагъ!

— Вун я!!!

— Завутда инсанар т¹имил авани?! Вучиз ви шак са зал физва?!

— Вучиз лагъайт¹а, намуссуз, за завутдиз накъан «мугъман» гъайиди анжах са ваз акуна, ам чуьнуьхай чка — анжах са ваз лагъана! Им за амалдалди авур кар я. Амалдалди! И амалдикай садазни, аллагъдизни, хабар авачир! Ваз ван хъанани, иблис? Иесидин шаламар тухудай киц¹! Ваз хузаинди т¹имил хъсанви-лер авунани?! — Абдула, хъиле гъатна, вичи вучзават¹ани чин тийиз, Ферзалидихъ мад силлеяр галукъарна.

— Зун я! Зун я-я-я! — гъарайзавай Ферзалиди Абдулан к¹вачерикай.— Зи мез ат¹уй! Зун я!

Вич-вичел хтай Абдул, галат хъана, гъилер куьрсарна, дезге-дал ацукъна. Ам вилера са фикирни амачиз чиле тунвай тахтай. риз килигзава: ламудаказ тунвай тахтайрин арайра, дбур къу-райла, гъяркъуь хъиткъерар хъана. Бирдан вил чилел¹ угъ-ц¹угъ-завай жасусда акъуна. Адаз икъван чиркин касдик хк¹ур вичин гъилер икрагъ хъана. Са шумуд декъикъа ик¹ акъатна. Ахпа садлагъана Абдула гъарайна:

— Къарагъ виниз! — Ферзали, юкъ какур хъана, къарагъна. — Михъи хъия! — ада жибиндай пек акъудна, ивидай хъанвай фуртушар михъна.— Чун маса гуз вавай Къусардиз физ жезва-чир. Ваз и кар ийиз куьмек ни гузвай? Арачи вуж тир?! Ви ша-к¹урт лагъ! — Ферзалидай гафни акъатзавач.— Лагъ! Тахъайт¹а за вун аламай няналди фейи падни чирдач! йикъа вадра кап¹за-вай, шейх! Гила шандакъармир!

— Худата авай Паша...

— Ам вуч кас я?

— Кентчи я. Зун гъада ч¹алалай алудайди я... Еке пулар хи-ве къуна. Зи мез ат¹уй,.. Зун ирид чилерик фий...

— Вун гъадан патав физвайни, гъам ви патав къвезвайни? Куьн гъик¹ дуьпууи жезвай?!

— Гъам зи патав къвезвай...

— Чна ам къаршиламишда.

— Зи эхир гьик1 жеда? Захъ аялар авайди я, чан хва...

— Ви эхир гьик1 жеда къван?! Хаиндин дарман, иеси къур киц1 хьиз, яна, са к1амуз гадарун я.

— Чан хва, ваз минет хъуй,— Ферзали шехъиз башламишна.

— Лал хъухъ! Зун ваз вуч хва я? Жасус!

Фялеяр ксайла, заводдин варарив са къаралту агатзавай. йифен мугъман Абдулани Камала вегъена къуна, т1арамдиз ка-набдин ц1илиналди кут1унна. Силис яргъалди фенач: Пашади вичин тахсирар хиве къуна.

— Мад квев чна жасусвал хъийиз тадач,— лагъана Абдула. — Пакамахъ вири жемятдин вилик чна куън тарагъажриз ч1уг-вада! — жасусар, гъилер-к1вачер кут1унна, тевледиз гадарна.

Пакамахъ фад итим ракъурна Абдула Худатай заводдиз фур-гъунчи Селим гъиз туна. Ахпа фялеяр к1ват1на, абурун вилик тевледай Ферзалини Паша акъудна. Абдула и ксарин тахсир вуч ят1а суьгъбетна. Эвел вири тажуб хъана, ахпа абуру жасусриз сеперар гуз, тфуяр вегъиз башламишна. Селимни, ийир-тийир квахъна, чин яру хъана, акъвазна: хайи стхадикай жасус хъунухъ залан я. Ада лагъана:

— Гъуърметлу стхаяр! Инал хузаин алач. Адаз зун хъсан чизва. Зун, квехъ галаз к1валахзавай зи хва, Шараф, квез вафа-лу я. И жасус,— вичин стха къалурна,— идалай къулухъ зи душманни я. Ада зунни маса гун мумкин я. Ам зи стха туш! Им зи къияматдин югъ я.

— И алчахриз, хаинриз чна гъихътин жаза гун? — жузуна Абдула. Гъарда са гаф лагъана: яд к1ан жедалди гатун, руфун далудик кк1идалди каш гун, маларив хъиз к1валахиз тун, 'ерсина ламрал акъадарна ц1ай ягъун, таражагъриз ч1угун, дашкъалагъ авун... Жасусри чпиз инсафун т1алабзавай, жасусвл туба авун хиве къазвай. Эхир, мет1ез кап яна, Мимерза рахана:

— Мусурман стхаяр! Зун квелай са т1имил яшлу я. Заз яб це. Сфи-бубади лагъайвал, алчах инсан къиникъ итимдин уьтквем-вал туш. Гъавиляй чна абуруз ихътин жаза гун: абур аламай ня-налди Тахтакентдай, Худатай квахърай! Мад чаз абурун к1ук1 тахкурай!

Лянетдин гаф гуьгъуьна аваз, стхаяр маса гана фу нез к1ан хъайи къве кас, чиликай-цавукай хкатна, цуьк1 хъана...

10.

Февралдин революция гъалиб хъана. Фялеяр, лежберар, ас-керар адан гъавурда тун, абур ц1ийи, халис инкъилаб патал женгериз ракъуриз к1ан хъанай... Гадади ам зурба шегъер я ла-гъана фикирнавай. Файтун к1унт1ал акъалтайла, Самсамаз лекъве авай ч1ехи хуър акуна.

— Им вуч чка я? — жузунай ада рекъин юлдашривай. Жаваб-ди жегъил тажубарнай: — Икъван гъвеч1и чка?! — адан кеф михъиз перт хъана. Баку, Ставрополь, Тифлис, Ереван, Дербент шегъеррин патав им лап гъа хуърни тушир. Мукъувай таниш хъайила, Самсаман рик1из са бубат регъят хъана: куьчейра гъе-рекат къалин тир, базардал ва туьквенра агъзур жуьре партал алай халкъ алиш-веришдик квай. Рик1 алахъдай, вил ацукъдай чкаяр, дараматар, духанар авай...

Темир-Хан-Шурадин большевикри Самсам реальный учили-щеда клелзавай клвенклевечи фикиррал алай жегьилрихъ: Абду-рагьман Исмаиловахъ, Гьарун Саидовахъ, Мирзабег Ахундо-вахъ, Гьамид Далгатахъ галаз танишарнай. Абуру, гьеле чуру-спел хьиткьин тавунвай чиг жегьилри, училищеда революциядин фикиррал алайбурун десте тешкилнавай. Самсама абуруз РСДРП-дин Бакудин комитетдин клвалахдикай, фялейрин женгерикай суьгьбетна, Азербайжандинни Дагьустандин больше-викрин арада алакьа хьун чарасуз лазим тирди лагьана:

Дербентдин «алверчи» Темир-Хан-Шурадин куьчейра ви-клегьдиз кьекъвезва. Ам иниз ругуд йисалай хтанва... Майдин варз я. Кьуд пад цуькведа ава. Яргъай лацу баплахар алай дагьлар аквдзва. Щегьердик секинсузвал ква...

Самсамаз вичин куьгьне танишар са гужуналди чир хьхьа-на: абур чуру-спел лакьалтна, кьуьнер гьаркьуь, сесни векьи хьа-на, вилера кьастун^л клевивал аваз, сад-садаз далу ганвай ра-ган патар хьиз, авай.

Дагьустандин большевикрин регьбер Уллубиян суьгьбетдай малум хьайивал, Дагьустандин болыпевикри шегьерра, хуьрера фялейринни лежберрин советар, яракьлу дестеяр туьклуьрзавай. И кар гьазурун Бакудин Комитетдиз, Дагьустандин болыпевик-риз лап четин хьана. И уламда кьве организациядин алакьаяр мадни сих авун чарасуз тир. Кьази-Мегьамедни Самсам жаваб-дар месэлаяр гьялиз Дагьустандин шегьерриз ва хуьрериз чине-ба физ-хквезвай.

...Самсам са шумуд сеферда Кьази-Мегьамедахъ галаз ва кьилди Дербентдиз атанай. Адаз нубатдин сефер Керим Мамед-бегова, шегьердин большевикрин регьберди, шаддиз хабар гана:

— Кьази-Мегьамед юлдашдин теклифдалди чна ина мусур-ман жегьилрин клватлал тешкилнава, адаз «Умуд» тлвар ганва.

— Чун умудлу я,— лагьана Самсама,— куь «Умудди» халкь-дин умудар кьилиз акьудда.

— Бакудин Комитетдин куьмекдик умуд кваз,— жаваб гана Мамедбегова.

Кьве дустни хьуьрена... Самсам «Умуд» клватлалдин членрин вилик туьрк члалалди рахана. Ада цлийи дустариз клватлалдин «Нур» газетдин нубатдин нумра гьазуриз куьмвкна.

— Вун Дербентдиз мукьвал-мукьвал ша, Самсам,— риклин сидкьидай лагьанай адаз Керим Мамедбегова. — Чи жегьилриз вун бегенмиш я.

И сефер Самсам, са югъ Тахтакентда хьана, Самур вацлай /

экъечлна, Дербентдиз йифен кьулариз агакьна. керим Мамедбе-кова лазим документар гьазурнавай. Самсам Порт-Петровскдиз ва Темир-Хан-Шурадиз, Дербентдай тир алвепчи Будах яз, по-езда аваз физва. Адан риклел вич сифте Темир-Хан-Шурадиз атайвал хквезва. /

...Темир-Хан-Шура. И тлвар Самсаман яп^ра аял члавалай гьатна. Гьар и тлвар ван хьайила, адан фикирдиз лаш чиле эця-гьиз-эцягьиз вичелди кьвезвай зурба падишагъ Тимурленг, Кьуьчхуьр Саидан вилер акьудай залум Суррсай хан ва... япара ш-ш-ш-дин ван твадай баябан чуьл кьведай.

Самсамаз малум тирвал, Дагьустандин вири тарих Темир-Хан-Шурадихъ галаз алакьалу тир. Члехи бубадиз Самсам иниз реальный училищеда клелун патал

Абдурагъман Исмаилова халкъдин арада инкъилабдин таблигъат тухудай махсус десте тешкилнавай...

Самсам, кефи куьк яз, Дербентдиз, анайни Тахтакентдиз хта-на, ам ина Къази-Мегъамеда гуьзлемишун лазим тир. Амма...

...Лежберрин советар, партиячейкаяр тешкилун Дагъустандин члехи хуьрера агалкъунралди кьиле физвай. Анжах... Ахцегъа энгел жезвай, къеледа авай аскерри (абур пачагъдин патал ала-май) ихътин мумкинвал гузвачир: тупар хуьруьхъ элкьуьрна-вай. Бакудай атай большевикарни са затлани тахъана элкьвена хъфенай. Эхир Къази-Мегъамед фена. Ада гьеле Бакуда амаз фи-кир авурвал, нетижа анжах аскеррихъ галаз рахунлай аслу тир.

Къази-Мегъамед къеледин варарихъ атана. Ада вич урядник-ди хуьрйя чукурзавайди лагъана, къеледа тун тавакьу авуна. Гарнизондин начальникди ихтияр ганач. Себебни ам мусурман хьунухъ тир. Юклар-чиплер яна (Къази-Мегъамед кар туьклуьр тавуна хъфиз вердиш хъанвачир), большевик садан кьилизни текъведай хътин кьарардал атана: ада вичиз хашпара жез клан-завайди малумарна.

Тажубвиляй япар хкис хъайи къеледин начальникдини офи-церри Къази-Мегъамед чпин килисадиз тухвана. Вичин уьмуьр-да сифте яз хашпара жез кланзавай мусурман акур къуьзуь ке-

шишдиз гзаф шад хъана: яргъал вегъин тавуна, ада Къази-Мегъамедаз хашпара дин къабулунин шартларикай суьгьбетар башламишна.

Йифиз офицерар ял ягъиз хъфейла, Къази-Мегъамеда аскер-риз Урусатда кьиле физвай гьерекатрикай, большевикрин пар-тиядин макьсаддикай, фялейринни лежберринни аскеррин совет-рикай суьгьбетарна, вич Кьурагъиз катна. Пакамахъ аскерри, офицерриз яб тагана, тупар вацлухъ элкьуьр хьувуна.

Самсам фикирдик акатна: Къази-Мегъамед хтанвачир. «Яраб вуч хъанатла?! Гъаунатла!? Гуьгъуьниз фидани? За вири муграгъ-вияр клватлна, ам лушманрин гъиляй ахкъудда! — инкъилабчи-дик теспачавал акатна.— Зун Дербентдиз хъфена кланзава. Вучин?!»

...Уьфтуьнин сес акъатна. Тамун гапладда авай кумадиз Къази-Мегъамед гъахъна. Инкъилабчийри чпи-чеб къужахла-мишна.

— Вун геж хъана хьи? Зи кьилиз чуру фикирар къвезвай,— дагъана Самсама.

— Вири клвалахар туьклевена, даш! — шаддиз жаваб гана Къази-Мегъамеда.— Анжах... за хашпара дин къабулиз са клам-шам амай...

— Ам вуч лагъай гаф я?! Къази-Мегъамеда хъайивал суьгьбетна.

— Гила вун хашпара яни? — зарафатна Самсама.

— Зун гъихътин мусурман ятла, гъахътин хашпарани я...

11.

Къамкъамни Шараф вад йикъалай хтана.

— Гьик1 хъана? — жузуна абур феи чка чизвай Абдулани Камала.

— Ахкъудна,— галат хъанвай ванцелди лагъана хузаинди.

— Самсам гъинава бес? — Камалак виридалайни гзаф тади квай.

— Вац1ухъ галай гап1алда. Адаз недай зат1-мат1 твах. Ада вун гуьзлемишзава, Камал,— Къамкъама ина-а^а вил къекъуьр-зава.— Завутдин к1валахар гьик1 ава? — Камал контордай экъеч1на.

— Хъсан я, хузаин! — жаваб гана, Абдула жасусдикай суьгъ-бетна.

— Ажеб хъаначни, Абдул! Чухсагъул, стха1 Ик1 хъаначирт1а, чун гзаф к1еве гъатдай,— Къамкъяма дустунин далудиз кап яна, адаз къултухдин сят багъишна. Хузаиндин (куьмекчи цаварив хк1уна.

— Ферзали Шарафан ими я. Адаз и кар' даклан жеда. Фя-лейри лугъун тавунмаз, адаз за хабар гудани? — жузуна Аб-дула.

— Анжах мукъаятдаказ. Ам вафалу гада я.

Абдул Шарафан патав ракъурна, Къамкъам к1вализ хъфена.

— Суна, — эверна ада к1валин ракларилай. Гъасятда адан къаншардиз вилер кузвай Къумрал-ханум экъеч1на.

— Вуна зи рик1 кана хъи,— сусан гуьзел вилерал накъвар акъалтна.— За вун гьикъван гуьзлемишин, я Къамкъам? Хъша, хъша! Къе пакамлай зи вил рекъи тухузвай. За ваз ч1ахарин афарарни авунва...

— Багъишламиша, зи къирмаждин буй авай гуьзел,— Къам-къама свас мукъаятдиз (мукъвара Суна гъамила хъанвай) къу-жахламишна. Черкес чухва хут1унайла, Сунадиз Къамкъаман гъил лацу пекиналди кут1уннавайди акуна.

— Анихъ вуч хъана?! — дишегълидай гъарай акъатна.— Ягъай кас авани? Вуч хъайиди я?!

— Яваш, я руш, яваш. Вуна халкъар к1ват1мир,— Къамкъа-ма свас секинарна.— Кардин къил ик1 хъайиди я: Самсам, дугъ-ридани, дустагъда тунвай. Ам ахкъудиз Бакудайни инсанар атанвай, абурухъ Абидин имини галай. Чна эвел дустагъ хуьз-вай къзахриз пул гудайвал хъана. Алакънач. Ахпа чна Дербент-да авай дустарин куьмекдалди Самсамав чар агакъарна: чарче кхъенвайвал, ам злбавл начагъ хъана, къейиди хъиз, чилел ярх хъана. Куьмекдиз феи духтурни чи гаф гвай итим хъана. Адани лагъана: бес и касдиз чавай анжах шегъердин азарханада куь-мек жеда, тахъайт1а ам рекъида... Дустагъдин начальникдини Самсам фйитунда эцигна, са пуд къзахни агалдарна, ракъур-на... Рекъелай чна къзахриз гуьлле гана, Самсам катна... Са гуьлле зи гъиле акъуна... Зат1ни хъанвайди туш... К1арабдихъ галукъ тавуна, гъак1 хъуьтуьл чкадикай хкатна...

Суна, рик1 буш хъана, гъуьлуьн мет1ерал ярх хъана. Къам-къама тадиз ам чарпайдал хутахна, пелел къежей пек эцигна... Къамкъам, Абдулни галаз, заводда къекъез башламишна. Хузаин акурла, фялейри саламар гузва, адавай Бакудин хаба-рар жузава. Хузаиндин чина хъвер ава: къве шадвили, къве гъалибвили — Самсам дустагъдай ахкъудиз хъунухъ ва жасус алатун — ам мад ва мад сефер чпихъ, яни фялейрихъни лежбер-рихъ, къуват авайдахъ, чпелай гзаф к1валахар алакъдайдахъ, чпин гележег мадни хъсан жедайдахъ инанмишарзава. Адаз ви-чин фикирар фялейриз лугъуз кланзава... Амма вич гужа-гуж ихътин къадамдивай хуьзва: гъелелиг ам «хузаин» яз амукъун

лазим я...

«Вучиз хузаин Самсамакай тахъана, закай жезвайди я? Ву-чиз Самсамавай халкъдин арада к1валах тухуз хъайила, завай жезвайди туш? — Къамкъам вичин хузаинвал масадал элит1из гъазур я. Адаз Дербентда большевикрин садвал, вик1егъвал аку-на. Абур, са дидеди хайи стхаяр хъиз, Самсаман къайгъуда авай. Чебни къена, Самсам къутармишиз гъазур тир.— Ихътин къагъ-риманрин хура пачагъдин итимривай бажагъат дурум гуз жеда... Ихътин итимрин арада жувни, къагъриман хъиз, тухвана к1анда... Тахта завут балшевик1риз рик1ивай герек я. Иникай за абуроз, чпин к1вал хътин, мескен тук1уърда...»

...Фялейри к1валахзава. Заводдин гъаятда Тахтакентда хана, ина ч1ехи жезвай аялар, фялейрин несил, къугъвазва... Мимер-за варарал акъвазнава, ам яракъарни гваз мукъаят я. Киц1ерни

ахъайнава...

Къамкъам пакамлай тама, Самур вац1ухъ галай къалин га-п1алда, ава. Иниз Бакудай, Дербентдай. Темир-Хан-Шурадай, ч1ехи хуърерай инкъилабчияр к1ват1 хъанва. Абур, элкъвена ц1ар гана, тарарин бегъем экв ават тийизвай серинрик ацукъ-нава.

Къамкъам, вичи гирвейрал акъвазарнавай итимрихъ инанмиш яз, секиндиз таран пуна ацукънава ва гъейранвилелди Къази-Мегъамедаз, Самсамаз, Абидин имидиз, Ванядиз тамашзава, халкъдин бахтлу уьмур патал женг ч1угвазвай къагъриманриз дикъетдивди яб гузва... Адаз гзаф ксар сифте яз аквазва, абурун арада Ахцегай, Къасумхуърелай, Табасарандай атанвай веки-ларни ава.

Къази-Мегъамеда Урусатда авай гъалдикай, Бакудин коми-тетди тухузвай к1валахдикай суьгъбетна. Дагъустандин больше-викрин организациядин к1валахдикай Темир-Хан-Шурадайни Дербентдай атанвай инкъилабчияр ялавлудаказ рахана. Абуру къейд авурвал, Къибле патан Дагъустандин военный начальникди вичин аскерриз гъар са шак алай кас дустагъда твадай ихти-яр гуни хуърера революционный к1валах тухун лап четинарнавай.

Совещаниедин иштиракчияр са фикирдал атана: хуърера та-,ди гъалда партячейкаяр, ревкомар, лежберрин Советар, яракълу дестеяр тешкилда; Урусатда социалист революция гъалиб хъайи-ла, чкайрал власть лежберрин Советри чпин гъиле къада...

Эхирдай Къази-Мегъамеда лагъана:

— Дагъустандин тарих — им чи халкъари вичин азадвал патал ч1угур, ч1угвазвай ва ч1угвазмай женг я. Чи чилел душ-манар татай, чи халкъ женгиниз экъеч1 тавур йисар тарихда къе-риз-ц1аруз дуьшуьш жезва... Гила халкъдиз душманар генерал-рикайни, капиталистрикайни, ханарикайни, чкадин девлетлуйри-кай хъанва.

Халкъ сузадал ала. Ада гъикъван эхрай?! Гъавилай чи хиве са женг, къилин женг, ама. Ам вичин мураддив агакъда!

Яшамшрай социалист революция!

Щикъвед лагъай къил
ЦИФ ХУЪРЕЛАЙ АЛАТЗАВА

1.

йифен кьулариз Тахтакентда кицлер злукьдай ванер акъат-на. Заводдин кьаравул Мимерза уьгьуь ягъиз-ягъиз, зайиф экв-завай фанарни гъилик кьуна, варарихъ фена.

— Вуж я?! — жузуна ада.— Квез вуж герек я?

— Хузаин! Зун инженер я!

Мимерзади хузаиндиз эверна. Къамкъам, вилериз гьуд гуз-гуз, мугьмандин вилик атана. Адаз гьасятда ванцелай Ваня халу чир хъана. Мукъаятвал хуьн патал (гила заводда Къусарин участокдин гуьзетчияр авай) хузаин инженердихъ галаз, сифте аквазвай инсандихъ галаз хъиз, рахана. Иван и геж вахтунда за-воддиз гъайи фургъунчидиз кири артухни алаз гана, Къамкъама мугьман к1вализ хкана. Рак акъал хьувурла, Къамкъама, «Дядя Ваня» лагъана, мугьман кьужахламишна, адан пакун т1валарив жакъракъар ийиз туна.

— Зи пакун т1валар ракъунбур туш гъа! — лагъана мугь-манди.

— Абур гьулдандинбур я, вунни — чахмахдин! — лагъана иесиди. Ам лампадин экуьнал дикъетдивди Иванан вилериз килигна.

— Багъишламиша,— сивел хъвер алаз лагъана Къамкъама. — Эвелни-эвел ихътин са суал ава: ана гъик1 я?

— Пис я... Югъ-йиф гуьгьуьна жасусар ава... Зун гила Сер-гей Петрович я. Иванов. Мад сефер ви заводдиз инженер яз ра-къурнава... Кьуд-вад йикъалайни командировкадиз фена к1анзава...

— Гьиниз?

— Темир-Хан-Шурадиз, Петровскдиз, Дербентдиз ви заводдиз герек шейэр къачуз. — Эгер хузаинди ракъур тавурт1а?

— За т1алабзава...

Къведни хьуьрена. К1вализ, гъилел суфра алаз, Суна атана.

— Иван халу, хвашкалди,— лагъана жегъил дишегълиди.

— Сагъул,— халис дагъвиди хъиз, жаваб гана урус мугь-манди. Къве дуст къалин суьгъбетрик экеч1на. Мукъвал хъанвай революцияди абурук шад руьгъ, теспачавал кутазва... Вилерин аживал къин патал иесиди мугьмандиз ксун теклифзава. Иван рази жезвач.

Дустарин суьгъбет заводди гъазурзавай малдикай: тахтайри-кай, чукъванрикай, ч1уларикай, дак1аррикай, рак1аррикай, абур маса гузвай гьалдикай физва.

— Ихътин къве завод хъайит1ани, жемьтдин игътияжар тами-марун четин я,— лагъана Къамкъама.— Завод мадни гегъен-шарна к1анда.

2.

Шиш-к1ук1 бухара бармак, черкес чухва, хрумдин чекмеяр алай жегъил итим, к1арасдин къапуна авай маузер тапанчиярни къвалалай вегъена, Тахтакентда къекъевезва. Хузаинди адет тир-вал, цин мишеррал к1валахзавай, тахтаяр сажинриз язавай, там ат1узвай, тарар чкадал хкизвай фялейриз саламар гузва,

хаба-рар къазва... Амма вичин фикирар масана ава. Адаз инсанар, къаралтуяр хъиз аквазва; фялейрин хзанар, абурун диде-буба карагзава.

— Къе чи хузаин хиялдик ква,— лагъана са фяледи юлдаш-риз.

— Ам гъамиша са гъихътин ятлани фикирдик квайди я,— да-махдивди лагъана Шарафа.— Адаз иниз къвезвай инженерри-лайни гзаф чида.

Къамкъамаз аквазва: Тахтакентдикай бегъем хуър хъанва. Худатдин патав тахтаярдай завод ачух хъанва лагъай хабарди иниз к1валах авачир дагъвияр, микънатлисди хъиз, ч1угуна. Ил-лаки муграгъвияр пара атана. Гзаф фялейри чпин хзанарни хъана. Та.мун юкъвал бегъем хуър, куъчейрани аялар пайда хъана... Хузаинди аялриз мектебни эцигна, ана фялейрин рик1 алай шаир Шерифан Нуьредина тарсар гузвай. «Ина авачирди са миск1ин я, амни чаз герек авач...»

Виридаз к1валах гуз тежедайди чиз, Къамкъама гила завод-дин къаравулдал атай инсанриз к1валах авач лугъун тапшур-мишна. Амма садазни элкъвена хъфиз к1ан жезвач: абуру чеб тьар-гъал хузаиндин патав ахъаюн т1алабзавай.

Вичин хзан гишила ава, вичйз к1валах чарасуз я лагъай дагъви Къамкъама заводдиз къабулзава. Жегъилдивай к1еве авай инсандиз куъмек тавуна акъвазиз жезвач, вучиз лагъайт1а ам вични, гъа и инсанар хътин, кесиб я... Гъавиляй иниз къвезвай инсанрин къадар мадни гзаф жезва. «Залай вири кесибриз т1уьн, вири бейкарриз к1валах гуз алакъзавач, — фикирзава Къамкъама.— Бес вучда?»

Къамкъама Худатдин станциядал алай фургъунчийриз вичин заводдиз к1валах к1анзавай са касни гъун тавун, гъатта рехъни къалур тавун, ана к1валах авач лугъун мад сефер тапшурмишна: адаз маса чара амачир. Къамкъаман мурад кесиб инсанриз к1валах гун, абур кашакай къутармишун я. Амма... «Гъик1?! Гъи рекъелди?!»

Эвелни-эвел завод гегъеншарун, ада акъудзавай мал артуха-руи лазим тир. Югъ-йиф к1валах авуртлани, цел алай гъар са мишердин къилиз къад итим авай. Я, мад мишерар эхциг жедай къулай чкани амачир. «Матурар гъана к1анда. Абуру мишерар-ни ч1угвада, электрик эквни гуда! — Къамкъаман чина хъвер гъатна.— Бакудиз фена меслятда!»

Самсама стха шаддиз къаршиламишна. Мугъманди Зибейда-див са чемодан паяр-уьлуынар, харжлух пул вугана.

— Я руш, ваз за к1валах тавуникай кич1е жемир. Чи далу-дихъ хузаин, завутдин иеси, капиталист стха гала! — сивел хъвер алаз лагъана Самсама Зибейдадиз.

— Вири гъахътин капиталистар тирт1а, куън ихътин рекъера-;ни жедачир,— гъавурдик кваз жаваб гана суса. — К1валахзавани? — жузуна Къамкъама стхадивай.

— Ваъ. Бакудин комитетди ихтияр гузвач... Гагъ ина, гагъ Дербентда, гагъ Владикавказда, гагъни Муг-Рагъа жезва...

— Къе ам ваз к1вале жагъун дуьнуындин кар я,— лагъана суса.

— А к1валахар жеда, я стха. Ви завут гъик1 ава? Къазанжи алатзавани? Фялейриз вун бегенмиш яз амани? Вав гъеле дамах агатнавачни? — хъуьрез-хъуьрез жузуна Самсама.

Къамкъама заводдикай, адан игътияжрикай суьгъбетна. Самсам хияллу хъана. Яргъалди кисна, ада лагъана:

— Баркалла, зи стха. Вун халис инженер, гъисаб-ктабдин устад я. Революциядиз вун хътин итимар мадни герек я. Чна Нариманов ва Агъасиев юлдашар жагъурда. Ви мурад къилиз; акъатун лазим я... Алааматдин кар я: революция жедалди, гъуку-мат халкъдин гъилиз къведалди чна лезги тама, пачагъдин итимриз акваз-акваз халис коммуна туьк1уьрзава... Къамкъам, тади ая, стха! Инсанриз акурай: гъукуматдин, карханадин, меж-лисдин къиле рик1 михъи инсанар акъвазайла, вири рази, тух ва шад жезва. Ви завутди и фикир субутарзава. Ажеб хъсан чешне тушни?! Комитетдиз малум я: тахта заводдикай халис коммуна хъанва. Завод эцигдайла, ик1 жеда лагъана чна фикирнавачир.

— Башуьсте, стха!

— Вири фялейри, са бубадила хъана, са дидеди ханвай стхайри хъиз, санал фу незва. Вични гъавая. Саки гъавая. Вири фялейри рик1ивай к1валахзава, чпелай алакьдай куьмекар гуз-ва... Абурун аялрини мектебда к1елзава,— Сахмсама хияллу яз коммунадин шикил ч1угвазва:— Мектеб патал гегъенш дарамат эциг, ц1ийи муаллимриз ша лагъ. Илим галачир коммуна жедай-ди туш.' Фялеяр вири савадлу хъун лазим я... Мукъвара чи вири хуьрера, шегъерра гъа ик1 жеда... Эхъ, эхъ!

3.

Баку, звал алай къажгъан хъиз, ргазва. Ина халис классо-ъый женгер къиле физва. Пачагъдин векилри, девлетлуйри, абу-руз вафалу суд-дуванди, жандармерияди фялейрин авачир их-тиярарни къвердавай ахт1узва. Большевикрин гуьгъуьна тула-яр-жасусар тунва, революционерар, силисни къун тавуна, дустагъра твазва, Сибирдиз ракъурзава, зинданра кут1урзава. Ят1ани халкъдин къагъриман рухвайрин жергеяр къалин

жезва.

И карди Къази-Мегъамедан рик1икни еке шадвал кутазва. «Ц1елхем» газетдиз кхъизвай макъала са патахъ авуна, ам хи-ялри тухванва: вич къурушви Нажмудинахъ галаз таниш хъайи-вал вилерикай карагзава.

...Къве варз вилик Самсама шад хабар ганай: «Бакудиз Къу-рушдила чхъи бубайрин хванахвадин хва Нажмудин атанва. Та-мам марксист я. Адаз вахъ галаз таниш жез к1анзава». «Балк1ан фидай рехъни авачир Къуруш хуьре марксист гъинай атанай?» — тажубвилелди жузунай Къази-Мегъамеда. «Ам вичин ими-дихъ галаз Иркутстк шегъерда хъанай, гъанай хтанвайди я»,— алава хъувуна Самсама.

Къази-Мегъамедаз Нажмудин акун кумазни бегенмиш хъана. Юкъван буйдин, гъяркъуь къуьнер алай жегъил итимди, экуь ви-лера фагъумлувал аваз, салам гана, къуватлу гъил вугана. . Адан суьгъбетди ц1ийи танишриз дериндай тагъсирна:

— За Ахцегъа къве класдин училищеда к1елзавай. Зи ими-дин хци къеледин начаникдин хва, ада кесиб инсанриз ийизвай гужар эхиз тахъана, яна къена. Имидин хциз ц1ипуд йис суьргуьн ат1ана, ам Сибирдиз ракъурна. Ада вичин патав зунни тухвана. Чун Иркутстк шегъерда яшамиш хъана. За ана дагълар ахтар-

мишдай инженеррин техникум куьтягна... Суьргуьннавай рево-люционеррихъ галаз таниш хъана...

Нажмудиназ михьи урус ч1ал чизвай. Ам Марксан, Энгель-«сан, Ленинан ктабрихъ галаз мукьувай таниш тир. «Лап чранвай итим я, — фикирна Къази-Мегъамеда адакай. — Тадиз инкъи-лабдин к1валахрал желбна к1анда».

Къази-Мегъамед гьалат1 хъанач: Нажмудинакай Бакудин ко-митетдиз вафалу куьмекчи хъана. Иллаки алуькнавай четин шарт1ара...

Чулав шегьердин кьерехда, виле акъан тийдай хьтин са к1вале, Бакудин Комитетдин векилар чинеба к1ват1 хъанва: На-риманов, Агъасиев, Самсам, Абидин... Иниз Къамкъамни атан-ва. Заводдин «иесиди» комитетдин векилриз ва «Фарукьдин» тешкилатчийриз заводдин к1валахдикай куьруь суьгьбет авуна: шумуд фяледи к1валахзават1а, вуч к1валахзават1а, гьихьтин ва шумуд цин мишер ават1а, фялеяр гьик1 яшамиш жезват1а, Ко-митетдиз гьикъван къазанжи хъанат1а лагъана. Эхирдай завод гегьеншарун, и кар патал моторар маса къачун лазим тирди кьейдна.

К1ват1 хъанвай юлдашри Къамкъамав са шумуд суал вугана. «Хузаинди» дуьз ва чрай-чрай жавабар гана. Рахунар ва месля-тар авурдалай кьулухъ Къази-Мегъамеда лагъана:

— «Хузаинди» авур суьгьбет лап метлеблуди я. Худат тама завут эцигуналди чаз хийирдилай гьейри са зиянни хъанач: ин-санриз к1валахни, чи итимриз к1вални хъана, халкъдиз — герек мални, Комитетдиз — къазанжини. Анжах...— вирида кисна яб гузва.— Анжах идалди чун рази хъана, секин хъана виже кьведач... Къамкъам завутдин «хузаин» я. Гьар са хузаиндиз вичин девлет мадни артух хъана к1анзавайди я. Къуй Къамкъамани вичин завод гегьеншар авурай... Чна адаз ихьтин ихтияр гун!

Вири рази хъана.

— Пулдин куьмек герек авани? — жузуна Нариманова.

— Ваъ, юлдаш Нариманов,— лагъана «хузаинди», — Баку-дин комитетдин кассади вахгайдалай кьулухъ, зав матурар къачудай пул гума

— А матурар гьинай жагьин мумкин я? — жузуна Къази-Мегъамеда.

— Заз малум тирвал, Харьков шегьердай регьят гьатда. Ана Германиядин «Вольф» завутди вичин матурар маса гузва.

Иванни Къамкъам моторар маса къачуз Харьковдиз рекье гьатна.

4.

Класоовой женгер Дагъустандин хуьрерани къизгьин хъан-ва. Бакудай хквезвай «мугьманри»: Къази-Мегъамеда, Самсама, Абидина хуьрера лежберар гьавурдик кутазвай, абур яракьлу женгериз гьазурзавай. Чка-чка партячейкаяр, лежберрин Советар тешкилзавай. Муг-Рагъа партячейкадин секретарь Алим, членар Нуфталини Камал хъана. Камал са т1имил вахт вилик Комитетди хуьруьз рахъурнавай. Ам, тахта заводдин малдиз :муынтерияр жагьурзавай векил яз, хуьрера кьекъвезвай. Хей-лин куьмек абуруз Мут1алибани гузвай.

Девлетлуярни ксанвачир. Пачагьдин кьуллугьчийри, бегле-ри, девлетлуйри чпин дестеяр къалинарзавай, гьилибаанр къаз-

вай.

...Керим бегъем девлетлу хъанвай. Адак гила садавайни са •тахсирни кутаз жезвачир, вучиз лагъайтла вичи чуьнуьхзавачир, .анжах чарабуру чуьнуьххай балк1анар лазим терефдихъ рекъе твазвай. И карни субутарун регъят тушир.

Кериман хиве тахсирар гзаф хъанвай. Ам девлетлуйриз фад-лай даклан тир, я кесибризни хуш тушир. И кардикай Миримбег-ди менфят къачуна.

— Керим, ваз дуьнья гьик1 аквазва? — жузуна Керимавай хъуьцуьганрал яргъи хъанвай бегди.

Керима садрани Мирим бегдай гьисабайди туш. И кар к1ва-лин иесидизни чизва. Амма гила вахтар дегиш хъанва. Кесибри къил хкажзава. Абуруз гьам девлетлуяр, гьамни угърияр сад хъиз даклан я. Къведбурни, иви хъвазвай зилияр, ругъвалар хъиз, кесибрин чандал алкланвай. Гьак1 хъайила, Миримни Керим терездин са хиле жезва. Чара авачиз дуст хъана кланзава. — Дуьнья? Сафунай хъиз, бег.

— Ваз акъатзавай т1урфан аквазвани? Ада зунни вун, ц1а-кулар хъиз, са кламуз гадарун мумкин я гъа.

— Вун гадарун мумкин я, зун вучиз? — Керима вичиз хас амалдар суал вугана.

— Вучиз лагъайтла вунни девлетлу я,— и гаф Керимаз бе-генмиш хъана. Ам, дугъриданни, девлетлу тир, амма адаз и гаф садрани садани лугъузвачир: инсанри чуьнуьхна к1ват1навай мал девлетдай гьисабзавачир. Кериман рик1икай хабар яз, Ми-рима давамарна: — Ваз залайни гзаф девлет ава. Бакудин ху-заинривай чпин завутринни мяденрин иесивал хъижезмач..., Абур фялейри чпинбур я лугъузва... Чазни кесибри гьак1 лу-гъун мумкин я... Мумкин я — ваъ, чални нубат къведа. Гар ке-фердихъай къибледихъди я... Урусатда пачагъ тахтунай вегъен-ва...

— Бес чна вучда?! — Керимак зурзун акатна. Миримазни кланзавайди вичин гафари адаз гъа ихътин таъ-

сир авун тир. Ада, суалдиз жаваб тагана, давамарна:

— Чун, вири къакъудна, аждагъандин сивяй акъудай т1уб хъиз, амукъун мумкин я. Мумкин я — ваъ, тада. Таза клелен тум нез вердиш итимар... Ахпа це-гице лугъуз къекъуьгъ...

— Бес чна вучда?! — мад тади кваз жузуна Керима.

— Чна?! За ваз са фикириз звернавайди я. Гила жува лагъг чна вуч ийин? Чна чи такабурлу бармак чи рехи жезвай къилел гьик1 тан? Гьик1?!

Къведни, вилера ажугъ аваз, гардандинни гьилерин дамарар' даклана, яргъалди сад-садаз килигна. Къведни киснава. Вилик суфра эклана, анал т1уьн-хъун атана.

— Ваз аквазвани: кесибри кесибар къазва, чна чунни къуна-кланда. Тахъайтла.,— сирлудаказ лагъана Мирим бегди. Дев-летлуйринни угърийрин векилар чпин къуватар сад ийидай мес-лятдал атана.

5.

И зул гзаф мублагъди хъана. Хпер-малар Къубадиз куьч хъанвай. Лежберри къуьгъверар къарагъарна, зулун тумар цанвай. Къарийри рачар регъвезвай, дишегълийри гуьнейрик ацукъна сар эвязавай, гуьлуьтарни бегълеяр хразвай.

Итимри •хъуьт1уьз гъазурвилер аквазвай: кавалринни к1уртарин хъици-къар гъялзавай, шаламар илигзавай... Рушари, сусари ч1уру ник1ерай зулун хъчар: таквар, тегъмезханар гъизвай. Гъар са к1вале афарар, пич1екар авай... Ракъини, гатун цик1из хъиз, куз-вай. Инсанрин кефияр къумбар тир.

Ихътин са юкбуз Муг-Рагъа ажайиб хабар, азандилайни йи-тиндиз, сивяй-сивиз чк1ана:

— Гъуьрият хъана! Чаз гъуьрият хъана!

Инсанрик къурху, теспачавал, шадвал акатна. Сфи-эфенди, 'Вилерин ишигъ зайиф хъана, куьчедиз эхъеч1 тийиз, к1валера авай. Шад хабарди ам къецихъ акъудна.

— Я стхадин свас! — эверна ада Селиматаз.— И зурба ха-барди зун жегъил хъууна. Заз пачагъ тахтунай аватдайди чиз-вай. Заз аян тир!

— Чан стха, вун аллагъди хуьй, ваз гъик1 чизвай? — жузуна динэгъли къариди. Ам Сфи-эфендидик аламатар квайдахъ фад-лай лап к1евелай инанмиш тир.— Ваз Жабраилди лагъанани? Ваз пайгъамбарди хабар ганани?

— Ваь, ваь. Заз аян тир! Заз инсанрин, фялейрин гъерекат-ри лагъана. Кесиб синифдиз ийизвай хътин зулум яргъалди да-вам хъунухъ мумкин тушир. Гъавилай заз чизвай. Заз гъеле Уру-сатда амаз чир хъана: эхир и зулумдин, и залумкаррин эхир

къведа! Ухайш!

Зунни, Самсамни Къамкъам хъиз, жегъил итим тирт1а, ажеб -туширни. Завайни инсанриз, абурувай хъиз, бахт, ц1ийи бахт гуз жезвайди тирт1а, хуб туширни... Гъайиф!

Са карди, вах, заз шадвал гузва: чавай халкъдиз са хъсанвал хъаначт1ани, чи рухвайри а кар авуна. Шак алачиз, чи тербия гвай Самсамани Къамкъама кесиб, зулуматдин йифе авай халкъ азад ийида, адаз рагъ алай йикъар къалурда,— лугъузва Сфи-эфендиди.

Агъсакъалдин патав уста Нуфтали, уста Самбур, сухтаяр, т1елебияр атана. Абуру чпин муаллимдиз шад хабар мубаракна..

— Сфи-эфенди, чи инкъилабдик ви ч1ехи пайни ква гъа,— лагъана уста Нуфталиди. — Бакуда, Дербентда, Тахтакентда авай фялеяр ч1алал гъайи, абур синифрин женгиниз тухвай къе-гъалрин ч1ехи пай вуна тарс ганвай къегъалар я.

— Вуна, уста, гъак1 гъисабзават1а, мадни са касди къванни¹; гъак1 фикир авурт1а, за жув бахтлу инсан яз гъисабзава. Завай. секиндив ат1а дуьньядив физ жеда,— хъуьрез-хъуьрез лагъана Сфи-эфендиди.— Чухсагъул, куьн зи къилив атана лап хъсан кар хъана. Зи рик1ик квай гафар ава...

— Лагъ, гъуьрметлу эфенди,— т1алабна уста Самбура.

— Къе чи хуьруьз са девирдани тахъай хътин, амма агъзур^ йисара кесиб халкъди гуьзлемиш авур хабар агакъна,— явашдив: башламишна Сфи-эфендиди.— Зулумкаррин девир терг хъана.: Урусатда, Азербайжанда, Дагъустанда гъуьрият хъанва. Куьн,, зи гъуьрметлу ватанэгълияр, чи къагъриман рухвайри азад авуна!

Чун азад я! Азад я! Им чи вири несилрин эрзиман тир. Икъ-ван хуш, икъван истеклу хабар агакбай юкбуз заз жуван гъи-лихъ галай са яц жемьтдиз къурбанд акбуди кланзава. Алим,, чан хва, чи кабач яц туклуна, квалоба-квал я,к пая. Къуй, къе-зи гъар са ватангълидин квале ягълу хуьрек хуй! Квез и азадвал мубаракрай! — Айвандикай лацу сирих галай дагълар' аквазва. На лугбуди, абуруни, къилер куьрсна, агъсакъалдиз яб-гузва.— Азадвилехъ ялун, ам патал женг члугун — им чи хал-къар асирралди фейи рехъ я. Эхир и рехъ къилиз акъатна... Эхиг> чун азад хъана. Эхир чи Муг-Рагъиз рагъ аватнава... Куь къи-лел гъамиша рагъ хъурай! Къуй вири дуьньяда рагъ хъурай? А-а-мин!

Сфи-эфендидиз яб гуз-гуз, уста Нуфталидин рикляй ихътинт фикирар физва: «Икъван члавалди чи хуьр Муг-Рагъ — ваь,. Муг-Мичл тир. Халис мичли тир гъа... Агъ, шумуд девирар фена. Инсанрини эхда къван. И мичливал хъиткъинар авур сифте нур Сфи-эфенди хъана... Балшавиклири чпин ниятралди, цлийи фикирралди чи мичли гъуьндуьгрис, магъарайриз ишигъ яна. Ин-санрин рикле экуь, михьи мурадар куьклуьрна... Ингъе Рагъни атана... Инкъилабди чаз Рагъ гъана... Агъ, чан Рагъ!»

— Чухсагъул, Сфи-буба! « лагъана инсанри.— Вазни муба-ракрай!

Эфендидин вилерал шадвилини, бахтлувилини накъвар акъалтнава.

— Сфи-буба, ви ихтияр хъайитла, гила чун Вегърен тлулал фида,— тлалабна Нуфталиди.— Чна анал жемьтдиз суьгъбетар-да, шадвилер ийида!

— Алад, зи рухваяр. Жемьтдиз зи мецелайни сувар тебрик ая.

Уста Самбура рекъин макъам башламишна, далдамдин ванни акъатна. Жемьт, десте-десте жез, Вегърен тлулахъ ахмиш хъа-на. Вири шад я. Зулун милайим юкбуз абур далдам галачиз-къуьлериз, чуьнгуьр галачиз манияр лугбуз гъазур я.

Вири кватл хъайила, къавалар акъвазарна, Муг-Рагъ хуь-руьн партячейкадин секретарь Муталибов Алима, ревкомдин~ председатель Шерифов Камала жемьтдиз гъуьрият мубаракна, ам уьлкведа авай гъалдин гъавурда туна. Ахпа лежберрин цлийи Совет хкъана, адан председателвиле Рустамов Нуфтали къалурна. Гъа и йикъалай хуьруьн вири ихтияр Советди вичин гъилиз къахчузвайди, чилер, девлетар — вири халкъдинбур тирди ма-лумарна. Халкъди гурлу капар яна, шадвал ва разивал къалурна.

— Яшамишрай гъуьрият!! — Члехи вацлун дар дереда шад сесер гъатна. Абуру датлар, рагар, дагъарар чеб-чпивай къа-къудзава, дере гегъеншарзава. Даим лацу сирих галай Базар-Дуьзи, Шагъ ва Шалбуз дагълари чпелайни такабурлу, къагъриман инсанрин члехи бахтунал пехилвалзава... Беглер, участокдин къуллугъчияр, девлетлуяр, кавха, къази, фекъи-фахра, чинар члурна, яргъалай тамашзава.

Кесиб жемьтди: уьзден лежберри, батракри, чубанри шад-вилерзава. Абуру чеб уьмуьрда сифте яз бахтлу ва азад яз гъиссзава. «Агъзур йисаралди бахтсуз хъайи синиф гила бахтлу жезва,— фикирзава Алима.— Ада бахтунихъ ялзавай, амма на-хайри, девлери, аждагъайри бахтунин рехъ къунвай... Гила, ин-гъе, абур, чинай маргъузар авахъиз, вилера къан аваз, яргъалай килигзава... Чпин бахт къакъатна кланзавач... Бес им гъахъ тирни: сад-вад бахтлу жен, вири халкъ — бахтсуз?! Халкъ, зегъ-метчи халкъ, девлетлуьриз гъисаба авачир. Ам дуьньядикай,

к1ел-кхъиникай, эдебиятдикай магърумнавай... Ам гъам пачагъ-дин, гъам аллагъдин рик1елай алатнавай... Халкъди асирралди бахтунихъ, азадвилихъ ялзавай... Ассиррин рехъ кылиз акъат-на!»

Югъ няни хъайила, ц1аяр хъувуна, инсанри Вегърен т1улал хиадвилер давамарна. Партячейкадин ва лежберрин Советдин членар, гележегдин месэляяр гъялун патал, мектебдин дарамат-диз фена.

...Йифен къулариз инсанар тфенгрин ванери, рагъ акъунвай хътин ишигъди ахварай авудна. Къарагъайбуруз ц1ай къунвай мектеб, гъилерни чин канвай Нуфтали акуна. Ц1ун сивяй ахкъа-тай Алимни Камал, душманрин гуьллейрикай къутармиш тахъа-на, куьчедин юкъвал, экуь дуьньядихъ ц1игелзамай вилер ахъаз-маз, ярх хъанвай.

Яракъламиш хъайи уьзденаар душманрин гуьгъуьниз фена...

Сад лагъай романдин эхир.

ЧЕТИН БАХТ

Къвед лагъай роман

Сад лагъай кыл

ГЪУЪРИЯТ

1.

Муг-Рагъ хуъруъз милаим гатфар атана.

Чехи вацлун дeрeдa азгaр рaгъ гъaтнaвa. Тeбиaт, мaйишaт-дин кIвaлaхрaл мaшгъул лeжбeрaр, гъaттa къушaрни квaз aкъвaн мeгърибaн, aкъвaн сeкив тир хъи, нa лугъуди, икъвaн чIaвaлди aбур сa куънини инжиклу aвурбур туш, aбурухъ чпин кeспидилaй гъeйри, сa дeрдини хъaйиди туш, я и дeрeдaни сa гъaрaй-эвeр, сa къaл-къиж, сa ягъун-къиникъни хъaнaч.

Зурбa гурaрин кIарaр хъиз, сaд-сaдaн къилeл aлaй никIерикaй ибaрaт хъaнвaй мeзрeдa дишeгълийри эчIeл эчIeзвa. ГъвeчIи никIe aвaй къвe дишeгълиди мaни бaшлaмишнa:

*Дaгъустaндин къaкъaн дaгълaр,
Къaкъaн дaгълaр мaд къaкъaн хъуй.
Гилa дуънe гъуърият я,
Чи уъздeнрин рикIeр шaд хъуй...*

Винидихъ гaлaй чIeхи никIe эчIeл эчIeзвaй дишeгълийрин къa-лин дeстeдикaй сaдa гъaрaйнa:

— Куън гъуъриятдикaй мaнияр туькIуърдaй чкaдaл aтaнвaч. Къвe тIуб aлaй чкaдaл пуд тIуб эциг!

ГъвeчIи никIe aвaйбур кис хъaнa. Aбурукaй чIeхидa, рaгъмeтлу Aгъмeдaн пaб Сeлимaтa, вичин къeлитIдин гaдaдин, Aлимaн, сусaз лaгъaнa:

— Я чaн свaс Пeрнисe, чaвaй мaнини лугъуз тaхъaйлa, мaд и гъуъриятдикaй хъaнa вучзaвaйди тир?! И нeбгeтрин рушaрив гвaй гъeрбeр-зeрбeр aку?

— Я гъа, — бейкеф хъанвай ванцелди жаваб гана жегъил ди-шегълиди.—
Абур пехъи хъанва, диде, вилерал пи акъалтнава...

— Самсам хтурай, ада кицлериз чпин демек къалурда, —ви-клегъдиз
лагъана къариди. —Къегъалар къена, чакай амукъна вуч-завайди тир?!—
Селимат къари, къацан юкъвал ацукъна, кватна, у-гъу ацалтна, шехъна. Сусан
вилерни накъварай ацлана. Абурун вилерикайни душманри яна къейи Алим
ва, хчин дерт эхиз тахъана, рик1 пад хъайи Сфи-эфенди карагзавай. Бубани
хва кечмиш хъана пуд йис алатнавайтлани, сусанни къаридин вилелай нагъв
кими жезвачир.

— Бес я, чан диде, душманриз чи ажузвал такурай,— минетзава
Перниседи.

— Самсам, хкведа. Аслан акурла, къуър хъуьтуьл жедайвал, кевни и
дамахар гумукъдач... Чун ахпа куь гъалдиз килигда, киф атлай вахар,—
Селимата яру хъанвай вилер фитедин пип1елди ми-хъи хъууна.

Ч1ехи ник1е къал алаз рахунрин, къургъар гунин ванер артух хъана,
гъвечли ник1е авайбуру, къил чиле туна, к1валахзава. Перниседивай мад эх
жезмач, ам ргазва, жаваб гуз к1анз, къил хкаж-зава. Селимата ам секинарзава:

—Беглерин тулайрихъ галаз къил къун четин я, чан бала. Абур пехъи
хъанва. Чпин эхир пехир жезвайди чизва. Садбур Туъркиядиз катзава... Шура
гъукуматдихъ галаз гъуьжет тахъай-ла, чалай къисас къачузва. Рахурай, кваз
къамир... Яваш, Самсам хкведа!

— Заз чизва, диде, вуна зун тухтатмишзава. Вун гъахъ я... Чун куьмексуз
яз амач эхир! Дербентдиз яру къушун атанва!

— Яру аскерриз аллагъди нуьсрет гурай, чан бала. Эч1ел эч1-езвай ник1е
дишегълийар дяве хъуналди туьк1уьзвай зат1? авач. Гъавая чна чи къилиз т1ал
акъуд тийин... Алимни Сфи-эфенди къейидалай къулухъ зак къурху акатнава,
бала... Закай амайди са акунар алай к1елед гапур я.

Рагъ Ч1ехи вац1ал хъфейла, ник1ера авай дишегълийри к1ва-лах
акъвазарна, к1ват1 хъанвай эч1елрикай шелеяр хъийиз башла-мишна. Са зур
сятдилай хуьруьхъ хъфизвай рекъер, жигъирар к1ула шелеяр авай
дишегълийрай ацлана; абур, ц1иргъер-ц1иргъер жез, хуьруьхъди ахмиш
хъана.

Рагъ Шалбуз дагъдин шиш куклушдин кьулухъ чуьнуьх хъана, дагъдин чиник серин акатна. Гуьнедал алай зурба хуьр кьуд па-тахъай члижер алтлушзавай куьнуьдиз ухшар я. Гурмагърай туп-туп гумар акъатна: кайванияр кьуларив ахгатзава.

Селимат къари свасни галаз кивалив ахгакъна. Шелеяр гъаят-дал вегъена, гъекъ авахъзавай чинар пекиналди михъна, чим акъатнавай векьер, эклиана, абур чпин михъивилерив эгечина.

Айвандал Муталиб ацукънавай. Ада гъвечли стхадиз ктабдай са вуч ятлани клелзавай. «Вичин рагъметлу буба хътин акьулрин киватл я»,— фикирзава Муталибакай Селимата.

Бадени, диде хтайла, аялриз шад хъана, абур тадиз гъаятдиз эвичина, никляй хканвай къевин къачлар! тлуьнив эгечина.

— Я чан баде, вавай эчел эчез хъанани?— жузуна Муталиба,

— За, чан бала, эчел эчезвай амаларна,; кивалах авурди вн диде я. Завай ам текдиз ракуьриз хъанач... Садра чун кайиди я, —Селиматан фикирда Алиман сифте1 сусал беглерин гъилибанри гъайи мусибат авай.

— Баде! Са хъсан хабар ава!— шаддиз лагъана Муталиба.

— Вуч хабар я? Фад лагъ, чан зи кард!

—Самсам тха хквезва! Вичин яру аскерарни галаз!

— Ваз ни лагъана, чан хва? Белки, —Пернисе хияллу хъана.

— Нуфтали халуди лагъана.

— Уста Нуфталиди лагъанатла, керчек я,—тестикъарна Селимата.—Свас, за ваз никле вуч лагъанай?—адак лувар акатна. — Гъуьриятдикай чна манияр къедлай кьулухъ хълагъзамайди я. Бес!—кьулухъ са вил яна, къариди хиялдай девлетлуйрин папар негъ авуна.

Къаридин хиялар яргъариз фена: цлуд-цлувад касдикай ибарат, суфрадик са кап гьалал фу квай, кивалихъ мугъман-итим галай, хуьре хатур-гъуьрмет авай хзан акваз-акваз варани-зара хъана, хзандин са пай вахтсуз' суруз фена, муькуь пайни—са кап фан гъарайдиз Бакудизни Тахтакентдиз акъатна... «И вири мусибатар чи кьилел вучиз атана? Вучиз лагъайтла я рагъметлу Сфи-эфен-дидиз, я зи рагъметлу къужадиз, я чи рухвайриз беглерин вилик кьил

агъузиз, абурун юлдаш жез к1ан хъанач... Чаз гъамиша чи уьзденвал багъа хъана...»

Шад хабар —Самсам хкезва!—вири хуьруьз чк1ана.

2.

Жуьмя миск1индин вилик квай ч1ехи ким, базардин юкьуз хъиз, инсанрай ац1узва. Къуьнерихъ ч1улав магьутдин чухва вегьенвай уста Нуфтали, рик1ик шадвал, к1вачерик звар кваз, инихъ-анихъ къекъвезва. Лекьрен вилер уьзденрал алк1изва, рик1ай вич-вичихъ галаз рахазва: «Аллагьдин рик1елайни алатнавай, дуьньядикай хабар авачир авам лежберрин хуьр ик1 дегиш жеда лагъана ни фикирнавай? Садани, стха, садани. Гила килиг ман. Ша лугьуз ракъурай чавуш фена| агакънавач, вири кимихъ ахмиш жезва...

Самсама лагъайвал, чи дагълари, чи хуьрери Урусатдихъ, Баку-дихъ, Тифлидихъ галаз санал нефес къачузва. Бес, бес! Вири гьерекатар халкъдин эрзиман тир патахъ элкьвенва. Вири, вири. Тарихдин чархни!»

Исятда уста Нуфталиди^ жемятдиз шад хабар гун—Советрин власть тестикъ хъайиди малумарун ва хуьруьн гележегдикай суьгьбетарун лазим я.

«Квелай башламишин? Зак къе теспачавал ква ман. Ша, за ик1 лугьун: «Жемят! Эхиримжи пуд йисуз чи хуьр, чи Самур дере, чи Дагъустан, Кавказ ва Урусат хъиз, ц1ай къуна кузвай. Эхъ, эхъ' етхаяр, кузвай. Агъзур йисара зулумни зиллет эхна, агъзур йисара женг ч1угуна, агъзур йисара умудлу яз гуьзлемишна, кесибсиниф-риз: лежберризни фялейриз жагъай бахт-гъуьрият, яни азадвал, мулкударрини хузаинри, пачагьдин къушунрини са гьинай ят1ани атай чапхунчийри къахкъудзавай. Дагъустандин дар дерейризни, лекьерин мукар; хьтин хуьрериз яргьи винтовкаяр гвай деникин- чиярни, яру кук1вар-фесер алай туьркерни, къацу пайдахар гвай динэглиярни, ери-бине малум тушир тарашчийр гъахъиз экъеч1-завай. Вучиз? Вучиз лагъайт1а,; абуруз чун чпин лук1ар хъана к1анзавай. Амма алакьнач.

Вучиз алакьнач?! Вучиз лагъайт1а, стхаяр, Ленинан партиядин вафалу векилар—большевикар къиле акъвазнавай яракьлу дес-теяр, абуруз куьмек гузвай фялеярни лежберар, яру партизанар женгиниз къарагъна. Абурук чунни квай. Чун гзаф хъана. Жемят сад хъайила, шариат катда лугьудайвал, туп-тфенг гваз чал атай душманарни к1еве гьатиз башламишна.

Эхирни... Чан 1920-йис... Дагъустандин большевикрин куь-мекдиз Ленина ракъурай Х1-Армия атана. Чпин гьиле авай Темир-Хан-Шура, Порт-

Петровск, Дербент шегъерар ва хуърер са-сад таз, душманар Бакудихъ катна...»

Нуфталиди къуд патаз вил вегъена: пуд йисуз йикъан къарай, йифен ахвар квахънавай лежберар, гап1ал-гап1ал хъана, хуъруьн-к1валин суьгъбетрик квай.

Миск1индин гурариз хкаж хъана, Нуфталиди уьгъуь яна. Ки-мин майдан яваш-яваш, яд иличай хъиз, секин , хъана. Хуъруьн ревкомдин председателди лежберриз Урусатда, Кавказда ва Да-гъустанда авай гьаларикай суьгъбет авуна, эхирдай лагъана:

— Жемят! Октябрдин инкъилаб, ц1ийи уьмуьр гьамишалугъ, мад са рахун-луьк1уьнни галачиз, гъалиб хъана! Гьуьрият тестикъ хъана! Гьуьрият! Мубаракрай, жемят!

Фадлай гуьзлемишзавай хабар агакъай муграгъвийри сада-садаз муштулухар гузва, шад хабар мубаракзава, гъилер юзурзава, шадвилин гьараярзава, цавуз тфенгар язава.

— Яшамишрай балшавикар!

— Яшамишрай Советрин Дагъустан!

— Яшамишрай Ленин! Уста Нуфталиди давамарна:

— Дербентдиз Яру къушун атанва! Инглисарни туьрквер, шал-вардин тарт гъиле къуна, катзава! Чи хуъруьз яру аскерар галаз Сфи-эфендидин хтул Самсам хквезва!-

— Яшамишрай чи Самсам!

Амма и шадвилерик вири муграгъвийри иштиракзавачир: сад-бур туьркверихъ галаз дагъларай яна къибле патахъ катна, садбур ясда гьатнава, садбурни, чпин къалбикъара чуьнуьхиз, сирлу къайгъуйрик ква.

...Чил-къав халичайрай ац1анвай ч1ехи к1вале гъвеч1и буйдин яшлу итим, гъилерни далудихъ къуна, инихъ-анихъ туьнтдиз къекъвезва. Ам, и дуьньядин дерт-хажалат гвайди хъиз, вич-ви-чикди ван акъалтна рахазва:

— Агъ, Мирим-бег, Мирим-бег! Яраб ви бегвал ик1 къакъатда жал?! Яраб бегдин тебин ик1 авара жеда жал? Яраб гьа ик1 и гуьлуьшан дуьньядин чин к1аник жеда жал? Хьун лазим туш. Ваъ! Чун гзаф ава. Чахъ къуватни гзаф ава. Инглисрини, туьркверини чк тереф хуьзва. Абур -элкъвена хкведа... Чун

меслят хъайивал, Китин дагъдин клане къуватар клватІна кланда. Хъсан хевлет пурч я. Ахпа! —Ада гъутар агажна, цавуз хкажна, абур юзурна.

Мирим-бег са къатда клвале къекъвезва: ам,¹ къефесда тунвай перленг хъиз, ажугълу ва секинсуз я, къутми хъанва. Вил раклa-рал ала.

Эхир жегъил нуькер хтана.

— За вири ксариз хабар гана, бег вун сагърай! — виклегъдиз хабар гана нуькерди.

— За ваз лагъанай, Нусут1. Инсанар алай чкадал заз Мирим халу лагъ, кас-мас алачир чкадал —Мирим-бег. Хабар къур кас хъайит1а, Насруллагъ, вун зи хтул я, нуькер туш. За ваз ви зегъ-метдин гъакъини гуда. Маса шандакъармир! Ваз ван хъанани?— Нуькерди къил эяна.—Са артухан гафни! Мез сарарик хуьх! Мад ваз зун чизвайди я. Гила экъеч1, фена смаварра ц1ай хъия, къуь-рен иви хътин чаяр гъазура, са къил шекерни кук1вара.

«Агъ, къиргъарамбаши, гила закай чара кланзава»,—фикирна, Насруллагъ клвалей экъеч1на.

Мирим-бег хиялри тухвана: «Сфи-эфендидин тухум чна яваш-яваш къирмишзава. Алим, киц1 хъиз, къена. Эхир ч1ехи киц1ни вац1у тухвана. Сфиди чи ивиар гзаф ч1урна. Гъуьлягъдин мез гвай манафикъ тир.; Эхир ам чи чандилай алатна... Гила нубат

Самсаманди я. Ам иниз хтурай... Гъилер галамачир Нуфталидивай чи вилик пад къаз жедач...»

Зурба хъипи самоварра ц1ай хъийизвай, гумади вилер кузвай Насруллагъни фикирри тухузва, рик1ик къалабулук ква. Вилери-кай Октябрдин инкъилаб гъалиб хъайи йисуз Муг-Рагъ хуьруьн девлетлуйри ревкомдин членар клват1 хъанвай клвализ ц1ай ягъай-вал, Алимни Камал душманрин гуьллеяр галукъна къейивал, Нуфтали гъилер кана амуькбайвал каразава. Адак зурзун акатна. Бегдиз дакланвал авурт1а, вичин гъедни ак1идайди : чир хъана. «За зи къилиз са чара гъик1 акван? И нахадин саракай хкатун четин я...»

Куьчедихъай рахунрин ванер акъатна.

— Мирим-бег, мугъманар атана,—хабар гана нуькерди.

— Ша лагъ, —Мирима вичин валчагъ туьк1уьр хъууна, къар-мукъ бармак са патал эцигна. И арада ракларай сифте мугъман-дин къил пайда хъана.— Ша, ша, гъуьрметлу мугъманар!—иесиди халичайрал ацукъдай чкаяр къалурна.

Вад касни ацукъна, секин хъайила, Мирим-бегди, гъилер къаз, хуш-беш авуна, абурувай кеф-гъал хабар къуна. Ахпа мугъманрин адетдин суалриз савда патал жавабар гана, лагъана:

— Шагъмар, чан хва, суьгъбет къалин хъун патал, чаз суфра-дал ягълу хуьрек кланда. Ваз чизва, чаз гила нуькерар къадай ихтияр амач. Заз куьмекарзавай са хтул ава, адалайни вири клва-лахар авуна алакъзавач. Вуна фена са лапаг тук1ваз, ам алажиз, са хъсан къавурма ийиз куьмек це.

Гъяркъуь къуьнер алай жегъил итим гъасятда къарагъна, «бел-ли, бег» лагъана, къежел экъеч1на.

Мирим-бег мад сефер вичин мугъманриз дикъетдивди килигна: инал анжах ихтибарлу ксар—хуьруьн девлетлуяр ва фекъи-фахра алай. Клвалин иесиди сирлу ванцелди лагъана:

— И суьгъбет за квез авунал куьн са зерени тажуб жемир, Шагъмар чи итим я, анжах, гъикъван лагъайт1ани, кесибрикай я. Ам чаз герек' къведа, къени герек ава. Ахътинбур чна мадни жа-гъурна кланда. Амма и заз ийиз кланзавай суьгъбет нел хъайит1а-ни ихтибар жедайди туш,—вирида кисна яб гуз акурла, Миримак ашкъи акатна: гъамиша адан мурад вичиз инсанри ик1 яб гун тир. —Исятда къача-къучдин, мусурманар т1имил, кафирарни иблисар гзаф хъанвай вахт я. Цларикни япар хъун мумкин я... Накъ зун, Ахцегъиз фида лагъана, Китин дагъдин клане авай Мурсал хан-дин куьгъне къазмадал фенвай. Аниз Куьре магъалдай, Самур магъалдай, Рутулай, Къурагъай, Табасарандай камаллу итимар клват1 хъанвай. Чун клват1навайдини рагъметлу Фетали-хандин ирссагъиб, адан стхадин хва Гъажи-Мегъамед-хан тир. Ада чаз, вичин сирдашриз, ик1 лагъана: «Дяве ч1угуна, ч1угуна, балшави-кар къуватсуз хъанва, лап ажуз хъанва. Яру къушун элкъвена хъфидайди я. Чун женгиниз гъазур хъана кланда. Чаз туьркерин начагъди, инглисри куьмек гуда. Абур мукъвара элкъвена хкве-да... Ихътин женгер Дагъустандин маса магъалрани, Азербайжан-дани башламиш жеда. Чун къулухъ акъвазна виже къведач... Гъа-зур хъухъ».

Женгиниз экъеч1дай вахт абуру чаз къилди хабар гуда. Чи ихтиярда тахминан са варз ама. Чи накъвадиз, чи девлетдиз не-т1ешри клур гун, чун ик1 вара-зара авун чна эхдач!

Эгер, гъурметлу беглер ва эфендияр, квез куь гележег масан ят1а, эгер квез квекай кафирар, къара кесибар' хъана к1анзавач-т1а, женгиниз гъазур хъухъ: яракъ гъиле къуна, дяведиз физ же-дай итимар жагъура, абур вердишара, са куьнин гъайифни къве-мир... Къе куьне харждай виш манатдин чкадал пака агъзур ма-нат хкведа...

Шагъмар, гъиле къавурма авай къажгъанни къуна, к1вализ хтайла, вири суьгъбетар куьтягъ хъанвай, секиндивиз чаяр хъвазвай. Вафалу гъилибандин хатур амукъ тавун патал, Мирима лагъана:

— Шагъмар, чан хва, вун зи ихтибарлу ксарикай сад я. Вуна жуван гъилералди ваз девлет, гъурмет къазанмишнава. Са низ ят1ани гила вун мад кесибрин жергедиз хъивегъиз к1анзава,—и гафари къучидин дамарар т1арамарна. — Тади къачумир. Чна акъуллудаказ гъерекатна к1анда.; Камаллу инсанри чаз женгиниз гъазур хъун теклифзава,—иесиди Шагъмар куьрелди вичин мет-лебдин гъавурда туна — Идалайни гъейри, чна вун хуьруьн кав-хавилиз къалурда. Им еке дережа я. Амма чир хъухъ: хуьруьн жемят пата\л, округда авайбур патал вун кесиб я гъа. Тахъайт1а абуру вахъихтибар ийидач. Чи арада вун, чун хътин, девлетлу я. Вуна ак1 к1Гвалахна к1анда хъи, Шура гъукуматдин са карни къи-лиз акъат тийин. И суьгъбетар чна са шумурда авурбур я. Вун гъавурда авазва... Чна абурун шалтадивиз т1вал яда, Шагъмар! Акъуллудаказ т1вал яда.

— Шагъмар пагъливандин т1вар я,— лагъана мугъманрикай сада.

— Чи Шагъмарни пагъливан я, адан къаншардивиз ирид итим-дивайни, ирид гуругъдивайни экъеч1 жедайди туш. Куьн адан къуь-нериз килиг, пуд юк1 ала,—дамахдивди лагъана Мирима.—Гъамиша к1вач уьзенгда авай игит я.

3.

X1-Армиядин балк1анрал алай дестеяр, яру пайдахар цавуз хкажна, Дагъларин уьлкведин дерейриз, хуьрериз гъахъзава; чап-хунчи «иесияр», алайди алайвал туна, катзава.

Са десте Самур вац1ун дугунай винелди, дуьшуьш хъайи хуь-рера Совет власть тесикъар хъийиз, яргъай лацу сирихар¹ галаз аквазвай дагъларихъди еримеш жезва. Адан къиле ч1улав спелар квай, лацу як1арин, жегъил комиссар, Мут1алибов Самсам, акъ-вазнава. Адаз пеле яру гъед авай чал бармак, маузер, хуралай куьрсарнавай дурбуяр серес къазва.

Гилийрин цуьк акъуднава» багълара, яру аскерри ял язавай чкадал, Самсам, пинид таран хел къуна, вилер Шалбуз дагъдин рап-рап гузвай куклушдал алаз, хиялри тухвана.

Сфи-бубани Алим дах кьейидакай адаз хабар ава. Амма кьени хуьруьз хъфиз, хзанриз сабур гуз, бадедин гардан къаз хъанвач. Свасни аял Бакуда ава. Абурун гьални гьик1 ят1а, тамамдиз чиз-вач. Къамкъаман гафарай (ам гила тахта заводдин халис «хуза-ин» я), Бакуда авайбурни сагъ-саламат я, Муг-Рагъа авайбурни, Къамкъамакай пуд хзандин къил, гишиндаз фу, къанихдаз яд, къец1илдаз партал гудай аманеви хъанва. Жегъил командирдин плузаррикай хъвер фена: «Къамкъам хузаин яз ажеб/кар хъана, тахайт1а, адан акъакъдачир».

-Армиядин десте кършиламишиз, Вегьрен т1улдл Муг-Рагъ хуьруьн жемят к1ват1 хъанва.

— Самсам хквезва!—сада-садаз шад хабар гузва инсанри. Яру партизанарни жегъилар, балк1анрал акъахна, Ч1ехи вац1ал

алай муькъуьн къилиз фенва. Инсанрин вил рекъел ала. Вирида-лайни гзаф тади Селимат бадедикни Мут1алибак ква.

Тепедикай баплахрин раварик яру ц1ирхер квай атлуяр-парти-занар, ахпа к1вачер къакъан балк1анрал алай яру аскерар хкатна, Инсанар гьейран хъанва, абур дикъетдивди яру аскеррал алай парчадин шишк1ук1| бармакриз, абурун пелерал алк1урнавай вад пип1ен яру гьетериз, жидаяр алай яргъи винтовкайриз килигзава.

Партизанринни аскеррин арадай чал бармак алай командир хкатпа аквазва. Ам Самсам тирди чир хъайила, инсанрай шадви-лин гъараяр акъатна:

— Самсам я! Сам-сам!!

—Чи Самсам яшамишрай!

Халкъ виликди, сел хъиз, ахмиш хъана. Хтулдин хъуьч1уькай къунвай Селимат баде гуьгъуьна амуькна, ада вичи-вичикди лу-гъузва: «Чан зи Самсам, ви дережа мадни гъуьндуйр хъуй! Чан зи Самсам... Зи вилериз ихътин югъни аквада къван... Я аллагъ, я ребби! Вун зи Самсамаз куьмек! Чан зи Самсам... Ви ч1ехи буба Сфидиз хъиз, жемятди вазни икрамзава. Чан зи Самсам, ви к1ва-чихъди чи хуьруьз-к1вализ рагъ атурай, я аллагъ...»

Самсам багъри инсанрин сих гьалкъада гьатна. Са легъезеда Яру къушундин комиссар¹ вичин жемьтдиз, жемьтни адалатлу хциз килигна. Декъикъадин секинвилакай менфят къачуна, Сам-сама, уьзенгра к1вачер ат1умарна, пурарилай хкаж хъана, вири жемьтдал вилер алаз, гъарайна, шаддиз салам гана:

Салам-алейкум, гъуьрметлу жемьт! Квез пакаман хийирар!

Мад Самсамавай рахаз хъхъанач: инсанрин шад гъарайрин ва-нерай вири дере ац1ана. Балк1андилай эвич1на, Самсам хайи же-мятдин къужахриз гъахъна.

Самсам хъкз, муграгъвийри яру аскерарни: урусар, украинвияр, татарар, осетинар, гуржияр, азербайжанар ва таниш тушир мил-летрин¹ векиАар хушдиз, хайи рухваяр къван истеклудаказ, къабулна. Уста Нуфтали къужахда къурла, Самсам серсер хъана амукъна: чухвадин къене авайди, ц1айлапанди яна, хел-пут ала-мачир тар хътин, къец1ил беден тир. «Душманри вал гъайиди вуч гьал я, Нуфтали халу?!»—жузуна жегъилди заргардивай. «Гъуь-рият патал, хва, Абидинни Къази-Мегъамед, Алимни Камал хътин къегъалар и дуьньядилай фена. Чпиз рагъмет хъуй, ви чан сагърай, чан хва,—лагъана Нуфталиди.—Зун ик1(къванни амукъна...»

Хуьруьнвийрихъ галаз салам-каламзавай, абурун сан-гъисаб авачир къван суалриз жавабар гузвай Самсаман япара бирдан аял, ч1авалай ширин сес, гъа сесиналди зикирзавай гафар гьатна: «Чан зи Сасмас...» Садлагъана къил хкажна килигайт1а, инсанрин сих жергейрив баде, Селимат баде, агатзавай: чин бириш-бириш хъанва, яру хъанвай вилерал накъвари ц1арц1ар гузва, зурзазвай вили п1узарри «Чан зи Самсам» гафар эзберзава.

— Баде!—Самсам виликди сухулмиш хъана.

4.

Уста Нуфталидик тади ква, адаз папан гъерекатар бегенмиш жезвач, гъавиляй, хци сесиналди лугъузва:

—Эрч1и к1вачин къвет1ел са т1имил ял хъая, къари,—ам ви-чин к1вачел гамишдин табагънавай лидин шаламар алук1завай юлдашдин экъис хъанвай къуьнериз, дам-дам хъанвай гъилериз килигзава. —К1вачел алайбур мягъкем хъайила, заз жув яргъа балк1андал акъахай хъиз жеда.

— Вак гъамиша къалабулух вучиз квайди я?—кайвани гъуь-луьн амалрал рази туш.—Вун ц1увад йиса авай жегъил туш гъа!

— Яваш рахадайди, яваш къекъведайди, къари, бегъем итим туш, гъаклан пиле я. Зак тахъай тади бес ник хъуй? Къе округдай чи хуьруьз векил атун лазим я.

— Хийир-хабар?

—Хийир я, шийирдин хэбарар куьтягъ хъана, къари. Къе хуьруьн Совет хкъадайвал я.1 Мад ревкомар амуькдач, вучиз лагъай-т1а, дяве, къл-къиж амач, дуьнья секин я. рагъметлу Сфи-эфендиди лагъайвал, гила чи) муказ рагъ аватна, яни?

— Эхъ, къари.

Къуьнерихъ ч1улав магъутдин черкес чухва вегъез туна, Нуф-тали шаддиз куьчедиз экъеч1на. Гъенерал, кимерал алай уьзден-риз саламар гуз, кефер-гъалар хабар къаз, ам Камалан чайхана-дихъ физва. Вилер, хуьре къекъвсзва, рик1ай веревирдарзава; «Гъуьрият... Зурба зат1 я, гъуьрият! Гила инсанривай, къачагъ-къучугъдикай къурху авачиз, чуьлдиз, патал хуьрсриз, шегъерриз физ-хквез жсзва. Чебни, гатфарин ч1урал экъеч1завай цуьквер хъиз, акваз-акваз фараш жезва... Ц1ийи девир я, ц1ийи девир!»

Ц1ийи девирдихъ галаз Муг-Рагъиз ц1ийи къайдаяр, ц1ийи гафар, ц1ийи къануарни атана: кавхадиз председатель, къазидиз судья, катибдиз секретарь лугъуз башламишнавай.

Муг-Рагъ хуьруьн вири месэлаяр ревкомдин председатель уста Нуфталиди ва лежберии комитетди гъялзавай. Округда къве дуванхана хъанвай: | советрин суд ва шариатдин суд. Фекъидин гъйлени, внчин кап1 авунлай гъейри, маса ихтиярар амачир.

Инсанривай ц1ийи-ц1ийи гафар, т1варар лугъуз жезвачир: абур какахъзавай.

Округдай атай векилди Вегърен т1улал хуьруьн жемят к1ват1из туна. Уста Нуфталиди лагъана:

- Жемят! Яб це!—майдан яваш-яваш секин хъана. —Къе чаз округдай векил атанва. Юлдаш Алиев Гъамид. Бакудин фяле си-нифдикай я. Адаз квехъ галаз са суьгъбетиз к1анзава.

Халкъдин виликяргъи буйдин, жегъил, кьилел буденовка — нишк1ук1 бап1ах алай итим экъеч1на. Кьилеллайди хт1унна, ада " ^У^ванцелди лагъана: гъуьрметлу муграгъвияр! Чаз къе куь хуьруьн Совет хкъаззава,—Алиев

мукбуфдивди инсанриз килигна: сад-къвед ачиз, жемят адан гафарин гъавурда акъунвачир.1 —Ц1ийи дерек ^{ИХ}р юлдашаР. Ц1нийи идараяр, ц1ийи къуллугъарии хьун ге-я. Совет—им хуьруьн кьил, кьилин идара я. Ам гъар магъледин векилрикай, яни депутатрикай, ибарат жеда. Советдин кьиле председатель жеда. Исятда куь хуьруьн месэлаяр ревкомди гъял-зава. Гила чца Совет хкъада. Шура гъукуматдин кьанунралди, — векил халкъ гъавурда акъадай ч1алалди рахаз алахъзавай, —Со-вет гъар сад-къве йисалай ц1ийи кьилелай хкъагда. Куьне заз лайихлу кнсанрин т1варар лагъ, чна абур сесерал эцигда: разибуру туп1ар хкъагда...

— Гъак1 лагъ ман, хзан сагъ хъайидан хва, —яшлу лежберди-лай дерин нефес алахъна. —Са куьнни гъавурда акъан тийиз, лап чан нерин хилез атана хьи. Ви муьгъуб вуч ят1а, гила чаз чир-хъана, хва.

Инсанри гъарда вичихъ тир гаф лагъана, векилдив хейлин суа-ларни вугана. Эхир майдан секин хъайила, округдин векил сечкий-рив эгеч1на.

— Куь хуьре шумуд магъле ава?—векилди вичин тумаладин чантадай чар ва къелемдаш акъудна, инсанриз яб гуз, магълейрин т1варар: Агъа, Юкъван, Къилихъ, Салахъ, Варар, Ягъвар ва Ра-т1ар кхъена.

— Дуьз, куь хуьре вири ирид магъле ава. Гила, юлдашар, эвел фикир ая, ахпа гъар магъледай са лайихлу, кесибрин терефдал алай касдин, куь вскилдин, т1вар яхъ. Адан бармакдиз кьимет гумир, акъулдиз кьимет це. Бармакда звар авайдан кьиле гар жеда,—вирида хъверна.—Агъа магъледай вуж хъуй?—жузуна ве-килди.

Вири фикиррик акатна: садбуруп плузарар юзазва, садбуру туп1ар къатзава.

— Уста Иуфтали!—гъарайна эхир са лежберди.

— Жедани?—жузуна векилди.

— Жеда, —кънл эяна агъсакъалри.

— Разибуру туп1ар хкъажа,—теклифна векилди. Вирида туп1ар хкъажна.

— Аксибур авани? Авач,1 —тестикъарна векилди.—Уста Нуф-тали Советдиз хкъагдайди гъисабзава, —малумарна ада.

— Юкъван магъледай? Мад вири фикиррик акатна.

— Шагмар!—гъарайна Насруллагъа.

— Жедани?

— Жедач!—къет1ивилелди инкарна Нуфталиди.

— Вучиз?—жузуна векилди.

— Ам девлетлуйрин гъилибан я. Хпен хам алул1навай жанавур я,— лагъана Нуфталиди.

— Чарадан сурални пехил инсан я,—вичин гаф кутуна Деври-шалиди.

— Жеда!— лагъана са шумуд касди санлай.

— Вучиз жедач? Чаз гъам к1анда! Шагъмар лап хъсан кас я. Пад-къерех акунвай итим я!—гъарайна Юкъван магъледай са шу-муд касди.—Кесиб я!

«Гъазур хъана атанвайбур я»,— фикирна Нуфталиди. Адаз алай чкадилай аквазва: Шагъмар секинзава. Секинвал тапанди я, къеняй ам ргазва, исятда тапанчияр акъудна Нуфталидал, округ-дин векилдал тепилмиш жез гъазур я. Амма...

— Шагъмар кесиб туш!—тестикъарна агъсакъалри.

— Жедач!—Нуфтали к1вачел къарагъна, къуд патахъ килигна, ахцукъна.

— Жедач!—ат1ана векилди,—Вучиз лагъайт1а, Совет власть кесибрин власть я. Ван хъанани?! Масадан т1вар яхъ!

Амма девлетлуйрин, абурун гъилибанрин гъарай-эвер яваш хъанач. Эхир Алиева лагъана:

— Заз и собрание тухуз манийвалзавай ксар заСоветрин власт-диз акси инсанар яз гъисабда,—и гафари шулугъчийриз эсерна, абур са бубат секин хъана.

— Заз рахаз к1анзава! — гъарайна Магъмуд-эфендидин хва Манафа.— Шагъмар, стхаяр, лап къара кесиб я. Накъ-къе къве хебни са яц хъанва лугъуз, ам девлетлу яни бес?! Ваъ, Гъавиляй Шагъмар Советдиз хкъгъуниз лайихлу я. К1анибур—вад, дак1ан-бур къад хъуниз килигун дуъз туш. Чи магъледин векил чнахкъа-зава. Чаз Шагъмар к1анда!

Эхир округдин векилди вичин дафтарда Шагъмаран т1варни кхъена, сесер гана, ам Советдин депутатвиле хкъака. «Гила вуна, стха, душмандихъ галаз к1валаха... Къвалак гъулягъ квай гъисаб жеда»,—фикирна уста Нуфталиди.

— Гила¹, жемят,—лагъана векилди эхирдай,—чна хуьруьн Советдин председатель хкяда. Инал т1варар кьур ирид касдикай квеа куь хуьруьн Советдин председатель, куь хуьруьн кьил, вуж хъана. к1анзава? Гьадан т1вар яхъ. Ахпа чна ам сесерал вегьеда.

Инсанар чеб-чпиз тамашна.

— Чи хуьруьн кавха... — башламишна Девришалиди.

— Кавха ваъ, Советдин пирсидатил,—туьк1уьр хьувуна сада,,

— Лап гьак1 хьуй. Чи Советдин пирсидатил уста Нуфтали хьуй, чан стхаяр.

— Жемят, гьилер кумачир за гьик1 к1валахда?! Зи т1вар кьа-миру залай алакьдач!—алай чкадилай лагъана уста Нуфталиди..

— Вавай заргарвал хьижезмач, кавхавал ая!—лагъана инсан-ри.— Чаз вун к1анда!

— Савадлу яни?—жузуна векилди.

— Эхъ.

— Балшавикни я!—гьарайна сада.

— Мад гьихьтин теклиф ава? Квевай кьвед-пуд касдин т1варар кьаз жеда. Сесерал вегьейла, низ гзаф сесер хьайит1а, гьам чна председателвиле хкяда,—гьавурда туна векилди.—Мад?

— Шагьмар!—теклифна Манафа.

— Эмин, Эмин, Мегьамед-Эмин хъана хьи!—хьел атана уьз-денриз.

— Ам герек туш чаз!—гьарайна лежберри.—Шагьмар беглерин тум я! Инал лагъай кьван гафар бес хъаначни?!

Векил гьавурда акьуна. Инсанрин наразивал акурла, ада фикир-на: «Депутатвизни ам чна нагьакъ хкягъайди я. Акваз-акваз гьалат1 хъана. Ик1 чна хуьруьн Совет девлетлуйрин гьиле твада гьа!»

— Жедач!—малумарна векилди.

— Вучиз? Ам лап кутугай итим я. Кесиб синифдикай я! Вучиз?! —мад девлетлуйри, абурун гьилибанри, Шагьмаран мукьва-кьи-лийри кьал кьачуна: абурду округдин векил наши я лагъана фикирнавай.

— Жемят! Инал лагъайвал, , Советдин председателвилеиз ва адан секретарвилеиз, яни катибвилеиз, чна большевикар, намус ми-хьи кесибар, ахпани урус ва туьрк ч1аларалди савадлу ксар хкяна к1анда. Шагмар ихьтин кас туш! Рахунар акъвазра!

Вири рази хъана: садбур—к1анз, садбурни—дак1анз.

Мад теклифар хъанач. Советдин председателвиле Рустамов Нуфтали, адан секретарвиле Мегъамедов Мурсал хкяна.

Советдин председатель, депутаттар ва округдин векил, лазим тир суьгьбетар ийиз, Камалан чайханадиз фена:> виликан Муг-Рагъпара участок авай к1вал чк1анвай, маса ацукъдай къулай чка авачир.

— Сифте нубатда, юлдаш Рустамов, —лагъана векилдц Нуф-талидиз,— вунани ви депутатри жемятдин куьмекдалди хуьруьн Совет патал са хъсан дарамат эцигна к1анда...

5.

Уста Нуфталини Самсам и сеферни, бубани хва хъиз, гуьруьш-миш хъана. Анжах Нуфталидивай жегьил къужахламишиз, адан далудиз кап ягъиз жезвач, ада анжах ара-бир явашдиз къуьн гелязава. УстаНуфтали къегзаф шадзава, амгерен-герен Самсамаз к1вачелай килелди тамашзава: адан дуст Алиман хцикай, Сам-самакай, ихьтин камаллу, адалатлу инсан, большевик, революцио-нер, Яру Къушунрин комиссар хъанва.¹ И йикъара ам Самур округдин партиядин комитетдин секретарвиле хкянава.

— Нуфтали халу, вун гьик1 ава? Четин жезвани?—жузунзава къайгъударвилелди Самсама.

— Зун лап хъсанзава,—шаддиз лагъана Нуфталиди. —Вири суьгьбетар к1вале жеда. Ша, ша, илиф!

— Чун, Нуфтали халу, суьгьбетариз агакъда,—яваш-яваш жа-ваб гана Самсама, —Чун гила мукъвал-мукъвал аквада.

— Эхь, эхь, чан хва. Яраб Къамкъам, адан тахта-завут гьик1 ават1а?

— Тахта-завутди к1валахзава... Яру фялеярни галаз Дербентдиз Къазн-Мегъамед халудиз куьмек гуз атайла, куьмекни гуз тахъана,—жегьилдин вилер гъамлу хъана, — Яру Аскердик ка-кахъна, Къамкъам халкъдин душманрин аксина женг ч1угваз амукъна... Гила мад Тахтакентдиз

рахъурнава. Советрин ида-райриз рак-даклар, куьсруь-муьсруь герек я. Къамкъама завут к1вачел ахкъулдна к1анзава, четин месэла я.

— Вуч лагъайт1ани, валайни Къамкъамалай алакьда. Куьн мадни къакъан дережайрив агакьрай, хва! Аферин!—Уста Нуфта-лидиз рик1ивай шад хъана, ада вичин къуьнер юзурна. —Агъ, Сфи-эфенди, Агъмед дайи, Алим амаз к1андай,—гъайиф ч1угуна хуьруьн Советдин председателди.— Курунавайди т1уруни къадай адет я.

— Абуруз и йикъар къисмет хъанач,— жегъилдин сес дегиш хъана.—Ни гуьзлемишнавай...

— Хажалатар ч1угуналди туьхк1уьдай кар амач. Агъсакъалри лугъудайвал, кар кардай фена, яд регъуьн ч1утхвардай... Ша, хва, чна са къас фу нен, са хуп1 Ирид булахрин яд хъван.

— Нуфтали халу, ша, чна эвел зи рагъметлу дуст Камалан чайханада са истикан чай хъван,—теклифна Самсама. —Куь к1вализ —ахпа.

— Ви рик1ел вуч чай акъалтнава? Бакуда вердиш хъайивал яни? Ша, тапана чун чи к1вале ацукьин.

— Чайханадал, Нуфтали халу, вуна Камалан т1вар эцигна ажеб кар хъана. Заз жуван дустунин т1вар алай чка акваз к1анзава.

— Т1вар за эцигайди туш. Ам жемьтди вичи-вичелай гайиди я. Гъелбетда, хъсан кар хъана. Вичин жегъил чан халкъ патал къур-банд авур къегъал гъамиша халкъдин рик1елни аламукъда.

— Эхъ, эхъ!

Субъбетрик кваз Нуфталини Самсам чайханадин гъаятдиз гъахъна. Мугъман къя хъана акъвазна.

— Камалан к1валер инал алайди тирни?!—тажубвилелди жу-зуна Самсама.

— Ваъ.

— Бес чайхана ада вичин к1валера ачухнавачирни?

— Сифтедай эхъ. Ам кечмиш хъайила, чна чайхана иниз хкана, Кар ана авай¹ хьи, хва, а рагъметлудан хзанар инжиклу жезвай. Дерт алай инсанриз

чайханадиз къвезвайбурун рахунар, гъарай-эвер, хъуьруьнар, чуьнгуьр ягъун, ашукъ-машукъди манияр лугъун хуш жезвачир... Абурун чкадал чун алайт1а, чазни хуш жедачир,

— И чайханадални Камалан т1вар алани?

— Эхъ. Им гъа чайхана тир эхир...

Чайханада авай инсанри Самсам хушдиз къабулна: вирида-лайни къулай чкадал ацукъарна, хуш-беш ва жузун-качузун авуна, багъа мугъмандин суьгъбетдихъ яб акална. Самсаман т1алабунал-ди ахпа гаф ашукъдиз гана.

6.

Темир-Хан-Шура.

Самсам, юлдашрин арада аваз, вичиз фадлай таниш, амма гъар сефер тади кваз акур шегъерда къекъвезва. Къадамдин къилиз яру аскерарни партизанар, чинрал хъвер алай дагъвиярни мугъ-манар дуьшуьш жезва. Гуьллейрин хирер хъанвай дараматрини казармайри, миск1инрини килисайри мукъва-накъ алатай къати. женгер рик1ел хкизва.

Самсамалай дерин нефес алахъна. «Женгер... Чна шадвилериз тади къачунай... 20-йисан гад гуьзлемиш тавур хътинди хъанай...»

И гатуз Гьоц1о хуьряй тир Нажмудина вич Дагъустандин имам яз малумарна. Адан яракьлу дестейри Анди ва Гуниб округар къуна, диндин къармахра амай авам халкъ гужуналди большевик-риз акси женгиниз къарагъарна. Тапан имамдиз Англияди, Туьр-кияди ва урус пачагъдин генералри куьмек гузвай.

Дагълара мад ягъун-къиникъ, мал-к1вал тарашун башламиш хъхъана. И мусибатдин вилик пад къун патал Дагъустандин рев-комди, РКП(б)-дин ЦК-Дин Кавказдин¹ бюроди тади серенжемар къабулна. Чкадин къуватар бес тахъун мумкин тир, гъавилай Яру Армиядин частаризни теклифна. Анжах ноябрдиз Яру Аскердин частарини Дагъустандин партизанрин дестейри мятежчийриз ягъу-ыар къуна, душманри элкъуьрна къунвай Гунибни Хунзах къелеяр азад хъувуна.

Зулун эхир алуькзавайт1ани, гъам дагълара, гъамни аранда гъаваяр гъеле умунзамай. Мятежчийрикай азад хъанвай хуьрера лежберар зулун къуьгъверар къарагъарунал, салариз пер ягъунал, ник1ериз фитер тухунал машгъул тир. Ислягъ зегъметдихъ ц1игел хъанвай лежберар, Советрин¹

властдивай чил к1анзавай батракар Яру Аскердин векилриз, партизанриз ва ревкомрин векилриз умудлу яз, чпин мурадар жезмай къван фад къилиз акъатна к1анз, «бес мус?!» лугъузвай хъиз, килигзавай.

Дагълара гъеле ягъунар давам жезмайт1ани, Темир-Хан-Шу-рада шад гьерекатар къиле физвай: шегьерэгълийри к1валерин варарилай яру пайдахар хкажзава, Атлан ва Кафир-Къумух хуь-рер галай патарихъай, къве шегьере къяй, дат1ана яру партизан-рин, дагъвийрин балк1анрал алай, пияда фургъунра ва арабайра авай дестеяр къвезва. Яру партизанри женгинин манияр лугъузва. Вирини шад ва секин я, садакни дяведин къалабулукъ квач. Къун-ши хуьрерин, шегьердин къерехда авай агъалияр абуруз, к1валерин къаварал акъахна, тажубвилелди тамашзава: абуруз мад та-пан имамдин къушунри чпин к1вал-мал тарашиз кич1езва.

Самсамни, Самур округдин векилрин къиле аваз, и суварик атанва. Самур, Куьре ва Къайтагъ-Табасаран округрин делегаци-яр вокзалдик Мирзабег Ахундова къаршиламишна. Шегьерда абур санал къекъвезва.

Куьчечяр, базар алай майдан, ракъун рекъин вокзалдин гъяр-къуь гъаят, мугъманханаяр, гимназиядин ва реальный училищедин дараматар, хамар табагъдай фабрика ва хинжалрин завод мугъ-манрай ац1анва. Къуд пад балк1анар, фйтунар, фургъунар, ара-баяр я. Бармакрин раварик яру ц1ирхер квай, чергес чухваралай, ч1уларикай гапурарни тапанчияр куьрсарнавай дагъвийри, вилера шадвилини ц1елхемар куз, спелрилай т1уб алтадиз, чпи Нажмудин Гоцинскийдин дестейриз къур ягъунрикай дамахдивди суьгъбет- , зава. Дагъвияр, гап1ал-гап1ал хъана, агъзур ч1алалди—къумукъ, авар, дарги, лак, лезги, табасаран, урус—рахазва. Гъар суьгъбет куьтягъ хъайила абуру тар хайи хътин, дагъларай къванерин гъам-барар авахъзавай хътин, хъуьруьнарзава.

Шегьердин дерлекчийриз мажал амач: дагъвийри дамахарзава. 13-ноябрдин алагуьзли югъ нянихъ элкъвена. Дамахарнавай векилар шегьерда виридалайни къакъан ва мешреб алай дарамат-диз, къилин куьчеда авай театр-диз, гъахъзава.

Электрик лампаяр кузвай гуьзел зал делегатрай ац1ана. Сят-дин иридаз ина Дагъустандин халкъарин тадиз к1ват1ай ва къе-т1ен метлеб авай съезд ачух хъана.

Самур округдин делегация вад лагъай жергеда ацукънава. Сам-саман вилер сегънеда яргъи столдихъ галай Дагъустандин ревком-дин членрал, Москвадай атанвай векилрал ала. Адаз Сталин, Орд-жоникидзе, Самурский, www.lezgichal.ru

Коркмасов, Хизроев, Ахундов, Гъабиев... аквазва. Са сят вилик Самсам абурухъ галаз гуьруьшмиш хъанай. Чеб Бакуда таниш хъайивал, чпи тухвай инкъилабдин к1валах, ярар-дустар рик1ел хканай... Агъасиеван т1вар къурла, бармакар-хт1ункай... Самсама съезддал рахазвай машгъур инкъилабчийрин, большевикрин, ленинчийрин гъар са гафуниз дикъетдивди яб гузва, вичин дафтарда са вуч ят1ани кхъизва.

Самсаман эрч1и гъилихъай окружной исполкомдин председа-тель Алиев Гъамид ацукънава. Къведани дикъетдив яб гузва, ла-зим хъайит1а, сада-садан япал са вуч ят1ани кушкушзава, ахпа

къведани къилер элязава.

Гаф РСФСР-дин милли месэлайрин халкъдин комиссар. И. В. Сталиназ гузва лагъайла, залди гурлу капар яна. Трибуна-диз юкъван буйдин, ч1улав спелар квай жегъил итим экъеч1на.. Москвадин векилди РКЦ(б)-дин ЦК-Дин ва Советрин гъукумат-дин тапшуругъдалди Дагъустан къенин йикъалай Советрин авто-номный республика тирди малумарна. Икъван ч1авалди са ихти-ярни авачир пачагъдин Урусатдин мич1ивиле амай п1ип1, садан рик1елни алачир дагъларинни къванерин гъамбар, гила вири их-тиярар авай, вичихъ вичин идараяр авай азад милли вилайатдиз,, республикадиз, элкъвенвай. Къве Дагъустандин арада авай, жез-вай, хъанвай тафават аннамишун, гъиссун, хиялдиз гъун яру пар-тизанрин, яру аскеррин партал алай дагъвийриз —халкъдии векилриз регъят тушир. Ленинан партиядин векилди ат1уз-ат1уз лугъузвай адетдин, амма дерин мана квай гафар, гъар сад гатфа-рин ч1урал акъалтзавай хважамжамдин рангарин са цуьк хъана, съезддин делегатрин вилерикай карагзавай.

Залди гурлу капар яна, вири, к1вачел акъалтна. Халкъдин ве-килри, вилерал шадвилини накъвар алаз, рик1ин сидкъидай «гъур-ра!» гъарайна, чпин гъиссер, разивал, шадвал, бахтлувал къалурна.

Дагъустан Советрин автономный республика хъанвайди малу-марзавай документди большевикрин партиядин милли политика, урусринни Дагъустандин халкъарин дуствал пакбур тирди мад сефер тестикъарзавай. Съезддин делегатрик тахъай хътин гъисс акатнавай, абуруз театрдин гегъенш зал дар хъана. Гъа и сятда, жезмай къван фад алапатдин хабар халкъдив, гъар са хуьруьн жемьтдив агакъарна к1анзавай. Эхъ, эхъ, гъар са дагъвидив...

Съезддин делегати Москвадиз Владимир Ильич Лениназ та-ди тел ракъурка: ана Яру Дагъустан азад хъайидан, ам Советрин автономный

республика яз бахтлу тирдан, большевикрин партия-дин ва Советрин гьукуматдин рекъиз вафалу тирдан гьакъиндай ялавлу гафар кхъенвай.

Самур округдин делегация поездда аваз Дербентдиз хтана. Инай абур, чеб гуъзлемишзавай балк1анрал ахкъахна, яру пай-дахни цавуз хкажна, шад хабар гваз., дагъларихъди рекъе гьатна.

Мамрачрив ахгакъайла, Самсама вичин юлдашриз лагъана:

— Ихътин шад хабар гвайла, чун Къасумхуьрелай яна, Китин дагъдин гирведилай хъфейт1а хъсан я.

— Вучиз? — жузуна уста Нуфталиди. — ИкТ рехъ яргъал жез-
вачни?

— Къасумхуьруьн къилихъ чи рик1 алай инсан, Къази-Мегъа-мед Агъасиев, кучукнава. Адан суруз са салам тагана, чна къа-занмишнавай зурба гъалибвилин гъурметдай адан сурун къилихъ тфенгар ягъ тавуна, чаз хъфидай ихтияр авач. Куьне вуч лугъузва?

— Чун рази я. Ша!—Алиев Гъамидаз шад хъана. —Юлдаш Агъасиеван т1вар чаз даим чешне я. Аслан хътин инсан тир.

Ц1увад атлудикай ибарат десте Шур дередай винелди фена. Къурагъ вац1ун кьерехдал, къакъан тепедин этегдал, аск1ан

къван галай, гъеле векъ акъалт тавунвай накъвадин к1унт1 ала... Съезддин делегатар балк1анрилай эвич1на, вилера гъамни агъу-зар аваз, сурун виликай акъвазна.

Садайни са гафни акъатзавач. Анжах т1иш чиле экъуьрзавай балк1анрин пурхдин ванер къвезва. Самсаман плузарар зурзава, вилерал накъвар акъалтнава. Эхир адай дерин агъ акъатна, плу-зарри са шумуд сеферда «Къази-Мегъамед...» гафар' тикрарна.

И декъикъайра Самсаман вилерикай вичин ч1ехи дуст, стха^ муаллим хъайи къагъриман касдин къамат, адан ялавлу уьмуьр-дин эхиримжи йисар, варцар, сятер ва декъикъаяр карагзавай...

Къвед лагъай къил

ХАЛКЪДИН ВЕКІЛ

1.

Муг-Рагъа шад хабар гъатнава: Самсамни Къамкъам мугъ-манвилиз хквезва. Вири хуъруък гъерекат акатнава. Советдин председатель Рустамов Нуфталиди кимел жемятдиз лугъузва:

— Самсамни Къамкъам чи хуъруън, вири дередин дамах я. Абур къилди рахкъурич. Абурухъ мад' итимар тахъана жеч. Чун, са къад-яхцӀур кас, балкТ-анрал алаз, мугъманар къаршиламишиа фида... Абур чна, халис дагъвийри хъиз, къунагъ авуна кӀанда... Советдин итимар гъар сад вичин чкадал мукъаят я."Хпен хам алай жанавурри багъа мугъманриз хиянатвал тавун патал серен-

жемар къабулнава.

Вегърен тӀулал суварин межлис къурмиш жезва. Зуърнединни далдамдин ванерни акъатна: жегъил къавалри¹ уста Самбуралай-

ни артух язава.

Вегърен тӀул жемятдай ацӀузва. Иниз къецӀибурни, гъатта буъркъубурни атанва. Икъван халкъ Цуъкверин суваризни кӀват! жедайди туш. Инсанри, къарай хуъз тежез, мугъманар гуъзлемишзава, чпин рикӀ алай мугъманар: Сфи-эфендидин хтулар Самсамни Къамкъам. Махачкъаладиз цӀийи къуллугъдал хъфейдалай къу-лухъ Самсамавай хайи хуъруъз хквез хъанвач. Гила стхани галаз рекъе ава... Майдандин юкъ, анал къведай рехъ—вири гуъзел ха-личайрай ацӀанва, чӀехи къиле стол ва куъсруъяр эцигнава.

Агъадихъай атлуяр пайда хъана. Инсанрай шадвилдин сесер акъатна. Сифте къве атлу—Самсамни Къамкъам инсанриз хъсан аквазва: къве жегъил итимдални женгери бапӀахар, къезил; чер-кес чухвар, кӀаникай костюмар, лацу перемар ала. Сад лацу, муъкуъди къумрал якӀаринди я. Къумрал жегъил къуънериз гъар-къуъ я, адак чӀулав спеларни ква. Стхаяр халичайрив агакъайла, акъваз хъана, абурун гуъгъуънал алай атлуярни акъвазна. Тажуб зсъанвай инсанриз акваз-кваз Самсамни Къамкъам, балкӀанрилай эвичӀна, къенерар къваларив акъвазнавай жегъилрив вугана, ха-личайрин къерех къуна, агъсакъалриз мукъва жезва. Амай атлуй-рини мугъманрилай чешне къачуна.

Вирида кисна гуъзлемишзава.

— Салам-алейкум, гъуърметлу дидеяр ва бубаяр, вахар ва стхаяр! Квез и вахт хийир хъуй!—салам гана къве стхадини.

— Ва-алейку салам! Абат хийир, чан рухвар!—агъсакъалар, мугъманрин гъилер къаз, виликди фена.

— Квез аллагъди нуьсрет гуй!, Куь уьмуьрар яргъибур хуй! Куь чанар сагъ хуй!—лагъана дишегълийри-дидейри.

Са арада майдандал са къайдани аламукънач: яваш-яваш вири, куьнуьдин кул хъиз, мугъманрал алтлушна, вирида са вуч ятлани лугъузва, хабарар къазва, жавабар гузва.

Хуш-беш, салам-калам ва жузун-качузун худда гъатна. Виридан сиверал хъвер ала. СамсамнЦ Къамкъам къаних вилералди къуд патаз: багъри инсанриз, шимедал алай шегъер хътин хуьруьз, хайи дагълариз килигзава. Къведан рик1яйни са фикирар физва, къве-дан вилерикайни Сфи-бубадин, Алим дахдин эхиримжи декъикъа-яр карагзава.

...Хуьруьн партячейкадин ва ревкомдин членрин къилел муси-батдин дуьшуьш атайдакай Сфи-эфендидиз гъа йифиз хабар хъана. Амма адаз садавайни Алим къена лугъуз жезвачир. Дишегълияр угъу акъатна шехъайла, къужа гъавурда акъуна..

— Вуч хъанат1а, зазни лагъ, я свас, закай чуьнуьхмир!—хъел кваз гъарайна апая.

— Чун бахтсуз хъана! Алим яна къена-а-а!—свас, ч1ар чухваз, шехъна.

— Ву-у-ч! Али-и-м?!—Сфи-эфенди садлагъана алай чкадилай. къарагъ хъана. —А-гъан!—лагъана, вегъена эрч1и гъилив рик1 алай чка къуна.—Агъ, душманар!—ам яваш-яваш ацукъ хъжезвай.. —Агъ, душманар!—ажугълу вилер рак1арал алаз, Сфи-эфенди цлан к1ане, къах хъана, амукъна.

Жерягъ атайла, къужадихъ нефес амачир, вилер, чан аламай- бур хъиз, рак1арал алк1анвай.

— Рагъмет хуй вичиз,—явашдиз лагъана, жерягъди гъилер< хкажна, ясин к1елна.—Вичиз женнетар къисмет хуй. Гзаф мер-гъаметлу, инсандин къадир авай кас тир. Мад адан алимвиликай, арифдарвиликай зун рахадач.

— Адахъ ик1 садлагъана вучхъанай?!—жузуна п1узарар зурзавай Селимат къариди.

— Ам, баде, рик1 пад хъана къена... Рик1 алай чкади гилани,,
ц1у хъиз, кузмай...

— Зи са к1вале къве мийит хъана,—мет-къил гатаз, шехъна Селимат къари.—Рик1ини гъикъван эхрай, чан вахар?! Рик1изни такур т1ални квал амач эхир... Я аллагъ! Вуна чаз гайиди вуч жа-за я?! Чи тахсир вуч я?!

...Стхайри хуъруьнвийриз куъруь-куъруь жавабар гузва, гъи-
лер чуькъвезва, чпини жузунарзава.

— Им са! къайдани хъанач хъи,—наразивилелди лугъузва Са-мур округдин векилди Советдин председатель Нуфталидиз.—Ихъ-тин кинар \ хъфейла к1валера авурай...

— Жемятднз чпин къагъриманар тахкуна гзаф вахт тир, юл-даш. Чпин суьгъбет-сала, каш-мекъ авурай,—вил жемятдин юкъвай са гужуналди къат1уз жезвай Самсамални Къамкъамал алаз, жа-ваб гузва Нуфталиди. Агъсакъалриз къенин марикатди т1еам гузва. —Порт-Петровскдиз хъфейдалай, чи республикадин тагъсил-дин² нарком хъайидалай къулухъ Самсам жемятдиз акунвач. Гъа Къамкъамни хуъруьз тахтана самбар вахт я. Чпин дерди-бала авурай...

— Жемят! Бес я! Амай гафар к1вале хълагъ! Пака лагъ. Мугъ-манрив са гаф лугъуз тур!—гъарайзава уста Нуфталиди.

— Жемят, секин хъухъ!—т1алабзава хуъруьн чавушди. Амма хуш-беш мадни яц1а гъатзава.

Эхир инсанар са бубат секин хъана, абуру чпин гъалкъа бу-шарна, Самсамни Къамкъам майдандин столар эцигнавай къилиз атана.

— Гила зани квез рик1ивай хвашгелди лугъун,—уста Нуфтали мугъманрин вилериз килигна. Мугъманри ам, буба хъиз, къужах-ламишна.

Халкъ секинарна, Нуфталиди яц1у ванцелди лагъана:

— Жемят! Им сабрани туш, им шадвилин межлис я. Къе чаз чи къагъриман рухвар, Мут1алибов Самсамни Къамкъам, абурун дустар мугъман хъанва!—жемятди капар яна.—И къегъалриз ки-лигун, абуруз яб гун—им бахт тушни?! Идалай хъсан межлис же-дани?! Буюр, гъуьрметлу Самсам! Чна ваз яб гузва.

Жемятдихъ элкъвена, Самсама хъуьтуьлдаказ, муьгъуьббатлу гънссерив ацланвай сесиналди лагъана:

— Зи уьзден ватанэгълияр! Чун ихътин члехи гъуьрметдивди къаршиламиш авунвай квез цавар-чилер ацлай къван сагъул. Чна,, яни большевикрин партияди, фяле синифди ва лежберри, эхир ча-лай зулумкарап эяна. Исятда чи вири зурба уьлкведа: Урусатда, Украинада, Азербайжанда, Гуржистанда, Къзахстанда, Узбеки-станда, Дагъустанда ва маса вилаятра Советрин власть тесстикъ хъанва. Я къецепатан, я къенепатан душманривай халкъдин власть,, яни Советрин власть, чи Яру уьлкве бамишариз хъанач. Я женни нйидач!— Инсанри гурлу капар яна.—Амма Советрин власть тес-тикъ хъана лагъана, секин хъана виже къвезвач. Вучиз лагъайтла къенепатан душманри ва абуруз куьмек гузвай къецепатан душ-манри гъеле чпин гъерекатар явашарнавач... Чи уьлкве исятда четин гъалда ава: фу, партал, хаммал бес жезвач. Шегъерра каш ава. Лежберри чпин стхаяр-фялеяр клевяй акъудзава.

Зун инанмиш я:, куьнени, зи ватанэгълийри, шегъерда авай стхайриз-фялейриз, абурун хзанриз ризкъидин куьмек гуда.

Гъуьрметлу ватанэгълияр! Заз квехъ галаз яргъалди. суьгъбе-тариз, чи Ирид булахрин ятйр хъваз, Шалбуздин куклушрилай дуьньядиз килигиз кланзава. Амма, гъайиф хьи, вахт авач. К1ва-лахар гзаф ава. Чна Советрин власть мадни мягъкемарна кланзава. И карни чи савадлувилелай гзаф аслу я. Гъак1 хъайила, чна гъар са хуьре мектебар ачухна, инсанриз клелиз-кхъиз чирна, жемят савадлу ва дуьньядикай хабардар авуна кланзава.

Зун гележегдани жуван, вири къуватар, жуван чанни больше-викрин партиядин, Ленинан экуь рекъе эцигиз гъазур я. И карда заз гъамиша квевай куьмек жагъидайдахъ зун клевелай инанмиш я. Яшамишрай Советрин власть! Яшамишрай чи большевикрин партия! Яшамишрай Советрин гъукумат! Яшамишрай Шура Да-

гъустан!

Халкъди яргъалди капар яна. Дерета гъуррадин ванер гъатна. Садани буюрмиш тавуна, къавалри къуьлдай макъам яна: гъас-ятда къужаярни, къариярни, жегъилар къуьлуьник экеч1на.

— Я аллагъ, Сфи-эфендидин невейриз чилай цавуз къван гуй! Абурун садакай ирид хъуй!—алхишарзава къарийри.—Амин!

— Буюр, уста Къамкъам! Гаф чна ваз гузва,—лагъана Нуф-
талиди.

Халкъдин вилик Тахта-заводдин «хузаин» экъеч1на.

— Гъурметлу жемят! Куьн гъамиша азаддиз яшамиш хъайи уьзденрин невяр я,—яц1у ванцелди башламишна Къамкъама.— Куьне азадвал патал женгни ч1угуна. А азадвал квез жагъунни авуна. Квез ихътин бахтавар уьмуьр мубаракрай!—инсанри шад-вилини гъараярна.—Зун гъа квез чидай Тахта-завутда ама. Амма гила зун хузаин туш, Советрин гъукуматди зун завутдин дирек-торвиле тайинарнава. Гъамиша хъиз, квез завутдин раклар ачух я: кландат1а—атана клвалаха, кландат1а—квез герек тахта, шал-ман, рак-даклар къачу. Буюр! Чаз и бахтар ганвай Шура гъукумат яшамишрай!

Мад инсанри гурлу капар яна. Мад инсанар къуьлуьник экеч1-на. Гила абурун юкъва аваз Самсамани, Къамкъамани къуьлзавай.

2.

Алим къейила, мектеб баят хъана.

Бакудин азарханадай хтайла, Нуфталиди Мут1алибаз вичин патав эверна, ихътин меслят къалурна:

— Чан хва, жуван рагъметлу бубадин рехъ яхъ.

— Я халу, завай муаллимвал жедани?—гада тажуб хъана. Ц1увад йисаз акъатнавай гадади бубадин мектеб куьтягна-

вай, ч1ехи бубадивай араб, туьрк тарсар къачунвай. Дербентда урусринни татаррин школа куьтягнавай. Адан рик1е еке мурадар» авай: ч1ехи. стхаяр авай Бакуда клелиз кланзавай... И мураддив агакъуниз секинсуз йисари. манийвалзавай. Гъавилай Мут1алиб хуьре амай. Хабарни авачиз къилел ихътин бедбахтвал атана: дахни ч1ехи буба са юкъуз къена. Гила Мут1алибавай санизни фиа хьунухъ мумкин тушир: клвале амай хзанар къуьзуьбурни гъве-ч1ибур тир...

— Жеда! Чна ваз куьмекда, хва!

Мут1алибакай хайи хуьруьн мектебда бубадин чкадал муал-лим хъана.

Са т1имил вахтарилай Муг-Рагъ хуьруьн мектебдикай Совет-рин школа хъана, вични вири Муг-Рагъпара магъалда сад лагъай. школа. Мут1алибни анин сад лагъай муаллим—учитель, сад ла-гъай зеведиш хъана.

Мут1алиб Темир-Хан-Шурадиз сифтегъан школаяр патал му-аллимар гъазурзавай курсариз ракъурна. Са йисалай ам элкъвена хайи хуьруьз, хайи мектебдиз хтана.

Гила Мут1алиб гъар гатуз гагъ Ахцегъиз, гагъ Дербентдиз, гагъ Темир-Хан-Шурадиз муаллимрин чирвилер хкаждай куьруь курсариз физвай.

И курсара жегъилдиз тарс гудай ц1ийи къайдаяр, амалар чир жезвай. Са сеферда Ахцегъа курсантар чпин тежрибадикай рахазвайла, Мут1алибан суьгъбет виридалайни метлеблуди, фикир желбдаиди хъана. Курсарин зеведиш Эфендиев Мамеда жегъил-диз вичин тежрибадикай куьруь суьгъбет кхьин теклифна.

— Вавай, юлдаш Мут1алибов, чи милли школаяр патал учеб-никар теснифунин; карда иштиракиз жеда. Жуван ч1ехи бубадин ирс давамара, дуст кас,—лагъанай курсарин зеведишди.—Чаз вун хътин итимар герек я,—адаз, аквадай гъаларай, Мут1алибан кхьинарни бегенмиш хъанвай,—рази яни?

Мут1алиба явашдиз кьил эяна.

Мамед Эфендиев яргъи буйдин, лацу як1арин жегъил итим тир. Адаз хъсан урус, туьрк ва маса ч1алар чидай. И бинедал Мемейни Мут1алиб клеви дустар хъана: мукъвал-мукъвал гуьруьшмиш жез-вай, кледай ктабрикай суьгъбетарзавай,! чпи кхьизвай ч1алар клеизавай.

Амма ихътин рафтарвал яргъал фенач: са сеферда Мамед муаллимди курсантриз, бармакар гадарна, шапкаяр алукулун мес-лят къалурна. Яшлу курсантрай наразивилин сесер акъатна: гъа-миша хъицикьдин бармакар алаз вердиш дагъвийриз урус шап-каяр алукулиз кланзавачир.

— Чаз ц1ийи модар кландач!—лагъана абуру.

Зеведишди сес хкаж авурла, бязибур кланз-дакланз рази хъа-на. Мут1алибавай вичин фикир лугъун тавуна акъвазиз хъанач:

— Мамед муаллим, за ви гаф цуькведивди ат1узва. Хъицикь-дин бармак—им мусурман диндин лишан туш. Бармак—чи бубай-рин партал, абур, намус я. Са яш хъанвай итимар бирдан шапка-яр алаз куьчейриз экъеч1айт1а, инсанри абур кимибурай, перде-чийрай гъисабда, чал хъуьруьнарда. Завай, месела, шапка алу-кл из жедач. Зи къармукъ бармак шапкадилай са куьнални пис туш.

Мамед Эфендиев аз и гафар эсиллг;гь бегенмиш хъанач, амма вичиз хъел атайди къалур; тийиз алахъна. Ада виридаз мастер-скойда чпиз шапкаяр цваз тун, абур алуکلна атун тапшурмишна.

Са базардин йикъар; алатна. Бязи курсантар шапкаяр алаз атана. Школада хъуьруьнар гъатна: курсантриз чпиз-чеб чир хъижезмачир, абур гъакъван къемеда аквазвай. Садбуру тадиз шапкаяр хутлунна, хъуьчлуьк квай бармакар ахлуکلна. Мутлалиб, гъамиша хъиз, бармак алаз атанвай.

Мамедан фенд къилиз фенач. Я аданни Мутлалибан арада дуствални амукънач. Са йисалай Мутлалиба гуьгъуьллудаказ шапка алуکلнатлаи, Мамеда къасухдай и кар къатлузвачир.

Шапкайрин къиса суьгъбет авурла, Самсама булдалди хъуь-руьнарна, гъвечли стхадиз лагъанай:

— Чна гзаф вахтара, инсандихъ галаз мецелди рахун тавуна, крчар эцигдайла, япарни элязава. Гъелбетда, Эфендиеван меслят хъсанди тир, анжах адалай курсантар гъавурда тваз алакънач.

Самсаман гафар Мутлалибаз гзаф бегенмиш хъана, ада фи-кирна: «Завай инсанар гъавурда тваз алакъзавани? Гъамиша— ваъ. Рикливай алахъна кланда».

Муг-Рагъа ирид йисан школа ачухдайвал хъана. Амма Сфи-эфендиди вичин медреса патал эцигнавай къве клвал, Алима абу-рухъ акал хъувур са клвал гъатта сифтегъан классриз бес жезва-чир.

Мутлалибан вилик четин месэла акъвазнава: халкъдин куьмек-далди школа патал цлийи дарамат эцигна кланзавай. «Самсам тхадивай куьмек тлалабдач»,—садазни вичин риклевайдакай лу-гъун тавуна, ам Ахцегъиз' фена. Чешнелу школадин классрин яр-гъивилер ва гъяркъуьвилер алцумна, дакларринни ракларин чеш-неяр къачуна.—Муг-Рагъани ихътин школа хъунухъ лазим я. Чи школа мадни гуьрчегдй ва зурбади жеда»,—Мутлалибан вилери-кай Вегърен глулал алай лацу киреждай асуннавай зурба дара-мат каразава. Аниз хуьруьн вири магълейрай, къуьне ктабрай даклунвай чантаяр аваз, аялар ахмиш жезвай...

3.

Мутлалиб хуьруьн Советдин идарадиз атайла, югъ хурушум хъанвай. Нуфтали гъеле вичин столдихъ галамай. Ам са гъихътин ятлани фикирри клеве тунвай.

Салам-калам авурдалай кьулухъ Мут1алиба жузуна:

— К1валахар кьалин яни, Нуфтали халу?

— Мад хърахмир, хтул. Заз икъван садрани четин хъайиди туш. Хуър зурба я. Сад-вад хкатайла, инсанар чпин хийирдин гъа-вурда авач. Гъар камунин кьилиз гъа са гафар тикрарун лазим къвезва... Чи душманарни, ; ваз малум я, ксанвач,—жаваб гана Нуфталиди.—Гъайиф зи жегьил йисар! И Совет девир са къад йисан фад вучиз атаначир?! Ви кефияр, к1валахар, муаллим, гъик1 ава? И йикъара мектебдихъни къвез агакънач.

— К1валахар гзаф ава, амма кьуватар бес тежез кич1езва.

— Хажалат ч1угвамир, муаллим. Чавай тахъайт1а, чаз, живе хътин, дирибаш рухвар ава, чи тарс, чи марифат гвай жегьилар ава. Вири кьилиз акъатда. Вун иниз атунихъ са мурад авай хътин-ди я,—Нуфтали яб гуз акъвазна.

— Гъикъван Советдихъ гзаф везифаяр, къайгъуяр хъайит1ани, сифте нубатда адан рик1ел мектеб, Советрин школа, хьунухъ ла-зим я. Яни,| Нуфтали халу?—хъуьтуьлдиз жузуна Мут1алиба.

— Эхъ, абат хийир хъайи кас, эхъ.

— Икъван зурба хуъруьн школа виликан медреса патал эциг-навай пуд къазмада ава. Ваз, Нуфтали халу, и кар гъик1 акъваз? Ихътин гьал чна гъикъван ч1авалди эхун лазим я? Тахъайт1а чун кьве классдикай ибарат школадал рази яни? Тахъайт1а чаз чи аял-ри к1елна к1анзавачни? Тахъайт1а чаз чи ч1ехи классра к1елзавай аялри гъафтеда кьведра Ахцегърин рехъ ат1анц к1анзавани?

— Акъваз, я муаллим, акъваз. Ик1 садлагъана вуна зак вири тахсирар кутвамир. Ик1 закай халкъдин душман | авунни четин туш. Яваш, яваш. Ваз лап хъел авай хътинди я. Чавни лугъуз тур, —Нуфталиди вичин дустунин хва секинарна. —Гила жува рик1ел хкваш: вунни алаз Советди хуьре школа ва гамар храдай артель патал дараматар эцигун фикирдиз къачунайни? Къачунай. Ала-тай вахтунда вуч авуна дагъайт1а, гьелелиг са зат1ни ийиз хъан-вач. Вучиз? Вучиз лагъайт1а школадин т1вар кьурла, девлетлуйри, Мирим-бегдин итимри, абурухъ галаз чи депутат Шагъмарани са итим текъей къал акъудна. (Школа хъайила, чун вири кафирар жеда лугъузва. Авайди чук1ур.из гъазур я. Абурузни яб тагана, къванер гъиз ва лангатар ат1уз к1ан

хъайила, лежберар экъеч1-нач. Зун дуьнья са т1имил къван секин жедалди акъвазнавайди я, Лугъун регъят я, авун—четин... Школа чи рик1ел алазва, Мут1а-либ муаллим. Рагъметлу Сфи-эфендини Алим стха амайт1а, чаз и кар регъят жедай. | Зи гъилера къуват, жибинда пул амачирди чизва душманриз, яб гузмач... Вири умуд округдик ква, амни ке-

сиб я.

Яргъалди килигиз акъвазна, Мут1алиба явашдиз лагъана:

— Я Нуфтали халу, Николай хътин пачагъ тахтунай вегъей балшавикриз, чунни балшавикар я, гила вири ихтиярар чи гъиле хъайила, са никай ят1ани кич1езвани?

— Ваъ, стха. Кич1езвач. Душман яракъ гваз ви хуруз¹ къвез-вач. Ада, валара акъвазна, авам лежберрик футфа кутазва. Ваз чизва, амма аквазвач. Гъак1 хъайила, чун к1евени гъатнава. Чаз лежберриз гух< ийидай ихтияр авач. Чна абурун арада чи ва абу-рун чпин хийирдиз тир таблигъат тухвана к1анзава. Амма чи таб-лигъатди гъамиша чаз к1андайвал таъсирзавач.

— Инал, гъелбетда, вун гъахъ я, уста. Амма са таблигъат ту-хуналди чи к1валахар садрани туьк1уьдач.

— Бес вучда?

— Вучда? Гъерекатда! Миримаз, Шагъмараз ва абурун туму-хъанриз жуван идарадиз эверна, авай гаф чинал лагъана, Совет-рин къанунрин гъавурда тур/Чахъ дустагъханаяр авайди рик1ел хкваш. Тахъайт1а абур, таразум квайбур хъиз, санал акъваззавач, мадни бешбетер хъун мумкин я.

— Пис меслят туш, хва. Чухсагъул. . Эвел мецелди рахада. Белки...

— Нуфтали халу, ша, чна ик1 ийин: са къве куьмекни къачуна, пака школа эцигдай чка хкъгъин, бинейрин уьлчмеяр къан, епер ягъин. Хуьруьз, чна хабар тагайт1ани, ц1ийи мектеб эцигзавайди чир жеда. Ахпа чна, зи ва ви, мисал, мукъва-къилияр галаз къва-нер гъин. За ваз лугъун: чна ц1ийи мектебдин бинейр эгъуьниз башламишун бес я, халкъ вич-вичелай къведа, гъич тахъайт1а ви ва зи хатурдай. Гъич тахъайт1а, чаз мелез къведай хъсан адет ава. А адет халкъди бажагъат ч1урда...

— Исятда вун, хва, рагъметлу Сфи-эфенди хъиз, рахазва. Лап хъсан фикир я. Чна гъа ик1 ийида,—Нуфталидин чиник шадвилин хъвер акатна. —Вуна, хва, зун лап к1евяй акъудна.

— Советдин председатель вун| яз ажеб кар хъана, масад зи гъавурда такъунни мумкин тир,—Мут1алибан кефиярни къумбар хъанвай: адаз ц1ийи школа аквазвай.

— Я Мут1алиб, чавай гамарин артелни гъа ик1 эциг жедачни?

— Жеда.

— Амай маса дараматарни?

— Месела, гъихътин?

— Месела, халкъдиз са к1ват1 жедай чка, Советдиз—са хъсан дарамат, духтурханадиз—дарамат...

— Вири. Халкъдин къажгъан мурк1адални ргада лугъудайвал, халкъдин гъиляй текъведай са карни авач. Халкъдин куъмекдалди чна коммунизмани эцигда. Дугъри я, мусурманвал гъалиб хъан-вай инсанар терездик кукхун регъят туш, ят1ани...

— Коммунизма вуч я, муаллим? И гаф заз гзаф ван къезва, амма адан мана дуъздаказ чизвач,—хиве къуна Нуфталиди.

— Коммунизм —им уста, Самсам тхади лагъайвал, инсанар, стхаяр хъиз, арада са тафаватни тун тавуна, яшамиш жедай муб-лагъ девир я. А ч1авуз я кесибар, я девлетлуяр жедач. Вири бара-бар жеда. Вирида шаддиз к1валахда, вирида барабар неда, —• гъавурда туна Алима.—Балшавикрин партиядин мурад чи уълкве-да гъа ихътин девир, яни коммунизм, туьк1уьрун я.

— Ажеб кар жедай, хва. А югъ фад къванни алуькнайт1а. Зазни коммунизмада яшамиш жез к1анзава.

4.

Къаткай месикни уста Нуфталидиз ахвар къезвач. Са шумуд сефер элкъвенат1ани, динж жезвач. «Къариди месиз хъсан гъил ягъай хътинди туш»,—фикирзава ада.

Нуфталиди садрани вичикай хуьруьн кавха, яни Советдин председатель, жеда лагъана фикирнавачир. Я адаз и къуллугъ к1анни ийизвачир. Иллаки гила, гъилер кумачирла...

Са вахтара ам вичин пешедал къадарсуз къару тир. Адавай хътин къизилдин, гимишдин ва кишпирдин багъа зат1ар: туп1алар, япаганар, цамар, камарияр, гапурар, занжурар и мукъва вила-ятра садавайни жезвачир. Адан

гъликай хкатзавай имаратрихъ еке кѳимет авай, адан иатав чпиз зат1-мат1 расиз таз яргѳал ше-гѳеррайни кваз инсанар кѳвезвай. Гѳавиляй ам, гѳар са дерди туѳ-к1вена, садалайни аслу тушиз, жибин дулу яз, яшамиш жезвай. Худади адаз т1ебии кѳуватни, пуд юк1 алай буйни, пехъи! вац1 бамишардай сесни ганвай.

Нуфтали инсанвилини хесетрикайни магѳрум тушир: адаз ке-сибар язух кѳведай,; гѳахъсузвал эхиз жедачир. Вучиз лагѳайт1а ам вични кесибрикай тир. Вучиз лагѳайт1а адан рик1елай бубадин суѳгѳбет садрани алатзавачир: «Ат1а, чи хуѳрера еке кѳурагѳвилер хъана, гад! хкатай йисуз, хва, ви кѳве стхани пуд вах, саки вири хзан, гишила кѳирмиш хъана... Са девлетлудани, са варлудани чи гѳил кѳунач, зи гишила яргѳи хъанвай, чандик квай балайриз са хѳвехъ фу ганач. Инсандихъ инсаф к1анда. А патал алайдан дер-диникай хабар кѳан тийидаиди тамам инсан туш».

Нуфталиди вич садрани тамам инсанрин жергедикай хкуднач. Кесибрин тереф хвена. Большевикрин партиядиз гѳахъна. Советрин власть патал женг ч1угуна, вичин гѳилихъ галаз кепек-шагѳи халкъдин кѳагѳриманар патал харжна.

Хуѳруѳн Советдин председателвиле хкягѳай юкѳуз Нуфталиди вичи-вичивай хабар кѳазвай: «Кѳуѳзуѳ кѳилихъди зал ихътин их-тибар?! Гѳилер кумачт1ани, зун инсанриз герекзамани?!»

«Эгер зун инсанриз герекзамат1а, завай абуруз хъсанвилер ийиз алакѳзамат1а, авуна к1анда. Чанни эцигда!»—фикирдай кѳет1на ада.

Мад Нуфтали хиялри тухузва... Авай са хци бубадин пеше—зар-гарвал кѳунач. И кар устадиз залан я. Закир заргарвилиз мукѳва рекѳяй фена: сифте Бакуда к1елна, гила Москвада ава.

«Зи хцикай халис уста, шикилар ч1угвадай уста-шикилчи, же-да. Художник! Аламатдин гаф| я. Мад закай хъанач. Зи вахтар масабур тир. Гила хцикай кѳванни хѳуй. Миск1индин айвандин кѳавуз акѳудай зи шикил инсанриз гилани аламат яз ама. Атай-хѳейди—вири адаз килигзава. За ч1угуна лагѳайла, са бязибур ч1алахъни жезвач... Муг-Рагѳви уста; Нуфталидин хва Закир ху-дожник жеда... Зи хци Москвада к1елзава... Ленин авай шегѳер-да...»

Нуфтали ширин ахварал фена. Ахварайни адаз вич жемятди хуѳруѳн Советдин председателвиле хкягѳиз аквазвай.

Са шумуд югъ алатна. Нуфтали вичин ц1ийи везифайрив эгеч1-нава. Хуъре зидвилер артух жезва. Кулакриз Нуфтали чпин те-рефдал гъиз к1анзава: фендигарвилелди рахазва,, кърхуяр гуз-ва... Са йифиз явашдиз вар гатана.

— Я итим, вар гатазва,—хабар гана папа ахварин хиялди тухванвай Нуфталидиз.—Зун фидани?

— Ша. Зунни къведа.

Иесц къарагъна, наразивилелди са вуч ят1ани рахаз-рахаз, гъаятдиз эвич1на. Вуж ят1а хабарни къун тавуна, папа вар ачухна.

— Куъне вуж я лагъана хабарни къазвач хъи?! —тажубвилел-ди жузуна йифен мугъманди.—Уста, вахъ душман галайди тушни?

Ван Шагъмаранди тир. Нуфталидин рик1из дак1ан хъана.

— Душманар жез за гъарам незвач, —хъел аваз жаваб гана иесиди.—Вуч хъана? Хъайи-тахъай авани?! I

— Ваъ. Хъанвай къариба кар авач.

— Бес мугъманвилиз къведайди им вуч вахт я?

— Са хъсан суъгъбет ава,—явашдиз лагъана, Шагъмара мез-гъвел яна:— Хъел къвемир, чан уста.

— Хъсан суъгъбетар рагъ алай юкъуз ийидайбур я.

— Чаз гила к1анзава.

— Куън вужар я?

— Инал хабар къамир. К1вализ теклифа.

— Исятда хзанар ксанва. Суъгъбетар чна¹ пакамахъ идарада ийида. Ахлад,халкъарив са вил ахвар гице, хва.

— Вуна зун чукурзавани?

— Чукур—ваъ. Рахкурзава. Йифиз инсанар ксудайди я.

— Ваз Шагъмар хъсан чизвач гъа,—йифен. мугъманди кър-гъар гуз башламишна.

— Лап хъсан чизва. Вун хпен хам алай жанавуррин дуст хъанва. Чир хъухъ: вун кесиб синифдикай я. Гила къванни жуван-дини чаради чир хъухъ. Ахлад!—хъел кваз лагъана, иесиди вичин къармат1 къуьнер юзурна.

— Вуна гъайиф ч1угвадай вахтни къведа,—акъугъай ванцелди лагъана Шагъмара.

— Ахлад. Чун пакамахъ рахада,—секиндив лагъана Нуфта-лиди: адаз йифен геж вахтунда къал-макъал акъатна к1анзавачир.

Шагъмар, чуькъни тавуна, хъфена.

— Вар агал хъия,—лагъана иесиди папаз.

Нуфталидин ахвар михъиз хана. «И киц1 Мирима ракъурна-вайди я, — фикирзава Нуфталиди. — Закай панагъ к1анзавай хътинди я. Миримаз гила хуьруьн са пай девлетлуяр ийиз к1анза-ва. Шагъмарани вич са кап фу т1уьр ксарикай гъисабзава. Мирим-ма вичиз Шагъмар хътин «девлетлу» жез к1анзавай ахмакърикай гъилибанар къазва... Яваш, куь дуван за аквада. Квехъ галаз зун хъсандиз рахада...»

Нуфталидин рик1икай хабар авай хъиз, папа къатканвай чка-дила лагъана:

— Вуна хуьруьн кавхавал нагъакъ хиве къурди тир. Ви киц1еринни кацерин арада вуч кар авайди тир?.. Мирим-бегдин итимри: вав бажагъат секиндив фу нез тада...

— Къари, ваз сад чида, сад чидач.

— Заз вуч чизвач?

— Яраб вун гъавурда акъадат1а?

— Акъада.

— Сфи-эфендиди, къари,—к1евидаказ рахана Нуфтали мич1и к1вале,— адаз агъзур сеферда рагъмет хъуй, вичин хтулриз, Самса-мазни Къамкъамаз, халкъ патал женг ч1угун веси авунай. Адаз чизвай: са' ни ят1ани халкъ к1евяй акъудна к1анда. Амма авам Агъмед бубади, амни пис кас тушир, адазни рагъмет хъуй, вичин хтулриз лагъанай: «Я балаяр, куьне куь къил вучиз далдамрик кутазвайди я? Квез вуч кими я? Яшамиш жез четин ят1а, хуьруьз хъша, чна хипер гзаф хуьда, куь яшайишни хъсан жеда». Самсама, гъеле аял итим яз, ихътин жаваб ганай: «Я Агъмед буба, эгер ке-сибрин тереф за хуьн тавурт1а, вуна хуьн тавурт1а, Къамкъама

хуьн тавурт1а, бес ни хуьрай?! Бес абур акваз-акваз девлетлуйрив алажиз тадани? Бес чун вужар я? Чун кесибар тушни?!» Ваз ван хьанани, паб? Мад зав ахьтин суалар вугумир. Ксус. Ахварар ши-рин хьуй!

5.

Нуфтали экуьнахъ фад хуьруьн Советдин идарадиз фена. Ча-вуш Шагьмараз эвериз ракьурна, вич кабинетда столдихъ ацукьна. Къилиз са фикирни къвезвач: сенфен дуьшуьшди адан рик1елай вири дуьнья ракьурнавай. «Ламран рухвайриз зун чпин тумухъан ийиз к1анзавай хьтинди я. А виле ц1ам!»

Рак1арай хьел кваз Шагьмар атана. Шузаррикай хьиз салам гана, ам заландиз куьсруьдал ацукьна.

— Вуч фад эверзава, кавха?

— Кавха—ваь, Советдин пирсидатил! Вун са авам лежбер ваь, Советдин депутат я.

— Лап гьак1 хьуй. Вуч хьана? Зун атанва,—Шагьмар Нуфта-лидиз вилерин тумарай килигзавай.

— Вуна| завай хабар къазвани? За вавай жузунзава: сенфиз вун вучиз зи к1вализ атайди тир? Лагь. За ваз яб гузва.

— Гила геж хьана. Лугьудайла, яб гана к1андай.

— Геж туш. Ви хатур амуькмир. Вун зи патав гьеле аял я,— адаз Шагьмаран рик1е авайди чир хьун чарасуз тир.

Шагьмар са бубат ачух хьана.

— Зун Мирим-бегди ракьурнавайди тир.

— Вучиз?

— Ваз девлетлуйрин чина акъвазмир лугьузва. Жедат1а, чите-реф хуьн меслят къалурзава.

— Эгер куь т1алабун къилиз акъуд тавурт1а?

— Дагь хьтин итим хьайит1ани, адавай са кк1ал къван авай къуркьшумдин хура акъвазиз жедач. Вун зи гьавурда акъазвани?

— Кич1ерар гузвани?

— Уста Нуфтали, за ваз гъамиша гъурметзавайди я. Зиди ваз лугъун я. Жува фагъум ая. Гила валай зат1ни алакъзамач.

Вахъ амайди са мез я. Ваз, Айдабеган итимри шумуд кас ат1а дуьньядиз ракъурнат1а, чизва. Мирим-бег адан хайи хва я.

— Вун нин хва я?

— Зи бубадин!

— Шагъмар, чан хва, за вазни гъамиша гъурметзавайди тир. Гъа вирини вири хъана, вун Мириман дуст хъунихъ са бинени авач эхир. Ви рагъметлу; буба урта лежбер тир. Вуна никай дустар къазва? Жувани са фагъум ая.

Шагъмарай жаваб акъатнач.

— Я хва, ви ата бубаяр, ви бубаяр, гъа вунни гъамиша кесиб уьзденар хъайибур я. Кесибвал айиб туш. Гила квез къве ник хъа-на лугъуз, к1аник балк1ан ква лугъуз, са жуьт яцар ава лугъуз, квекай девлетлуяр хъанвач. Вуна къуватдал дамах мийир. Гъа вуна лугъузвай кк1ал* къван къуркъушум маса касдин гъилени хъун мумкин я. Фикир ая... Вун жемьтди Советдиз хкъанава. Совет кесибринди я, девлетлуйринди —ваъ. Вуна, вак са бязи тахсирар квачиз туш, жуван т1вар инсанриз хъсан патахъай машгъур ая, Валай заз шикаятарзава: ажубур кимелай чукурун, етимрин ку-кваз вегъин—ибур итимвилер туш. Ибур алчах инсанди ийидай амалар я. Са бязибур ви амалрал хъурейла, ваз шад жемир. Ву-на вакай инсанар йихтмир... Алакъдат1а бес Самсам, Къамкъам хътин итим хъухъ т1ун. Акунани: жемьтди чпин к1вачерик вегъен-вай халичайрилай балк1анар гъалнач. Гъакъван инсанриз гъур-метзава. Гъавиляй жемьтди гъабурузни гъурметзава... Жуван гур бахт кур бахтуниз элкъурмир!

Шагъмаран япара ихътин гафар гъатзавачир,, ада Мириман эмир тикрар хъувуна.

Нуфталидиз хъел атана. Маса серенжемар къабулна к1анзавай. Чавуш депутатриз, Миримазни' адан тумухъанриз эвериз ракъур-на. Шагъмараз хъфиз к1ан хъана.

— Вун акъваз. Инал вунни герек я,—,лагъана Советдин пред-седателди.

Шагъмар ацукъ хъувуна.

Вири к1ват1 хъайила, Нуфтали ! къарагъна. Инсанри са вуч ят1ани гуьзлемишзавай.

— Юлдашар депутатар!— башламишна председателди. —Сен-физ геж аи вар гатана. Амни иШагьмар хьана. Адазаз... —Нуф-талиди; чпин арада хьайи суьгьбетдикай куьрелди лагьана. —Ам

Мирима ракьурнавай...

— Заз са куьникайни хабар авайди туш!—алай чкадила гьарайна Мирима.—Зи т1вар кьамир.

— Вун ни ракьурнай, Шагьмар?—жузуна Нуфталиди. Шагьмар Миримаз килигна. Кьвед лагьайда вилеривди са вуч

ят1ани эмирна.

— Зун садани ракьурайди туш,—жаваб гана Шагьмара.

— Бес вун ни ракьурна?

— Зун гьак1 жув-жувалай атайди я.

— Эгер вун йифен кьулариз кьурхуяр гуз чарабурун варарихъ кьезват1а, вун кимерал ажуз инсанрихъ хуькуькьзават1а, чаз вун хьтин депутат герек туш. Чна вун депутатвилиз кьалурнавай магь-ледин сабрани к1ват1да, ви амалрикай лугьуда. Жемятди ви чка-дал маса кас кьалур хьийида,—садайни са чуькьни акьатнач.— Идалайни гьейри, Шура гьукумат хьайила, девлетлуйри, чпин мал-хеб инихъ-анихъ авуна, чеб кесибар; яз кьалурзава. Амма амалар дегишарзавач. Ц1ийи гьукуматдиз акси, хиянат таблигьат тухузва. Ихьтин гьерекатрик Мирим! ва адан гьилибанар ква. Мирим, за ваз Советрин гьукуматдин мецелай тагькимарзава: эгер вуна ва ви итимри чаз акси гьерекатар акьвазар тавурт1а, чна и кардикай округдиз хабар гуда, ахпа куь дуван гьукуматдин ида-райри аквада... Вуна гьавая жуван хамуна нагьвар тваз тамир,

Мирим!

— Я уста Нуфтали, ваз вучиз чун цаз алаз аквазва?! —гьа-

райна Мирима.—Севетрин гьукумат, куьди хьиз, чидини я. Чна еа кап фу тухдалди т1уьна лугьуз, чи тахсир хьанани?! За са кас-дизни са зиянни гузвач! Валлагь, биллагь, стха! Мад им мусур-манрин кьин яни?! Завай кьурьандални кьин кьаз жеда! Зал бу-бадила гьалтай зат1ни авач. Зун са бегни туш, вири хьтин, урта яшамиш жезвай уьзден я.

Инсанрин п1узаррик хьвер акатна.

— Ахътин кьинер вй дуст угъри Керимани къазва. Чун, балшавикар, кьинерихъ—ваъ, крарихъ инанмиш я,—лагъана Совет-дин председателди.

— Ваз гила завай вуч к1анзава, уста?—Мирим, гъуэлягъ акур-ди хъиз, кхунна.

— Чна хуьре ийизвай крарик къаришмиш жемир! Месела, мектеб эцигиз манийвалмир!

— Я уста! Ни вуч лагъайт1ани, вуна зи хивез чуюкъвемир. Халкъдиз куь мектеб к1анзавач. Бес им зи тахсир яни?

Нуфталиди мад сеферда тагъкимарна, девлетлуяр ва абурун гъилибанар рахъурна. Депутатарни хъфиз башламишна. Мирима к1вач гуьгъуьнай ийизвай. Нуфталиди адан рик1ик са кар квайди къат1ана.

Вири кабинетдай эхъеч1айла, Мирима явашдиз лагъана:

— Уста Нуфтали, за вун са камаллу итимдай гъисабнавай...

— Гила вуч хъана, Мирим-бег?

Вичиз бег лагъайди, Мириман сивел хъвер къугъвана.

— Гила... Вуна лазимсуз к1валахарзава. Къизилар авай дев-летлу и хуьре вуж я? Вун я! Ваз гила завай вуч к1анзава? И Се-ветдиз зунни хкъягъ. Чна стхавилелди са кап фу неда.

— Мирим! Зал садрани къве чин хъайиди туш. За садрани я тапан кьинер къурди туш. Зун садрани я девлетлу хъайиди туш, я абурун—гъилибанни. За ваз лагъана: жув дуьз твах. Сибирь авайди рик1елей рахъурмир! Вун Советдиз хкъягъуниз лайихлу туш.

— А Сибирдиз1 завай вунни рахъур жеда гъа. Бармак цавуз вегъена хкведалди кавха хъана лугъуз, ваз вун гъик1 аквазва?! Ваз ви гъилер къванни аквазвачни?!

— Къурхуяр гудай ксариз це! Заз—ваъ.

— Ваз жуван чан багъа тушт1а, балайрикай хъайит1ани фикир ая. Закиран гележегдикай фикир ая!

Нуфталидиз къайи гъекъ акъатна...

ДУЪРНИ ДЕВРИШ

1.

Пакамахъ къарагъайла, инсанрай вагъ акъатна: кьуд пад, ви-лин ишигъ тухудай къван, лацу тир. Къуьд хабарни авачиз атан-вай. Ч1ехи вац1уц1 дере, ам элкъуьрна къунвай къакъан дагълар, тим-тик мезреяр, дар куьчяр, са-сadan к1улал акъахнавай к1валер —вири къалин, пурпу живеди к1евирнавай. Цав алахънавай, анай анжах пакаман аяздихъ галаз экуь ц1вереклар, яваш гарал къу-гъваз-къугъваз, авахъзавай... Япара ван гъатдайвал секин я. Гъич киц1ерни элуькъзавач. Инсанриз, ничхирриз т1ебиатди багъишна-вай лацу кавалдикай хкеч1из к1анзавач, на лугъуди, абуру са вил

ахвар хъийизма.

Гурмагърай туп-туп гумар акъатна. Куьчяр, гъарай-эвер ацалтна, алеррай авахъзавай, живедин к1ват1ар гъалчиз къугъваз-

вай аялрай ац1ана.

Къуьнуьхъ кавалар, к1уртар галай, хипен хъицикъдин шишк1ук бармакар алай итимар кимерал атана. Жуьмья миск1индин мина-радилай азандин ван акъатна: итимри гъарда вичин магъледин миск1индиз тади къачуна.

Пакаман т1уьн-хъун авур. къужаяр, эгъли итимар, жегъилар мад кимерал к1ват1 хъжезва. Гъардан гъиле са вуч ят1ани ава: ебдай канаб, т1ушундай ли, ц1алц1ам хъийидай к1арасдин т1урар, нлигдай шаламар, чарх гудай гапурарни нажахар... Суьгъбетдик квайла, гъилий кеспини хъсаи къведа.

Са десте жегъил итимар Камалан чайханадиз фена. Анай чуьнгуьрдинни манидин ванер акъатна.

Жуьмья миск1индин вилик квай Ч1ехи кимел ракъиник ацукъ-навай виш йисакай къужайрини эгъли итимри чпиз ата бубайри-лай хас, хъуьт1уьн шарт1ари арадал гъизвай суьгъбетар башла-

мишна.

— Зигъинкур Керим ракъара гъатна, хуьр секин хъана,—лагъана са къужади.—Уста Нуфталидиз аферин, бубадиз рагъмет хъайидан хци хуьр патал чанни гузва. Фикир саф инсан я. Гъилер кумачт1ани, ирид итимди къван к1валахзава.

— Къенерар къуъне туна, балк1ан вичиз к1андай патахъ гьал-дайла, адак гьилер квани, квачни садазни гьич чирни жедач, — вичин гаф кутуна къвед лагъайда. — Адаз гьак1 килитиз к1ан жеда.

— Яраб и Мирим Шура гьукуматдиз бегдин хва тирди чизвач-т1а?— суьгьбет дегишарна пуд лагъайда.

— Гьелбетда, лап хьсан чизва. Шура гьукуматдиз тийижир са карни авайди туш. Гьадан къерни яргьал-мукьвал куда.

— Бес ам вучиз къазвач?

— Гьахьтин вахтни къведа. И сеферда ам, вич Кц1ариз са нин ят1анц тазиятдиз фенвай лагъана, хкатна. Чи жемьтдин хипер тухвай угьрийрив гвай футфа гьа Мириманди тир... Валлагъни тир, биллагъни!

— Агь, гадаяр, исятда винел мухан сав алай кузвай т1ач к1ан-дай, — аязди тади ганвай гьилериз хьухъ гана, лагъана икъван ч1авалди т1иш кавалдик квай са агьсакъалди.

— Йифиз жив къвадайди са къаридизни чизвачир, гьак1 хьа-йила, накъ т1ач кутур касни авач. Т1ач чна пака тухдалди хьвада!

— Салам-алейкум, — кимел Агьа магьледин нехирбан Деври-шали атана. Сивяй звягъай т1уб хьтин, жегьил итим, къуънин къилер хкажна, гьилериз хьухъ гуз, цлан далдадив акъвазна.

— Алейку-салам, геж акъатна хьи, дуст кас Девриш?— Адаз вирибуру куьрелди Девриш лугъудай.

— Чими месикай къарагъна, за вуч кеспи ийин?— дугьридаказ жаваб гана яхун як1арин,, дубьскуьн алу к1навай жегьил итимди.

— Кап1-т1еат авунани?— жузуна яшлу лежберди.

— Валлагъ, рик1елай алатна. Нисинихъ къве кап1ни санал хьийида ман. За бязи йикъара вад кап1ни санал ийидайди я. Га-фар-къилер сад тушни?

Вири хьуьрена.

— Девриш, чан хва, дубьняда вуч хабар ава?— жузуна яргьи чукьван хьтин агьсакъалди.

-Хабарар чириз зун куь патав атанвайди я, чан буба,-са хьвехь фу к1анзавай кьекьверагди хьиз, лагьана Девриша.

2.

Девришали, гьа вич хьтин, етим руш Дуьрниседал эвленмийх хьанвай. Абур, кьветхверар хьиз, сад-садаз гзаф ухшар тир. Ацалт-ни ийида кьван. Кьведни юкьван буйдин, лацу як1арин, секин, яваш-яваш кьекьведай ва мадни астадаказ рахадай. Кьарййри лагьайвал, абур нерин са хилай ишна аватнавай... Абурухь хьсан, медени хзанриз хас, тербия:¹ анихь галай инсандиз гьуьр-метун, сифте чпи салам гун, кеф-гьал хабар кьун, суььбетзавай-даз эхирдалди яб гун, чпел нубат татанмаз рахун тавун— авай. И вири мешребар анжах са карди агьуз вегьезвай: амни кесиб-вал тир,, Кесиб лагьайла, и хзандилай кесиб, ацукьун-кьарагьун авачир маса хзан и дерада жагьидачир: я тандал партал алачир, я кандуда гьуьр авачир, я ацунал—кал. К1вални са буш карван-сара тир. Гьавиляй садазни я Девришали, я адан паб Дуьрнисе гьисаба авачир^ Гьатта, магьледин итимар гьисабдайла, садан рик1елни Девришан т1вар кьведачир. Инсанри абурун т1варарни куьруь хьувунвай: итимдиз Девриш, папаз Дуьр лугьузвай.

Садазни, лап Девришаз вичизни, ам гьинай, я, гьинай атайди я, нин гада я чизмачир. Я садани вич Девришан мирес-варисни я лугьудачир. Я Девришан сивяй вичихь мукьва-кьили ава лагьана акьатдачир. Суварин юкьузни адан рак садани ахьайдачир.

Амма Девришни Дуьр чпин кьисметдал рази тир. Абуру сад-рани садазни< чпин уьмуьрдилай арза авунач. Гьуьлни паб, тара авай каруяр хьиз, чеб-чпел элкьведай. Кач1кач1 хапла—хешилдай, цуьк1уьн ч1ат1 нат1уфадай гьисабдай. Я абур садални пехилни тушир. Гьавиляй я гьуьл, я паб артуханди кьазанмишизни алахь-завачир. Са кап фахь абур низ хьайит1ани муздур жез гьазур тир. Чпин гьилияй ихьтин секин куьмекчи акьат тавун патал аллагь рик1ел алай кьуншийри Девришакай нехирбан авуна. Нубат-нубатдалди йикьа са касди адав пакамахь юкьуз ч1ура недай фу ва кьафун вугузвай, нянихьни гьа касди адаз к1вале т1уьнни гуз-вай. Девришан т1уьн, куьрелди, хуьруькай тир. Кьазанмишай гьа-кьини гьвеч1и хзандиз бес жезвай.

Нехирдив гьайт1ани, Девришаз вичиз кал авачир. Я са дана кьачуна, кал ийидай фикирни абурухь авачир. Нек, кьатух ва тугь Девришан хзандиз кьуншийри, чпин кьейибурулай садакьа хьуй лагьана, гузвай. Гьавиляй Дуьра чпихь кал-квар авачирди мукьувай гьиссзавачир.

Девришан рик1 цегьерал алай. Адаз чизвай: Муг-Рагъа цегьер хуьн адет туш, вучиз лагъайт1а кул-кус квачир мезрейра, суvara, гуьнейра цегьер хуьн четин я, абурухъ югъди галтugna клан жеда. Ят1ани1 Девришаз са йисуз квед, муькуь йисуз пуд-кьуд цегь жедай. Цегьерни ада нехирдихъ галаз хуьзвай. Чебни кварквац1ар, келчяр хьтинбур... Кемендални кьуна акъвазариз

тежедайбур...

— Я Девриш, вуна цегьер хуьн вуч кар я?—жузундай адавай

кьуншийри.

— Цегьерин аладун-гагъадун гзаф я,—лап рик1ивай жаваб гудай Девриша. Тийижирда ам девлетдал рик1 алай, къазанжи-дин гъавурда авай кас я лагъана фикирдай.

Цегьери гайи кьилни я кламариз аватна рехкьидай, я зулухъ тук1уна кьахдай. Муг-Рагъа цегьерен кьах анжах са Девришаз жедай. Вири шейэр Девришани Дуьра кьуншийривай т1алабза-вайт1а, са шей кьуншийри Дуьравай т1алабдай: амни цегьерен хьуц1ур тир. Мекьивилелай уьгьуьяр акатнавай, азарлу хьанвай инсандин, иллаки аялдин, далуяр цегьерен хьуц1урдалдц т1ушу-найла, ам акваз-акваз сагъ хьижедайди виридаз чизвай.

Суьруьйра агъзур хеб хьунин лишан яз къаварал лацу т1ара-т1ар акьуднавай серкеррин папари вичивай цегьерен хьуц1ур т1алабун Дуьраз гзаф хуш тир. Рахунрал рик1 алай Дуьра, епи-нихъ галай теспягъар хьиз, гьец1 тук1урла, адан кьеняй гьикьван пияр акъатнат1а, абур вичи гьик1 кьурурнат1а, вичиз ни це лагъа-нат1а, низ гьикьван ганат1а, гьикьван амат1а—вири, кендирагъ жакъвазвай хьиз, гьисабдай.

— Вирибуру завай т1алабзава,—'бизар хьанвай инсанди хьиз,

арза ийидай Дуьра кьуншийриз вичин гьалдила. —Гьикьван гун? Чайни акъакьдач эхир. Лап икрагъ хьанва. Щегьер хкуддай йи-кьал атанва... Кешкина... Зидини килфет я эхир...

Кьуншийрин папари п1узаррикай , хьвердай ва ван акьалтна

лугьудай:

— Я руш, мад вучда? Ядра авурди яцра т1уьнайт1а, кал ги-шила амуькьдай хьи. Са хьсанвал ая. Куь кьейибурни чилик ква. Садакьа гузвай гьисаб хьуй...

— Зани гьак1 фикирзава,— Дуьран рик1из регьят жедай. — Ц1егьер хкуддач, я кас. Гьикьван зегьмет хьайит1ани, хуьда... Бел-ки, са пуд к1вач квай бац1и мад хьхьайт1а...

— Ам гьихьтин бац1и тир?—гьиле авай чхра акьвазар тавуна, чпиз чиз-чиз жузундай кьуншийрин папари.

Дуьра иштягьдивди, межлисдин тамадади хьиз, суьгьбетдай:

— Кьурьан кьалум хьуй,—ада вичин суьгьбет гьамиша кьи-нелай башламишдай,—им хьайи кар я. Садра зун цуриз фейит1а, чи кабач ц1егьре ханва. Амма бац1идин са к1вач аквазвач. За та-диз эверна Девришаз лагьана: «Я чан, я рик1 Девриш, им вуч аламат, им вуч керемат я аллагьди чи вилериз кьалурнавайди?!» Атана, гьуьл килигна. Адаз хпен-малдин кар хьсан чидайди я. Жерягь я. Килигна-килигна, лагьана: «Ик1 жедайди я». За жузуна: «Ик1 хийирдихь яни, шийирдихь?» «Хийирдихь, паб, хийир-

дихь»,—жаваб гана.

Бац1и ч1ехи хьана. Вични са дириди, са циц1иди, са кишпир-дин ранг алайди хьана: са декьикьада Суван пелел фена хкведай. Гьайван ахпа зи гуйгьуьнай экьеч1дачир... А ч1авуз заз аялар хьанвачир. Заз ам жуван бала кьван к1андай. Ам галачиз заз ми-сик ахвар кьведачир...

Ахпа ам, чан вахар, Девриша зулуз тук1уна. Заз лап| гьайиф хьана. Гьайифдай плузарриз куркурар акьатна. Тук1урла, чан ва-хар, куьн к1андат1а ч1алахь хьухь, к1андачт1а—ваь, гьайвандин кьеняй са регьуьн кьван кьван пияр акьатна... Кьве кук1ва

ац1ана...

— Гьа пидикай амачни, чан Дуьр свас?

— Ваь, чан вахар. Амач. Вири хуьруьз пайна. Инсанар хьуц1ур це лугьуз са кьатда гьа кьез хьфена, гьа кьез хьфена..., Мад зани садазни ваь лагьанач. Гана, гана... Гьич мискьивалнач...

Пакаман яралай няналди Девриш чуьлда жедай, адан пабни, аялар гуйгьуьна аваз, чарабурун хьрарикни т1ануррик. Дуьраз виридан к1валерин рак ахьа тир: ада са к1вале авай хабар тадиз муькуь к1вализ тухудай. Гьавиляй ам виридаз герекни тир. Ди-шегьлийри, гьил кьваз тавуна, чпин к1валин-йикьан к1валахар-дай. Дуьра абур машгьулардай ва абуруз хуьруькай, дуьньядикай хабарар гудай.

Гуз жедай хьтин цийи хабар-тер тахьайла, Дуьра алатай кIвалахар рикIел хкидай ва я рахаз-рахаз са вуч ятIани кьундар-мишдай. И сеферни...

— За чи ким ацIай итимриз тухдалди тIач гайи хьуьтIуьз, — башламишна Дуьра,—са зурба цIегьрен кьах чаз авай... Кьурьан кьалум хьуй... Суюьбет авуртIа, бегьем гьадиса я...

— Я руш, а тIач вуна чи итимриз гьикI ганай?!—жузуна чеб Дуьран суюьбетрихь цIигел тирди кьалурзавай папари: вахтунда амаз! цIал цIамар хьивегь тавуртIа, Дуьр маса кьуншидин кIва-лиз финиф мумкин тир.

— Вув, я кьейтур, зи тIачунин тIеам итимрин сивяй гилани ахкьатзамач—е... Са мишекьат хьуьтIуьз...

3.

Буба рекьидалди жемьтдиз хуш Мирим, вичел бегвилин тIвар акьалтуй кумаз дегиш хьана: девлет кIватIзавай, мулкар арту-харзавай, чарадан гьил кьазмачир... Адаз иллаки бурж вугун да-кIан тир. Лап хайи стхадивни, чина авай эрчи виливни чанда чан амай кьван бурж вугудачир. «Чи рагьметлу бубади лугьудай-вал, бурж кьачуз кьезил, вахгуз залан затI я. Яр-дуст, кьуни-кьунши кьакьатна кIанзаватIа, бурж гице, тахьайтIа—ваь», — тикрардай Мирим-бегди мукьвал-мукьвал вичин хзанриз.

Мириман пабни чарадан гьил кьан тийиз вердиш жезвай. Са сеферда адавай вичин адет чIурун хьана...

4 Заказ № 236

Мирим-бегдин кьуншидал Дуьрни Девриш яшамиш жезвай. Дуьра вичин амай кьве бала пакаман фу хьайитIа, нисининди те-жез, нисининди хьайитIа, нянинди тежез, са текьинин чара хуьз-вай. Кесиб дишегьлидихь авайди анжах сабур, пака хьсан жеда лугьудай инанмишвал тир. Дуьра девлетлуйриз,¹ варлу кьунший-риз са мискьал рузидихь жуьреба-жуьре кIвалахарзавай.

Гзаф кIвалахар Дуьра Мирим-бегдизни ийизвай: цурап михь-завай, сар эвзавай, гьалар ийизвай, гвен гуьзвай... Хуьруьнвий-рин патай бегдиз авай гьуьрмет тIимил жезвай, нуькерар катзавай. Гьавиляй Мириман паб Дуьран кефи хан тийиз, адаз артухан .хапIа-шурпа, кIус-тике гуз алахьзавай.

Ихьтин, бегдин папан рикIиз мергьямат янавай, са юкьуз Дуь-ра са зирба гьуьр буржуна тIалабна. Бегдин паб кIеве гьатна: адавай яI эхь, я ваь лугьуз

жезвачир. Эхир вичиз икъван куьме-карзавай дишегълидин минетар акурла, адавай гъур вугун та-вуна акъвазиз хъанач.

— Акъван жедач, — лагъана, бегдин папа къаравуш рушав дегълиздин юкъвал к1арасдии терезар гъиз туна. Абурун са хиле чугундин чивин эцигна, муькуь хилени—*гъур авай гъвеч1и турба. Терездин тар хкажна, епер т1арам хъайила, гъил гъур авац' па-тахъ илисна, къве хелни барабар авуна. Терезрин тар чилел эх-цигна, уьзуьагъдаказ лагъана:

— Имни ваз агалтна недай гъур!

— Яраб шумуд юкъуз бес жедат1а? — жузуна ягъанат кваз Дуьра. Адаз бегдин папа вич алцураннавайди чизвай, и карди ке-сиб дишегълидиз ифин ганвай, лап тагъма илисай къван т1арна-вай. Са рик1и гъур къачун тавун эмирзавай, амма к1вале аялар гишила авай, вахтни гатфаринди тир.

— Хъач-хъуч какадариз ишлемишайт1а, яргъалди фида. Гъур къахчуна, гъаятдила хъфидайла, къулухъ элкъвена,

Дуьра лагъана:

— Вуна чакай лап усал фикирзава гъа, бегдин паб! Саймиш тийиз, чун саилар туш гъа! И гъурьуккай зи Девришазни аялриз жедайди са хинк1ар я. Вавай и гъур къачунал зунни шад туш. Сафунайни хъиягъайла, ина вуч амукъда? Са палар. Куь мискъвивилъй нуькерарни кваз катзава. Къедалай къулухъ зани квез са к1валахни хъийидач! Икъван ч1авал зун саймаз хъана.

Бегдин папа жаваб хгудалди, ам кам къана хъфена. Инсанар дугъри Дуьран вик1егъвилел тажуб хъанвай, Вахтар къвез алат-зава. Дуьра, дугъриданни,, мад Мирим-бегдин хзандиз са к1ва-лахни хъийизмач, я бурж тухвай гъурни вахгузвач. Эхир бегдин бикеди адан рик1ел гъур хкана.

— Хкида, хкида!—гъяз авачиз жаваб гана Дуьра.'—Раж регъ-вейла, артухни алаз хкида.

Бикеди адаз мад са шумуд йикъалай гъур вахце лагъана.

— Хкида, хкида, хъайила хкида,. — хиве къуна Дуьра, амма гъур хканач.

— Тухвай-тухвайдак буржар таз хъайит1а, чунни кесиб жеда,. —лагъана бегдин папа эхир.—За вав вугай са парчунив ч1угур гъур хкваш! Ви чиниз мус регъуь жедайди я?!

— Исятда хкида! Вуна зун аллагъдин ракларал фидалди кана хьи!—чанди цлай къуна, Дуър гъур хкиз клвализ хъфена. Эл-къвена хкведайла, адал угъри | Кериман паб Шамай дуьшуьщ хъана.

— Хийир хабар? Гьиниз физва, вах? Хъуьчлуьк квайди вуч я? — жузуна Шамай.

Дуъра, епинихъ теспягъ галайвал, вири хъайи-хъайивал суьгъ-бетна.

— Вун лап авам я гъа, вах. Гъавиляй кесибни я. Вахкумир! Абур гъая-намус, менсеб авачир инсанар я. Абуру ваз садрани дуьз гъахъ ганач. Чпин туьтуьхда аклурай! Вахкумир. Са афта-фадив члугур гъур ква лугъуз, им вуч калвал хъана?! Чпин къе-йибур суларик квайбур тушни?! Чпихъ садакъа-мафакъа авайди тушни?! Ахлад клвализ, мад ваз гъур хкваш лагъайла, гъа икл жаваб це!—лагъана Кериман суса.—Им вуч басалух хъана?! Квез пачагъ тахтунай аватнавайдакай хабар авачни, лагъ. Къе-пака куьнни тахтунай аватда, лагъ. Виклегъ хъухъ!

Дуър сив ахъа хъана амай. «Вучиз зун ихътин виклегъди хъа-начир?»— фикирзавай ада пехилвилелди. — Чухсагъул, чан вах. За гъакл ийида, къуръан къалум хъуй, —лагъана шад хъайи нехирбандин папа. —Ви эхир хийир хъуй!

— Ша, за ваз са хинклардин якни гуда. Масадаз чукъьмир,— Шамай Дуър вичихъ галаз тухвана.

Пака бегдин папа балхундила гъарайна:

— Накъ гъур хкиз фейиди, вун къени ахкъатнач хьи, я Дуър?! Нехирбандин папа жаваб гана:

— Са парчунив члугур гъур ква лугъуз, им вуч калвал хъана?! Хкваш, хкваш лугъуз, хурук кутуна. Зани, кимида хъиз, хкида, лугъузва. Хкидач! Алад ви гъиляй вуч къведатла, гъам ая!—секин Дуъра инал са саваш акъудна. Ахпа, ам, къве гъилни эчел эцигна, такабурдиз булахдал фена.

Бегдин паб адан гуьгъуьниз килигиз амукъна: адавай я кав-хадиз арза ийиз хъанач, я Дуъра гъур хканач. Гъа йикъара хуьре Совет власть тестикъ хъана.

4.

— Са мишекъат хъуьтлуьн юкъуз,— Дуъра вичин нубатдин суьгъбет башламишна,—зи Девриш герен-герен кимел физ, клва-лиз хквез хъана:

кимел мекъи тир, к1валени—сугъул. Им текдиз туна я завайни, чан вахар, кьуръан къалум хъуй, са кар жезва-чир. Лахам булахдални физ хъанвачир: зи Девришаз а булахдин яд гзаф к1андайди я.

«Я паб,—лагъана заз Девриша, — кимел алай итимар йикъа садра са къуншиди т1ач хъваз илифарзава. Чидини к1вал я, чнани садра къванни абуруз ша лугъун... За гъикъван чарабурун т1ач хъван?!—ам зи вилик, вилери луп1 тийиз, акъвазна.

Зани фикир авурт1а, гъуъл¹ гъахъ тир. «Ваз ак1 к1ан хъайила, —жаваб гана жувани мерддиз, — ийида ман, итим. Чпиз тухдалди кузвай т1ач хъвана хъфирай. Чун мугъманрикай вучиз магърум жезвайбур я?! Атурай! Ша лагъ. Чи къейибурун агъсан хъуй, югъ-йиф к1валахзавай ви чандилай садакъа хъуй. За абуруз вири мал-жамал гучни?!» Девришаз шад хъана, ада магъидин сарар къалурна

хъверна, тадиз жузуна: «Ваз т1ачунин гъур, сав авани?!» Мад зани жуван кесибвал хиве къунач, табуниз мажбур хъана: «Аваз-ва, итим, тежез бес чиди к1вал тушни?! Магъара яни? Аллагъдиз шукур хъуй, авазва...» Девриш магълуб хъана.

Зани вучда? Эвел жуван мазула авай къил къуна, Ахпа... Кьуръан къалум хъуй, фена, лип1лип1 хъиз, агъвал квайкъунший-рин к1валерал элкъвена, т1ачунин гъур ва сав к1ват1на... Са зур-ба куъшуьда, каркунда ман, къве хуьруьн жемятдиз бес жедай къван т1ач кутуна. Пакамахъ лап эрте къарагъна, са зурба къаж-гъан, агъаг, ац1ай т1ач ргаз къулал эцигна.

К1вале т1ачунин цуьруьхуьм атир гъатна. И атирдал итимни къарагъна, чахъ амай къве кардни. Са арадилай эвер гудай ван акъатна. Экъеч1айла, булахдилай хъфизвай папари лугъузва: «Я Дуьрнисе свас, вуна къе михъиз хуьре ви т1ачунин атир тун-ва хъи?! Им вуч хабар я?» «Куь итимар патал ч1угвазвай зегъме-тар я ман,—лагъана за.—Чпиз к1ан хъайила атурай! Буюр!» Гзаф келимаяр зун раханач: зак мац1ахай амалар квайди туш.

Са т1ач хъана, чан вахар, са т1еамлу т1ач хъана, кьуръан къа-лум хъуй... Чун гъак1 туп1ариз мез гуз амукъна: икъи, чрай шаба-латдин ранг алай, ширин, к1уьгъуь, цуьруьхуьм... Женнетдин вири т1еамар галай.

«Паб,— лагъана Девришалиди мегърибандиз, — ихътин т1ач лап' пачагъдин папсвайни хъайиди туш. Им т1ач туш, женнетдин багъдин емишрин миже я. Вун лап т1аплахъанрин т1аплахъан я. Вун лап мезгъеб авай бубадин руш я...» Зазни жуван гъилин хуь-рек ярдиз! бегенмиш хъун ва

ихътин мезели ихтилатар авун хуш хъана. Ахпа зани, къулухъ акъваз тавуна, лагъана: «Гила, итим, фена, кимел алай къван итимриз тӀач хъваз ша лагъ. Вири ату-рай! Ваз зи къадир геж чир жеда!»

За са къажгъан къулалай ахвудна, къвед лагъай къажгъан тӀач ргаз эцигна, цӀал купӀар хъивегъна. «Къуй, тухдалди хъурай, —фикирна.—Гъамиша гъатзавай нямет туш; Им са гъи азардиз ятӀани мелгъем я».

Итимри гъамиша аллагъдиз чеб дишегълидин фитнедивай, мекирдивай хуърай лугъуз дуъа ийизва. Чна абуруз хъсанРилелай

артух ийизвай са карни авач. Итимар чи гъавурда акъун тавун заз гъамиша алапат я, вахар.

Девриш фейи са герендилай хъиз, «салам-алейкум, чун тӀ-ач хъваз атанвайбур я» лугъуз, итимар къвез башламишна, Гъа атана, гъа атана... КӀвал ацӀана. Мехъерик квай хъиз... Зани, чан вахар, чукватӀуруналди мудайриз; бугъ алахъзавай тӀач цаз ву-гана, цаз вугана... Къуръан къалум хъуй!

— Я чан вах, ваз къапар-тӀурар бес хъанани?!—жузуна, храз-вай халичани акъвазарна, жегъил суса.

— Эхъ,' чама. Мугъманар гзаф жедайди чиз, за къуншийривай къапар кӀватӀнавай. ТӀурарганни чи ацӀанвайди я: Девриш тӀу-рар расдай устӀар я.

КӀвале са декъикъада секин хъана.

— Ахпа, чан Дуърнисе свас?—къулав ацукънавай къари ба-деди суьгъбетчи кардик кухтуна.

— Ахпа, чан диде,—Дуъра, мад къуръандал къинер къаз, сад квайди хъайитӀа, къвед квачирди кухтаз, вичин суьгъбет давамар-на:—Ахпа... за абурун вилик булдалди савни эцигна, са хвах ацӀай хемир квай хъран фарни... Итимри, къилер^ чиле туна, ку-кӀвал сав алай тӀач, фупӀ ацалтна, хъваз башламишна. Садбуру чпин мудайриз фуни куьткъунзавай. «Хъухъ, чан стхаяр, неъ, — лагъана за.—ТӀач гзаф ава. За къвед лагъай агъагни ргазва». Дев-ришаии абурув гужуналди хъваз тазвай. Амни,! зун хътин, магъ-шагъ я, кӀвале авайди чарабуруз гунилай кӀани кар авач...

Зун яргъалай хъиз килигайла,! са межлис, са далдам алачир-мехъер, са гуьзел мензера чи кӀвале авай хъи... Къуръан къалум хъуй... Мудайрин кӀанери ванер авурла, за абуруз мадни тӀач. хцана... «Валлагъ, свас, —

лагъана итимри,—им т1ач туш, шуър-бет я, гъакъван гуъзел, гъакъван успагъи нямет я!»

— Эхъ, эхъ, чан свас! Зи итимди ви т1ачунин тариф гилани хъийизмайди я,—лагъана к1валин иеси папа.—Ахпа, ахпа?

— Ахпа Девриша кимелай са тилит итимар мадни хкана. Ибу-руз за, регъуън къванер хътин, къве ик1идин фуни хъвуна. Т1уъ-на, хъвана хъфидайла, са зарафатчи жегъилди лагъана: «Жувак к1вале хъвайи т1ачуни ихътинт1еам гудач. Вуна, Дуърнисе свас мукъвал-мукъвал ик1 ая: чи к1валерай гъуър, сав к1ват1из, т1ач

ргаз, чаз це...»

Девриш заз чап-чап килигна, зи чинни яру хъана. Квез акваз-вани? Инсандиз гъуърмет, хъсанвал авун герек авайди туш. Зегъ-мет ч1угуна, чпин руфунар тухар авурла, зун жуван гъалаллу гъуълуън вилик русвагъни хъвуна... Гъадалай къулухъ заз Девриша мад т1ач ругуг, кимелай итимар гъин лугъузмач. Я вични т1ач хъваз масадан к1вализ физмач...

Дуъран суъгъбет куътягъ хъайила, халичадихъ галай рушари мани хкажна:

Заз чуънгуърдин ван къвезава,

Ван къвезава тардихъ галаз,

Ц1ийи девран гъализ к1анда

Рик1из к1ани ярдихъ галаз

К1вале гуп-гупдин ванер гъатна: гамухъанри мегъуън к1арас-дикай авунвай залан, ч1улав рекъералди халича гатаз башла-мишна.

— Им лап са мажара я, хъи,—регъ акъвазай арада лагъана къулав гвай къариди.

— Валлагъ, гъак1 хъана,—рази хъана Дуърни.—Бес чи къейи-бурни чилик ква эхир. Бес чахъни къунши къаб хъун лазим я эхир. Гъак1 тушни?!

— Эхъ, я свас!

— Я Дуър свас, бес а ц1егърен къах гъик1 хъанай? —жузуна ж1валин кайваниди, межлис къайи жез акурла.

— Вуч къах?!—Дуъран рик1ел вичи т1вар1 къур къах алама-чир.

— Гъа т1ач хъвайи ч1авуз куъ к1вале авай къах ман...

— Гъамни вири кимелай атай итимри т1уьна, чама. Гъвелни амачиз, т1уьна. Къуръан къалум хъуй!—Дуър рик1ивай хъуьрена.

Гзаф суьгъбетар Дуъраз гъуьлуьвай ван жезвайбур тир. Дев-риша гъар нянрихъ са касдин к1вале фу незвай: адаз гъар нянрихъ ц1ийи инсанар аквазвай, абурун суьгъбетриз яб гузвай. Вичиз аламат хъайи дуьшуьшрикай ада сусаз суьгъбетзавай, Сусани— пака къуншийрин папариз.

Вичиз ван хъайи гаф Дуъравай маса касдиз лугъун тавуна акъвазиз жедачир, къваларай акъатун мумкин тир.

— Квез сенфиз зи Девришан къилел гъихътин дуьшуьш ата-нат1а чидани?— жузундай ада, сифте гъалтай к1вализ гъахъна.

— Ваъ, —лугъудай Дуъран хабаррихъ вердиш къуншийри.

— Къуръан къалум хъуй,—башламишдай ада нубатдин суьгъ-бет...

5.

Нехирбандив йикъан фуни къафун вугудай ва адаз няния т1уьн гудай нубат Магъмуд-эфендидин хва Макаф-эфендидал атана. Ам хуьре девлет авай, амма виридалайни гзаф рахадай, мискъи кас яз магъшур хъанвай. Вичин писвиляй, халкъди лугъуз-вайвал, аллагъди адаз еке жазани гана: эремек хъана. Шумуд паб гъанат1ани, са кебиндикай са аялни тахъана, ам къуьзуь къилихъ-ди сивинсуз яз амукъна.

Манаф-зфендидин к1валел са нуькердивайни къвед-пуд вацра-лай гзаф давам гуз жедачир. Адан хипер са йисалай артух са чу-бандивайни хуьз жедачир. Вучиз лагъайт1а абурун руфуна я тух-далди фу жедачир, я бедендал—партал. Я икърар хъайи вахт ага-къайла, лазим тир къадар гъахъ гудачир. Вири вичин рахунралди тухариз алахъдай. Адал садавайни са зат1ни субутариз жедачир.. Вири адан мецикай, адан к1уфукай икрагъ хъанвай. «Зун и кас-дикай, къве япа т1уб туна, аллагъдин рак1арал къван катдай чка-дал атанва, я эллер!»—лагъанай адан гъалаллу папа.

Яшлу жердавай Манафан мез регъуьн къет1къет1диз, мискъи-вал мут1лакъвиллиз, рик1ин дарвал мишекъатвиллиз элкъвена. Хуь-дай касни гъат

тийиз, хеб-мални квердавай тлимил жезвай. Эхир ада хипер маса хгана, кьизилдин пул квалин цла, гьатта папаз-ни тийижир чкада, чуьнуьхна. Чпиз анжах са кал туна: нек, тугь, къатух, яни кьезин, галачиз абур, къарини кьужа, вахтунилай вилик кьиникь мумкин тир. И кардикай Манафаз дуьньядал ви-ридалайни гзаф кичледай. Вичикни гьамиша «авач, хьанач, кая, кьея» лугьуз суза жедай.

Са вахтара Муг-Рагьпарада вичин гафуни атлай, беглеринни участокдин набрин дуст хьайи Магьмуд-эфендидин хва Мана-факайни эфенди хьанай. Ада кьунши хуьрера фекьивал авунай. Гила адаз, сад-вад кас квачиз, хуьруьнбуру эфенди лугьузмачир.

Манафахъ галаз санал уьмуьр тухвай адан пабни мискьи хьан-вай. Ада са вечрекай са гьафтеда недай хуьрекар ийидай. Икьван вахтунда верч члур тахьун, адаз буьтлруьк ягь тавун кьуншийриз аламат тир. Туьна амуькбай вечрен клус-тике кьариди айвандин тарцикайни куьрсар хьийидай. Гьавиляй Кьистерал «Верчер кьу-рурдай кьари» тлвар акьалтнавай.

— Чан Кьистер диде,—лугьудай адаз кьуншидин сусари, — вуна са вечрекай вазни кьужадиз са гьафтеда недай хуьрекар гьикл гьазурзава?

— Я балаяр, чи тлуьн катранди я. Чак тлуьн кумач. Чун гила табдал хьанва. За, месела, кьажгьандиз са абугерден яд цана, вечрен са лувни кутуна, са гьутавай дуьгуь ва я члахар вегьена, хуьрекзава. Кьапари кьуна тлимил тахьун патал, чна хуьрек гьа кьажгьандай незва... Зиди члана кьулал са затл алаз хьун я. Кьулал кьазан акьалтайла, хзан шад жеда.

— Я баде, нянрихь куь квалеле садрани экв жезвач эхир. Куь-не хуьрек гьикл незва?—жузадай, амалдар хьверна,, сусари.

— Чан балаяр, нафтлдин гьайиф тушни?! Ам кьизилдихь ба-рабар затл я. Чна гьамиша хуьрек югь аламаз ва я вацран экуь-нал незвайди я.

Сусари ва рушари, тар хайи хьтин, хуьруьнардай. Кьистер кьари тажуб жедай ва ада дугьридаказ жузундай:

— Я чан балаяр, тахьайтла бес девлет гьикл кватлда?! Зи кьужадиз са чанта кьизилар авайди я... Мяфеди абур закай чи-иеба чкада чуьнуьхнава... Тевекуллагь, белки, абур зи гьиле гьа-тин...

Девришаз Манафан мискьивал чизвай. Амма са нянрихь, сифте яз адан квалелиз фейила, нехирбан тажуб хьана: Кьистер кьаридш виртни члем алай хешил авунвай. Девриша ихьтин хуььтуьл ва тлеамлу хуьрек

гуъзлемишзавачир. «Ибур инсанри лугъудай къван? мутлакь туш,—фикирна нехирбанди.—Яцрак дана кутаз вердиш муграгъвийри къундармиш тийидай кар жедач».

Къистера итимрин вилик са мудада аваз хешил гъана, суфра-дал къве кларасдин тлур ва абугерденда аваз яд эцигна.

— Бисмиллагъ,—лагъана, нез башламишна иесиди.— Са бисмиллагъ ая, Девриш.

Нехирбандини адалай чешне къачуна. Курунин са пайни та-хъанмаз, иесиди «элгъемдуллагъ» лагъана, тлур эхцигна. Адет тир-вал, иеси акъвазайла, мугъманни акъвазун лазим я. Девришани, гъикъван каш кумайтлани, тлур эхцигна, лагъана:

— Элгъемдуллагъ, къазанмишзавай чанар сагърай!

Са къвед-пуд суьгъбет хъувуна, нехирбан хъфиз къарагъна-«Геже<хийир»,—лагъана, клваляй эхкъечлна, ам ракларихъ ша-ламрин къветелар тларам хъийиз эглеш хъана. И арада адан яиара клваляй къвезвай рахунрин ванер гъатна:

— Къари, хешил хкваш кван, зун тух хъайиди туш,—лугъузва Манафа.

— Бес вун акъваз вучиз авунай?—жузунзава къариди.

— Нехирбандинди зи клвале хешил недай тлиш туш. Ам за авур амал тир. Зи суфрадихъ, руфун метлерал вегъена, сивни гъеш хъиз ахъайна, ацукъ тавурай. Ваз ам дугъриз аквамир, къари,, дабанар вилик квай иблис я. Хешил хкваш!

«А-гъан, за ваз, мискъи вак, къведай сеферда са амал хкъун тавуртла, зун бубадилаи туш хьи!»—фикирна гишинзамай нехир-

банди.

Зулухъ хъиз мад Манафал нехирбандив фу вугудай ва нянрихъ адаз тлуьн гудай нубат атана. И югъ Девриша фадлай гуъзлемиш-завай. Ада вичин къилел атай дуьшуьшдикай икъван члавалди садазни, гъатта папазни суьгъбетнавачир.

И сеферда Къистер къариди лапагдин як квай хинклар авун-вай. К1вале серкедин ни гъатнавай, так1вни къулан кикел аламай. Гишин хъанвай нехирбандин къил михъиз элкъвена. Ада нисинизни, рик1е мискъи Манафан к1вале недай хуьрек аваз, къасухдай т1уьнвачир.

Т1ебиатдикай, къвердавай нек т1имил гузвай калерикай куьруь суьгъбетар ийидалди итимрин вилик суфра, мудада аваз хинк1ал, маса куруна аваз як ва къве к1арасдин къал атана. Ахпа къариди анал серг авай къаб, са ц1иб къатухни гъана.

«Бисмиллагъ» лагъана, итимар хинклар нез эгеч1на. Девришаз аквазвай: къажгъандикай т1валарин кепкирдалди эхиримжи чка-лар хкуд хъувуна, къариди к1валин пип1е вичизни незва. «Къаж-гъанда хинклар амач,— фикирзава Девриша.—Эгер и мискъ-и вак мад т1уьнивай акъвазун хъайит1а, за муда жуван вилик ч1угун хъувуна, та са чкал амай къван вири неда... Пакван т1валар ха-далди неда... Чинай маргъузар авахъиз ацукърай...»

Девриша фенд туьк1уьрна куьтягъ тахъанмаз, иесиди «элгъем-дуллагъ» лагъана, къал эхцигна. «Гъа, амалдар! Гъа, тапархъан! Гъа, тарта! А ваз акур валара къуьр амач!»— фикирна, нехир-банди п1узаррикай хъверна.

— Манаф-эфенди, зун югъди маларихъ1 галтугзавай инсан я, —лагъана нехирбанди дугъридаказ,— зак каш ква, за неда. Вун инжиклу жемир.

— Неъ, неъ, чан бала,—лагъана къариди къулан кикевай.! — къужа, ваз за шурпа цадани?

— Ваъ, къари, къвезвайди йиф я, гъикъван неда?! Иифиз гзаф т1уьн жерягърини меслят къалурзавайди туш,—лагъана къужади. —Гзаф т1уьрла, йифди пис-пис ахварар аквада, хъварц гьалтда.

Девриша муда вичин вилик ч1угун хъувуна, чапла гъиле са ч1ехи тике якни къуна, хинклардал къатух, серг эхлична, ц1ийи къилелай иштягъдивди нез башламишна. «Тахсара! Руфун вилик кутуна, чарадан к1вализ къвез регъуьни туш... Имни адет жедани бес? Нехирбан элифарун... Идаз зи к1валин къен вучиз аквазвай-Ди я?»—иесидин чинин як1ар юзазва.

Манаф къулухъ хъхъана, далу цлахъ агудна, ацукънава. Виле-Ри нехирбандин къал шумудра мудаиз гъахъзават1а гъисабзава. Ара-бир къаридизни са вил язава.

— Къистер диде, ви хинклар лап т1еамлуди я,—нез-нез лугъуз-ва Девриша, —за, валлагъ, са кур мадни хъинедай хътинди я, «И ламран хцин

руфунин к1ан хкатнавани?!—кич1е хъана фи-кирзава иесиди.—Ихътинди к1вализ ахъаюн хата я хъи!»—далу-диз, терлик квай хъиз, гъекъ акъатна.

Девриша незва. Къве хъуькъвекни чъуькъвез незва, т1убни илис хъийизва. Иесиди адаз хиялдай терхеба гафар лугъузва. Туп1арай авадарзавай теспягъарни герен-герен акъваз жезва. Чапла вилин къебекъ дат1ана акъал жез, ахъа хъижезва. «Агъ, туьрема! Ви къурсах жегънем яни? Ам мус ац1уда? Ви кешкешар элядай хва к1анзавайди я... Мад ваз зи к1валин къен ахквач! А виле—ц1ам!» Иеси килигайт1а, нехирбандин вилик квай муда гила-ахпа ми-хъи жеда. Суфрадал якни аламач. Манаф михъиз тешвиш хъана.

— Я къари, чи мугъмандин иштягъ акурла, зазни гишин хъхъа-на. Заз хинк1ар ахкъуд,—лагъана къужади.

— Вув, хинк1ар амач-е. Эхиримжи чкалар за жуваз акъуднай, —язух къведай тегъерда лагъана къариди.

— Шурпа къванни цуз!—хъел кваз буйругъ гана къужади.

— Исятда,—къариди са куруна аваз шурпа гъана. Къужади кур каш кваз къилел акъалжна.

— Хинк1ар авачни?—жузуна къасухдай нехирбанди.

— Ваъэ, чан хва, —тахсир квайда хъиз, жаваб гана къариди.

— Бес мугъман къвезвайди чиз-чиз, хуьрек икъван т1имил гъузардани? Им, дарман яни?!—Девриша мискъи иесийрал вичин

мез элкъуьрун къет1на.

— Я хва, я хва,—къурху кваз лагъана Манафа,—гзаф т1уьр-ла, рик1 т1ар жедайди я.

— За са кур мад хъинен, ахпа нин рик1 т1ар жедат1а, чун кил-лигда!

Иесиди нехирбандивай ихътин вик1егъ жаваб гуьзлемишнава-чир: ам, тилисимда гъатнавайди хъиз, вилери луп1 тийиз амукъна.

— Астафируллагъ!—лагъана иесиди.

— Хинк1ар амачт1а, диде, шурпа цуз,—т1алабна нехирбанди. «За куь тифтиф цавуз акъудда», —къет1на ада. —Фу гъваш, са варданаг таза

дуьдгъвер гъваш, ниси гъваш. Зун пакамлай нянал-ди маларихъ галтугнав.ай итим я гъа!

Нехирбандин иштягъ акурла, иесийрик тлакь акатна. Са муда ацлай шурпани хъвана, кланз-дакланз факайни атлун хъвуна, Девриш хъфиз къарагъна.

— Геже хийир хъуй! Теамлу хинклар тир. Чухсагъул, Къистер диде, гила зун къведай члавуз хуьрек са тлимил гзаф ая,—Девриш хъфена.

Шаламрин къветелар тларамардай амаларна, Девриша ра-кларихъ эглеш авуна. Гузлемиш авурвал, адаз клвалей рахунрин ванер къвезва:

— Хинклар рикливай амачни?!—жузунзава къужади.

— Валлагъ, амач-е. Вуна вугай гъуьруькай хъйиди къве чкал я,—жаваб гузва къариди.

— И нехирбанди чаз кар къуна,—къужади хинклардин гъайиф члугвазва.—Мад и хукваш элифарун туба! Вацлал алай пили хътин, чина ягъ амачир мунафикъ я. Адаз мад къелни фуни эх-цигмир! Зал гьалтдайбур гъамиша ихътин кашатлар жедя.

И дуьшуьшдикай нехирбандин папаз хърарик суьгъбетдай гъа-диса хъана.

6.

— Квез яйлахда зун севре тухвайвал ваи хъанани?—жузуна Дуьра къуншидин хърак атайла.—Къуръан къалум хъуй. .

— Ам гъикл хъайи кар я, я руш?

Дуьр вичин нубатдин суьгъбетдив эгечлна.

Муг-рагъ хуьруьн варлу хзанри гъар гатуз чпин мал-къара яйлахдиз акъудзавай. Абур. хуьн патал къарияр, аялар фидай. Къарийрин пеше калер ацун, некледин аявал авун, члем клватлун, къафунар авун тир. Абуру дармандин векъерни: кирфер, эферар, пурнир,; цлантарар къурурзавай. Абур хъуьтлуьз хуьрекрик, чай-дик кутваз герек тир.

Шалбуз дагъдин клане са шумуд чкадал гъар хзанди вичиз къванерикай къазмаяр эцигнавай. Гатуз анра къарияр, хъуьтлуьз ничхирар яшамиш! жезвай. А чкадин тларни фадлай «Къарияр» хъанвай.

И гатуз Агъа магъледин мал-къара авай хзанри яйлахдиз чпиз куьмек яз Девришни Дуър тухвана: Девриша малар хуъзвай (угърияр дагъларизни! акъатнавай), Дуъра къарийриз куьмекар-з.авай; абурун аяларни пакамлай няналди сува къугъвазвай.

Девришан хзандин къазма текдиз сердендин патав гвай. Бир-дан яйлахда са ч1улав сев пайда хъана. Сифте сев акурла, Дуъ-рак кич1 акатна: ам нефес къурана амукъна. Аялривайни са гафни рахаз хъанач. Девриш хуъруъз хъфенвай. Сев, махарик квай пи-ли хъиз, атана, къазмадиз гъахъна, вири пип1ера къекъвена, ги-чинар ярхарна, нек хъвана, ч1ем; т1уьна, секиндиз хъфена.

Сев хейлин яргъаз ахкъатайла, Дуъра гъараяриз башламишна. Къунши къазмайра авай къарияр, къужаяр, аялар к1ват1 хъана. Абуру дагъдин чиникай хъфизвай севрез уьфтер яна.

— Ваз, къейди, зи итим к1вале авачирдакай хабар хъанани?! — лугъузвай Дуъра севрен гуьгъуьниз.

Сев мад ва мад къвез хъана. Гъар сеферни къазмайра бармак алай кас авачирла къведай. На лугъуди, адаз, инсандиз хъиз, гъурчез фидай макъам чизва.

Дуъра хуъзвай калерин иесияр татана са гъафте хъанвай. Къа-пар ч1емедай, шурадай, къаймахдай, маса къафунрай ац1анвай. Са югъ мад иесияр геж хъайит1а, ц1ийи нек ацадай буш къаб .амачир. Яйлахда къуншийривайни къаб жагъурун четин кар я. Гъа и дар уламда къазмадал мад сев атана.

— Вун атана лап хъсан хъана, къейди. Алад, неъ, хъухъ жу-ваз,—рахана' Дуър севрехъ галаз.—Хуъре авай север ч1ем, къа-фунар к1анзавайбур тирт1а, вахтунда къведай.

Иесидиз акваз-акваз, севре са-са къаб ахтармишиз, ярхариз, хаз, экъичиз, ара-бир нез башламишна. Эхир ам ц1урурнавай ч1ем авай ч1ехи гет1едал фейила, Дуърай гъарай акъатна:

— Акъваз, я къейди-е, акъваз! Анжах адак къамир! Адан па-тахъай за жаваб гана к1анзавайди я. Акъва-а-аз! — Дуър фена севрен хура акъвазна,¹ ахпа адан гардандик кк1ана. Ажугъ атай севре са пац геляна, ам ярхарна. Амма ч1емедин гъайифвиляй кузвай Дуър къарагъна, мад севрен хура гъатна.

— Адак кямир, чан сев, адак кямир! Ам зиди туш, чараданди я. Пака за вуч жаваб гун? Вахгана клан жеда. Валлагъ, зи хзан мадни талан жеда. Минет хьуй, адак кямир!—гъарайзавай Дуъра севрен япал.

Амма севрез ван къвезвачир: адаз виридалайни т1самлу къа-фун—ч1ем гъа и къечина авайди чизва. Дишегъли мад са патахъ гадарна, севре зурба гет1е ярхарна, ам хана, къайи дагъда хар-хар хъанвай хъипи, цуьк хътин, ч1ем, гъур-гъур ацалтна, пацарал-ди нез башламишна.

Дуър мад севрез са патахъ рум гуз алахъна. Къве пац хкажна, къулухъ кл1вачерал акъвазна, сев хъел кваз атана, дишегъли, аял хъиз, къужахда къуна, къазмадай экъеч1на.

— Я къейди, вуна зун гъиниз тухузва?! Я гуж хъайиди! Деври-ша ви амалар эхдач гъа! Ахъая! Исятда Девриш хкведа! Я къей-ди, вуна закай вучзавайди я?!— гъарайзава дишегълиди севрен къужахдай.—Я иеси къейиди!—агъ-къаргъиш ийизва.

Гъарайдин ванцел аялар, къарияр клват1 жез башламишна. И арада сев, Дуърни къужахда аваз, къазмадин агъадихъ галай ягъун къилел агакъна. Инсанар акурла, сев, ярх хъана, гъанай агъуз, гагъ вич кланик, гагъ гъараяр физвай дишегъли кланик акатиз, авахъна.

Инсанар гуънедин къилел пагъ ат1ана амукъна. Ахпа абур, ки-ч1евал квахъна, гъарай-эвер ацалтна, къивер гуз, севрен гуьгъуь-низ фена. Ягъсуз севрез къарийрикайни аялрикай ст1уни къурху авачир, ада,¹ аквадай гъаларай, кстах аялди хъиз, бабли къачун-вай. Дуъран балаяр, рик1 къекъягъиз, шехъзава: абуруз чпин диде севре тухуз, рекъиз, чеб етимар жез кич1езва.

Ягъун кланиз агакъайла, сев къарагъна, вичи авур кардиз ки-лигиз-килигиз, хъфена. Дуър къацу т1улал яргъи хъана аламай.. Эвел аялар, ахпа къарияр адан куьмекдиз агакъна. Дишегълидихъ нефес амачир, пакван т1валар т1ар хъанвай, вири беден, дингина туна гатайди хъиз, т1азвай.

Суьгъбетдин эхирдай Дуъра алава хъувуна:

— Иеси къейидак са къуват квай хъи! Зун, пеш хъиз, тухвана. Вичин кл1уртни са хъуьтуьл тир хъи, лап гъуьревай хъиз жедай. Гъадалай къулухъ зун зур къулан хъана. Къуръан къалум хъуй...

И дуьйиуьшдикай рушари теснифай манияр халкъдин сивера гъатна.

7.

Шура гьукуматдикай кьурху авай Мирим-бегди вичин чиркин мурадар кьилиз акьудун патал хуьре авай кламайрикайни менфят кьачун кьетна. Адан хиялда исятда Абдул авай.

Раган пад хьтин, гьар са гьуд са клаш кьван авай жегьилди-кай садаз са зиянни квачир: адавай щцлибдин кефини хаз жеда-чир. Гьакьван милаим, авам, дуьзена тир. Ам гьакьван акьулдизни буш' тир. Гьихьтин твар, лаклаб лагьайтани, адаз са кьайгьуни авачир. Адаз кланзавайди руфун тух хьун тир.

Касдик тлуьнни квай: са суфра фар санлай недай, са гичин ядни хьвадай, ахпа мад хце лугьудай. Адаз тухвал чидачир.

Абдул, фадлай бубадин клвалера яшамиш жезмачир. Ада вичи вичиз са харапладикай кьазма туклуьрнавай, ида-ада гайи пек-лек клватна,' ксуз-кьарагъзавай. Рик1 алай карни аялрихъ галаз клегьебар кьугьун тир. Адаз кьве киле клегьебар авай: гьар жуь-ре рангар янавай, тлеквенар акьудна еперихъ акалнавай. Са жи-бин ацлай кьуркьушум цанвай сакьяарни авай. Члехибурухъ га-лаз Абдул лам-шарк1унт1ни кьугьвадай.

Гьар кумек кландай касди Абдулаз эвердай. Абдулани вад итимди кьван анжах са тлуьнихъ клвалахдай. К1валахни вичи тлуьн недалди ийидай, тлуьрдалай кьулухъ ам зад гамишдивайни алай чкадилай кьарагьариз хьжедачир: гьакьван заландиз лабар вегьена ацукьдай. Ада гьил хвена клвал незвай, сив хвена—хуьр.

Вини магьледин жемьтдиз Абдул са гатфариз нехирдив ра-кьуриз клан хьана: авай нехирбандиз юлдаш амачир. Чан-рик1, тавазивилер авурла, Абдул рази хьана. Адет тирвал, адав нубат-да авай касди гьана, пуд хьран фуни кьафун вугана, лагьана:

— Им ваз, Абдул, пакаман ва нисинин нагьар. Нянрихъ зи клвализ хьша, кайваниди хинк1ар ийида.

Абдул рази хьана. Нехир гьеле вири клват1 хьанвачир, ам са кьванцел ацукьна, чанта ахьайна, фу тлуьнив эгечна. Нехир гьал-дай вахт хьайила,- Абдула пуд фуни тлуьна куьтягнавай, члехи циплина авай кьафунни тахьай гьисаб хьанвай.

— Вув, я аламат! Я Абдул, бес вуна чуьлда вуч неда?!—жу-зуна са дишегьлиди.

— Вай кьене хьуй, вай—кьуьне. Са гафар тушни?—Абдулан жавабди инсанрик хьуьруьн кутуна.

Ц1ийи нехирбандин чанда мад кьарагъна, маларин гуьгьуьниз фидай гьал амачир. Абдул тух хьанвай: ада, далдам хьтин руфу-нал кап алтадиз, т1уьрдакай лезет хкудзавай.

— Я Абдул, я хва, кьарагъ, нехир гьала, рагъ цавун юкьваз акъатзава!— кьалабулук кваз лагъана кьарийри.

— Зун гила гьар юкьуз нехирдин гуьгьуьниз фена к1анзавайди яни?!— Абдулан чин ч1ур хьана.—Мад им давла, кьветер кьадай давла, хьана лагъ ман. Гьатайла—ахкьат тийидай... Луф-луф ийиз, кесиб кьушар кьене амуькдайд давла... Кье фейит1а, куьне зун пакани раькурда. Ваъ, зун—ваъ! Ц1ирт1 ягъиз кимел ацукъ та-вуна, зи ягъвара вуч ава?

И гьал акур жемьатди чпин нехирбандиз тадиз ц1ийи юлдаш жагъурна.

К1валин хабар гьвеч1идавай, хуьруьн хабар—делидавай лугьу-дайвал, Абдул вири крарикай хабардар тир. Ара-бир адай акьул-лу к1валахарни акъатдай.

Абдулан рик1 алай машгъулат кьурагъ вахтара вичикай пешапай хьун тир. Ц1велин, верхи ва кьавах тарарин хилерин юкь-ва туна, зурба тип1их хьиз, епералди кут1уннавай пешапай, сада виликай кьуна, гуьгьуьна са десте жегьилар, аяларни аваз, куь-чейра кьекьуьрдай. Вирида са сивяй манидалди марф т1алабдай:

А пешапай, пешапай!

Пешапайдиз марф к1анда.

Имир, имир, имир, марф

Тефей чка тамир, марф!

Марф кьуьлериз,

Кьуьл к1ат1ариз,

Амин минариз,

Кьабул авурай гьуьцари!

Гьар гьаятдал дишегьлийри кварарай, гичинрай, серничрай нешапайдин кьилел яд иличдай, ахпа чпихъ авай паяр: какаяр, емишар, шуьреяр,

ширинар, пампасияр, к1ерецар гудай. Жегьил-рив гвай себетар, кьужгьурар, чантаяр ац1урдай... Абдулазни са гьафтеда недай суьрсет жедай.

Са сеферда гьинай ят1ани Муг-Рагъиз са абдал акъатна. Амни Абдулал дуьшуьш хъана: к1амайдаз к1амайди яргъал аламаз чир жеда. Къве абдалани санал инсанриз к1валахариз, (садакьяяр к1ват1из хъана. Ик1 са шумуд югъ алатна. Гъамиша вичел текдиз гьалтзавай паяр-тикеяр паталай атанвай) абдалдихъ галаз паюи Абдулаз хуш хъанач. Ада мугъман мад сефер вичин къазмадиз тухвана, адаз вичихъ авай т1уьн-хъун гана, хуьруьн к1анел хкана, лагъана:

— Са хуьре къве абдал гзаф я. Ви кам мад чи хуьре таххьу-рай.¹ Эгер хтайт1а—ингье!—ада вичин, к1ашар хьтин, гьутар къа-лурна.—За вун леме ийида!

Мугъман, рахун-луйк1уьн тавуиа, са вил кьулухъ ягъиз, катна.

— И Абдул гъиле къаз жедай кас я хьи,—лагъанай садраМи-рим-бегди Шагъмараз.—Килиг кван. Ада вуч зиян гайит1ани, ду-ван авайди туш: к1амай я ман, я чални шак фидач.

Абдулав гила Шагъмара вичизни к1валахариз тазвай. Вичин ч1алаз килигунай ада Абдулаз мехъерун хиве къуна. Мехъерун Абдулан лап т1ал алай чка тир: Абдулаз к1анзавай рушни авай. И кардикай ада дуьшуьш хъайи низ хъайит1ани хабар гузвай. Гьелбетда, стхайривай чпин кими стхадиз мехъер жезвачир. Я адаз садани вичин рушни гудачир. И кардикай менфят къачуна, Шагъмара лугъуз хъана:

— Вун Еижевай жегьил я: акьуллуни я, къуватлуни я, кьилди к1вални ава. Дустуни ваз гъа ваз к1ани руш гьида.

Абдулани куьчейра лугъузвай:

— Зи бубани кьий, стхаярни. Абур ламат1ар, тапрукъар я. Абурувай заз мехъер жезвач. Заз гила дуст Шагъмара мехъерзава!

Шагъмара вугай пек-лек ягъиз, Абдула свас гъизвай к1вал-тавхана безетмишзавай. Са вахтарилай сусан суьгьбет амукънач. Абдулан к1вал маса хуьрерай атанвай абдалрай ац1ана. Гила абур Муг-Рагъа къуд кас хъана. «Са хуьре къве абдал гзаф я» лагъай Абдула гила абдалар к1ват1завай. Инсанриз и кар аламат хъана, амма и сирдай кьил акъатнач.

— Я Абдул, вуна абдалар вучиз к1ват1зава?—жузунай са агъ-

сакъалди.

— Абури зи аскерар я, абури заз свас гъиз куьмекда!—жаваб гана абдалрин пашади.

— Ибури Абдулан гафар туш, адаз муаллим ава,—лагъана ки-мел алай итимри. Муаллимни вуж ятла малум тир.

Гъар йифиз хуьре, икъван члавалди тахъай хътин, дуьшуьшар жез хъана: гагъ са кесибдин къавун члередал алай купларин хара кламуз вегъезвай, гагъ маса кесибдин муьхц чукурзавай, гагъ де-мекдай верчер тухузвай...

Нуфталиди Советдин депутатриз лагъана: «Гатфар алуькзавай йикъара чи душманри, чиладай экъечлазавай гъуьлягъри хъиз, чпин зегъерлу къилер хкажзава, юлдашар. Мирим-бегди, Манаф-эфен-диди, Шагъмара хуьруьк футфа, къал кутвазва... И къачагъвиле-рикни абурун пай тахъана жеч. Ахтармишна кланда».

Инсанри и х"атаяр-зиянар жегъилрин, луту-путуйрин хивез ве-гъезвай. Садани чпин шак абдалрал гъизвачир. Сир Абдула вичи

маса гана:

— Чна икъван клвалахариз, чун садазни чир жезвач-е, —лагъанай ада кимел.

— Куьне вуч клвалахарзава?—жузуна агъсакъалри. ' Абдула чпи гайи зиянар вири гъисабна.

— Куьне гила мад вучдайвал я?

— Гила чна Муталибан мектеб чукурда...

И кардикай агъсакъалри хуьруьн Советдиз хабар гана. Гъа и юкъуз абдалар Муг-Рагъай чукурна. Шагъмар аскер галачиз амукъна...

Къуд лагъай кыл

ЦИ ЙИ ШКОЛА

1.

Муг-Рагъ хуьруьн девлетлуярни фекъияр Салахърин ратлар клватл хъанва. Абуруз Урусатда гъалиб хъанвай Октябрдин ин-къилабди секинвал гузвач: ам Дагъустандивни агакъзава. «Кесиб-ривай и зурба уьлкве идара

жедани?!—хабар къазва чпин къу-ватдихъ, девлетдихъ инанмиШ) Мирим-бегди.—Ваъ, жедач! Мум-кин кар туш!» «Абуру садра чпиз тухдалди фу тлуърай, ахпа ахъ-тин жуърэт авурай»,—адаз сабур гузъа Манаф-эфендиди. «Им каци калар тлуър хътин кар хъанва гъа, —тестикъарзава Шагъмара. — Къе-пака балшавикар гуьгъуьна ц1верех аваз катда». «Чунни ксана виже къведач!»—тагъкимзава Мирим-бегди.

И сеферда абур гъахъ хъана: къенепатан ва къецепатан душ-манрин къуватар сад хъайила, Дагъустанда ва Азербайжанда Со-ветрин власть вахтуналди алатнай.

Ахпа, 1920-йисуз, ам мад сефер ва гъамишалугъ яз гъалиб хъайила, девлетлуйри чпин фикир яваш-яваш дегишариз башла-мишна. Абур гъавурда акбуна: кесибрин гъукуматдихъ галаз ачухдиз дяведиз экъеч1ун герек туш, я табий хъана к1анда, я чине-ба женг ч1угуна к1анда.

Ачухдиз женг ч1утунихъ метлеб амачир: капиталистринни, мул-кударринни хпехъанрин къуватар куътягъ хъанвай. Зегъметчи ин-санар хъсанни писдан, дустни душмандин гъавурда акбунвай. Абур Советрин патал эляч1навай.

Кесибрин гъукуматдиз табий хъунухъни девлетлуйрин намусди къабулзавачир. Уъмуърлух чараданди нез вердиш хъанвай чанариз гила зегъмет ч1угваз, кесибрин гъилик к1валахиз, чпиз садрани гъисаба тахъай узденриз табий жез к1анзавачир... Ц1ийи властни рази жедайвал, чпизни зиян тежедайвал хам дегишарна к1анза-вай. Анжах гъа ик1 к1аникай, чинеба ц1ийи гъукуматдиз зиян гуз, адаз акси къуватар к1ват1из хъунухъ мумкин тир.

Са бубат акбулдикай пай ганвай девлетлуйри гъасятда чпин девлетар чуьнуьхна, багъа партал хт1унна, чебни урта яшайиш тухузвай лежберриз ухшар авуна.

Муг-Рагъа са шумуд йикъан къене пайда хъайи «урта дере-жадин лежберар» кимерал экъеч1завай, инсанрихъ галаз хуш раф-тардалди рахазвай, кесибрин рик1е авайди чириз, арадал уъмуър-дикай жуьреба-жуьре суьгъбетар вегъезвай.

— Им вуч хабар я?—жузуна уста Нуфталиди Ярметавай.—И варлуяр дегиш хъанва хъи? Ибуруз ахварай вуч акунат1а?! Ба-жагъат чи хийирдиз я.

Сарухан-бег яна, дагъларани тамара, авара хъана, гъатнавай Ярмет, Советрин власть гъалиб хъайила, кІвализ хтанвай. Камал-лу лежберди хуьруьн Советдин председателдиз ихътин жаваб гана:

— Залзаладикай виридалайни вилик гъуьлягъриз хабар жеда, абур виридалайни вилик тІеквенрай экъечІна катда. И гъуьлягъ-рини чпин хамуниз чара ийизва, уста.

— Ажеб жаваб тушни! Пагъ! Гъуьлягъар, залзаладикай ха-бар хъана, чпин тІеквенрай экъечІна, катзава. Вуна, Ярмет, ажеб лагъаначни!— Нуфталиди къуьнер юзурна.—«Гзаф эмин' инсан я»,—фикирзава ада Ярметакай.

Хуьруьн жемятни девлетлуйрин амалрал тажуб хъанвай. Дев-летлуйри чпин каш-мекъ авурла, са бязи авам лежберри абуруз куьмекар гузни хъана: кесиб гъамиша вичин мердвилелди девлет-лу я.

Ихътин са дуьнуьнди уьзденрин вилер ачухна, абур мад кеси-бар варлуйрин чІалахъ хъхъанач.

Совет власть гъамишалугъ гъалиб хъайила, Муг-Рагъа цІийи туьквен ачухна. Анай кесибриз гъавая шейэр гузвай: къел, гъуьр, шекер, чит... Хуьруьн Советди вилик амаз малумарнавай: гъавая шейэр лап кесибриз гузва, абурни вужар ятІа, туьквенчидив ву-ганвай сиягъда кхъенва.

И хабарди вири хуьруьк велвела кутуна: «ГъикІ?! Гъавая къел,

¹ Э м и н — вафалу, ихтибарлу.

гъуьр, шекер, чит гузва?!» И арада виридаз чпикай акъалтІ ай кесибар хъана кІ анзавай. Са гзаф урта яшайиш авай ксар Совет-дин идарадихъ фена, абур чпизни гъавая шейэр, Советрин сав-къатар, гун истемишзавай. Амма Советдихъ вири хуьруьз гъавая мал пайдай мумкинвал авачир.

ЯтІ ани пакамахъ фад, лап йиф кумаз, цІ ийи туьквендин ра-кІ арихъ хуьруьн са пай кІ ватІ хъана. ЦІ ийи туьквендихъ гъам кесибри, гъамни урта лежберри нубат къунвай. Экв ачух хъана, инсанриз чпиз чеб акурла, вири тажуб хъана амукъна: абурун арада Манаф-эфенди, Шагъмар ва маса девлетлуяр. авай. Инса-нар тІ уб сара къуна амукъна.

Девришали, вилер экъис хъана, инихъ-анихъ килигна. Садани са гафни лугъузвачир. Суьгъбетарни, яд иличайла хкахъдай цІ ай хъиз, шишна, куьтягъ хъана.

— И туьквендай шейэр кесибриз гузвайди я. Вун и нубатда вучиз ава?!— гъарай акъатна, жузуна Девришалиди Манаф-эфен-дидивай.

— Зунни кесиб я,—лагъана секиндиз фекъиди.

— Машаллагъ! Вун кесиб хъайила, бес чун вужар я?!—Дев-ришали адан жавабдал тажуб хъанай.

— Куьн къекъверагар, къей рухваяр, къекъверагар! — вичиз кесибар дакI анзавайди чуьнуьх тавуна, зегъерлу жаваб гана фе-къиди.

Уьзденрин закатдал девлет кI ватI навай фекъидиз абур икъван дакI ан хъун чI алахъ тежедай хътин кар хъана. Нубатда авайбур гъавурда акъуна: девлетлуйриз кесибар я садрани кI анни хъанач, я кI анни жедач, я девлетлуйрикай кесибриз садрани дустни жедач.

Гъамиша умун къилихрин, вечрезни киш лугъуз тежедай Дев-ришалидивай мад эхиз хъхъанач: вилерал мичI ивал акъалтна, вичи вуч ийизватI а чин тийиз, ада девлетлуйар са-сад, хурудилай къаз, нубатдай акъудиз башламишна.

— Эхир Девришни ахварай аватна,—разивилелди лагъана Яр-мета.—Мад гила кесибар кI аник ахкатдач, жемят!

2.

Хуьруьн Советдин председатель Рустамов' Нуфталини школа-дин зеведиш МутI алиб, чпиз гъуьрметлу къве устI арни галаз, Вегърен тI улал гележегдин школа патал чка тайинариз ва бине-дин епер чI угваз фена.

Вегърен тI ул дегъзаманайрилай инихъ вири жемятдин пай квай майдан тир: гъарда вичин чиликай са кI ус-тике вегъена, хуьруьн игътияжар патал гегъенш чка хъанвай. Инал нехирар ва суьруьяр кI ватI жедай, ратI ар туькI уьрдай, Яран ва Цуькверин суварар къиле тухудай, таза данаярни кI елер патал чI ур яз хуьдай. Кд>ва-лавай булахар ва кI ам авахъзавай.

Вегърен тI ул хуьруьвай зур верс къван агъадихъ, гъар са кI ва-лин айвандилай аквазвай гуьнедин кI анел алай. Инал эцигдай школани вири магълейрин аялриз сад хъиз мукъва-яргъа жезвай.

— Бес жемятдиз чка кI андачни?—жузуна са устI арди.

— Гъелелиг инал" жемятдизни чка бес жезва,—лагъана Нуф-талиди.— Гележегда, девлетлуйрин чилер къахчурла, чна жемят патал маса чка чара ийида.

— Я халуяр, и суьгьбетар вири жемятдин сабранидал хьайибур я,— лагъана МутІ алиба.—Ша, чна чи гъиле авай кІ валах ийин.

УстІ арар жегьилдин дафтардиз килигиз, ана къалурнавай уьлчмеяр фикирда къаз, бинедин епер ягъиз эгечІ на. Къацу чІ урал лацу хкар ва тІ арамдиз чІ угунвай епер пайда хьайила, гележег-дин дараматдин яргъивал, гьаркьуьвал ачухдиз къатІ уз жезвай.

ГъвечІ и, дар кІ валер эцигиз вердиш устІ арар чпин вилерихъ инанмиш жезвачир: тІ улал пайда хьанвай уьлчмеяр фикирдиз текъведай къван зурбабур тир.

— Я муаллим, им бегъем са магъле жезва хьи,—лагъана са устІ арди.—Иниз къзанни лангат бес жедани? Белки, вун гъалатІ ятІ а? Жуван дафтардиз кихлиг къван садра.

— Чи хуьр хьтин чкадиз. зурба школани герек я. Чи школа амай хуьрериз чешне хьун лазим я,—дамахдивди жаваб гана Му-тІ алиба.—Муг-Рагъа къванерилай бул са затІ ни авач, лангатарни гьар кІ вали сад-къве виш атІ айла, артухни алаз жеда. Дафтарда уьлчмеяр дуьз къалурнава. Ахцегъа гъа ихьтин мектеб ава. Чи мектеб шегьердин мектебдиз ухшар жеда. Хьун лазим я. Чи мек-тебдиз къунши хуьрерин аяларни кІелиз къведа, чна абурни фи-кирда къуна кІанда...

И гафар сиве амаз, хуьруьн юкъвалай гьарайдин ванер акъатна;

— Я кьей вахар! Виждансузри чи данайрин чІур къакъудзава!

Чна кІелер гъина хуьда?! Суварар гъина хьийида?! Им гъихьтин Шура гьукумат я?! Вири башибузукъар хьанва!

— Ибур вуч гьараяр я?!—жузуна Вегьре авай итимри чпи-чпивай.

Нуфталидин чинин рангар дегиш хъана, МутІалибан рикІяйни агъзур хиял фена. Адаз Алим-бубадин мектеб кукІварайвал ка-рагна.

— Мад Манафан къуьруькар хьтинди я,—къве рикІин яз, ла-гъана Нуфталиди.—Мириман перни тахъана жеч.

Хуьруьк къал акатзавай: къаварилай сада-садал ван элягъиз, дишегълияр,¹ чІулав шалар къилихъ вегъез, куьчейрал экъечІиз, агъадихъ, Вегьрен тІул галайвал, ахмиш жезвай.

— Цавун клан шулугъ я, муаллим,—уста Нуфталидиз зарафа-тиз кланзавай, амма хъанач.

— А къайгъу Советдин председателди члугурай, —Муталибак къалабулук акатзавай. — Зарафатар герек къвезвач, Нуфтали халу, папаринди рикливай хътинди я.

Нуфталиди а патал клелер хуъзвай гадаяр тадиз депутатриз эвериз ракурна. Устларар, ийир-тийир квахъна, акъваз хъанвай. Абуру къатланвай: авур клвалахни нагъакъ авунвайди я.

Хуъруън кланелай чулав парталар алай дишегълийрин сифте циргъери къил гана. Гуънедилай агъуз эвичизавай жигъирар абу-рай ацлузвай. Вилик квай дишегълийри, къал алаз са вуч ятлани лугъуз, гуъгъуъна авайбур жибина твазвай.

— Я ширин чанар хару ягъайбур! Я мийитар вацлай жагъун хъувур устларар! Квез инлай гъейри маса чка къеат хъанвани?! Чна гила данаяр гъина хуъда?! Чна гила клелер гъина хуъда?! Чна суварар гъина хъийида?! Икъван члавалди ханар-бегле^ хъа-на, гила Шурабеглер хъанани?!—сивяй каф чклиз, къве гъуту хур гатаз, школадин бинейр язавай итимриз яшлу дишегъли, хуъре твар-ван авай шерчи Шагъзада, мукъва жезва.—Чаз куъ ушкула герек туш!

Дишегълияр, агъни-агъузар къилел алаз, агакъна, вилик-къу-лухъ килиг тавуна, итимрин хуруз гъахъзава. Итимар къулу-къу-лухъ жезва. Шагъзададин сив акъваззавач, адан гафар амай дишегълийрини тикрарзава. Вегърен тулал алайди са мейит алачир йикъни шуван я.

— Я папар!—Гъарайна уста Нуфталиди. Адан ван садазни къвезвач.—Яб це!—Садазни яб гуз кланзавач.—За куън гъавурда твада!

— Вун къве гъил, къве вил кутлунна гъавурда турай Гъуцари! Ви япар биши хъурай! Абура памбагар турай! Гъилер кайила, вун вучиз амукъайди тир?! Я тлаб!— Нуфталидин чинай цаяр акъатзава. Муталибни хъиле тлушунзава, адан туътуъхдай нефее акъатзамач. Устларрц чеб саникни квачирбур яз гъисабзава: ик1 абурун къил архайин я.

Шагъзададин, адан юлдашрин гъарайрин ванери хуъруън же-мят клвачел акъулднава: садбур къаварилай килигзава, садбуру Вегърехъди чукурзава.

— Инал са мектебни жедач!—лагъана Шагъзадади.—Я папар! И хкар, епер—вири ахкъуд, гадра!

Дишегълийри чпин башчидин эмир кылиз акъудиз башла-мишна.

— Куъне вучзава?!—Мут1алиб еперин куъмекдиз фена. Ди-шегълийрин селди яхун жегъил, гарун хура авай пеш хъиз, са къе-рехдиз гадарна.

— Инал эцигдай мектебда куъ аялри к1елда! Куъ аялри! — гъарайзава жегъил муаллимди.

— Чаз мектеб герек туш! Чаз чи аялрикай кафирар хъана к1андач!— гъарайзава виридан патахъай Шагъзадади.

Дишегълийрихъ галаз кыл къун хата тир. «Папариз къанун кхъенвайди туш,—фикирна Нуфталиди.— Ибурун кыл; какадар, навай душмандин туътуънлай къуна к1анда».

Нубат авачир регъве кыл хаз вердищ Шагъзадани адан пе-

хъи десте Вегърен т1улал туна, Нуфталини Мут1алиб Советдин идарадиз хтана: тади серенжемар къабулна к1анзавай.

3.

Йисар-варцар, йикъа са ц1ийи к1валах жез, са ц1ийи хабар агакъиз, гъерекат кваз алатзавай.

— Лезги" газет! Лезги газет акъатна!—хабарди вири хуъруък велвела кутуна.

Кимел алай агъсакъалар Мут1алибал алт1ушна.

— К1ела, чан хва! К1ела! Ана вуч кхъенва? К1ела, чан хва! —т1алабзава авам лежберри.

— Чи газетдин т1вар «Шура Дагъустан» я,—Мут1алиба араб гъарфаралди чапнавай газет к1елзава.—Им Дагъустандин боль-шевикрин партияди ва ЦИК-ди лезги халкъ патал акъудзавай

газет я.

Мут1алиба газетда авай хабарар к1елзава, абур туърк ч1алай дидед ч1алаз таржума ийизва, жемьтди еке гъевесдивди яб гузва.

«Чи суъгъбетрилай инсанриз и газетди дериндай таъсирзава, —фикирзава Мут1алиба.—Гъар ц1ийи газет хтайла, кимел атана, вири жемьтдиз к1елда. Къуй, дуъньядикай хабардар хъуй!»

Муталиба «Шура Дагъустан» газетдин нубатдин нумра келел-дайла. инсанриз ихтин хабар ван хъана: «Куьре округдин хуьре-ра келел-кхьин чирунин ва мектебар эцигунин кваллах хъсан кыле физва. Гзаф хуьрера мектебар патал цлийи дараматар эцигзава...»

— Ахпа чна вучзава? — явашдиз жузуна Муталиба. — Чун

абурулай усал яни мегер?!

...Вегьрен тлулал зурба, гуьзел дарамат хкаж жезва, Гьелелиг куьгьне школада юкьуз аялри, йифиз абурун диде-бубайри келел-лиз-кхьиз чирзава. Чехибурун школадиз «гежекурсар» лугьузва.

Гежекурсариз рушар, сусар, жегьилар, гьатта сад-вад аял авай **папар** ва итимарни кьезвай: вири республикада савадсузвал терг авунин кваллах гьерекатдик акатнавай.

Школада муаллимар бес жезвачир. Хуьруьн Советди тлала-байла, округдай кьве муаллим ракъурна.

Муталиб рикливай вичин пешедал алахънава. Амма ам гьа-миша клани мураддив агакъзавач: югьди кваллахзавай, кваллин дердияр хиве авай инсанрин кыле тарсар гьатзавачир.

Аламатдин кар тир: Девришаз тарсар чир жезвай, Дуьраз— **ваъ**. Рахунал-луьклуьнал виклегь Дуьр, келелунал, кхьинал, гьи-сабрал; гьалтун кумазни, яд галудай регьв хьиз, алклизвай. Му-талиб муаллимди мад ва мад сефер Дуьраз гьа са тарс тикрар хьийидай. Амма нетижа гьа сад тир: кьуншидин кьавалай верчер **фейи** хьизни жезвачир.

Дуьран кьуьруьвал Муталибаз хажалат хъана. — Я Девриш,—эхир лугьудай Муталиб муаллимди,—жуван сусаз келелиз-кхьиз жува кьванни чира. Завай жезвач. Девриш хьуьредавай.

Келелунин йисни акъатзавай, амма Дуьраз гилани гьарфар кьванни чир хьанвачир. Затни тийижирбур кьвед лагьай йисуз са классда тадайвал тир. Кье зайифбуру вири классдин вилик жавабар хгузвай.

Муталиб муаллимди доскадал Дуьр акьудна. Куьгьне пар-талар алай, амма риклиз хуш акунрин, жегьил дишегьли, са клус фу тлалабзавай кьекьвераг хьиз, муаллимдин сивиз килигиз, акь-вазна. Адавай я ктабдин кьалурай чин келелиз, я суалриз жава-

бар гуз хъанач.

— Жуван т1вар кхьихь, Дуьрнисе-ханум, теклифна эхир муал-
лимди.

Дуьр, киреждин к1усни къачуна, вик1егьдиз тахтадал фена. Ада тади-тадиз аджамдин гьарфаралди «дир» кхьена. Гьалат1-дин гьавурда акьурбур хьуьрена.

— К1ела,—лагьана муаллимди.

— Дуьр,—к1елна дишегьлиди.

— Им гьи гьарф я?—муаллимди «и» гьарф къалурна.

— Уь!—жаваб гана вик1егьдиз Дуьра. Мад классдин са пай хьуьрена.— Тушни? Бес ам вуч хьуй?! Кьурьан къалум хьуй, заз сенфиз Девриша гьа ик1 чирайди я.

— Девриша к1вале йифен курсар ахьайнава,—лагьана са за-рафатчиди.

Классда авайбур гьа-гьа ацалтна хьуьрена. Мут1алиб муал-лимдикни хьуьруьн акатна. Ахпа ам вич къилияй акьудзавай къуь-руь дишегьлидиз чап-чап килигна.

— Гила ихьтин гьарфар кхьихь,—муаллимди гьарфар лугьуз, Дуьра кхьиз башламишна: дуьртемпея.

Кдьена куьтягь хьайила, муаллимди мел къачуна гьарфарин арайрай виняй агьуз къве ц1ар ч1угуна.

— Вуна пуд гаф кхьенва. Вуч кхьенат1а к1ела!—буйругь гана муаллимди.

Дуьра классда ацукьнавайбурун куьмекдалди к1елна:

— Дуьр темпел я.

Вири хьуьрена. Дуьраз регьуь хьана.

— Нехирбандин паб темпел жедайди я, — лагьана классдай еада.

— Зун темпел туш, чан муаллим, са т1имил зарул ; я,—къил

чиле туна, лагъана чиниз иви хъиченвай дишегълиди.—Темпел хъайида, бес зи к1валин к1валахар ни ийизва? Зи рик1елай алат-зава... Девриша хабар къурла, за тарс, яд хъиз, лугъузвайди я. Суредай экъеч1ун кумазни, вири рик1елай алатзава.

4.

Гатун йикъан зегъем къена. Рагъ дагъларихъ хъфена. Селимат къариди киредин бекъеда цуру хъанвай къатух нек1егъандиз эч1ирна.' Перниседи къула ц1ай хъийизва: нянихъ недай хап1а-

шурпадин къайгъуда ава.

— Я свас, я чан свас, валлагъ, им дуъз кар жезвач, —лугъуз-ва ацукънавай чкадила Селимат къариди.— Чи хва, Мут1алиб, эвленмишдай яшарайни акъатзава. Вири хуър, куъне гададиз ме-хъерарзавачни лугъуз, ч1алал акъалтнава. Чаз фадлай к1валихъ са гъил галайвалдай дишегъли—къил к1анзава. Вун вучиз, сиве сав авайди хъиз, акъвазнава? Вун адан хайи диде я хъи?!—юзур-завай кварни акъвазарна, Селимат къулак ц1ай кутазвай сусаз килигзава. Адай са жавабни акъат тавурла, къил са патал къуна, сарар амачир сив ачухна, яргъалди ч1угур шуьк1уь сес акъудна: —Гъееегъ?!

— А къайгъу адан багъри стхайри ч1угурай,—эхир хуш авачиз жаваб гана Перниседи.—Адаз лугъудай къван зи мецикай к1араб хъанва, чан диде.

— Вуна гъар вуч хъайит1ани стхайрин хиве твамир, свас!— къаридизни хъел атана.—Мут1алибан стхяр гъар сад Шура гъу-куматдин са дирек я. Эхъ! Абур гъахътин итимар я. Мумкин я ма-жал тахъун... Лап мажал хъана къван. Белки, абурун рик1ел къвезвачт1а. Бес жув кисна акъваздани? Я чан свас! Вун хух къу-на акъвазункай са хийирни авач! Са хийирни! Вуна гила зун къиляй акъудзава гъа! Зи гъилик маша ква гъа!—къариди зара-фатдин хъверна.

— Бес за вучин, я диде?!

— Вуна?! Вуна исятда фена уста Нуфталидиз чи к1вализ ша лугъуда. Чахъ авай ч1ехи мирес, ви рагъметлу апаян ва итимдин дуст, чи хзандин хийир-шийирдик квай кас я. Ушкуладиз фена, Мут1алибазни хъша лагъ. Зи вил ам курсарай хтунал алайди тир. Амай суьгъбетар за ийида. Гадни акъатзава. И зулуз чна, аллагъ-ди гайит1а, Мут1алибаз мехъерда, свас, — инанмишвилелди ла-гъана Селимат къариди.—Тевекаллагъ!

— Ви сивяй аллагъдин сивиз хъуй ман,—Перниседин сивикай хъвер фена:; адан вилерикай вичин хцин мехъер, чинай яру дуь-гуьр авадарна к1вализ гъизвай свас карагна.—Аллагъди агакъар-рай, чан диде,—ц1велер рехи жезвай дишегълидин вилерал бахт-лувилин накъвари ц1арц1ар гана. — Буьркъуьдаз к1аниди экуь вил я.

— Амин, чан бала, — къаридин нерин къвалавай са нагъв гуьц1 хъана, ада ам тадиз ч1улав ' генжедин пип1елди пуьрчуь-къарна.

— Исятда фида, диде,—къилихъ къацу харадин шал вегъена, Пернисе к1валяй экъеч1на.

Селимат къариди, гагъ шад, гагъ пашман мурмуррал илигна, квар юзурун дамарна. «За, нехирбандин папа хъиз, нянрихъ

квар тунва. Уста Нуфталиди айибарда гъа,—фикирзава ада.—Ам къведалди хъана алатнайт1а».

Селимат къаридин хиялдиз Мут1алиб атана. Аял вахтарилай адан уьмуьр четин шарт1ара фенай: ам хайила, са мус ят1ани берекат-девлет авай к1вал кесиб| хъанвай; к1вачел акъалтун ку-мазни ам данадинни к1елерин, авай са калинни хперин гуьгъуь-низ фена... Хзандиз Мут1алибан куьмек чарасуз тир. Виридан си-вел алайди, чук1ул хътин, Мут1алибан т1вар тир: «Мут1алиб, чан хва, дана хкваш!», «Мут1алиб,¹ чан бала, к1елер ч1уруз твах!», «Мут1алиб, чан шараг, жерягъдиз эвера!»

Ахпа... Мут1алиб Бакудиз к1елиз физгъазурхъанвайла (Сам-самазни Къамкъамаз чпин гъвечли стхади , к1елна к1анзавай), инкъилабдин гьерекатар башламиш хъана.

Ахпа... Гуьурят хъана. Лазим тирвал шадвализ агакънач— душманри хуьруьн ревкомдин членриз ц1ай яна, абуруз гуьлле гана. Алим къена лагъай хабарди Сфи-бубадин рик1ни падна...

К1вал, хзан, хзандин вири къайгъуяр Мут1алибан хиве гъатна. Аял ч1авуз тухдалди къугъунар такур жаван жегъилвщшн пая-рикайни магърум хъана. Дердери ак1ажарнавай Мут1алиб; чин ат1угънавай къужадиз ухшар жезвай.

Уста Нуфталидин меслятдиз яб гана, вичин бубадин, Алиман, эвез мектебда тарсар гуз башламишайла, Мут1алибаз ерли вичи-кай фикирдай вахт амукънач: ам ц1ийи пешедин менгенайра гъат-на. Юкъуз аялриз, йифиз абурун диде-бубайриз к1елиз-кхъиз чи' риз, халкъдин арада ам большевикрин партиядин ва Советрин гьукуматдин сиясатдин гъавурда твадай к1валах

тухуз, Мут1а-либаз югъ акъатайвални чир жезмачир... Пернисе са арадилаш шаддиз хтана.

— Гъик1 хъана?!—тади кваз жузуна Селимат къариди.—Вун, къизил жагъай муздур хъиз, ава хъи?

— Исятда, диде, абур къведни санал хкведа. За тадиз хуьрек агакъарна к1анда. Вуч хуьрек ийин, диде? — Пернисе теспача

хъанва.

— Вуч хуьрек?—къари хияллу хъана.—Чаз са зур киле нехуьн ч1ахар ама, чан свас. Са аш ая. Зи кваргш хъана. Абурун вилик чна таза дуьдгъверни эцигда, чар авай лавашарни. Гъаятдай рахунрин ва уьгъуьдин ванер акъатна.

— Я свас, маша гъваш!—гъарайна къецихъай Селимат къариди.— Уста Нуфтали къвезва! Адан к1вачерик ракъ вегъена к1анда!

— Я Селимат эме, вуна зи чинар кумир т1ун. За гъар юкъуз Мут1алибавай вун хабар къазвайди я. К1валахар гзаф хъанва, багъишламиша,—гурарай хкаж жез-жез, лагъана уста Нуфталиди. Адан гуьгъуьнал Мут1алибни алай.

Вири мугъманханадиз гъахъна. Уста Нуфтали к1валин ч1ехи кьиле, хуьуцугандал, ацукъарна. Жузунар куьтягъ хъайила, Селимат къариди уста Нуфталидиз куьрелди вичин дерди авуна. Мут1алиба, кьил чиле туна, яб гузва.

— Дуьз гаф я,—тестикъарна уста Нуфталиди. —Мад яргъал хъивегъна виже къведач: и зулуз чна Мут1алибаз мехъерарда, Селимат эме.

— Вун аллагъди¹ хуьй, чан хва, —къаридиз лап шад хъана.— Ви са хцикай ирид хва хуьй! Инал Самсамни Къамкъам алайдай яхъ. Чан хва Нуфтали, и Мут1алиб диндирмиш ая. Мад хуьре авай рушар ваз чизва. Са кьилин патахъай меслятар ая. Чна квез хуьрек гъазурда,—лагъана, Селимат къариди Нуфталидиз вилер-бурна, Мут1алибал чин гъалдун тагъкимарна.—Ша, свас, итимри чпин суьгъбетар авурай,—абур ц1ун к1вализ фена.

Нуфталини Мут1алиб, гъар сад вичин хиялрик кваз, кисна ацукънавай. Хурушум жезвай. Мут1алиба къарагъна, къавун юкъ-валай куьрс хъанвай лампа куьк1уьрна. Къуд патаз, къуьлуьн ни-к1ел жедай лепеяр хътин, хъипи ишигъар чк1ана. Дак1ардай къвезвай къайи шагъварди лампадин ялавдин

мурз инихъ-анихъ юзурзавай, ишигъдин къуватни гагъ гужлу, гагъ зайиф жезвай.

— Ацукъ, Муталиб. Вуна лампа куькӱърна ажеб кар хъана, — Нуфталиди ярггалди феи секинвал чӱрна.— Рагмет хъайи Сфи-эфендидивай мичӱи кӱвале давам гуз жедачир. Хуьрел сери-нар вегъин кумазни ада вичин кӱвале лампа куькӱъриз тадай.

Муталиб, чуькӱни тавуна, кӱвачер кучудна, вичин чкадал ахцукъна.

— Эгер чна лугъун тавуртӱа.вун, чан хва, мехъер тавуна мад шумуд йисуз акъвазда?—жузуна Нуфталиди.

— Чидач,—жегъилди мад кӱил чиле туна.

— Акъван регъувилермир. Вун| Шура гъукуматдин итим я. Бубайрин адет тирвал, за вал ви таяр-туьшер ггалдардач. Чи арада чинеба гаф, регъуь-йигъивал. хъун дуьз туш. Ви бадеди, ви дидеди дуьз лугъузва: мад ярггал хъивегъун герек туш, гъа и зу-луз мехъерна кӱанда. Вуна вуч лугъуда?

Муталиба мад чуькӱни авунач.

— Вун рази я. Ваз рази тежедай ихтияр авач. Им са месэла чна гъялна,— Нуфталиди къуьнер юзурна.—Гила чи вилик са че-тин месэла кума: амни вуна ваз бегенмиш рушал тӱвар эцигун я. Ви дидедин гафарай, хуьре ваз ахътин руш авач. Тахъайтӱа, авани?

— Авач,—пӱзаррикай хъиз жаваб гана Муталиба.

— Аферин!— Нуфталидиз шад хъана.—Им итимвилин жаваб я! Белки, къунши хуьрера аватӱа? Месела, Ахцегъа, Гъепцегъа, Мискиска хъун мумкин я. Авани?

— Ваъ.

— Белки, Тахтакентда, Бакуда аватӱа?

— Авач.

— Авачтӱа, жуван хуьрйя жагъурна кӱанда. Чи хуьре гуьзел рушар ацӱанва. Къуьк ядай къван ава. За гъисабда, жува «эхъ» ва я «ваъ» лагъ,— меслят къалурна Нуфталиди.

Нуфталиди шумуд рушан тӱвар къунатӱани, Муталиба кӱил галтадзавай. Бирдан устадин рикӱел вичиз са ахцегъви муаллимди Муталибакай лагъай

гафар хтана: «Куърежуван руш акурла, куъ Муталиб, клек хъиз, яру жезвай». «Мумкин кар я»,—фикирна, Нуфталиди виклегъдиз малумарна:

— Ятла, дуст кас, чна ваз цли Дербентда вахъ галаз курсара хъйи куърежуван руш це лугъуда!

Муталиб садлагъана кбугун хъана. Са легъеда адан виле-рикай вичиз и дуьньядал виридалайни масан инсандин къамат карагна.

...Гъар гатуз, сад-къве вацра, Темир-Хан-Шурадиз, Дербентдиз; ва я Ахцегъиз муаллимрин тежриба хкажзавай курсариз фейила, Муталибаз ял ядай, вич хътин, жегилрихъ галаз жаванриз хас суьгъбетардай, дуьньядин уклуь-цуру чирдай, театр диз фидай, концертриз яб гудай мумкинвилер жезвай.

Муаллимрин курсара кьериз-цларуз лезги дишегълиярни же-дай. Цли са рушни атанвай. Руш тушир, лазни яр какахънавай чинал, чулав гъакъикъар хътин, къве вил алай, дабанар гатадай: кифер галай гуьзел тир. Ам акурла, Муталиб мез къуна амукъна. Ахпа, гъар руш акурла, рикли хурун кьефес гатадай, бедендиз гьекъ акъатдай; чин, япар, гарданни кваз яру жедай.

Муталибан секинвал къакбудаь, адав гъар юкбуз чуру тваз, шалвардизни перемдиз уьгуь ягъиз тур рушан твар Сижарат тир...

Чиниз яр хъиткъинна, пелез курум-курум гьекъ яна, Мутали-ба бамиш хъанвай сесиналди жузуна:

— Ваз ам гъинай чида?

— Зун Советдин пирсидатил гъавая хкъягнавайди туш. Заз вири чидайди я!—тестикъарна уста Нуфталиди.

...Са вацралай Муг-Рагъиз Къасумхуьрелай, гатфарин гуьл-чимен чурул экъечлинавай беневша цуьк хътин, свас гъана.

5.

Кваллиз, рагъ хътин, свас аватай Муталибак лувар акатна. Ам, парвана хъана, хзанда, квалел, школадал элкъвезвай.

Вегърен тулал акваз-акваз зурба дарамат хкаж жезвай. Муталиб гъавилаь гъар юкбуз инал къвезва.: Школадин патахъай еке къайгъу Нуфталидини чуугвазва.

Са сеферда кимел инсанар мад школадин гьакъиндай нарази-вилелди рахаз башламишна. Абурук гьеле футфадин эсер кумаз-май.

— Я уста Нуфтали! Вуна чалай виридалайни хъсан фу незва. Мад вуна клелна фу незвач хьи?! Чун накъвадин итимар я: чна

клел авуртлани, клел тавуртлани, цан цана кланзава, векъ яна кланзава, гьел хкана кланзава... Вуна икъван и мектебдихъ ялунай зи къил акъатзавач. Инай квез авай маса хийир ава жеде гъа?! •—жузунай са агъсакъалди.

Нуфталиди эрчли къуьн виликди эцяна, лагъана:

— Я чан хуьруьнви, эгер клелун пис кар тиртла, беглерини ханари чпин рухвар урусрин мектебдиз ракъурдачир. Квез клел-мир, квекай кафирар жеда лугъуз, чпи чинеба чпин рухвар, чан-рикл авуна, даш-башни гана, шегъерриз клелиз ракъурзавай. Рагъ-метлу Сфи-эфендиди лагъайвал, вири таб я, илим—гъахъ. Ада чаз мектеб эцигнай, адаз чун вири савадлу хъана кланзавай. Исятда вири дуьньяди клелзава. Икъван члавалди чаз клан хъанайтлани, чи гъиле еке клелунар гъатзавачир. Гила мумкинвал хъа-йила, чун адакай вучиз катрай? Вучиз чи аялар авамар, бейкара, чалкечирар хъурай? Вучиз?!

И арада кимел Мутталиб атана.

— Вуна вуч лугъуда, чан муаллим?—Нуфталиди вичин клу-ла авай къежей къелен пар Мутталибав вугана.

Мутталиб агъсакъалрин юкъва, вичиз гъуьрметдалди гайи чка-дал, ацукъна. Адан гъиле са хара газетар, ктабар авай. Жегъил-дал, адет хъанвайвал, къуд патахъай суалар къваз башламишна.

— Гъа цан цунизни, халу, гъа векъ ягъунизни илим кланзава гъа,—лагъана Мутталиба.—Урусатда исятда цан ракъун машин-ралди—тракторралди цазва. Чи хътин чилерилай къвед-пуд се-ферда артух бегъерар къачузва, вучиз лагъайтла абуруз чилихъ гелкъведай илим чизва.

Лежберар тажуб хъана.

— Вун аллагъди хуьй, хва. Вун, рагъметлу Сф-эфенди хъиз, рахазва,—лагъана агъсакъалди.—Ферли инсан сивай акъатай са гафунилай чир жеда. Аферин!

— Школада аялриз анжах са клелиз-кхъиз чирзавайди туш. Им анжах сифтегъан классра къачузвай сифте къадамар я, — давамарна Мутталиба.—

Школада аялриз тлебиатдикай, цавари-кай, чилерикай, гьетерикай, тарихдикай тарсар къведа, гьисаб-ктаб чирда.

Кимел алай итимри Муталиб муаллимдиз дикъетдивди яб гузвай. Амма вири гъавурда акъазвачир. Жегьилдиз чизва: инса-нар лагъай гъар са гафунин гъавурда акъунайтла, Совет девир мягъкемарун асанти жедай. Кар ана авай хьи, авам лежберар, хи-пехъанар гзаф кваллахрин гъавурда ерли акъазвач. Абуруз дуьнья-дин а кьил Баку хьиз, варлувилини вини дережани вад хебни са кал хьиз ава.

Муталибан рикел Сфи-бубади суьгъбетдай кькса хтана.

...Къве кесиб гадади данаяр хуьзвай. Югъ нисини хъайила, да-наяр са сериндик яна, абур къакъан синел яргъи хъана. Гадайриз пис гишин хъанвай: члехи ратар гъвечли ратар незвай. Амма чантада кьиф къекъезвай. Няналдини са цилини цилих югъ амай..

Са данарбанди муькуьдавай жузуна:

— Хан хъанайтла, вуна вуч недай?

Къвед лагъайда фикирна-фикирна, вилегъдиз жаваб гана:

— Медни фу!

Къведан сивяйни цларан ятар фена.

— Вакай хан хъанайтла, вуна вуч недай?—вичин нубатда жузуна къвед лагъайда.

Сад лагъайда пелен хамар агажна, фикирна-фикирна, цлийи жаваб жагъун тавурла, хъел кваз лагъана:

— Квайни квайди вуна къурла, за ламран тум недани?! Муталибак хъуьруьн акатна. Ада и къиса агъсакъалрин ри-

кел хкана.

— И къисадик квай аялри хьиз, бубаяр, куьнени и кез акваз-вайдалай артух яшайиш авач лагъана фикирзава... Куьн гьалатла я. Чаз и бахтар жагъун тавурди тавуна, чна чи веледриз хъайи-тлани гуьзел йикъар къалурун. Кел тавуртла, гъабурун уьмуьрни, куь уьмуьр хьиз, дарвиле, мичливиле кечирмиш жедат,—Муталиб муькуьфдив са-садан чиниз тамашна.

Кимел алайбур рази хъана. Девришани: «Муаллим гъахъ я»

—лагъана.

Мут1алиба ц1ийи газетар к1елна, хабарар гана¹ куътягъна.

— Гъа вирини вири хъуй,—башламишна мад сада, —бес чна рушарив к1елиз вугун дуъз яни? Руш хуъруън тике я. Адан к1елун квез я?! Зи руша к1елун хъайит1а, зун аллагъдин рак1арал фидал-,ди куда, кана алахъда, ч1ух жеда. Кацин катун муъхцуъз къван тирвал, рушанди чарадан к1вал къени авун я. Валлагъ, стхаяр! Мад гъуъжетар башламиш хъана.

— Мут1алиб муаллим, хъел атайт1ани, са гаф за лугъун,—са яшлу лежберди аса хкажна,—за зи хциз, месела, Куъре свас хъиз, итимрин арада к1валахдай свас гъидачир!

И гаф Мут1алибаз, адан хатур к1анибуруз дак1ан хъана. Си-жарата Муг-Рагъа вичин пеше—муаллимвал давамарзавай. Са бязи авам инсанар адакай, «итимрин арада к1валахзавай Куъре свас» лугъуз, хай рахазвай. И гаф къе Мут1алибан чинални гъалчна.

— Дишегълиярни, итимар хътин, инсанар я, эй, бейниван!— хъел кваз1 лагъана уста Нуфталиди.—Шура гъукуматди абуруз чахъ галаз сад хътин ихтиярар ганва... Куъре свас хътин, дишегъ-ли гъеле чи дередай акъатнавач. Ам ирид итимдик квай дишегъ-ли я. Ахътин свас ви гададиз жагъайт1а, вуна къуълерда. Бес!

Мут1алиб, кефи ч1ур хъана, к1вализ хъфена. Сижаратан виле-ра авай ашкъи, муъгъуъббат, мегърибанвал, ада вичин гъилерал яд иличзавай успагъи гъерекатар акурла, жегъилдин рик1из регъят хъхъана. Вилералди: «Чаз четин я, къайгъу туш, регъятни жеда», —лагъана, Мут1алиба къилди к1вале свас к1евидаказ къужахла-мишна.

6.

И гуъзел дараматдиз килигиз яргъал хуърерайни къвезвай. Адан лацу киреждай асуннавай цлар къве мертебадин к1валер къван къакъан тир. Дак1арарни акъван зурба тир хъи, анай итим-ривай к1вачел акъвазна физ жедай. Рак1арин вини гуърцелдик гъар гъихътин хъайит1ани итимдивай гъил къгъиз жедачир, чебни къве хилен, хунча рак1арар. Муграгъвийриз чизва: Къамкъама вичин хайи хуър патал хъсан еридин зат1ар рахкурнава.

Дараматдин къавал яру сахсияр алай, абур рагар-рагар хъана, сад-садан к1ула эцигна, мягкемдиз галк1урнавай. Къавун пип1ерилай яд авахъдай ракъун турбаяр куърсарнавай. Ихътин къавуз я марфадикай, я т1урфандикай,

я живедикай хата авачир. Я иниз варданаг, я кулни герек къвезвачир. Школадин; Шалбуз дагъдин мурз хъиз акъвазнавай, къавал иллаки дишегълияр къа-ру тир: абурун мурад марф къвазвай мекъи йифиз, чими мисикай хкеч¹на, кул гваз къавал тефин тир.

— Я инсанар, чаз ихътин къавар алай к¹валер мус жеда?!— жузунзавай абуру чпи-чпивай.—Кул гваз къавал акъахдай къван чи чан хкатзава хъи?!

— Жеда, жеда! Совет властди квез гъахътин йикъарни къа-лурда,—жаваб гузвай гележегдихъ инанмиш жегъилри. —Ахпа я кул, я варданаг герек хкведач.

Школадин дараматдин къен мадни гуъзел тир: дуъм-дуъз лацу цлар, экв аватнавай зурба к¹валер, тахта тунвай чилер, экуъ да-к¹арар... Виринризни яру, вили шир янава, чил, къав, цлар рек¹в-рек¹в гуз акъвазнава.

— Ина к¹елун са бахт тушни, чан балаяр?!—рик¹ивай бадей-ри чпин хтулрал пехилвалзавай. — Гъайиф, чи жегъил вахтар, к¹валер я лугъуз, цуррани муъхцера акъатна. Чун дидеди са пуд-къад йисан геж вучиз ханачир?!

— Квезни к¹елун геж туш,—лагъана Нуфталиди абуруз.

— Я чан стха Нуфтали, гила к¹елунар хъийидай вахтар ама-ни?! Ва-а-аъ. Гила чна жуван балайрив, хтулрив к¹елиз тада. Вирида к¹елун веси тур Ленин бубадин гаф чна чилел вегъидач.

— Ай, аферин, дидеяр, вахар! Гила куън девирдин гъавурда акъунва!— шаддиз лагъана Нуфталиди. Хуъруън Советдин предсе-дателдин эрзиман хуъре са авам инсанни амукъ тавун тир.

— Югъ хъайила, регъве авайдазни чир жеда,—вичин гаф кух-туна Дуърниседи.—Гила, дугъриданни, кесибрин девир я. Сагърай чи Ленин пайчагъ!

— Ленин—пачагъ туш!—малумарна Нуфталиди.

— Вучиз туш? Язва! А куъне¹ к¹елай ушкулада зани к¹елна-вайди я,— Дуърнисе вичин гафунал к¹евиз акъвазнавай.

- Я вахар, Ленин пачагъ туш, ам чи регъбер я, ам чаз дуъз рехъ къалурзавай камаллу кас я!—Нуфталидин гафар абуруз ван жезвачир.

— Я, чан стха, я. Чна туш лугъузвач хьи. Гъам пачагъ я ла-гъай ч1ал я ман,
—тестикъарна дишегълийри.

Нуфталидивай абур чпнн гафунилай алуниз хъанач. «Гъар вуч ят1ани, гила
чи папар гъавурдик акатзава. Иллаки Дуър вик1егъ аквазва. Вилериз ишигъ
атун гъа ихътин кар я»,—фикирна устади.

...Муг-Рагъиз округдай жавабдар къуллугъчияр, къунши хуь-рерин векилар
атанва. Вегърен т1улал, ыДийи школадин гъаятда, хуьруьн вири жемят
к1ват1 хъана.

Ц1ийи школа ачухуниз талукъ собрание Муг-Рагърин Советдин
председатель Рустамов Нуфталиди ачухна. Ада гаф партиядин округдин
секретарь Алиеваз гана. Халкъдин вилик фадлай таниш къакъан буйдин,
жегъил итим экъеч1на.

— Къе, гъурметлу муграгъвияр, чун вири патал шад югъ я,, —лагъана
юлдаш Алиева.—Чна округдиц т1вар-ван авай хуьре, Муг-Рагъа, ц1ийи
школа ачухзава. Им еке вакъиа, халис сувар я, Квез и сувар мубаракрай!—
вирида капар яна.—Къуй й школади куь жемятдин, гележегдин несилрин
рик1ера экуь, гуьзел, михьи фикирар, мурадар куьк1уьррай!

Жемятди мадни гурлу капар яна. Гъар сада са жавабни гана. Майдандал
алай жемят секин хъайила, секретарди ц1ийи школа-дин директорвиле
Мут1алибов Мут1алиб тайинарнавайди малу-марна.

— Мадни хъсан, мадни рик1ивай к1валаха!—Мут1алибан гъил къуна,
секретарди адаз ц1ийи къуллугъ мубаракна. Халкъди ка-пар язава.—Анжах
вуна к1ел хъувуна к1анда.

— Ихтибардай—чухсагъул,¹ — регъуввал кваз лагъана Мут1а-либа.—
К1ел хъувун—башуьсте, юлдаш Алиев. За вири округ, зи хуьруьн жемят рази
жедайвал к1валахда.

— Мад рахаз к1андай ксар авани?—жузуна уста Нуфталиди.

Агъсакъалрин юкъвай Ярмет къарагъна, ада жемятдин меце-лай
болыпевикрин партиядиз, Шура гьукуматдиз чпин хуьре икъван гуьзел
мектеб эцигунай чухсагъул лагъана.

— Жемят! Куь ихтияр хъайит1а, къве келима заз лугъуз к1ан-зава,—
Нуфтали са жизви вилик хъана.

— Буюр, рахух!—разивал гана инсанри.

— Жемят! Ихътин дарамат чи хуър, чи аялар патал Шура гьукуматдин патай зурба савкъват я. Ихътин савкъватдиз чна ми-хьи зегьметдалди, хъсан к1елуналди жаваб гуда. И кардал шак алач, вучиз лагъайт1а чи хуър алимрин, инкъилабчийрин, балша-викрин макан я.

Къенин шад югъ, къенин сувар гъамиша давам хъун патал, заз, жемят, мад ва мад ик1 лугъуз к1анзава: чи хуъре Шура гьу-куматдиз акси сад-вад кас ама. Чун мукъаят хъана к1анда, душ-манрин гафариз яб гана виже къведач. Шура гьукумат халкъдин, яни фялейринни лежберрин, гьукумат я. Гъавиляй адан мурадни чун тух хъун, чи балайри к1елун я. Гъавиляй чи балаяр патал ихътин имаратни эцигнава!

Жемят! Квез и савкъват, и имарат мубаракрай! Яшамишрай балшавикрин партия! Яшамишрай Шура гьукумат!

— Гьурра!—инсанри гурлу капар яна.

— Гила, гьуърметлу жемят, заз ихътин са теклиф ава,—къуъ-нер юзурна, валчагъ чкадал хкана, лагъана уста Нуфталиди:— Чи халкъдиз ихътин бахтар, азад уьмуър къурмиш авур кас ч1ехи тир Ленин я. Ша, чна чи ц1ийи мектебдал Ленинан т1вар эцигин, —Нуфтали инихъ-анихъ килигна.

Са легъеда майдандай са сесни акъатнач: инсанри Нуфтали-дин теклифдал фикирзавай. Ахпа абур са-сад рахаз, чпин разивал къалуриз башламишна.

— Юлдашар!—столдихъай партиядин окружкомдин секретарь къарагъна.—Куъ хуъруьн Советдин председателди гайи теклиф зазни бегенмиш я. Амма ихътин къарар округдин комитетди тес-тикъаруи лазим я. За куъ теклиф окружкомдал эцигда. Нетижа-дикай квез хабар хгуда.

— Чна вавай, юлдаш секретарь, чи теклиф тесстикъарун т1а-лабзава,—жемятдин патахъай лагъана Нуфталиди.

Шадвилин собрание куътягъ хъана. Зуърнединни далдамдин

ванер акъатна: Вегьрен т1улал, ц1ийи школадин гъаятда, межлис къурмиш хъана.

Са йикъалай хуъруьз уста Нуфталиди шад хабар хкана: ок-ружкомди Муг-Рагъ хуъруьн жемятдин къарар тесстикъарна—ц1и-йи школадал Ленинан т1вар эцигна.

Мут1алибни Сижарат чпин тавханада йифен геждалди куьс-руьдихъ ацукьна амай: абуру гагъ к1елзавай, гагъ кхъизвай ва гагъни муьгъуьббатлу суьгъбетарни гьерекатар кьурмишзавай..

Ц1ийи школада абурук кьет1ен ашкьи, шадвал,, руьгъ кут-вазвай.

— Заз йифизни школада акъвазиз к1анзава,—назик сесиналди. лугъузва Сижарата.

— Ак1 хъайила, зунни гъана акъвазда,—жаваб гузвай Мут1а-либа.

— Бес ваз гьик1 к1анзавай? Гьелбетда, чун кьведни акъвазда. Школа анихъ амуькрай, чан Мут1алиб, заз вун галачир женнетни к1андач,—милаимдиз лагъана Сижарата.

Мут1алиб вичин сусан гафарихъ, гьиссерихъ инанмиш я. Вилер сусал алаз, ада вичин рик1ел атай ч1алар, Сижаратан т1вар кут-ваз, эзберзава:

Гьайиф тушни эцигиз вун чилерал?

Ширин вирт я, хуш нямет я Сижарат.

Хаму кард хъиз, хвена к1анда гьилерал,

Вун жагъайдаз хуп1 девлет я, Сижарат.

— Вакай шаир хъанвани?!—тажубвиляй сусан шуьк1уь ра-ц1амар, лув гуз к1анзавай биц1и картар хъиз, юзана: юкъ хкаж хъана, кьве кьил агъуз аватна, гуя, лувар кяна.

— Эхъ. Вуна закай шаир авунва,—дуьзенадаказ жаваб^гана адахлиди.

— Эминан куьмек галачиз четин жезвани?—амалдар хъверна суса.

— Яь! Ваз гьинай чида?!—гила) Мут1алибан кьалин рац1а-мар пелен юкъвал гадар хъана.

— Вуна к1елайди шаирди Туьквезбаназ лагъай ч1ал я. Ана ихьтин ц1арарни ава: «Вун жагъайдаз гьич ви кьадир чизавач...»

— Чизва!

— «Зар-зибада гьамиша вун хуьзавач...»

— Хуьзва! Мад к1елмир. Мад чахъ галаз кьазвач, Сижарат.

— Бес вуна вучиз башламишнай?

— Сифте бейт къазвай.

— Ятла ксус, пакамахъ школадиз фена кланзавайди я,—лам-па хкадарна, свас вичин адахлидин кузвай бедендив агатна.

Гила гьар пакамахъ аялар, муаллимар Вегьрен тлулахъди ах-миш жезвай. Абур акваз, Нуфтали фикирди тухузва: «Цийи шко-ла эцигна ажеб кар хъана. Инсанриз вилералди Шура гьукумат-ди чпин аялрин гьакъиндай члугвазвай къайгьударвал акуна. Гила, гьатта рушарни кваз клелиз физва. Гьар са клвале сифте яз ктабар, дафтарар, къелемдашар пайда хъана, сифте яз гьар са клваляй клел-кхьин чидай инсанарни акъатна... Ажеб кархъана».

— Дугьриданни, и гьукуматдин рикл кесибрихъ кузва, стха-яр,— лугьузвай накъ кимел са агъсакъалди.

— Эхир, стха чан, тарихдин чарх элкъвена. Икъван члавалди вацлун яд вири девлетлуйрин регъуьхъ галайтла, гила ам чи регъуьхъ агалтнава,— жаваб ганай маса агъсакъалди.

Цийи школа ачухайла, хуьр патан итимрай ацлана: абур Ах-цегъай, Къасумхуьрелай, Дербентдай ирид йисан школада тарсар гуз атанвай муаллимар тир. Муг-Рагъиз къунши хуьрерин аялар-ни клватл хъанвай.

Мутлалибан къайгьуяр цлуд къат артух хъана.

Вири цийи къилелай башламишна кланзавай. Аялар патал ктабар авачир, дафтарар ва къелемдашар бес жезвачир. Мутла-либ гагь Дербентдиз, гагь Тахтакентдиз, гагь Махачкъаладиз, гагь Бакудиз, школадиз чарасуз шейэр жагьуриз, физвай. Ктабрин месэла лапни четин тир: абур теснифунин клвалах: анжах гила гъиле къазвай.

Мутлалибахъ аялриз дидед члалалди клел-кхьин чирунин кар-да хейлин тежриба хъанвай, тарсар патал чарасуз тир тадаракар; тахтадин клусарикай атланвай гьарфар, гьайванрин шикилар^ тарсарин планар клватл хъанвай.

Алатай гатуз тежриба хкаждай курсара авай муаллимриз ди-дед члалакайни литературадикай лекцияр клелзавай алим Гъа-жибег Гъажибегова Мутлалибаз аялриз учебникар кхьинин карда иштиракун теклифнай. Ихьтин теклиф адаз Эфендиев Мамедани авурди тир.

Клвалахар са бубат яваш хъайила, Мутлалиб Махачкъаладиз физ гьазур хъана. «Самсам стхадални са къил члугвада»,—фикир-на. Ада, меслят хъайивал, тарсар гуниз талукъ материални тух-вана. Самсам, адан юлдаш ва

аялар Мут1алиб атунал гзаф шад хъана. «Юлдаш Гъажибегова хъиз, вавай, гъвеч1и тха, зани и кар-да иштиракун т1алабзава»,—лагъана республикадин просвещени-дин наркомди.

Просвещенидин наркомдин теклифдалди Мут1алибов Мут1алиб лезги школяяр патал ' учебникар туьк1уьрзавай муаллимрихъ,, алимрихъ, шаиррихъ галаз танишарна. Мут1алибаз т1вар-ван авай муаллим Абдулкъадир Алкадарский, бажарагълу шаир Али-бег Фатахов, алим Мегъамед Гъажиев мукъузай чир хъана. Абуру Гъажибегов Гъажибег кыле аваз к1валахзавай. Ц1ийи дустар Му-т1алибав гвай материалрилай, адан чирвилерилай ва низамдилай рази яз амукъна.

Гилад Мут1алибаз са къайгъу, виридалайнн важиблу къайгъу— аялар патал дидед ч1аланни литературадин учебникарни хресто-матияр теснифун артух хъана.

— Ваз четин жедачни?— жузунай милаимдиз вичин ярдивай Сижарата.

— Вуна куьмек гуз хъайит1а—ст1унни!

— Зун гъамиша ви эрч1и гъил жеда, Мут1алиб. Мут1алиба сусан лацу гъилел кап эцигна.

Вад лагъай кыл

ЗАРДИ Н КЪАДИР

1.

— Уста Нуфталидиз хва хъана!—хуьре чав гъатна. Рушарин кылел эркек велед хъайи буба цавук хк1уна. Адан гъиликай гила мадни гуьзел, мадни гуьрчег имаратар хкатзавай.

Закир ц1уд-ц1икъвед йисаз акъатна. Адакай Нуфталидиз халис куьмекчи хъанва: бубадилай вилик фена чад ахъайзава, ц1ай хъийизва, алатар гъазурзава, бубади к1алубра цанвай туп1алрал, япагъанрал алай нехишар дерин хъийизва, абур сумбатдин чар-чяй хъиязава... Закира яваш-яваш бубадин сенят къазва:; вичи-вичиз туп1алар, юкъва твадай ч1уларни мецер ийизва. Абурал алай нехишар векъи тирт1ани, амма Закиран ; гъилинбур тир. «Идакай халис заргар, багъа къашарин къиметар эцигдай сарраф жеда»,— хцин зигъин, къат1унар аквазвай бубади рик1яй шадвал-зава.

Нуфталидин рикел вичин бубадин гафар хтанай: «Жуван аялриз, чан хва, тлимил килиг. Абурун тарифар авунни ерли ге-рек¹ къвезвач. Аял, куърпе кел хыз, чарадан вил алукуьдай зат¹ я».

Нуфтали рази хъаначир. «Вун инанмиш тушни? Чи хуре, чан хва, са касдин вили къван паднай! Ам ик¹ хъайи кар я». Ада ихъ-тин суьгьбет авунай.

...Муг-Рагъа Бук¹ай лугъудай са уьзден авай. Ам сарар къери, вилер ц¹ару, яргъи буйдин итим тир. Ада гаф гьалчай аял, кел, балклан элба-эл чилиз ядай ва, эгер дава-чара тахъайт¹а, гьелек-фелек хъана, рекъидай. И кар чиз, чилиз янавай аялдин диде-бубади Бук¹аян к¹вачерикай руквар к¹ват¹на, жагъайт¹а адан куьгъне парталдин к¹ус-тике гъана, кана, абурун гум аялдиз гудай. Тахъайт¹а, са жерягъдивайни, са гъакимдивайни аял къутармишиз хьунухъ мумкин тушир.

Бук¹аяз вичин вилин къуватдикай хабар авай. Рикел хиянат-вал авачирт¹ани, аялдин зиреквал акурла,¹ гъар са инсандивай; хыз, адавайни вичин гьиссер къалур тавуна акъвазиз жедачир.. «Гъикъван зиринг гада я!» гафар лугъун багъна тир, аялдин не-фес къуразвай.

Бук¹аян нефес алукуьиз, адан вичин хайи аялар, хтуларни би-зар жезвай. Бук¹аян къариди тьасятда абуруз, бубадин пек-лек.

кана, гум хгузвай.

Са сеферда кимел еке гъуьжетар хъана: садбуру назар хъун. авай кар я, муькуьбуру авачир кар я лугъузвай. Ава лугъуз тес- ; тикъарзавай агъсакъалрикай сада жинаб къун теклифна.

— За квез акваз-акваз Бук¹аяв и къван падиз тада!—лагъана

ада.

— Жери кар туш!—вири са рехнени квачир къуд мурцан къван-
циз килигна.

— Жеда!

Жинаб ч¹улав гьерелай къуна. Нянрихъ кимел Бук¹ай атана> Жинабар къун теклифай уьзденди виридаз ван къведайвал ла-

гъана:

— Яъ, я гадаяр, им вуч тукъ1вей къван тушни?! Валлагъ, бил-лагъ, кимел жез гъайиф къван я, им зи тавханадин цла к1андаМ

И йикъара Бук1ая вичин ч1ехи хциз к1валер эцигзавай. Ам бирдан къванциз килигна: девирри ц1алц1амарнавай къуд пип1ен рехи чахмахдин хътин къван, рандадикай хкатайди хъиз^ ак1из-вай. ракъинал рек1в-рек1вар гуз, акъвазнавай. Ц1ару вилерал к1венк1верна, яргалди къванциз килигна, Бук1ая рик1ивай ла-гъана:

— Ажеб тукъ1вей къван тушни?!

Жемятдиз акваз-акваз, къван къве пад хъана. Вири пагъ ат1а-на амукъна. Бук1айни тажуб хъана.

— Зи вилер авахърай,— лагъана регъуъ хъайи Бук1ая. —За садрани са куьналди къарувалдач, жуван нефес ракъурдач лагъа-на къин къунвайди тир. За вучда, стхаяр, заз худади гъахътин пай ганва ман,—ам, рик1из залан хъана, тадиз кимелай хъфена...

«Ик1 хъана лугъуз суьгъбетзава, амм? акур са касни авач,—фикирзава вили ягъунихъ инанмиш тушир Нуфталиди.—Яраб же-дай кар ят1а?»

Уст1ар хияллу хъанва, вучиз¹ лагъайт1а куьчедай шаддиз хтай Закир месе гъатнава: инсанри ам вили яна лугъузва. Нуфталидик къалабулух акатнава — авай са хцин гъал лап ч1уру я. Жерягъ-ривайни са куьмекни хъанач. Ялар, гумар, бугъарни гана. Ят1ани...

Са вацра месе гъатна, зайиф хъанвай Закир накъ-къе к1вачел ахкъалтнавай. Адак са шадвал кутуна к1анзавай. Нуфталиди ам Бакудиз тухудайвал хъана. И хабарди гададик лувар кутуна, ам акваз-акваз циц1и хъхъана: шадвални зурба дарман я.

Нуфталиди йисди авур имаратар: туп1алар, цамар, япагъанар, камарияр, ч1улар, са-сад къилди пекерик кутваз, гъебейра туна.. Селемчидивай артухан пулни къачуна, белки, герек хъайит1а.. Къуншидин фййтун кирида къуна, бубани хва Яламадиз атана.. Инай абур поезддиз акъахдайвал тир.

Закираз гъар са хуър, гъар са уба, иллаки ракъун рехъ (ада и рехъ михъиз ракъукай авунвайди я лагъана фикирнавай) алапат жезвай. Ам вичиз хуьре

такур аламатриз: рекъериз, къелейриз, тарариз, тамариз, вилери луп1 тийиз, килигзавай.

— Вав к1араб гвани?—жузуна Закиравай станциядал фйитун-чиди.

— Вуч к1араб, халу? Адакай вучдайди я?—дугъридаказ жу-зуна гадади.

— Сифте ракъун машин аквазвай касди сиве к1араб къун ла-зим я. Тахъайт1а—кич1е жеда.

— Буба, за са к1араб гъинай жагъурин?—жибиндай акъудиз финерни хвехвер квай калар незвай гада акъваз хъана, ам зара-фатдин гъавурда акъунач.

— Вакай халуди зарафат авуна, —бубади ам секинарна: — Авам инсанриз ихътин зарафатар рик1ивай жезва, поезд къведай-ла, данадин санкъуяр сиве къазва.

Закир яргъалди хъуърена.

Кефер патахъай, гум къилел алаз, сиристав ягъиз-ягъиз, ра-къун дев пайда хъана. Ам зарбдиз инсанрин винелди къвезвай.

-гатни къулу-къулухъ хъана, къам цла акъуна. Поезд атана ТУалтна станциядал акъвазна. Гада серсер хъана амукъна, тажубвилихъ сергъят амачир. «Им вуч аламат я?! Халис гТяпаТихътин ракъарал чан гъизвайбур я», -фикирзавай ада. уг1арар ихътин Р у бубадивай вагондин дак1ардиваи къа-бу^кяз[^] хъанач Гададин суалриз я бубадивай, я къваларив Ккънавай инсанривайни жавабар гуз жезвачир. гададикай зурба кас жедайди я, -лагъана са дагъвиди. Тийижирди хабар къазва. Тийижирди чирун хъсан кар я.

нХтдин сефер поезд акъвазайла, вагондин ат1а къилиа сада ъаоайна-'
«Баку! Баку-такурдаз аку!» Гъебеярни къахчуна, бубани хва къведни вагондаи , эвич1на. ГАРОППИННИ стунар квай зурба дараматдин— вокзалдин арада авай пгъи майдан садлагъана инсанрай ац1ана. Серсер хъанвай гада, агъилив бубадин гъил къуна, епинихъ галайди хъиз, вилер ина-ня аваз виликди физва. Икъван жемят, икъван зурба дараматар, къван фйитунар, икъван гъамбалар, икъван яд гузвай гадаяр булахрай югъ-йиф авахъна физвай яд ина пулдихъ маса гузвай)

маса гузвайди яни?-тажубвилелди

кузуна ада.

— Эхъ, чан хва.

— СУХЪ, чаи хаа.

— Гъавиляй «Баку—такурдаз аку» лугъузвайди яни? Буба элкъвена хциз килигна, ам жавабдихъ къекъвена, амма

жагъанач.

Нуфтали, хуьре амаз ният авунвайвал, вичин миресдин к1ва-лиз илифна. Буругъдин гъачарчидиз Закиран яшда авай гадани авай. Гъар юкъуз Нуфтали вичин алишверишдин къайгъуда хъана, гадаяр шегъерда къекъвезвай. Са сеферда Закир к1вализ хтанач. Хзанар теспача хъана. Миресдин гадади лагъана:

— Нуфтали ими, чаз са зурба к1валерин к1аник квай дехмеда яшлу итимди чепедикай инсанрин к1алубар ийиз акуна. Чун яр-|гъалди килигна. Закир килигуналди тух хъанач, ам гъана амазма. Завай ам хкиз хъанач.

Нуфталини миресдиц гада Закиран гъарайдиз фена. Шегъердин юкъваз агакъайла, миресдин гадади пуд мертебадин к1валер къалурна, лагъана:

— Ат1а к1валерин к1аник квай дехмедин рак аку. Закир гъа ракларив ацукънавайди тир. Аламач-е. Яраб к1вализ хъфенат1а?

Нуфталидин рик1из даклан хъана. Абур дехмедин ракларал фена. Пуд кларц1ин гурарай эвич1на, мастерскойдиз гъахъайла, Нуфталидиз ина къванцикай, чепедикай, кларасдикай авунвай инсанрин к1алубар акуна. Зурба к1валинэхиримжи къиде, даклар-дин клане, иеси вичин кеспидал машгъул тир. Адан къвалавай акъвазна, Закирани чепедикай инсандин биц1и к1алуб туьк1уьр-завай.

Нуфталиди салам гана. Мастерскойдин иеси (адан т1вар Су-рен тир) Нуфталидихъ галаз таниш хъана.

— Ви хцикай художник жедай хътинди я. Къат1унар авай гада я, стха. Яд алай яракъ я. Вак вуч сенят ква? — жузуна Сурена.,

Хва сагъ-саламатдиз ахкуна шадзавай Нуфталиди вичин пе-шедикай суйгъбетна, шикиларни ч1угурди лагъана.

— Ак1 хъайила, гададин алакьунрал шак гъун дуьз туш. Ак1 хъайила, лезги стха, Закира к1елна к1анда,—шаддиз лагъана Су-рена.—Эгер вун рази ят1а, за адаз куьмекда.

Нуфталиди разивал гана.

Закир Бакуда к1елиз туна, Нуфтали хуьруьз хъфена.

2.

Закиракай гележегда вуж жедат1а, гьеле хуьре садазни чиз-вачир. Шикилчияр дагъларин уьлкведа икьван ч1авалди малум. тушир: мусурман динди инсанрин суьретар ч1угун к1евелай къа-дагъа авунвай.

Закиран бахтунай девирдин чарх элкъвена.

Советрин власть тестикъ хъайи сифте йикъарилай башламишна ц1ийи гьукуматди халкъдин искусство вилик тухунин, ам хкажу-нин кар гьиле къуна. И мураддалди Москвадиз, Ленинграддиз ва маса шегьерриз бажарагълу жегьилар к1елиз ракъурзавай. Абу-рун жергеда аваз Москвадиз Закирни акъатна.

Гъар гатуз хуьруьз хтайла, Закир авайдалайни камаллу, де-рин ва хияллу хъана аквазвай. Ам санал акъваззавачир: гъам га-маринни халичайрин, гъам заргаррин имаратрин, гъам къванцин нехишрин сирер чирзавай, абурай чешнеяр акъудзавай, тарихар кхъизвай. Гъар сеферни бубадин баят хъанвай чатук к1валахзавай.

— Я буба, чи, халкъдихъ гьикъван зурба устадвал, гьикъван зурба имаратар ава! Амма шикилар, инсанрин буяр, гуьмбетар .авач. Гъайиф!

— А кар, чан хва, динди...

— Гъайиф... Чи халкъар динди акъван къулухъ яна хьи... Гъак1 хъайила, Маркса лап дуьз лагъана: дин халкъ патал байгъуш я.

Нуфтали вичин хцин амалриз дикъетдивди килигзавай. Гъар ам чатук фейила, заргардин карастаяр-алатар гьиле къурла, ри-к1и к1евиз к1валахзавай. Давам гуз тахъана, къудгъунна къа-рагъна, атана, хцин машгъулатриз яргъалай хъиз тамашдай.

Нуфталидиз Закиракай заргар хъана к1анзава. И мурад адан рик1е гьилер кайидалай къулухъ мад сефер куьк1уьн хъувуна." Гъавиляй ада вичин алатарни муьнтерийриз маса гузвач, мукъ-вал-мукъвал чатук ц1ивиндин ниэдал физва.

Устадиз чизва: адан хџиз тџебиатди маса пай. ганва, Закира-кай садрани заргар жедач. Ятлани риклин деринра са гъвечли умуд ава: «Белки, зи хтулрикай къванни заргарар хъайитла. Чад алай чкадал аламукърай...»

И гатуз кџвализ хтайла, Закир бубадин чатук са квел ятлани рикливай машгъул хъана. Вичин виликни Ленинан шикил; квай.

— Буба,— лагъана хџи,—заз сифтени-сифте Ленинан суьрет ийиз кланзава.—Им гипсиникай авунвай клалуб я, адалай чин къачуна, мрамардикай халис суьрет ийида.

Уста Нуфтали хияллу хъана, милаим вилер хџел алклана,

— Чан хва, Ленин буьтуьн дуьньяда машгъур кас я. Чаз ви-ридаз истеклу, чи арха, халкъариз дуьз! рехъ къалурай касни гъам я. Вуна лап дуьз клвалахзава. Ваз нуьсрет гуй!

Закиран чинал хъвер къугъвана.

— Чухсагъул, буба. Вуна зи руьгъ хкажна.

— Ви ният сагърай, чан хва! Югъ-йиф лугъун тавуна клвалаха,

— Ажеб хъана, буба, заз чи дагъдай и лацу мрамардин къван жагъана. Чи дагъларани ихътин къванер ава къван,—шаддиз ла-гъана Закира.—За гъа и къванцикай Ленин бубадин хурал къван авай буй туьклуьрда. Тамам буй авун патал чџехи къванни кланда...

— Гъахътинбурни жеда, чан хва. Кланзавайди инсан са рекъе хъун я, рекъе авайди адан эхирдив агакъда. Са куьникайни кин авачиз, фагъумлудаказ клвалаха. Зегъметди бегъерни гуда. Вуна хкъанавай пеше гзаф зегъмет алайди я. Вун ви мураддив агакърай, хва!

— Чухсагъул, буба! Вун зи устаз', зун ви шаклуьрт я. ...Закира къве вацра Ленинан буй авуна куьтягъна. Чатун - Аферин, Закир! Ихътин имарат заз шегъеррани акурди туш,—лагъана Мутлалиба.—Мубаракрай!

Агъсакъалар, гагъ мукъув агатиз, гагъ яргъал, акъвазиз, къван-цикай Закиран гъилери, зигъинди теснифнавай суьретдиз—гуьзел имаратдиз, мецери «тГт1-т1» ийиз, еке бармакар алай кылер юзу-риз, килигзава.

— Ихътин имаратар заз лап чџехи шегъерра акурди я,—Ба-кудин фяледици вичин гъейранвал къалуьрна.

— И суьрет за жуван к1вале эцигдай,—лагъана Мут1алиба.— Жуван кьимет лагъ, уста!—ам Закирахъ элкъвена.

«-Мут1алиб муаллим, ихътин суьретар вири жемьтдиз аква-дай чкадал эцигун адет я,—успагъивилелди лагъана Закира. Ви-чии гъилин имарат к1ват1 хъанвайбуруз бегенмиш хъун,; адакай ч1ехи регъбердин ухшар атун жегъил художникдиз гзаф хуш я. Ада кье вич халис скульптор тирди халкъдин вилик тестикъарна.

— Буюр, эцигин! Зун рази я. Ваз чна ам гъинал эцигна к1ан-зава? Лагъ!—теклифна Мут1алиба.

— Гъинал?—Закир хияллу хъана.—За гьелелиг са тайин фикир-навачир.

— Мухтасар ', за лугъун,—къуьзуь фяледи ихътин меслят къа-лурна:—Ам чи ч1ехи кимел эцигна к1анда. Къуй, гъар юкъуз ви-ри жемьтдиз акурай! Адакай чи хуьруьз гуьзел безег жеда.

— Ч1ехи кимел?—Закир рази хъанач.

— Ихътин суьрет, заз чиз, Вегьрен т1улал, чи ц1ийи школадин вилик, эцигайт1а, мешреб я. Тушни мегер?—жузуна Нуфталиди. —Къуй, чи Ленин буба гъар юкъуз аялриз, лежберриз, атай мугъ-манриз акурай.

— Лап сарас кар жезва,—лагъана Мут1алиба. — Школадал Ленинан т1варни эцигнава, гъаятда, виридаз аквадай чкадал, адан суьретни жеда.

— Ц1ийи школадал Ленинан т1вар эцигнавани?!—шаддиз жу-зуна Закира.

— Эхъ!—тестикъарна вирида.

И Мухтасар — куьрелди.

— Ят1а и суьретдин чка гъа школадин гъаят я.

Уста Нуфталидин хва Закира бубадин чатук лацу мармарди-кай Ленинан суьрет авунва лагъай хабар гъасятда вири хуьруьз чк1ана. Гъарда са гаф лугъузвай. Юкъ какур къарийрини кваз Нуфталидин чатухъди гьерекатзавай. Анин рак1арал атай-атайди, т1уб сара къуна, амукъзавай.

— Я аламат! Чи вилериз аллагъди Ленин, чан алайди хъиз, къалурда къван! Михъи инсан гъа ик1 я!—лугъузва динэгълийри.

— Ам къецихъ. акъуд, жемьтдиз акурай! — гъарайна жегъил лежберри.— Бубади вичи чӀугур шикил мискӀиндин айвандин къа-вуз акъуднай, хци мичӀи чатук чуьнуьхзава!—зарафатна ада.

Нуфталидин пӀузаррикай хъвер фена: вири хуьр адан хцин зигъинди теснифнавай имаратдиз килигиз атанва, виридазни ам бегенмиш хъанва, садаьни наразивилин ван-сес акъатзавач. Са мус ятӀани жемьт икӀ Нуфталиди чӀугур шикилдиз тамашиз жуьмя мискӀиндин вилик кӀватӀ хъанай. Инсанар а шикилди гъени гъейранарзама.

— Я Закир, жемьтди дуьз лугъузва, Ленинан буй къецихъ акъуд, къуй,инсанар адаз экуьнал килиграй,—теклифна Нуфта-

лиди.

Са шумуд итимдин куьмекдалди Закира вичи теснифнавай имарат гъаятдиз акъудна, къакъан куьсруьдал эцигна. Дагъларихъ чуьнуьх жезвай ракъинин хъипи, билбилжегъре, яру нурарал лацу мармарди рапрапар гана: жемьтдин вилик, гъамиша чийа камал-дин нур авай, вилера умуддин цӀелхемар кузвай такабурлу инсан

акъвазнавай.

—Чан балаяр, им чи халис Ленин буба я хъи!—Селимат къариди мармардин кӀалубдилаь кап алтадна.—Са затӀни ква-чир, айна Ленин буба я!—тестикъарна ада.—Закираз аллагъди нуьсрет гурай! Вичикай диде-бубадин рикӀ динж хъуй!

Са шумуд йикъалай цӀийи школадин гъаятда яру къванерикай туйкӀуьрнавай бинедал такабурдиз Ленинан лацу суьрет хкаж хъана.

юкъвал, зурба куьсруьдал, лацу агъ алчукнавай инсандин къилиз ухшар затӀ ала. РақӀара ша лагъана атанвай МутӀалиб муаллим, агъсакъалар ва Нуфтали акъвазнава.

— Исятда кvez зи хци вичин гъилералди лацу мармардин къванцикай авунвай са имарат къалурда. Хъсандаказ килиг, куь къимет це,—уста Нуфталиди чпин макъсад лагъана.

Закир явашдиз вичин мастерскойдин юкъвал фена, инсанрихъ элкъвена, амалар къалуриз гъазур хъанвай уюнбаз хъиз, акъваз-на. Са декъикъа давам гана, вилик квай сирлу имаратдилаь яваш-диз лацу агъ эяна. Инсанриз гъяркъуь пел, мили хъвер авай ви-лер, куьруь чуру квай чин акуна. Абуруз и

вири лйшанар гзаф танишбур тир. Амма... Бес им вуж хъуй? Муталибаз гъасятда им нин буй ятла чир хъана. Закира вилерин ишарадалди адавай гъеле чуйкъ тавун тавакъу авуна. Дагъвийр, хиялри тухвана, лугъу-дай гаф жагъин тийиз, ама. Са арадилай абур чеб-чпиз килигна, суьретдиз мукъва хъана, къуд патахъай адаз тамашзава.

— Им чи Ленин я хьи,—явашдиз лагъана са къужади.

— Я, я!—шаддиз гъараярна тамашачийри. —Им вуч алапат я?! Чаз Ленин, чан алайди хъиз, аквазва... Аферин, чан хва! Вуна ам чи вилериз къалурна. Чухсагъул. Ваз аллагъди нуьсрет гурай! Амин!

Устаз—члехи уста, профессор.

3.

Ленинан суьретдиз килигиз, Муг-Рагъиз къунши хуьрерай, округдай къвезвай инсанрин сел яваш жезвачир. Таниш-билишар Нуфталидизни илифзавай. Суьгъбет-саладин вахтунда Закира гилани мехъернавачирди чир хъайила (хуьрера гадайриз фад ме-хъерар авун адет тир), ярар-дустар тажуб жезвай.

— Гилани мехъернавачни?! Им кав хъанач хьи!

— Ваъ, стхаяр. Гагъ Бакуда клелиз хъана, ахпа Маскав ше-гъердиз фена,— жаваб гузвай уста Нуфталиди.—Куьн гъахъ я: я им кавни хъанач, я им карни. Зун, кал твар хъиз, зузни къугъваз-ва, стхаяр. Залай тлимил аслу я.

Закир адаз авай са хва тир. Рушар гъуьлуьз фенвай. Пабни яшлу хъанвай. Клвализ куьмек чарасуз герек тир. Амма куьмек авачир. «Куьмекни анихъ амукърай, чаз хтулар кланзава, хтулар!» —фикарзава Нуфталиди.

Бубадиз Закир маса миллетдин рушал эвленмиш хъунихъай, ам клваливай-хуьруьвай къакъатуникай кичлезва.

Нуфталидин риклел вичин жегъил вахтар, вич эвленмиш хъа-йивал, сифте хъайи аялар къейивал хтана. Вилерикай кузвай клвалерал элкъвезавай байкъуш карагна.

...Юкъуз куьчейра къугъвана хтай руш элба-эл азарлу хъана. Жерягъдивайни куьмек хъанач. Йифен къулариз, азарлуди лап клевел алайла, къавун члередилай байкъушди гъарайна. Нуфта-лидин руьгъ аватна, риклиз гапур сухай къван тлар хъана: бай-къушдин гъараюн лезгийри бедбахтвилихъ яз гъисабзава. Тадиз къарагъна, тфенг къачуна, ам къецел экъечлна.

К1валерик кк1ан-вай муьхцуьн ч1ередал ацукьна, байкьушди гатун йифен секинвал вичин сефил гьараюналди ч1урзавай.

Маса фикир-фагьум тавуна, тфенг кьуьне туна, Нуфталиди туьш кьуна. Япар биши ийидай дангь-дин ван акьатна: к1вачерик бармак хьтин зат1 аватна. Буба тадиз к1вализ хтана—аялди чан ганвай.

Гьа и йикъалай Нуфталидиз байкьушар, буба кьейи душманар кьван, дак1ан хьана. Гьинай байкьушдин ван хьайит1ани, ада 100

гьиле яргьи ружа кьазвай, гунагьсуз кьушар тергзавай. Са т1и-мил вахтарылай я хуьрйай, я чуьлдай байкьушдин ванер хквезма-

чир.

Йисар кьез алатна. Заргардин авай-авачир са хва чагьдиз кьезвай.' Адакай бубадиз бегьем куьмек жезвай... Закир бирдан кефсуз хьана. Нуфталиди гьасятда жерягьдиз ша лагьана.

Вичихь авай дарман-дава авуна, жерягь хьфейдалай кьулухь, буба хцин кьилихь, гьадисаяр суьгьбетиз, ацукьна. Хцин вил ах-варик кик1из кватзавай.

Бирдан, са шумуд сеферда галаз-галаз, лап мукьувай, гур-магьдин япалай хьиз, байкьушди гьарайна. ! Нуфталидиз вичин кьилел дагьлар ацахьай хьиз, дуьньядал яд акьалтай хьиз, хьана. Адаз элба-эл кьайи гьекь акьатна. Вилер буьркьуь, япар биши яз, зурзун квай гьилера ружа кьуна, ам, ц1ай хьиз, кьецел акьатна.

Гьарай ацалтна, байкьуш к1валин' ч1ерейрал элкьезва. Сас-сарал илисна, са вил к1анч1на, иесиди тфенгдин шейт1андихь т1уб галк1урна...

Са легьзеда Нуфтали килигиз амуькна. Им вуч алапат' я? Тфенгдин гум кьвердавай артух жезва. Ч1ухун ни геляна.

«Закир?! Зи хва гьик11 хьанат1а?!»— Нуфтали тадиз к1вализ хтана—хва ширин ахварал ала. Ам мад кьецел эхкьеч1на —гум гзаф жезва. Иеси вичин к1валерал элкьвена. Муьхцуьн рак1арай чими нев геляна, адан кьен, ц1ивинрин фур хьиз, авай.

Нуфталиди са геренда вири хуьр куьмекдиз кьарагьарна, Муьхце ц1ийи к1валер патал рак-дак1ар, тахта-шалман, мих-масмар авай. Инсанри тадиз гьеле еке зиян гуз агакь тавунвай ц1ай хкадарна.

Муьхцуьн цлай заргардиз цлив-цливрин ванер атана. Кили-гайтла, хьиткьерра ялавди тади ганвай байкьушдин шарагар ава, чпини, са пипле агаж хьана, цлурзава.

Нуфталидиз абур гзаф язух атана. Эгер шарагрин дидеди ха-бар ганачиртла, муьхцни кана алахьдай, квалерни. Шарагар ху-рухь кьуна, квализ хьфидайла, квач¹ са хьуьтуьл шейинихь га-лукьна. Мукьаятдиз кьуна, диде-байкьуш качин сиве гьат тийи-дай чкадал эцигна, Нуфталиди шарагар квализ хкана...

Нуфтали яргьалди Закираз килигзава, адан рикляй агьзур хиял физва. Адан рикликай хабар кьуна, Закира лугьзува: — Буба, вири чаз кланивал жеда!

4.

Хуьруьн дар куьчедиз балкландин клула авай Советдин председател Рустамов Нуфтали акьатна. Кьенерар кьуьне тунва, жендек гагь инихь, гагь анихь ялиз, кьенердин гагь са, гагь маса хел тларамариз, ада балклан вичиз клани кикларай, суван тлулай хьиз, гьалзава. Инсанар гьилер кумачир; атлудал тажуб жезмач, акси яз, вердиш хьанва. Самбурдиз ва я Ахцегьиз фидайла, ада шегьре рекьай балклан жегьилрилай башкьа гьалзава.

И сеферда председателдин балклан Муталибан квалерин ви-лик, как ягьайди хьиз, акьвазна. Эверайди хьиз, айвандик Муталиб эьечлна. Хуш саламар гана, жузунар авуна.

— Муаллим, нянрихь вун заз илиф, меслятдай са кар ава,— лагьана Нуфталиди.

— Башуьсте, Нуфтали халу.

Эрчли кьвалавай иесидин шалам алай квач гуьцл хьайи балклан, алай чкадилай мукьаятдиз хкадар хьана, виликди фена. «Яраб вуч месэла аватла?»—фикирна, Муталибан пеле биришар гьатна.

— Уста Нуфталидив вуч хабар гвай?—кьулан патавай жузу-на Селимат бадеди.

— Хийир тир, баде. Нянрихь¹ заз чпин квализ ша лугьзува. Гурарай квализ, кварни кьуьневаз, Сижарат хкаж хьана. И

гафарин ван адазни хьана.

— Яраб вучиз ят1а? Куън гъар юкъуз аквазвайбур тушни?— гъар са къуъзу инсандик хъиз, гила Селимат къаридикни вири хабар къадай, сурун суалар вугудай, ит1и-бит1ийра т1уб экъуърдай хесет акатнавай. И кар Мут1алибаз бегенмиш туш, ят1ани вичин гъиссер винел акъудзавач: чпиз дидедални бадевални авур мергъяматлу дишегълидин кефи хазвач. -

— Чидач, баде,—Мут1алиб, чиниз яр акъатнавай сусаз мила-им хъверна, тавханадиз гъахъна.

— Я чан свас, яраб вуч месэла ават1а?—мад жузуна къариди.

— Я чан баде, заз чиз, пака Закир стха вичи к1елзавай ше-гъердиз хъфизва. Белки, адан сагълугъдай суфра ачухзават1а,— са к1усни инжиклу тахъана успагъивилелди жаваб гана суса.

— Вун атай к1вализ рагъ аватрай, чан свас. Тамам жаваб жа-гъайлау, рик1из регъят жеда,— шаддиз лагъана Селимат къариди, —Чан бала, вун тажуб жемир, зун и к1вализ гъайидалай къулухъ ик1 вердиш хъана: хуъруън, Муг-Рагъпара магъалдин вири месэ-лаяр и къулав гъялзавай. Тила... Гила авай жегъилриз къуъзуъ-бурухъ галаз рахазни к1анзамач... Чи Мут1алибни анЖах са ви-чиз ухшар инсан я. Чидай кар, рагъметлу Сфи-стхадиз хъиз, к1елун я... К1елун т1имил я гъа, к1елайдакай чазни суьгъбетна к1анда.

. — Я чан баде, ваз ви хтулди дуъз жаваб ганай хъи,—Сижарата цин, кагърабаяр хътин, ст1алар алахъзавай квар къац1ал эцигна, чешнедин къуънуьган хкуникай куърсар хъувуна.

— Чан бала, вилер зайиф хъанват1ани, зи рик1из вири акваз-ва,—бейкеф хъанвай сесиналди жаваб гана Селимата. —Жуван адахлудин тереф хуънай ваз аферин, имни вафалувилин са лишан я.

Сижарата мад чан-рик1 авуна: (адаз вичин тахай къари хайи диде къван к1андай. Селимат бадедин чинал хъвер къугъун хъу-вуна. «Яшлу инсанар,— фикирна къат1унар авай суса,—гагъ рагъ къведай, гагъ¹ циф къведай гатфарин югъ хъиз, са багънадилай бейкефни жеда, рик1-дурк1ун гайила, пампаси жагъай аял хъиз, гъасятда щадни хъижеда. Къуъзуъ жердавай инсанар мад аялриз элкъуън хъийизва...»

Сижарат к1валин сириштайрив эгеч1на. .

Югъ нянрихъ элкъвена. Школадай хтана, сивел са к1ус фу эяна, Мут1алиб уста Нуфталидин к1валйз физ гъазур жезвай.

— Мугъманвиллиз тлуъна фидани?—зарафат кваз жузуна суса.

— Зун гъатта мехъерикни тлуъна фидайди я, белки, феи чкада' недайди тагайтла,—рикливай жаваб гана МутлаЛиба.—Ах-пани: жуван квалеле хътин тлеамлу хуърек санани жедач.

— Я-а-а?!—гъавурда такъурда хъиз, жузуна суса.

— Эхь!

— Вун хътин итим хуън четин я хьи.

— Вучиз?

— Хуъре мехъер авай юкъузни I квалаяй нез хъайила, чи кла-тлар фад ичли жеда ман.

— Ичли хъайитла, чна абур ацлур хъийида,—сусаз муъгъуъб-батдив ацланвай темен багъишна, женгери баплах са крчал эциг-на, Мутлалиб гъаятдиз эвичина.

— Хъсан сят хъуй,—Сижарата ярдин гуъгъуъниз мили хъвер-на.—Адаз мад са вуч ятлани лугъуз кланзавай, амма... Дегълиздин раклариз юаз-юаз Селимат къари атанвай. Лагъанайтлани, Му-тлалибаз ван тахъун мумкин тир. «Айванрилай рахан тийин, та-хъайтлани чун хуъре инсанри айибарзавайди я, Ислини Керем хъиз, ава лугъузва. Лугъурай... Чна чи жегъилвал тухуда»,—фи-кирна Сижарата.

— Чан рагъ вичин квалелиз хъфизвай бере!—айвандин тарци-вай акъвазна, вилер Шалбуз дагъдин, гапурар хътин, рагарин къулухъ чуънуъх жезвай ракънинин билбилжегъре нурадал алаз, лагъана Селимата.—Дуъньяда ислягъвал хъуй! Дуъньяда фу хъуй! Я аллагъ, я ребби!

— Амин, чан баде!—шаддиз тестикъарна Сижарата. —Ислягъ-вални фу хъайила, инсанри клелни ийида. Тахъайтла,' ингъе, мек-тебдиз са пай аялар къвезвач, рушарни сад-къвед къвезва,—ам акваз-акваз сефил хъана: вилерикай бедендал партал алачир гуъ-зел рушар карагна. «Я чан Куъре свас,—лагъанай са рушан ди-деди Сижаратаз,—за и яклун тике куъ ушкуладиз гъикл ракъурин?! Айибарда хьи. Хивез вегъедай перем авач, клавач твадай типри авач. Хъайила, ракъурда, чан свас. Инжиклу жемир. Ваз зи аял икъван клан хъайила, бес ам заз кланзавачни?! Ава. Ава...» Си-жарата квалаяй парталар тухвана. Шадвиляи цавук хклур диде-ни руш

учительницадин к1вачерик ярх жез са т1мил амай, Сижарата абур акъврзарна.

- Гъамиша гъак1 лагъ, чан баде, —явашдиз тикрарна Сижарата.

«Чал гъалтай свасни, чун хътин, гъил ачух, рик1е авайди мецел алайди я,—фикирзава Селимата. —К1вале авай къван пек-партал чарабуруз пайна куътягъзава... Им къунши хъанай, им ви-чин гъилик к1елзавай руш хъанай, им етим гада хъанай... Ахпа чаз гъавая гудай касни авач. Гъеле субай я. Белки, вичиз¹ аялар хъайила, шейэрин, мал-деветдин къадир хъайит1а. Накъкъе гъа-мила хъанваз аквазва... Хъуй, хъуй... К1вал, яд ат1ай регъв хъиз, ава...»

Мут1алиб атайла, Закира бубадин чатук са вуч ят1ани расза-вай. Жегъилар суъгъбетрик квайла, айвандик уста Нуфтали экъеч1-на. Ада,; галачир уьгъуяр яна, Мут1алибаз вичйкай хабар гана.

— Вун, чан хтул, винелди экъеч1,—лагъана Нуфталиди Мут1а-либаз.— Закир, вичин гъиле авай к1валах куътягъна, ахпа мажал-дикни хтурай.

— Башуьсте, Нуфтали халу!—Закираз чинеба са вуч ят1ани хълагъна, луту хъверна, чина залан лишанар хтуна, Мут1алиб аста-аста жакъракъзавай гурарай винелди хкаж хъана. «Нуфтали халудиз са мягкъем гурар ая, лагъана к1анда Къамкъам стхадиз», —фикирна ада.

Тавдин к1вале сифте Нуфтали, ахпа Мут1алиб халичадал ве-гъенвай къелеч1 хъуьцуьганрал, к1вачерни к1аник кутуна, ацукъна.

— Рагъметлу Сфи-эфендиди лагъайвал,—башламишна! иесиди, —къени къий, пакани къий, чан гъилий-гъилиз, хва.

— За ваз яб гузва, Нуфтали халу.

— Кар ана ава хъи, хва, жуван' кар туьк1вейла, инсанди ма-садан дердиникай хабар хкъадач,—иесиди спелдикай хъвер авуна, —Са бязи инсанар дуьньядила, дустарин рик1 шад тавуна,; душ-манрин рик1 т1ар тавуна, физва. Чун ахътинбурукай тежен. Дуст лагъайла, дуст жен, тутажагъар—ваь!

«Яраб зунни гъа ихътин инсан ят1а?—фикирзава Мут1алиба. —И кк1алар зи салаз вегъезвайбур ят1а?» Ам, япар хкажна, акъ-вазна.

— Тахсирар чакни ква. Тахсирар вакни ква, хва. Ваз вун п1ир я лугъуз к1ан жемир гъа!

- Мут1алибан чинин рангар ат1ана: «Яраб зак вуч тахсир кват1а?

— Тажуб жедай кар авач.¹ Чун, хва, авайди чинал лугьун ти-йиз вердиш жезва. Яб це,—Нуфталиди кьуьнер юзурна, далудихъ галай хьуьцуьган жизви агъуз авудна.—Ваз свас це лугьудайла, ам ваз^ яргъал мензилрай гьидайла, за санбар зегьмет ч1угунай, —Мут1алиба кьил агъузна яб гузва.— Гила садани атана зи гада-диз мехьер авунин месэла арадал вегьезвач, я са тамам кьил алай чка лугьузвач. Яргъарилай хабар кьазва: «Куьне Закираз мехьерзавачни?» Хабар кьун т1имил я, хва. Атана, кьулав ацукь-иа, лагъана к1анда; «Закираз мехьер авуна к1анда»,. Мехьер са завай жери кар туш. Вични гьилер кумачир бубадивай. Заз мукь- | ва-кьилидин, мирес-варисдин куьмек герек я. Куьмек!— Нуфта-лиди вилер экьисна, эрч1и кьуьн виликди эцяна.—ВаЛай чаз мукь-ва кас авач: миресни я, хтулни.

— Багъишламиша, —явашдиз лагъана Мут1алиба,—вун гьахъ я, халу. К1валахар гзаф аваз, завай и месэладиз фагьум гуз хьа-нач. Зун ваз. куьмек гуз гьамиша гьазур я.

Иеси мугьмандиз дикъетдивди тамашна.

— Гилани геж туш.

— Башуьсте!—Мут1алибаз шад хьана.—За вуч авун лазим ят1а, лагь. Зун вири куьмекар гуз гьазур я! Вири!

— Куьмек, хва, ви патай ихьтинди герек я: вуна Закир ч1а-лал гъана к1анда. Адаз гилани мехьериз к1анзавач. Маскавда к1елзавай жегьилдиз завай, адал алукь. тавуна, свас хкягъиз, ам гьиз жедач. За адал са шумуд,кас гьалдарнай...! Белкц, ви гаф акатайт1а. Са зегьмет ч1угу,—лагъана . Нуфталиди.— Кьукьмада акьурла, геж жеда лагь.

.— Зун алахьда, халу. Куь к1вализ свас чарасуз, герек я,— дугьриданни, Мут1алибаз Закира аламай няналди мехьер авуца дидедин ва бубадин рик1 щад авуна, абуруз сусакай куьмек хьана к1анзавай.— Амма... Са месэла... мад ава

— Лагь, лагь, хва, кьулухъ ч1угвамир. Вун квел шаклу я.? Вуч амма?. Зазци чир хьуй.

Вуна багъишламиша, халу. Закир алай девирдив лерзавай, шегьерар акунвай, пад-кьерех чизвай инсан я. Адаз к1анзавай руш авачт1а,—Мут1алиб

регъувилей яру хъанва,—ме-г хъер ая лугъун четин кар я... Вунни жегъил хъайиди я, муьгъуьб-бат лагъайла...

— Вуна зун алатай девирдин инсандай гъисабзавани? Муь-гъуьббатар, ашукъал-машукъвилер гъамиша хъайи затлар я. Чеб-чпел ашукъ хъанвайбур сад-садавай къакъудун еке гунагъ я. Заз чизва, хва. Буюр, вичиз кланиди гъурай! -

Муталибаз ихътин жаваб бегенмиш жезва.

— Гъар сеферда Советда жегъилар регистрацц ийидайла, — давамарна Нуфталиди,—за ачухдаказ гъам гададивай, гъам ру-. шавай къилди-къилди хабар къазвайди я: ваз и руш ва я и гада кланзавани? Ачух жавабни истемишзавайди я. Пака зи хиве тах-' сир тежедайвал. Са шумуд сеферда буба-дидеди Советдиз гужу-налди гъанвай жегъилар за, регистраци тавуна, клвалериз рах-къурайди ваз чизва. Башламишнавай мехъерар, авур къван хар-жияр-харабатар бад гъавая фена. Къуй, са низ ятлани зун пис кас хъуй, амма чпиз-чеб клан тийизвай жегъилар рази яз амукъ-рай...

Дугъриданни, Нуфтали гъа ихътин инсан тир. Ада! Мутали- базни вич ашукъ хъанвай рушал эвленмиш жез куьмекнай...

— Вун Совет властдин векил, хуьруьн Советдин председатель я. Вун и къуллугъдал лайихлу яз эцигнава, Нуфтали халу,—шад-диз лагъана Муталиба.

— Белки, ятла...

— Гила Закиран патахъай,—мугъмандиз вичин фикир дава-мар хъийиз клан хъана.

— Закиран патахъайни гъакл я: адаз чна вичиз ва вич кланиди. гъида, чан хва! Эхъ. Заз зи авай са хва сифте нубатда бахтлу хъана' кланзава. Вуна чаз а руш, адан рикле авай руш, вуж ятла чира. Яргъал хъивегъдай вахт амач. Зазни вичин дидедиз хтулар кланзава лагъ! Рушарин хтулар чаз бул я. Дагъви патал хцин хтулар маса нямет я. Вун геж гъавурда акъада.

Итимрин вилик суфра экляна. Кайваниди Муталибавай жузу-, нар авуна. Ам цлун клвализ хъфейла, Нуфталиди лагъана: — Аквазвани? Зи кайванидин юкъ чиликай физва. Авай са хцин свас такуна къиникъ мумкин я.

— Самавар за гъида,—Муталиб тадиз айвандик экъечлна.

— Акъваз, я чан хва, инжиклу жемир, — кайванидин ван

акъатна.

Мут1алиб самовар гваз хтана.

— Ихътин куьмекар заз Закирани гузвайди я,—разивилелди лагъана айвандихъай дишегълиди.

— Гъезерпаша ат1а къац1ал ала, —лагъана Нуфталиди. Мут1алиба истиканарни налбекар авай к1арасдин къвати гъа-

на, лацу хунин дасмалдалди къапар михъиз, абура михекарни дарчунар квай атирлу чай цана.

Икъван ч1авалди Мут1алибаз Нуфталиди чай хъвадайвал, фу недайвал акунвачир. Ада вичи гъилер кумачир касдин сивихъ чай тухуникай фикирзавай.

Салам гана, к1вализ Закир хтана.

— За чай анжах жуван «къирмаждин буй авай гуьзелдин» гъилелай хъвазвайди я,—лагъана Нуфталиди.—Куьне куь суьгъ-бетар ая, зун, хваяр, къени к1вализ хъфена!—ам садлагъана, жир-дин туп хъиз, къарагъна, къуьнер юзурна, пенжек чкадал хкана, к1валяй экъеч1на. К1вачел акъалтай жегъилар чпин чкайрал ах-

цукъна.

Са-са истикан чаяр, гаф-ч1ал рахун тавуна,1 хъвана. Къвед лагъай истиканар ахц1урайла, Закира хъверна лагъана: .

— Мут1алиб стха, вун чи к1вализ чай хъваз атанвайди яни, тахъайт1а заз свас жагъуриз?

— Ам вуч лагъай гаф я?—Мут1алибаз вич са куьнин гъавур-дани авачирдай къалуриз к1ан хъана.

Закир.вилера амалдар хъвер аваз, килигиз акъвазна.

— Де акъваз, I акъваз, ч1ехи стха! Заз вун атунин макъсад чизва.

— Чизват1а, лагъ. Белки, галукъайт1а.

— Бубади зал йикъа са мирес гъалдарзава. Абурни зи патав, пеле рагъ аваз, сивяй гевгъерар чк1из, къвезва. Гъелбетда, къай-гъударвиляй чухсагъул.

Амма заз гъеле зи къайгъуда садни хъана к1анзавач. Заз жуван месэлаяр жува гъялиз к1анзава. Заге квай дигинд гъа ихътинди я... Гила ви нубат я. Белки, вавай заз эсер нйиз хъайит1а.

— Эгер, стха, ваз ви къайгъуда кас хъана к1анзавачт1а, зун, л чай хъвана, хъфида. Эсер ийиз вун аял-куъял туш. Са еке итимя.

Закираз Мут1алиб бейкеф хъайиди чир хъана. «Зак тади акат-иа,—фикарна ада.—Мут1алиб зи халис дуст я, стха я».

— Багъишламиша, ч1ехи стха. Заз ви хатур хаз к1анзавачир, —Закира Мут1алибан гъилел вичин гъил эцигна.—Зун, дугъри-данни, векъи хъана.

Са арадила абур мегърибан суьгъбетар башламишна.

— Вун Махачкъаладиз вуч фад хъфизва?—жузуна Мут1али-ба.—Им хзандиз векъ-къал к1ват1из куьмекдай вахт я.

— Дагъустандин ЦИК-ДИ чун, са десте художникарни музы-кантар, халкъдин устадвили хъсан чешнеяр к1ват1 хъувун патал дагълух хуьрериз ракъурзава. Гъавилай хъфена к1анзава. Москва-дизни чун са вацран геж хъфизвайди я. Заз маса чара авач. Икъван фад зазни, стха, хъфиз к1анзавач гъа.

— Яда, ак1 хъайила, куьн чи хуьруьз хъша ман. Халкъдин устадвили чешнеяр виридалайни ина гзаф ава. Муг-Рагъа зурба уст1арар хъайиди я, абурун гъилин имаратар гъар са к1вале, аманатар яз, ама. Ви бубади авур хътин туп1аларни япагъанар, цамарнй камарияр, ада ч1угур хътин шикилар маса са хуьрени авач. Хъша!

— Гъак1 хъунни мумкин я. Чун са шумуд хуьруьз физвайди я. Абурукай са хуьр чиди хъун лазим я.

— Ажеб кар жедай. Къуй, чи хуьруьн устадрикай вири респуб-ликадиз хабар хъуй. Яни? Мукъвара вун хъфиз хъайила, ша, чун, Закир, пака Ирид булахрал фин,—теклифна Мут1алиба.—Школа-дин асунар аваз,' ц1ай-к1арас гъазуриз, зун чуьлдиз эхъьеч1 та-вуна гзаф вахт я. Рик1ивай ял ягъин. Пака...

5.

Ракъинихъ виликан гъайбат амач: гад хкатна, зул алуькзава. Азгарвал серинвили эвеззава. Ник1ер, векъер къушарин ц1ийи не-/

силрай ац1анва. Цекверик хъуьт1уьн суьрсет гъазуриз гъерекат

ква.

Мут1алибни Закир, балк1анрал акъахна, Ирид булахрал физ, рекъе гъатна. Мут1алиба къуьнуъз абур патал ружа вегъенва, пу-рарихъ т1уьн-хъун авай гъебеяр, тумаждин чанта гала. Закира художникдин къвати—мольберт къунва: адав рик1 гъам скульп-турадал, гъамни живописдал ала. Ширин суьгъбетрик кваз, вилер т1ебиатдин шикилрал алаз, абур гуьнедай винелди яваш-яваш

хкаж жезва.

Рагъ цавун юкъваз хкаж жезва. Закираз ам, зурба залдин

къавай куьрсарнавай лампа хъиз, аквазва.

Суван т1улав агакъайла, гъава хейлин серин хъана: Шалбуз дагъдин кук1вал алай лацу бармакдилай къайи шагъвар къарагъ- 1

зава.

Сифте гъалтай булахдал эвич1на, балк1анар векъиз ахъайна, жегъилар ял акъадариз ч1урал ацукъна, далудихъди ярх хъана.

— За таза як гъанва,— лагъана Мут1алиба.—Са шишкабаб |
авуна к1анда.

— Бес к1арасар?!—жузуна Закира.—За гилигар жагъурдани?

— За куь чатукай к1арасдин ц1ивинар къачунва. Инжиклу жемир. Жува т1ебиатдикай лезет хкуд, за зи кар аквада.

. — Вун халис директор я, ч1ехи стха! Вири гъазурвилер чка-' | дал аламаз акунва... За и сува, аял вахтара хъиз, са ц1ингавар яда. Ха-ха-ха!—Закиран хъуьруьнин ванер дагъдин, яру ругун 1 хътин, чина акъуна, элкъвена хтана.

Закира дареда вил къекъуьрзава. Инлай хайи дагълар, Муг- 1 Рагъпарадин хуьрер, Самур дере, капун юкъвал алай хъиз, акваз-] ва.. «Гзаф гуьзел мензера я»,—фикирзава Закира. Ам яргъалди 1 инихъ-анихъ килигна. Мольберт ачухна, к1вачел акъвазарна, суь- 1 рет ядай чиник лацу чар кук1урна. Ч1улав карандашдалди къил- 1 ди-къилди чарарал Шагъ дагъдин, лацу къарникъузар хътин, ку-, к1ушдин, Къурушприн хуьруьн винелай куьрс хъанвай Яру дагъдин, Китин дагъдин ясту къилин шикилар ч1угуна. Ик1

ашкѝ аваз Закиравай садрани к1валахиз хѝайиди туш. И гѝвеч1и шикилрал Москвада юлдацар, белки, муаллимар-устадарни тажуб жеда.

«Виридалайни гуѝзел шикилар т1ебиатди вичи теснифнава. Абур акваз, абурун гуѝзелвал кѝат1уз алакѝна к1анда, — фѝкирзава Закира.—Ч1ехи вац1ун дередин битав шикил ч1угун патал зурба рамкадал акѝалжнавай хун, са шумуд югѝ вахт к1анда... Инал мад ва мад хтана к1анда... Живописдин мумкинвилер зурба я, куѝн шикил к1ан хѝайит1ани, ч1угваз жеда... Мут1алиба теклиф-начирт1а, кѝе заз т1ебиатдин икѝван гѝвеч1и шикилар-этюдар жедачир... Гила Мут1алибан шикил ч1угуна к1анда. Ам и кардиз ла-йихлу я».

Эхир Закир дустунихѝ элкѝвена. Мут1алиб шишкабабар кѝа-вурмиш авунал машгѝул тир.

— Мут1алиб стха, и чи рик1 алай Шалбуз дагѝдин хурал, Ирид булахрин кѝвалав, шишкабабни гѝиле аваз, вун лап серес аквада. За ви шикил ч1угвада...

— Ваѝ, яда. Герек авайди туш,—Мут1алиба вичин наразивал кѝалурна, гѝил юзурна.

— Ак1 хѝанач хѝи. Герек авайди я. Икѝван ч1авалди ч1угунач лагѝана, хѝел кѝемир. Гѝар са кардиз вичин вахт авайди я... За ви шикил вуча, Москвада выставкада эцигда. Эхѝ... Европадин костюмар, женгера бап1ах алай, ч1улав спелар квай, лезги жегѝил... Вичини шишкабаб ийизва. И шикилдай алай, алатай де-вирар, абурун арада авай алакѝа аквада... Ви кѝвалав за са га-зетни эцигда... Дагѝлариз к1ел-кхѝин, яни экв, ишигѝ, атанва! Яни?—Закир рахазва, адан гѝиле авай, спелдин хел хѝтин, гѝвеч1и пеш гагѝ ширедин ст1алривай, гагѝ вилик квай кѝудпип1ен чарчивай гуѝи1 жезва.... Художникдин гѝилер, вилер, фагѝум— вири кардик ква...

— Шишкабаб хѝана!—гѝарайна са арадилай Мут1алиба. Закир вичин кардал машгѝул тир: адаз са куѝнин ванни жез-Мут1алиб атана, Закиран кѝуѝнелай шикилдиз тамашна: 'йдаз адетдин чарчелай вичин ухшарар квай жегѝил акуна. «Яраб зун гѝа ихѝтинди ят1а? Ухшар квай хѝтинди я».

Художник кѝа хѝана, чапла патахѝ элкѝвена.

— К1валахайди бес я. Шишкабабар хѝанва, ша, —теклифна Мут1алиба,— тахѝайт1а абур рекѝида. Ахпа чи зегѝметар са куѝ-найни фидач.

— Йкъван фад?! Яъ, ви шишкабабрин атир михъиз сува гъат-нава. Пагъ! Зи сивяй ц1аран ятар авахъзава, ч1ехи стха.

— К1валах акъвазра, ахпа куътягъ хъая. Гъар са тике, хине хъиз, яру жедалди за ваз чуъкъ авурди туш. Ша!

Закир дикъетдивди дустуниз килигна, вичи ч1угунвай шикил адав гекъигна.

— Вуч гъал я? Бегенмиш яни?—явашдиз жузуна Мут1алиба-вай.

— Эхъ. Лап хъсан шикил я,—Мут1алибаз сифте яз чарчелай вичин суьрет аквазвай.

Закира цуру хъверна.

— За дуъз лагъаначни?

— Ваъ, стха. Им гъеле шикил хъанвач, анжах сифте бине, я, яни кашабар я. Шикил идалай къулухъ хъижезвайди я. Эхъ. Шиш-каббар гъинава?

Дустар суфрадихъ ацукъна. Таза як1ун шишкабабрикай са арадилай гъвелни амукънач: жегъилриз, ирид юкъуз фу такурбу-руз къван, гишин хъанвай.

— Гила, стха, чна накъан суьгъбет давамар хъийин,—теклифна Мут1алиба.

— Буюр, ч1ехи стха. Им а суьгъбетдиз ажеб кутугай чка я,— разивал гана Закира.—Ина чун чи гъавурда хъсан акъада.

Бирдан Закира жузуна:

— Мут1алиб стха, вуна акъвазна, акъвазна, жуваз к1ани руш гъанайни?

— Эхъ.

— Зазни к1ани руш ава, эхир!—жегъил элба-эл яру хъана. Мут1алиб, вилер гъяркъуъ хъана, килигиз акъвазна. Ахпа эр-

ч1и гъил хкажна, вичин мураддив агакъай касди хъиз, шаддиз лагъана:

— Аферин! Гъа ик1 ман! Бес заз к1анзавайди гъа и гаф ту-

ширни?! Ам вуж я? Чна ваз ам аламай няналди гъида! Адан т1вар лагъ!

— Адан т1вар...

6.

Махачкъалада Закир ашукъ хъана...

Аклизвай ракъбини тлебиатдиз агъзур жуьре рангар янава. Шегьердин багъда, къалин либас алай тарарин кланик, жегъил гададивай санал давам гуз жезвач. Адан вил шуьклуь жигъирдал ала. Ара-ара туьнт жез, жегъилди инихъ-анихъ аршинар язава. «Вучиз зун ик1 атанай?—жегъилди вичин ширерин лекеяр алай парталрикай вил квадарзава.—Къайгъу авач, зи лифрез вичин адахлидин рик1икай хабар я». Бирдан виширишин ван акъатна. Жегъил, ц1ук1 акъурди хъиз, къулухъ элкъвена, теспача яз, вилик-ди еримиш хъана. Жигъирдай дамах гваз, вичи-вич акъажиз, Ма-дина къвезва. Микънат1исди хъиз, руша гада вичел галч1урна.

— Нянин хийрар, Мадина!—гададин вилери руш незва, т1уь-на куьтягъзава. Къасухдай хъиз, къе Мадинадини дамахарнавач. Къведан рик1ни сад я жеди. Амма ч1улав вилера хуш хъвер ваъ, пис хъел ава. Рушаз жегъил аквазвач, ам са гъиниз ят1ани яргъаз килигзава. «Яраб вуч хъанат1а?!» Гададиз, вилерал перде акъалт-на, жунадай хъиз Мадинадин, чиг алай ципиц1дин ярни къиб ка-кахънавай твар хътин, чин аквазва. Руша сив са живи ачухна, седефдин сарар малум хъана.

Москвадай каникулриз хтанвай студентри-художникри Махачкъалада гьукуматдин тапшуругъ къилиз акъудзавай—Советрин власть патал чанар гайи революционеррин шикилар ч1угвазвай. Ял ягъиз багъдиз экъеч1айла, Закирал, цавай аватай хъиз, лезги руш дуьшуьш хъана. Таниш хъана. Танишвал дерин гъиссериз муьгъуьббатдиз элкъвена. Абурун рик1ери санал тахъ-тахъиз им къвед лагъай гад я... Къе вучиз ят1ани Мадинадик къалабулукъ, хъел ква. «Яраб вуч хъанат1а?!»

— Мадина, вахъ вуч хъанва? Кефи хайи кас авани?—къай-гъударвилелди жузуна Закира.

— Зун ваз тек къве келима лугъуз атанвайди я...

— Лагъ... лагъ ман.

— Ваз... Ваз,—руша такабур къил хура тунва.—Зун... Зун багъдиз атана, лугъуз, вуна закай ч1уру фикирзава. Зун дагъви бубадин руш я!

— Мадина! За ваз «Свас» лагъана т1вар ганва. За вакай лап хъсан фикирзава... Чун ц1ийи девирдин инсанар я!

— Зи шикил вахце,—рушан чиниз яр акъатнава, п1узарар зур-зазва, гъилерин туп1ар сад-садал алчуд жезва.

— Гъик1? Вучиз? Секин хъухъ, я руш! Вуч хъана? Зи тахсир вуч я?! Са фикир ая...

— Гъак1, —Мадинадин сес къати хъана.

— Мадина, вахъ вуч хъанва? Хъайи-тахъай гаф авани? Та-хъайт1а... Вуна зуи гъавурда тур! Зазни чир хъуй!—гададикни зурзун акатнава.

— Эвел зи шикил хкваш, ахпа нихъ галаз к1андат1ани филар-монияда манияр ягъа, —эхир руша вичин рик1е авайди винел акъудна.

— Мадина, абур зарафатар я,— Закиран рик1ел студентрин концерт хтана. «Мани за нихъ галаз янат1а, вуч метлеб ава? Яраб йм нин фитне ят1а? Фитне!»

— Зарафат кый, рик1ивай тахъайт1а. Ваз к1амай къван.зара-фатар ая. Зи шикил вахце!—истемишна руша.

— Лап рик1ивай?!

— Лап рик1ивай!

Закир хиялри тухвана: «Вучда?»

— Я руш! Ваз са ни ят1ани фитнеяр авунва. Зак са тахсирни квач. Ваз акъван хъел къвемир. Секин хъухъ.

— Ваъ, ваъ! Шикил хкваш!

— Хъуй ман,—эхир разивал гана хъел атай жегъилди.

— Къе хкваш. Исятда!

— Заз авай кар-кеспи багъдиз къвез-хъфин туш!Пака гъа и ч1авуз хкида.

— Хъуй ман!—руш, к1ебербан хъиз, элкъвена, чилай т1еквенар акъатдайвал, к1вачер эцягъиз-эцягъиз хъфена. Мадинадин гуь-гъуьниз килигна-килигна, жегъилди п1узаррикай хъиз, хъверна: гъа и геренда адан къилиз са фенд яна.

Къанни къуд сят фад акъатна. Закир мад багъда къекъвезва. Гагъ жегъилди нуьк1ерин нагъмайрикай лезет хкудзава, гагъ на-зик цуькверикай ни ч1угвазва. Ам «рик1из чими» жигъирдилаь алатна, ят1ани вилик физва. Са

арадилай кьулухъай тимп-тимпиз к1вачер эцигиз-къачузвай ванер акъатна. Жегъил са легъзеда тес-пача хъана, кьулухъ элкъвез к1анзава, амма са гужуналди вилик фин давамарна. Уьгьуьдин назик ван атана. Закира мад секин-диз вилик камар къачун давамарзава. Кьулухъай рушан дар хъанвай нефесдин ванни къвезва. Мад са кам вилик къачуна, За-кир секиндиз, вичиз са куьникайни хабар авачир хъиз, кьулухъ

элкъвена.

Жегъилдин вилик дамахарнавай Мадина акъваз хъана. Хъиле т1ушунна, пелез курум-курум гьекъ янава. Бедендик къат1уз жедай хътин зурзун ква. Цава амай к1вачни чилел эциг тавуна, ру-ша, гъасятда гъил вилик яргъи авуна, лагъана:

— Инихъ ая!

Закир мегърибанвилелди адан гуьзел вилериз килигна. Абурай хъел, дак1анвал, шаклувал аквазва.

— Мадина, види лап рик1ивай яни?—саки куш-кушдалди хабар кьуна гадади.—Вуна кешкена «ваъ» лугъун.

— Фад! Заз инал акъваздай мажал авач, —рушак зурзун ква.

— Аквазвани? Зун исятда мастерскойдай экъеч1айди я. Зав ви шикил гвач. К1вализ хъфиз агакънач,—вилик амаз гъазурнавай жаваб гана Закира.

'Эхиримжи гафар ван хъун кумаз, рушан чинин бензе ат1ана. Вилери ц1ап1рап1ар гана. Ада и декъикъада я Закиран чин чухун, я вичиз са къаст авун мумкин тир, эгер... Эгер гадади, фад-фад жибинда гъил туна, ик1 лагъаначирт1а:

— Ма, ма, Мадина, багъишламиша,— Закира явашдиз гъил жибиндай акъудна, лап са гзаф багъа ваназикшей хъиз, чарчик квай ядигар^ рушал яргъи авуна. Мадинади гъасятда ам чапхун— Мадина, вахъ вуч хъанва? Кефи хайи кас авани?—къай-гъударвилелди жузуна Закира.

— Зун ваз тек къве келима лугъуз атанвайди я...

— Лагъ... лагъ ман.

— Ваз... Ваз,—руша такабур къил хура тунва.—Зун... Зун багъдиз атана лугъуз, вуна закай ч1уру фикирзава. Зун дагъви бубадин руш я!

— Мадина! За ваз «Свас» лагъана т1вар ганва. За вакай лап хъсан фикирзава... Чун ц1ийи девирдин инсанар я!

— Зи шикил вахце,—рушан чиниз яр акъатнава, плузарар зур-зазва, гъилерин туп1ар сад-садал алчуд жезва.

— Гъик1? Вучиз? Секин хъухъ, я руш! Вуч хъана? Зи тахсир вуч я?! Са фикир ая...

— Гъак1, —Мадинадин сес къати хъана.

— Мадина, вахъ вуч хъанва? Хъайи-тахъай гаф авани? Та-хъайт1а... Вуна зун гъавурда тур! Зазни чир хъуй!—гададикни зурзун акатнава.

— Эвел зи шикил хкваш, ахпа нихъ галаз кландат1ани филар-монияда манияр ягъа, —эхйр руша вичин рик1е авайди винел акъудна.

— Мадина, абур зарафатар я,— Закиран рик1ел студентрин концерт хтана. «Мани за нихъ галаз янат1а, вуч метлеб ава? Яраб им нин фитне ят1а? Фитне!»

— Зарафат кый, рик1ивай тахъайт1а. Ваз кламай къван.зара-фатар ая. Зи шикил вахце!—истемишна руша.

— Лап рик1ивай?!

— Лап рик1ивай!

Закир хиялри тухвана: «Вучда?»

— Я руш! Ваз са ни ят1ани фитнеяр авунва, Зак са тахсирни квач. Ваз акъван хъел къвемир. Секин хъухъ.

— Ваъ, ваъ! Шикил хкваш!

— Хъуй ман,—эхир разивал гана хъел атай жегъилди.

— Къе хкваш. Исятда!

— Заз авай кар-кеспи багъдиз къвез-хъфин туш! Пака гъа и ч1авуз хкида.

— Хъуй ман!—руш, клебербан хъиз, элкъвена, чилай т1еквенар акъатдайвал, клвачер эцягъиз-эцягъиз хъфена. Мадинадин гуь-гъуьниз килигна-килигна, жегъилди плузаррикай хъиз, хъверна: гъа и геренда адан кылиз са фенд яна.

Къанни къуд сят фад акъатна. Закир мад багъда къекъвезва. Гагъ жегъилди нуьклерин нагъмайрикай лезет хкудзава, гагъ на-зик цуькверикай ни члугвазва. Ам «риклиз чими» жигъирдилай алатна, ятлани вилик физва. Са арадилай къулухъай тимп-тимпиз клавачер эцигиз-къачузвай ванер акъатна. Жегъил са легъзеда тес-пача хъана, къулухъ элкъвез кланзава, амма са гужуналди вилик фин давамарна. Угъуьдин назик ван атана. Закира мад секин-диз вилик камар къачун давамарзава. Къулухъай рушан дар хъанвай нефесдин ванни къвезва. Мад са кам вилик къачуна, За-кир секиндиз, вичиз са куьникайни хабар авачир хъиз, къулухъ элкъвена.

Жегъилдин вилик' дамахарнавай Мадина акъваз хъана. Хъиле тлушунна, пелез курум-курум гъекъ янава. Бедендик къатлуз же-дай хътин зурзун ква. Цава амай клавачни чилел эциг тавуна, ру-ша, гъасятда гъил вилик яргъи авуна, лагъана:

— Инихъ ая!

Закир мегърибанвилелди адан гуьзел вилериз килигна. Абурай хъел, дакланвал, шаклувал аквазва.

— Мадина, види лап рикливай яни?—саки куш-кушдалди хабар къуна гадади.—Вуна кешкена «ваъ» лугъун.

— Фад! Заз инал акъваздай мажал авач, —рушак зурзун ква.

— Аквазвани? Зун исятда мастерскойдай экъечлайди я. Зав ви шикил гвач. Клавализ хъфиз агакънач,—вилик амаз гъазурнавай жаваб гана Закира.

Эхиримжи гафар ван хъун кумаз, рушан чинин бензе атлана. Вилери цлаптраплар гана. Ада и декъикъада я Закиран чин чухун, я вичиз са къаст авун мумкин тир, эгер... Эгер гадади, фад-фад жибинда гъил туна, иклагъаначиртла:

— Ма, ма, Мадина, багъишламиша,— Закира явашдиз гъил жибиндай акъудна, лап са гзаф багъаваназикшей хъиз, чарчик квай ядигар рушал яргъи авуна. Мадинади гъасятда ам чапхун-

н-а. Са легъзеда фир-тефир чка дар хъана, туфлийрин дабанрал къулухъ чарх гана, ажугъ кваз са шумуд къадам вилик къачуна, жигъирдиз къаншар хъун кумаз, ам катна. Руша вичин гуьгъуь-низ гада килигзавайди гъиссзава. Рикл дарих я. Шехъиз кланзава. Мад зарбдиз катна. Клавалив агакъна. Дегълиздиз гъахъайла, диде цлун квалеле нянин хуьрекдин къайгъудик квай. Буба квалалахал алама; Руш хевлет клавализ фена, дуьньядикай пай атлайди

хъиз, гуъзгуъдин вилик акъваз хъана. Гъиле михъи, лацу чарчик кваз ядигар яз гайи шикил ава. Мадинади шикил, столдал гьалчна. «Ихътин зайиф гадаяр жедани?! Вахце лугъун кумаз шикил вах-гудай»,—хъел кваз фикирна руша.

— К1анзавач! —угъу акъатна адай.

— Вуч?—хабар къуна дидеди ц1ун к1валяй.

— Са зат1ни.

Дидедиз акваз кич1ела, руша фад-фад накъвар михъна, дерин-дай угъ аладарна. Ахпа Мадинади к1анз-так1анз,, шикилдиз та-машун патал, чар ачухна. Столдин юкъвал хъуьрезвай рушан ху-ралай виниз янавай шикил аватна. Ядигар, яз багъишай шикил. Далу патал кхъенвай гафар к1ел хъувун патал руша ам гъиле къуна. «Яъ! Им вуч алапат я?» Са гафни аламач. На лугъуди, кхъей туш. Мадинади шикилдин пад элкъуьрна: Мадинаяр чеб чпиз килигзава. Амма и шикил ц1алц1ам туш, рушан ламу туп1а-рик кваз шикилдал алай ч1улав ранг живи алатзава: им Закира ч1угунвай суьрет я. И патаз, а патаз дикъетдивди килигна, кек га-йидалай къулухъ Мадинадай шад гъарай акъатна:

— К1анзава!

— Вуч?—жузуна дидеди ц1ун к1валяй.

— Са зат1ни.

Шикилни столдин юкъвал туна, Мадина, ц1айлапан хъиз, к1ва-ляй акъатна, багъдиз катна.

7.

Нуфтали патал и къуьд лап яргъал фена. Эхир гатфар алукуь-на. Амни акъатна. Гила вил Закир хтуник ква. Ц1и ада Москвада художникрин ч1ехи институт, академия, куьтягъзава. Заргар уста

116

Нуфталидин хцикай Самур дереда сад лагъай уста—шикилчи, сад лагъай художник, жеда.

— Гада хтун кумазни мехъер башламишда. Гуьзлемишай къван бес я!— лугъузва ацукъай къулав Нуфталиди вичин къари-диз.—Ахпа чавай «ухайш» лугъуз жеда. Инсанрин суалриз жава-бар гудай къван мез к1араб хъанва. Лап ярумчухдини хъуй, ме-хъер хъуй!

— Зулалди акъвазайтла, хъсан туширни?—явашдиз жузазва кайваниди.—
Яр-емиш агакбайла, гурлу мехъерар жеда.

— Са югъни акъваздач, къари. Кими са затни амач! Дидедизни хцин
мехъер жезмай къван фад хъана кланзава.

Ада ксай месикни вичин хцин сусан тлар эзберзава: «Мадина!» Дугъри я,
свас яргъай гъана кланзава. Мад вучда къван? Закираз дакланвал жедани?
Нуфталиди мирес-варис галаз фена, эл-адет тирвал, руш це, лагъана, адак
лишанар кутунва. Гъар суваризни къавумрив пай-уълуьш агакързава.

— Къе-пака лугъуз, мад завайни къавумрин клвализ физ хъа-нач,— гъайиф
члугвазвай къайдада лагъана папа.—Я свасни аку-яач...

— Я къари, гагъ вун начагъ хъана, гагъ ви хтулар начагъ хъана. Ваз
гъахътин мумкинвал хъанач эхир. Клвализ гъайила, сусаз кламай къван
килиг...

Хцин мехъерикай рахун къведазни хуш я.

— Акурбуру гзаф тарифарда. Закиран¹ сусаз килигдай къве вил кланда,
фанар хътинди я, лугъузва инсанри.

— Зи хци абур алачир свас хкъдачир, къари. Зардин къадир заргардиз
чидайди я!—дамахна итимди.

Кайвани гъуълуьз разивилелди килигна: адан вилерикай хцин свас
карагзавай. Сусан къвалавай Закирни акъвазнавай. «Гъа ихътии са шикил
кландай»,—мурад тлалабна къариди.

— Чи хва шикилчи я лугъузва гъа, бес ада вучиз вичин сусан шикил
члугунач?—бирдан жузуна папа.—Ам и цлакай куърсар-навайтла, пис
тирни? Гъар ацукъайла, килигиз, рикл аладариз хъсан жедай.

Нуфтали чап-чап тамашна.

— Я къари, вунани гъа вуч хъайитлани лагъана тада. Чарадан гадайрив
шикилар члугваз таз, чи свас ваз куъчейра гъатнавайди яни?! Сусан шикилар
члугваз Закир, эвленмиш хъайила, ахпа агакъда, къари.

— Акл лугъумир, я кас,—дишегълидин далудиз къайи гъекъ акъатна.—
Зиди акл лагъай гаф тушир.

— Лишан кутунни—им гъалаллу паб хъанва лагъай члал туш. Чи свас са
гзаф инсанвал квай бубадинни дидедин руш я. Зун инанмиш я: чи суса

садазни вичин шикил ч1угвадай ихтияр гудач. Лап гъа чи Закиразни! Бес. Чи сусан буба ч1ехй/ кьуллугъчи я, ада ктабар теснифзавайди я. Бес! Чаз, къари, лап камаллу къа-вумар хъанва. Чна гила чун абуруз бегенмиш хъуникай фикирна к1анда... Чаз регъят туш. Зун ик1 авайди я,—Нуфталиди кьуьнер. вилик экъисна.

— Итимдиз к1анзавайди рик1 я,—вик1егъдиз лагъана къариди,, —Ви бубадиз рагъмет хъуй. Гъилерни бес к1анда эхир.

— Ви кьисмет гъа ихътинди хъана. Жуваз сабур це, кьужа.-Ви гъилер зун я,—вилера вафалувал аваз, лагъана папа.

— Чухсагъул, къари, —Нуфтали адаз милаимдиз килигна.— Вучиз ят1ани, гъар чи суьгъбетар яргъал фейила, зи рик1ел ваз-Бике сурукай хкудиз к1ан хъайивал хкведа...

— Ам сурук кутаз гъайиф бала тир эхир,—лагъана папа.—А. югъ зи рик1елни, лап кье хъиз, алама. Чи руш вазни ахквас к1ан-завай, кьужа. Зи гъиляй пер ахкъудайди рагъметлу уста Самбур. тир... Чаз теселлияр, рик1-дурк1ун гана, рагъметлуда сурал на-къвар хъивегънай.

Къведан вилерини ц1арц1ар гана.

— Де бес я, къари. Ахътин вахтар мад чи инсанриз тахкурайГ

— Душмандизни такурай. Хайи-хайид чилик кутун —бес *ит.* мусибат туширни?! Гила чаз духтурар панагъ хъанва.

— Гъавиляй, къари, гила аяларни рекъизмач...

— Зурба гьукумат я. Вичиз нуьсрет гурай, я аллагъ!, Къецелай эверзавай ван акъатна.

— Вуж я?—айвандик кайвани экъеч1на. . . .

— Закир квез, муштулух заз!—гъарайна гъаятдилай са аялди.

— Чухсагъул, чан бала! Акъваз, акъваз, исятда¹ за ваз пам-насияр гуда!,

Пад хабарди Нуфталини къецел акъудна.

Гъасятда Нуфталидин к1вал, мехъер башламишнавай хъиз, инсанрай ац1ана.

...Са гъафтедилай уста Нуфталидин к1вализ шегъердин свас гъана.

Ругуд лагъай кыл

ЧЕТАН ЛЕГЪВ

1. .

«Четан легъв» т1вар алай.тама фадлай ц1ийи тахтазавад хъанва. Къамкъам ц1ийи биневрив, ц1ийи заводдив¹ сак1ани вер-диш жезвач. Адан рик1ел Тахтакентда эхиримжи вад-ругуд йис вилик кыле фейи агъвалатар, гьерекатар хквезва.

...Худат станциядин патав, тамун юкьва, большевикрин Баку-дин комитетди амалдалди эцигнавай тахта заводда (фялейрин хуьрел Тахтакент т1вар акьалтнавай) Советрин власть, са тапан-чини ягъ тавуна, тестикъ хъанвай.

1917-йисан зулун алагуьзди юкьуз Тахтакентда фялейри адет-дин к1валахарзавай: там ат1узвай, тарар хилерикай михъзавай, гъварар маларин куьмекдалди заводдин майдандал хкизвай. Къу-будин ци ва моторри элкъуьрзавай мишеррал уст1арри, десте-десте хъана, къавук кутадай ч1уларин къуд пад язавай, тахтаяр ва рак-дак1ар патал яц1у-шуьк1уь, яргъи-куьруь гирмидар гъасилзавай.

Пакамлай хуьрелай к1екерин ва керекулрин, гъараюнрин ва-яер алатзавай.

— Ибурук къе гзаф къал ква. Хцйирдалди хъуй?!—лугъузвай яшлу фялейри.

— Абуру, дуст кас,—лагъана хузаиндин куьмекчи Абдула, — чаз хъсан йикъар къвезвайдакай хабар тузва. .

— Агъайрини хъсан хабарар гуьзлемишзавани?

— Вуч агъайри?!—Абдул тажуб хъана.

— Бес икъван фялейрин кылел алай, вун, месела, агъа тахъа-на кесиби яни?!

— Зун агъа туш халу. Хузаинди зал квез ая-мийир лугъун тапшурмишнава. Зани ийизва,—Абдула вич садрани фялейрилай вине къазвачир, дугъри я, к1валах авун истемишзавай. Адаз вич фялейриз сейли инсан яз амукъна к1анзавай.

— Ак1 хъайила, гьелелиг пул гзаф хъанвач. Пул гзаф хъайила, вакайни агъа жеда, хва. Инсан ч1урзавайди пул я.¹ Виликдай чи хузаинни чаз мубарак' инсан тир. Гила а мергьяметлувилер гу-мач, фялейрихъ галаз ацукъни хъийизмач,—бейкеф хъанвай те-гьерда лагъана, фяледи кьил са патал къуна.

— Хузаин—хузаин хъун лазим я,—лагъана Абдула. —Куъне аллагъдиз шукур ая, квел, пайгъамбар хътин, I хузаин дуьшуьш хъанва... Рази тушни? Къадир чир хъана к1анда,—Абдулан чин акваз-акваз ч1ур хъана.; «Къадир тахъун жафа я,—фикирна ада. —Авамар!»

— Чун рази я, хва. Чи хузаиндиз машаллагъ, адаз аллагъди кьве дуьньядани вири хъсанвилер гурай. Амин!—яшлу фяледихъ галаз «амин» гаф вири дестеди тикрарна.—Зиди ч1ана са гаф тир ман: пулди инсан балк1андални акъадарда, пулди ам ламралайнк вегъеда. Им чи бубайрин гаф я.

Фялейрай я эхъ, я ваъ акъатнач.

— И гаф къуънерал кьил, алачир инсанриз талукъ я, халу,— суьгъбетдик хузаиндин кьвед лагъай куьмекчи Шараф экеч1на.— Т1имил рахунар ая, к1валахдиз тади ая! Ара-бир инрал кьве лам-раз; мух пай тежедайбур, гафунин иесияр хъана, рахазва. К1ва-лахдал рик1 алай инсан т1имил луйк1вендайди я.

Фялейри Шарафаз са вил яна, йигин еришдалди к1валах да-вамарна. «Ара-бир векъи тахъанани виже кьвезвач,—фикирзавз Шарафа.— Са бязибуруз ерли к1валах тавуна ч1ехи мажибар

1Мубарак — гьуьрметлу, маеан, 120

к1анзава... Хузаинди абур гъавая нез, гъавая ксуз вердишарнава, гила сак1ани чкадиз хквезвач...»

Бакудин комитетди тахтазаводдин «хузаиндин» амалриз ла-зим кьимет гайидалай ва, эгер вичин амалар дегиш тавурт1а, завод ц1ийи хузаиндиз маса хгуда лагъайдалай кьулухъ, Къам-къама са уьтери вичин рафтарвал дегишариз башламишной. Муь-куь патахъай, адаз маса чарани амачир: Тахтакентда Къусар участкадин къзахри югъ-йиф гуьзчивал тухузвай. Эхиримжи вах-тара абуру гъаясузвилелди хузаиндив са къадамни чпиз хабар авачиз къачуз тазвачир. Гъавиляй Бакудай, Дербентдай, Темир-Хан-Шурадай, Петровскдай кьвезвай «мугъманарни», виликдай хъиз, къабул жезмачир.

Амма; Къамкъама ажувал хиве къазвачир. Къазахар ада ви-чин акбулдалди, камалдалди, гьелбетда, тӀуьн-хьуналдини, пул-далдини маса къачунвай. Кар-кеспи авачир къазахар, ахваривай тух хьайила, фялейриз куьмек гуз, чпиз моторринни мишеррин сирер чириз, эгечӀдай. Абур тӀуьн-хьунал, мишеррал машгӀул хьайи арада хузаиндин итимри Самурдин тамара чуьнуьх хьан-вай «мугъманар» рази ийидай.

Са пакамахъ къазахриз Къусарай эхверна. И юкъуз абур сад-ни ахкъатнач. Пакани хтанач.

Мад са югъ алатна.

«Ина са сир ава, — фикирзава Къамкъама.—Бакудихъ галаз са алакъани авач. Яраб... Яраб инкъилаб хьанатӀа?!—Къамкъамаз чӀехи стха карагзава. Мукъвара Самсам, Тахтакентдай яна, Дер-бентдиз фенай. Ада инанмишвилелди лугъузвай: «Гъазур хьухъ, къе-пака халис инкъилаб жеда. Власть болыневикри, Советри къада»... Самсама Тахтакентда фялейрин Совет хкянай. Аник Аб-дул, Шараф ва мад пуд фяле акатна. «Самсамаз зунни Советдиз хкягъиз кӀанзавай, амма тади къачун тавун¹ меслят хьана...»

Къамкъаман, фялейрин Советдин членрин вил рекъел ала: я Къусарай къазахар, я Бакудай «мугъманар» къвезвач. Я чпивай-ни патаз-къерехдиз экъечӀиз жезвач. Дуьньядикай бейхабар яз ама. ИкӀ мад къве югъ акъатна.

Пуд лагъай йикъан пакамахъ фад, гьеле фялеяр къарагъ та-вунмаз, Къамкъаман ракӀ ар гатана.

— Вуж я? Вуч хьана?—жузуна иесиди.

— Чи Нуредин атанва, — лагъана къаравулди са гьихътик ятӀ ани теспачавал кваз. Нуредин Тахтакентдиз мукъвал-мукъвал къвезвайди тир. Ада Тахтакентдин мектебда тарсарни ганай. Къени ам атун адетдин кар хьун лазим тир.

— Ам татай кас туш хьй?! Атурай ман, ада завутдин пад не-звач хьй?!. Вуна зун вучиз инжиклу ийизвайди я?!—хузаин рикӀ и-вай тажуб хьана, адаз къаравулдикай хьелни атана.

— Багъишламиша, хузаин. Адав са тади хабар гва,—кушкуш-далди лагъана къаравулди.

.-Вуч хабар?!—хузаиндин рикӀ ни алай чкадилаи юзана.

— Завай ваз лугъуз жедач, зи сивяй тахъуй... Къаравул тади кваз хъфена.

Къамкъам гъавурда акбуна: «Ихътин хабар загъар юкъуз гуъз-лемишзавай. Яраб Самсама лугъудайвал хъанатІ а? Нуредина ма-са вуч хабар гъида къван?!»

Чиниз са хупІ яд яна, рикІ е саврух аваз, куъчедал экъечІ айла, чІ ехи казармадин вилик фялеяр кІ ватІ жезвай. Майдандал дишегъ-лияр, вилериз, гъуд гузвай аяларни атанвай. Инсанри Шерифан Нуредин элкъуърна юкъва тунва. «Инал кимиди са зун я хъи. Яраб вуч хабар ятІ а?!»—Къамкъама кІ вач къана.

Хузаин атайла, фялеяр са къерех хъана, рахунар илихна.

Заводдин хузаинни фяле-шаир, кІ еви дустар хъиз, сад-садал атана, салам-калам, хуш-беш авуна.

— Вуч хабар гъаз атанва, Нуредин?—жузуна Къамкъама. Дустунин чина авай хъвер акурла, адан рикІ из регъят хъана.

— Виридалайни шад!—вилера нур аваз, лагъана жегъил ин-къилабчиди.— Петербургда социалист революция гъалиб. хъанаІ Адан къиле большевикар, Ленин акъвазнава! Гъукумат фялейрин, лежберрин ва аскеррин Советри чпин гъиле къунва!

И хабар ван хъайи фялейриз, чеб вири мурадлив агакъай

къван, шад хъана. Абуру чпи-чпиз инкъилаб, гъуърят тебрикиз, тьараяриз, къив гуз, уьфтер ягъиз башламишна.

— Гъурра! Яшамишрай фялейринни лежберрин инкъилаб! — тьарайна эхир «хузаиндин» хам гадарай Къамкъама. Фялеяр къя хъана амукъна.

Къамкъама вичин шадвал чуьнуьхзавач, ада Нурединан далу-диз капар язава, ам къужахра къазва.

Фялеяр хузаиндиз тажубвилелди килигзава, абурун къил и кардай акъатзавач. Заводдин иесидиз уьлкведа власть фялейрин-ни лежберрин гъилиз атун кІ анзава, и кардал ада ачухдиз шад-валзава. «Бес ці ийи гъукуматди адавай завод къахчудачни?!—ха-бар къазва фялей-ри чпи-чпивай.

2.

Тахтакентда Советрин власть тестикъ хъайиди малумарна.

Заводдин фялейрин Советдин заседание большевикрин Баку-дин комитетдин! векилди, Шерифан Нуредина, ачухна. Анал са шумуд важиблу кьарар кьабулна: тахтазавод халкъдинди, яни Советрин гьукуматдинди, яз малумарна, заводдин директорвиле МутІ алибан Кьамкьам тайинарна, завод кьецепатан душманрикай хуьн патал ревком хяна ва фялейрин яракьлу дестеяр тешкилна.

Хуьруьн майдандал фялеяр кІ ватІ на, абуруз Советдин кьа-рарар малумарна.

Кьамкьам гила хузаин яз амач. Адавай завод кьакьудна ла-гьай хабарди инсанар^ серсер авунвай, анжах сад-кьве касдиз шад хьанвай. Гзафбуру Кьамкьаман гьайиф чІ угвазва. «Халкъ-диз икьван фу гайи кьегьал икІ , мал-девлет кьакьудна, тун дуьз яни бес?!—лугьузва фялейри.

Кьамкьам заводдин директор, яни чІ ехиди, яз тунва лагьайла, фялейриз шад хьана, абуру кьилер элязава. Садан кьилни и сир-дай акьатзавачир... «Яраб и кас большевикриз вучиз икьван ала ятІ а?»—хабар кьазва фялейри чпи-чпивай.

Нуредин Кьамкьамаз, Кьамкьам вичин инкьилабчи дустуниз килигзава. Са ни ятІани фялейрин вилера, чинра авай суалдиз жаваб гана кІанзавай. Инал алай ксарикай сир анжах кьве касдиз чизвай: Кьамкьамаз ва Нурединаз.

— Жува лагь,—явашдиз теклифна, «хузаинди» фикирна: «Ку-тугай мизан я. Лугьурай».

— Юлдашар! Чи стха, чи ватанэгьли Кьамкьам,—Нуредин, лазим гаф жагьин, тийиз, мез галкІана, «а-а-а» авуна, акьваа хьана,—садрани халис хузаин хьайиди туш...

— ГьикІ хьайиди туш?! Хузаинар мад гьихьтинбур жедайди я?!—фялейрик гьулгьула акатна.—Гафарай тІеквенар акьудмир!

— Заз икІ лугьуз кІанзава: Кьамкьам хузаин туш, адакай большевикри хузаин авурди я,—инсанри кьуьнер агажна.—Эхь> зхь. Ам гьамиша, чун хьтин, фяле тир. Анжах...

«Кьуй фялейриз чир хьуй,—фикирзава Кьамкьама.—Лугьук тавуна жезвачир. Абуру зун гьамиша халис хузаин тир лагьана фикирдай... Сад-кьведра забастовкайра иштирак авурбур инкьи-лабчияр хьанва, зун, лагьайтІа, хузаин... Инкьилабдин кІвалах тухуз кІанз гьамиша зи рикІ кузвай... Хайи стхадини кваз «ваз хузаинвал хьсан кьазва» лугьуз хьана...»

Эхирдай Нуредина лагъана:

— Юлдашар! Къамкъамни инкъилабчи я! Балшавик я! Куьн тажуб жемир!
Яшамишрай чи инкъилабчи Къамкъам!

— Гьурра!—цавар зурзадайвал гъарайна фялейри.

Гила фялеяр, иллаки Абдулни Шараф, Къамкъамаз ерли маса вилерай килигзава, адал ачухдаказ гьейранвалзава. Са бязибур пехилни хъанва: «Аллагъди гайи кас я!»—лугъузва.

Фялеяр гила¹ сифте яз Къамкъамаз, чпин багъри касдив хъиз, агатзава, ам гьалкъада твазва. «Гъа ик¹ ман,—разивилелди вичи-вичикди къейдзава Къамкъама, —за и югъ фадлай гуьзлемишза-вай. Эхир ам алукъна!»

— Кесиб касди гьикъван дад-бидад, шаздаяр авурт¹ани, аллагъ-дивай адаз са мискъални гуз жедач... Ахпа балшавикриз, стхаяр, чи Къамкъама сагъ са завут гана. Завут!—лугъузва яшлу фяледи,

— Балшавикар, халу, ихътин кардиз лайихлу я. Балшавикри виридалайни къуватлу, пуд виш йисуз Урусатда агъавал авур тухумдин къил, пачагъ, тахтунай вегъена,—шаддиз алава авуна Нуредина.—Вучиз лагъайт¹а, гьуьрметлу стхаяр, балшавикрихъ кесиб халкъ гала, вучиз лагъайт¹а балшавикри халкъ патал женг ч¹угвазва. Балшавикар кесиб синифдин, лежберринни фялейрин, аманевияр, панагъар, багърияр я!

Эхиримжи гафар фялейриз, Къамкъамаз ва адан куьмекчий-риз иллаки бегенмиш хъана. Инсанри, гьурра гана, мад сефер чпин разивал къалурна.

3.

Зулун гарар куьтягъ хъана, хъуьт¹уьн сифте аязар акъатна. Гъар пакамахъ инсанриз къуранвай векъерал, к¹арасринни тахтай-рин сажинрал, к¹валерин къаварални тарарин хилерал лацу къи-рав алаз аквазвай.

Юкъуз циферикай вил хкудзавай ракъинин нурарикни аяз квай. Чинриз хци рапар, рипер сух жезвай фялейри, гъилериз-хъухъ гуз, к¹валахзавай.

Тахтакент югъ-йиф яракълу фялейри хуьзвай.

Къве сеферда иниз Къусарай къазахар атана, амма элкъвена хъфиниз мажбур хъана: гуж акакънач. Мад секин хъана.

Секинвал къалабулух квайди тир.

Тахтакентда алааматдин йикъар алукунавай. Фялейрик гьам: шадвал, гьам хияллувал, гьам шаклувал квай. Вирида са гьихьтин ятлани бахтсузвал, къалкьиж, дяве-дара гуьзлемишзавай. Сада-ни ик1 регьятдиз халкъдин бахт ахъа жедайдахъ инанмишвал ийизвачир.

— Жери кар туш,—лугъузвай яшлу къаравул Мимерзади. — Девлетлуйри чав ик1 секиндиз фу нез тач, жемят! Мукъаят хъана к1анда!

Са пакамахъ к1валахал фейила, фялейрай гъарай акъатна: мишерар ханвай, моторрилай мишерал вегьенвай къайишар атлан-вай...

— Хузаин! Чаз душманвал авуна!—гъарайна Мимерзади. — Хузаин—ваъ, директор,—секиндиз гьалат1 туьк1уьр хъуву-на Къамкъама.—Вуч душманвал?! Ни?!

Заводдик гъарай-эвер акатна.

Вири мишерар алай чкадал фена.

Йифиз душманри заводдиз ганвай зиянар акурла, Къамкъаман къил элкъвена. Къаравулри, яракьламиш хъанвай фялейри нубат-нубатдалди заводдин варар, тамукай хуьруьз къведай рекьер, жигъирар ва гирвевар хуьзвай. Анрал киц1ерни алай. Садани садрани мишерар са ни ятлани хада лагъана фикирнавачир, гъа-виляй абурал гуьзчивални ийизвачир.

— Им чакай садан кар я!—гъарайна , Абдула.—Яд кас иниз атанач!

— Бес и душман вуж хъуй?—агь акъатна Къамкъамай. Жасус къаравул заводдай чукур авурдалай гуьгъуьниз, директордин фикирдалди, ина амай фялеяр вири михьи рик1елди к1валахзавай, заводдихъ рик1 кузвайбур тир. Абуру заводдиз са зиянни гун мум-кин тушир. Амма... Хаинвилелди зиян гана: са ни ятлани (мумкин я абур къвед-пуд кас авай) чинал чин чуьхуьз, къулухъай як атлана. Са ни ятлани, чинеба къадай киц1и хъиз, дабан атлана.

Зиян лагъайла, зиян гафунивай заводдиз хъанвай зурба зарар тамамдиз къалуриз жезвачир. Зиянкарни гъа и хуьряй, Тахтакент-дай, тир. Вучиз лагъайт1а къуд вилер хъана акъвазнавай къара-вулар алай чкадиз къерехдай кас-мас акъатун мумкин тушир. Зиянкарди вичини, кар чидайда хъиз, мишеррин лап лазим, зайиф, санайни жагъин тийизвай алатар ханвай, моторрин симер ва шну-рар къат1навай, къайишар атланвай,; бязи алатар

чуьнуьхнавай. Гьелбетда, адан мурадни завод яргьалди кардикай хкатун, фялеяр кар-кеспи авачиз амуькун, абурунни директордин арада кьал-

макьал хьун тир.

«Фялейрикай са низ ятлани Совет власть даклан я,—фикирзава Кьамкьама.—Бес и душман вуж хьуй?! Тахтакентда яшамиш жезвай инсанрикай халкъдиз ихьтин зиян хьана, фялеяр бейкар

амукьна низ кланзава?»

Абдул, Шараф, Мимерза ва жегьил фялеяр зиянкар жагьуру-нин кьайгьудик квай. Клвалах авачиз куьчейрал алай фялейри чпиз душманвал авур касдиз, ам вуж ятлани чин тийиз, сеперар гузвай, гьиле гьатайтла, ам яда, рекьида лугьуз, кьинер кьазвай. Кьецлил гьилералди мишерар, моторар тужклуьриз техжедай-ди чир хьайила, Кьамкьама лазим алатар гьиз Шараф Бакудиз, Абдулни Дербентдиз раькурдайвал хьана. Худатдин станциядила Абдулни Шараф элкьвена хтана: поездар физвачир, рекьик кьа-чагь-кьучугь квай...

Нянрихь Кьамкьаман клвализ Мимерза атана. Адетдин жузу-нар авурдалай гуьгьуьниз, яшлу фяледи лагьана:

— Чан хва, вун заз хва дережа я, аллагьдин калам заз кьа-лум хьуй, чаз хьайи душманвили зи йикьан кьарай, йифен ахвар атланва. Зун ваз са суйгьбет ийиз атайди я...

— Лагь, Мимерза халу, —директор яб гуз гьазур. хьана.

— Таб-керчек, гьар вуч ятлани, им зи фикир я, хва. Эгер ваз бегенмиш тахьайтла, багьишламиша, белки, зун хибри хьанватла...

Кьаравулчидик кьалабулук квай, ам кьве риклин тир: саклани вичин фикир лугьуз жезвачир. Таб акьатиз, чарадал буьгьтен ве-гьиз кичлезвай.

— Лагь, лагь, чин кьамир, халу. Чаз и душманвал авурди^ чакай и рахшанд, ягьанат авурди вуж я?! Яраб жува фу гайи, жува хьсанвал авур яр-дуст ятла?! Патан кас кьванни хьанайтла... Риклиз тлимил тлар жедай.

— Валлагь, за виш, агьзур сефер вилик квай йифиз, пакамахь фад заз акур-такур риклел, хкана... Гьич шак фидай хьтин са ишилта,: я са ван-сес хьаначир. Анжах... пакаман кьилий хьиз, гьеле Зуьгьре гьетрен нур зайиф тахьанмаз, тамун кьарагьаж тарарин гапалдихьай ви хуьруьнви... Адал зи шак физвач, ваь, ваь, астафируллагь... Хьсан килигайла, заз ам Магьул тирди

чир хъана... За фикирни авуна, члехиди, яраб, лагъана за, икъван фад им гъиниз фенвайтла. Ахпа жува-жуваз жавабни гана, белки, ру-фун-затл тлар хъана, къециз фенатла...

Къамкъамай са гафни акъатнач, ам хияллу яз къаравулчидиз тамашзавай, амма вилериз Мимерза—ваъ, Магъул аквазвай., «Яраб Магъула заз ихътин зиян гудатла?! Жеч!»

— Чан хва, им зи фикир я, заз са гафни лугъуз кланзавач. Ма-гъул камаллу жегъил я, заз чида, ам ви дустни я... Зун къаравул я, за акурди акуна, такурди акунач лагъана кланда... Завай хъфей-тла жедани?

— Ахлад, —хиялрик кваз лагъана Къамкъама. —И суьгъбет маса касдиз герек туш.

— Башуьсте, члехиди.

Къаравулчи йифен пердедик акат хъувуна.

«Яраб Магъула заз ихътин душманвал ийида. жал?!»—суалди Къамкъаман ахвар атлана. Йиф, синтлер-пінтлерягъиз акъатна. Къамкъама герен-герен гъа са гафар тикрарзавай: «Яраб жеда-тла? Жеч!»

Мимерзади ихътин хабар гъидалди Къамкъамани гзаф вере-вирдар авунай. Къекъвезвай рекъени, ацукъай суфрадихъни, къат-кай месикни ада са-са фяле туплалай ийизвай: «Абдула ийич, Ша-рафа ийич, Мимерзади ийич, Магъулани ийич... Адазни за гзаф хъсанвилер авуна... Бес вуж хъуй? Са кар малум я: къерехдай ам атанач. Гъа и завутдай я... За писвал авур касни авач эхир... Атла чхад нер алай явакъан фяледиз гъарагъунар гун хъанай. Яраб гъам ятла?»

Къамкъаман риклел бубайрин гафар хквезвай: «Жува хъсан-вал тавур инсандивай писвал гуьзлемишмир. Ваз писвал гъа ву-на хъсанвал авур касди ийида». «Ваъ, ваъ! Ик1 хъун лазим туш, —Къамкъам ихътин фикирдихъ галаз рази туш.—За хъсанвал-завай зи дустар: Абдул, Шараф, Селим-даيي, Мимерза халу... заз лап вафалу я. Абурувай за садрани са писвални гуьзлемишзавач... Писвал анжах душмандивай, анжах пис рик1 авай, дамарра пис нви къекъвезвай намерддивай ийиз жеда... И сефер душманди писвал са заз авунвач, ада писвал завутда.к1валахзавай вири фя-лейриз, фялейрин Советдиз авунва. Им гъаклан писвал туш, им хаинвал я, им душманвал я! Ам вуж ятла чир тавуртла, чав ада мад архаиндиз к1валахиз тадач. Мад ва мад фур атлун, кланикай яд ракъурун мумкин я...»

Масанай гуьзлемишдай куьмек авачир. Вири месэлаяр чкадал-гьялна кланзавай.

Мимерзадин хабарди ийир-тийир квадарнавай; Къамкъам гьерекатдиз гьана. Адан вилерикай хайи хуьр, фад хьайи са агьва-лат караг хьувуна.

4.

Са къад йис вилик, Къамкъам аял тирла, Муг-Рагъа зурба къал-къиж гьатна: садбуруз хуьре урус мектеб хьана кланзавай, абурун къадар т1имил тир; муькуьбуруз—кланзавачир, амма абу-рун къадар гзаф тир. Т1имилбур гъалиб хьана: абурун далудихъ Сфи-эфенди, уста Нуфтали, уста Самбур хьтин, гафунихъ къуват авай къагьриманар галай.

Хуьре зидвилер артух хьана. Ч1ехибуруз хас душманвилер аялрин арадани гьатна.

Са сеферда куьчедай клвализ хквезвай Къамкъам девлетлуйрин гадайри элкьуьрна къуна. «Ви ч1ехи бубани гавур я, ви бубани гавур я, вунни гавур я»,—лагъана, абуру аялдин къилиз лап1ашар чуькъвез башламишна. Къамкъам, ван ацалтна, шехъзавай. Куь-мекдиз къведай касни авачир.

— Къвезва! Алим халу къвезва!—гъарайна сада клунт1алай. «Къачагъар» гъар сад санихъ катна. Куьчедин юкъвал вилериз

гъуд гузвай Къамкъам текдиз аламукьна.

— За хьсан кар авунани?—жузуна адавай гьа вич къван авай са клват1аша.

- Вуна вучна?!—жузуна Къамкъама, вил буба къвезвай ре-къи1Я1ваз.

— За Алим халу къвезва лагъана, тапарарна, вунгатазвай япа-лухар чукурна. Хьсаы карнани?!—аялдиз вичелай Къамкъам ра-зи хьана кланзавай.

— Зи буба къвезвачни?!—гъарайна Къамкъама, адан шехьун акъваз хьана.

— Ваь. За таб авурди я,—дугъридаказ лагъана аялди.

— Ят1а, за фена бубадиз лугьуда. Ада зун гатайбурун япар ат1уда!—Къамкъам,; шалдин шалвардин еб ат1анвай тарт гъиле къуна, клвализ катиз эгеч1на.

- Бес зун?!—жузуна куьчедал аламай аялди.—Зун гьиниз?

— Вун вуж я?—Къамкъам са геренда акъваз хьана, ам гьве-ч1и амалдардиз рик1ивай килигна.

— Зун Магъул я ман.

— Хъша захъ галаз. За ваз к1егъебар гуда.

И дуьнуушдилай къулухъ Къамкъамни Магъул дустар хъана,

Магъулан буба лежбер итим тир. Абурун тухумдал «Фекъияр» лак1аб алай. Амма агъсакъалризни и тухумдикай са фекъи къван-ни хкатна чидачир.

Магъулаз Къамкъамахъ галаз1 Алиман мектебда к1елиз к1ан хъана, амма бубади ихтияр ганач. «3и хцикай фекъи жеда»,—ла-гъана, ада Магъул Магъмуд-эфендидин медресадиз ракъурна.

Къамкъам Бакудиз фейила, жегъилар яргъалди чеб-чпивай къакъатна.

Дуьньядик ц1ай квай йисар алукъна... Къамкъамавай, Тахта-кентдин хузаиндивай, заводдиз мад ц1ийи фялеяр къабул жезма-чир: бейкар инсанар гзаф, к1валах т1имил хъанвай. Гъатта хуь-руьнвиарни элкъуьрна рахкурзавай.

Амма Магъул элкъуьрна рахкъуриз хъанач: аял ч1аван дуст Къамкъама хушдиз къабулна, к1валах гана, адан хзан кашакай къутармишна. Заводда Магъула вичиз буюрмиш авур гъар са кар михъивилелди тамамарзавай, Абдулни Шараф адалай рази тир.

Къамкъаман рик1ел хквезва: «Ви дуст Магъул юкъуз чиле-рихъ, йифиз цаварихъ галаз акъажзавай ксарикай я, —лагъана Алим бубади.—Заз гъич адан амалар бегенмиш жезвач. Ам хуь-ре беглерин дуст хъанвай. Вун мукъаят хъухъ».

«За бубадин гафар кваз къуначир,—фikirзава Къамкъама.— Ада¹ заз мад лагъанай, бес Магъулан бубади чеб лайихлувилер-аваз, амма аллагъди чин тагай ксарикай гъисабзава, бес ахътин инсанар гзаф пехил рик1 авайбур жеда... Яраб завут барбат1уя Магъулан кар ят1а?!»

Кутугай акунар, тай-къаншардиз къван акъулар авай Магъул, са пешедин иеси тахъана, гагъ Шекидихъ физ, гагъ Ширвандихъ физ, къазанмишайди к1валив ахгакъ, тийиз, варани-зара хъана, амай. Гъайи свасни ферлиди хъанач: вичинни гъуьлуьн арада хъа-

йи сирлу гаф-ч1ал булахдин р.екъе авай рушаризни, хърак квай къарийриз лугъудай. Къасухдай хъиз, гъуьлуьн душманрихъ га-лаз сятералди рахадай...

Магъул сивин пад квачир дишегълидикай чара хъхъана. Къвед лагъай мехъер хъйидайла, к1валин чилик квай рухунин шакъани маса хгана. Магъулан четин гъалдикай Мирим-бегдиз хабар хъана.

Са сеферда Магъулаз Мирим-бегдин к1валяй теклиф атана.

Авай-авачир магъутдин чухвани лацу хъицикъдин бармак алукина, ч1лулунихъ гъанефани акална (багъа къакъара авай га-пур адаз садрани хъайиди туш), Магъул шаддиз фена. Адан умуд бегди вичиз са к1валах гуник квай.

Мирим-бегди Магъулаз ягълу т1уьнар-хъунар гана, амма к1ва-лахдин патахъай чукънач. Эхир, яр-дуствал яц1а гъатайла, Тах-такентдиз фин, гъана к1валахун меслят къалурна. «Вун чаз гъана герек къведа»,—сирлудаказ лагъанай бегди.

Къамкъамакай хузаин хъанва лагъай хабарди фадлай Магъу-лан рик1из гуьндуьз рапар сухзавай. Вичин бубади хъиз, ада мукъвал-мукъвал ихътин гафар тикрарзавай: «Я хва къей аллагъ, вуна чазни са югъ къалура т1ун!» Самсамакай Бакуда т1вар-ван авай инкъилабчи хъанва, фялейрихъ галаз ам ирид ч1алалди ра-хазва лугъуз кимел суьгъбетар ван атайла, Магъулан чиниз ми-хъиз зегъер чк1идай. Гъасятда ада лугъудай: «Я хва къей аллагъ, вучиз вуна чи сиве са мезни тунач?!»

Кимел, суфрадихъ, к1вале никай тарифдин гаф рахайт1ани, Магъула, чин ч1урна, вичин гаф гъалчдай: «Ам вуч кас я?! Э-э-гъ! Гъамни итим хъана, гъадакай рахадани?! Аллагъди ганачирт1а, ам вичин къваркъварик кумукъдайди тир... Гана к1анда!»

Агъсакъалар Магъулан туькъуьлвилел тажуб жедай. Абуру лугъудай: «Жегъилзамаз икъван туьруькъуьм хъайила, яраб ада пака, яшлу хъайила, вуч аламатар акъуддат1а? Михъи зегъер я. Т1уб хк1урди агъуламиш хъун мумкин я».

Къамкъамаз вичин аял ч1аван дустунин хесетрикай са хабар-ни авачир. Ада Магъулахъ, хайи стхадихъ хъиз, ихтибарзавай.

«Яраб Магъула ихътин кар ийидат1а?!»

Къамкъамаз инанмишвал ийиз к1анзавачир. Эгер Мимерзадин шак физват1а, ахтармишна к1анда. Тестикъ хъайит1а, Къамкъамаз, рик1 ат1ана къеняй акъудай къван, т1ар жеда. «Жуванда, ихтибар-лу касди, багъри инсан яз гъисабнавайда, ихътин душманвал авун акъулдиз къведай кар туш».

Къамкъаман вил экв хъунал алай. Декъикъаяр йисарилай яр-гъи жезвай, на лугъуди, вахт акъвазнава. Гъульуьхъди акъатна-вай даклардик вил кваз, Къамкъам гагъ к1вале къекъвезва, гагъ месин винелай агалт хъийизва.

«Гъикъван къекъвенатлани, чаз мишеррин ханвай къатлар, матуррин шнурагъат хъувунач. Абур душманди тамук чуьнуьхна жеди... Килигна кланда. Гъар са валан пун ахтармишда... Заз жагъун тавуртла, вири фялеяр кутвада... Яраб Магъула заз ихъ-тин дуилманвал ийидатла? Гъич зи хиялдиз къвезвач...»

Тахтакентдиз атай йикъалай башламишна Магъулаз Къамкъам даклан жез башламишна. «Им аку, зун аку, идаз авай девлет аку, зал алай гъал аку, идаз авай гъурмет аку, заз инсанри са-ламни тагун аку,— датлана (гекъигунарзавай Магъула.—Я хва къей аллагъ! Бес зи тахсир вуч я? Гъангъ?! Ихътин пай садра къван зазни це ман. Гъангъ?!)»

Вич лап са, важиблу къуллугъдал алайдай къуна, Магъул мукъвал-мукъвал хуьруьз хъфизвай. Гъар сеферда Къамкъама ийизвай багъишар вичи къазанмишайбур я лугъуз, кимерал къил цава къуна къекъвез, ам вични хузаин дустуникай са гафни ра~-хадачир. Кас-масдиз таквадай ч1авуз Мирим-бегдин к1вализ физ, ада тахтазаводдин вири сирер маса гузвай. «И кас Къусарин участкадин итимрихъ галаз танишарна кланда,—къетлна Мирим-бегди.—Гъазур жасус я».

Октябрдин инкъилаб хъайила, Магъулаз шад хъана. «Гила Къамкъаман завут къахчуда, ам Сибирдиз ракъурда, ацукърай вичиз гъана, ч1угур кефер бес я»,—фикирзавай ада. Амма Магъул вичин мураддив агакънач, ам мадни ажугълу, мадни аси хъана: «Я хва къей аллагъ! Имни гъахъ яни бес?! Гъа и са ламран хва Николаян девирдани хъсан итим хъана, Совет девирдани. Бес зи тахсир вуч я?! Бес зун гъамиша кудани?!»

Къамкъам заводдин директорвиле тайинар авурла, ам большевикрин ихтибарлу итим, вични большевик тирди чир хъайила, Магъулан рик1 къеняй акъатиз са клам-шам амай. Адаз вичи вуч авун лазим ятла чизмачир. «Им гила мад зи къилел жедани?! Ва-а-аъ! Заз им балшавик тирди са т1имил фад чир хъухъ ман... За адаз вичин чка чирдай хьи... Къусарин участкадиз са ч1ар кун бес тир... Гила геж хъана... Са к1усни геж туш! Гилани ам, дабан къуна, акъвазарун заз четин туш. Вучда?—Магъул хияллу хъана. —Садбуруз гъа ик1 гузва аллагъди, садбур, зун хъиз, кузва... А ч1авузни хузаин хъана, гилани хузаин яз ама. Анжах са т1вар де-гиш хъана... Я хва къей аллагъ, бес зун квекай хъуй?! Я к1вал ч1ур хъайиди! Астафируллагъ...»

5.

Эхир агъадихъай лаз гана. «Зун завутда къекъведалди. эквнн ачух жеда», — Къамкъам к1валяй экъеч1на. Къаравулар чпин чкайрал ала. Сад-къве фяле гъятрал экъеч1нава. К1екери гъара-юнар башламишзава. Ахварикай кватай киц1ери, юкъвара чамар тваз, инихъ-анихъ чукурзава. Дуьшуьш хъайи фялейриз, къара-вулриз саламар гуз, абурухъ галаз сад-къве гаф рахаз, Къамкъам заводда, хуьре къекъвена.

Къарагъаж тарар авай гап1алда къушари чпин кфилар худда тунвай. Инсандин к1вачерин ванер хъайила, каруяр, ачкараар, ч1у-лав нуьк1вер, тап1ацар, хур хъипи нуьк1вер, тарарай тарариз хка-дариз, гагъ чпин нагъмаяр явашриз, гагъ сада-садаз хабар гузвай хъиз, къати уьфтер ягъиз, катзавай.

Тарарин к1аникквайч1улав накъвадал, къурана тек-тек акъваз-навай векьерал жанг алачир, анжах цавун аршдиз хкаж хъанвай хилер, цуьрцер лацу хъанвай. Къалин тама гъава умун я, гъави-ляй къушарни тарарин к1анериз эвич1навай, рагъ зкъеч1далди абурун фикир винелди хкаж хъун тушир.

Къамкъамаз къушар аквазвач, адан вилер ина-ана къекъвезва, ам гъар са накъв пурпу хъанвай чкадал акъваззава, анрик лаш хуькуьрзава, гъеле къацузмай пешер алай валарин, кул-кусрин гап1алрин къенериз килигзава. Санайни са шак фидай гелни жа-гъизвач... Бад гъавая къекъвена, элкъвена хкведайла, бирдан адан вил кул-кусрин алчуд хъанвай пешер алай гап1алда акбуна. «Гъа ина ават1а, ава, тахъайт1а—ваъ». Гъилевай лашунив валар инихъ-анихъ авурла, Къамкъамаз ч1улав накъвадикай хкатнамай шнуррин кбилер, мишеррин къат1ар акуна. Мимерзади абур хкуд-на, ачух майдандал эцигна.

— Ингъе, хузаин. Чибур я,—лагъана къаравулчиди.—Ламран хци чи дабан ат1ана... Вуна гила и езиддин шалтадиз лаш ямир ман...

Къамкъамни Мимерза сад-еадаз суалдалди килигна. Садаини гаф акъатнач.

«Яраб заз и душманвал авурди Магъул ят1а?!»—мад директор-дин кыле и суал тикрар хъана.

Шнурар сагъ амай, мишерар къвед-пуд чкадила ханвай. «Агъ, душман!—Къамкъаман гъутар агаж хъана. — Вун за вуж ят1а чирда!»

Мишеррин къат1арни шнурар абуру амалдалди квай чкадик

кухтуна.

Къамкъам, рикле залан хер аваз, заводдиз тамун маса гирве-дай, рехъ дегишарна, хтана. «Зиянкар Магъул жердалай заз ам вуж ятла ерли чир хъаначиртла, гъам хъсан тир,—фikirзава ада. —Я дуст кас Магъул, яраб заз душманвал авурди вун ятла? Ваъ, вун туш. Вун туш!»

Мимерзадин шак анжах са Магъулал фенвай. Мад садазни акур са лишанни авач. «Къаравулдин шак ахтармишна, кланда. Гъикл ахтармишда? Эверна идарадиз, Магъулаз «вун зи душман я» лугъуз жедани? Ваъ. Белки, ам туштла. Абдулал меслят гъана кланда»,—Къамкъаман риклел Абдула фендиналди къаравулчи Ферзали жасус тирди чирайвал хтана. Къиле Магъулакай Абдула лагъай гафар тикрар хъижезва: «Мумкин я, мумкин я. Инсандин рикле вуч аватла, садазни аквазвач. Мецел сад жезва, рикле—ма-сад. Мумкин я». Ятлани Магъула, вичин аял вахтарин дустуни, ихътин хаинвал ийида лагъана, ! Къамкъаман гъич фикирдиз къезвач.

Гъамиша чуру-спел тванвай, тим-тик акъвазна къекъведай ва директордин буйругъ гъамиша са клвачел акъвазна тамамариз гъазур къилин куъмекчи, управляющий, I гилан къилин инженер Абдул, атана акъатна. Ада раклара амаз башламишна:

— Жанаби... Юлдаш директор...

— За ваз шумудра лугъун: гила жанабияр амач. Гъакл! «юл-даш директор» лагъ,—прузаррик хъвер кваз тагъкимна, Къамкъа-ма фикирна: «Итимар ихътин, къилав ганвай гапурар хътинбур, кланда».

— Багъишламиша... Зун ви къуллугъда гъазур я, юлдаш ди-ректор!

Директорди къилин инженердал вичин сир ихтибарна.

— И кар, директор, зун патал гуъзлемеиш тавурди туш,—яваш-диз, вичин гъар са гаф алцумзавай хъиз, лагъана Абдула.

— Ваз и кардикай хабар авайни?!

— Хабар авачир, амма риклиз Магъулан амалар гъамиша да-клан тир. Ам гъар сеферда ви гуъгъуъна вилерин тумарай акл ки-лигдай, на лугъуда, вун адан буба къейи душман я... Фялейрин арада ада вич са хан, бег хъиз къазва. Садни гъисаба авач. Фя-лейриз гафунин къилиз «къара жемят», «клуртухъанар»,¹ «хивела-гар» лугъуз, абурун кефи хазва... Са гафуналди,

тлуър чкадал къацлурдай инсан я. Багъишламиша... Векъиз рахун хъанатла. Куърелди, директор, Магъулай гъахътин кар акъатун мумкин я,— тестикъарна эхирдай Абдула.

Директор яргъалди адаз килигиз акъвазна, вилерикай Магъул карагзава, япариз ада вич хътин кесиб дагъвийриз лугъузвай ла-кларин ван къевезва, бедендик зурзун акатзава.

— Инсандал дубара вегъин, ам квачир баладик кутун гзаф члуру кар я. Чун ихътин инсанрикай тежедайвал, чна Магъул чи душман тирди гъикл чирин?—жузуна директорди.

Абдул хиялри тухвана, ам члехидан' къилелай са гъиниз ятла-ни тамашзава.

Къамкъам даклардиз килигзава. «Регъят кар туш»,—фикирза-ва ада.

— Са фенд акъуд... Садан шакни тефидайнал,—умуд кваз тек-лифзава директорди.—Валай алакъун лазим я.

— Са фикирна кланда, жанаб... Юлдаш директор!

6.

Абдул заводда къекъевезва, амма адаз садни аквазвач, я садан ванни жезвач. Абдул душман жагъурдай фенд къурмишунал маш-гъул я. Сифте нубатда, заводдиз зиян гун Магъулан кар| яни, тушни чирна кланзавай. «Вучин? Гъихътин рехъ жагъурин?»

Пакамахъ; Абдул Мимерзадин патав фена. Йифиз хъсан ксун тавурвилай адан къил тлазва, вилерни яру хъанва.

— Члехиди, хумаяр галукънавани? Ви кефияр заз саз акваз-вач хъи?— жузуна къайгъударвилелди яшлу къаравулчиди.—Гъа-ваяр мекъи хъанва, жув хуъх, къай гумир гъа, хва. Халуди ви да-луяр цегърен хъуцлурдай тлушундани? Санжуярни къунвани? Кузвай чай хъвана, кавалда гъахъна, жуваз гъекъ акъуда, тахъай-тла, алатдач. И йикъара захъни тумаварар галукънавай, —абур чеб-чпиз яргъалди килигзава. Яшлу фяледиз управляющийдйн вилера авай гъамуникай хабар я: завод акъвазнава, кар-кеспи авачир фялеяр авара хъанва.

— Чухсагъул, халу. Хумадин месэла авач. Зун сенфиз хъсан ксанач. Вахъ галаз ийидай са суйгъбет ава,—явашдиз лагъана

Абдула-

— Буюр, хва, —къаравулчидини ван явашарна.

— Заз хузаинди, э-э-э, директорди ман, са касдал ви шак физ-вайдакай хабар гана. | Гьелбетда, сир яз. И кар гила чаз, пуд касдиз, чизва...

— Ахпа...

— Ахпа, халу, и кар ахтармишна к1анда. Анжах Магъулаз ви-чел чи шак физвайди чир тежен. Къамкъамни ам аял ч1аван дус-тар я. Гъавая кас квачир баладик кутан тийин. Я чунни тахсир квачиз бедбахт хъайи касдин азбайри кун тавурай.! Яни?

— Икибаштан. Вун, хтул, тара авай п1ир хъыз, рахазва. Гъак1 хъайила...

— Гъак1 хъайила, Мимерза халу, чи душман чирун, ам халкъ-диз райж авун виридалайни ваз регъят я.

— Гъик1?! Душман вуж ят1а, за гъик1 чирда? —къаравулчи тажуб хъана, адак кич1 акатна.—Куъне зи къил нубат авачир ре-гъуьк кутвада гъа...

— Акъвац к1валахар жедач. Инал... ша,—абур са таран пуна ацукъна.— Вунни Магъул хъсан алакъайра ава: салам-калам гуз-ва, ара-бир санал са къас фу незва, ада ваз, вуна адаз гъуьрмет-зава. Яни?—Мимерзади къил эляна.—Я. Гъак1 хъайила, халу, вуна адаз къе ик1 лугъуда: «Чан хва, Магъул, заз ви хатур пара к1ан-да... Ат1а, мишерар хайи пакамахъ фад вун къарагъажрин гап1ал-дай хквезвай. Заз акуна. И кар са вазни, зазни аллагъдиз чида... Къамкъаман итимар зиянкардихъ къекъвезва. Абуруз вуна тамун гап1алда, мертуьн валарин к1аник чуьнуьхнавай шнуларни мише-рар жагъун мумкиц я... Абурун рабатвал хъия... Са гел-мелни амуьк тавурай... «Эгер чинин рангар дегеш хъана, ам тамук фи-дайвал хъайит1а, вуна заз хабар гуда. За ам, шагъидарни галаз, гъа чкадал къада...

— Чан хва,—къаравулчидин чене зурзавай,—пака зи гуьгъуь-на душман жеда... Зи балайриз мазлум жеда... Им са алаш-балаш дуьнья я,— минетзава яшлу фяледи.—Захъ са к1ар аялар авайди я. Зунни ина тар-мар хъайит1а...

Мимерза Къамкъамаз вафалу, намус михъи инсан я, гъавиляй ада вичин шак фейи касдин т1варни къуна. Гила хзан гишила аму-къиз кич1езва, чанни ширин я.

— Са душманни жедач! Ви далудихъ зун гала, Къамкъам га-ла. А душманди са чаз зиян ганвач, вири фялейриз зиян ганва. Вири завут к1валах авачиз акъвазнава... Вун вуж я? Зун вуж я? Завут нинди я?!

— Хъуй ман, —к1анз-дак1анз рази хъана къаравулчи. Нисинрихъ хъиз Мимерза акъвазнавай варарихъ Магъул атана.

Салам гана, ада вик1егъдиз жузуна:

— Дуйньяда вуч хабар ава, къуьзек?!

Мимерзади, т1уб эяна, вичин¹ патав эверна, Магъулаз куш-кушдалди лагъана: — Вун акваз к1анз им къе пуд лагъай югъ я, чан хва. Ажеб хъана вун зи патав атана...

' — Вуч хъана?!—Магъулак теспачавал акатна: икъван ч1авал-ди Мимерзади ам садрани ик1 жагъурначир.—Хъайи-тахъай ава-ни?!—«Яраб... чир хъанват1а?!»—рик1яй хиял фена.

— Зун атанайт1а, инсанрин шак фин мумкин тир... Завутдин варарихъ вирини къвезвайди я, вунни атана... Ацукъ,—спелрикай яваш-яваш лагъана Мимерзади.

— Вуч хъанат1а лагъ!—хъел атана Магъулаз.—Вун ак1 ра-хазва хъи, на лугъуди, завут барбат1 авурди зун я! Вуч хъана?! Сифте успатна к1анда, ахпа рахана!

— Секин хъухъ, хва, ц1егъ т1уьрдан къилел ц1ай алани?!—Ми-мерзади сес явашарна,amma ат1уз-ат1уз, вилер жегъилдин вилера ат1умарна, Абдулан гафар тикрар хъувуна. Акваз-акваз Магъу-лан чин ифена, яру хъана, пелез гъекъедин ст1алар акъатна.

— Зун, халу, а вуна фикирзавай хътин итим туш! Зун са та-музни фенач! Я вазни садрани ақунач. Килиг гъа!—бирдан туьнт-диз «я хва къей аллагъ!» лагъана, Магъул къарагъна карвансара-диз хъфена. Варарин вилик уиравляющий пайда хъана.

— Вуч лагъана?—хиялда Магъул аваз, жузуна ада къаравул-чидивай.

— Хиве къунач, амма чин, мегъуьн к1арасдин ц1ай авай т1анур хъиз, яру хъана... «Я хва къей аллагъ!» лагъана, къил к1армади ягъай киц1 хъиз, хъфена,—спелрик хъвер кваз, жаваб гана Мимер-зади.

— Чухсагъул, халу. Ваз жуван сусав кълел кълансй-кишмиш ллай аш ийиз тун завай, —Абдул Магъулан гуьгъуьна твадай гуьзетчийрин ва тама эцигдай къларавулчийрин кълйгъуда хълана...

Иифен кълулариз Тахтакентда гъларай-эвердин ванер гълтна: къларавулчийри тамун гап1алда, ханвай мишеррин к1усарни гълле аваз, Магълул кълунвай.

— Душман гълтна!—гъларайзава фълейри. Заводдин контордиз хкайла, зиянкардивай Къламкъламан виле-

риз килигиз хъланач: уьмуьрдин лап четин уламра намерд инсан-

дин намусни ахварай аватда. Виридан вилер директордал ала.

— И завут, зиди хълз, види тир, Магълул,—заландиз лагълана Къламкълама.— Вуна жуван гъллералди ви балайрин фуни ат1ана, и вири фълейрин балайрин фуни. Ви мурад вуч тир? Вун гълхь-тин макълсаддив агакълна? Ихълтин къланажагъл ваз гълнай атана?! Вуна ви зигълн, ви фъле гъллерин кълуват гълниз серфна? Гила ви кълалбикълара вири алемдиз загълр хълана... Вуна зи тухумдал, хуьрел кълара леке гълана...

Магълулай са жавабни акълтнач. Къл чиле тунва, ада гъллер

т1ушунзава.

— Ам чи душман я!—гъларайна Абдула.—Вун, директор, адахъл галаз вучиз мецелди рахазвайди я?! Адан макълсад вуч ят1а чаз чир хълана пуд югъл я! Ам дашкълалагъл авуна к1анзава!

- Хаин!—Шарафа Магълулаз цуьк1уьн вегълена.

— Иесидин шаламар тухудай киц1!—лагълана Мимерзади. Тахтакентда я шариатдин, я Советрин суд-дуван авачир. Абдулан теклифдалди фълейрин Советди пуд касдикай ибарат суд хкълна.

Судьявиле Шараф тайинарна.

Хуьруьн майдандал Советрин заводдиз зурба зиян гайи душ-мандин дуван акуна: адаз ц1уд йис дустагъл ат1унин кълрар акълудна.

Пуд яракълу фъледи Магълул Дербентдиз дустагълханадиз тухвана.

7.

1918-йис алуьна. Урусатда, Азербайжанда, Дагъустанда граж-дан дъе башламиш хъана. Ам къвердавай къизгъин жезвай. Та-мара.чуъллера къачагъарни пайда хъана.

Тахтакентдив йикъа са члуру хабар агакъзавай. Иллаки къа-чагърин башчи Члахъ Жаферан т1варц1и фялейрик, абурун хзан-рик зурзун кутазвай.

Ч1ехи-гъвеч1идай, дуьз-патахъдай, дуст-душмандай къил акъат тийизвай вахтуникай. менфят къачуна, гъамиша гъарам нез, пул-дихъ итимар рекъиз вердиш хъанвай къучи Жафера Самурдин та-мара къачагърин са десте тешкилнавай: рекъерай физвай факъир инсанрал вегъез, абурув гвай зат1-мат1 къакъудиз, иесисуз хуь-рерални убайрал гъужумиз, мал-хеб тарашна тамариз тухуз, абур чпин чинебан маканра тук1ваз-нез башламишна.

Чапла гъил члурувиляй Жаферал фадлай Члахъ лак1аб акъалт-
«авай.

Члахъ Жаферан т1вар къвердавай машгъур жезвай. Адан т1вар къурла, Самур дередин хуьрерик къиздирмадин фул акатзавай: ада инсанриз гъакъван зулумар ийизвай.

Дербентдай Къази-Мегъамеда Къамкъамал тади хабар ага-къарна: «Члахъ Жаферан чапхунчийриз чинеба куь завутдал¹ ве-гъез, ам таланни тараш ийиз к1анзава. Мукъаят хъухъ!»

Фялейрин яракълу дестеяр югъ-йиф къаравулда авай, гъварарикай сенгерар къунвай.

Чдахъ Жаферан къачагъар тахтазаваддин патарив атана. Абур и сеферда цлувад-къад кас авай. Тарарин далдайрихъ, к1арасрин сажанрихъ тфенгарни гваз акъвазнавай фялеяр акурла, мукъув . агатайт1а, чпин къилел гуьллейрин хар къвадайди чиз, абур! элкъвена хъфена. Хуьрера инсанри чпиз дад-минет ийиз, ягъун-къи-никъ тахъун патал булдалди пай-уьлуьш гуз вердиш хъанвай ва гъавиляй дамах акатнавай къачагъриз заваддин фялейрин ви-к1егъвал, чеб гъисаба къун тавун ерли бегенмиш хъанач. Абуру, вири къуватар к1ват1на, йифиз чинеба Тахтакентдал вегъин къет1-яа: завадда авай мал-девлет, яракъар Члахъ Жафераз ахварайни кваз аквазвай.

— Чна абур йифиз, нуьк1ер хъиз, гарданар акъудиз, сажиндиз яда— лагъана ажугълу хъанвай Члахъ Жафера.—Рик1ел хуьх: Къамкъам хузаиндиз къизилар авайди я... Дуьз лагъайт1а, ам фу гудай итим я. Са хъуьт1уьз адан

завутда зунни дуланмиш хъайиди я... ЯтІани инсафдач! Ваъ! А къизилрик чи пайни ква!—ада къа-чагърик руьгъ кутвазвай.

Садра къил къалурай къачагъар мад хкведайди чиз, Къам-къама тадиз вичин куьмекчияр, Советдин членар ва яракьлу дестеяр кІватІна, абуруз алай гьалдикай суьгъбетна. Яракьлу фялеяр гъар йифиз нубат-нубатда къаравулда акъвазун, вири мукъаят хъун, заводдивай пуд-къуд верс яргъаз гуьзетчияр ракъуруи тапшурмишна, вични абурун къиле жедайди лагъана.

Тахтакентдик еке къалабулук ква: дишегълийри къачагъриз къаргъишарзава, аялрикни шел кІланва, абур дидейрин чемберрик чуьнуьх жезва; итимри чпин рак-дакІар жуфт хъийизва, ру-жаяр михъзава, патрумар ацІурзава, гапурриз чарх гузва. Вири хуьр женгиниз гъазур жезва. Садбуруз чпин хзанар тади гьалда Худатиз ва я Яламадиз акъудиз кІанзава. «Белки фидай рекъе къачагъар дуьшуьш хъайитІа» фикирди абур Тахтакентда акъ-вазарзава.

Къамкъамакни къалабулук ква, Сунадин вилерани кичІ ава. «И Члахъ къекъвераг тир,—фикирзава директорди Жаферакай.— Инал нез къарагъайди я... Адил инсан яз аквадай. КъецІил яз акурла, за адаз са валчагъни архалук гайиди тир... Гила чун, ви-чин стхаяр, тарашиз кІанзава... Ягъсуз. А виле цІам!»

— Жемят, чна са къачагъдивни чи хуьруьз са камни къачуз тадач,— лугъузва заводдин директорди.—Вири яракьламиш хъухъ! Вири мукъаят хъухъ!—Къамкъаман къвалал тумаждин къалпагъ-ра аваз зурба тапанчияр ала, ам гапІал-гапІал хъанвай фялейрин арада къекъвезва.— Мукъаят хъана кІанда. Анжах вири сад хъа-на кІанда. Са гъуд хъиз!

Ииф алукъна—къалабулук артух хъана.

Виридан вкл къачагъар атуник ква. Къуд пата секин я. Къур-хулувад артух жезва. Аяларни шехъзамач. Инсаирин рикІелай нянин фу, хуьрек тІуьн алатнава. Абур къачагърикай чпин завод, хуьр, кІвал-югъ хуьз гъазур я.

Йиф фялейрин рикІ цацал алаз акъатна. Пакамахъ абур, вилин аживал рекъиз, къаткана. Тахтакент мад баябан хъана.

Бирдан тфенгрин ванер акъатна. Фялеяр кІвачел ахкъалтна. Къачагъар, къаравулар алачир четин гирвейрай атана, хуьруьз, заводдин къенез гъахъзавай. Къуд пата гъарай-эвердин, кІевиз рахунрин, дишегълияр ва аялар шехъдай, тфенгар ядай, гапурар гапурра акъадай ванер гъатна.

Жувандайни чарадай кьил акъатзамач: вири сад-садак ка-
кахънава.

Душман хабарсуз атуни са шумуд декъикъада фялейрин ийир-тийир квадарна. Къамкъам женгинин кьил къаз алахънава: Аб-дул эрчи патахъ, Шараф чапла патахъ ракъурна, заводдин ва-рарал алай яракълу дестедиз са къачагъни гъаятдай ахъай тах-вун тапшурмишна, вич, тадиз, тапанчи гъиле къуна, къачагъарни фялеяр какахъна, къарма-къариш хъанвай чкадиз фена.

— Я хва, вуна жув хуьх!—гъарайзавай директордиз гуьгъуь-най Мимерзади.—Жув ина акъваз! Жуван кьил баладик кутвамир! Я ребби, и жегъил вуна гъар са бала-къазадикай хуьх!—ам, гъилер

хкажна, цавуз килигна.

— Им зун къулухъ акъваздай югъ туш, халу!—яргъи луьле галай тапанчини гъиле аваз, Къамкъам, аслан хъиз, женгиник ка-кахъна.—Зи икърабар, зи фялеяр авай чкада зунни жеда.

Сифте тфенгар ягъун кумазни фялейрикай ва къачагърикай са шумуд кас ярх хъана. Чилел ивиар экъична акурла, садрани дяве-да иштирак тавур, ягъ-ягъун такур мусурман итимри рекъизвай-бурун къилихъ ясинар келелиз, аллагъдиз шаздаяр ийиз башла-мишна. Гзафбурун рикелелай и арада душманри чебни ягъун мумкин тирди алатнавай.

— Фялеяр!—гъарайна Къамкъама. —Ажувалмир! —Рикелелиз яхъ! Туьш къаз ягъа!

Чпин рикелелай директор женгиник экечелнаваз акурла, фялей-ри фири гъана: абур вилегъдиз душмандал тепилмиш хъана. Фялейриз лашар, къуькер, вагърамар гвай дишегълийрини куьмек

гузвай.

Какахъай дяведа къачагъривай тфенгар ишлемиш хъезмачир. Садра яна буш хъанвай ружаяр-даяндулдурумар ахцурдалди абур фялейри элкъуьрна къазвай, лашар илигна, гацумарзавай. Есирда гъатай къачагъар, гъилер-келвачер кутлуниз, са къерехдихъ

эцигзавай.

— Завут кузва!—гъарайдин ванер акъатна.

Къамкъамаз, вичин къилин кукIваз къуьруь гапур сухай хьиз, тIар хъана. Ада гъасятда завод галай патахъ чукурна. Директордин гуьгъуьниз са шумуд фялени фена. Амайбуру женг давамар-завай.

Заводдин гъаятдани къати женг ргазвай: къачагъри амалдалди чпин дестедин са пай хуьруьз ракъурна, са пай, заводдал гъужум авун патал тамук акъвазнавай къван.

Завод хуьзвай фялеяр винтовкайралди яракълу тир. Абуру ру-жаяр гвай къачагъриз, чеб алай гирведилай юзун тавуна, цIай гузвай.. Амма амалдар къачагъри вилик амаз гъазурнавай наф-тIадай къежирнавай палдумар, цIай къагъиз, жагъундилай завод-дин къенез гадарзавай. КIарасдин кIвалери, складри, тевлейри, жагъунри гъасятда ялав къазвай.

— ЦIай мишерривни матуррив агудмир!—гъарайзава Абдула. Завод хуьзвай фялеяр гзаф, къачагъар тIимил тир. Гъавилай

къачагъривай гъужум къизгъин ийиз хъанач. Къамкъамаз чеб гъа-либ жедайди чир хъана. «Члахъ есирда къаз хъанайтIа»,—фикир-зава ада.

— Члахъ Жафер гъинава?!—жузуна Къамкъама Абдулавай.

— Аквазвач! Члахъа вичин къил ихътин цIук кутадач!

— Гъам къаз хъанайтIа, и япалухар чеб-чпелай гъарма сад вичин хуьруьз чикIин хъийидай.

— Ша, чна тамук са шумуд кас ракъурин. Белки, абурувай Члахъ къаз хъайитIа. Заз чиз, ам тамук акъвазнава.

— Ракъура. Дуьз фикир я.

Шараф къиле аваз тамук чинеба муьжуьд фяле къачагърин башчи къаз фена.

Бирдан тамай тек тфенгдин ван акъатна. Къачагъар къя хъа-на амукъна. Абурукай сада, аквадай гъаларай, башчидин куьмек-чиди, гъарайна:

— Гадаяр, тамук хъша! Члахъ Жафера эхверзава! Къачагъар, хуьрлуьнкIар хъиз, гъасятда тамук какахъ хъувуна...

8.

Тахтакентда' садлагъана секин хъана, на лугъуди, иниз къача-гъар буьркуьллуь атайди туш. Анжах къуд пад чкIанвай, инлай-анлай гумар

акъатзавай... Гъелек хъанвай фялеяр, чеб гъалиб хъунал шад яз, алайди алайвал ацукъна. Бязибуру п1ап1русар ац1урзава...

Гъам Тахтакентдиз, гъам заводдиз еке зарар хъана: ц1икъвед фяле, залан хирер алаз, ярх хъанвай; гъазурнавай дак1аррин ва рак1аррин сажинрин са кьилери ц1ай къуна, абур ишлемиш жедай гъалда амачир...

Заводдин духтурди фялейрин хирер кут1унзава.

Къамкъам, Абдул, Шараф заводда къекъвезва, абуру фялеяр секинарзава, абур сенгерра акъвазар хъийизва: къачагъар мад хтун мумкин я.

Гъужумдин вахтунда есирда гъатай вад къачагъ Тахтакентда ама, абур, гъилер-к1вачер кут1унна, негъ авуна, гадарнава. Ди-шегълияр, аялар душманрал алт1ушнава, къван-кк1ал гъалчиз, сеперар, нянеяр гузва, цуьк1уьнар вегъезва.

— Я намуссузар, я гъейратсузар!—лугъузва яшлу дишегъли-ди.—Куьн к1вал-югъ, паб-аял авайбур тушни?! Квез чавай вуч к1анзавай?! Я аллагъ, куьн жегънемдин ц1а курай, тахсараяр!

Вилер экъисна, ярх хъайи арабадикай тамашзавай яцар хъиз, са къвалахъди агалт хъанвай къачагърай гаф-ч1ал акъатзавач. Абурал, северал хъиз, ч1ар акъалтнавай. Залан нефес къачузва, яргъалди вилер акъалзава: абуруз, гъелбетда, чпии тахсир чизва. Са гафни рахазвач, тфу-няне эхзава.

— Есирриз вучда?—жузуна Абдула директордивай. —Ахчух-дани, тахъайт1а, гатаз-гатаз, ламарив хъиз, юкъван тар хадалди к1валахиз тадани?

— Чидач. Ахчухайт1а, абур мад хуьрер тарашиз гъатда. Ву-чин?—Къамкъам хияллу я.—Чна абурун дуван ийида!

— Есирар завутда амуькьрай, ч1ехиди. Абурув чна гъавая к1ва-лахиз тада: къуй, чпи гайи зиянар туьхк1уьр хъувурай,— лагъана Шарафа.

— Гъамни дуьз гаф я. Амма абур хуьдай итимарни к1анда эхир. Ахпани кентчийри абур, къванер гъалчиз, цуьк1уьнар гуз,. секин тадач. Хирер хъанвай фялейрини абуруз бас-Хас авун мум-кин я. Са дуьз къарар къабулна к1анда. Хирер алачирбурув гъе-лелиг к1валахиз тур,—директорди и кар Шарафал тапшурмишна.

...Яваш-яваш Тахтакентдин уьмуьр гуьнгуьна гъат хъувуна. Амма яракьлу дестеяр ислягъ зегъмет, секинвал, азадвал хуьз югъ-йиф къаравулда акъвазнавай. Члахъ Жафер мад хтун мум-кин тир.

Дагъустандин хуърерани Совет власть гъалиб хъана. Абуруз, большевикрин Бакудин комитетди, фяле синифди недай-хъвадай суърсетралди, яракъралди куьмекар гузвай. Бакудин, Дербентдин, Петровскдин ва Темир-Хан-Шурадин арада инкъилабчи алакъаяр къвердавай сих жезвай: ракъун рекъай датлана чарасуз пар, яра-къар авай поездар физвай.

Пакамахъ фад Тахтакентдиз Самур станциядин къуллугъчи атана. Ада Къамкъамаз къалп хабар гана:

— Члахъ Жаферан къачагъриз къе Самур вацал алай ракъун рекъин муьгъ вегъез кланзава! Абуруз Бакудай инкъилабдин душ-манри ихътин буйругъ ганва. Эгер муьгъ тахъайтла, Бакудинни Урусатдин алакъа атлуда. Им душманри чи гъуьрият бамишда лагъай члал я. Квекай са куьмек! Чан балшавик стхаяр!

Куьмек тлалабзавайди Бакудин комитетдин ихтибарлу кас тир. Адак гзаф теспачавал, къалабулукъ квай. Самсам хияллу хъана: «Вучда?! Къуватар тлимил я...»

— Яргъал вегъена виже къвезвач, чан стхаяр! Куьн тешвиш жемир. А алчахар муькъвел атанва жеди!—станциядин къуллугъ-чидин мез пелтек жезвай.

Къамкъаман чинин рангар дегиш хъана: ракъун рекъин муь-къуьхъ гъихътин метлеб аватла, адаз хъсан чизвай; вилерикай Дербентда авай Къазимегъамед, Самсам карагзава; къачагъри чуклурзавай муьгъ вацлуз аватзавайвал аквазва... Ихътин къача-къуч вахтунда, вири Дербент шегъер клватл хъайитлани, ахътин муьгъ эхцигиз хъун мумкин туш.

Директорди тадиз хуьруьн майдандал вири фялеяр клватлна.

— Юлдашар, чаз исятда завуддилаь ракъун рекъин муьгъ масан я,— лагъана ада вичин рахунрин эхирдай.—Чун вири, заз чи-дайвал, инкъилабдин терефдарар я. Урусатни Баку чеб-чпивай къакъудна виже къвезвач. Муьгъ тахъайтла, Дагъустандин, чи хайи хуьрерин гъал мадни четин жеда... Чун исятда муьгъ къу-тармишиз фена кланда! Захъ галаз физ ашкъи авайбур, клвачел-къилел алуклна, яракъарни къачуна, варарин вилик клватл хъухъ! Абдул, балкланарни фургъунар гъазура! Шараф! Вуна амуькъай фялеяр галаз Тахтакент хуьх. Чун алщурарна, къачагърин са десте иниз атун мумкин я. Мукъаят хъухъ!

Къамкъама гуъзлемиш тавурвал, цӀуд-цӀувад декъикъадилай варарин вилик вири фялеяр кӀватӀ хъанвай. Вирини яракълу я. Директордин вилериз нагъв хъиткъинна: гзафбур Тахтакентда хизанар авай яшлу фялеяр тир, бязибурал къезил хирерни аламай.

— Жемят! Чухсагъул; куън вири кӀватӀ хъана. Чун вири фи-дач. Чаз чи балаярни ширин я,—Къамкъама хуър, завод хуъз акъваздай къаравулрин, фялейрин тӀварар къуна.—Амайбур бал-кӀанрал, фургъунра акъах!

Пуд декъикъадилай яхцӀурни, кӀуъд касдикай ибарат яракълу десте Самур вацӀал алай ракъун рекъин муъгъ къутармишиз фена. Станциядин къуллугъчидик тади ква: адаз катзавай балкӀанрин ериш яваш аквазва, эвичӀна, кӀвачи физ кӀанзава. Адан рикӀикай хабар хъайида хъиз, Къамкъама вичин балкӀандиз са къамчи чуъ-къвена, гъайван мадни зарбдиз къудралди катна. Яракълу атлуяр директордин гуъгъуъниз фена. Фургъунрикни йигинвал акатна. Абурун къилел руквадин тупар-маргъалар хкаж хъана.

Ялама алатна. Яргъалай Самур вацӀ, яргъи муъгъ аквазва. Муъкъвел гъвечӀи-гъвечӀи инсанар-къаралтуяр ала... Ракъун ре-къин кӀаникай кутунвай гирдимар-шпалар, кирбитдин къалар хъиз, са-сад вацӀуз аватзава.

— Агъ, инсаф атӀайбур! — станциядин къуллугъчидай агъ акъатна.—Фад, чан стхаяр! Гена рехъ сагъ ама,—адан балкӀан вилик акатна.

— Гадаяр, виликди! Гъужумдиз!—буйругъ гана Къамкъама, Тфенгар цавуз хкажна, гъарайдин ван къилел алаз, фялеяр

хабарсуз муъгъ чукулурзавай къачагърал тепилмиш хъана. Къа-чагъар, муъкъуън къиле эцигнавай ружаярни къахчуз тахъана, гъарнихъ сад катна. ВацӀун къеряй, кул-кусрай, къалин тамарай фялейриз абурухъ галтугдай мумкинвал авачир. Абуру къачагърин яракъар кӀватӀ хъувуна ва тамук ахъайнавай балкӀанар хкъуна.

— Са тӀимил вахтунда къачагъар, гъилер атӀай хъиз, амукъ-да,—лагъана Къамкъама.

Муъкъуъз еке зиян хъанвачир. Хкудна гадарнавай шпалар кух-туна, абурал рельсар яцӀу михералди алкӀур хъувуна, Къамкъам-ни адан фялеяр Самурдин станциядин яру керпичрикай эцигнавай гъвечӀи, гуъзел дараматдин вилик атана. Станциядин авай-авачир къве къуллугъчиди, абурун хзанри муъгъ къутармишай къегъалар чпивай алакьдайвал илифарна.

— Члахъ Жафер мад хкведайди я, —язух кведай ванцелди лагъана стациядин кьуллугъчидин папа.— Абуру чун, (лелеври хьиз, михьиз чухвана хьи... Мад...

— Куь станция, муьгъ, куьн чна хуьда,— лагъана явашдиз, амма атлуз-атлуз Къамкъама. — Яниу фялеяр? — жузуна вичин итимривай. Фялейри разивал гана.—Шумуд кас амуькрай?—жу-зуна станциядин кьуллугъчидивай.

— Са ц1уд-ц1увад кас. Ик1 къадимлу жеда.

— Ц1уд кас тада.¹ Ц1увадни таз жеда. Чаз фаркъ авач. Чна абур гьар кве йикъалай дегишарда. Четин жез хъайит1а, завут-диз хабар це!

Яру фялеяр, «Загъадур-загъа» манидал илигна, халис аскерар хьиз, низамда аваз, Тахтакентдиз хъфена.

9.

Самурдин тамун юкъвал, яру кьеле хьиз, акъвазнавай тахта-завод Бакудихъай атай Бичерахован чапхунчийри инсанфсузви-лелди барбат1на...

Совет власть тесикъ хъхъайла, завод эхцигиз башламишна: чка-чкада ачухзавай школайриз, больницайриз ва культурадин идарайриз партияр, доскаяр, столар, стулар, шкафар, ракларар, дакларар кланзавай.

— Тади ая, гадаяр!—т1алабзавай заводдин директор Къам-къама фялейривай.

— Са декьикъани вахт бад гъавая пучмир,— истемишзавай кьилин инженер Абдула.

— Партияр авачиз хуьрера школаяр ачух жезвач!—лугъузва бригадир Шарафа. —Чи халкъ гьикъван вахтунда савадсуз яз амуькрай?!

Фялеяр гъавурда ава: гила абуру чеб паталди, чпин хуьр-к1вал паталди к1валахзава. Гила садани чпиз мажиб т1имил гана лу-гъузвач. «Чаз жуван халкъ патал чанни гъайиф кведач!»—лугъуз-ва шад руьгъ акатнавай фялейри.

— Яраб Бакудин нафт1адин мяденрани гъа ик1, чна хьиз, чан эцигна, к1валахзават1а?—жузунзава абуру чпи-чпивай.

— Эхъ, яда! Бес гъанани Советрин власть я эхир. Гъанани фялейри къазанмишайди вири халкъдин жибиндиз физва,—лугъуз-ва гъавурдик квайбуру.

Къамкъамаз фялейрин рахунрин ванер къезва. Ам шад я: Тахтакентда савадлу хъанвай фялейрин фикирар саф я.

Тахтазавадди югъ-йиф к1валахзава.

Къамкъам, вичин аялрин гъил къуна, хуьре къекъезва. Ам, фялейриз саламар гуз, абуроз к1ани-дак1ан хабар къаз, адет хъан-вай къайда, сейрдава.

Бирдан къулухъай «яда» — лагъана эверзавай Сунадин ван хъана.

Къамкъам тажуб хъана. Ик1 Суна садрани адан гуьгъуьниз атайди туш. «Яраб вуч хъанат1а?»

— Вуч хъана?

— Фад-фад хъша! Са шад хабар ава!

Къамкъам, кам къана, вилер хъуьрез-хъуьрез, юлдашдин къан-шардиз атана.

— Вуч хабар я, Суна?

— Самсамакай нарком хъана!—шадвиляй саки гъарайна ди-ректордин папа.—Назир хъанва! Турус гаф я. Ингъе чар!

Икъван шад хабар Къамкъамав мукъва вахтара агакънавачир. Эглещ тавуна, ам Худат станциядал фена, Махачкъаладиз тел ракъурна. «Зун аниз къе-пака фйда,—фикирзава Къамкъама. — Стхадихъ галаз, мет-мет1е туна, ацукъна к1анда. Сунани тухуда.

Адазни Петровск акунвайди туш... Ихътин бахт?! Дагъустандин тагъсилдин нарком? Самсамакай?! Агъ! Рагъметлу ч1ехи буба амаз к1андай... Яраб адаз гъикъван шад жедайт1а?! Ч1ехи бубадин мурад—халкъ савадлу авун—гила зи стхади, Самсама, тамамви-лелди къилиз акъудда!»

10.

Къё Къамкъаман рик1 перишан я: икъван йисара бине хъайи чка, Тахтакент, тергна к1анзава. Икъван йисара санал фу т1уьр цнсанривай къакъатна к1анзава... Вучиз лагъайт1а ина завод ага-лун лазим хъаьва: хъсан ери авай мал акъудун патал тама тарар амач. Эхъ, эхъ. Там ама, мегъуьн. наратдин, къарагъаждин, гъул-дин тарар амач. Абур лап яргъай гъана

к1анзава. Ик1 хийирди-лай зиян гзаф жезва, къзанжи алатзавач. ТапЗахъанри лугъудай-вал, ишинайдалай к1вахдайди гзаф жезва.

Завод ц1ийи чкадал, булдалди хаммал авай, къвалавай абу-кевсер ятар авахъзавай тама, эцигун меслят хъанва. Са завод— ваъ, къве завод. Кардин къил ана ава хъи, Тахтакентдин заводди-вай Азербайжандцн ва Дагъустандин игътияжар фадлай таъмин жезвачир. Са завод, гъикъван ам ч1ехи хъайит1ани, къве республи-кадиз т1имил тир. Гъавиляй ихътин къарар къабулнава: Азербай-жан патал тахтазавод Хъилерин хуьре, Дагъустан патал—Ярк1и дерада, «Четан легъв» т1вар алай тама, эцигин.

Къамкъам вичин куьмекчияр: Абдулни Шараф галаз ц1ийи заводар эцигун икърар хъанвай тамариз! килигиз, гележегдин заводар ва фялейрин к1валер эцигдай чкаяр тайинариз феиай. Абу-рухъ республикадин жавабдар векилар, чилер алцумдай ва хам-малдин къадар тайинардай пешекарар галай.

Тахтакентдай куьч жез гъикъван рик1из туькъуьл тирт1ани, Къамкъамазни адан куьмекчийриз ц1ийи тамарни бегенмиш хъана: Хъилерин тамари Шагъ дагъдин етегар михъиз къунвай, дерадай шуршур ацалтна Шагънабат вац1 авахъзавай, гъар са тепедилай вири Къуба магъал, Самур дере, Тахтакент, Каспи гъуьл акваз-вай; «Четан легъв» мадни гуьзел дерада авай, къилел вили цав алай, дерадин вири гуьнеяр, къузаяр ва т1улар виш йисара инсандин к1вач хк1ун тавунвай тамари басмишнавай, дерадин к1аняй авахъзавай Мехкяргъ вац1у вичин эбеди мани язавай.

«Шагытабат ва Мехкяргъ вац1ари къе-пака чи заводрин ми-

шерар, матулар элкъуьрда,—фикирзава Къамкъама. —И баябан, анжах къушарини вагъши гъайванри агъавалзавай дерайра мишерринни нажахрин, рахунринни хъуьруьнрин, далдамдинни зуьрнедин ванер гъатда...»

Тахтакентдин майдандал фялеяр, абурун паб-аял к1ват1 хъан-ва. Къамкъама заводдин къисметдикай, ц1ийиз эцигдай заводри-кай, вилера сефилвал аваз, суьгъбетзава. Фялейрин са пай Хъилез, са пайни Четан лекъвез фин лазим я. Гъелбетда, гуьгъуьллувилел-ди. Тахтакентда гъелелиг са шумуд мишер кардик кумукъда, инз; хзан галай яшлу фялеяр амукъда. Тахтакентдин заводдин директорвиле Шараф тайинарнава.

Ц1ийи заводар эцигиз, абурун к1валах тешкилиз Къамкъама Четан лекъвез, Абдулни Хъилез фида.

Пакаман ярарихъ галаз Тахтакентдин фялейрик икъван ч1а-валди тахъай хътин гьерекатар акатна: абур ц1ийи бинейрал — Хьилезни Четаы лекъвез куьч жезва.

Ирид лагъай къил

ГАП1АЛАР

1.

— Я къей вахар, Ярметан руш Сайран куьчейра, фите сивел: гьалд тавуна, къекъвезва!—хабар гана пакамахъ Лахам булах-дин рекъе рушари чпи-чпиз.

— Адакай камсамул хъанва гъа!—лагъана са масада.

— Жеч гъа! Агъ, агъдабан!

— Эхъ!

— Яраб ам гадайрин юкъва гьик1 аквадат1а?! Ша, чна ам гъич агъмишни тийин, рушар!

— Хи-хи-хи! — Вири хъуьрена. — Валлагъ, адал агъургъан акьалтда.

Булахдал къвезвай Сижарат акурла, рушар, суьгъбет чуьнуьх-на, чеб-чпиз килигна, кис хъана.

— Сижарат муаллим, ваз пакам хийир хъуй!—жегъил, яшлу дишегълийри гъуьрметдалди салам гана, кеф-гъал хабар къуна, Сижаратаз квар нубатсуз булахдик кутваз куьмек гана.

Салам къуна, чина хъвер авай жегъил дишегъли булахдал алайбуруз са-садаз, багъри ксариз хъиз, килигна. Адаз чизва: и рушариз, сусариз, сад-вад аялдин диде хъанвай дишегълийриз, ам, Сижарат, рик1ай бегенмиш туш. Вучиз лагъайт1а ада фите пелез ч1угвазвач, итимрихъ галаз рахадайла, келегъа сивел гьалд-завач, мектебда къилелай хт1унзава, куьчейра гъуьлуьхъ галаз къуьн-къуьневаз къекъвезва. Ибур дагъдин хуьруьн адетрихъ га-лаз, къазвач. Амма винелай гъуьрмет тавунизни чара авач: к1ел-навай, девирдин гъавурдик квай дишегъли я, вичини хуьруьн мек-тебда тарсар гузва.

«Ибур вири авамвилини аламатар я,—фикирзава Сижарата.— Зи ватанда, Къасумхуьрелни, гъа ик1 я, Муг-Рагъа хъиз я... Зазни ц1ийи рекъел эляч1из регъят хъанач... Вахт къведа, куьнени, зй вахар, медени рехъ къада...»

Сижарат Бакудин фяледин хзанда тербияламиш хяна, цийи девирдин гъавурда акбуна. Ам фадлай комсомолдин жергейра ава, гила большевикрин партиядиз гъахъиз гъазур жезва. Ада цийи девирдин рекъиз дагъви дишегълиярни ялзава.

К1вале Селимат бадедизни Куьре сусан амалар бегенмиш туш, амма гила вердиш хъанва, са артух чуькъ хыйизмач. Анжах Му-т1алиб сусан гъавурда дуьз ава, ада Сижаратавай хуьруьн уьмуьр-да мадни активнидаказ иштиракун т1алабзава.

— Я рушар, куьн геже курсариз вучиз къвезвач? — жузуна Сижарата булахдин къилихъ, гъуьрчехъандикай кхуннавай жей-ранар хъиз, акъвазнавай къве рушавай.

— Бубади ракъурзавач—е, Сижарат вах,—сефилдиз лагъана сада.—Чи к1вале авайди бегъем адават я,—агъузардалди алава хъувуна руша.

— Ви бубадиз Советрин къанунрикай хабар авачни? —мад. жузуна Сижарата. Рушай са жавабни акъат тавурла, ада булах-дал к1ват1 хъанвай рушаризни агъил дишегълийриз Советрин къа-нунрикай, Ленин бубади «к1ела, к1ела, мад к1ела» веси турдакаа куьруь суьгъбетна.

Квар къуьнуьхъ вегъена, Сижарат рушарин юкъва аваз хъфейла, угъри Кериман паб Шама, адан гуьгъуьниз килигна, ат1уз-ат1уз лагъана:

— Эй, яд ахварал фейи береди дидеди хайи бахтавар! Ихътик гафар зани лугъудай хьи... Зун цурин т1уна хана, къени гъа цура: амазма... Куьре суса дуьз лугъузва, балаяр. Куьне куь девран; къванни шаддиз, инсанрин дережада аваз гъала. Ади ажувал мир гъа! Мад зун ахгакъдай вахт амач... Жуван балаяр къванни дуьз рекъе туна к1анда,—гъасятда адан рик1ай маса хиял фена: «Эхир пуч хъайи Керима зални, зи балайрални ч1уру тагъма илисна... Гила "ам ахлудун регъят кар туш».—Камсамулдизни гъа-хъа, чан балаяр. Икъван хъсан Шура гъукуматди квез ч1уру рехъ. къалурич.

— Сайран камсамулдиз къабулиз турди Сижарат свас я, — лагъана зими руша.

— Жувни гъахъа, чан бала. Вун вучиз акъвазнава?—жузуна Шама. Гъамиша вик1егъ, авайди чинал лугъудай Шамай хала рушариз, чпин тай-туьш хъиз, ч1ехи юлдаш хъиз, к1андай, адан меслятар хуш тир.

— Айгъана ак1 хъайит1а, валлагъ, зун бубади тук1вада, — лагъана руша.

— Тук1вада?! Вучиз, чан бала? Акъван инсафсуз буба вуж: ят1а яраб? Вун нин руш я?! Куън акуна-такуна ч1ехи жезва, герек хъайила, садлагъана чирни хъижезмач,—Шамай килигиз акъвазна..

— Ам Шагъмаран руш я,—гъавурда туна юлдаш руша. — Шагъмар халу айна жаллат1 хътинди я.

— Шагъмар пис инсан тушир. Гила ам беглерин гъилибан хъанва. Ят1ани ваз кич1е жемир, чан руш. Адавай ваз са зат1ни

152

жедач. Вун кье нянрихъ Сижарат сусан курсариз алад, Вални кье-пака тик дабанар квай шиблитар жеда. Вунни халкъдиз ви^—де аваз аквада. Ви т1вар вуж тир, халадин?

— Санжа,—чешнедин гуьлуьт хразвай акъванар акъвазарна, лагъана элкъвей, лацу чин алай гуьзелди.

— Санжа, чан руш, зун ваз дидедин еридал алай инсан я. За *зи* рушни мектебдиз ракъурзавайди я. Жувни алад!

— Хъуй, хала,—лагъана, Санжа, квар къахчуна, къифледин к1венк1ве аваз, хъфена.

Санжадиз булахдал хъайи суьгъбетри дериндай эсернавай. Адаз вуч ийидат1а, квелай башламишдат1а, чизвачир. Квар эцигна, Санжа гъасятда куьчедиз экъеч1на.

— Я руш! Вун пакаман яралай гъиниз квахъзава?!—гъарайна гуьгъуьниз дидеди. Рушаз ван хъанач. Ам ч1угуна Ярметан к1ва-лихъ фена. Са сив эверун кумазни к1валяй Сайран экъеч1на.

— Ша т1ун!—теклифна къумрал гуьзелди.

— Чама, зун икъван фад атана лугъумир, —регъуьвал кваз башламишна Санжади.

— Абур вуч гафар я, *зи* вах, айиб тушни? Вун атана лап хъсан хъана, инихъ ша, зазни са гаф ава,— Сайрана вичин дуст къурак тухвана, абур куп1арин тикъилдин къулухъ чуьнуьх хъана.

— Вуч хъанат! а яраб?—жузуна, Санжа юлдашдин вилериз килигна.

— Вуч хъана?! Лугъудач!—Сайрана вилер экъисна, мили хъверна.

— Чама, лагъ, рик! акъудмир. За ваз са алугани гуда; Накъ за хърак чрайди я,—Санжади юлдашдив яйлухдикай хкудна би-д! и т!унут! вугана.

— Сенфиз Шалбуз хтана...

— Вуж?!

— Шал-буз,—сирлудаказ тикрар хъувуна Сайрана.

Рушар къведни, гъили-гъилер къуна, рик!яй са фикрар физ, зурба эрзимандив агакъай инсанар хъиз, са т!имил буш хъана, лугъур гаф амачиз, амукъна. Абур ван акъат тийиз хъуьрезвай.

Сайранан вилерикай шумал буйдин жегъил карагзава, рик!ел чпи Цуькверин суварик, Вегърен т!ула, сува, мехъеррик санал акъудай сятер, декъикъаяр хквезва...

— Чан Санжа, вуна закай пис фикрмир,—лагъана бирдан Сайрана.—За вав рахадай, ви дерди ийидай мажал вуганач. Лагъ, зи вах, ви рик!евайди лагъ. За ваз яб гузва.

Санжади дустуниз Лахам булахдал хъайи суьгъбетрикай куь-релди ахъайна.

— Сайран, чама, къе вахъ галаз геже курсариз зунни къве-да,—къет!ивилелди малумарна Санжади.—Хъуйни?!

— Лап хъсан я, зи вах! Лап хъсан! Чун къведни са суьреда ацукъда!

Рушари чпи-чеб къужахламишна.

2.

— Ажеб кар хъаначни! Хуп! хъаначни! —шадвиляй дат!ана тикрарзава Советдин председатель Нуфталиди. Мут!алиба вичин разивал къалурзава, яваш-яваш къил элязава.—Хуьр зурба ят!а-ни, са герек кар тапшурмишдай итим лазим хъайила, цавуз ки-лигдай йикъал къвезва. Чи къегъалар Маскавдани, Бакудани, Ма-хачкъаладани Шурада ава. Хуьре амайбур Мириман дустарни къачагъарни угърияр я. Халис советрин итимар са гъапа авайбуг» я. Авам лежберрал юкъ вегъез жезвач... Шалбуз хтана, заз лап шад хъаиа...

Мугьманханада халичадал пуд кас ацукьнава: Нуфтали, Му-т1алиб ва Шалбуз. Абурун суьгьбетар кьвердавай яц1а гьатзава.

Шалбуз Мут1алибан гьвеч1и стха я. Алим кьейила, ам Кьам-кьама вичии патав Тахтакентдиз тухванай. Гада гьар гатуз хуь-руьз хзандиз куьмек гуз хквезвай. Ада Тахтакентда мектеб, Буй-наксда хуьруьн майишатдин курсар куьтягна. Гила адакай жи-бинда документ авай пешекар хьанва.

Меслятар авурла, Самсамазни Кьамкьамаз Шалбуз хайи хуь-руьз к1валахал хьфин хьсан акуна.

— Жуван хайи хуьруьз са¹ хийир це,—лагьана Самсама гьвеч1и стхадиз.—Вун хьтин итимар Муг-Рагьа лазим я. Вакай Му-т1алибазни куьмек жеда. Жуван амадагриз панагь хьухь.

Шалбузакай юкьван буйдин шуьк1уь спелар квай, шумал же-гьил хьанвай. Кьумрал чинин шикил юкьвалай ханвай рац1амди {аял вахтунда ам рагалай аватнай) жизви ажугь кваз кьалур-зава. «Ухшарар рагьметлу Агьмед бубадинбур я, гьилерни—леж-бердинбур. Вичин рик1ни хуьруьн тесерафатдин к1валахрал ала, —фикирзава Нуфталиди.—Ажеб хьана хуьруьз хтана...»

Шалбуз хуьруьз хтай йикьалай башламишна жегьилрин меж-лисрин, хуьруьн комсомолрин к1валахдин яц1аз гьахьна. Тахта-кентда фялейрин юкьва вердиш хьанвай жегьилдилай хьсандиз чуьнгуьр ягьиз, манияр лугьуз, зарафатар ийиз, гьар са ишарадин гьавурда акьаз алакьдай... Шалбуз аз округдин исполкомда к1ва-лахал акьвазун теклифзавай. Самсаманни Кьамкьаман гьвеч1и стхадиз вири рекьер ачух тир...

Шалбузан рик1е маса мурад ава. Ада Самсам стхади лагьай гафар рик1елай ракьурзавач: «Завайни Кьамкьамавай хуьруьз к1валахиз хьфиз жедач. Чун чи ихтияр туш, чун болыневикрин партиядин, Советрин гьукуматдин ихтиярда ава. Вун хуьруьз рах-кьуруналди чаз чи гьвеч1и мурадарни кьилиз акьудиз к1анзава. Чавай хайи хуьруьз гуз тахьай куьмекар жува це. Эвел гьарда жуван хайи хуьрел абур гьана к1анда, ахпа маса чкада к1вала-хизни жеда. Халкьди лугьудайвал, гьар са инсан сифтени-сифте жуван к1вале эквдай чирагь хьана к1анда...»

Шалбуз аз вичикай хайи хуьре кьатидаказ эквдай чирагь хьана к1анзава.

Шалбуз аз чизва: хуьре дустарилай душманар гзаф я, гьави-ляй Нуфталидиз, Мут1алибаз, Сижаратаз ва абурун терефдал алай инсанриз

Советрин таблигъат тухун четин жезва... «За жуван хайи хуьре к1валахда... Алим буба кьейи душманриз кьисас хкъада. Абурун алчах фикирар к1аник кутвада... Кесибриз власть чпин-ди тирди кълурда»,— кьет1ивилелди лагъанай Шалбуза вичин камаллу стхайриз.

Хуьруьн комсомолри Шалбуз рейсавилелди чпин организация дин секретарвиле хкъана: хуьруьн комсомолрин ячейкада ц1икъвед жегъил авай. Абурукай кьвед рушар, Сижаратни Сайран, тир, Шалбузан хиве сад-садалай четин везифаяр гъатзавай: жегъи-лар комсомолрин жергейриз желбна, кресткомдиз куьмекар гана, виликан Муг-Рагъпара участокдин набривай ва миск1индивай къахчунвай мулкар батракриз пайна к1анзавай.

Жегъилдин хейлин вахт уст1арриз куьмек гузни акъатзавай: Муг-Рагъа халкъдин куьмекдалди халичаяр, гамар, рухар храдай мастерской патал дарамат эцигна куьтягъзавай.

Са т1имил вахтарилай хуьре гамарин артель тешкилна. Адан председателвиле вахтуналди Сижарат тестикъарна, маса савадлу дишегъли жагъаначир. Сижаратани' Шалбуза гамар храз алакь-дай дишегълияр, сусар, рушар к1ват1на, артелдин к1валахдин гъа-вурда туна, абур членвиле къабулна, биц1и книжкаяр пайна.

Гида хуьре гап1алар тешкилна к1анзавай. И карда Шалбуз хуьруьн Советдиз мадни еке куьмек хъана.

— Къилди-къилди лежберриз чпин чил цун, анай бегъер к1ват1 хъувун четин жезва. Вучиз? Вучиз' лагъайт1а садбуруз чил авач, садбуруз яцар авач, садбуруз туьрез авач, садбуруз куьмек авач... Яни? Я,—лугъузвай жемьтдин вилик Шалбуза.—Ник1ерай къа-чузвай бегъерарни лап усалбур я. Вучиз? Вучиз лагъайт1а, Дерин цан цун патал ракъун куьтена к1анзава. Абур кесиб лежберри-вайни батракривай къачуз жезвач. Зун гъеле кьвед-пуд куьтен галаз цан цадай ракъун машинрикай, абуруз тракторар лугъуда, рахазвач... Чи халкъ дарвилай, кесибвилай акъатун патал вуч к1анда? Чаз Советрин гьукуматди, чи болыневикрин партияди ихътин рехъ кълурзава: лежберри чпин мал-девлет, чпин ник-векъ санал хъивегъна, сад хъанвай са майишат, са къуватлу ма-йишат, тешкклайт1а, хъсан я,—инсанар адан гъавурда акъунач, абурок къал акатна.—Яб це, за куьн гъавурда твада...

Шалбуза, са шумуд сеферда вичин фикир тикрар хъийиз, ин-санар гъавурда твазва. Жегъилдин тереф Нуфталиди хуьзва.-Абуруз Советрин гьукуматди кълурзавай рехъ хийирлу тирдан гъавурда саднк акъазвач: лежберриз чпин къазанжи масадак какадариз к1анзавач. Вердиш хъанвач.

Нуфтали хуьруьн Советдин депутатарни галаз югъ-йиф хуьре къекъвезва. Абуру Камалан чайханада, кимерал, к1валера инса-нар гъавурдик кутазва.

Округдай меслят къалурайвал, хуьре сифте гап1алар тешкилиз к1анзава. «Жувалай чешне къалурна к1анда,—фикирзава Нуфта-лиди.— Жувалай».

Чавуш ракъурна, Иуфталиди Советдин идарадиз Алиман_ Камалан, Ярметан, Девришан, Мурсалан ва маса хатур квайбу-рун хзанриз ша лагъана. Вири к1ват1 хъайила, Советдин предсе-дателди лагъана:

— Куьн вири заз мукъва, багъри, аманеви, ихтибарлу инсанар я. Шура гьукуматди чаз гъихътин рехъ къалурзават1а, квез ма-лум я. Ша, чна хуьруьз чалай чешне къалурин. Чна хуьре сад ла-гъай гап1ал тешкилин... Тади къачумир. За куьн гъавурда тва-да... Килиг: заз ник1ер, векьер ава, амма куьмек авач; Девришаз чил авач, куьмек ава; амайбурни гъак1. Чна чи ник1ер, векъин чкаяр, малар саиал хъивегъин, абур санал ишлемишин, къазанжи виридаз стха пайин... Ик1 хъайила, чун вири тух жеда.

Рази яни?

Садаини гафни акъатнач. Вири чпин хиялрик квай: я гьуьр-метдай Нуфталидиз винел акъудна ваъ лугъузни жезвачир, я ихътин, махарик квай хътин, къайда фикирдиз гъиз жезвачир.

— Ихтияр авани?—Девришалиди са т1уб хкажна.

— Буюр, буюр, Девриш!

— Я стха! Зун батрак я. Заз я мулк, я мал авач. Вн ник цу-кай, ви векъ ягъунай заз, лугъун хъи, вад пут къуьл къведа. Эгер инсаф хъайит1а ман... Эгер вуна лугъудайвал юкъвай паюн хъа-йит1а, заз вад араба къведа. Бес им зи патай вун чухун, алажун тушни?! Завай ик1 жедач...

— Я Девриш, я стха! Балшавикри вири инсанар, стхаяр хъиз, дуланмиш хьун лазим я лугъузва. Зунни балшавик я. За ачух рик1елди жувахъ авайди вахъ галаз пайзава; ик1 пай авурт1а, зун гишила амукъзавач хъи?! Ваъ. Гъак1 хъайила, ша, чна стха-вилелди, гъил-гъиле вугана, фу нен. Чун ик1 меслят жен: и зулуз чна ник1ер уртах цан, уртах гелкъвен, уртах эч1ел эч1ен, уртах гуьн... Яни чун къенин йикъалай са гап1ал жен. Къуй и карди- 1 кай вири жемятдизни хабар хъуй. Ахпа, стхаяр, эгер къведай гъа и вахтунда чун чи марекатдилай рази тахъайт1а, чун мад чара } хъжен... Ик1 садаз жезвай са зиянни авач.

Куьне мадни алцумунар хъия, пака пакамахъ чун мад ина к1ват1 хъжеда. Депутатризни эверна, чи гап1ал тестикъарда...

Нянин фу т1уьна, Мут1алибни Шалбуз газетар к1елиз ацукъна. Гъвечи стха фикирри тухузвай: «Завай гъеле инсанар гъавурда "I акъадайвал рахаз алакъзавач... Жуван ялавлу гафаралди яб гуз-вайбурук ц1ай кутваз жезвач... Агъ, Къази-Мегъамед халу... Ажеб ; дилавар кас тир,—Шалбуза, ц1уд-ц1увад йиса авай гада яз, Агъасиеван рахунриз са шумуд сеферда яб ганай. Ада гилани 1 ялавлу инкъилабчидин рахунар, макъалаяр авай газетар хуьзва. Ктабар авай къватидай са хара хъипи хъанвай газетар акъудна, Шалбуза вичин хиялда авайди хкъяна, мад сефер к1елиз баш-

ламишна:

«Чаз, большевикриз, хуьрера ц1ийи къайдаяр тваз к1анзава. Вич анжах кулакриз муьт1уьгъ тир виликан старшинадин чкадал гила хуьруьн Совет жеда. И Советди анжах батракрин ва кесиб | лежберрин къаст къилиз акъудда...

Инсандивай иви квачиз яшамиш тежедайвал, чавайни, юлда-шар фялеяр, лежберар ва аскерар, Советрин власть галачиз

яшамиш жедач!»

— Вуна вуч к1елзава?—жузуна Мут1алиба.

— Къази-Мегъамед Агъасиева Джимикентда лежберрин съезд-дал авур рахунар.

— Ваз и арада Агъасиеван рахунар вуч герек хъана?

— Заз, Къази-Мегъамед халу хъиз, дилавардиз рахаз чириз к1анзава, тха.

— Аферин,—Мут1алиба мили хъверна. —Им хъсан къаст я.

3.

Пакамахъ Советдинидаарадавири к1ват1 хъхъанач. Нуфтали гъа-вурда акъуна: «Гади авуна виже къведач. Инсанар мад ва мад гъа-вурдик кутуна к1анда. Лап жуван гъалаллу пабни...»

Хуьре гап1алар тешкилун патал тухузвай таблигъат къизгъин хъана. И карда хуьруьн большевикри, Советдин депутатри, комсо-молдин членри

иштиракзавай... Гзаф зегьмет Нуфталидал, Му-т1алибал, Шалбузал, Сижаратал акьалтзавай.

Камалан чайханада, булахрин рекьера, хьрарик, миск1инра, кимерал ва гьар са к1вале авайди гап1алрин суьгьбет тир. Сад и кардин гьавурда дуьз авайт1а, кьвед ерли авачир. Гьуьжетар, гьарай-эвер, суалар бул тир.

Округдай векил атана. Вегьрен т1улал, школадин гьаятда, жемьтдин собрание эвер гана. Ленинан памятникдин к1ане яргьи стол эцигна, адалай яру парча аладарна. Собрание Советдин председателди ачухна, гаф округдин векилдиз гана. Тумаждин шапка алай жегьил итимди Советрин уьлкведа авай гьалдикай, большевикрин партиядин политикадай суьгьбет авуна, уьлкведа лежберрин ва батракрин гьвеч1и, кьуватсуз майишатрикай ч1ехи майишатар: гап1алар, артелар, колхозар ва совхозар тешкилза-вайди лагьана.

Инсанри адаз дикьетдивди яб гузвай, амма рахазвай ч1ал лезгиди тирт1ани, гьавурда акьазвачир.

Векилдиз куьмек яз халкъдин вилик Нуфтали, Шалбуз рахана. Шалбуз республикадин арандин хуьрера гап1алар, артелар ва колхозар тешкилдайвал вилералди акунвай, вичи гьа карда иш-тиракнавай. Гьавиляй жемьтдиз виридалайни гзаф Шалбузан рахунар бегенмиш хьана: агьсакьалри кьилер элязавай, дишегь-лийри дилавар жегьилдиз ван акьалтна алхишарзавай.

Рахадай нубат жемьтдал атана.

— Заз са гаф ава!—т1уб хкажна, майдандал Шагьмар атана. —Жемьт! Заз и кьуьрт1уь суьгьбетри гьич т1еам гузвач. За кьа-занмишайди за масадав вучиз вугузвайди я? Гьарда вичи кьазан-мишна т1уьрай! Гьак1 тушни?! Эгер им чна хушуналди авуна к1анзавай кар ят1а, заз са хушни авач, я женни ийидач. Зун квач! —Шагьмар вичин чкадал хьфена.

— Шагьмар хьтин итим квачт1а, чунни квач, стхаяр!—лагьа-на алай чкадилай са варлу лежберди.

Мирим-бег, девлетлуяр, мулкударар, хпехьанар ва фекьияр-фахраяр яргьал хьиз кисна акьвазнавай. Абурун рик1ериз кьай янавай. «Гьикьван хушунин месэла я лагьайт1ани, —фikirзава Мирим-бегди,—кьекьверагар са гап1ал хьайила, абуруз ник, векь, мал-кьара к1ан жеда... Абур ни гуда? Чавай кьахчудани? Заву-тар, фабрикар чпин иесийривай кьахчузвай гьукуматди чаз ин-сафдани? Бажагьат... Вучда? Виридалай хьсан рехь хуьре са гап1ални тешкил тавун я»,—Мирим-бегди кьвалав гвай лежбердиз

вилини ишара авуна. Майдандиз мад са лежбер атана: ада вични гапалдик акахунал нарази тирди лагъана. Мириманни Шагь-маран эмирдалди чпин наразивал мад са шумуд касди къалурна. Нуфталиди, Муталиба, Шалбуза кисна яб гузва. Абуру ихь-тин рахунар хьун, девлетлуяр акси хьун гузлемишзавай. Амма... Гьикъван вилербур авунатлани «эхь», «чун рази я» лугьудайбурни хъанач. Къилди суьгьбетар авурла, разивал гайи лежберриз, бат-ракриз варлуйрикай кичле хъана. Агъзур йисара кесибрин кларабра гьатнавай кичл Совет властдивай къуд-вад йисуз акъудиз хъан-

вачир.

— Гьуьрметлу жемят!—мад гаф Шалбуза къачуна, —Шура

гьукуматди лежберриз ва батракриз лап хъсан, хийирлу рехъ къалурзава. И рехъ сифтени-сифте, месела, чи хзандиз къаз кГан-зава. Чи хзандихъ галаз са гапал уста Нуфталидиз, Ярмет ха-лудин хзандиз, рагьметлу Камал стхадин хзандиз, Девришалидин хзандиз,—виридак хъвер акатна, Шалбуза мад са шумуд хзандин твар къуна,—тешкилиз кланзава. Яни, стхаяр?—ам вичи тварар къур хзанрин векилрихъ-итимрихъ элкъвена. Сад-къведа явашдиз «эхь» лагъаьа. Шадвал акатай Шалбуза виклегьдиз давамарна:; —Къенин йикъалай чна чи ник-векъ, мал-хеб санал хъивегъзава, уртах цазва, вирида санал клвалахзава, зулуз бегьерни вири хзанриз, гьар са клвале авай нефесар фикирда къуна, барабар

пайзава...

— Девришан ник-векъ гьи мезреда ава? — жузуна ягъанат-дивди Шагьмара.—За къазанмишиз, Девриша —асайишиз.¹ Яни?! Асла рази жедай мешверат туш!

Инсанри, тар хайи хътин, хъверна. Девришалидин чин яру хъана, ам алай чкадал, калун твар хъиз, юзана.

— Советрин гьукумат кесибринни батракринди я. Советрин гьукуматди батракар хуьх лугьузва. Чна, яни чи гапалди, вичиз чил, мал-хеб авачир Девришали ва адан хзан хуьда!—векьидакъаз жаваб гана Шалбуза.

— Инсанрикай ягъанатармир, Шагьмар!—лагъана Нуфталиди. —Ам хъсан хесет туш.

Лежберрик къал акатна.

— Сифте куьне са гап1ал тешкила, чун квез тамашин,—ла-гъана Жамалдин-эфендиди,—ахпа чнани са фикирда.

— Дуьз гаф я,—тестикъарна Шагъмара.—Садаз къвалай физ к1анзава лугъуз, вири анлай ракъурмир!

Субъбетар, гъуьжетар, талбаяр-тегънеяр яргъалди давам хъа-на. Халкъ гъавурда тваз рахадай къван округдин векилдин ва хуьруьн активистрин туьтер ифеивай. Эхир жемят чк1ана.

Сад лагъай гап1алдик какахънавай хзанар майдандал аламукъ-на. Округдин векилни алаз, абуру чпин ц1ийи майишатдин месэ-лаяр гъялзавай.

— Чан стхаяр, захъ авайди къуд ц1егъни вад бац1и я эхир,— язух къведайвал лугъузвай Девришалиди.

— Къайгъу авач, вавай чаз гъамни пара я,—Нуфталиди ам секинарна.

— Ви ник1ер, векъер чахъ галаз уртах хъайила, бес рик1из т1ар жедачни, чан уста?—жузуна Девришалиди Нуфталидивай.

— Ваъ, Девриш. За икъван ч1авалди гъил къун тавур кас и хуьре амач. Гилад жуван гап1алдик квайбурун гъил къун заз хуш я. Гап1ал лагъайла, гилад чун са хзан жезва. Хзан! Вун гъавурда акъазвани?! Са хзан, са хва-стха, са руш-вах. Хзан!—Амма рик1яй маса хиялар физва: «Зи мулкарин гъайиф... Девирди истемишза-вайвал авуна к1анда...»

— Валлагъ, хъсан кар я!—Девришалидиз шад хъана. Виридан разивал аваз гап1алдин председатель Шалбузакай

хкъана. Жегъилдиз ихътин пар вичин хиве къаз к1анзавачир. Округ-дин векилди адаз лагъана:

- Чна вакай гележегда артелдин, ахпа колхоздин председателъ хкъзавайди я. Гъелелиг гап1алдин председателвиле к1валаха.

Ваз тежриба хъуй!

— Я халу, зун гъеле лап , жегъил я. За мехъерни авунвайдн туш,—Шалбузаз вичелай алакъ тийиз кич1езвай.

— Нехир хкъведач лугъуз, югъ няни жедачни? Мехъер ваз Нуф-талидини Мут1алиба пака ийида. Абуруз за лугъуда,—зарафатна

векилди.

Гап1алдин хипер, калер, яцар, данаяр хуьдай чубанар ва не-хирбанар тайинара, рик1ик шадвал ва тайинсузвили арадал гъиз-вай кин квай инсанар гьарма сад вичин к1вализ хъфена.

Пакамахъ фад Девришали Шалбузан патав атана.

— Зун гап1алдикай хкеч1да! Заз ана к1андач! — теспачавал
кваз лагъана ада Шалбузас.

— Вучиз?! Вахъ вуч хъанва? Девриш халу, ваз ч1уру ахвар акунани? — Шалбуз тажуб хъана амай. Маса кас гап1алдикай хкеч1унни мумкин тир. Амма къураба Девришали хкеч1ун? Им адан фикир тушир. Ина чарадан футфа авай. «Яраб идал вуж

гьалтнат1а?»

— К1андач! Заз к1андач!—зурзун кваз тестикъарзавай Дев-
ришалиди.

— Я халу! Гап1алдик хъайила, ви к1вале гъамиша тухдалди недайди жеда. Бажит ваз ви аялрин сивихъ нек-къатух хъана к1анзавач? Вахъ вуч хъанва? Секин хъухъ... Фагъум тавур к1ва-

лахмир!

— Заз кал авазва...

— Гъинай атана?

— Мирим-бегди гана.

— Вуч?! Мирим-бегди ваз кал?! Вучиз гайиди я?!— Шалбуз гила вири к1валахрин гъавурда акъуна.—А-гъан... Гъак1 лагъ ман, хзан сагъ хъайиди. Кал гъинава?

— Зун гап1алдикай хкеч1айт1а... Заз гап1алдик к1андач! Девришалидик тади квай.—Базарлухардай пулни гузва.

— Ам авур са зарафат я жеди гъа?! Вун адан ч1алахъ жемир, халу. Ахпа пашман жеда. Килиг! Гап1ал вун хътин итимриз жен-нет я.

— Ваъ, хтул. Бегди табдайди туш. Кал Шагъмара гъана зи цуриз янава!— шаддиз лагъана нехирбанди.—За ваз хиве къурди туш.

Шалбуз Девришалидин кьилелай са гьиниз ятлани килигиз амуьна: кулакрин таблигъат къуватлу хъана.

— Вун, Девришали, гапталдик кумач!—лагъана Шалбуза.— Алад, жуван кал хъваз ацукъ.

Девришали, аршинар ягъиз-ягъиз, хъфена.

Шалбузалай залан нефес алахъна: '«Ик1 регъятдиз ихтияр гуз хъайит1а, чи гаптал аламай няналди чк1ида... За тади къачуна... Душмандин хъиляй жува къве кал гун лазим тир... Гилани геж туш. Женг идалай къулухъ галама».

...Муг-Рагъа гапталар тешкилун лап яргъал фена. Школа эцигунни, аниз рушар желбунни икъван четин хъаначир.

Гатфарни алуьна. Шалбуз аз ацукъдай мажал авач: ада же-гъилар галаз хуьре ц1ийи-ц1ийи марекатар къурмишзава. Абурук Сайранан пайни ква.

Гамарин артелдин къвалавай фидайла, Шалбузан япара рушарин манийрин ванер гъатна. Жегъилдиз гъасятда Сайранан ширин сес чир хъана, Рик1ик зурзун акатна, вичин ярди Ленина-кай лугъузвай манидиз яб гана:

Чи уьмуьр зар халича я,

Вун я адан уст1ар, Ленин.

Цуьквер ава халичада,

Абур я ви хат1ар, Ленин...

«Гуьзел мани я... Са цуьк вунни я, Сайран... Зи цуьк... Гзаф фена, т1имил ама,—фикирна Шалбуза.— Зулуз и манияр вуна зи к1вале яда».

4.

Шалбузак к1вализ хъфиз тади ква: са варз вилик мехъернавай жегъилдиз я кимел, я конторда къарай къвезмач. К1вале ам Сай-рана гуьзлемишзава.

Гаптал тешкилзавай собрание йифе гъатна. Эхир... Шалбуза фикирзава: «Эхир Муг-Рагъа пуд лагъай гаптални хъана. Са йисди алахъна. Шумудахъ галаз рахан?... Шумудан варцел фин? Пуд магъле—пуд гаптал... Бес аМай къуд магъле? Чебни кулак-ринни фекъийрин магълеяр... Гила четин жеда гъа!...»

Хзан ксанвай, Сайрана гъуьл гуьзлемишзавай. Афтафадай яд

илична, гъилер чуьхуьз туна, суса суфра зк1яна; «Ацукъ, ваз ги-

шин хъаива»—лагъана. Шалбуза, угъриди хъиз, вил къулухъ яна,
сусаз кузвай темен гана, вилералди са гзаф метлеблугаф лагъана.
Сайран, хъуькъверин къилериз яр акъатна, лампа хънз, куькI вена.
КIани рушал эвленмиш хъанвай Шалбузас галатун чизмачир:
ам гагъ са магъледа, гагъни маса магъледа, гагъ мезреда гагъни
Камалан чайханада аквазвай. Виридалайни чIехи Агъа магъледин
гапIалдин председателдиз къайгъуяр гзаф ава.

ГапIалрин председателар (халкъди абуруз эмирар лугъузвай) мукъвал-
мукъвал Советдин идарада кIватI жезвай, ина абуру чпин майишатрин
месэляяр гъялзавай.

Са пакамахъ Шалбузан патав Девришали атана, гуьгъуьна Дуьрнисени
авай. Папа сивел куьгъне шалдин пIипI вегъенвай.

— Хийир-хабар, Девриш халу, акъатна хъи?—жузуна Шал-
буза, са артух гъяз авачиз.

— Чан хва, аллагъдин хатур аватIа, вуна авам нехирбандиз
багъишламиша,—яваш ванцелди башламишна батракди.—Зай са тахсир
акъатна. ЭрчIи гъиливай чапла гъил атIун хъана. Аллагъ-дин хатур аватIа,
багъишламиша.

— Вуч хъана?! Вавай хъайи-тахъай чIуру кар авани?—жузуна, Шалбуз
батракдин вилериз килигна.

— И меци вири кIвалахар чIурна. Хъана са ахмакъвал. Зи рикI михъиз
бархун хъанва, жувни—куьлягъ.

— Вуч хъана?!

— Лагъ, лагъ кичIе жемир,—явашдиз эмир гана къулухъай
папа.—Чун батIул я лагъ.

— Зун алатай зулуз ви гапIалдикай нагъакъ хкечIайди тир...

Багъишламиша... Ахмакъ хъана...

— Чи гардан хуй, чан стха,—явашдиз алава хъувуна папа,—

фикир-фагъум тагай кар хъана. 164

— Куьн гап1алдик бинедилай экеч1айбур туш! Куьн куь их-тияр я. Куьне квез к1андайвал авуна. Куь са тахсирни авач, — Шалбуза вичиз абурукай хъел авачирди къалурна.

— Ва-ваъ, тахсир чиди я, чан стха,—милаимдиз лагъана Дев-ришалиди.— Чаз басрух гайи, бас-хас авур ксар хъана. Батиндя яна зи къил. Ч1уру жиндал к1вач алукъна.

— Гилад вуч хъана? Куьн вучиз атанвайбур я?!

— Минет хъуй, чун ви гап1алдиз къабул хъия. Чаз гап1алдиз гъахъиз к1анзава,—са сивяй-лагъана гъуьлуьни папа.

— Гилад?! Им вуч вахт я?!—Шалбуз тажуб хъана.

— Эхъ,чан стха,—абуруз Шалбузан суалрин ван къвезвачир. Шалбуз хияллу хъана.

— Гатун к1валахар алатна, бегъер к1ват1 хъийидай вахт хъа-йила, квез гап1алдик какахъиз к1анзава. Чи бегъер недайла, квез-регъуь жедачни?—векъидаказ жузуна председателди.

Девришайни Дуьрай са гафни акъатнач.

— Куьн лап амалдарар я хъи,—Шалбуз хъуьрена.

— Чан стха,—къекъверагди хъиз, минетна дишегълиди.—Чай са тахсир акъатна. Чи гаф вуна и сефер чилел вегъемир. Чна ваз-ни са хъсанвал хъийида. Чалай алакъ тавурт1а; балайриз веси

тада.

Шалбуз абуруз килигиз акъвазна. «Яраб ибурухъ вуч хъана-т1а? Бес Мирим-бегди гайи кал? Гъамни гап1алдал хъивегъиз к1анзават1а? Жеч эхир! Им алапатдин дуьшуьш я».

— Зун, Девришали халу, куь гъавурда хъсан акъазвач. Заз куь рик1евайди ачухдиз лагъ. Гап1ал низ хъайит1ани варар ачух карвансара туш. К1ан хъайила—экеч1из, дак1ан хъайила—хкеч1из жедайди туш,—лагъана Шалбуза.

— Чан хва, валлагъ, кардин къил ихътинди я,—залаи нефес алахъна, Девришали цлахъ агалтна: гъеле жегъил итим тирт1ани, уьмуьрдин гужарини

каша атлана, адан чанда уьзуьм амачир.— Вун гапалдик какахьмир лагъана, Мирим-бега заз са кал га-найни? Ганай. Чун шад хъана: хзандин сивихъ, Лахам булах хьиз, кьежин галай. Ахпа, стха чан, и касди зун вичин квалелни иш-лемишиз хъана. Зани ваь лугьузвачир. Ахпа, стха чан, зун и касди гагъ Ахцегъиз, гагъ Къурагъиз, гагъ Кцлариз ракьуриз хъана. За мадни ваь лагъанач. Гьар сефер ваь лугьуз клан хъайила, атана туьтуьна кал аклидай... Къван хъана аклидай...

— Тади мийир, галай-галайвал лагъ. Ибур вири хъайи квалала-хар я, чан стха, къурьан къалум хъуй,— Дурьниседиз гъуьлуьн суьгъбет эсерлуди хъана, Шалбуз адан гъавурда дуьз акьуна клан-

завай.

— Ахпа,—Шалбуза Девришалидиз кьилин ишара авуна.

— Ахпа, стха чан, и касди, Мирим-бегди ман, зун лап ишле-мишиз хъана. Ада зун ара-ара Шура гьукуматдиз акси квалалах-| рални желбзавай. Зани ихътин крарик кьил кутван тийиз хъана. «Эгер вун зи итим туштла,—лагъана заз Мирим-бегди,—за вавай кал къахчуда». Зани, стха чан, чинлай атлана лагъана, бес завай мад ахътин сеферриз хъфиз жедач. Бес захъни гъая-намус ава эхир! Зи ният чир хъайила, ада, стха чан, кал хутвахна...

— Чун, чан стха, залумдин хци, къурал акьулдна,— лагъана папа.— Къурьан къалум хъуй...

— Гила гъавурда акьуна,—лагъана Шалбуза.—Гъа ик1 лагъ ман. Каликай тахъайла, гапал кланзава. Яни, куьн бахшандикай я: ни гана, ни ганачтла, квез тафават авач.

Гъуьлни наб, чиник серин акатна, риклик къурху кваз, акъваз-нава.

— Мирим-бегди чун лап авамар я лагъана фикирнавай,—баш-ламишна Дурьниседи.—Гила чунни яваш-яваш авагъзава. Гъикъ-1 ван чун къузадик хъуй? Гила чунни гъавурда акъазва. Чазни, чан стха, жувандини чаради чир жезва, къурьан къалум хъуй. Вуна чаз багъишламиша, чун гапалдиз къабула. Чи гадаярни ч1ехи жезва, абурукайни гапалдиз хъсан куьмек жеда.

— Гатфарин, гатун квалалахар бегдиз авуна, бес гила куьн гапалчийри чпин гапалдиз къабулдани?—жузуна Шалбуза. — Зун инанмиш туш. Хабар къуна кланда. Тахъайтла, зун бедлем

жеда гъа!

— Вуна лагъайтла, абуру ви гаф чилел вегъич, чан стха, —ги-ла гъуьлелай гзаф паб рахазвай. Девриш, бейгъуш галукъайди

хъиз, ата-бата хъанвай. «Эй, бейниван»,— Шалбуз аз адан язух къевезва.

— Чна са минет Нуфтали халудизни ийида, къуръан къалум хъуй. Анжах а душманрин хъиляй чун са куышкайни тахъана амукъ тавурай.

Шалбуз хияллу хъана. Адан рикел къеве суварикай хкатай Керим хтана...

Угъривиле тлиш акъунвай, амма мукъвара гъиле зат гъат та-вунвай жегъилди фикирнай: «Пака хуьре сив хуьнин сувар я, Пакамахъ эрте фена, за Мискиска тухдалди шурвани фу, къилел къанси-кишмиш алай дугъуьдин ашар неда. Ахпа хтана, нисинлай къулухъ жуван хуьрени хъинеда. Ик за са юкъуз къеве хуьре къеве сувар неда». Керим йиф кумаз къарагъна, рекъе гъатна. Мискинд-же аквадай синел агакъайла, рагъ акъуна... Яргъал рекъиз атана, ам галатнавай. Къузадик квай булахдал ял ягъун къетна. «Гъе-ле фад я. Ашар демина гъатрай». Шаламрин къветелар бушарна, Керим къалин векъел, месел хъиз, ярх хъана... Ахварай аватайла, югъ нисинлай алатзавай. Керима хайи хуьруьз тади авуна. Къва-лиз ахгакъайла, папа хуьрек куьтягъ хъайи къажгъан чуьхуьн хъийизвай... Керим са суварикайни хъанач.

— Сфи-эфендидин сурун гъуьрметдай,— минетзава Девриша-лиди.

— Мирим-бег себеб хъана, цли Девришавай жемьтдин нехир-дивни физ хъанач. Бес чи язух тушни?—лугъузва папа.

— Цегъер къванни амани?—сивик хъвер кваз, жузуна Шал-буза.

— Эхъ! Миргер хътин къеве цегъни къуд гъецла ама!—гъуьлуьз-ни папаз шад хъана: умудар ахкатна.—Белли!

«Гъикъван гапалчияр рази тахъайтлани, къабулна кланда. Къуй, жемьтдиз чи рикел кесибрихъ, батракрихъ кузвайди акурарай, —къетна Шалбуза.—И кесибар, къеве суварикай хкатай Керим хъиз, амукъ тавурай».

— Куь мецелай арза кхихъ. Куь язухдай гапалдиз къабул хъийида ман, маса чара авач, бендеяр,—Шалбуз абурун бижгъер-бижгъер хъанвай парталриз килигна.

— Вун аллагъди хуьй, чан стха!

— Ви уьмуьр яргъи хъуй! Ваз ирид хвани са руш хъуй! Ви евасни заз гзаф кландай дишегъли я. Куьн аллагъди хуьй!—лу-

гъузва Дуърниседи.

Девришалиди, столдихъ ацукъна, къелемни чар, къачуна, зур-зазвай гъиливди арза кхъиз башламишна. Батракдал гзаф гуж акъалтзава: гъарфар какурбур жезва, гъар гафуи къилиз Шалбу-завай хабар къазва. Эхир ада, верч къекъвей гелер хътин, хатлар алай чар председателдив вугана. Шалбуза арза вичин столдин

дахилда эцигна.

Девришалини Дуърнисе, пеле хъвер аваз, хъфена. Глапа да-тлана Шалбузаз, адан хзандиз,, тухумдиз, юрдариз алхишзавай. «Мирим-бегдин фендигар амалрикай Нуфтали халудиз лагъа-на кланда,—фикирзавай Шалбуза. —Девришавай мадни чинеба хабарар хкъуна, округдиз хабар гуда. За къатлузвайвални, кулак-риз са вуч ятлани ийиз кланзавай хътинди я. Эхиримжи вахтара абурук гзаф фин-хтун ква...»

5.

Дагъустанда округрин! эвез районар тешкилзавай. Самурдин округдин чкадал пуд район хъана: Ахцегъ, Рутул ва Муг-Рагъпара.

Муг-Рагъпара райондин меркез, виликан участокдин меркез хъиз, Муг-Рагъ хуъре хъана.

Муг-Рагъ хуъруъз жуъреба-жуъре партал алай, гъиле тумаж-дин чантаяр авай, чпикни тади квай инсанар пайда хъана. Абуру хуъруън векилрихъ: Нуфталидихъ, Мутлалибахъ, Шалбузахъ га-лаз меслятариз, школадин дараматдин са пай, куъгъне медресадин клвалер, иесияр куъч хъана буш амай клвалер, алвер амачиз агал-навай туъквенар къазвай, михъивилер авуна, анра райондин; ида-раяр фарикъатзавай. Лацу чепедай асуннавай куъгъне дараматар, асклан клвалер, ракларизни дакларриз ширер хъиягъайла, мехъерик! физ тадиз чин-гъил чуъхвенвай аялриз, лигемда къачунвай нарталар алуکلнавай кесиб жегъилриз ухшар хъанвай. Цларал ажайиб гафар-идарайрин тлварар кхъенвай чарар, тахтадин клусар пайда хъана: «РКП(б)-дин Муг-Рагъпара райондин комитет», «Муг-Рагъпара райондин исполком»...

Райондин идарайрилай чешне къачуна, Нуфталидини вичин кабинетдин ракларал «Муг-Рагъ хуъруън Совет!» кхъенвай тахта

алклурна.

Цийи райондин райкомдин секретарвиле Муталибов Самсам хяна. Республикадин просвещенидин нарком яз кваллахзавай касдиз вичин хайи хуър, цийи район гуьнгуьна тваз клан хяна. Муг-Рагъвийри чпин къагъриман хва еке гъурметдивди къарши-ламишна.

Са йисни алат тавунмаз хуъре цийи хабар чклана: райондин меркез Чехил вацл Самурдик какахъзавай хивел алай гъвечлн хуъруьз, Самбурдиз, хъфизва. Хабар дуьзди хяна: малум хъайи-вал, райондик квай хуърерин агъалийри республикадин идарайриз чпиз Муг-Рагъиз фин-хтун четин жезва райондин идараяр вири хуърериз сад хъиз мукъвал чкада авуртла, хъсан я лагъана кхье-най. И фикирдин тереф райкомдин секретардини хвена.

Тади кваз атайвал, райондин идараяр тади кваз хъфинни авуна. Муг-Рагъ, яд атлай регъв хъиз, амукъна.

Райондин: меркез чпин хуърйя хъфин гзаф муграгъвийриз гъа-йиф хяна. Нуфталиди кимел лагъана:

— Район амукънайтла, чи хуър, чи жемят, вири жигъетрай гзаф вилик фидай. Гъайиф, цавай аватна, сивегъатайди ахкъатна... Амма гъайиф члугунихъ гила, жемят, са метлебни авач. Чи хуърел эх-абур чна, чи къуватралди,; чи адалатдалди гъана кланда. Муг-рагъвийрилай и кваллах алакьда! Юлдаш Муталибов Самсамани чаз, шаксуз, вири куьмекар гуда.

Хуър баябан хъхъунал шад хъайибурни кими тушир.

— Милицаяр япал алаз, чавай жуваз клани са кваллахни жез-вачир,— лагъанай Мирим-бегди вичин гъилибанриз.—Абур инай квахъ: хъувуна ажеб кар хяна. Чеб гъанлай анихъ, жегънемдиз, гурдиз, гургутлдиз квахърай! Э-гъень!

Эхиримжи йисуз чинеба ийизвай къалп кваллахар, гъерекатар, фин-хтун, кимерал рахун-луьклуьн Мирим-бегди ва адан гъили, банри гила эквеба ийиз башламишна.

Лежберар гъавурдик кутунин кваллахни къизгъин хъанвай. Кериман чайханада Шалбуза «Яру Дагъустан» газет клелиз, ада авай хабарар урус члалай лезги члалаз таржума ийизвай.

— Ина мад са хъсан хабар ава, яб це,— шаддиз малумарна Шалбуза. Чуьнгуьрдин сес яваш хяна.—Кеферпатан Кавказдин крайди Дагъустандин районриз еке куьмекар гуз башламишнава. И карда Ростов шегъердин завутрин, фабрикрин фялейри иллаки, ашкъиллувилелди иштиракзава...

— Гъихьтин куьмекар?—жузуна са шумуд касди алай чкади-
лай.

— Месела, ихьтин,—вилер газетдин ц1арарай акъуд тийиз, Шалбуза
гьисабзава:—Ростов шегьердин Советди Дагъустандин кесиб лежберрин
аялар патал вад агъзур ктаб к1ват1на, гъа икъ-1 ван алуку1дай парталар,
к1вачин къапар ракъурнава.

— Им, жемят, халис куьмек я,—лагъана яшлу лежбер Ярме-
та.—Чухсагъул чпиз.

— Куьмек идалди кутягъ хъанвач,— давамарна Шалбуза. —
Мад ама.

— Мад гъихьтин куьмек, хва?

— Чи районриз пуд виш кас къван муаллимар, духтурар ва
маса пешекарар ракъурнава...

— Чаз муаллимар герек я, муаллимар ракъуррай!

— Чаз духтурарни герек я, духтурар гзаф ракъуррай!

— Гъар вуч ят1ани, са шегьерди икъван куьмек гуц зурба
кар я!

Инсанри гъарда вичин фикир лагъана, чиин разивал къалурна.

— Мад газетда вуч хабарар ава, хва?

— Мад... Мад,—Шалбузан вилер газетдин чинра къекъвезва. —Мад
ихьтин хабар ава: йис четинди, бегьер тахъайди хъуниз килигна, Кеферпатан
Кавказдин крайкомди Дагъустандиз цадай тум патал къуьл, мух, гергер,
гъажик1а ахъайнава...

— Вуч? Вуч?!—лежберрик гьерекат акатна.

— Чи райондиз ганвани?

— Эхъ.

- Гъикъван?

— Муг-Рагъпара райондиз кьве виш пут мухни, пуд виш пут кьуъл.

— Ай, чухсагьул! Чун гила, жемят, гишила рекьидач. Дуйнь-яда каш гьатнавай вахтунда чаз урус халкъди, чи Совет гьукумат-ди куймекзава,— шаддиз лагъана Ярмета.

Инсанрик шадвал акатна. Чуьнгуьрдин ван акъатна. Жегьил ашукьди башламишна:

Тарихди вун бахтсузнавай, эй, зи халкъ, Тарихди ваз пай ганвачир бахтункай. Тарихди вун бахтлу уна, эй, зи халкъ, Тарихди ваз пай гана кье бахтункай...

«Ашукьди уста Мардалидин ч1алар лугьузва,—фикирна Яр-мета,—хьсан ч1ал я... Тарихди—ваъ, балшавикри чаз бахтуникай пай гана».

Муьжуьд лагъай кьил

СУЪРГУЪН

1.

Зулуматдин кьуьд акъатна.

Иикъар кьвердавай яргъи жезва. Инлай-анлай живер ц1разва. йифериз аяз акъатзава. Пакамахъ гьуьрчехъанар кьуьрен геле-ваз, тахтадилай хьиз, к1еви чар кьунвай живедилай, маргъалриз ават тийиз, физва. Лежберри жив фад ц1рун патал ник1ериз фитер, ч1улав накъв чук1урзава.

Рагъ цавун юкъваз акъатайла, к1валерин ч1ерейрикай, т1инк1-т1инк1 ацалтна, ст1алар к1вахъзава. Гуьнейрай к1амариз живедин тикейр, туп-туп жез, авахъзава.

Инсанри кимерал, айванрик хьуьт1уь тади ганвай к1арабриз рагъ гузва. Гьаятрал ракъиник мал-хебни акьуднава, къайгьудар иесийри абурун далуяр, кьвалар ва кьеркъет1 кьунвай кешер ха-шавралди, верхи куларалди михъзава.

Пакамлай хуьруьк къет1ен гьерекатар, гъарай-эвер, суйгьбет-сала, шадвал ква: кье яр алуькзава, югъни йиф сад жеда. Нян-рихъ яран сувар жеда. Инсанрик шадвал ква: гатфар кьвезва.

Гатфар!

Вири хуьр яран сувариз, гьазур жезва: ц1аяр хьувун патал аялри кимерал, куйчейрин гьаркъуь чкайрал ва рак1арал самар, куп1ар, куйлер,

ц1ам-к1арас к1ват1зава; жегьилри яргъи лашарин кьилерал пекер алчукзава: нафт илична, ц1ай кягъайла, абурукай шемер жеда; дишегълийри гъилин регъверал ч1ахарар регъвезва, дубгубяр михъзава, къени к1валерай къахунин як1ар, къурурнавай тумар, дулдурмаяр акъудзава: няниз гъар са к1вале ягълу хуьрек жеда; суварик атай аялриз, жегьилриз гудайвал какаяр, к1ере-цар^ шуьмягъар, ичин зурар, къенфетар гъазурзава; хьрара, т1а-нурра ва акайра хемир квай фар, т1унут1ар, базламачар, цикле-иар, гузанар чразва; исит1аяр, нат1уфаяр, мехк1убтар гъазурзава. Хуьрелай агъзур жуьре хуьрекдинни няметдиц атирар, гама-рин артелдай къвезвай манийрин ванер алатзава.

Хьубт1убн эхиримжи югъ акуна-такуна акъатна. А^ма садакни к1вализ хьфиз тади квач, виридан вил Яран сувар башламиш хьуник ква. Хурушум жез башламишна. К1ерет1-к1ерет1, кьифле-къифле хъана акъвазнавай гадайрини рушари самарикни куп1арин к1ун-т1арик ц1аяр къана. Инлай-анлай ч1улав' гумар, ялавар акъатна. | Аялри шадвиляй гъараярна. Ахпа гъвеч1и-ч1ехида ялаврилай хка-дариз башламишна. Яшлу инсанар, гъатта къариярни ялаврилай элкъвезва, абуру тежез-тежез ялаврилай хкадарзава. Вирида ма-1шдалдд ихътин гафар тикрарзава:

Чила-бала—агъухъди,

Зун — винихъди!

Са десте инсанар сурарин патав к1ват1 хъанва: абуру аялар тежезвай сусар, ирелу тежезвай аялар, яргъалди начагъзавай эгъли инсанар, абурулай чила-бала алатрай лагъана, вилик амаз згъубнна гъазурнавай т1еквенрикай хкудзава. «Я аллагъ, вакай са кумек!»—ялварзава дишегълийри, гъилер цавуз хкажна.

Ч1ехи вац1ун дере, гъар хуьр алай чкадилай яран ялавар хкаж хъайила, ишигълаван хъана акъвазнава. Къуд пад, фири нек цайи хъиз, лацу я, ам инлай-анлай ц1ай къуна, кузвайди хъиз аквазва. Инсанар чпин дередиз, сифте аквазвай мензерадиз хъиз, гъейран хъана, тамашзава. Ц1увад-къад верс яргъа авай Китин дагъдин ценерив гвай хуьрер алай чкаярни ишигърилай чир жезва.

— Газ фанарар кузвай хъиз аквазва,—лугъузва яшлу лежбер Ярмета.— Бакуда хъиз, яраб чи хуьрера ахътин ишигъар мус же-дат1а?

— Жеда, халу^ жеда!—жаваб гузва Мут1алиба.—Гъа йикъар-ни чаз мукъвара аквада.

— Деклени,—лугъузва гагъ экуь, гагъ мичли жезвай кимелай са шумуд лежберди.

Са арадилай хуьр мадни гзаф ишигълаван хъана: цIаяр кяна-вай шемер гвай аялар, жегъилар къаварал акъахнава, суварин манидин чIалар лугъуз-лугъуз, чIерейрал элкъвезва:

Шарни пене чIурухъди,

ЧIурун девлет кIвалихъди...

Хуьрелай(макийрин ванер алатзава. Гъар са кимел, гъар са ратIрал инсанрин шадвилер яцIа гъатзава...

Инсанар къуларив ахгатзава: суфрайрал суварин хуьрекар, ня-метар къвезва. Аяларни жегъилар, къуьнериз чантаяр вегъена, хуьре къекъвезва: абуру суварин паяр(кIватIзава. Бязибуру чпин чан-таяр, яргъи епер акална, гурмагърай агъуз вегъезва ва, чпин ван чир тежедайвал, са гъилив нер къуна, лугъузва: «Н-н-н! Суварин паяр це!» Кайванийри чантайриз рангар янавай какаяр, шуьреяр, тIунутIар, пампасияр, кIерецар ва маса сив ширин ийидай няме-тар вегъезва, «ял хъая» лугъузва.

Къавари чIакъракъарзава: суварин паяр тIалабзавайбур гур-магъдилай гурмагъдал, къавара авай тIеквенрилай текIвенрал физва.

Са шумуд кI вале къекъвена, са шумуд гурмагъдал фена, чан-таяр дулу хъайи аялар, жегъилар зайиф жезвай ялаврин къвала-рив кI ватI хъжезва, кI еретI -кI еретI хъана, суварин паяр нез ацукъ-

зава.

Ахпа, тух хъайила, цI аяр гужлу хъувуна,¹ дамарра иви ругур-дай къугъунар: буьркъуь рамагбан, малла-гъарай, лам-шаркI унт, къецI и кI ек башламишнава.

Йифен геждалди Муг-Рагъа суварин цI аяр кузмай, инсанар ялаврад¹ элкъвезмай, жегъилрин къугъунрин ванер къвезмай.

йифни умунди хъана: хуьруьз гатфар гъахъзавай. Гъавиляй инсанрик шадвал квай. Ахварал физвай куьрпейрин пI узаррални I

хъвер ала.

Амма и гуьзел суварин йифиз| рикI е кьалп ният авайбурни кими тушир. Абур, тI еквенда авай гьуэлягьар хьиз, мичI и пипI е-рихъай шадвилерзавай инсанриз кьан авай вилерай тамашзавай.

Бирдац галаз-галаз тфенгар ягъай кьати ванер акъатна. Ри-кI ик кьалабулук акатай инсанар ванцелди фена. Агъа магъледай атай хабар вири хуьруьз чкI ана: кимелай кI вализ хьфизвай Яр-метни адан чI ехи хва кьанлу душманри яна.

2.

Яран сувар йикьериз элкьвена.

Муг-Рагъ хуьр, тI вал хуькуьрай куьнуь хьиз, ава. Советдин депутатар, гапI алрин председателар, жегьил лежберар яракьлу. хьанва. Абур Ярметни адан хва кьейи душмандихъ кьекъвезва.

Мукьвал-мукьвал дериндай уьгьуь ягъиз, кI урт кьуьнерихъ галай Нуфтали вичин кабинетда секинсуздаказ ацукьнава: исятда иниз Мирим атун лазим я. «Ярметни адан хва кьейибур беглерин тум-кьил я, мад садни туш,— инанмишвилелди фикирзава Нуф-талиди.—Килигин, белки, Мирима хиве кьуртI а... Жегьилриз кьве кас, кьве атлу, хуьряй катиз акунва. Кьанлуяр балкI анрал, яракь-суз жегьиларни! яхдиз хьана. Ахгакьнавач. Чинар акуна, вуж я, вуж туш чир хьанач... Лишанрай Абасбегни адахъ галай кьучи Магьул я... Абасбег... Магьул...»

Сарухан-бег кьейила, адан рухвар: Абасбегни Мирзебег Яр-метац гуьгьуьна кьан кьахчуз кI анз гзаф кьекъвенанай. Мирим-бегдини абуруз секинвал гузвачир...

Са гзаф вахтар алатайла, Ярмет хуьруьз хтанай. Душманрин патай гьарай эвер хьаначир: Советрин власти кьан кьахчудай адет кьадагъа авунвай. Гила кьве кас санлай яна кьенвай...

Муг-Рагъа Сарухан-бегдин кьулан хва, Мирзебег, амай. Абас-бег хзанни галаз Кьубада яшамиш жезвай, Велибег, лагъайтI а, бубадин ирсинкай пай кьачун тавуна, вич са бегни туш лагъана, гагъ Бакуда, гагъ Грозныйда авай. Хуьре адакай инкьилабчи хьанва, Шура гьукуматдин са чI ехи кьуллугъчи хьанва лугьудай хабарар гьатнавай. Гьакьикъат садазни чизвачир.

Ихтибарлу ксар алай чкадал Мирзебега лугьузвай: «Велибег чи стха туш. Ам бармакдин кI аник кьий... Шура гьукуматдин лукI хьанва».

Абасбег хуьруьз хтанвай. Ам вичин имиди, стхади ва мирес-варисди еке гьуьрметдивди къабулна: лапагар тукІ уна, хуьре къавурмайринни кабабрин атирар гьатна. Абасбег хтун багьна къуна, Мирим-бегдин кІ вализ патал магьалрайни атун-хъфинни гзаф хьана. «Абасбегдиз икъван гьуьрметар къевезвач,—фикирнай Нуфталиди.—Яраб и беглеризни кулакриз, Абасбег багьна къу-на, вуч фенд тукІ уьриз кІ анзаватІ а?»

Кулакрин гьерекатри райондин къуллугъчийрикни къалабулук кутунвай. Самсам, цІ ийи къуллугъдал хтай сифте йикъалай баш-ламишна, район кІ вачел акьулдиз эгечІ навай. Ам гьам райондин, гьамни гьар| са хуьруьн вири кІ валахрик къаришмиш жезвай. Вичин хайи хуьре кьиле физвай гьерекатрикайни ам хабардар тир: мукьвал-мукьвал илифзавай, лежберрихъ галаз суьгьбетар-завай, гапІ алриз куьмекар гузвай.

«И душман акъатнач хьи... Катда гьа?!»—Нуфтали къарагъ-на, теспачавал кваз, кабинетда къекъевезва. Эхир Советдин идарадиз чавуш хтана.

— ГьикІ хьана?! — чавуш ракІ ара амаз, жузуна Нуфталиди.

— Исятда къведа, чІ ехиди.

— Жувахъ галаз гьидай ман.

— Хьанач, чІехиди. Вич къведа лугьуда, чІехиди.

— Ам катйтІа?! Вуна жаваб гудани? Мирим-бег амалдар] сикІ я. Садлагьана азарлу хьунни мумкин я...

— Вегьре чи гадаяр акъвазнава, чІехиди. АЦ чна буьнжубъ-къарда.

— ЯтІани алад, жувахъ галаз гьваш. Зун чІехиди туш, Советдин пирсидатил я. Алад!

— Башуьсте, чІехиди!—чавуш кабинетдай экъечІна.

Кьил галтадна, Нуфталиди хъверна. Ам мад тек амукьна.

«Хабар авур милициярни атана акъатнавач... За абуруз и душ-манрин гьерекатрикай¹ фад хабар ганай... Белки, вахт авачтІа... Самсамаз лугьудани? Адазни кІвалахар гзаф ава... Совет гьуку-, матдиз ихьтин сад-къве туладивай

зарар гуз жедач лагъана, са бязибур секин жезва. Дуъз туш!! Еке зарар тагайтла, гъвечли зарар гуда хьи. Бес игътиятлу хъана\ кландачни?!» — жузазва Нуфталиди вичи-вичивай.

Раклар ахъа хъана. Иуфталиди садлагъана кьил хкажна.

— Пакаман хийрар!—раклара Мутталибни Шалбуз акъваз-навай. Абурун кьуьнерихъ тфенгар галай.

Нуфталидиз вичин вафалу дустар йифиз, Ярмет кьейи декьи-кьайра, акунай. Абур кумекчиярни галаз душмандин гуьгьуьниз

фенай.

— Гьикл хъана?! — галатнавай ванцелди, уьгьуьди тади, гуз, жузуна Советдин председателди.

— Гъавая фии хъана: са гелни, са лишанни авач, — гъилер кьве патахъ авуна, Мутталиб вегъена кумьсруьдад ацукъна,—ми-хъиз клвачерай акъатна... Сиклери гел квадарна.

Шалбуз, вилерал накъвар алаз, цлавай акъвазнава.

— Хажалат члугункай са кумекни жедач, хтул,—лагъана явашдиз Нуфталиди жегьилдиз.—Ви яран буба гзаф виклегъ, гъей-рат квай итим тир. Рагъмет хъуй вичиз. Гадани бубадал атанвай-ди тир. Къведазни рагъмет хъуй. Куьн сагърай... Ярмет гъамиша вичел, хзанда, иллаки члехи хцел мукъаят тир... Суварин йифиз геждалди кумьчедал аламукъун хъана...

— Сайран суса вичи-вич рекъизва,—явашдиз лагъана Мутталиба.—Саклани секин жезвач... Кифер атлуз кланзавай, Сижарата ихтияр ганач. Душманар шадарун герек къвезвачир...

— Бубани стха санал кьиникъ зарафат туш эхир... Заз, рух-ваяр, адан рикликай хабар я,—лагъана Нуфталиди.

Шалбуз киснава.

— Инал исятда Мирим атун лазим я,—секинвал члурна Совет-дин председателди.—И месэла чна гьакл тадач!

— Мириман тумарни кимерал яракъар гваз къекъвезва, Нуф-тали халу. Абуру чпик тахсир квач лугъузва.

— Абуру и арада лап фири гъанва. Ашкара бягъсиниз экъеч1-иава. За райондиз хабар ганва. Анай гъеле кас-мас акъатнавач...

— Шалбуз, вун, стха чан, кьейи чкадал алад. Анал чакай сад алаз хъуй. Зун инал акъвазин; Мирим-бегдин гафариз яб гун,— лагъана Мут1алиба.

Разивилин лишан яз, кьил эяна, Шалбуз кабинетдай экъеч1-завай декъикъайра чавуш хтана, ада нефес-нефесдихъ текъвез хабар гана:

— Самсам стха хквезва! Адахъ милициярни гала! Вири к1вачел акъалтна.

— Ша,—лагъана Нуфталиди. Къудни Ярметан к1валерихъди феиа: Самсам тазият гуз инал атун лазим тир.

Райондай мугъманар хквезвайди чир хъайила, жемят вири Ярметан к1валерихъди ахмиш хъана. Дишегълийрин ишелар яваш жезвачир. Йикъе авайбур жибина гъатнава. Виридалайни. Сай-ранан ифенвай ван хци я. Адан лугъунри инсанрин рик1ериз гапурар сухзава, вилерал хабарни авачиз накъвар гъизва:

Къене чими хуьрек тахъай,

К1аник хъуьтуьл мес тахъай,

Беглерин туьтуьнлай тефей,

Чан зи буба! Зи буба!

Ваз хъайиди им вуч гуж я?!

Це лагъай руш хуьруьк кумай,

Михъи мурадар рик1е амай,

Ктаб-дафтар гъиле амай,

Чан зи стха! Зи стха!

Ваз хъайиди им вуч гуж я?!

Сайрана вичин ипекдин ч1арар чухвазва, кикерин ц1архар хъанвай гуьзел чинлай ивиар авахъзава. Дишегълияр, угъу-угъу ацалтна шехъзава, «зхир заман, эхир заман!» тикрариз, мейитрал чархар ягъиз, йикъе ава.

Куьчеда райондин къуллугъчияр пайда хъана, абурун вилик Самсам ква. Итимри папар секинарна, мугъманриз рагъметдиз фенвайбурун

ирссагыбрин патав фидай рехъ гана. Башсагылу-; гъар гайидалай кьбулухъ Мут1алибов Самсам жемьтдихъ элкьвена:

— Юлдашар! Ярмет халуни адан гада душманри яна кьин чазни еке хажалат я. Советрин гьукуматди кьан кьахчудай кт1ай адет кьадагъа авунва. Ят1ани Сарухан-бегдин мукьва-кьилийри ихътин алчах к1валах авуна. Абурун суд-дуван Советрин гьукуЦ матди ийида.

За Ярмет халудин хчивай, адан мирес-варисривай гьиле яракъ кьун тавун, тахсир квачир инсанрин ивиар экъич тавун т1алаб-зава.

Тахсиркар, ам гьина аваз хьайит1ани, чна кьада. Адав' вичин жазани агакьда!

— Ваъ!—гъарайна Ярметан гьвеч1и хва Алимета.—За кьисас кьахчуда!

К1валел кьил ч1угуна, Нуфталидизни Мут1алибаз лазим тап-шуругъар гана, нянрихъ хьиз Самсам райондиз хьфена. Хуьруьн Советдиз куьмек яз кьве^чмилиционер амуькна. Абурни галаз Рус-тамов Нуфтали вичин идарадиз хтана. Мад чавуш Мирим-бегдиз эвериз фена. Столдихъ Мут1алибни Мурсал ацукьнава. Мурсала кьейибурун хзандиз гун лазим тир куьмекдиз талукъ тир чар--' ц1ар кхьизва.

Дак1ардай Мут1алибаз Мирим-бегдин женгери бармак акуна.

3.

Гатфарин чимигарар акъатна, живц1рай чкайрилайназикгъвер-гъвешар, данакъиренар экъеч1на. Кьуд патаз сифте жанавурдин,ахпа кьацу рангар яна. Лежберри кьарагъарзавай кьуьгъвер-рилай, циф хьиз, бугъ алахъзава. Живедин лацу перде дагъла-рихъди галч1ур хъжезва.

Шалбуза Четан лекъвез фидай меслятна. Ам пакамахъ фад, гьеле экв ачух таханмаз, балк1андал(акьахна, рекъиз экъеч1на. Чехи стхади ч1угур рекьин шикил алай чарни виликамаз кьул-тухда туна.

Самур вац1ал агакьайла, экв ачух хьана. Улам жагъурна ч1у-лав лепейрай экъеч1на, Шалбуз Гьепцегърин хуьруьн кланивай винелди дуьм-дуьз гирведал хкаж хьана.

Гьеле вац1уз агакь тавунмаз Шалбуза кьат1анай: и йифен ре-къе ам тек тушир, адан вилик кваз хейлин кьаралтуяр физвай. Виликай балк1анри пурхдай, лезнрин зигрингрин ванер кьвезвай. «Чпин дердияр авай инсанар я,—фикирна жегьилди.—Бес зунни гьак1 тушни?»

Рагъ алукунавай гуьнеда балкандин гьерекат яваш хъана. Шалбузан вилер ина-ана кьекъвезва. Такур чкайриз килигун хуш я. Пура ра кьулухъ элкъвейла, адаз яргъай ракунин нура эхъвезвай Муг-Рагъ, Шалбуз дагъ акуна. Чебни садрани такур кван гуьзелдиз акуна. Садрани такур чкадила...

Балканди кам лап явашарна. Ада ара-бир кьериз-цларуз экъечнавай таза векьериз, кьурай калариз, таквадин пешериз сив ийизва.

Шалбузан вилик кваз физвай атлуяр (абур са цлуд-цлувад кас кван авай) гирведал агакъзавай. Гила-ахпа абур синелай анихъ алатда. «Белки, абурукац заз рекьин юдашар хъайитла, са клус тади ийин, ахгакъарин, —фикирна, Шалбуза балкандик кьирмаж кяна.—Гила кьвезвайди заз такур Кьурагъ дере я... Хуьрерин тварарни рикел хуьз четинбур; я. Яраб чар кванни гуматла? Са Ялцугъар заз таниш твар я: Етим Эминан ватан... Риклиз хуш твар я. Белки, Эмин хушвиляй ятла?..»

Шалбуз, Кьурагъ ва Самур дереяр, капун юкъвад алайбур хьиз, аквазвай клунтал акьалтна. Са легъеда жегьил кьуд па-таз килигиз амукьна. Инлай Шалбуз дагъ аскан хъана акваз-вай. Самур вацни шуьклуь кашудиз ушар хъанвай.

Ахпа жегьилди Кьурагъ дерада вил кьекъуьрна, Кьамкъам стхади лагъай хуьрер, вич фик лазим тир рехъ жагъуриз алахъна.

Таниш тушир атлуяр яргъаз акъатзавай. «Ибур гьиниз? Яраб ана вуч хуьр аватла?—рикляй Шалбузас гьарайиз клан хъана: адан вилик кваз гирведал хкаж хъайи итимар агъадалди ваъ, чапла патахъди, Китин дагъдихъди физвай. Шалбуз са легъеда абурун гуьгъуьниз килигиз акъвазна.—Белки, балкандин рехъ гъанай аватла? Зунни абур фейи рекъай фидани? Вучда? Инайни рехъ аваз аквазва эхир,—ада кьултухдай чар акъудна.—Зун и чарче кьалурнавайвал фида... Дагъ, чан гъайван!»

Фагъум гана, килигайла, жегьилдиз дагъдин ценерив инал-анал балкандин гапалар, цлар хъувуна ацукънавай инсанар акуна.

«Им вуч месэла хъуй?»—Шалбузан рикли са гьихътин ятлани хата, сирлу клвалах гькссна. Адаз Советрин властдин душманри чпий кьуватар клватлазайдакай хабар авай. Мукъвара Самбур-диз фейила, Самсама суьгъбетнай. Хуьрени гьар жуьре рахунар авай. Амма ина, садан клвачикни квачир баябан яйлахра, ахъ-тин инсанар жеда лагъана, ада хиялнавачир. «Тахъайтла, ибур вужар хъуй? Хеб-мал ина авач. Я абур хъуйтлуьн кьишлахрай яйлахриз куьчни хъхъанвач. Хуьр-квал ина авач... Зун анихъ

фидач. Ваъ! Жуван кьил далдамрик кутван тийин... Агъа к1амун кьерехдал алай хуър Бахцугъар хьун лазим я. И дерадай зун сагъ-саламатдиз акъатнайт1а... Къасумхуърел фена, хабар гудай...»

— Гьей! Акъваз! Вун гьиниз!—Шалбузан вилик са яракьлу итим атана, виляй вил экъисна, гъайбат гваз акъвазна.

— Зун?!—жунун хьувуна кич1 акатай Шалбуза. •— Эхъ. Гъа и вун!

— Зун... Зун, стха чан, —Шалбуз жавабдихъ кьекъвена, фи-кирна: «Шак гьидай кар амач, ибур гъабур я, душманар я»,—• мугъманвилиз!

— Гьиниз? Гьи хуъруыз?! Гъадисаяр ахъаймир! — яракьлу дагъвидин эрч1и гьил гъанефдал фена.

«Авайвал лугъуда, таб авурт1а, эхир хкиз тахъана, к1еве гъа-тун мумкин я»,—фикирна, Шалбуза вич гьиниз физват1а лагъана.

Рехъ хуъзвайди, лацу хьицикьдин бармак са крчал эцигна, Шалбузас килигиз акъвазна, ам са гьихьтин ят1ани хиялрик квай. И легъзедикай менфят къачуна, Шалбуза хабар къуна:

— Я стха, вун вуж я? Гьинай гьиниз я? Белки, вун заз рекъин юлдаш жен?!

— Ваз чир хьун лазим туш, гъарамзада!

— Вуна завай хабар къуна, за вавайни хабар къазва, —Шал-буза вич бейкеф хъанвай амаларна.—Зун гьалалзада я! Ваз Сфи-зфенди ван хъайи кас яни? Зун гъадан хтул я. Къамкъам зи стха я. Ваз икъван жавабар бес тушни?!

— Къамкъам заз чида,—вич-вичикди рахазвай къайда ла-гъана яракьлу дагъвиди.—За са йисуз Тахтакентда к1валахнай... Уста Къамкъам хъсан инсан я... Ят1ани и рекъай са касни санихъ-ни фин лазим туш! Вични Самсаман стха!

— Вучиз?!—Шалбуза са куьнни гъавурда авачир амаларна,

— Ваз чир хьун лазим туш!

— Я стха! Вучиз лазим туш? Бес им Советрин чил тушни?!— Шалбузас хъел атана, адавай мад вич дугъриди яз къалуриз хъхъанач.

— Залай аслу тушир к1валахарни ава,—яракьлу дагъвидин хиял Шалбузас писвал авуц1 тушир.—Заз зи ч1ехибур ава...

— Бес зун инал гьикъван акъвазда?!

— Акъваздач. Зи- вилик акат! Ви виклегъ жавабар атанал це,—рехъ хуъзвайда къилинишарадалди дагъдин клане ацукънавай инсанар къалурна.

— Зун санизни фидач! Гъаяман вуна зун маса касдай гъисаб-зава жеди гъа!

— Зи вилик акат! Тефейтла, яда!—къачагъди вичин яргъя ружа Шалбузал туьклуърна.т-Ви члехи стха чи сад лагъай душ-ман я!

«Итим садра хада, садрани ам| рекъида! Идав за жувакай ихътин ягъанат ийиз тач!»—фикирна, Шалбуза садлагъана ружа луьледилай къуна, хъуткъунарна, ам вичин къвалавай; тлуз къу-лухъди ялна: са легъзеда ихътиц виклегъвал гуъзлемиш тавунвай къаравулчи, малдай хъиз гъарай акъатна, чинихъди чилел ярх

хъана. Ружа Шалбузан гъиле амукъна. Чизвайда хъиз, ада са вил дагъдин клане ацукънавай инсанриз яна: гъарайдин ван хъа-йила, абурукай са шумуд клвачел акъалтна.

Ружани гъиле амаз, Шалбуза балклан къулухъ элкъуърна, адаз, вилер мичлна, къве къамчи чуькъвена...

4.

1930-йисан гатфар Къибле патан Дагъустанда мублагв атана. Четин хъуьтлйй акъатнавай инсанри са пиплйй къеж авахъзавай. хъчадин афарар незвай. Мух, къуьл, сил цанвай никлерани не-дай хъчар: тегъмезханар, цларцларар, галгамар, пилер, таквар,, клелен мецер бул тир. Гъар са клвале чразвай фарик, хаплайрик, тлунутлрик булдалди хъчар квай: ризкъи къит тир.

Руфун¹ тух туширтлани, цлийи девирди руьгъ кутвазвай инсан-рин кефияр къумбар тир: абуруз чпихъ бахтлу гележег авайдц чизвай, инанмиш хъанвай.

Самбур хуър, Муг-Рагъпара райондин меркез, Самур вацлуннк Члехи вацлун лайлаяр япара аваз, пакаман ширин ахварал алай. Сад лагъай, къвед лагъай ва пуд лагъай клекери гъарайна. Дереди-дин агъа къилйй, Самур вацл Каспи гъуьлуьк какахъзавай чка-дилай, лаз гана.

Хуьрелай йифен перде алатзава.

Купулри тади гуз, йифен ахвар авачир къарийри, виклегъ су-сари гъятрилай кул элязава, верчериз твар вегъезва, калер ацаз-ва, мал-къара нехир клватл жедай чкадал гъалзава.

Гъеле ахварик кумай хуъруъз, цавай къвезвай хъиз, са гъинак ятлани «ла-ила-гъи ил-ла-лагъ» гафарин ван, на лугъуди^ абур виш агъзур касди санлай тикрарзава, гъахъиз башламишна.

Бейхабар къарияр, айванрикай уьгъуьяр язавай къужаяр, рай-ондин идарайрин къаравулчияр тажуб хъана, инихъ-анихъ килиг-зава. Са куьнайни кьил акъатзавач. Самбурвияр алайди алайнал: акъваз хъана...

Аллагъдин тлвар къаз тикрарзавай гафарин, зикирдин ванер къвердавай гужлу жезва. Инсанри айванрилай,, къаварилай са-да-садавай жузунзава:

— Я жемят, ибур вуч ванер я?!

— Къейи-текъей авани?!

— Яраб мевлид авунвайбур ятла? Абур экв жедалди амукъич эхир?!

— Яраб Эренлардал физвай къубавияр ятла? Садавайни жаваб гуз жезвач, вирида къуьнер чуькъвезва. Бирдан... Самбурвийриз такур хътин аламат акуна: хуъруъз

агъадихъай балкланрал алай, пияда дестеяр, гъиле тфенгар аваз, къуръандин сураяр зикир ийиз-ийиз, гъахъзава. Дестейрин клвен-клве лацу чалма алай яшлу итим акъвазнава. Адан къвалав гвам жегъилдив къацу пайдах гва...| «Ла-ила-гъи ил-ла-лагъ, Мегъамед расул аллагъ» гафарин ван къвердавай къати жезва. Са арадилаи тажуб хъанвай инсанрин япариз чеб рахай гафарин ванни жез мачир: хуъруьн вири куьчейра, киклар, гъаятра,, клвалера, тле квенра, хъиткъерра, къацлар зикирдин ванер гъатнавай. Абур къвердавай къурхулу жезвай. Самбурвийрик зурзун акатна: л' таниш тушир инсанрикай бажагъат хийир хкатда...

— Мусурман стхаяр, вахар! Чи дин клвачерик вегъенвай ка -фирриз мад инсаф амач! Чна эхай къван бес я! Балшавикрисл цлай це! Та-раш!— гъарайна члехи дестедин кьиле авай Мирим бегди.

— Кафирриз —къиникъ! Са инсафни! Та-раш! — тикрарна зикирри акьул къуъруь авунвай дагъвийри.

Садлагъана тфенгар акъатна: клвалерин дакларрай шуьшеяр авахъна, члереярикай къванер хкатна, данаяр еперай акъатна, кицлери цлугъар авуна, дишегълияр шехъна, къеплерик кумай куьрпейрин вилер гъаркъуь хъана.

Вилер ахвара амай, гъеле чин-гъил чуьхуьз тахъанвай, пака-ман кеспийрик квай инсанриз, чпин рикляй къуъруь чуьлул су-хай хъиз, тлар хъана.

Мусибатдин ери-бине чин тийиз,; абур сад перем алачиз, сад мам гузмай аял кьужахда аваз, сад сиве не-звай фу амаз айваприхъ, ч1ерейрал, гьаятриз акъатна.

Райкомдин, исполкомдин, милициядин кьуллугъчийр, яракьлу хъана, тадиз хуьруьн Ленинан памятник алай майдандал к1ват1 хъана. Абурун кьиле райкомдин секретарь Мут1алибов Самсам

акъвазнава.

— Юлдашар!) Им бунт я! Мятеж я! Къалабулух акатмир!— лугъузва Самсама. —Фагьумдалди душманрин хура акъваз!

Муг-Рагъпара райондин кьуллугъчийри чпин кьуватар санал к1ват1на, хабарни авачиз пайда хъайи бунтчийриз акси гьерекатар тешкилзава. Фикир-фагьум хъийидай вахт амач. Щуртухъан бунтчийри, къачагъри хъиз, паб-аял лугъун тавуна, хурук акатай-ди ,язава, гатазва, к1валер тарашзава. Райкомдинни милициядин идараяр элкьуьрна къазва. Илигна гуьлле гузва...

Самсама вичин итимар гъвеч1и-гъвеч1и дестейриз пайна, душ-ман ягъиз кьулай чкайрал акъвазарна.

Женг башламиш хъана.

Бунтчийрин фикир сифте нубатда душтагъда авай чпин сир-дашар азад хъувун я. Анал къаравул ч1угъазвай милиционерриа вахтунда хабар хъанва, абуру далдайрик чуьнуьх хъана, гуьлле гуз, садни душтагъдив агудзавач.

Беглеринни, кулакринни мавгьуматчийрин дестеяр къалин я. Абуру райондин кьуллугъчийрин гъйеч1и-гъвеч1и дестеяр к1еве тунва. Хуьре йикъ-шувандин ванер гъатнава.

Райкомдин секретарди телефондай, телеграфдай Ахцегъиз,, ' Дербентдиз' чпел халкъдин душманри гъжумнавайдакай, кьува-тар барабарсуз тирдакай хабар гана, тади куьмек ракъурун т1а-лабна. Куьмекдик умуд кутадай кар авач: Совет властдин душ-манрин яракьлу дестейри Ахцегъал, Къасумхуьрел, Къурагъал! ва маса ч1ехи хуьрерални гъжумнава.

— Къачагъри душтагъхана къуна!—хабар агакъна райкомдин; секретардив.—Душтагъда авайбур вири аххъайна!

Мут1алибов Самсаман ийир-тийир квахъна, са легъзеда ада вичин гъилер, к1вачер буш хъайиди гъиссна. Куьмек т1алабзавай вилерай инихъ-анихъ килигна, са гужуналди вичин чандиз кьу-ват хкана, хци ванцелди эмир гана:

— Муг-Рагъиз, Къара-Куьредиз, Мискискарин хуьруьз ити-мар ракъура!
Куьмекдиз атурай!

Самсаман десте мад женгинин яц1аз гъахъна. Секретардин тапанчида авай патрумар куьтягъ хъана. Мад регъ дегишарна. Эхир тапанчи жибинда хтуна, винтовка къуна.

Женгиник, винтовка гъиле аваз, секретардин уьмуьрдин юл-даш Зибейдани экеч1на.

— Вун аялрин патав ахлад, я руш,—лугъузва адаз Самсама. —Аялар хуьх!
Ахлад, ваз хата жеда.

— Бес ваз? Види чан тушни?!—Зибейдади рахаз-рахаз, чап-ла вил акъализ, винтовкадин шейт1андихъ т1уб галк1урзаза.— Сад мад ярх хъана!— лугъузва ада.

Къачагъвилиз къил янавай ругъанийри са-са идара кук1вар-зава, абурук ц1аяр кутвазва: Самбур хуьрелай туп-туп гумар, яла-вар хкаж жезва. Инсанар, аялар къужахда къаз, к1вал-югъ ту-на, къил тук1вей патахъ катзава: гъардаз вичин чан ширин я.

Аллагъдин т1вар зикир ийиз-ийиз хуьруьз гъахъай, диндин къацу пайдахдиз теменар гузвай мусурман дагъвийрин рик1ел исятда я аллагъ, я пайгъамбар, я инсанвал аламач: абуру хурук акатай вуж хъайит1ани, хабарни къун тавуна, язава, тарашзава; дишегълийрал писликвилер гъизва; къизилдинни гамишдин за-т1ар, пул жибинриз чукъкъезва, хуьч1ерик чуюнуьхзава; къуьнера авай чантаяр, гъебеяр, хурчарар къанихвилелди дулу ийизва.

Мирим-бег гзаф игътиятлу я: Самбур хуьрел гъужумнавайда-кай райондин амай хуьрериз хабар жез, анрай яракълу дестеяр, яру партизанар къез кич1езва. Гъавиляй ада вичин гъилибанриз са касни хуьрйй патаз ахъа тавун тагъкимарнава. Чеб къиникъи-кай къутармишзавай'инсанарни абуру элкъуьрна хуьруьз ра-къурзава. Райкомдин секретарди къунши хуьрериз ракъурай итирикай анжах садавай, вац1ун къер къуна, Мискискарин хуь-руьхъди чинеба физ хъана.

— Ягъа, йикъ! Садазни инсафмир! Абуру чазни, эгер чун абу-Рун гъиле гъатайт1а, инсафдайди туш!—тикрарзава Мирим-бегди.

Бунтчийри инсафсузвилелди райондин къуллугъчийриз гуьлле гузва: садбурал залан хирер жезва, садбур алай чкадал ярх;

жезва...

— Чи гьалар хъсанзавач,—лагъана Самсама милициядин на-чальникдиз.—
Тадиз чи хзанар: аялар, папар, кьюзую-музую ава-тла, гьабурни Самбурдай
акъуд, Муг-Рагъиз рекъе тур. Эгер. гьиле гьатайтла, Мирим-бегди
большевикрин хзанар, гьвечли-члехи лугъун тавуна, туклавада.

Хзанар экъечлайла, чна, абурун гуьгьюьна аваз, кьулухъди
члугвада. Алад!

Милициядин начальник буйругъ тамамариз фена.

— Самсам, жув хуьх гьа!—гьарайна, Зибейдади аялар авай
фургъундин гуьгьюьниз чукурна.

Самсама мили хъверна, винтовка авай гьил юзурна. Мирим-бегди Самсам
лишандик ктунва.

Са легъеда Самсаманни Мирим-бегдин вилер вилера акбуна, Бирдан...
Самсаман вилерал мичливал акьалтна, беден буш жез башламишна. Ам
юлдашрин гьилерал ярх хъана. Вич-вичел хтайла, секретарди явашдиз
лагъана:

— Хуьряй экъечл! Муг-Рагъ галайвалди кьулухъди члугу. Хер
хъанвайбур фургъунда эцигна, райондин са капашда амай

къуллугъчийри, Самбурдай зкъечлна, душманриз гуьлле гуз-гуз, Члехи
вацлун дугун къуна, кьулухъди члугуна.

Самбурда са шумуд дарамат, гумни цлай алатна, кузвай.

Куьчяр баябан хъана.

— Чаз ина акъваздай вахт авач!—лагъана Мирим-бегди ви-чин
гьилибанриз.—Ахцегьал вегьенвайбуруз куьмекна кланда!

Муг-Рагъиз агакъиз са тлимил рехъ амаз, Самсама эхиримжи къуватар
клатл хъувуна, лагъана:

— Муг-Рагърин партизанар галаз фена, гирвечяр яхъ, душ-манриз
инсафмир... Икл рекъиз кланзавач.,1 Чун и чилел гъавая яшамиш хъанач...
Зун инанмиш я: коммунизм гъалиб жеда... Ви-

ри дуьньяда...

Самсама вафалу дустарин гъилерал чан гана.

Гъа и декъикъайра винидихъай балкланрал алай яру парти-
занар атана.

— Самсам тха!—Шалбуз члехи стхадин вилер ахъазмай ме-йитдал
алклана.

5.

Советрин жегъил гъукуматдал гъалтнавай четинвилерикай мен-фят
къачуна, халкъдин душманри 1930-йисан гатфариз Дагъустан-дин гзаф
районра, хуърера яракълу бунтар къарагъарна.

Яру аскердин яракълу дестеяр, душманрин патай са аксивални авачиз,
Самур, Члехи вацл, Рутул, Куьре, Рубас, Къурагъ дерей-риз гъахъзава.
Халкъди чпин аманевияр, чпин панагъар| шаддиз къаршиламишзава. Хуърер-
квалер къачагърикай хуъзвай яру партизанар Яру аскердин дестейрик
какахъзава, абуруз душманар чуьнуьх хъанвай чкаяр къалурзава.

Бунтарин къиле акъвазнавай беглерин, кулакрин, офицеррин мурад къилиз
акъатнач: Советрин гъукуматдин риклин къастар чир хъанвай лежберар,
гъикъван абур аллагъдихъни пайгъамбар-рихъ инанмиш тиртлани, чпин
багъри; гъукуматдиз акси экъечл-нач; я къецепатан гъукуматрин патайни
бунтчийрив куьмек агакъ-

нач.

Фир-тефир чка дар хъанвай Мирим-бегди фикирзава: «Къу-шунар
ракъурда лагъана хиве къур^ туьркерин пашайри чпин къилни къалурнач.
Инглисрикайни хабар авач... Вучда? Яру ас-кердин къуват гзаф я... Мад чавай
адан хура акъваз хъжезмач. Зи къушун чклизва. Вучда? Захъ галай
фекъиярни, фахраярни, хпехъанарни гъаклан япалухар я. Цлехуьлрикай са
винтуфка ягъайтла, абур инал рикл пад хъана ярх жезва. Ихътинбурухъ га-лаз
майдандиз экъечлун герек авайди¹ тушир... Вучда? Вучда?!

Я аллагъ!»

Мирим-бег фикирри тухузва. Са арадилай адан атлугънавай чинал хъвер
пайда хъана: вичи Самсам ягъайвал карагна. «Яраб къенетла, аматла? Зи
гуьлле галукъайди къутармиш жедаиди туш».

Мирим-бегдин десте Чепяй яна дагълариз хкаж жезва. Нрупартизанарни Яру аскерар абурун геле ава. Абасбег женгера кьена. Мирзебегни Магъул Мирим-бегдин кьвалалай алатзавач; адан гьар са эмир кьилиз акъудзава.

«Вучда? Куьре магъалда авай дустарихъ галаз са алакъани амач... Аниз ракъурдай касни авач. Яраб абурун гьалар гьик1 ят1а?

Чун гила катзава. Гьиниз? Жуван чилелай катдани? К1вал-югъ, хзан туна? Бес вучда? Гьиле гьатайт1а, рекьиде...

Хуьре Нуфтали, Мут1алиб, Шалбуз сагъ-саламатдиз туна, зун санизни катдач... Абур тергда... Ахпа килигда...»

Къачагърин десте Шалбуз дагъдин этегдилай т1уз Муг-Рагъиз физва. Хуьрел акъвазнавай къаравулчийриз бунтчийр акуна. Гьасятда кьиле большевикар авай яру ' партизанрин десте абур-рун къаншардиз хкаж хьана.

Мирим-бегди вичин десте Шагъ дагъдихъди тухвана.

Бикеран тама йифдайвал хьана. Мирим-бегди Мирзебегахъни Магъулахъ галаз кьилди меслятарна, абур кьве куьмекни галаа хуьруьз рахкъурна.

— Куьн, душманар кьена, чи хзанарни галаз инал хкведа. Ахпа чун Туьркиядиз катда. Гьана яшамеш жеда,—лагъанай Ми-рим-бегди Мирзебегазни Магъулаз.

Йифен кьулариз Мирзебег кьилди ахкъатна.

— Гьик1 хьана?! Вахъ галай инсанар гьина ава?¹ Чи хазина т1ай?! Хзанарни галачни?!—вилериз иви хьичена, са нефесдалди жузуна Мирим-бегди. — Гьиллебаз! Гила вакайни заз душман хкатзавани?!

Мирзебеган нефес-нефесдихъ къвезмач, адал алай парталар-къазун хьанва, бедендик, т1акъ ацалтна, зурзун ква. Мез кьунва.

— Жаваб це!—гъарайна Мирим-бегди.

— Ваъ, ими. Душман—ваъ, секин хьухъ. Яб це: хуьрел къара-вулар алай... Чна эвел душманар кьин меслят авуна... Магъул Нуфталидин к1вализ фена... Анай тфенгрин ванер акъатна..; Ма-гъул хтанач... Ахпа, ими, чи гуьгъуьна яру партизанар гьатна... Захъ галай кьве гадани кьена... Зунни гьиле гьатна са т1имил амай...

— Къзилар хуьре амуькайла, за вакай хтана вучда?! Гардан ядани?!—
Мирим-бегдин ийир-тийир квахьна. — Квахь зи виле-рикай!

Мирзобег муьтлуьгьвилелди фена са таран к1ане ярх хьана. Мирим-бегди вичин гьебеяр хкажна, фикирна: «Самбурдал ве-гьеначирт1а, и къазанжини жедачир... Хазина гвачир хан садаз-ни герек туш... Къейибурун чантаярни заз... Са вил; ахварна, па-камахь фад рекье гьатда. Яру партизанар чи гуьгьуьниз атун мумкин я».

...Шагь дагьдинни Экуьн дагьдин арадал алай; гирведал ага-къайла, десте ял ягьиз акьвазарна, Мирим-бегди лагьана:

— Чи мурад, диндин стхаяр, къилиз акьатнач. Гила куьн куь ихтияр я. Зунни Мирзобег Туьркиядиз фида. Ашкъи авайбур чахь галаз ша. Ашкъи авачирбур гьарма сад жуван хуьруьз, к1вализ ахлад. Хабар къур кас-мас хьайит1а, чун садрани сад-садаз акур-бур, чидайбур туш. Азербайжанвийри лугьудайвал: деве акуна-ни—акунач. Квез аллагь куьмек хьуй!

Са гьвеч1и к1ерет1 атлуяр, къиле Мирим-бегни Мирзобег аваз, дагьдин тик жигьирдай агьуз, къацу тамарни фаращ багь-лар авай дередиз, эвич1на. Абурун вилер яргьай цавни чил ка-кахьна аквазвай рагьул к1унт1ал, Туьркиядал, алай...

Пакамахь Муг-Рагьа мад шел-хвалдин ванер гьатна: жемят Советдин председатель Рустамов Нуфтали къейи чкадал, адан хзандиз чпин хажалат къалуриз физвай.

Самсам къена, ясда гьатнавай хуьрел ч1улав перде гьалч1на.

Магьулан мийит вичин баябан к1валин юкъвал, къилихь кас-ни галачиз, гадарнавай. Адан къилел Нуфталидин папа нажахдив ягьай хер алай.

...Са т1имил вахтарилай бунтара иштирак авур кулакар, фе-къи-фахра чпин хзанарни галаз хуьряй суьргуьнна. Абурун мал-девет тулк1на, гьукуматдин хийирдиз вахгана, чилер—лежбер-ризни гап1алриз пайна.

Зибейда вичин рухвар: Шарвилини Нажмудин галаз дидедин патав Бакудиз хьфена: чандилайни масан адахли, Самсам, телеф хьайи хуьре ам рик1 пад хьана къиникь мумкин тир.

К1уьд лагьай къил

КОЛХОЗ

1.

Шалбузни Алимет, къалин суьгьбетрик кваз, хуьре къекъвезва.

Шалбуз Махачкъалада хуьруьн майишатдин институт куь-тягьна хтанва. Адал, гатфарин чими йикъахъ галаз къадайвал, лацу перем, уьтуьдин хвал авай чулав шалвар ала. Къилел алуькнавач, дагъларихъай къвезвай шагъварди бурма мег жизви юзурзава. Къалин рацламрикай хци вилер хуьруьн къуд патаз килигзава. Гъар риклиз хуш шикил акурла, шуьклуь спелрикай лацу сарар пайда жезва. Килигуналди я вилер, я рикл тух жезвач. Адаз вич хайи хуьре виш ййсуз тахъай хьиз ава.

Алимет, Шалбузан яран стха, и вири йисара хуьре амай, са-нихъни физ жезвач: къуьзуь диде месел алкъанва. Хиве къвал, хзан гъатнава. Гена адан свас, Санжа, ярдин гъавурда акъадайди хъана. Алиметаз вичел са зегьметни алачирди хьиз ава, гъакъван адаз сусакай куьмек, арха хъанва. Уьмуьрдин юлдашар сад-садан гъавурда акъун! гъеле-меле жагъин тийидай бахт я. Агъсакълри лугъудайвал, акъуллу паб гълтай итим къуьзуь жедач.

Хуьруьн Советдин идарадин вилик квай гъвечли къунтлал лацу къванерикай къакъан гуьмбет эцигнава. Шалбуз катна адан ви-лий фена. Гуьмбетдин чина тунвай мрамардин къванцел ихътин гафар атланвай:

«Советрин власть патал чпин чанар къурбанд авур Муг.Рагъ хуьруьн къагъриман рухвайриз гъамишалугъ баркалла!»

Агъадихъ вад касдин: Абидинан, Алиман, Камалан, Самсамайл ва Нуфталидин тварар, фамилияр кхъенвай^ Шалбузан вилерал накъвар акълтна, рикли хурун къефес гатана, къвачерик зурзун акатна, гуьмбетдал кхъенвай гафар ван акълтна къелиз къанз пизарар юзана, амма сес акълтнач.

Бирдан гъилер ачухна, Шалбуза гуьмбет къужахламишна,. къагъар квай нефесдихъ галаз «Зи буба! Зи тха!» гафар акълтна. Дегъил гуьмбетдал алкъана.

— Чпиз рагъмет хуй,—явашдиз лагъана адан далудихъай Алимета.—Чна абурун руьгъдиз гъамиша икрамзава.

Шалбузай жаваб акълтавач: адан вилерикай бубадин, Сам-сам стхадин къаматар каразава; Абидин ими, Камал, Нуфтали халу, чан алайбур; хьиз, аквазва. «Гъихътин итимар тир!—дамах-дивди фикирзава жегъилди. —

Гъихътин... Гъар сад са кард, са лекъ хътин... Агъ, буба... Агъ, Нуфтали халу...»

Нуфтали хътин итим къена лагъана Шалбуз гъич ч1алахъ жез к1анзавач. Исятда ам «салам-алейкум, хтулар!» лагъана, ви-чин идарадай, къуьнерихъ черкес чухвани галаз, экъеч1ун мум-кин я.

Шалбуз садлагъана къил хкажна, хуьруьн Советдин ц1ийп дараматдиз килигна. Нуфталиди жемятдин куьмек галаз эцигай дарамат я. Гъукуматдин такъатар къенятна эцигай дарамат.

Гъа ик1 Школани эцигнай. Гамарин артелни.

«Жемят! Район чи хуьряй Самбурдиз I хъфейла, чна вуч ла-гъайди тир?— Шалбуз Нуфтали халудин ван къвезва.—Чна хуь-рел райондин куьмек галачиз эх-абур гъида лагъайди тирни? Тир! Гила кагъулвал мийир! Гъар к1вали къве виш лангат ат1ут1. Гъар к1вали са алердал алай, са арабада авай къванер гъваш... Икъван ч1авалди куьн гужуналди пачагъдин бигерриз физвайбур, тирни? Гила куьн жуван хсуси бигердиз физва. Бигердиз—ваъ, мелез! Ме-лез! Чи Ленин бубадини Кремлда меле иштирак авуна. Ада чаз гъахътин чешне къалурна, жемят! Вири мелез экъеч1! Ша, чна чи гъилералди жуван хайи хуьрел эх-абур гъин!»

Вири жемят мелез экъеч1на. Сад-къве касди къил къакъуднай.. «Як1ук к1араб жедай адет я»,—лагъана Нуфталиди, абурукай. вичиз хабар авачир къас авунай.

«Гъикъван хъсан гафар я: «Ша, чна чи гъилералди жуван ха-йи хуьрел эх-абур гъин». Жувай гъилералди... Хайи хуьрел... Абур< гъида чна, Нуфтали халу. Чна чи гъилералди чи хуьрел абур гъида!»—Шалбуз къет1ивилелди Алиметахъ элкъвена.

2.

Мут1алиони Шалбуз, мет-мет1е туна, суфрадихъ ацукънава. Суьгъбетар къери хъанва. Къведни яргъалди дерин фикирри ту-хузва.

— Вун вучиз киснава? — жузунзава ч1ехида. — Суьгъбе-тар ая. Са зун гъикъван рахан? Гагъ сада, гагъ масада суьгъбет авун—им хкахъзавай1 ц1ал ц1амар хъивегъай мисал я.

Пернисе къулан патавай вичин итимар хъанвай рухвайриз ки-лигзава. «Ичкадал гъамиша Селимат баде ацукъдайди тир,—фи-' кирзава Шалбуза.—

Гила чи, пайгъамбар хътин, бадени, амач. Самсаман дерт эхиз тахъана, вичин эхиратдин к1вализ фена».;:

Къеп1никай са йиса авай хътин аялди, ч1улав вилер экъисна, къве к1ир, хкатзавай сив ачухиз, Шалбузас гъугъ-бугъ ийизва: вичин буба чир хъанвай хътинди я. Шалбуза, дидедизни ч1ехИ: стхадиз таквадайвал, ара-ара вичин рушаз вилерин, сивин, къи-лин ишараяр ийизва. Аялди хъуьруьнарзава, вич| къеп1никай хкудна к1анз, гъилер виликди яргъи ийизва, эмир квай гъараяр-зава.

— Селимат баде! Я чан баде,—зил гваз лугъузва Перниседи хтулдиз,—са жизви давам хце, чан руш. Исятда артелдай ви ди-де хкведа...

— Жуван аял яхъ,—лугъузва Мут1алиба гъвеч1и стхадиз.-Дидедиз мажал авач. Регъувилермир, вун шегъерра к1елнавай итим я. Вуна хуьре жувадай чешне къалурна к1анзава...

Шалбуз, чиниз яр акъатна, къарагъна.

Ада къеп1никай вичин бала хкудзава. Гъвеч1и, чими, турпут хътин, чан вичин хурув агудайла, жегъилдин бубавилин гъиссе{ гужлу хъана. Аялди бубадин спелар къазва, чиниз к1асар' гузва.

— Жув чухваз тамир,—къайгъударвилелди лугъузва Перни-СЄДИ.

— Селимат баде,—аял Мут1алибани диндирмишзава. — Са гугъ! Са бугъ! Ба-де!

Шалбуз бирдан ван акъалтна хъуьрена.

— Вуч хъана? К1ас ганани?—Перниседи къажгъандик кавча хуькуьрзава.—Мукъаят хъухъ лагъанай хъи.

— Ваъ.

— Бес вуч хъана?—Мут1алибни тажуб хъана.

— Чи к1вале авай вири дишегълийрин т1варар «с»| сесинлай башламиш жезва: Селимат, Сижарат, Сайран...

— Суна, — Мут1алиба Къамкъаман юлдашдин т1вар къуна.

— Итимрин т1варарни,— лагъана Шалбуза гъисабиз башла-мишна.—Сфи, Самсам...

Самеаман т1вар къурла, хзандин чина яс гъат хъувуна.

Цлак квай сятди ку-куп¹ ягъайла, садлагъана кьил анихъ эл-къуърна, аялди «ку!» лагъана гъарайна. Гъа и са гафун¹и ч¹ехи-бурув хъвериз туна.

Стхайри арадал хуъруькай, гап¹алрикай, мукъвара хуъре теш-килиз кланзавай колхоздикай суьгъбетар вегъена.

— Самсам тхадиз,— лагъана Шалбуза, — зани вуна хуъре клвалахна кланзавайди тир. Заз институтда клвалахал акъвазун теклифнай. Хуъруьн майишатдин министерстводиз зун Геджухдин совхоздиз ракъуриз клан хъана. За разивал ганач: жуван хуъруьз хтака.

— Гила хуъре клвалахун регъят я. Душманар суьргуьн авуна ажеб кар хъана,—Мут¹алибазни¹ Шалбуза хуъре клвалахна клан-зава.—Амай сад-къве кулак-мулакдин сесни атланва. Бязибур, чпик тахсир квайди чиз, катнава... Садбур Каабедал фида лагъана, Туъркияда акъвазнава. Садбурни Къубадин тамара чуьнуьх хъанва.

Кулакрин бунтар, кланик акатайла, кьейибур, Туъркиядиз ка-тайбур, дустагъра гъатайбур гъисабайла, Шагъмарни Керим сад-бурукни квачир. Абур я хуърени амачир, я инсанриз Самбурда, Ахцегъа кьиле фейи ягъунрани акунвачир.

Ят¹ани хуърй, гел галачиз квахънавай: абурок са гъихътин ят¹ани тахсир квай, абур¹ Советрин гъукуматдиз са гъихътин ят¹ани душманвал авунвай.

Бунтара иштирак авур, Советрин властдиз акси таблигъат тухвай кулакар, фекъяр, девлетлуяр суьргуьн авунин, абурун мал-девлет дулк¹унин месэла Муг-Рагъ хуъруьн жемятдин собра-ниедал гъялнай.

Мерд, уьзден лежберриз ажуз хъанвай душманар язух къвез-вай: гъамиша къама ялар авай девлетлуяр жемятдин вилик, чпиз мергъяматлувал авун т¹алабиз, шехъзавай. Клев¹е гъатайла, абур¹, есирри хъиз, са клус фу т¹алабзавай гишин къекъверагри хъиз, гардан кл¹рнавай, виликан такабурлувал гумачир. «Тфу, алчар, —фикирзав.а Мут¹алиба.—Аяларни пабни маса гуз гъазур я, ан-жах чеб къутармишиз кланзава. Вири къена, чеб амукъунал рази я. Эхир куь эхир пехир хъана!»

Садлагъана хуър, яд ат¹ай регъв хъиз, секин хъана. Вад виш клвал авай хуърй суьргуьн авурди къанни ц¹луд хзан тирт¹ани, хуъруьн са пай амачир хъиз авай. Шадвална кланзавай чкадал инсанар вучиз ят¹ани сефил хъанвай: рик¹ михъи инсанри суьр-гуьннавайбурун язух ч¹лугвазвай. «Киц¹ер

тиртлани, инсанар тирг — лагъанай Перниседи вичин сусариз. — Яраб абур ана гьикI аватIа? КъенатIа, аматIа?»

Кулакрин чилер лежберриз ва гаплалриз пай авурла, инсан-рик шадвал акатна.

— И кьве ник, и векъиц чка—вири зи хзандиз? — лугъузвай тажуб хъанвай Алимета.—И никIерай са гатуз жедай къуьл зи хзандиз вад йисуз бес жеда. Агъ, зи рагъметлу буба амаа клан-дай. Яраб адаз гьикъван шад жедайтIа? Мад чи ник квахъ хъи-йидач!

Алиметан буба, Ярмет, са гъвечIи ник авай лежбер тир. Ада гаф кватай чкадал вичин аялриз ихътин са суьгъбет авунай:

«Садра зун яцарни туьрез гваз жуван ник цаз фенай. Никни самбар яргъа авай. Туьрез викIинихъ вегъенвай яцар, гагъ гуь-нейрай хкаж жез, гагъ къузайрай эхвичIиз, яваш-яваш физвай. Зунни абуруз гъиш-гъав лугъудай къван бегъем гъелек хъана. НикIиз агакъайла, къуьнерихъ галай лит чилел вегъена, аа, адал къаткана, ял акъадарна. Къарагъна, цан цаз клан хъайила, я ал-лагъ, им вуч аламат я, ник амач. Зи ник амач. Ник! Инихъ къекъуьгъ, анихъ къекъуьгъ, ваъ, ник амач. Эхир. зи куьмекдиз къун-шидал цан цазвай са лежбер атана; Ада заз лагъана, бес ви ник кьве азгъун девлетлудан никIерин арада гъатнава. Кьве пата-хъайни абуру чухвадай къван, никIикай амайди кьве юкI чка я.« Анални зи лит алаз хъана...»

А чIавуз Алимета, клир-клир ацалтна, санбар хъуьруьнарнай.

Гададин япара бубадин ширин сес ама. Ада, рухвайрихъ эл-къвена, лагъанай: «Зун къейитIа, захъ са клвалах хъайитIа,! ин-сан я... Инсан уф авай цел хътин са затI я. Нефес куьтягъ хъайи-тIа, инсан амач... Куьне рикIел хуьх: гъа зи ник литиник акатай йисуз чаз рагъметлу Сфи-эфендиди цIийи ник багъишна. Ада чи ник мискIиндиз, мискIиндин никчазгузтунай... Жувалай алакъдай хъсанвал Сфи-эфендидин умахдиз тавуна тамир, хъсанвал алакъ-дachtIа, писвал къванни мийир. Писвал тавун, рагъметлу Сфи-эфендиди лагъайвал, гъамни хъсанвал я».

Алиметан хзан хъиз, никIеринни векъин чкайрин иесияр хъан-вай лежберринни батракрин сив япарихъ фенвай, гъакъван абуруэ шад хъанвай. «Чаз, кесибриз,—ихътин бахт?!—абур сакIани инан-миш жезвачир.—Чи бахт вили яда гъа!»

Абурук са гъихътин ятIани къурхуни квай.

И вахтунда хуьре маса хабарни гьатна: мисклинар агалзава!

Динэгъли инсанрин кефияр пузмиш хьана.

Лежберрик тлакь акатиа. Райондай атай векилри, Мутлиалиба, Сижарата абур гьавурда твазва. Амма суьргуьннавай кулакрийни фекьи-фахрайрин тумухъанрин футфади жемьтдин кьил какадар-завай.

— Чакай кафирар ийизва!—гьарайзава бязи ругъанийри. — Аллагьдин квал агалдани, я мусурманар?! Чаз бес сад аллагьди жаза гудачни? Бес чна кап-тлеат гьина хьийида?! Бес им инад тушни?! Чун рази туш! Я аллагь! Бес гьахъ гьина ава?!

— Жемьт! Куьн(чи гьавурда дуьз акьунач, — агъзур лагъай сефер тикрарзава Мутлиалиба.—Яб це! Советрин гьукуматди квез кап-тлеат авун къадагъа ийизвач. Я садазни квекай кафирарни хьана кланзавач. Кесибрин рик алай, куь панагъ тир Шура куматдиз акси экъечлай кулакар, девлетлуяр, фекьияр чна чи. хуьрерай суьргуьнна. Авунани? Авуна. Гила хуьре са бубат секин хьанва. Ятлани чи арада абурун, яни чи душманрин, тумар-кьилер ама. Исятда квев гвай футфани гьабурунди я. Куьне куь кьилелди фагьум ая, жемьт! Дуьнья виликди, экуьнихъди, бахтунихъди физва. Чнани жуван бахтунихъди ялна кланда!

Руфун тух хьайила, мел-мехьер, кьуьл-макъам, зуьрне-далдам, тамашаяр кланда. Кландани? Кланд! Чаз ихьтин мярекатар теш-килдай чка авач. Фикир гайила, инал жуьмя мисклин гьакл бая-бандиз алама,— лежберрик мад кьал акатна.—Секин хьухъ! Куьн, чи бубаяр, имияр ва стхаяр, каплиз магъле мисклинриз физва. Жуьмя мисклиндин имамни амач, я анаг куь рикелелни аламач. Вич-вичелай агал хьанва...

— Ам сад аллагьдин квал я!—гьарайна жемьтдин юкьвай са дииэгълиди. —Агал хьана къвазрай! Хуькуьрмир!

— А квал чна чуклурзавач, жемьт! Ам чаз михьиз хвена, асунарна, жемьт ацукьдай чкадиз элкьуьр хьийиз кланзава. Пис кар яни?!—жузуна Мутлиалиба.

— Пис кар туш,—инлай-анлай лагъана Мутлиалиб муаллимдин хатур клани ксари.

Рахунар, гьуьжетар, гьарай-эвер яргьалди давам хьана.

Жемьт, са пай нарази яз, са пайни хух кваз, чклана.

Жуьмя миск1индикай хуьруьн клуб хьана.

Шалбуз клубдиз атанва, кьуд пата вил кьекьуьрзава. «И сегь| недилай хьсан тамашаяр кьалуриз, концертар гуз жеда», —фикирзава ада.

3.

Жуьмя миск1индикай хьувунвай клубдин зурба залда Муг-Рагь хуьруьн жемят: ч1ехи-гьвеч1и, итим-паб к1ват1 хьанва. Соб-рание Мегьамедов Мурсала кьиле тухузва. Кьакьан буйдин, ц1ве-. лериз рех янавай жегьил итим жемятдиз ачух, михьи вилералди килигзава...

Хуьре виридалай кесиб касдин, Мегьамедан, хва са кап фу патал кулакриз к1елербанвал, лук1вал авуниз мажбур хьанай. Дуйньядин1 уьк1уь-цурудан гьавурда акьунвай фяле жегьилри ам чпихь галаз Бакудиз тухванай. Анай Мурсал Тахтакентдиз акьат-на. Большевик фяле Бакудин комитетди Муг-Рагьиз, Камалахь галаз санал революционный к1валах тухун патал, рахкьурнай. Советдин власть гьалиб хьайила, хуьруьн Советдин председателди, уста Нуфталиди, савадлу жегьил жемятдив вичин секретарвиле хкягьиз тунай. Гила адакай хуьруьн Советдин председатель хьанва.

Клубдин сегьнеда эцигнавай столдихь райондин векил, школа-дин директор Мут1алибов Мут1алиб, комсомолрин организациядин секретарь Ярметов Алимет гала.

— Жемят!—яц1у ванцелди лугьузва Мегьамедов Мурсала.— Райондин векилди чаз лап хьсан меслят кьалурзава,—Мурсалан сес уста Нуфталидин сесиниз ухшар я, белки, им| гзаф йисара абуру санал к1валах авурвиле нетижа ят1а.—Дугьриданни, чи хуьре ирид магьледа ирид гап1ал хьанва. Гьар са гап1алдини дуст-вилелди к1валахзава, хьсан бегьерар кьачузва ва тухдалди фу незва. Хсуси ник-векь гумай, чпин т1ур чпин сивихь галай хзанарни ама... Жемят! Хуьруьн Советди ва балшавикрин организа-цияди квез, вирибуруз, чи Дагьустандин, чи гегьенш уьлкведнн к1венк1вечи майишатрилай чешне кьачуниз ва чи хуьрени са майишат,; са ч1ехи гап1ал, яни калхуз, тешкилуниз эвер гузва!

Мурсалан эхиримжи гафар залдин ат1а кьиле авай цла акьу-на, элкьвена сегьнедиз хтана. Абуру садакни са юзунни кутунач.

— Низ вуч лугьуз к1анзава?— жузуна Мурсала столдихьай. Жемят кисна ацукьнава, садайни Мурсала гуьзлемишзавай

жаваб акъатзавач. Накъ-къе чилин иесияр хъанвай I лежберриз чеб мад ник-векъ амачиз амукъиз, къураба хъжез кичIезва. Несилрилай несилралди чилихъ тамарзу лежберриз чпин гъиляй чил ахкъатна кIанзавач. «Колхоз» лагъай гафунин гъавурдани абур хъсан акъазвач. Колхоз хъайила, чпи чилер, мал-хеб санал хъивегъна кIанзава лагъайла, абуру фикирзава: «Эвел гана, гила чавай чилер къахчузвани? Вучиз? Гъиле гъатай чилер вахгудани?!» — Зун калхуздик экечIда, стахаяр. Зи тIвар кхъихъ,—сад лагъай жергедай къарагъна, лагъана Шалбуза.

— Зунни экечIда,—алай чкадилай явашдиз лагъана Деври-шалиди.

— Чун лагъ, яда. Бес вуна зун кIвале тазвани?—Дуърниседи жемятдик хъуъруьн кутуна.

— Зи хзанни калхуздик экечIзава!—сегънеда авай столдихъай викIегъдиз лагъана Алимета.

Са шумуд касди чебни колхоздиз къабулун тIалабна.

— Куьне гъар сада куь тIалабун чарчел кхъенаI кIанда, — теклифна райондин векилди.—Чна садазни гужуналди колхоздиз гъахъа лугъузвайди туш. Им гуьгъуьллу кар я.

— Гуьгъуьллу кар ятIа, стхаяр,—залдин юкъвалай Шагъмар къарагъна,—зун калхуздиз гъахъдач. Завай гъеле жуван ник цаз, векъ ягъиз алакъзама.

Залда лал къена. «И л... хци гъамиша зун беябурзава!—хъел кваз фикирна Алимета.—Ихътин яран буба зал гъинай гъалтайди тир?!»

— Зунни, жемят, жуван хсусиятдал машгъул жез кIанзавай-бурукай я,—лагъана кавал галай угъри Керима.

— Зи къужади вичиз кIанивал авурай, чан жемят. Зун кал-хуздиз къабула!—алай чкадилай гъарайна Шамая.—Зи тIвар кхъихъ! Жемятдикай къерех хъайи къван бес я!

— Вун вуч рахазва?—Керимаз хъел атана.—За вав ви тIа-лакъар вахгуда гъа, РичIажуван руш!

— Шура гъукуматди ваз хътин ихтияр зазни ганва, къужа! Зун калхуздиз гъахъда! ТIалакъар къабул хъийидай бубадин руш я зун! Ви кичIерар гунар мад ише хъфизмач. Гила дуьне Шура гъукумат я.

Керимаз са вуч ятлани лугъуз кланзавай: ам къвалав ацукъ-навай юлдашри: «Лал хъухъ къей хва, ви сиве рахадай мез авач», —лагъана, кавалдин хев къуна, ялна, ахцукъарна. Шамайни ди-шегълийри секинарна.

Керима алай чкадилаи мурмурариз башламишна, амма ин-, санрин хъуруьнрин ванци адан сес басмишна. «И сеферда ви виклегъвилиз, ви амалдарвилиз, вуна заз авур къван хъсанвиле-риз бахш хъуй»,—фикирна, ада рикляй дишегълийриз ихътин их-тиярар ганвайбуруз экъуьгъзавай. Саклани Кериман хъел элекъ-завачир.

Собрание яргъалди фена. Зулун йифни куруь тушир. Раху-цар гагъ къалин, гагъ къери жезва.

Вилер жемятдал алаз, Мутлалиба фикирзава: «Шагъмаранни Кериман тереф къадайбур сад-къвед ама, абурни гзаф мукъаят я... Шагъмарани Керима чеб амалдарвилелди суьргуьндикай хкудна... Гила хтана ахкъатнава... Куь гъилер куруь я, хпен хам алай жанавурар! Шагъмараз рушарикайни, лагъ лагъай хъиз, еке панагъ хъана: буба Къубадин тамара квахънавайла, дидеди: руш Алиметаз гана. Шагъмаразни туьклевей комсомол езне хъана... Рушни комсомолдиз гъахънава. Алиметан хатурдай гзаф инсанри Шагъмаран кефини хазвач. Амма вичиз, лагъайтла, я намус авач, я гъая! Гъа тлул—тлул я...»

Собраниедин эхирдай арадал колхоздин председател хкъ-гъунин месэла атана.

— Зи фикирдалди, — лагъана Советдин председателди, —чи калхуздин председателвиле I юлдаш Мутлалибов Шалбуз лайих-лу я. Ада, юлдашар, Агъа магъледин гаплални хъсан идара аву-най. Шегъерда хуьруьн майишатдин рекъай члехи клелунарни

авунва. Намус михъи, савадлу, халкъдин хийирдихъ галай жегъил

итим я.—Куьне вуч лугъуда?—жузуна Мурсала.

Инлай-анлай сад-къвед рахана.

— Заз са гаф ава!—залдин юкъвалай мад Керим къарагъна.

— Я жемят! Зун са кардин гъавурда' акъазвач, —ам инихъ-анихъ килигна.—Чиа илигна жегъилар вилик кутвазва... Зун же-гъилриз акси туш. Чаз гъамиша агъсакълриз гъуьрметдай, агъ-сакълрал алуькдай, агъсакълрал; ихтибардай хъсан адет авай-ди тир...

— А адет гилани къуватда ама!—лагъана Мутлалиба.

— Ама тла, мадни хъсан, муаллим! Эгер ахътин адет ама тла, заз ик лугъуз кланзава: къенин къан\ къене, жемят, чна цийиз тешкилзавай калхуздин кбиле, адан седри яз, са чранвай, дуьнья акунвай, кбил рехи хъанвай, лежбервилин, тесерефатдин квалла-хар чидай кас эцигин. Ихътин кас, месела, чи Шагмар.я.

— Шагмар чаз герек туш! — инсанрай гъараяр акъатна: ку-лакарни фекъи-фахра суьргуьн авурдалай къулухъ абур мадни виклегъ хъанвай.

— Секин хъухъ, жемят! — гъарайна лагъана Мурсала. — Сад ла-гъайди, Керимаз инал рахадай ихтияр авач...

— Вучиз, чан стха? — угъри Керима председателдин гаф къатна. — Зи сес атланвани? Зи сес атланвач! — гъарайна ада. — Заз рахадай ихтияр ава!

— Ви сес атланвач, — тестикъарна Мурсала. — Дуьз я. Вахъ а сес садрани хъайнди туш! Чаз вун вуж ятла чизва. Инал рахадай ихтияр калхуздин членриз ава. Вун лагъайтла чи калхуздик экечнавач. Я Шагмарни калхуздин член туш!

Керима ихътин жаваб гуьзлемишнавачир. Залда хъуьруьнрин ван гъатна.

— Зун калхуздик экечнавачтла, зи паб экечнава хъи, — эхир лугъудай гаф жагъун хъувуна клева гъатнавай Керимаз.

Залда мад хъуьруьнрин ван гъатна.

— Лазим ятла, паб рахурай! — зарафат кваз лагъана залдай итимри.

— Мад гъуьл алай чкадал паб рахач хъи, — гаф кутуна маса зарафатчиди.

— Им гаф лагъайдан, лаш ягъайдан замана хъана хъи! — Ке-римаз хъел, атана. — Куьне гила зун зарафатдал вегъезвани?! Ке-рим кими хъанвани?! Гъисаба амачни?!

— Вуна халкъдин девлетдиз лаш ядай вахтар алатна, — ла-гъана къвалавай са лежберди. — Ацукъ! Чаз къараяр къалуриз^ иубат алачир гъараярмир!

• Керима адаз сас регъвена.

— Рахунар акъвазара, юлдашар! — къетливилелди теклифна. собранидин председателди. — Куь низам хуьх! Са-сад рахух, за-вай ихтияр къачуз рахух!

Колхоздин председателвиле Муталибов Шалбуз хяна. Собрание чк1идай вахт хяна, инсанрин са пай к1вачел ахкьалтнавайла, Муталиб муаллимди вичиз са гаф амайди малумарна. Алайди алайнал акъвазна.

— Буюр, гьурметлу муаллим, лагъ, чна ваз яб гузва,—тек-лифна Мурсала.—Яб це, жемят!

Залда яваш-яваш секин хяна.

— Жемят, заз ихътин са фикир ава,—лагъана столдин пип1евай акъвазна Муталиба:—Ша, чна чи районда сифте тешкилна-вай калхуздал Советрин власть патал вичин чан къурбанд авур ялавлу балшевик Агъасиев Къази-Мегъамедан т1вар эцигин!

Садаини са гафни акъатнач: вири са гьихътин ят1ани хиялри тухвана акъвазна, абурун вилерикай Бакудин фялейрин арха, дагъвийрин аманеви, муграгъвийрин хванахва, Шура гьукуматдин дестек хъйи большевикдин къамат карагна.

Колхозчийрин собранидин къарар райисполкомди тестикъар-иа: Муграгъпара районда сифте тешкилай колхоздал Агъасиев Къази-Мегъамедан т1вар эцигна.

4.

Хуър, дере, шишк1ук1 дагълар— вири живеди къунва. Къуд пата, къеле ганвай къажгъанди хъиз, нур гузва. Дере лацу; ги-мидиз ухшар я. Къати ракъиник ч1векъ аяз ква. Чин, гъилер, ц1у хъиз, кузва. Инсанри къаварилай; йирфералди, цуъруьгъуьлралди жнвер вегъезва. Куъчейрик жигъирар акатзава.

Муталибани Шалбуза чпин к1валерин зурба дараматдин къа-варилай жив вегъена куътягъзава. «Сфийрин итимри чпин папар чими къулавай къакъуддаиди туш»,—лугъузва дишегълийри. Абур и кардал пехил я.

Гъаятар, къурар ва куъче миxъна, к1вализ Сижаратни Сайран хтанва, абуру къулав гъилер чими хъийизва. К1вале т1ачунин цуъруьхуьм ни гъатнава. Пернисе дидеди суфрадал къаб-къажах гъизва. Адаз гъвеч1и суса, Сайрана, куъмекзава.

— Яраб къе гьик1 жедат1а?!—рик1ик гъалаба кваз, жузунза-ва Сижарата.

Цлан сятди «ку-куп1» яна.

— Лап хъсан, свас!— викал егъдиз лугъузва Шалбуза. — Ван къвезвани? Чи кукуп1дини зи фикир тестикъарзава!

— За квез герек авач лагъайди тир,—къулан кикевай Перни-<седи кефи ханвай сесиналди вичин наразивал! къалурзава.

— Я диде! Сфийрин тухум гъамиша хуъруъз ц1ийи-ц1ийи чеш-иеяр къалуриз вердиш я. Гъак1 хъайила, чна гилани и ц1ийи кар чалай башламишда,— къет1ивилелди лагъана Мут1алиба.— Рахадайбур чпиз рахаз ацукърай! Чавай абурун сивер къаз же-дач.

— Квелей гъейри бес сусар,: папар садазни авачни?! Заз зи сусар халкъдин вилик къугъвана к1андач!—дидедиз хъел атана: хайи рухвайри адаз яб гузмач, хъуътуъл-хъуътуъл рахаз, кар чпиз к1андайвал ийизва. «К1вале ч1ехибур аваз,, ибуру заз сад-рани яб гайиди туш»,— фикирзава Перниседи.

Са легъзеда вири хзан кис хъана. Стхаярни абурун сусар чеб-чпиз килигна.

— Я чан диде,—хъуътуълдиз башламишна Мут1алиба, —вун рагъметлу Сфи-эфендидин рик1 алай Алиман умуърдин юлдаш я хьи. Вун гъамиша чи гъавурда акъазва. Чунни и кардал шад я. За ваз рик1ин сидкъидай лугнун: чавай дуънья физвай рекъивай гуъгуъна акъвазиз жедач. Са ни ят1ани инсанриз дуъз чешне къалурна к1анзава. А чешне мад ва мад сефер чна, Сфи-эфенди-, дин хтулри; къалурзава... Вуна чи тереф хуън тавурла, бес чна жемят гъик1 ч1алал гъин?!

Дидеди къил галтадзава: адаз ч1ехи хцин гъавурда акъаз к1анзавач.

— Чешне итимри къалурдайди я, папари—ваъ, —гъяз авачиз, Пернисе вичин сусариз килигзава. Адан вилера туъгъмет ава.

— Я чан диде, бес чун ви рухвайрин сусар тушни?!—Сижаратан шуък1уъ рац1амар, лифрен лувар хъиз, пелен юкъвал хкаж хъана. Бес ви Шалбуз папарин булушкаяр алаз сегънеда къугъун хъсан яни?—Перниседин плузаррикай хъвер фена.—Къе Шалбузан па-тахъай сегънедиз Сайран экъеч1да. Ина са пис карни авач, диде. Вун секин хъухъ. Лап хъсан тамаша' жеда. Килиг, диде, клубдиз вунни къвезва гъа! Чи гуъурметдай.

— Герек авач, чан балаяр!—минетна дидеди.—Гъар вуч ят1ани герек авач. Зун рази туш.

— Вучиз, я диде?!—жузуна хзанди са сивяй.

— Чан рухваяр...

Дидедиз са вуч ятлани лугъуз кланзавачир.

— Лагъ, лагъ, диде чан!—истемишзава Муталиба.

— Заз аян я: фекъи-фахрайри дишегъли сегънедиз экъечлун къабулич. И кардикай куъне гъикъван сир ийизватлани, вири хуъ-руъз чир хъанва. Абуру къван гудайвал я... Валлагъ, чун беябур жеда... Чан балаяр,—ам вичин рухвайрин вилериз килигна—Куъне ихътин кардик къил кутвамир...; Куъ юлдашрал леке гъимир, — —Перниседин сесиник зурзун акатна, вилерал накъвар акъалтна.

Им хзан патал цлийи, гуъзлемиш тавур хабар тир.

Муталибан чин члур хъана. Гъвечли стхадик са вуч ятлани лугъуз кланз тади ква, ада гуъърметдалди члехи стхади вичин фи-кир лугъун гуъзлемишзава. Сусарини гуъзлемишзава. Дидени абуруз, вилера минет аваз, килигзава.

— Чи хуъре ахътин карч алац фекъи-фахрани амач эхир, — —вичи-вичик веревирдар ийизвай хъиз, лагъана Муталиба.

— Ама, ама!—тестикъарна дидеди.— Абурун тум серкер я, свах—ваклар. Чаз гъакл кланзава лугъуналди, абур акъван ажуз хъанвач. Зиди квез лугъун я.

— Мумкин кар я,—Сижарат сефил хъана.

— Мумкин карни я, амма мумкин карни туш!—къйзгъиндаказ лагъана Шалбуза.—Чна¹ клубда гъар са камуна комсомолар акъ-вазарда! Ни чал гъил хкаждатла, чун килигда!—Шалбузак хъел акатнава.—Чал садавайни гъил хкажиз жедач! Абуруз акур ва-лара къуърер амач. Вахтар алатна, диде! Вуна са хажалатни члуг-вамир!

Шалбузан къызгъин гафари, къетливили, инанмишвили хзандин руъгъ хкаж хъувуна.

— Ахътин месэла хъайитла, абурун дуван Къамкъам тхади аквада,— лагъана Муталиба.

И мукъвара Къамкъам Муг-Рагъпара райисполкомдин предсе-дателвиле хкъянавай.

Къамкъаман тлвар къурла, Перниседин чинал хъвер къугъун хъувуна.

Бакудай хквез-хъфизвай фялейри кутур адет яз, Муг-Рагъа фадлай гъам са нин ятлани къурак, гъам гатун вахтунда! ачух ратлрал тамашаяр къалурзавай.

Дишегълийрин ролрани итимар къугъвазвай. Гила... сифте яз сегънедиз дишегъли экъеч¹дайвал тир...

Къе жемятдиз клубда «Ислидинни Алижанан тамаша» къа-лурда.

Сижаратаняи Сайранан рик¹ик кин ква. Абур, кварар къуь-нуьхъ вегъена, къуьн-къуьневаз, къве вах хъиз, булахдал фена.' Перниседин рухвайрин сусарал вири хуьр пехил; я. «Чпиз-чеб к¹андай къван аквазвани квез?!— лугъузва сас къери хъанвайкъа-рийри.—Хайи вахарни чеб-чпиз икъван ширин жеч... К¹андачирни чи рухвайризни ихътиц сусар! Перниседин бахт я ман!»

Сижаратани Сайранан япарихъ аял руша шуьк¹уь ванцелдй лугъузвай манидин ван галукъна:

Диде, за ваз лугъун,

Зи юлдашар къалун:

Музлифатни Гъуьруь,

Саиматни Пери.

Мектебда ава вири,

Диде чан, чан...

Сайрана, вичин къелит¹дихъ къуьнт геляна, лагъана: — Вах чан, яб це: вуна туьк¹уьрай ч¹ал я, вири хуьруьн сиве гъатнава.

Сижаратан сивикай хъвер фена: вичи тарс гузвай аялар к¹е-лунал машгъуларун, куьчейра амай аялар школадиз желбун па-тал ада манияр теснифзава. «Манидин таъсир гзаф я. Ам регъят[^] диз рик¹ел аламуькъзава, ада инсанриз эверзава, ам инсанри анна-мишзава»,—фикирзава учительницади.

Квар къуьнуьхъ галай Санжа акурла, Сижаратазни Сайраназ, чеб са зурба мураддив агакъай къван, шад хъана.

— Чун исятда вакай рахазвайди тир, чан Санжа,—милаимдиз лагъана Сижарата.

— Зи рик¹яйни куьн физвай, зи вахар. Рик¹ер сад хъайила, гъа ик¹ жедайди я,—Санжадин магъидин сарар дуьздал акъалтна.

Пудни къуьн-къуьневаз, къалин живеда ак¹из-ахкъатиз, бу-лахдин рехъ къуна фена.

Къелитри чпин рикериз авай азиятдикай лагъана.

— Мумкин кваллах я,—Санжа садлагъана сефил хъана.—Агъ, Нуфтали халу амаз кландай... Чнани ажувалдач.

— Шалбуза клубдин гъар пипле камсамулар акъвазардайвал я,—явашдиз лагъана Сайрана.

— Лап хъсан карзава,—Санжадин вилера целхемар куьклуьи хъувуна.

— Я кас, чун тек туш!—шаддиз лагъана Сижарата.—Абуру клубдиз гъикъван къванер гъида къван?! Зал атай къванер къах-чуз, за абурал гъалч хъийида,—рикливовай хъуьрена.

Къе нянихъ клубда къалурдай тамашада булахдин рекъе авай пуд свасни къугъун лазим я. Фадлай меслят хъанвайвал, тамаша-дин вири лазим ролар дишегълийри къада: Ислидин ролда Сай-ран, адан дидедин; ролда—Сижарат, Алижанан дидедин ролдани Санжа къугъвада.

— За и йикъара жува сегънеда лугъудай гафар югъ-йиф тик-рарзавайди я,—хиве къуна Санжади.—Рикелай алатзава. Сивяй гаф акъат тийиз амукайтла, вучда? Жемятдиз бул хъуьруьнар жеда гъа!

— Хажалат члугвамир, зи вах,—лагъана Сижарата.—Бес чаз пердедихъай Муталиба вири гафар лугъуда эхир!

— Вув, гъакл тирни?!

— Эхъ!

Чпи-чеб секинарна, чпи-чпин руьгъ хкажна, ацлай кварар къуь-нерихъ галай сусар клубдин вилик квай майдандал чара хъхъана.

5.

Югъ нянихъ элкъвена. Кимерал алай итимар, жегъилар адег-диндалай фад кI валериз чкI ана: фу-яд тI уьна, гъарда вичин куьс-руьни къачуна, клубдиз атана кI анзавай.

КI валин кайванийрикни тади ква: малариз векъ кутвазва, хзанриз нянин тI уьн гузва, аялрал чими пек-партал алуки зава. Клубдиз физ, гъазур жезва: къе тамашада дишегълийрин ролда сифте яз халис дишегълияр къугъвада. Сифте яз. Халис дишегъ-лияр. Шегъердай атайбур—ваъ, жуванбур, жуван хуьруьнбур: школадин учительница Сижарат ва виридалайни гуьзел халичаяр храдай устадар—Сайранни Санжа.

Зуърнединни далдамдин ванер акъатна: жемятдиз клубдиз теклифзава.

Инсанрик гьерекат акатна.

Жемят клубдихъ ахмиш хъана. КІ уртар, абаяр алай инсанри залда чкаяр къазва.

Тамашачияр* вири кІ ватІ жедалди, артистри| чеб лазим къай-дадиз гьидалди, сегънедиз, пердедин вилик, ашукъ Мардали. экъечІ на.

— Яшамишрай чи ашукъ!— гъараярна, инсанри капар яна,, Залда рахунар яваш хъана.

— Уста Мардали! Буюр!— теклифна агъсакъалри.—Чун ваа яб гуз гъазур я! Ви сес чи япарай садрани кими тахъуй!

Жемятдиз салам гана, яшлу ашукъди фасагъатдиз лагъана:

— Зунни квез эбеди къуллугъиз гъазур я!

— Аферии, ашукъ Мардали!

Седефламишнавай саз хуруз чІ унуна, тезенаг галукъарна, симе-рай ажайиб гузел сесер акъудна, ашукъди халкъдин чІ алар лу-гъуз башламишна:

Дуьнья ажеб сур хъанай чаз,

Сур хъанай чаз, чун авам яз.

Бахтавар къар гана на чаз,

Ленин буба, гаф авач ваз.

— Сагъул, ашукъ!—жемятди чпин билбилдик ашкъи кутвазва Са шумуд мани лагъана, саз агъуз хъувуна, ашукъ са вуч

ятІ ани лугъуз кІ анз, жемятдиз килигиз, акъвазна. Вири яб гуз гъазур хъана.

— ЖемятГ Вири дуьнья медени хъанва. Шура гъукуматди чаз еке бахтар ганва. Чи хуърни эхир ракъиник акатна. Амма са бя-зи инсанар, чи ватанэгълияр, и кардин гъавурда гъеле акъунвач.. Мумкин я, са бязибуруз гъавурда акъаз кІ анни тахъун. Къе квез чи муаллимри, чи жегъилри, «Ислидикайни Алижанакай тамаша» къалурда,—ашукъди тамашадин мана куьрелди суьгъбетна.—Къе, жемят, сифте яз чи сегънедиз дишегълияр!

экъечІ зава. Заз ван хъайивал, и кар бегенмиш тушир инсанарни ава... За квевай, юл-дашар, рахун-луькІ уьн тавуна, яб гун тІ алабзава.

Са легъзеда клубда секин хъана. Инлай-анлай уьгъуьдин ва-нер акъатна.

Ашукъ Мардали, вичиз вири зал аквадайвал, сегънедин эрчІ и пипІ ел, далу цлаз яна, куьсруьдал ацукъна.

Цларикай, къавай куьрсарнавай лампайрин багъар хкажна: залда мадни ишигълаван хъана. Сегънедиз МутІ алиб муаллим экъечІ на. Инсанар кис хъайила, ада «Ислидинни Алижанан тама-ша» къалуриз башламишзавайди малумарна, ана къугъвазвай артистрин тІ варар лагъана.

Жемятди гурлу капар яна.

Сегънедай саздинни балабандин,. суьгъуьрдин хътин, сесер акъатна.

Перде ачух хъана.

Сегънедиз чуьнгуьрдихъ галаз мани лугъуз-лугъуз черкес чухва алай жегъил атана:

Лацубур тир адан сарар,

Базардаллай шекер хътин.

Чулавбур тир адан чІарар,

Чулав атІла багъар хътин...

Залда куш-кушдин ванер гъатна: «Шалбуз я, Шалбуз я Гъадан| сес я...» «Хъсан ван ава касдиз». «Яраб адаз икІ хъсандиз чуьнгуьр ягъиз мус чир хъанатІа?» «Сфийрик чуьнгуьр ягъиз чин тийидай са касни квайдитуш...» «Чав яб гузтур!» «Зурбаз лугъузва!»

Тамаша давам жезва: сегънеда, уьмуьрда гъакъикъатда хъайи ва жедай хътин, гъерекатар къиле физва. Инсанри, нефес къуна яб гузва. Уьгъуьярни язамач.

Мад Алижана вич ашукъ хъанвай рушарикай мани язава:

ШуькІуьбур тир адан тупІар,

Шемдандавай шемер хътин.

Чулавбур тир адан вилер,

Тунгалдавай къашар хътин.

Маииди залда ацукънавайбуруз, иллаки жегъилриз, лезет гуз-ва. Гзафбуру «т1-т1, кана хьи кесиб» лугъуз, къилер инихъ-анихъ галтадзава.

Сегънедиз Алижаназ кланзавай рушан, Ислидин, ролда къугъ-вазвай Сайран атана: дамахарнава, гъич ухшарни кумач.

Бирдан вири клуб клвачел акъалтна: садбур—шадвиляй, сад-бур дакланвиляй. Ругъанийри, дагъви дишегъли гъамиша итимдин лук1 яз амукъна кланзавайбуру, гъараяриз, гъилер-гъутар юзу-риз, паркутар гъалчиз, сеперар гуз башламишна.

Ашукъ Мардали гъасятда клвачел акъалтна, сегънедин къе-рехдал атана. Адан къвалавай Мут1алибни акъвазна.

— Им чи адетриз клур гун я!—гъарайзава Шагъмара.

— Чи рушариз, папариз ихътин чешне къалурмир! —жуъмя миск1индин виликан мижевар Мирзедин шуьк1уь сес акъатна.

— Жемят! Секин хъухъ!—къалабулукъ кваз гъарайзава ашукъ: Мардалиди.

— Дишегълияр сегънедай квадра!—гъарайзава са шумуд леж-берди санлай.—Тахъайт1а, чна абуруз къван гуда!

Я; ашукъ Мардалидивай, я Мут1алибавай, я Мурсалавай зал секинар из жезвач. Артистарни сегънедин юкъвал, ийир-тийир квахъна, алама.

Эхир Мут1алиба перде агална.

Жемятдин вилик, пердедикай хкеч1на, Сижарат атана. И кар садани гуьзлемишнавачир. Гъарай-эвер квайбур, гъурметлу учи-тельницадин1 вилик регъуьвал акатайбур хъиз, чпин чкайрал ах-цукъна.

— Квез чи ашукъ Мардалиди,—явашдиз, вичик квай зурзун винел акъуд тийиз, рахана Сижарат,—квез чи ашукъ Мардалиди икъван гуьзелдиз, ширин мецелди лагъанай: низ чи тамаша бе-генмиш тушт1а, клвалериз ахлад. Зани квез гъа ик1 лугъузва. Я чи, я куь кефияр хадай амалар мийир. Ван хъайибуру чун айибар тавурай.

— Низ бегенмиш тушт1а — хъфирай! — т1алабзава залдай. Са шумуд агъсакъал, яшлу дишегъли клубдай, са вуч ят1ани

гъургъур ийиз-ийиз, эхкъечІна. Абурун арада Шагъмар, Мирзе ва Керимни авай.

Тамаша давам хъхъана.

Инсанри сегънедила лугъугвай гъар са гафуниз! дикъетдивди яб гузва, гъар са гъерекат фагъумзава... Дидеди вичин руш, Исли, Алижаназ гузвач... Душманрин гуълледи Ислидал херзава...

Дидеди духтурдиз эверун тІалабзава.

Ислидин гъарайдиз Алижан къвезва.

Къил-къилелай фенвай Алижана Ислидин дидедиз манидалди лугъузва:

Зун духтур туш, Алижан я,

КІан хъайила, Исли тагай...

Инсанар тамашадин мана-метлебдин гъавурда дуъз акъазва.

— Руш вич кІанидалай элкъуьрун гунагъ я,—лугъузва залдай.

6.

Гатфар мублагъ атана: лежберриз, далуяр чухвай къван, регъят хъана. Нянихъ дередиз чилей векъ акъуддай циф къвез, пака-махъ ам, къулухъ чІухгур туьркерин къушунар хъиз, атайвал квахъ хъийизва.

Экуьн гъед акъун кумаз, жив амай дагъларихъай къвезвай

аядал гъилериз хъухъ гуз, туьрезар, куьтенар яцарин викІерихъ вегъена, лежберри, гъиш-гъав ацалтна, колхоздин никІерихъ, ве-къерихъ, мулкарихъ тади ийизва.

Лежберрихъ; галаз санал, са тІимил абурулай фадни, гъар юкъуз колхоздин председатель МутІалибов Шалбузни къарагъ-зава: цІийиз хъанвай чІехи майишатдин дердияр гзаф я, гъар са~ чкадив агакъна кІанзава.

Къилел женгери бапІах, кІвачел кІуфар къекъвей табагъ ша-ламар алай жегъил, чар-цІар авай тумаждин чантани къуьне аваз,. гагъ гуьг балкІандин кІула аваз, гагъ яхдиз никІе-векъе, хуьре-кІвале аквазва. Мез ширин я, ван—хци, рикІни—шад.

Шалбузас жезмай къван фад вич къиле авай колхоздин кІва-лахар гуьнгуьна гъатна, ам райондин амай колхозриз чешне хъа-на кІанзава,

гъавиляй адак тадини ква.' Гъар са лежберди вичи хъиз фикирна, вичи хъиз к1валахна, вичи хъиз виридан пай квай. майишатдиз хийир гана к1анзава. Амма лежберриз гъардаз ви-чин фикир авайди адан рик1елай алатзава.

Рик1ел Самсам стхадин гафар хквезва: «Ваз вири к1валахар садлагъана туьк1вена, накъан батракарни лежберар къе чи поли-тикадин гъавурда акъуна к1ан жемир... Ик1 хъун патал,; гъвеч1и стха, абурухъ галаз гъар юкъуз ширин мецелди рахана к1анда... Абур гъар юкъуз гъавурдик кутуна к1анда. Абуруз жуван рик1е-вайди лагъ... Абуруз чпин ишигълаван гележег къалура!»

«Абуруз чпин ишигълаван гележег къалура!»— тикрарзава Шалбуза фикирдай.—Къалурда, къалурда, ч1ехи стха! Къалурда!»

Шалбуза мад вичин к1вачериз.мециз къилав гузва. Институт-да къачур чирвилер хайи хуьруьн майишат, жемятдин девлет арт-мишун патал ишлемишзава.

Муг-Рагъиз атай-хъфей гзаф жезва. Виридазни колхоздин председател акваз, адахъ галаз са бязи месэлаяр гъялиз к1ан-зава. Хуьруьз мукъвал-мукъвал Къамкъамни хквезва.-

Шалбузаз вичин хзан ахквадай вахтни амач. К1вализ йифен: къулариз ахкъатзава. Гъар сефер рушни ксана жезва.

Хуьруьз республикадин ва райондин чилерин отделрин веки-лар атана. Абурув дагъвийриз таниш тушир алатар - чил алцумдай уьлчмеяр гвай. Колхоздин ва хуьруьн Советдин идараяр! инсанрай ац1ана.

— Абурун мурад вуч я?—жузунзава къадамдин къилиз хуь-руьнвийри Шалбузавай.

— Чи мулкариз тамашиз, абур алцумиз атанвайбур я.

— Чи мулкарлик абурун вуч пай ква?!

— Мад къунши хуьрерин арада мулкарин, сергъятрин патахъай къал-макъал тежедайвал, гъардаз вичин чил къалурдайвал я, — гъавурда твазва председателди.

Лежберар гъавурда акъазвач: ик1 чилер алцумун, къунши хуьрерихъ галаз авай сергъятар тайинарун ва тестикъарун икъван вахтунда хъайи кар туш.

Сергъятар тайинар хъийидайла, къве хуьруьт жемятдин веки-ларнц к1ват1 жезва, гъуьжетар ийизва, ара-бир гъарай-эвер, себ-сивни жезва. Эхир

республикадин ва райондин векири—пеше-карри гяхълу къарарар къабулзава: сергъятрал кларасар аклур-зава, абурун клане кларасдин цливинар, шуъшедин клусар, къванер твазва. Гъар мурцал, гъар сергъятдин цлар къекъвезвай чкадал къетлен лишанар—къумпараяр арадал къвезва.

Чилер алцумзавай ва сергъятар тайинарзавай комиссиядин клвалах куътягъ хъайила, лежберрин риклиз регъят хъана: Агъа-сиеван тлварунихъ галай колхоздин патаз къунши хуърери ишле-мишзавай хейлин ииклер, векъин чкаяр хтана: икъван члавалди гъуъжет алай чкайрин месэлани гъамишалугъ яз гъялна.

Райондин зири хуърерин колхозрин дафтарра, абурун мулка-рин тлварар, къадарар кхъена, къилин лишанар къалурна.

— Гъа ик1 маң, стха,—лугъузва агъасакълри,—гила са члиб чилин патахъай къунши хуърерин арада мад къал-макъал хъже-

дач.

Гад алукъзавай йикъара Муг-Рагъа шад хабар чклана:

— Самурский къвезва!

Хуъруък шадвилин къалабулукъ, велвела акатна: вири жемят ВКП(б)-дин Дагъустандин обкомдин сад лагъай секретарь Наж-мудин Самурский, Къамкъам къаршиламишиз Вегърен тлулаз ахмиш хъана. **Багъа** мугъманар къаршиламишиз майдандал виш йиса авай къужаярни, мукъва вахтара гуърцелдикай хкеч1 тахвунвай къа-риярни, шалвардин кек; квачир аяларни клват1 хъанва. Са десте жегъил атлуяр виняй агъадалди, мугъманрин вилик, фена.

Гуънедикай гъвечли чулава машин хкатна.

— Атана-а!—гъарайна аялри.

Мугъманар авай машин Вегърен тлулава агакъна. Жемят машиндалди физва. Машинадай мугъманар эвич1зава: къумрал як1а-рин, айнаяр алай яшлу итим Нажмудин Самурский инсанриз гъа-сятда чир хъана, вучиз лагъайт1а адан шикил газетриз акъатзава; адан гуъгъуъна Муг-Рагъпара райкомдин секретар Алиев Гъамид ва райисполкомдин председатель Мутлалибов Къамкъам ава.

Агъасакълри, гъилер къаз, мугъманриз хуш-беш ийиз, абурувай жузунариз башламишна. «И Самуриска лап вижевай итим) я,— лугъузва къужайри чпи-

чпиз.— Касдив са клусни дамах гвач». «Яда, гьамни, чун хьтин, малдардин хва я. Хуьре хана, хуьре члехИ хьанвай инсан я»,—лугьузва гьавурдик квайбуру.

Нажмудин Самурскийди датлана хабарар къазва: колхозди-кай, лежберрин гьалдикай, абурун дуланажагьдикай, игьтияж-рикай. Школадкз килигна. Советрин власть патал чанар гайи муграгьви къегьалар рикел хкана.

Жемятдин собрание ачухайла, обкомдин еекретарди халкъ-дин вилик куьруь, метлеблугу суьгьбетар авуна: республикади Советрин девирдин йисара къазанмишнавай агалкъунрикай, вилик акьвазиавай важиблугу месэлайрикай, абур гьялуни рекье дуь-шуьн жезвай четинвилерикай лагьана.

Ахпа Нажмудин Самурскийди Муталибов Шалбузав Советрин гьукуматди Муг-Рагь хуьруьн Къази-Мегьамед Агьасиеван тварунихь галай колхоздив гьамишалугь яз мулкар ишлемишиз вутузвайдан гьакьиндай шагьидвалзавай акт вугана.

Инсанри гурлу капар яна ва шадвилигь гьурра гана.

Гаф Муталибов Кьамкъамаз гана. Чинал хьвер къугьваз, ачух вилера целхемар куз, Кьамкъама вичин багьри инсанриз, вичин жемятдиз лагьана:

— Зи ватангьлияр! Куьн гьамиша намус михьи. такабурлу, зегьметдал рикел алай инсанар, халкъ я. Гьавилияй куьне куь хуь-рел, дередал абурни гьизва. Гьавилияй куь рухвайри ва рушари къе Москвадин, Бакудин, Махачкъаладин институтра клелзава, абурукай духтурар, муаллимар, агрономар, инженерар хьанва.

Гила куьн чилин иесини хьана.

Ихьтин мумкинвилер, ихьтин бахтар чаз болыневикрин партия-ди, Советрин гьукуматди ганва.

За умудзава: куьне мадни ашкъидалди клвалахда, мадни чле-хи агалкъунар къазанмишда. И карда райондин идарайри квез гьамиша куьмекар гуда.

Жемятди мад гурлу капар яна.

Халкъдин мецелай болыневикрин партиядиз, Советрин гьукуматдиз чухсагьул лагьана, колхоздин председатель Муталибов Шалбуза жилдинал къизилдин верекьдалди «Чилин¹ акт» гафар кхьенвай зурба ктаб дамахдивди цавуз хкажна, виридаз къалур-на, лагьана:

— Ингъе чи фу! Ингъе чи бахт! Чил! Чил!!!

— Яшамшрай большевикрин партия! Яшамшрай Советрин гьукумат!— са сивяй гьарайна инсанри.

Зуьрнейринии далдамдин ванер акъатна: Вегьрен т1улал меж-лис къурмиш хьана.

7.

Колхоздин ник1ера фараш къацар битмиш жезва. Инсанри тажубвалзава: «Ихьтин къацар чи ник1ера мукьва йисара хьайи-бур туш». Лежберри шадвалзава. Шалбузан кефиярни куьк я: ц1и колхоздин складар, колхозчийрин к1ат1ар магьсулдай ац1уда.

Дишегълияр эч1елриз экъеч1нава. «Зулуз чна ник1ерилай къва-нер к1ват1на, гатфариз фитер тухвана,—фикирзава Сайрана. — Гъавиляй къацарни ик1 къуваран я. Гила вахар, чна абур эч1ел-Рикай хвена^ к1анда». Манидал илигна, к1валахзава колхозчи ди-Шегълийри.

Гьар нянрихъ мезрейрай хуьруьз к1ула векьин шалаяр авай рушарин, сусарин, папарии къифлеяр хквезва. Яваш-яваш абур хуьруьв ахгакъзава. Шалайрин винелай эцигнавай къевин къач1ар абуру чпин вилик атанвай балайриз, стхайризни вахариз ва киме-рал ацукьнавай къужайризни къарийриз гузва: гатфарин нямет {

я, т1еам акурай.

И йикъара вири хуьруьн вил рекьик ква: къе-пака колхоздин суьруьяр, нехирар ва рамагар, Ширвандин къишлахрай хтун ла-зим я. Абур гьал хьийиз куьмекун патал са варз вилик колхоз- ' дин председатель Мут1алибов Шалбуз, къад итимдикай ибарат

бригада фенва.

— Яраб ц1и чи терекмаяр гьи рекъяй хкведат1а?— жузунзава кимерал алай агъсакъалри чпи-чпивай.— Гилгъяй хкведат1а?— абур чпин къаншарда, Шагъ дагъдинни Экуьн дагъдин арада авай дар дегьшздиз-гирведиз килигзава.— Тахъайт1а— Самур вац1ун

дугунай?

Садавайни тестикъ жаваб гуз жезвач.

Са пакамахъ фад муграгъвийриз', Гилгъ миxъиз лацу хьанваз

акуна.

— Хпер хтана!—са шумуд чкадилай шад хабардин, муштулук-

■рин ванер акъатна.

Жегъилар, гап1ал-гап1ал жез, терекмаяр къаршиламишиз фена. Къавалри чпин зуърне-далдам, балабан-чуьнгуьр гъазурзава: нян-рихъ хуьре, бубайрин девиррилай инихъ адет хъанвайвал, Вегъ-рен т1улал межлис жеда. Терекмайрин межлис!

Гъар са к1вале кайванийри т1еамлу хуьрекар гъазурунин къай-гъуяр аквазва: къени пака хуьре сувар я. Терекмайрин сувар. Суварин суфра гъикъван жуьреба-жуьре няметар алайди хъайи-т1а, гъакъван к1вализ гзаф девлетни къведа. Муграгъвиар и кар-дихъ к1евелай инанмиш я. Гъавиляй кашни ч1угуна, аялризни тагана хвенвай дуьгуь, кишмишар, къансияр, къурай як, нехуьн ч1ахар къе дуьздиз акъатзава.

Хуьруьн патарив гвай ч1урара, ч1урухъан мезрейра хперин лацу, ч1улав суьруьяр, маларин нехирар, балк1анрин рамагар пайда хъана. Абур чпин куьмекдиз атанвай инсанрал-беделрал тапшурмишиз, чубанар, к1елербанар, нехирбанар, рамагбанар, парар алай балк1анрин, къатиррин ва ламарин залпандрикай къу-на, к1валериз хъфизва. Муьжуьд вацра такур к1валериз. Муьжуьд вацра такур хзанрин патав.

Гамарин артелдин дак1ардай манидин ванер къвезва:

— Я чан хва, вун хтана, рагъ атана! Къуръан къалум хъуй, вун гуьзлемишдай къван дидедин вилер акъатзавай,—Дуьрнисе вичин ч1ехи хцин, Гъалиман, гъилик кик1ана.—Вун анра гъик1 хъана, чан кард? Ваз гуж акунани? Каш фенани? Мекъи хъанани?

Лацу бармак алай къумрал жегъилди «Ваъ, я диде» лугъузва.

Нянрихъ геж. хъиз вичин к1вализ колхоздин председатель Шалбузни ахгакъна. Дидеди, Сижарат суса, Сайрана, гъвеч1и Селимата ам куьчедин юкъвал къаршиламишна.

Жузун-качузун куьтягъ хъайила, Шалбуза хабар къуна:

— Мут1алиб тха мектебда амани?

— Ам Самбурдиз фенва, райкомдай эвернава...

Гаф сиве амаз раќларай Муталиб хтана. Стхайри шаддиз хуш-беш, суьгьбет-сала авуна. Дидедин гъилин тлеамлу хуьрекар тлуьна, атирлу чаяр хъвана.

Пернисе баде хтулар ксуриз хзандин квализ фейила, мад да-вам гуз тахъана, Сижарата гъуьлуьвай жузуна:

— Вуч хабар тир, Муталиб? Ваз кье райкомдай эвернавай хьи?!

Муталиб, кбил хкажна, юлдашдиз килигна. Ахпа, стхада' ми-лаим вилер атумарна, лагъана:

— Заз Махачкъаладиз илимдин квалахал хтун теклифзава, Илимдинни ахтармишунрин институтдиз. Юлдаш Алиевани мес-лят къалурзава.

Сижарат тажуб хъана, Сайранан плузаррал хъвер къугъвана. Шалбузан чинал гъеле са лишанни алачир. Вири са легъеда кис хъана, гъар сад вичин фикирдик акатна.

— Вуна вуч лагъана?—явашдиз жузуна гъвечли стхади.

— За?—Муталиб хиялрикаи уях хъхъана. —За... са фикирда лагъана. Куьне вуч лугъузва?—Ам вичин багъри инсанриз килигна.

Мад вири фикиррик акатна.

— Вуна Къамкъам тхадал меслят гъанани? — жузуна Сижарата.

— Эхъ. Амни рази я.

— Дуьз лагъайтла, зун жуван хуьрай патал финал рази туш, —вичин фикир мад сифте Сижарата лагъана.—Зун акъван инихъ галаз вердиш хъанва хьи... Ихътин макан гадарун...

— Эгер республикадин идарайри Муталиб тха ахътин дере-жадиз лайихлу яз гьисабзаватла, ваъ! лугъун кутугнавач,—Шал-буза члехи стхадал вилер хкажна.

— Зани гьакл фикирзава,—рази хъана Муталиб.

Хуьре терекмайрин сувар давам жезвай... Кимерал еке бар-макар алай, чинар аязди канвай, гъиле-клаваче къуват авай ити-мар-хпехъанар, малдарар пайда хъанвай. Абуру чпин суьруьйри-кай, куьч фидай четин рекъерикай, суьруьйрин гуьгъуьнай экъечл тийизвай жанавуррикай ийизвай ажайиб

суьгьбетриз къужайри, гьил япуй тухвана, яб гузвай. Жегьилриз ихьтин четинвилериз дурум гузвай, халкъдин девлет хуьзвай терекмаяр гьар сад са къагьриман хьиз, аквазвай.

Колхоздин, колхозчийрин мал-хеб Шагь ва Шалбуз дагъла-рин яйлахриз акъудзава: суьруьяр, рамагар, субай малар са гьаф-те вилик фенва, диде калер гьеле хуьре ама. Пака абурни яй-

лахдиз фида.

...Йифен къулариз хуьре гьарай-эвердин ванер гьатна: кол-;

хоздин калер авай тевледи ц1ай къунвай.

Жемят сизе мез авачир гьайванар—чпин девлет ц1укай къу-тармишиз к1ват1 хьана... «Агь, душманар,— фикирзава вилерал накъвар алай Шалбуза,—гьеле куь куьк хкатнавач... Яни? Куьс умудар яраб мад квек кумат1а?!»

Ц1уд лагъай кьил

ИВИДИН МАРФ

1.

Колхоздин председателдин дар кабинетда, перде алачир мягь-кем столдихь, пуд кас: Шалбуз, Мурсал ва Санжа ацукьнава.

Муг-Рагъа хейлин дегишвилер хьанва: Мегьамедов Мурсал хуьруьн партийный организациядин секретарвиле, Меликова Сан-жа артелдин председателвиле хкянава. Шагьмаран руш ихьтин ч1ехи къулдугьдал хьана дак1анзавайбур гзаф авай, ят1ани халкъ-ди михьи рик1, ниятар авай рушаз сес гана.

— Хийир-хабар, председатель, вуна чаз кьилди эвернава хьи? — жузуна Мегьамедов Мурсала. Ам гила колхоздин бригадирни я.

— Заз квел гьелелиг кьилди ихьтин са сир ихтибариз к1ан-зава,—явашдиз, вич-вичик рахазвайди хьиз, башламишна Шал-буза.

— Лагь ман,—теклифна Санжади.

— Чи халкъ,¹ чи хуьр, юлдашар, ракъиник кутур Совет гьуку-мат тешкил хьана къад йисав агакъзава. Чи хуьре школа, гама-рин артель, калхуз, хуьруьи жегьилри манияр лугьузвай клуб хьанва. Гьар са лежбердин, гьар са

калхузчидин к1вале фу, фал къафун хъанва... Девир вилик физва. Автомашинар, тракторар акъатнава... Амма чи хуьруьн шикил дегиш жезвач,— Шалбуза дериндай нефес къачуна.— Агъзур йис вилик хъиз, ч1улав шиме-дин рагарални чахлам къванцин руварал алама. Хуьруьн куьчей-ра гъатта арабайривайни къекъез жезвач. Бес пака чна авто-машинар къачурла вучда? Вац1ун къерал алай къванер хъиз, к1валер сад-садак кик1ана гъикъван хъуй?!

— Ахпа,—парторганизациядин секретарди суьгъбетчидик тади кутвазва.

— Ахпа... Чи республикадин, юлдашар, са бязи дар шарт1ара авай хуьрер арандиз куьчарзава. Яргъал фин герек къезвач; Руьлгеричай вац1ун дерада, дагълух хуьрер куьчарна, ц1ийи хуьр кутунва и хуьруьн агъалийрини чпин чилел Герейханован т1ва-рунихъ галай совхоз тешкилнава. Виликан гъуьлягърин макан-дикай къе цуькведа, бегъерда авай багълар хъанва. Ихътин чеш-неяр акваз, чунни, гъилер хъуьч1уьк кутуна, ацукъна, виже къве-
дач.

— Вуна вуч теклифзава?—жузуна Мурсала.

— За вуч теклифзава? Къве йис вилик, чи хуьруьз Нажмудин Самурский атайла, ада чи жемьтдиз Самур вац1ун дугуниз куьч хъун теклифнай. Чи инсанар садни рази хъаначир. Зун гъавурда ава: са патахъай, абуруз хайи ватан, хайи накъвар, хайи дагълар масан я; муькуь патахъай, чеб ц1ийи чкадал динж тежез кич1ез-ва... Заз гила ихътин теклиф ава: чи Ч1ехи вац1ун дугуна багъларни там квай майданар ава. Ша, чна чи хуьр яваш-яваш гъаниз авудин... Ингъе, иниз,—Шалбуза шикил ч1угунвай чар столдал эцигна.— Куьне вуч лугъуда?

Вири кис хъана, гъар садан вилерикай Муг-Рагъ хуьруьн кал, емишдин багъларини тамун гап1алри къунвай гуьзел майданар, серинрикай хкатзавай къайи булахар, хъвехъ, яру агъмед ичер алай тарар, ч1улав накъвадин ник1ер карагзава.

— Чна калун чил вилик амаз куьчейриз, усадбайриз, к1валер, идараяр эцигдай чкайриз пайда... Т1ама-т1ама авуна, пайда,— явашдиз лугъузва Шалбуза.— Ахпа, гъар ц1ийи к1валер эцигиз|к1анзавай касдиз кала к1валер эцигун меслят къалурда... Месе-ла, Девришан гадайриз ц1ийи к1валер эцигиз к1анзава. Са туь-к1вей чка к1анз атанвай. Чавай абуруз къе кала чка къалуриз жеда... Сад-вад йисалай ана ц1ийи хуьр жеда, шегъердиз ухшар авай хуьр... Чна колхоздин конторарни гъана эцигда. И чун авай-бур,

сикIрен тIеквенар хьиз, лап дар я. И чун алай кIунтIал фур-гъундивайни къвез жезвач. ЦIийи конторар чаз Вегьрен тIулал) эцигиз кIанзавай. МутIалиб стха рази хьанач. Вичин школадиз дар жеда, лугъузва. Ам гъахъни я... Вучиз лагъайтIа анал чаз яслиярни эцигиз кIанзава, аялрин бахчани.

Куьне вуч лугъуда, стхаяр?—мад жузуна Шалбуза. — Хъсан теклиф я,—чинал хъвер алаз жаваб гана Санжади. —Къуй, чи жемятдизни къулайвилер хьурай. Ихътин рагарални кIунтIарал чи ата бубаяр гуьгъуьна душман авай девирра акъа-хайбур я. Гилад чна къулухъвил язамач. Гилад чавай арандиз эвичI хьувуртIа жеда. Калхуздин председателди хъсан теклиф гузва. Им жемятдин гъакъиндай халис къайгъударвал я. Аферин, Шал-буз стха.

Мурсал, пеле биришар туна, сифте Санжадиз, ахпа Шалбуз аз килигна.

— Ваз маса фикир авани?—тажуб хъанваз жузуна Шалбуза.

— Эхъ, юлдаш МутIалибов.

«Идаз гъамиша вичин фикир авайди я,—хиялдай наразивална колхоздин председателди.— Вич партийный организациядин сек-ретарь я лугъуз, дамах акатнава».

Мурсала вичин цIийи къуллугъ-хуьруьн партийный организациядин секретарвал секиндаказ башламишна. Гзаф йисара уста Нуфталидихъ галаз кIвалахнавай, вичин несигъатчидивай камалдин ибрет къачунвай жегъил яваш-яваш укIуь-цурудан гъавур-да акъуна, кIвалахдин яцIа гъатна, гъар са кар фагъумлувилелди ийиз вердиш хъана. Ам вични са квелди ятIани уста Нуфталидиз ухшар хъанва.

Мурсала партийный къуллугъчийрин курсарни куьтягнавай. ДатIана Ленинан ва Сталинан ктабар кIелзавай, вичин чирвилер хкажзавай. Шегьеррихъ галаз алакъа авай, илимдикай куьмек къачузвай, гъиляй ктабни вегьен тийизвай жегъил итимди хуь-руьнвийрин патай гъуьрмет къазанмишна. Адан гафуниз яваш-яваш агъсакъалрини кваз яб гузвай.

Райондин амай хуьрерилай Муг-Рагъа Советрин власть теШ-килун четин| хъанай: чIехи хуьре чIехи кьил алай итимарни, як ийиз вердиш башибузукъарни, къизилрихъ галаз къугъвазвай «урта» лежберарни авай.

Хуьруьн партийный организациядин цлийи секретардин фа-гьумлувал, къастунал клевивал ва Ленинан, партиядин рекьихь инанмишвал акурла, райкомдин секретарь юлдаш Алиева гьахь-гьисабдин конференциядал лагъанай: «Юлдаш Мегьамедов Мур-сал чи райондин сифтегъан организацийрин секретаррикай виридалайни гъавурдик квайди, вичин кар чидайди я. Вири секре-тарри адалай чешне къачурт1а хъсан я».

«Райкомдин секретарди тарифар, авурдалай къулухъ им захъ галазни агъайнидаказ рахазва, —фикирзава Шалбуза. — Яраб идаз зи теклиф квелди бегенмиш тушт1а?»

— Юлдаш секретарь, чна ваз яб гузва,—гъяз авачиз лагъана Шалбуза.

Мурсал дикъетдивди Шалбузас килигна, адан вилера ихьтин туьнбуьгъ авай: «Вун Сфи-эфендидин хтул, Алим муаллимдин хва^ Самсамни Къамкъам хьтин къегъалрин стха я лугъуз, вав акъван дамах жемир. Ваз са ви фикир хъсан яз аквамир. Чазни яб це...»

— Заз, юлдаш председатель, ик1 лугъуз кланзава: жуван хуьр-к1вал, жуван жемят хъсан хьун патал ийизвай гьар са) фи-кир-ният, къачузвай гьар са кам заз гъамиша хуш я. Чи хуьруьн гележегдикай вуна, Шалбуз, ихьтин фикир авун, ихьтин рехъ теклифун заз мадки хуш я,—секиндиз лагъана секретарди.—Чух-еагъул. Амма кар ана ава хьи...

— Кар гъина ава?!—хъел кваз жузуна Шалбуза.

— Тади къачумир, чун инал меслятдалди рахада лагъана к1ват1 хъанвайбур я,—Мурсала Шалбуз секинарна.

— Кар ана ава хьи... Эгер чи мурад хуьр цлийи, къулай чка-дал ферикъат хьувун ят1а, чун и месэладиз са шумуд терефди-хъай тамашун лазим я. Яни? Яб гузвайбуру къилер эяна. — Я. Ак1 хъайила, гила куьн килиг: хуьр яваш-яваш калуз| авудун хъайит1а, инсанар чпин ник1еривай, векъеривай, яйлахривай хей-лин, къуд-вад версинин, яргъаз къакъатзава. Им сад. Мулкаринни цлийи хуьруьн арада вац1 жезва, вични гьар марф къвайила, вири муькъвер-рекъер тухузвай дили вац1. Им къвед. Яргъалай гуь-зел аквазват1ани, кала авай чка къузадик квай, гъамиша булахар-ии уьленар хкатзавай чала-чухурар я. Им пуд. Ахпани, чи хуьр кез гъвеч1из аквамир. Ина вад виш к1вал, вад виш хзан ава. Гьар са хзандиз усадьба галай чил гун хъайит1а, калун багълар алай чка чи хуьруьн са паюнизни бес жедач...

Мурсалан делилри Шалбузан кефи михъиз хана.

Пудани, чин ч1урна, фикирзава, Мурсалан делилар алЦУмз.

— Бес чун гила уьмуьрлух гьа и рагарал ^аламуькдани?и^ бейкеф хьанваз жузуна Шалбуза.—Чна и дар шарт1ар гьикьв'а зхнн?! Ик1 чна халкь гуьзел гележегдикай магьрумарзавачни?"

— Ваъ. За ак1 лагьаначир хьи.

— Гьан бес? Ви фикир вуч я?

— Зи фикир маса, калалай кьулай, чка жагьурун я.

— Гьинай? Инсанар кьиздирмади гьелекдай Самур вац1ун дугунай?! Гьакьван яргьа?!

— К1андат1а—яргьа, к1андат1а—муькьва. Анжах вири тереф-рихьай кьулай чка хьуй.

— Яргьа жемятдиз к1анзавач. Ерли к1анзавач.

— Гьавурда турт1а, к1ан жедайди я. Самурскийди кьалурай чка, гьахь лагьайт1а, женнет я, Кьиздирмадиз дарман жагьида.

— Мад вун маса хуьряй туш хьи. Жемятдиз вичин рагарилай зляч1из к1анзавач. Самурдин дугуникай рахан хьийимир,—Шал-бузавай алай чкадал ацукь жезмачир.

— Ваз рагьметлу Самсам тхади гьихьтин меслят ганай? Ада ваз лагьанай: «Жемятдихь галаз мецелди рахана к1анда». Эхь, жемятдихь галаз гьар юкьуз мецелди рахана к1анда. Чун гьар юкьуз рахаз хьайит1а, жемят разини жеда. Амма чалай а кар алакьзавач. Гьайиф...

— Мурсал стха, ваз муькьвалай гьи чка кьулай яз аквазва?

— Муькьвалай?!—Мурсалан вилера амалдар хьвер авай.—Гьа и чи вилик квай Урар т1ул.

— И чи Урар т1ул?!—Шалбуз рик1ивай¹ тажуб хьана.

— Эхь, эхь. Гьа и чи Урар т1ул.

— Кьванерин гьамбар?! Яда, чал жемят хьуьреда гьа! Ви Урар т1ула нисналди нехир; акьвазавач, вучиз лагьайт1а ана недай зат1ни авач. Кьуд пад кьванерни чиргьер я,— Шалбуза разивилелди хьверна.—Юлдаш секретарди и сеферда хьсан фа-гьумнач.

— Урар тлула, дугъриданни, къван-кклал бул я. Амма им ана накъв авач лагъай члал туш. Бубайрин девиррилай инихъ вири жемятдин пай квай анаг садани ишлемишнач: я къван къачунач, я цанач,—лагъана Мурсала.— Эгер гелкъвейтла, эгер аниз яд

акъудайтла...

— Яда, ана садазни клвалер эцигиз клан жедач!

— Чешне къалурайтла—жеда, стха.

2.

Самбурдай Муг-Рагъиз, Члехи вацлухъ галаз гафар-члалар сад авунвай хъиз, шим авахъзавай гуънейрикай къекъвез-къекъвез, шегъре рехъ фенва. Адан къерех къуна кацани пер гвай итимри, арада виш-виш метр мензил таз, дерин фураар эгъуънзава.

,— Тади ая, гадаяр!—лугъузва абурун къилел гуъзчивал ийиз-вай Мурсала.—Садра члимелар башламишайтла, ахпа чи дерадай я циф, я марф кими хъжедайди туш.

Рекъай физвай къунши хуъруънвийри, «къуват хъуй!» лугъуз,
хабар къазва:

— Куъне эгъуънзавайбур вуч фураар я?

— Чи хуъруъз радио гъизва.; И фураара шалманар аклурда, шалманрилай симер члугвада, — жаваб гузва муграгъвийри.— Герек гаф-члал, мешверат хъайила, чаз гила радиоди хабар гуда.

— Жузунун айиб тахъуй, радио вуч затГ, я, чан стхаяр?

— Ам гъахътин рахадай затГ я луда. Москвада рахадай гафар чи хуъруъз ван къведа луда.

— Жери клвалах туш!

— Я, я!| Радиоар шегъерра фадлай ава. Акурбур ава.

— Я аламат!—инсанри тлуб сивив тухузва.—И Шура гъуку-матди чаз къалур тийидай къуд аламат жеч! Я керемат!

Шалбуз колхоздин хиперихъ галаз къишлахрал фенва.! Ам са вацралай хъиз хкведа. Хуъруън, колхоздин вири месэлаяр Мур-салан хиве гъатнава.

Колхоздин председатель хкведалди парторг-диз гъиле авай к1валахар: зулун кьюгъверар къарагъарун, ве-къер фермайрал хкун, радиодин симер гъун патал фулар эгъуь-нун ва анра шалманар ак1урун—куьтягъиз к1анзава.«Хуьрерадио-ни рахуриз хъанайт1а...»

Радиодин гъакъиндай Мурсалак иллаки гзаф тади ква. «Радио чи инсанар патал газетдилайни важиблу я,— фикирзава ада.— Газет вахт-вахтунда агакъ тавун, виридавай к1елиз тахъун мумкин я. Радиодай гузвай хабарар, ийизвай суьгъбетар гъар са касдин япара гъатда... К1анзни-дак1анзни... Радио чаз еке куьмек жеда».

Хуьруьн комсомолрин организациядин секретарь Алиметакай и йикъара Мурсалаз еке| куьмек хъанва. Санжадин патахъайни ада к1валахзава.

Алиметаз хуьре жезвай дегишвилери къет1ен лезет гузва. «Ибур гъеле цуьквер я,— лугъузва ада хуьруьн комсомолриз. — Емишар чна, дустар, къедалай кьулухъ дадмишда!»

Хуьре мад са ц1ийивал гуьзлемишзавай: Урар т1улаз яд акъудун, ана к1валер эцигун меслят хъанвай.

Жемятдиз хуьруьн ц1ийи бинейр| кутвазвай т1ул фадлай хуш тир. Ана бубайрин девиррилай инихъ суварар тухузвай, жегъил-рин арада гъуьжетар тешкилзавай. «Урар т1ула чаз ц1ийи хуьр жеда»,—шадвалзавай инсанри.

Комсомолрин бригададц Урар т1улаз Шалбуз дагъдин к1аняй хвал яна яд гъизва: ам гележегдии салар, багълар патал герек я.

— Ахътин хуьр и т1ула жеда хьи,—дамахдивди лугъузва Али-мета вичин юлдашриз.—Къве мертебадин к1валер, гъяркъуь куь-чечар... Гъар к1валин вилик вичин сал-багъ. Юкъни-юкъвал зурба майдан. Инсанри ял ядай багъ... Хуьруьз чна Ирид булахрин ятар-ни гъида...

Хуьруьн къаналдиз жегъилри дамахдивди «Гъвеч1и КОР» лугъузва. Махачкъала шегъер целди таъминарун патал Октябрдин революциядин т1варунихъ галай къанал эгъуьниз муграгъвийрини куьмекнай. «КОР Дагъустандин тарихда гъатда,—лугъузва¹ Али-мета.—Гъвеч1и КОР Муг-Рагъдин тарихда гъатда. Гъвеч1и КОР галачиз ц1ийи хуьрни жедач». Коммунистрикайни комсомолрикай ибарат хъанвай дестейри кацайризни перериз къилав гузва, абур галукуьай къванерай, чяхмахрай хъиз, ц1елхемар акъатзава.

Радио гъизвай пешекарри гила хуьре к1валахзава: куьчейра шалманар ак1урзава, симер ч1угвазва, к1валера радиоточкаяр зцигзава, цларикай элкъвей ч1улав сафут1ар хьтин, радиорепо-дукторар куьрсарзава. Юкьва гъяркъуь ч1улар кут1уннавай, шал-манриз акъахдайла к1вачерал акъалждай къармахар къуьнериз вегъенвай жегъилрай хуьр ац1анва.

Гъар са магъледа, гъар са куьчеда к1валах ргазва. Радиодин меле вири хуьруь иштиракзава. Гзафбурун рик1елай гъатта Гъве-

ч1и КОРни алатнава.

Муг-Рагъа виридалайни истеклу, виридалайни машгъур кас радиойрин монтер Миша хъанва. И расу урус жегъил, хуьруьн юкьни юкьвал хайиди хъиз, виридан яр-дуст, хва-стха хъанва. Виридахъ галаз сивел хъвер алаз рахазва, лезги ч1алалди сала-мар гузва, «кефияр ксан яни?» лугъуз, хабар къазва.

Цлакай куьрсарнавай ч1улав сафут1диэ килигъиз, Перниседи

сусаривай хабар къазва:

— Яраб и зат1 рахадат1а?! Гъа и муда рахада?

— Эхъ, я диде!—лугъузва Сижарата. Муг-Рагъа радиодихъ инанмиш туширди са Пернисе туш,

к1вале-к1вале авайди гъа са суьгъбет, гъа са гъуьжет я.

— Эгер и сафут1 инсандин ч1алалди рахайт1а, мад дуьньядал тежер къуд аламат! авач,—хъел кваз лугъузва кимел Шагъмара. Ада, теспягъар туп1арай авадариз, вич камаллу агъсакъал яз

къалурзава.

— За ак1 ийида хьи, мукъвара куь к1валера Сталин рахада!;

—лугъузва дамахдивди Михаила.

— Сталин?!—вири тажуб жезва.

— Эхъ!

— А югъ чи вилериз мус аквада бес?! — инсанрик шадвал,

теспача акатзава.

— Чи радио мус рахада, я Миша?—къадамдин къилиз хабар

къазва инсанри Михаилавай.

Клубдин вилик, школадин) гъаятда ва колхоздин ц1ийи идара эцигун патал Урар т1ула гъазурнавай майдандал, яргъи шалман-рин кук1вара, лацу ведрейриз ухшар аламатдин зат1ар, гужлу-даказ рахадай репродукторар, эцигнава.

Хуър радиоламишна, вири к1валахар кутьягъ хъайила, ч1ар кайи ни атайди хъиз, Шалбузни хтана. К1валахал физвай инсанар пакамахъ клубдин вилик к1ват1

хъана.

— Юлдашар! Къе чи к1валера радиояр рахада,—лагъана хуър-руьн парторг Мурсала.—Гилад чавай Москвадиз, Кремлдиз, Махач-

къаладиз яб гуз жеда.

Са вил сятиниз яна, Михаила симин къилер сад-садак кук1урна.

Бирдан инсанрин япарихъ шалмандин кук1вай са вуж ят1ани лезги ч1алалди рахазвай гафар галукъна:

— Рахазва Махачкъала! Пакаман! хийирар, юлдашар! Серсер хъанвай муграгъвияр чпин япарихъ, чпин вилерихъ инанмиш жезвачир.

3.

Радиоди инсанрик тахъай хътин руьгъ, шадвал кутунвай. Гъар пакамахъ рекъе-хуьле, кимел, к1валахдал дуьшуьш хъайи мутрагъ-вийрин суьгъбет са гафарилай башламиш жезвай: «Радиодай вуч . лугъузвайт1а, ван хъанайни?» Ахпа гъарда вичиз ван хъайивал, гъарда вич гъавурда акъурвал суьгъбетдай.

Ара-бир радиодай Муг-Рагъпара райондин агъалийрин агалкъунрикай, Муг-Рагъ хуьруькайни хабарар гузвай.

— Къуръан къалум хъуй,—лугъудай гъар сеферда Дурнисе-ди,— и сафут1дин къене авай нинийриз вири чизва.

— Я диде, адан къене са ниниярни авач. Рахазвайбур Махачкъалада ава, абурун ван симерай къвезва, —гъавурда твазвай диде гъвеч1и хва Селима.

— Гъана са вуч ят1ани ава, чан хва. А вуна к1елзавай ушкулада зани. к1елайди я гъа,—диде вичин гафунилай алатзавач.

Хва дидедин дугъривилел хъуьреза.

Инсанри иллаки радиодай гузвай манийрикайни макъамрикай еке т1еам кхудзавай. Гъар са к1вале мехъер хъанвай: ч1ехибуру капар язавай, аялри мет чилиз ягъиз къуьлерзавай.

«Радиоди чуьнгуьррив руг къаз тазва,—фикирзава Мурсала. — Радиодикай гъар са хзандиз вири предмегар чидай муаллим, арифдар, суьгъбетчи хъанва. Ажеб кар хъана!»

Радиодихъ галаз хуьруьз телефонни гъанвай. Гила муграгъвийар Советдин ва колхоздин идарайра авай аппаратрай вири дуьньядихъ 1алаз рахазвай.

Зулун алахъай йикъар муграгъвийри бад гъавая ракъурзава-чир: гъар юкъуз вири жемят «Гъвеч1и КОР» эгъуьниз физвай.

«Гатфариз яд акъатда,—фикирзава Шалбуза. —Ахпа колхоз-дивай Урар т1ула келемар цаз, багълар кутваз жеда... Ахпа ин-санривай ана ц1ийи-ц1ийи к1валер, дараматар эцигиз жеда... Ахпа,.. Гъелелиг анаг къванерикай, чиргъерикай ми хъна к1анда. Ч1ехи къванер хъиткъинарна к1анда. Чилин чин дуьзарна к1анда...»

Вахтар гъахътинбур тир:| к1валахар гзаф авай, вахт—т1имил. Хуьруьн Советдин председателдин, парторганизациядин секре-тардин ва колхоздин председателдин къайгъуяр къвердавай ге-гъенш, артух жезвай.

Къе мад Шалбузни Мурсал «Гъвеч1и КОРдал»! фена, Урар т1улаз атанва. Хуьруьн гележег патал чалишмиш хъанвай регъ-берриз кабинетра къарай къвезмач.

«Районда сифте яз аялрин ясли ва бахча чи хуьре ачухна. Им халичяяр хразвай дишегълияр патал жагъин тийидай хътин кар хъана,—шаддиз фикирзава Шалбуза.—Гатуз яслидиз чна колхоз" чи дишегълийрин аяларни вугуда...»

Са карди муграгъвийрик мадни шадвал кутвазва: хуьре халкъ-дин устадри имаратар—туп1алар,, сиргъаяр, камарияр акъуддай артель ачухда. Гила къизилдикай, гимишдикай, магъидикай имаратар расдай устадри санал к1валахда.

Заргаррин артелдиз гъеле бегъем туьк1вей бине хъанвачир. Гила Урар т1ула къве мертебадин дарамат эцигун патал чка къа-лурнава. «Къуй чи

бубайрин устадвал, устадвилин сирер эбеди яз амуқрай, несилрилай несилралди фирай»,—фикирзава Шалбуза.

— Гьак! яни, юлдаш Мегьамедов?—жузуна Шалбуза.

— Вуч?!—Мурсал бейхабар я, ам тажуб хьанва.

Шалбуза вичин рик!яй феи хиялрикай суьгьбетзава. Парторг-ди разивал гузва.

Ц!ийи к!валер эцигиз к!анзавай хзанриз колхоздин правление-ди Урар т!улай чкаяр гузва.

Са шумуд чкадал инсанри кьванерал к!аш илигнава. Чил туь-к!уьрзава. Кьванер сажинриз язава.

Девришалидини Гьалима чпиз кьалурнавай чкадал алай кьва-нер хазва, ч!ехи кьванер кьерехдиз акьудзава, абурукай жагьун кьазва.

— Инал чна гатфариз кьвед-пуд йифиз нехир, хперин суьруь ацукьарда,— Лугьузва бахтлу! Девришалиди.—Ахпа ина вуч к!ан-дат!а цуз. Ина, валлагь, кьванер цайит!а, гьабурни экьеч!да.

Урар т!улан суьгьбет Сфийрин к!вале давам хьана.

— Я хва, вуна Урар т!ул жемьтдиз пайна куьтягьзава, —ла-гьана дидеди.—Бес са чка чазни кьачурт!а, хьсан тушни?

— Я дпде, чаз гьеле чи ата бубади тунвай к!валер бес я,—ла-гьана Шалбуза.

— Ваь, чаи хва. Бес туш. Ина кьве хзандиз дар я. Куьн, са бязибур хьтин, сувар| юкьуз рак гаруни ахьай тийизвайбурукай туш. Квез ц!ийи к!валер герек я, гегьенш к!валер!

— Диде, вун гьахь я. Чна са фикирда,—Шалбуз газетар к!е-лиз ацукьна.

Мут!алиб хтайла, стхайри¹ нянин хуьрек т!уьна, колхоздин ва школадин месэлаяр арадал вегьена.

Дидедин фикир чир хьайила, Мут!алиба лагьана: — Урар т!улаз хуьр жезмай кьван фад эвич!ун патал чнани чешне кьалурна к!анда.

— Зун рази я,—лагьана Шалбуза.—Правленидиз арза кхьихь, тха. Ц!ийи к!валер—ваз, ибур—аз.

— Ва-аъ, гъвечли тха. ЦГийи к1валер—ваз. Мугъман-итим, чирхчир ви т1варц1елди гзаф къвезва.

— Ак1 хъайила, чуп вегъеда,—зарафатна Шалбуза. Стхайри ц1ийи к1валер гатфариз эцигдайвал хъана.

— Мут1алиб тха, зи рик1ик гзаф тади ква. Заз ак1 ава хьи, ихътин секин, авадан йикъар чаз гъамиша къисмет тежедай хъиз... Гъак1 хъайила, заз вири к1валахар санлай гъиле къаз, куътягъиз к1анзава...

Ч1ехи стха гъвечлидаз дикъетдивди килигна.

— Заз вак) квай къалабулук хъсан аквазвач ман,—Мут1алиб хияллу хъана.

— Зазни...

Къведни хиялри тухвана.

— Акъван тади къачумир,—меслят къалурзава Мут1алиба.— Гъар са кардиз вичин вахт, вич дигмиш жедай вахт ава... Сад ава к1анивал, садни жеривал.

Щалбуза къил элязаза, амма рик1яй фикирзава: «К1анивални жеривал сад-садал расалмишда! Са жеривилихъ инанмиш хъана виже къведач». Ван акъалтна лугъузва:

— Радио хъана. Гатфариз, чилер авагъайла, къанални куъ-тягъ жеда. Гила экуьнин, электрик экуьнин къайгъу авуна к1анда. Заз Къамкъам стхади куъмекда лагъана хиве къурди тир. Завутда амачт1а, ам райондин иеси хъанва. За адахъ галаз мад суьгъбе-тар хъийида. Ракъинин Мука, тха, йифизни экв жедайвал авуна к1анда. Къе-пака жив къвада. Итимар бейкар яз кимерал теже-дайвал, тха, абурув чна ц1ийи алерар ва арабаяр илигиз тада, чатук куътенар ремонт хъийиз тада... Герек хьи, гатфарин гъазур-вилер къе амаз акуна к1анда.

Мут1алибан сивел мили хъвер ала. Вилер гъвечли стхадал алаз. ада фикирзава: «Халис лежбер я».

4.

Чуьллериз мад жанавурдин ранг язавай. Хъуьт1уьн ц1иг аз-гарди хъана—живер катна. Гуьгъуьнлай къун хъувур живедихъ рябет хъанач, амни инлай-анлай ц1рана. Яр алуькзавай йикъарни умунбур хъанвай. Лежберар гатфарин цанрив эгеч1на. Агъса-къалри жегъилриз чпин сирер чирзавай: «Гила

хъуѳуѳхъ амай гъѳбат амач. Бубайри лугъудайвал, къуѳгъвер—къуѳрт1, яр—гат-фар».

Йифериз аязар акъатзава. Дагълар, яйлахар гъеле живеди къунма. Чил такъанма. «Гъвеч1и КОР-дал» гъеле к1валахиз хъун мумкин туш.

Гъавиляй дагъларихъай къвезвай аяздизни килиг тавуна, комсомолрин бригадади гъар юкъуз Урар т1ула мел тешкилзава: ч1ехи къванер хъиткъинарзава, гележегдин хуѳруѳн куъчеяр, май-данар, к1валер жедай чкаяр тайинарзава. И кар патал колхозди т1алабна, райондай инженерни атанва.

Шалбуз, Мурсал ваМут1алиб гъар юкъуз Урар т1улаз къвезва.

Гъамиша кимерик ацукъдай къужайрин къарайни ат1анва: аса икисиз абурни Урар т1ула къекъвезва, чпин хизанриз чкаяр хкъзава.

Салахърин магъле куѳтягъ жезвай гирведилай башламишна, Урар т1ула ц1ийи бинейар малум жезва. К1валер эцигиз кланзавай хизанри чпин усадбаяр, къванерин цлар-паруяр акална, к1евназа. Паруйрин арайра гъяркъуѳ зулар-куъчеяр ама.

Гележегдин хуѳруѳн юкъвай гегъенш рехъ фенва. Яргъай За-кун там аквазва. «И вири майдан, ам къванерикай михъайла, ц1и-йи хуѳруѳ, къада,— фикирзава Шалбуза.—Мурсала хъсан теклиф гана. Ик1 чавай куѳгъне хуѳруѳн дараматарни, гъа хуѳр алай чкани ишлемишиз жеда...» Ам разивилелди къвалав гвай Мур-салаз килигна.

Колхоздин регъберрин вил фадлай гуѳзлемишзавай шад хабар атуниз ква: ц1и Агъасиев Къази-Мегъамедан т1варунихъ галай колхоздиз са иар ч1угвадай машин ва трактор гун лазим я. Абур гъалдай ксар жуванбур хъун патал къве жегъил—Алиметни Жабар Дербент шегъердиз курсариз ракъурнава... Абур гатфар алукъ-завай йикъара хуѳруѳз хтанва. Амма гъеле я автомашин, я трак-тор тухуз ша лугъузвач.

— Телефондай рахана кар туѳк1уѳзвач, — теспачавал кваз лагъана колхоздин председателди автомашинни трактор гъализ чир хъанвай жегъилриз. — Пака зун Самбурдиз фида. Ана кар туѳк1уѳн тавурт1а, Махачкъаладиз фида... Амма автомашинни трактор гвачиз хкъведач. За къвез хабарда. Хабар агакъун кумазни, гадаяр, за лагъай чкадиз ша!

Лацу яргъадал акъахна, Шалбуз райондиз фена... Са гъафтедилай хуѳре шад гъарайрин, муштулухрин ванер гъатна:

— Машин хквезва!

— Трактор хквезва!

— Гьурра!—са к1ерет1 аялар автомашиндинни трактордин к1венк1вел, абур кьаршиламишиз, фена.

Ч1ехи вац1ун дереда ажайиб ванер гьатнавай. Гьейран хьан-вай инсанриз акваз-акваз гуьнедикай кьилел бугь, гуьгьуьна гум авай ракъун кьве аждагьан, гатфарин ч1урал бугь язавай кьве бугьа хкатна, Вегьрен майдандал аватна.

Дагьвийрин япара, хуьре, дереда дагьлар ацахьдай хьтиц, вац1уз сел кьведайла чилер зурзадай хьтин, ванер гьатнава. Са-даз сад рахай ван кьвезмач.

Бирдан кьуд пад секин хьана—автомашиндинни трактордин моторар акьвазарна.

Абурун кабинайрин рак1арар ачух хьана. Шалбуз, Алимет ва

Жабар, сивел хьвер алаз, чилел эвич1на.

Жемятди абур, душмандин кьеле кьачуна хтай кьегьалар хьиз^ кьаршиламишна. Ахпа вири, вирт1един ни атай ч1ижер хьиз, ав- томашиндални трактордал алт1ушна.

Адет хьанвайвал, Кьамкъам хабарни авачиз хтана ахкьатна, Йифен геж вахт тирт1ани^ хизан к1вачел акьалтна. Вири Кд>ам~ къам хтунал шад я, адаз хуш-беш ийизва.

— Хвашкалдияр ийиз, зун мугьман туш гьа!—хьуьрез-хьуьрез; лугьузва Кьамкъама.—Чи арада авайди ирид верс рехь я. Кье зун Кьурушдал фенвай. Гида жуван к1вализ хтанва.

Кьамкъам и йисара хейлин дегиш хьанва: ч1арар михьиз рехи хьанва,¹ буйдиз аск1ан хьана аквазва, са жизви к1ул вегьенва.. Амма дири кьекьуьнар, хци вилер жегьил вахтунинбур хьиз ама-

— Кьамкъам тха, вун хтана лап хьсан кар хьана. И йикъара. зун ви патав кьведайвал тир. Чаз электростанция гьиле кьаз к1ан-зава,—лагьана Шалбуза.

Пака пуд стхани гележегдин электростанция эцигдай чкадал" фена. Абурухь Мурсал, Алимет, ярар-дустар галай.

— Лахам к1амун яд электростанциядиз бес тахьун мумкин я. —Къамкъам хайи дагълариз килигзава, амма рик1яй станциядиз талукъ фикирар физва, вилерикай к1валера, куьчейра электрик-дин лампаяр куьк1венвай хуьр карагзава.

— Ина хейлин яд ава эхир?!—Шалбуз рази жезвач. —Регъв элкьюьрзавай цивай са матур элкьюьриз жедачни?

— Регьюь хьюьт1уьзни к1валахзавани? — вилера амалдар хьвер аваз, жузуна Къамкъама.

— Ваь. Рачар зулуз регъвена куьтягъ жезва. Бес чаз вац1ални регъвер ала эхир,—Шалбуз суалдин гъавурда акьунач.

— Эгер регъведай зат1 хьайит1а, к1амун цивай хьюьт1уьз регъв элкьюьр жедани?—Къамкъам стхайриз килигна.

— Ваь. Тахьун мумкин я,—лагъана Мут1алиба.

— Вучиз?

— К1ам мурк1ади къазва. Яд т1имил жезва.

— Гьак1 лагъ ман,—Къамкъам рази хьана. —Эгер и к1амал электростанция эцигун хьайит1а, ада хьюьт1уьз к1валахдач.

— Бес чна вучин?!—Шалбуз аз инженер стхадин къарар хуш хьанач.

— Маса, гзаф яд авай к1ам жагъурна к1анда... Чи вац1ал че-тин я. Ам хуьруьвай яргъани ава. Гъар сел атайла, тухунни мумкин-. я. Акъваз, акъваз,—Къамкъам инихъ-анихъ килигна. — И к1амуз маса патахъай яд гъидай, яд артухардай мумкинвал авачни?

— Ава!— Шалбуз аз шад хьана.— Вини хев къуна чна Урар т1улаз «Гъвеч1и КОР» гъизва. Чна ваз суьгъбетнай, тха. Гъа къа-нал Лахам к1амал къван гъиз жеда.

— Гьак1 лагъ ман,—Къамкъама электростанция эцигдай чка тайинарна, лазим тир меслятар гана. Станция эцигун патал ча-расуз тир гъисабар-ктабар туьк1уьрун, ; райисполкомдин къарар .акьудун хиве къуна. Моторар маса къачудай рекъерни къалурна. Вири месэлайрий патахъай хайи хуьруьз куьмек гун вичин пак ферз тирди лагъана.

— Эгер куь рик1ел хуьр авадан авун алачирт1а, им мусибат тир,—лагъана Къамкъама хуьруьн регъберриз. — Икъван к1вала-:хар куьне гъиле кьунвайла: радио, къанал, хуьруьн ц1ийи бинейр...

— Ц1ийи хуьре Ильичан экверни жеда! — ц1увад йиса авай жегъилди хъиз, гъарайна Шалбуза. Вичин рик1 ац1урзавай гъиссер хуьз тахъана, ада вегъена, Къамкъам стха кьужахламишна,

Колхоздиз Лахам к1амал электростанция эцигиз к1анзавайди вири хуьруьз малум хъана.

Жемятдик квай шад руьгъ мадни гужлу хъана. Бригадиррик патай теклифни гуьзлемиш тавуна, инсанар гъар юкьуз к1валах-дал экъеч1завай: гъафтеда садра къаналдин мелериз кьезвай.

— Чан калхуз! Калхузди чи к1валера газ фанарарни твадай-вал я!— лугъузвай гуьнейрик ацукънавай юкь какур хъанвайкъа-рийри.

Са бригада итимри арабайра аваз, алеррал алаз электростан-ция эцигдай чкадал къванер гъиз башламишна.

Гатфарин марфар-селлер башламишна. Дат1ана цавар рахаз-ва, къати ц1айлапанар язава. Гуьнейрай к1амар вегъена. Ч1ехи вац1у, вири дере зурзурдайвал, зурба къванер-хвахвар алабариз, абур сад-садахъ гелягъиз, тухузва. Инса.нривай чуьлдии к1валах-рал экъеч1из жезмач.

6.

Телефондай Шалбузав хади хабар агакъна: «Ц1ехуьл муьгъ вац1у тухузва. Ам кьутармишун патал бигердиз яхц1ур итим, къад араба ва я фургъун ракьура».

Шалбуза и тапшуругъ тадиз Мурсалав ва Алиметав ага-къарна.

— Чна аниз автомашинни. тухуда, чи тракторни, — лагъана. колхоздин председателди.

...Самур, Каспи гьуьл къван гъяркъуь хъана, дере ац1уз-ац1уз,.. кьил[агъадалди физва. Т1ач хътин, рагъул цикай мукъвал-мукъ-вал, наха балугърин кьилер, гамишрин далуяр хъиз, зурба кьва-нер, тарар, к1анч1ар хкатиз, ахкатзава.

Ц1ипуд вил авай, яргъи ц1ил хътин, Ц1ехуьл муьгъ, баят хъана,. вац1ун чапла пата ама. Вац1, муькъуьн лук' тухвана, инихъай. физва.

1 Л у к — муькьуьн кьил эцигдай стун.

Муькьуьн кьве патани винидихъай агъадихъ,, агъадихъай ви-нидихъ физвай арабаяр, фургъунар, тек-тек автомашинар, ийир-тийир квахъна, сад-сада къайдасуз аклана, акъвазнава. Инсанар, вилер члулав цифер кват1 хъанвай] Ц1айлахъан дагъдал алаз, вацлун кьерехдал инихъ-анихъ бейкар хъана кьекъвезва.

Муг-Рагъпара райкомди ва райисполкомди тешкилнавай сифте куьмекар агакьна. Ц1ехуьлрин базардиц майдан, вацлун кьер арабайрай, фургъунрай, инсанрай ацлана.

Райондин регъберар: Алиев Гьамид, Мут1алибов Къамкъам бигердиз атанвай инсанар к1валахдик кутунал машгъул я.

Гъарай-эвер явашарна, низамда акъвазарнавай аскерар хъиз, инсанар вири санлай к1валахдив эгеч1на: кьеряй къванер, тамай гъварар гъиз, муькьуьн вац1 расалмиш хъанвай кьиляй акъатна-вай кьубудиз вегъез башламишна. Амма и; кардикай са хийирни жезвачир: дили хъанвай вацлу, къванерни гъварар, абур гьикъван зурбабур тирт1ани, кьезил ц1акулар хъиз, кьилел къуна, Каспи-дихъ тухузва.

Са1 югъ ик1 акъатна. Нянихъ инсанри ц1аяр хъувуна, т1уьн-хъун ийизва, чеб гишин вет1ерикай хуьзва. Шалбуза ч1ехи стха-дал кьил ч1угуна, нянин нагъар санал авуна.

Виридан фикирар, суьгъбетар вацлу тухузвай муькьуькай тир. Шалбузани) вичин пеле биришар тунва: «Вац1 гьик1 муькьуьн к1аник рахкьур хъийин? Къвед лагъай лукни зурзазва, са гъайгъай-рал ала. Эгер къванер цементдалди эцигнавачирт1а, ам накъ тух-ванвай... Вучда?»

Шалбузас, вичин ч1ехи стха Къамкъамаз хъиз, инженердин къатлунар хас тир. «Гъвеч1и КОР» ч1угвадай рехъ, Урар т1ула хуьруьн ц1ийи бинейр эцигдай чкаяр виридалайни хъсан Шалбу-за къалурнай. Адал хуьре фадлай «инженер Шалбуз» лаб акъалтнава.

Шалбуза фикирзава, амма дили-пехъи хъанвай, гум кьилел алаз физвай накъвадинни къванерин сел элкьуьрдай амал жа-гъизвач.

Пакамахъ фад къарагъна, Шалбуз вацлун кьерел фена. Вац1, вири кьер къуна, сад-садал аруш хъанвай гъуьлягърин сел хъиз, алчудар жез, зварар гуз, физвай. Муькьуьн эрч1и лук, диб хкат-на, цин винел, регъуьн гьет1гьет1 хъиз, кьугъвазвай. Ам муькуь лукунихъ галк1ана амай. Шалбузак зурзун

акатна. «Муьгъ тухун хъайитла, халкъдиз зурба зарар жеда... ГьикI кьутармишин?!»

Инсанар, арабябар, фургьунар мад кардик экечIна... Амма мад са нетижани арадал кьезвач: муькьуьн кьилэй вацIу акьуд-навай даркалдиз вегьезвай! кьванер, кIарасар, сагъ тарар, сад-садал- кутIуннавай зурба типIихар кIан квачир гьуьлуьз—жегьен-немдиз аватай гьисаб жезвай.

Бирдан Шалбузан чиник хъвер акатна, ам катна бигердин тешкилатчийрин—райондин регьберрин патав фена.

— Юлдаш Алиев! Къамкъам стха! ИкI чавай вацIун кьил элкьуьриз жедач!—Теспача кваз гьарайна ада.— Ам вини вацI экIя хъанвай чкадила элкьуьриз жеда!

— ГьикI?!—Къамкъам гьвечIи стхадив агатна.

— Чапарар храз, абур вацIун кьерехдила башламишна акIу-риз, далудихъ кьванер акална кIанда... Са тIимил агьадихъай мад гьакIа, анжах са тIимил вацIухъди яргьи авуна...

— Хъсан фикир я,—Шалбузан теклиф райкомдин секретар-дизни бегенмиш хъана.

...Пуд лагъай юкьуз вацI муькьуьн кIаникай рахкъуриз хъана. Тадиз селди тухвай лукни эхцигна.

ЦIехуьл муькьвелей арабайрин, фургьунрин, автомашинрин куьтягъ тежезмай цIиргьер агьадихъ ва винихъ фена.

Муг-Рагъпарадин райкомди ва райисполкомди МутIалибов Шалбуз тIвар кхъенвай кьултухдин сят багьишна.

7.

Нянин тIуьн-хъун, суьгьбет-сала авуна, Сфийрин хзан сёкин хъана. МутIалибни Шалбуз, газетар кIелиз, пакадин кIвалахдиз талукъ кхьинар ийиз, столдихъ галама.

Гьиле авай кхьинар акьвазарна, МутIалиба, хияллу хъана, веревирдарзава: «Фикир гайила, Октябрдин инкьилаб хъана алат-навай къад йисан вахтунда чи гьвечIи халкъдин, чи хуьруьн тарихда, къанажагда, майишатда зурба, акьулдиз гьиз тежедай хътин дегишвилер, агалкъунар хъанва. Зарафат туш ^{гьа} чи ^{гьве}-чIи миллетдин, вичикай дуьньядин чIехи паюниз хабар авачио

миллетдин, векилри Октябрдин инкѣилаб кѣурмишунин кар^а иштиракна,— адан вилерикай Кѣзи-Мегъамед Агъасиев Мукъ-тадир Айдинбегов, Абидин ими, Нажмудин Самурский, Мирзебег Ахундов, Самсам стха карагзава.—Чи миллетдин векилри чѣехи регъбер Ленинахъ галаз кѣвалахна...

И кѣад йисан вахтунда чи миллетдин векилрикай алимар шаирар, духтурар, инженерар, артистар хкатнава. Бес им бахт тушни?! Бахт!

Эхъ, чи халкъ бахтлу я. Дугъри я, са бязибур, виликан дев-летлуярни фекъи-фахра, бахтсуз хъана. Зиляр чандилай алатна чи халкъдин пай дуъньядик акатна: ктаб-дафтар, михъи пек-пар-тал, кфетлу! тѣуън-хъун хъанва... Радио, газет, ктабар—вири жу-ван дидед чѣалалди.

Чи халкъдин тѣвар гила Москвада вири халкъарихъ галаз барабардиз кѣазва...»

— Вуч хиялрик акатнава, тха?—жузуна Шалбуза.

— Пака, стха, за клубда жемятдиз «Октябрдин кѣад йлс» тѣвар алай суъгъбет авун лазим я,—лагъана Мутѣалиба.—За жу-ван фикирар санал кѣватѣзава.

Шалбуз чѣехи стхадиз яргъалди килигна. «Са хабарни авай хътиндѣ туш... лугъудаии?! Къе секиндаказ ксурай»,—фикирзава Шалбуза.

Муг-Рагъа кушкушдин ван гъатна. Садазни и кѣаралмиш ха-ѣар вичин сивелай чкѣлана кѣланзавач. Сад-садаз, япал кѣуф, кѣуфал капаш эцигиз, лугъузва. И ванер эхир^ Перниседив агакъна.

— Я чан хваяр!—эхир дидедай агъ акъатна.—Хуъре гъатна-вайди вуч пуспус я? Куън хух къуна вучиз акъвазнава? Куъне зи рикѣ акъудмир тѣун?—дидедин вилерилай накъвар алахъна. Адан патавай акъвазнавай сусарин вилерини цѣарцѣар гаиа.

Мутѣалибни Шалбуз, ясда авайбур хъиз, киснава.

— Я диде, гъеле якъин чазни чизвач,—лагъана Мутѣалиоа.— Чи Къамкъам тха дустагъда туна лугъузва... — Къамкъам?! У-у-н! Гила закай амукъна вучрай?! Бес им эхир заман тушни?—Пернисе, къве гъилив чѣарар чухваз, шехъи* башламишна. Сусарни шехъна.

Мутѣалибни Шалбуз абур секинар из эгечѣна.

— Вучиз?! Вучиз?!—гъарайзава Перниседи.

— Са затіни чизвач, я диде. Адак са тахсирни хьун лазим туш,—лугъузва Муталиба.—Белки, им чун дакланбуру акъудна-вай чав ятла? Эверна Махачкъаладиз І фейиди, хтана ахкъатна-

вач...

— Гьар вуч ятлани, куьн амай няналди Махачкъаладиз фена кланда.

— Башуьсте, диде.

...Вире хуьр ясда гьатнава. Са тахсирни квачир большевик Муталибов Къамкъам, душтагда гьатун буьгьтендин кар тир... Шер-фитне къуватда гьатнавай, адаз са бязи идарайри, жаваб-дар къуллугъчийри яб гузвай...

Къамкъам Муг-Рагъпара райисполкомдин председателвилеин везифайрикай азадна, адал «халкъдин душман» лагъай .туькьуьл тлвар акьалтна. Муталибазни гьар юкьуз Самбурдиз эверзавай,. силе кьазвай. Ихьтин баладик Шалбузан къилни квай.

— Дуьньядин чарх кьве патахъни элкьведайдиди риклелай ра-къурмир!—ажугъдалди лагъана Шагьмара Муталибаз. —Квев

гзаф гьербер-зербер гвай!

— А чарх гьамиша дуьз патахъ элкьвезва!—лагъана Муталиба.—Чак тахсир кватла, чна жавабни гуда. Клевеве авай вахтунда ваз сру гайи тахсир зи Къамкъам тхадин хиве ава. Заз вун вуж ятла, вун квел машгуьл ятла чизва, Шагьмар!

Шагьмар яру-цлару хьана.

Муталиб Махачкъаладиз илимдин клвалахдал хутахунин месэлани акьваз хьана. Секинвал авачиз. акурла, арза гана, ам школадин директорвиляй экъечлна, вичин хзанни къачуна, Агьул

райондиз клвалахиз фена.

Шалбуз, рикле тлал аваз, амма къастунай такабур къил цава къуна, вичин къуллугъдал аламай. Адак са шер-фитнени, са буьгь-тенни, са футфани акатзавачир.

8.

1941-йисан майдин эхиримжи йикъар Муг-Рагъа азгарбур хъана. Куьнуьдиз вирт к1ват1завай ч1ижер хъиз, чпин кеспидал машгъул колхозчийриз Шалбуз дагъдин чиниз циф ягъайдакай. хабарни хъанач. Циф акуна-такуна ч1ехи хъана, адак къибледи-хъай атай ч1улав циферни какахъ хъууна. Дагъдин такабур кук1ушдихъ галк1анвай булутрикни шулугъ акатна: садлагъана акъатай къати гару абур, йирф хуькуьрзавай хъиз, сад-садак какадарна. Дагъдин ценер дар хъайи цифер хуьруьн винел ах-миш хъана.

Эч1ела авай дишегълийрик, муькъвер ва рекъер туьк1уьр хъи-йизвай итимрик къалабулух акатна. «Исятда т1урфан акъатда! Тади ая! К1вализ!»— гъарайна инсанри чпи-чпиз.

Гарун хура гъатнавай векъер-къалар чилив барабар хъхъанва, къушар, чуьнуьх жедай хъиткъер жагъин тийиз, бейгъал хъана, чинеругдин хура гъатнавайбур хъиз, чиле акъаз, цавуз гадар хъжезва. Дишегълийривай эч1елрикай шелеярни кут1униз хъхъа-нач.; садан кашу амачир, садан шал цавун аршдиз акъатнавай, садан шуткъу гару, дак1ур цел хъиз, къулухъ ялзавай, садан ч1арар киферай акъатнавай.

Итимар, бармакар пелез чимна, вилер агажна, юкъ алгъурна, хуьруьхъди рекъе гъатна.

Гармадни къатижезва: ада къаварин ч1ерейрилай куп1аринни гилигрин тикъилар, хараяр вегъезва, тарар дувулрай акъудзава, радиодин симерин шалманрив суза ийиз тазва. Гилад-ахпа абурни ярх хъун мумкин тир. Дагъларай, дагъаррай, ник1ерай руквадин. к1ват1ар; элкъвез-элкъвез, дестекар хъиз, яргъи ийиз, цавун арш-диз акъудзава.

Руквадин т1урфандин фирияр мадни гъаркъуь жезва.

Яшлу итимри ва дишегълийри аллагъдиз зикирзава, адавай куьмек т1алабзава, сивихъ атанвай магъсулар харцив ягъиз тутун минетзава. Амма т1урфандиз, аквадай гъаларай, аллагъдивайни буйругъ гуз жезвай хътинди туш.

Бирдан инсанрин далуяр марфадин ири ст1алри, зурба гъайвандин къуватлу, амма сан-гъисаб авачир къван къармахар алай гужлу пацари хъиз, гатана. Марфадин сифте кул, руг акъатза-вай рехъ къуна, хуьруьхъди фена. Ахпа цавай жужна, ири т1екве-нар авай суьзекдай хъиз, марф авахъна. Къил чиле аваз катзавай инсанрц кам явашарна, абур чпин вилерихъ инанмиш

жезвач: дишегълийрал алай лацу келегъаярни хунин фитеяр, итимрал алай лацу перемар яру лекейри к1евирзавай.

— Им вуч аламат я?!—инсанрай гъарай акъатна. Жаваб гудай касни хъанач, вири цавуз килигзава, анай аква-

дай зат1 авач, анжах дат1ана марф авахъзава, яру марф...

— Я инсанар! Им иви я!—гъарайна сада.—Я аллагъ! Чна ваз вуч, писвална?! Вуна чаз вуч къалурзава?!—гъарайна яшлу леж-

берди.

— Ивидин марф! — кич1ез-кич1ез тикрарна инсанри. Абурук

зурзун акатна.—Гила чна вучда?

— Яраб гила вуч жедат1а?!—шел кик1анвай ванцелди жузуна са дишегълиди.—Им аллагъди чаз гузвай жаза я,—ам; кватна шехъна.

Садайни жаваб акъатнач. Инсанриз марфади чеб къежирза-вайдакай хабар амач, абуруз чпин кылел идалайни еке мусибат къвез кич1езва. Ийир-тийир квахънава.

— Заз ивидин марф къвана лагъана гъич бубайрин сивяйни ван хъайиди туш,—къулгъу к1елна куътягъна, явашдиз лагъана Девришалиди. Адан сарарик, гъилерик, мет1ерик, так1ан ван ацалтна, зурзун акатнавай.—Я аллагъ! Я аллагъ! Ваз чи язух ша! Чун ви чина зеррени уъзукъара туш! Я аллагъ!

Инсанри гъарда вичиз чидайвал, вичивай жедайвал аллагъдиз ибадат, шазда, минет-суьнет ийизва. Абуру, гъилер яргъи авуна, чангара, меквера яру марф къазва, адахъ ни акалзава. «Ивидин марф я, са шакни алач»,—чпи-чпиз тестикъарзава(лежберри.

Марф атайвал, садлагъана акъвазни хъувуна.

— Им квез аллагъди къалурзавай аламатар я!—лагъана Шагъ-мара.—Жазаяр квез а къурбанд хъайида идалай; къулухъди гуз-майди я!—Инсанрик мадни гзаф кич1 акатна, дишегълияр мадни к1евиз шехъиз башламишна.—Бес диндин рекъе чан гузвай мусурманар гедергелмездиз суьргуьн авурла, куьн садни шехънач хъи?! Гила гъик1 я?! А йикъахъ ихътин югъни галайди я. Бес! Аллагъ авайди рик1елай ракъурмир, фасикъар!

Ивидин марфади Муг-Рагъа еке къалабулук туна. Инсанри чпин марфади къац1урай парталар хт1унна, мад вилериз тахква-дайвал, гадарзава. Абуру чпиз аллагъди мадни еке жаза гун гуъз-лемишзава.

— Марфадик квайди иви тушир, жематар, иви тушир!—тик-рарзава чка-чкадал Алимета.—Ам гару Яру дагъдай цавуз акъуд-навай руг тир. Яру руг!

Инсанар гъатта муаллимрин ч1алахъни жезвач: абуру аллагъ-дин жаза гуъзлемишзава. Хуьре садакъяр-муфакъяр гуз, п1ирерал физ, мевлидар ийиз башламишна.

Къвед-пуд гъафтедилай, инсанрик квай кич1 яваш хъайила, хуьре къаралмиш, рик1яй чук1ул ч1угвадай хабар' чк1ана.

— Чи диде Ватандал Германиядин фашистри хабарсуз гъужумна! Ислягъ хуьрер ва шегъерар кузва! Дяве башламишнава —малумарна радиодай.

Дяве... Шалбуза фикирзава: «Рагъ цавуз хкакж жезвай... Рагъ цавун юкъваз акъатзавай. Ада чаз, накъан кесибризни уъзденриз,, лежберризни фялейриз, чим, ишигъ гузвай... Гила чи Рагъ са низ ят1ани к1евириз к1анзава... Жедач!»

Муг-Рагъпарадин къегъалар Ватан хуъз фена...

Къвед лагъай романдин эхир.

ХАЗИНАДИН СУРАКЪДА

Пуд лагъай роман

Сад лагъай кыл

Д Я В Е

1.

Цавун вили тагъуни гъульуькай хкатзавай ракъинин нура-рал рапрапар гузва. Генг бушлухра Зуьгъре гъед тек ама, адан ишигъни къвердавай зайиф жезва. «Югъ азгарди жеда, — фи-кирзава айвандик экъечІ навай Шалбуза. — Июндин варзни акъатзава... Дуьнья къарсур авур варз... Векъер акІ ахъзава... Ягъиз башламишна кІ анда, — дергес къаз кІ анзавай гъилер, гуж акъалтиз вердиш гъяркъуь къуьнер чеб чпелай юзана.— Итимар дяведиз физва... Векъ ни яда?! Гвен ни гуьда? Цанар ни цада? Дишегълийри?!» —колхоздин председателдин чин атГугъ-на, къалин раці амар агаж хъана. Вич аял чІ авалай ашукъ хъан-вай ЧІ ехи ваці ун дере къе гзаф сефилдиз аквазва. «Дяве лагъай са гафуни вири тІ ебиат, цуькверни кваз курпашман авунва. Дяве... Им вуч залан гаф тушни?! Агъ, залум дяве!»

Гъаятдай чІ угъ-бугъдин ванер акъатна: чІ улав либас алай яшлу дишегълиди кал ацазвай.

— Пакам хийир, де! — гъарайна хъиз, салам гана Шалбуза.

— Чан сагърай ,чан хва! Ви пакамани хийирлуди хъуй! — эрчІ и къуьнелай айвандиз са вил яна, шуьткъверар авай чина мили хъвер гъатна, Перниседи, бармак хъиз, каф акъалтзавай сернич метІ ерин арада мягъкемдиз хкъуна. — Душман барбатІ хъуй, дуьне — абад,— лагъана вичи вичикди, чиник квай сери-нар къалин хъана. — Чан авлияр, михьи ксар ахварикай кват-завай вахт. И къара-бала чалай фад алатрай. Амин! Хуьр ахварикай кватзава: кимерал тек-тек къужайри къара-чип квай тенбекдин пІапІрусрай икьи гумар акъудзава, хурар ачухдай уьгъуьяр язава; къуьнерихъ къеле ганвай кварар галай рушаринни сусарин къифлеяр, лифер хъиз, къве-къвед жез, ра-хун-луькІуьн квачиз, булахрин рекъериз ахмиш жезва; кІвале-рин, муьхцерин чІерейрилай кІекери, бибикра ял туна, къургъ алаз гъараярзава, налугъуди, абуру инсанрик тади кутазва... Хуьрел чан акъалтзава...

Самур дередин клан, иви зкъичай хъиз, яру хъанва. Пакаман яраривайни инсанрик шадвал куктаз жезвач. «Дяве» гаф алай мугъурди риклерни кваз члуаварнава.

Шалбуз куъчедиз экъечина, кимел алай агъсакълриз салам гана, шаламарни шалар алай клвачерик звар кваз, колхоздин контордихъ фена. Дар куъчейриз гъахъзавай ракъинин къати нулар бирдан зайиф хъана. Шалбуза гъамлу вилер цавал хкаж-на. Адаз Китин дагъдин кулвал члуав циферин гъамбарар клватл жезвайди, гъинай ятлани акъатай пехъи гару абур виле-риз таквадай йирфиналди къатл-къатлиз цав тирвалди чукурза-вайди акуна. Япара дидеди ракъинихъ элкъвена лугъудай гафар тикрар хъана: «Эй дуьньядин чирагъ! Вахъни душманар авани? Фад-фад залум циферикай хкечл! Вун инсанри, тайифайри, мил-летри гувзлемишзава... Чун ви ишигъдикай магърум мийир, эй дуьньядин чирагъ!»

Шалбузан далудай къайи зурзунар фена — рикел хуьре гатфариз къвайи ивидин марф хтана. Са легъзеда мефтледа хиял къекъвена: «Тебиатдизни дуьньяда дяве авайди чизва, тебиат-ни секинзавач... Китин дагъдин чиниз циф ягъайла, хар къва-дайди я... Хар къвайитла, къил вегъенвай мухаринни къуьлерин гъайиф! Вири клмаризни вацлариз фида... Хар... Дяве... Са гафар я. Хару магъсулар, дяведи инсанар гаткллада...» Вилерикай къа-ралмишг ха'бардин къайи лепейри хуьр гатайвал каразава...

Гатфарин чулурал, куьнуьдин кул хъиз, ргазвай Муг-Рагъ хуьр, «дяве» гаф галукъайла, са йикъан къене, яд иличай жуь-гъенар хъиз, хкахъна: инсанар, клула залан пар къунвайбур хъиз, къилер хура туна, къекъвезва, туьтер ифенвай ванцелди я рахазва, чпиз чеб къалур тийиз алахъзава; гъатта аяларни, гъа-рай-эвердин ван ацалтна, къугъвазмач. «Идаз, жемят, ацукъай клвале къил баладик акатун лугъуда, — агъсакълри члехи ки-мел гувзлемиш тавур мусибатдиз къиметар гузва. — Чаз Тимур-ленг акурди я, Надир-шагъ акуна... Чал Деникинан къушунар, ингилисар, туьрквер атана... Чун гъа члавузни кланик акатнач. Большевикри халкъ тупламишна. Гила чахъ болыневикар гала. Гилани чун вири къарагъда... Вири! Стхаяр хъиз... Алчах яз амукъдалди къегълвилелди къиникъ хъсан я...»

Инсанрал залан дерт ала: гагъ са, гагъ маса клвалаяй дшпегъ-лийрин шел-хвалдин ванер акъатзава...

Камалан чайханада итимар, жегъилар дяведиз финикай ра-хазва. Чайхана дар хъайила, абур куъчейрал клватл жезва. Са шумуд клеретл хуьруьн Советдин идарадихъ къезва...

Дяве хьунухъ мумкин тирди дуьньядин гьаларин гьавурдик квайбуруз чизвай... Бее Европадик ц1ай акатнавай эхир. Муг-Рагъпарадин кьегьалри финрихъ галаз хьайи дяведа иштирак-най, адалай вилик кьве кас Испаниядизни акъатнай... Газетри кхьизвай: «Гитлеран кьушунри Европадин уьлквеяр са-сад кьаз-ва: Польша, Чехословакия... Гила хабарсуз Советрин Союздални вегьенва...

Кимерал Шагьмарни экъеч1нава. П1узарик шадвилини ягъа-натдин хьвер кваз, хуьруьнвийрин вилера вилер тваз, фикирза-ва: «Агъ, ажеб кар хьана! Куьн гьа ик1 рекьиде, кьекъверагар! Агъ, чан Гитлер! Дуьньядани рухваяр ава кьван! Чна урус па-чагъдиз куьмекде, Советар тергда лагъай ингилисарни туьрквер са зат1арни хьанач... Агъ, чан Гитлер!»

Шагьмаран кефияр куьк я. Ам дамахдивди вичин кьуьнуь-вай акъвазнавай ч1ехи мирес Абас-Агъадиз килигзава: кьанни ц1уд лагъай йисара хуьряй суьргуьн авур кулак бирдан хтанва... Яшарин арада еке тафават авач1ани, Шагьмара адаз, дережа хвена, гьуьрметдивди «ими» лугъузва. Абас-Агъа хуьруьз хтунин сир кимел алайбуруз чизвач. Вичиз бубадин ватан ширин тирди кьалурун патал ада мисалар тикрарзава: «Гьурбатда кьейиди сурани еекин жедач, лугъуда хуьруьнвийри. Зунни ингъе: ватан-

дал хтана — имандал хтана».

!...— Абас-Агъа ими, ваз и гьерекатар гьик1 аквазва? — кьа-
сухдай хабар кьуна Шагьмара.

Яц1у як1арин яшлу итим, рехи жезвай спелриз звар гана,
агъайнидаказ лежберрихъ элжъвена.

— Я хуьруьнвийар, гьахъ лагъайт1а, зун куь гьавурда акъаз-вач, — Абас-Агъади са-са лежберда вилер ат1умарна. —Квек акатнавайди вуч тади, кьалабулук я?! Лемеери урусрихъ галаз дяве башламингаава. Яни? Я. Яз хьайила, чун, лезгияр, чун му-еурманар, вучиз кьаришмиш жезвайбур я?! — садайни са жаваб акъатнач. — Аллагъ шагъид я: пачагъдин девирда урусри чакай аскерар кьурди туш. Гила вучиз чи рухваяр ц1ун фуруз фин лазим я? Вучиз? Куьн и кардал рази жемир, хуь-руьнвийар. Чна чи афа-сафа авун лазим я. Зиди лугъун я... Ахпа геж жеда гьа! — тагъкимна.

Инсанар хияллу хьана, абур садлагъана куьгъне кулакдин

■гьавурда акьунач.

— Шура гьукумат чи гьукумат я, — жаваб гана Девришалиди. Чна хуьн тавурла, бес ам ни хуьрай?! Ам чна хуьда!

— Гуьгьуьнлай пашман жедай гьаларикай тахьуй гьа, мусур-ман стхаяр, — лагьана, Абас-Агьа маса кимел фена.

Лежберар кьил галтадиз амуькна: Абас-Агьа и дар арада вучиз хуьруьз хтанват1а, абуруз гила ашкара хьана.

— Жемят! Куьн гьахъ я. Атана, зал алуькунай — чухсагьул. Кисна ацукьун виже кьведач! — лацу сафут1 алай кьакьан, яхун итим, хуьруьн Советдин председатель Мурсал, инихъ-анихъ ки-лигна, Вири адахъ эл1Кьвенва. — Хажалат ч1угуналди чи диде-Ватандиз са куьмекни, са хийирни жезвач!

— Дуьз,—Девришалиди адан тереф хвена.—Чна вуч авун ла-зим я(чан хва? Вун советни я, парторгни. Лагь!

— Чун кье жеягиниз физ гьазур я! — гьарайна жегьилрин арадай Алимета. — Чна вуч авун лазим ят1а, лагь, юлдаш Ме-гьамедов!.

— Чунни гьазур я! — кьелеч1 черкес чухваяр алай са шумуд жегьил низамда акьвазна: абур комсомолдин .членар тир.

— Чунни! — яшлу лежберрин гьилер гапуррал фена.

— Заз чизва, — давамарна Мурсала,—жуьн Шарвилидин невеяр я. Куьне Агьасиев Кьази-Мегьамедани Мут1алибов Сам-саман рик1ерикай иви хьванва. Дагьустанда Шура гьукумат эцигиз куьмек гана... Гила квелай чи пак Ватан гитлерчийрикай' ни хуьз алакьда!

— Са шакни алачиз! — муграгьвийри гапурар цавуз хкажна. Мурсалан ц1ару вилер дикьетдивди еа-са хуьруьнвидин ви-

лериз гьахьзава: абур Ватан хуьнин кьастунив ац1анва. Гзаф-бурун хурал Ворошилован лишанчи» значокри нур гузва. «Чна жегьилар тфенгар ягьиз вердишарна хьсан к1валахна, — рази-вилелди фикирна парторгди, вичин эрч1и кьуьнуьвай акьвазна-вай колхоздин председатель Шалбузас са вил яна.— Гьикь-ван гьуьжетар хьанат1ани, Шалбуза сад лагьай чка т1вар-ван акьатнавай гьуьрчехьанривни вуганач... Урар т1ула лишанар ядай гьуьжетар хьайила, мад сад лагьай чка кьуна... Райондаини сад лагьай чка гваз хтанай...»

— Кье, юлдашар, зун Самбурдиз, партиядин райкомдиз, во-енкоматдиз фида. Куь мецелай Муг-Рагь хуьруьн кьегьалар гуьгьуьллудаказ фронтдиз

ракъурун тlалабда. Рази яни? — Мур-сал мад хуъруънвийрин вилериз килигна.

— Эхъ! Вуна, Мурсал стха, ик1 фадлай авун лазим тир, — лагъана Девришалидин чlехи хва Гъалима.

— Чна, жемят, райондай хабар атун гуъзлемишзавай, — пар-торгди авайвал хиве къуна. — Анай са ая-мийирни авач.

— Ядай хва бубадал алукъдайди туш! — гъарайна Ярметан хва Алимета. — Чун фин лазим я! Хуруз гъуд яна, чи эрзиман лагъана жlанда!

Инсанриз комсомолрин организациядин секретардин гафар бегенмиш хъана.

— Дуъз, дуъз! — сесер акъатна.

— Муграгъвиар! Заз чиз гъак1 фин герек авач, — Шалбуза вичин хажалат авай вилер жемятдал хкажна. — Бес гъик1 фида? — Мурсал колхоздин председателдихъ элкъвена, — Чи къил къ依лик кумач, юлдаш Мутlалибов.

— Гуъгъуъллуйрин тlварар кхъена, сиягъ¹ военкоматдиз тух-вана кlанда, юлдаш Мегъамедов, — теклифна Шалбуза. — Гъик1 хъайитlани авуна кlанзавай кlвалах чна пакадал вегъин тийин.

— Керчек гаф я, — рази хъана жегъилар. — Сиягъ кхъена кlанда. Къуй, низ физ кlанзаватlа, шумуд касдиз физ ашкъи аватlа, чазни малум хъуй.

— Ак1 хъайила, вири итимар кlватlна кlанда, — Мурсала инсанрик вил хуъкуърна. — Инал алайбур са кимин итимар я, *чи* хуъре ирид ким ава.

— Чавушди жуъмя мискlиндин минарадилай хабар гурай ман, — рикlел гъана Девришалиди.

Чавушдиз къилин ишара авуна, Мурсала лагъана:

— Къе вакай азанчи хъана кlанда, дуст кас. Алад. Жемят-диз Вегърен тlулал кlватl хъухъ лагъ... Чунни гъанал фида.

Ооветдин идарадин вилик квай итимар агъадай аквазвай чlе-хи майдандихъ юзана.

— Юлдаш Мегъамедов! — Мурсала чарни къелем акъудайла, тlалаlбна Шалбуза: — Ви сиягъда еифте зи тlвар кхъихъ!

Мурсал тажуб хъана:

— Бес колхоз? Агакънавай гад байухдай акъудзавани?!

— Гад агуддай итимар хуьре ацланва, заз фена Ватан хуьз кланзава! — жьетливилелди, гьатта Мурсалакай хьел атанвай къайдада тестикъарна Шалбуза. — Гад гату агудда, — хьуьтуьл хьверна.

Са гафни лугьун тавуна, Мегъамедов Мурсалан къелем авай Гьил кланз-такланз чарчин царцле къекъвена.

— Зи тварни! — Муреалан виликай комсомолрин организа-циядин секретарь Меликов Алимет акъвазнавай.

Жегьилри, сада садалай алудиз, сиягда чпин тварар кхьиз тазва.

Вири Мурсалан къилел алтлушнава.

1 С и я г ь — тварар кхьенвай чар.

— Я т1аб, я т1иб! — Керима вичин тварни кхьиз туна.

— Вун хьтин къуьзуь къант1а дяведа гереж авани? — жузу-на Девришалиди.

— Эхь, тфенг вугун тавурт1а, фургъунчи жеда, квез патрумар гьида, — клубандиз жаваб гана' Керима.

Хуьре чавушдин эвер гуниг ванер гьатна. Са арадилай муг-рагъвияр, гьвечли-члехи лугьун тавуна, циргъер-циргъер жез, Вегьрен тлулахъ ахмиш хьана. Чуьлдиз фенвай чубанарни не-хирбанар хкатайла, жемьтдин арада Шагмар, Авсат, Мирвет ва мад са шумуд кас авачир.

2.

— Яъ, ина кимибур са чун я хьи! — Гьалимай гьарай акъат-на.

Муг-Рагъпара райондин меркез, Самбур, гьвечли секин хуьр; Бакудин гьяд йикъан базар хьиз, инсанрай, фургъунрай, бал-кланрай ацланва. Хуьруьн юкъвай фенвай «Дербент — Рутул» шегьре рехъ, партиядин райкомдинни райвоенкоматдин вилик квай майданар, дар клар къуд пад мичлини чулав хьанва: къуьне чантаярни гьебеяр авай, юкъва гапурар кутлуннавай дагъвий-рик рахун-луьклуьн, гьарай-эвер, къал-къиж, гьерекат, теспача-вал ква. Абур Диде-Ватандал гьужумнавай фашистрин аксина женг чулгваз физ гьазур хьанва.

Цавун юкьваз хкаж хъанвай гатун ракъини инсафсузвилелди кузва, кармашзава. Хуьруьн кьве кьвалахъай авахзвавай вацла-рилай: Самурдилаини Члехи вацлалай къарагъзавай шагъварди-вайни зегъем явашариз, гьекъни каф хъанвай инсанриз куьмек гуз жезвач.

Гележегдин аскерар, гап1ал-гап1ал хъана, суьгъбетрик ква, гъар сад вичин рик1евайди юлдашриз лугъуз алахъзава.

— Заз к1вале я йикъан къарай, я йифен ахвар амач, стхаяр! — лугъузва Муг-Рагъ хуьруьн колхоздин серкер Гъалима. — Душманди чи шегъерриз, хуьрериз ц1ай язавайла, намус квай итимдиз месик ахвар къведани?! Адан туйтуьнлай фу хъфидани мегер?! — хъицикъдин бармакдивди пелелай, тванвай кьилелай герен-герен гьекъ михъзава.

— Чунни гьак1 ава, чан стха, чунни! — къалин спелар квай жегъил къурушвидин вилерани ц1елхемар кузва. — Чна гьикъ-ван гуьздемишин, я неченикар?! — гъил сивив тухвана, гъарай-зава ада. — Гъеннгъей! Чун и фура чразва хъи! — ам хуьруьн кьиледай куьрс хъанвай рагъул рагариз килигна. — И къванер ават тавун, инсанриз и к1валера ахвар атун еке кар я. Зурба ри-кХер авай итимар я самбурвияр! — Дагъустанда виридалайни къакъан дагъларин: Базар-Дуьзидин, Шагъдин ва Шалбуздин кук1варал ханвай, члехи хъанвай къурушви рик1ивай тажуб жез-ва. — Завай ина са юкьузни давам гуз жедачир, стхаяр!

Муг-Рагыпара райондик квай хуьрерин: Мискискаринни Фи-лерин, Къара-Куьрединни Гъугъванрин, Къурушринни Макъа-рин, Текийринни Гъепшегърин, Къалажухринни Чахчарин... кье-гъалар чеб чпихъ галаз таниш жезва: санал къанлу душман кук1варуникай, санал элкъвена ватандиз хтуникай, санал мелер-мехъерар авуникай къалин суьгъ1бетарзава. Абуру чпиз ц1ийиз ван хъанвай гафар: «лемсер», «фашистар», «павуска», «военкомат», «фронт»... мукъвал-мукъвал тикрарзава. Галатайла, яргъи чинаррин, кабаш п1инийрин, зурба хъархъун тарарин серинрик ацукъзава, гьебейрай рекъин паяр: чар тунвай лавашар, т1уну-т1ар, ниси, дуьдгъвер какадарнавай мукаш, исит1аяр акъудзава; стхавилелди сада садаз теклифиз, гъарда вичин дидедин ва я сусан гъилин няметрин т1еам акун минетзава, иштагъдивди незва. — Яб це, юлдашар! Военкоматдин комиссар рахазва! — гъа-райна аскервилин парталар алай жегъил итимди.

Инсанар садлагъана к1вачел акъалтна, вири къацу перем алай итимдихъ элкъвена.

—: Юлдашар! — комиссардин ифенвай сес акъатна. — Квез фронтдиз фидай к1еви ашкъи, душман кук1вардай «ъаст хъунал чун гзаф шад я. Чи бу1байри чпин ивидалди хвейи азадвал, къа-занмишай бахтду уьмуьр чнани хвена к1анда. И кардал шак

алач!

Гила ихътин малуматдихъ я!б акала: чаз гъеле гуьгъуьллуяр фронтдиз тухудай ихтияр ганвач..., Секин хъухъ... Заз куь рик1е-рикай хабар я... Чна куь т1варар кхъенва, сиягъар туьк1уьрнава. Гъелелиг чаз Махачкъаладай фронтдиз шумуд кас ракъурдат1а, мус ракъурдат1а лагъанвач. Чаз хабар атайла, чна квезни хабар гуда. Чи райондин вири хуьрера радиоди к1валахзава, вири хуь-рера телефонарни ава. Дяве башламиш хъайи йикъалай вири телефонрал югъ-йиф къаравулар эцигнава... Чи хабар агакъай муддатда, са декъикъани иглеш тавуна, пуд йикъан т1уьн-хъун, парталар гваз, Самбурдиз ша. Улакъ квез хуьрерин Советри тешкилда... Гила ахлад... Гъар са кас дяведиз физ гъазур яз акъ-ваз! Чна ахтармишда! Садни чк1извач.)

— Им вуч кьиф-кац къугъунар я?! — дагъвияр нарази я. — Чун фронтдиз фида лагъана атанвайбур я!

— Ахлад, ахлад, юлдашар! Секин хъухъ! Дагъвияр к1анз-так1анз чпин хуьрериз хъфизва.

— Вилик вегъей къадам къулухъ къахчун хъсан лишан туш, — лугъузва Гъалима вичин юлдашриз. — Къведай кас хъанай-т1а, зук лап гъа инлай Махачкъаладиз фидай. Ибур вуч къану-нар я?! Гагъ ша, гагъ ахлад...

— Военкоматдик чалайни гзаф тади ква, дуст кас Гъалим, — Мегъамедов Мурсал жегъилар секинариз эгеч1на. — Аскерриз эмир лугъудай са зат1 авайди я. Ваз эмир гайивал ая... Гъарда вичин кефиниз к1анивал авурт1а, душман магълуб жедач!

...Йифен къулариз Муг-Рагъа гъарай-эвердин ванер гъатна: Советдин депутатри, комсомолдин членри дяведиз фидай яшда авай итимар, чими месерикай хкудиз, тадиз Вегърен т1улал ра-къурзавай, инлай абур Самбурдиз, анайни фронтдиз фин лазим тир. Райондин военкоматдай гъа ихътин эмир атанвай.

Вегърен т1улал чирагъар кузва, ц1аяр хъувунва. Гъазур хъа-йи-хъайи десте Советдин председателди Самбурдиз рекъетвазва. Гъуьлерин, рухвайрин,

стхайрин чантаяр кьунвай дишегълияр, ван ацалтна, шехъзава. Абур акваз, жегъилрин вилерални накъ-вари ц1арц1ар гузва.

Бязибур шаклу я.

— Военкоматди чун ахтармишзава жеди гъа? — Алиметак фронтдиз физ тади ква.

Эхиримжи десте рекъе гъатайла (адак Девришалини квай), Дурнисе кьуншидин рак1арихъ атана.

— Я чан кьуншияр! — шехъиз-шехъиз эверна ада.

— Вуж я! — Пернисе айвандин тарцел ацукънавай.

— Девриш фена-а-а! — Дурниседай угъуяр акъатна. — Цав къакъан я, чил к1еви я, чан кьувши-и-и.

— Гъиниз фена?!

— Дяведиз! Пехъи душмандин хуруз...

— Гъалимни фенани?!

— Ам нянрихъ дагъдиз колхоздин хперал хъфенай...

— Секин хъухъ, чан вах, дяведиз фейиди са ви гъуъл туш, — лагъана к1валин иесиди. — Зи Шалбузни фена. Бес чун шехъза-вач хъи... Вири хуър фена. Ватан хуън абурун буржи я...

— Шехъ тавуна бес за вучин?! Къуръан къалум хъуй, чал алайди Девришан чан тир... Шехъдай къван зи туътуънин бугъа-зар т1ар хъанва...

— Я чан вах, секин хъухъ, вири вун авай йикъа ава, — Пер-ниседи йифен мугъман вичин къвалавай айвандин тарцел ацу-къарна. — Секин хъухъ, я вах. Ваз хъиз, хажалат зазни ава. Эх-на к1анда, эх!

— Вич фидайла, Девриша заз вуч лагъанат1а чидани?! — дертлу яз жузуна Дурниседи.

— Ваъ. Вуч лагъана? Девришали стхади ви кефи хадай гаф-ч1ал лугъуч эхир, зи вах.

— Лагъана, лагъана... Къуръан къалум хъуй, лагъана.

— Вуч?! Вуч лагъана, я руш?!

— Лагъана хъи, кавални це, паб, балаяр хуьх, — Дурнисе, кьуьнер кьекъягъиз, шехъна.— Къуръан калум хъуй, гъа ик1 лагъана. Зи рик1 ат1ана... Элкъвена хкведай хътинди туш... Гъа-лалвилерни къахчуна... Зун кьуьзуь къилихъди бахтсуз хъана... Жегъил ч1авузни акур са экв авайди туш. Къуръан къалум хъуй... Мад ваз чизва хъи...

Перниседик хъуьруьн акатна: Девришалидин к1вале авай са кьиметлу шейъ шаз цвайи кавал тир, гъам маса гун т1алабна. Агакънавай тарар хътин рухваярни аялрай гъисабзава.

— Секин хъухъ, я чан вах. Ви аялар фадлай итимар хъанва. Ч1ехи хва хперин серкер я. Буба хкведалди хзан ада хуьда. Се-лимни агакънава, бахтлу хъуй вич... Са хажалатни ч1угвамир, — Дурниседин дугъривал чиз, Перниседи адан гафар са артух кваз къазвач.

— Гъалиман ниятни дяведиз фин я... Арза кхъенвайди я...

— Чубанар тухузвайди туш. Шалбуза гъак1 лугъузвай. Жу-ван рик1 акъван дар къамир, чан вах, — Перниседиз вичин къун-шидин рик1ин зерифвал чизва. — Зи рагъметлу апая лагъайвал, аллагъдин регъимдилаь инсанрин регъим пара я. Заз чиз, ви Девришали пака элкъвена хкведа, акъван яшлу итимар тухуч... Гъа фейибур вири сагъ-саламатдиз хкведа. Эхъ, эхъ, зи вах! Хкве-дайди я. За ик1 лагъана, Сайран свасни секинар авунвайди я. Ам вичин къве балани галаз исятда ксуз хъфена... Жувни ахлад, ксус, экв нез амайди са т1имил вахт я. Килиг, — Перниседи гъетери къунвай мич1и вили цавуз т1уб тук1уьрна. — Рачи-Рачар-ни К1ват1и-К1ват1ар¹ ак1изва, Экуьн дагъдикай Зуьгъре гъед хкатзава. Чавай са вил ахвар хъийиз жеда.

Къве дишегълини, туп1ар сиверив тухвана, цавуз килигиз амукъна.

— Вуч иер я... Къуръан къалум хъуй, — йифен цавун ши-килри Дурниседин рик1елай дерт эяна.

— Я,— тестикъарзава Перниседи.

— Заз ик1 цав тахкуна низ чида шумуд йис ят1а... Гъахътин вахтар, мажалар амани, чама.

— Зазни...

— Чи чагълар фена... Свас тир вахтара заз Девришалиди вичин литиникай варз, гъетер къалурдайди тир... Гъайиф, жегъил вахтар фена!

— Эхъ, абат хийир хъайиди, эхъ...

1 Р а ч и-Р ачар, К1ват1 я-К1ват1ар — йифен вахт чирдай гъетер.

— Яраб исятда зи Девриш, кул къванцихъ галукъиз, гъинай физват1а?..
Демиррин дугунив агакънава жеди...

— Икъван фад?! Тарта сурарив агакъиз...

— Мумкин я... Зун хъфидани?

— Ахлад, зи вах.

Къведни мич1и гъаятдиз эвич1на.

— Къуръан къалум хъуй, чи бешлугъ хкахъна, Селим мич1и к1валеле амайди я. Чан вах, са т1имил нафт бурж гице ман, — т1а-лабна Дуърниседи.

— Аялдивай вичин тареаризни килигиз хъан-

вайди туш.

— Хъуй ман, чан вах, — са к1усни инжиклу тахъана, 1Перни-седи фикирна:
«Вуна са зат1 т1алаб тавуна тач, къунши, Гъуъл дяведиз фин кумаз лампада авай нафтни куътягъ хъана...»

_ Мя _ Перниседи Дуърниседин гъиле нафт авай шуъпедин

гъвеч1и къаб вугана.

— Я Аллагъ, виридан к1валени рагъ хъуй, виридак кваз чи к1валени, — алхишарна Дуърниседи. — Геже хийир хъуй, чама, — куъчедин къаранлухда ц1рана.

_ Абат хийир хъуй, бахтавар, — Перниседи къил галтадна.

Пакамахъ хуър итимрай ахц1ана. Йифен къулариз райондин вири хуърерай итимар Самбурдиз к1ват1ун — им военкоматди абур фронтдиз физ гъик1 гъазур ят1а ахтармишун тир. Дуърни-седин умуд кумачир Девришалини хтана, ам, яшар ч1ехи хъуниз килигна, михъиз списокрикай хкуднавай.

— Я чан иеси! — гъуъл сагъ-саламатдиз ахкурла, Дуърнисе шадвиляй шехъна. — Сенфен йиф акъат тийиз, чан туътуъниз атана хъи... Къуръан къалум хъуй, заз вун авачир женнетни к1андач! Я Аллагъ, виридан гъуълер, рухваяр, стхаяр хтурай! Дуъньядик ц1ай кутунвай киц1 жегъеннемдин ц1а курай! Амин лагъ, я Девриш!

Сад лагъай клекер рахана. Гъаятда кутлунна амай балкландиз пурар яна, Шагмар рекъиз экъечлна. Тик гуьнедай эвичлна, Члехи вацлун дугуниз акъатайла, адан рикликай гар фена. Къам-чи къана, балклан Экуьн дагъдин кланиз гъална.

«Абас-Агъа имидиз зун къе пуд хуьруьв агакъна кланзава: Къара-Куьредиз, Самбурдиз, Гъепцегъиз... Ихтибарлу итимрив адан эмир агакъарна кланда — абуру фронтдиз чпин хуьрерай са касни ракъур тийин... Сифте заз Абас-Агъадин фикир беген-миш хъаначир. Заз чи хуьре авай кицлер вири дяведиз фена, колхоз зи гъиле гъатна кланзавай. Имиди зун гъавурдик кутуна: «Гитлер гъалиб хъайитла, ада вири болыпевикриз чан аламаз цлай яда. Ахпа са хуьр ваь, са Дагъустан ваь, вири уьлкве чи гъилиз хкведа... Гъакл хъайила, фронтдиз физвай итимар акъва-зарна кланда!» Валлагъ, акъулулу фикир я... Абас-Агъа имидиз Туьркиядиз катнавай Миримбегахъ, Сарухан^бегдин хва Мирзе-бегахъ галаз чинеба алакъаяр ава... Гитлеран куьмекдалди чун чи мураддив агакъун мумкин я... Абас-Агъа ими инанмиш я. Зунни инанмиш я. Эхъ, эхъ. Агакъда! Я Аллагъ, вун куьмек!»

Чулав рагарин клане тек къазма авай... Иесиди таниш ту-шир мугъман, чиник серин кваз, къабулна. Абас-Агъадин твар ван хъайила, Шагмараз клвализ теклифна. Са арадилаь абурун арада рикляй-риклиз суьгъбетар башламиш хъана. Дагъдин це-нерив, варцаралди инсанар такваз, яшамиш жезвай Гуьнеш-эфен-ди цийи хабаррихъ цлигел хъанвай... Шагмар ихтибарлу инсан тирди чир хъайила, клвалин иесиди адаз вичин тарихдикайни сад-къве суьгъбет авуна.

... Цийи девир гъалиб жезвай йисара Экуьн дагъдин ценерив гвай хуьрени секин тушир: ина уьзденри девлетлуяр, верхи ку-лунив шуткунзавай хъиз, чукурзавай.

Гъа ихътин са къал-къиж авай юкъуз хуьруьн члехи кимел, жуьмя мисклиндин вилик, куьгъне парталар алай, агъил, амма гъеле чанда къуват амай итим пайда хъана. Салам гана, ам фена агъсакъалрин виликай акъвазна. — Куьне заз, Аллагъдин луклраз, камалэгълияр, багъишла-миша... Къе за сиве ризкъи тун тавуна пуд лагъай югъ я, — ада вичин дерди ийиз башламишна,. — Чи Дагъустандал атай душ-манри зи клвал тарашна, хзан гуьлледиз акъудна... Абуруз зун чпихъ галаз, гъиле тфенг къуна, кесибар къирмишиз фена клан хъана. Залай ахътин кар алакънач... Зун катна... Аллагъдин ирид калам къалум хъуй... Кайи касдиз са кап ризкъи ваь лугъумир, мусурман стхаяр...

Ц1алц1ам тапаррихъ инанмиш хъайи дагъвийри «кайи кас-диз» фуни гана, ксудай чкани къалурна, жемятдин маларив не-хирбанвилени ракъурна. Ихътин хъсанвилерилай рязи яз аму-къай Гуьнеша вич са артух инсанрин виле эцязавачир: ада къил агъузна к1валахзавай...

Са йис алатна. Ц1ийн нехирбанди хуьруьвай пуд-къуд верс яргъа, куьгъне хуьр хъайи ач1а, къванер к1ват1из башламишна. Ахпа абурукай яваш-яваш вичиз са къазма эцигна, са т1имил вахтарилай вични гъана ксуз-къарагъиз башламишна.

Гъилик кепек-шагъи хъайила, Гуьнеша мехъер хъууна, ви-чиз са хендеда дишегъли къахчуна. Куьгъне хуьре авай тек къаз-мада яваш-яваш аяларни пайда хъана.

Хуьре вердиш хъанвай, хуьруьхъ вил галамай папаз Гуьнеша лугъуз хъана:

— Я къари, инаг йб архайин, лагъ-лугъумир галачир чка я. Инал чавай к1амай къван мал-хебни хуьз жеда. Инал яваш-яваш тамам хуьр жеда. Гуьнешан хуьр, Гуьнешкент. Пис яни?!

— Гуьнешкент? Валлагъ, пис туш... Ят1ани хайи жемятдивай къакъатун хъсан кар жезвач эхир, — папан вил хуьруьхъ гала-ма. — Гзаф малар хуьнни регъят туш. Йифизни кваз гирнагъ ийизвай хукашар тухарна к1аидачни?! Мал-хеб гзаф хъайила, абуруз гзаф алафарни к1ан жеда. Гъинай гъида? Чуьнуьхдани?

— Чуьнуьхун? Ваъ, къари, чуьнуьхдач, — Гуьнеша хъверна. — Ат1а векъин таяяр аку, абур чибур я, — мад амалдар хъверна.

— Гъик1?! — паб тажуб хъана.—Жемятдин таяяр чибур гъик1 жезвай1бур я?! Къилел Аллагъ аламачни?! Зун гъавурда акъаз-вач.

— Эй, авам! — Гуьнеша къил галтадна. — Хуьр гадарна, зун я дагъдин кунарда вучиз яшамиш жезвайди я? Векъ алай чка-дилай векъ, магъсул алай чкадилай магъсул неда лагъана. Та-хъайт1а гишила рекъида хъи! Гъар чуьлдай хкведайла, са бал-к1андин пар хкайла, им чуьнуьхун жезвач, жуван кесибвал авун ясезва. Гъа-а-ан! Гила къили ван авунани, бейниван?! Ац1ай к1а-т1ал гишин къиф жеда лугъудай гафар гъахъ я къван. Ингъе, гъахътинбурукай сад вун я, — Гуьнеш папан дугъривилел хуь-рена.

Чараданди къачун гъарам кар тирди чизвай дишегълидиз лугъудай гаф амукънач. «За чуьнуьхдач, Гуьнеша чуьнуьх авур-т1а, гунагъарни гъадан хиве жеда, къияматдин юкъуз жавабни гъада гуда», — фикирна папа.

«Бес а гъарам зи, зи аялри незвачни?! — дишегъли хияллу хъана. — Чаз Аллагъди жаза гудачни?!»

К1вале тухдалди фу, фал къафун, ацунал къве кал хъайи ди-шегъли яваш-яваш гъуьлуьн фикирдал рази хъана. Гила адаз гъуьлуь гъар юкъуз хкизвай са балк1андин пар векъер т1имил аквазвай. «Абурукай чаз вуч жеда?!» — наразивалзавай папа. «Иштагъ суфрадихъ ацукъайла къведа», — зарафат квай хъвер-дай гъуьлуь.

К1валивай-йикъавай хъайи кас, яни Гуьнеш, ик1 динж хъу-нал папа шадвалзавай. Ам гъуьлуьз хъуьтуьл хуьрекар гъазу-риз, чуьлдай хтайла адан гъилерал яд иличиз, чими цъй к1ва-чер чуьхуьз, кек яна мес хъуьтуьлариз алахъзава. Амма Гуьне-ша вичин рик1евайди гъеле папаз ачухнавачир, я ачухиз фикир-ни ийизвачир. Адан гъар гаф таб, гъар са гъерекат яланчи тир. И кардихъ вичин себебар авай.

... Гуьнешан буба виликдай Дербент шегъерда т1вар-ван авай савдагар хъана. Алверди еке къазанжияр гузвай бубадин мурад авай са хцикайни зурба туьквенринни карванрин иеси авун тир... Мехъерарна, к1вал-югъ хъанвай хци яваш-яваш бубадин чка къазвай.

Ожтябрдин революция гъалиб хъайила, къуьзуь савдагардин-^ни адан къастунал к1еви хцин умудар михъиз хкатна. Девлет-луйрин тереф хуьз, куьгъне къайдаяр эхцигиз атай Деникинан къушунри азадвал гъанач, акси яз туьквенар, к1валер тарашиз башламишна. Къачагъ аскерар Гуьнешрин к1вализни акъатна. Гуьгъуьллудаказ къизилар вугуз так1ан хъайи савдагар яна къе-на, хва яд к1ан жедалди гатана, ахпа чпихъ галаз аскервиле тухвана. Гуьнешакай к1анзни-так1анзни вири жуьре контррево-люционеррин гъилибан, куьмекчи хъана, эхирдай туьркверин нашайри ам Агъасиеван гуьгъуьна къекъуьрна, адав, гъуьрчен туладив хъиз, шегъерда чинеба к1валах тухузвай большевикрин гелер жагъуриз туна. Гуьнеш вични и кардиз акси тушир: ин-къилаб к1аник акатуник, вичикай мад савдагар хъхъуник умуд квай, гъавилай ада тахсир квачир фялеяр, инкъилабчияр чи-неба язавай, рекъизвай...

Гуьнешан хиве тахсирар, гунагъар гзаф авай, адан гъилер 1 вичин ватангълийрин, гъатта таниш-билишрин ивидай рчанвай. Шегъерда адан «къегъалвилерикай» инсанрин рик1ерик зурзун 1 кутадай къисаяр суьгъбетзавай.

Дербентда Советрин власть тестикъ хъхъана. Яракълу чапхун-чияр: деникинчияр, бичераховчияр, туьркверин «къизил баш» къушунар,
www.lezgichal.ru

пачагъдин офицерарни девлетлуяр... Бакудизни Ба-тумдиз, анайни къцепатан гьукуматриз катна. Гуьнешаз фир-тефир чка сал хъана: адавай санани дурум гуз жезвачир, яру гьетер алайбуру къаз кичлезвай... Хайи шегьерда адахъ са зат1-ни: я к1вал, я хзан, я девлет амачир. Туьркиядиз катуникайни умуд хкатна: жибиндик пул квачир инсан садазни герек авачир. Са шумуд йисуз авара яз Бакуда, Тифлизда, Петровскда I къекъвейдалай гьугъуьниз, адан кьилиз маса ният яна... Рик1ел I жегьил ч1авуз вич фейи, вичиз акур хелвет хуьрер хтана... «Яд I уьл1свейра жибинда шагъи-басти авачиз сиягъ жедалди, жуван I бубайрин накьвадал, жуван ч1ал чидайбурун арада яшамиш] хьун хъсан я,— фикирна.— Са дагъдин кунарда... Кьил арха- 1

йин, яб архайин».

Ру^ГУД йисуз Гуьнеш ц1ийи бинедал секиндиз, гьар рагъ- | экъеч1дайла ва ак1идайла, гьар кап1 авурдалай къулухъ аллагъдивай вичин тахсиррилай гьил къачун т1алабиз, яшамиш хъа-на. Гьуьлуьн зикирар ван жезвай папа са сеферда жузунай:

— Я итим, вакни гунагьар квайди яни? Вирида вун араб к1е-лернавай, мусурман итим яз гьисабзава. Бязибуру гьафиз^Г я

лугъузва.

— Гунагьар чак виридак ква, къари, — кьил акъат тийидай жавалб ганай Гуьнеша. Дугъриданни, адаз шариатдин къанунри-кай халбар авай, араб ч1алал к1елиз-кхъизни чизвай. И кардикай хийир къачуна, ада хуьре вич эфенди яз малумарна, гъавиляй адал «Гуьнеш-эфенди» т1варни акъалтна. — Аллагъдиз ибадат авун, къари, суваб яседай кар я. Зун гьикметилимдал² машгъул хъанвай са гьалалзада я...

Паб шаклу хъана.

— Я итим, бес ви кап1-т1еат авунни чуьнуьхун-гуьнжуьхун сад садакъ галаз къазвач эхир? — папаз вичин гьуьл ми хьби инсан яз амукъна к1анзава.

— За масадан мал чуьнуьхзавач хьби! За гьизвайди виридан пай квай калхуздинди я. Види захъ галаз вуч гъавгъа я, я паб?! Гъаяман, вав иблис агатнава гъа! Агъ, гъантер! — Гуьнеш-эфен-дидиз лис хъел атана. — Астафируллагъ! Аси хъана, чан, Аллагъ...

Хуьре сифте артель, ахпа колхоз хъанвай. Чуьлдай векьин сагъ тая гъайитлани Гуьнешаз чуькьдай касни авачир, вучиз лагъайтла мулкарин къаравулни ам вич тир.

— За вун Аллагъ рикел алай итим я лагъана фикирнавай, — папан кефи хана. — Вуна гъизвай гъарам закни, зи балайрикни какахъзава. Пака къияматдин юкъуз за вуч жаваб гуда?!

— Я чан къари, — папахъ галаз алакъяр члурун Гуьнешаз стлуни хийир тушир, — калхуз — им виридан пай квай мяре-кат лагъай члал я. Багъманчи ичер тлуьн тавуна акъваздани? Ваъ. Зун и мулкарин къурухчи я. Зани жуван ихтиярда авай «емишар» дадмишзава... Я чан къари, вуна вучиз зи рикел члу-

¹ Гъафиз — Къуръан хуралай чидай инсан.

² Гъикметилим — философия.

иаварзава? Гъуьлуьн чина рахун гунагъ я гъа! Я Аллагъ, вун куьмек, — лагъана, гьербер-зербер акъвазарна, гъилер давуз хкажна, Гуьнеша Къуръандин са сура келна.

Папаз ам язух атана.

— Багъишламиша, къужа, — паб вичин клвалахрал маШГъул хъана.

Гуьнеш-эфендиди вичин тлул давамарна.

Ирид лагъай йисан зулуз ам чпин жунгав маса гуз Цехуьл-рин базардиз фена. Икъван члавалди Гуьнеш-эфенди хуьрйй экъечлнавачир, я экъечлизни жезвачир: кичлезвай... Никай? Квекай? Твар алачир. Амма кичлезвай. Гъар хуьрйй экъечлна, Ахцегъиз ва я Дербентдиз, Щехуьлрик ва я Къубадиз физ клан хъайила, адан вилерикай вичи ягъай-гатай, истисмар авур фя-леярни инкъилабчияр, вичиз итимар рекъиз чирай жаллатлар

карагдай.

Са мус ятлани мукъувай таниш, къуьрен карчни нуьклен

нек маса къачуз жедай Цехуьлрин базардиз килигизни тахъан-

маз, Гуьнешан вил чинал гапурдин гел алай итимда акбуна.

Вилик зегьерлу гъуьлягъ акатай хъиз, гъасятда адан чанда су-рун фул гъатна. Таклан тике тлуруниз къведа лугъудайвал, дуь-ньядал акуна таклан

инсан, вич гьутунни гапурдин къуватдал-ди ч1уру рекъе тур кас, Чупур Чаландар, атана, виляй вил экъи-

сиз, адан вилик акъвазнавай.

— Чир тахъай къасарзавани?! — векъи сесиналди жузуна виликан Дербентдин къучиди. Гуьнешай вит1ни акъатнач: адан сес къуранвай. — А гъилихъ галай гъайван тадиз маса це, заз пул герекзава. Ахпа рахадай къве келима ава. Зун иниз вун хътин къачагъар, къуьрен рик1 авай аждагъанар къаз атанвай-ди я... За милицада к1валахзава. Эхъ, эхъ! Вилер экъисмир! —

пянчийрал гъил эцигна.

тржез, саймаз хъиз, сив

Базардаи Гуьнеш

„а, хтана. Адан чанда рахадай аманни амачир. «Зун вучиз ба-зардиз фенай?» гъайиф ч1угвазвай ада.

— Савда хъанани? — жузуна кайваниди.

— Къе, къари, базардихъ рябет авачир, жунгавни гъавая гадарай мисал хъана. Мал-къара гзаф гузвай. Йис къурагъди хъана, инсанриз алафар авач. — Гуьнеша мад вичин рик1евайди

чуьнуьхна.

Паназ гъуьлуьн жаваб бегенмиш хъанач, ят1ани адай са гаф-

ни акъатнач: дагъви дишегълияр гъуьлуьн чина рахун еке Базардай хкведай рекъе, фу нез ацукъай суфрадихъ, къат-кай месикни Гуьнешан къиле Чунур Чаландаран гафар тикрар жезва. Гуьнешан ц1ийи ери-бине чирайдалай гуьгъуьниз, ада лагъа-най: «Дагълариз катуналди, гъуьндуюгра яшамиш хъуналди ва-вай садрани ви хиве авай тахсирар акъуд жедач. Завай вун исят-да къуна, дустагъда тваз жеда. Гъелелиг ийидач. Белки, вак са т1имил къванни итимвал, намус, гъейрат, дустариз вафалувал кумат1а, — ада вич Гуьнешан дуст яз гъисабзавай. — Рик1елай ракъурмир: фялейривайии лежберривай аллагъни пачагъ гала-чиз и зурба виляят идара ийиз жедач. Совет власть эвел-эхир к1ватда. Вун катна лугъуналди, ваз вири катнавай хъиз жемир... Чна, вишералди, агъзурралди вик1егъ инсанри, чинеба к1валах тухузва... Чаз вун хътин ксарин куьмекни герек къведа. Эгер вуна чи гаф ч1урун хъайит1а, ви чка тарагъаж я... Вуна къейи къван Советрин итимар рик1ел хкваш!»

«Зун жуван къазмадай вучиз экъеч1най?! — Гуьнеша къил галтадаава. — Кап1-т1еат авуна, заз жуван хиве авай къанар къезилариз, къияматдин юкъуз жувал алай пар къезилариз к1анзавайди тир... Я Аллагъ, мад ваз зи рик1икай хабар я хьи... Гила вири ч1ур хъана. Чупур Чаландараз за чеб патал к1валах-на к1анзава... Ам зи чандилай алатдайди туш... Вучда? — хиял-лу жезва. — Заз маса рехъ авач: Чупуран гаф ч1ур авурт1а, УРУ зун тарагъаждиз ч1угвада... Абуру вуч ийида лагъайт1а-^ни, зун инанмиш я. Заз абур акуна...»

Гуьнешан хелвет къазмадикай Советрин властдин душман-риз архайин мескен хъана. Къазмадин иесидин къилизни ви-чикай туьквенрин, карванрин хузаин хъжедай фикир хтана...

Чара хъжедайла, Шагъмара лагъана:

— Гуьнеш-эфенди, и гъуьндуюгра ацукъайди бес я, гила ви чка хуьруьн кимел ала. Фронтдиз — садни! Зун Чупур Чалан-даран патав фена, — балк1андик къамчи къана. — Сагърай!

4.

Вйликан миск1индин минарадилай чавушдин хци ван акъат-на — Муг-Рагъ хуьруьн жемят Вегърен т1улахъ ахмиш хъана. Инсанар школадин гъаятда, Ленинан гуьмбетдин вилик, гал1ал-гап1ал хъана, секинсуздаказ акъвазнава.

— Исятда Сталин рахада! — хабар гузва сада садаз.

Виридан вилер симагъаждин юкъвалай хъиз куьрсарнавай элкъвей ч1улав сафут1 хътин радиодал алк1анва, виридан нефес къунва.

Са арадилай Иосиф Виссарионович Сталинан сес акъатна. Инсанар, ахварикай кватайбур хъиз, бирдан уях хъана, къилер цавуз хкажна, виликди сухулмиш хъана. Урус ч1ал чизвачт1а-ни, регъ1бердин секин, инанмиш, агъайни сесиниз лежберрини малдарри дикъетдивди яб гузва. Абуруз чеб гъар са гафунин гъавурда акъазвайди хъиз жезва.

Мурсала Сталинан рахунар теспачавал кваз таржума ийиз-ва, агъсакъалри, вилер радиодал алаз, «гъавурда акбуна» лу-, гъузвай хъиз, къилер элязава.

Регъбердин гъар са гаф дагъвийрин рик1ери, залан азарлуда мялгъем хъиз, кужумзава. «Чун гъахъ я, чун гъалиб жеда!» —] гафар муграгъвийри ван

акьалтна тикрар хъууна. Акваз-акваз а^ббурун кьилер хкаж хъхъана. Майдан шад рахунрай ац¹ана.

— Чун гъалиб жеда! — гъарайна Девришалидин кьуьнуьвай акъвазнавай гъвеч¹и хва Селима.

— Гъелбетда, чун гъалиб жеда, чан хва, — тестикъарна Дев-24

рйШалиди. — Чиди гьукумат туш, дерья¹ я! Чна душмандин де-ге^{на} ц¹ай твада!

Чуру-спел хъиткьинзавай жегъилдиз килигна, Мурсала жу-зуна:

— Селим, вун хтанани?

— Эхъ, Мурсал халу, — шаддиз жаваб гана жаванди.

— Этгъемар² куьтягъ хъанани?

— Эхъ... Дяве башламиш хъайила, фад куьтягъна. Вири Ва-тан хуьз физвайла, этгъемар ахквадани? — суалдалди жаваб гана Дагъустандин муаллимрин Ст¹ал Сулейманан т¹варунихъ галай институтдин студентди. — Зазни дяведиз физ к¹анзава, — ада вич тарсарай катна хтанвайди лагъанач.

— Вун гъеле аял кьил я,— Мурсала студентдин кьуьнел гъил эцигна. — Чахъ дяведиз фидай итимар гзаф ава. Жува к¹ел давамара. Школайра муаллимар бес жезвач... Студентар фронтдиз фин лазим яни-тушни Махачкъала шегъердин военкоматдиз чида. Иник умуд жемир, хва...

Селимаз жаваб гуз к¹анзавайла, Советдин председатель ви-чиз эверзавай чавушдихъ элкъвена, юкъ агъузна, адав гвай ха-бардиз яб гуз акъвазна. Ахпа Мурсал са вуж ят¹ани жагъурза-вай вилералди кьуд патаз килигна: Сталинан рахунрин таъсир-дик кумай инсанар, гап¹ал-гап¹ал хъана, акъвазнава, къалин суьгь/бетрик ква. Абурун вилера авай хажалат квахъзава, инан-мишвал пайда жезва. Мурсала вичин рик¹и зарбдиз к¹валахза-вайди, гуьгъуьл ачух хъанвайди гьиссна. Ада фикирзава: «Ста-лин фад рахана к¹анзавайди тир... Яраб икъван геж вучиз раха-нат¹а?»

Мурсал ч¹угуна Шалбузан патав фена, кьилин ишара авуна, Алиметазни эверна, чавушди гайи хабар абурув агакъарна.

— Лап хъсан я! — яц¹у рац¹амар юзурна, хъуьрена Шалбуз. — Сталинан гафар рик¹е аваз, чун душман кук¹вариз фида.

— Жемят! — Мурсалан къати ван акъатна. Инсанрин раху-

Д е р ь я — гъуъл. Э т г ь е м — экзамен.

нар яваш хъайила, ада лагъана: — Исятда чаз райондай ихъти хабар атанва,— майдан садлагъана секин хъана,— пакамахъ райондиз дяведиз физвай гуьгъуъллуйрин сад лагъай десте, ях-цӀурни дӀуд кас, ракъурун эмир ганва!

Садаيني са гафни акъатнач. Акваз-акваз инсанрин чинрик серинар ахкатна: Сталинан рахунри гъикъван жемятдин руьгъ хкажнавайтӀани, гъакъикъатдихъ вичин истемишунарни авай: | жегъилар дяведиз фена кӀанзавай, анайни, гъикъван кӀан хъайи-' тӀани, вири еагъ-саламатдиз элкъвена хкведач. Туькъуъл гъакъикъат...

— Вувв, фена кӀанзавани?! — дишегълийрик шел кӀаиа. —

ИкӀ садлагъана? Яраб чвбурни... фидатӀа? Инсанрик къалабулух акатна.

— Сад лагъай дестедик квайбур пакамахъ, рагъ акваз-акъан! тийиз, гъа инал гъазур хъухъ! — малумарна Советдин председа-
телди.

— Физвайбур ву жар я?! — жузуна са шумуд касди санлай.

— Абуруз чпиз чизва, — лагъана Мурсала.

— Чазни чир хъуй ман!

— ЯтӀа, яб це, за сиягъ кӀелда! — Мурсала перемдин къул-тухдай къуд къатнавай чар акъудна, къуранвай пӀузаррилай мез элкъуърна, кӀевидаказ кӀелиз башламишна: — МутӀалибов Шалбуз, — Перниседаيني Сайранай агъ акъатна, — Меликов Алимет, — Таватни Санжа, угъу-угъу ацалтна шехъна, — Девришалиев Гъалим...

— Вай! — гъарай акъатна Дуьрниседай. — Зи эхир пуч хъаЦ на, чан гъакимар! — чилел ацукъ хъана, мет-къил гатаз башла-мишна, къваларив гвай дишегълияр, ийир-тийир квахъна, кили-гиз амукъна. — Я чан хва Гъалим, за вун цӀузни-вацӀуз гъикӀ

ракъурин?! Жеда-а-ч!!!

— Ам секинара! — гъарайна Мурсала.

— Къуръан къалум хъуй, за зун Къулан вац1уз ветъида! — Дурнисе к1вачел ахкъалтна. — Айванишагъ эхирзаман! — ху гатана. — Вири къена къузуъ къиляй гумай къве шараг тир...

Дишегълийрин вилерал накъвари ц1арц1ар гузва. Девришалидини Селима къуьнерилай къуна, Дурнисе к1вализ хутахна. рьалим алай чкадилай ч1арни юзанац: дидеди икъван ажувал авун адаз гзаф залан хъанвай... «Са дишегълидини тавур к1ва-лах зи дидеди авуна, — хажалат кваз фикирзава ада. — Рик1 зайиф инсан я. Гаф лугъуз хъун мумкин туш, гъасятда шехъда. Накъвар мукъвал ала. Заз са куьникайни кич1е туш. Зун дяве-диз фида!»

Мурсала са гужуналди гуьгъуьллуйрин т1варар к1елна куьтягъна.

— Вири яхц1урни ц1уд касни, юлдашар, пакамахъ инал ша, — тикрар хъувуна ада. — Балк1анар чна гъазурда.

Са патахъай, регъбердин рахунри руьгъ кутунвай, муькуь патахъай, пака жегъилар дяведиз тухузва лагъай хабарди гъам-лу авунвай инсанар к1анз-так1анз гъарма сад вичин к1валихъди хъфена.

...Хуьр экуьн ярарилай вилик к1вачел акъалтнава, белки, ам ерли ксанач. Къегъалар дяведиз физвай к1валер мукъва-къилийрай, къуни-къуншийрай ац1анва: сада садаз тесселлияр гузва, чан-рик1 ийизва, туьмерзава. Къажгъанра атирлу хуьрекар, са-моварра чаяр ргазва.

Дурниседивай щел хуьз жезвач.

— Диде, — явашдиз, галат хъанвай ванцелди минетзава Гъалима, — я де! Бес я, бес я, чан де... Шалбузан дидеди са нагъвни вегъенач... Бес аданди рик1 тушни?! Ахътин, аждагъан хътин, хва дяведиз ракъурзава... Я де! Бес я, чан де!

— Пернисе?! — шехъзавай Дурнисе садлагъана акъваз хъа-на. — Я хва, Перниседихъ накъвар амач: сифте жегъил гъуьл кулакри гуьлле гана къена, ахпа са хуьруьк.квей апай къена, ахпани нарком хва душманри яна къена... Бес! Перниседин рик1икай заз хабар я... Ам чилерал гъик1 къекъвезват1а, заз ала-мат я. Бес! Перниседихъ накъвар амач, хва, адан рик1 шехъзава, рик1, рик1! Чан бала, вуна зун айибмир. Завай накъвар къаз ясезвач, абур чеб чпелай авахъзава. Къуръан къалум хъуй, — хцин хуруз гъахъна, ам мад, яхун къуьнерик зурзун акатна, Угъуяр акъатиз, шехъна. Экуьн дагъдикай хкеч1завай ракъинихъ галаз зуьрнейринни | далдамдин ванер акъатна. Муг-Рагъ хуьруьн халкъ Вегърен т1улахъ ахмиш хъана.

Школадин вилик квай майдан инсанрай ацлайла, музыка)

акъвазна. Яру парча вегъенвай столдихъ Советдин председатель

Мегъамедов Мурсал атана. Лацу сафут1 хт1унна, Ленинан гуьм-бетдиз яргъалди килигна, ам жемьтдин вилик низамда акъваз- '

навай яхц1урни ц1уд жегъилдихъ элкъвена:

— Чи къегъал, къагъриман стхаяр, рухваяр! — туьтуьга са вуч ят1ани ак1ана, акъваз хъана. — Чи Ватан, — чи Диде-Ва-тан, клева ава, — вири майданди, аялрини кваз, нефес къурана, яб гузва.— За квез, жемьтдин мецелай тапшурмишзава: душ-ман инсафсузвилелди тергна, сагъ-саламатдиз хъша! Дидейрини бубайри, сусарини балайри, вахарини стхайри куьн югъ-йиф

гуьзлемишзава!

Агъсакъалрин патай гаф Девришалиди къачуна.

— Чан рухваяр! — гъасятда туьтвер ифена, уьгъуь акатай хъиз, гардан акъажна, ам вилера гъайифдин нулар куз, женги-низ физвай жегъилрихъ элкъвена. — Къе са вуч ят1ани лугъун лап четин я... Ят1ани лагъана к1анда... Эхъ, рухваяр,— вичи вичиз сабур гана. — Квез чизва: дяве сувар туц. Залум душ-мандин къаст чун тергун я, гъак1 хъайила, рухваяр, куьне гъа-бур тергна к1анда. Зун квехъ инанмиш я... Хъсан сят хъурай квез... Душман тергна, фад хъша! — мад са вуч ят1ани лугъуз к1ан хъана, амма туьтуьниз къагъар атана, ам къулу-къулухъ

хъхъана.

Шалбузан нефес дар хъана, рик1яй агъзур жуьре хиялар фе-на, абур сак1ани са фикирдиз элкъуьриз жезвач. Амма рахана к1анзавай, хъсан рахана к1анзавай: адал вири жемьтдин вилер

алай.

— Муграгъар! — Шалбуз къастуналди халкъдихъ элкъвена.

— Чна, къе женгиниз физвай стхайри, чи дидейрин нек1едал, бубайрин намусдал кьин къазва: душмандиз чи патай инсаф жедач! Диде-Ватан хуьн патал чаз чи чанарни гъайиф къведач.

Чун члехи Ленинан, адан соратник Сталинан, большевикрин лартиядин рекъиз вафалу жеда! Юлдаш Сталина лагъайвал, чун гъахълу я — чун гъалиб жеда! И женгина чун гъар сад са Шар-вили жез гъазур я!

Кемятди гурлу капар яна.

— Аферин, Шалбуз! — лагъана къужайри. — Хъсан сят хъуй!

— Квез чи нек гъалал хъуй, чан рухваяр! — лугъузва ди-дейри.

Девришалиди Шалбузан далудиз кап яна. Дяведиз физ гъа-зур хъанвай яхцлурни цлуд муграгъви низамда акъвазнава, абу-ру рекъе гъатунин эмир гузлемишзава. Залан декъикъаяр сяте-риз элкъвезва.

— Балкланар гъваш! — буюрмишна Мурсала, яргъал хъиз акъвазнавай жегъилриз.

Зуърнейринни далдамдин ванер акъатна, амма шадвилини чкадал абуру инсанрин вилер накъварив ацлурна. Дишегълияр-ни аялар, угъу ацалтна, чпивай къакъатзавай багъри инсанрик, ккламар хъана, ккланва. Пулар янавай шивер къарайсуз я. Къе-гъалрин са клвач уьзенгра ава...

— Я чан хва Гъалим! Бес... зун?! — Дуърнисе хцел алкланва.

— Зун хкведа, диде... Душман тергна... хкведа-а-а!

5.

Къве куьчеди пуд чкадал пайнавай Самбур хуьр мад инсан-рай, балкланрай, фургъунрай ацланва. Виридак тади, къалабу-лух, теспачавал ква... Муг-Рагъпара райондин хуьрерай дяведиз физвай жегъилар, абур рекъе твазвай мукъва-къилияр гагъ воен-коматдин, гагъ духтурханадин гъаятда клватл жезва... Виридаз и залан декъикъаяр, сятер фад акъатна кланзава, амма абур, акси яз, лап яргъал физва, налугъуди, вахт акъвазнава.

— Я Шалбуз стха, чун гъикъван акъвазда-а-а?! — Гъалима перемдин хивен вири дуьгмеяр ачухнава. — Акъваздай къван галатнава.

— Мад са тлимил эх хъия, стха, — секинарзава Шалбуза.

Военкоматдин идарадай юкъван буйдин, лацу чиник чупур I гелер квай жегъил итим экъечлна. «Юлдаш Алиев, Алиев! — ха- Г бар гана сада

садаз.— Райкомдин сад лагъай секретарь!» Гъаят- | да акъвазнавай инсанриз салам гана, Алиев Гъамид Алиевич, ^ вилер агажна, цавун юкъваз акъатзавай ракъиниз, зегъем гъат-навай дередиз, женгиниз физ гъазур хъанвай жегъилриз килиг-на. Къуьн^къуьне туна акъвазнавай Мурсални Шалбуз акурла, п1узаррикай хъвер фена, абурун патав атана, суьгъбетариз

эгеч1на.

— Зун мус ракъурда, юлдаш Алиев? — сесиник наразивал кваз, жузуна Мурсала.

— Вун?! Щийи секретарь хъайила, гъадавай хабар яхъ.

— Ам вуч гаф я, юлдаш секретарь? Бес вун?! — са сивяй хабар къуна Шалбузани Мурсала.

— Муг-Рагъпара райондай дяведиз физвай гуьгъуьллуйрин сад лагъай дестедихъ галаз зунни физва, юлдаш Мут1алибов, — дамахдивди хабар гана Алиева. — Партиядин обкомди заз их-'

тияр гана...

— Ваз ихтияр гана?!—Шалбузан вилер экъис хъана.— Беа район?! Район гъик1 жеда?! Район!

— Ихътин четин вахтунда вун дяведиз ракъурун дуьз туш| — Мурсалан чиник серин акатна. — Дуьз туш!

Алиев килигиз амукъна: ада ихътин наразивал гуьзлемиш навачир.

— За т1алабайди я. Сифте ихтияр гузвачир. Ахпа за чин гъалдна, — гъавурда туна секретарди.

— Т1алабнат1ани ихтияр тагун лазим тир, — Шалбузан гуь! гуьлар ч1ур хъана.

Фронтдиз гуьгъуьллуяр ракъуруниз талукъ митинг ачух хъа на. Гаф партиядин райкомдин сад лагъай секретардиз гана.

— Гъуьрметлу муграгъпаравияр! — ат1уз-ат1уз акъатай хщ сесини инсанрив къилер хкажиз туна. — Зун сенфиз Махачкъа ладай хтайди я...

Вири Дагъустан Ватан хуьз гъазур я... Чазн1 мад фикир-хиял хъийидай
вахт амач — алчах душмандика

Ватан хуьз женгиниз фена к1анзава,— пелез атанвай бурма ме-кер къулухъ
ч1угуна, Алиева перемдин хивен къвед лагъай дуьг-ме ачухна. — Чна Диде-
Ватан, вилин нине хъиз, хуьда! — гуь-гуььллуйрин вилера ц1елхемар
куьк1вена: абуру секретардин гафар хушвилелди кужумзава.

Къе чи райондин агъалийри фронтдиз физвай гуьгуььллуй-рин сад лагъай
десте рекъе твазва, — давамарна Гъамид Алие-вича. — Ингъе абур, къве виш
вгит! — гъил туьк1уьрна, жергей-ра акъвазнавай жегъилар къалурна. —
Абурухъ галаз зунни физва! — майдандай тажубвилини гъейранвилини,
разивилини наразивилини сесер акъатна. — Эхъ, эхъ, юлдашар! Тажуб
жемир, зи играми ватанэгълияр! Тажуб жемир, — яб секретардин ра-
хунрик кваз, Шалбуза фикирзава: «Абас-Агъадинни Шагма-ран гафариз
яб гана, фронтдикай къил къакъудзавайбур анжах сад-къвед хъана. Вири
жемят са фикирдал ала — Ватан хуьз к1анзава». Райкомдин секретарди
давамарзава: —Юлдашар! Зав чи партиядин райкомди машгъур инкъилабчи,
къагъриман юлдаш Мут1алибов Самсаман тапанчи вуганва, — Алиева вичин
эрч1и къвалал кут1уннавай тумаждин къватидай маузер акъуд-на, виридаз
аквадайвал цавуз хкажна.— И тапанчи Бакудин инкъилабчи, халис ленинчи
Агъасиев Къази-Мегъамеданди тир. Ам Агъасиева вичин рик1 алай куьмекчи
Самсамаз багъишна... Октя/брдин инкъилабдин, граждан дяведин йисара ва
эхирдай-ни, 1930-йисан бунтара, юлдаш Мут1алибов Самсама и тапан-
чидалди чи халкъдин къенепатан душманар тергнай! Азадвал
къазанмишна... Азадвал! За, юлдашар, Самсаман тапанчидал-ди чи
халкъдин къецепатан душманар тергда Азадвал хуьда! — инсанри капар
яна.— Гуьгуььллуйар! Къуй и яракъди,— Алиева мад тапанчи цавуз хкажна,
— чи рик1елай садрани чи тарих, бубайри азадвал патал ч1угур женгер
ракъур тавурай! — Амин! — гуьгуььллуйрай гъараяр акъатна. Самсаман
тапанчи мизамда авай жегъилрин гъилерай гъи-лериз фена. Шалбуза
адалай кап алтадна — вилерикай ч1ехи стхадин къамат карагзава...
Самсаман тапанчи гъиле къур жегъилрик женгинин руьгъ акатзава. Абурун
вилера куьк1уьзвай ц1елхемар акваз, Шалбузан рик1е шаир Мардалидин
ч1алар эз-1 'бер жезва:

Халкъдин арха Шарвили тир дагъ хътин,

Шарвилияр, лагъайт1а, чаз жезва бул...

Азербайжанда ва Дагъустанда машгъур хъайи, ц1уд йиса-1 рилайнй рик1ел аламай инкъилабчи Мут1алибов Самсаман т1вар II ван хъайила, адан тапанчи акурла, муграгъпаравийрик женги-1 нин, ватанпересвилин гужлу руьгъ акатна.

— Мут1алибов Самсама хъиз, чнани чи ватан хуьда! Чи Диде-Ватан хуьда! — гъарайзава гележегдин аокерри.

— Чун Самсаман невеяр я! — гъутар цавуз хкажзава дагъя вийри.

— Душманриз — кьиникъ!!! — гъурра гузва дагъвийри.

Майдан секинар хъувуна, секретарди давамарна:

— Муграгъпаравияр! Куьне накъ чи ч1ехи регъбер Сталинан] рахунриз яб гана. Чи Диде-Ватандал гъужумнавай душман гзаф] къуватлуди я... Дяве, юлдашар, са йикъандини, са вацрандини,] са йисанди жедач. Дяве яргъал фида... Гъак1 хъайила, душман магълуб хъун патал чаз, гужлу къушунар хъиз, гужлу далуни герек я. Да-лу! Далу, юлдашар, чи хуьрера амуькзавай лежбе-] рар, малдарар ва уст1арар я. Далу куьн я! — Алиев хуьрерига жемятрин векилриз, райондин идарайрин къуллугъчийриз ки1 лигна. — Куь намуслу зегъметдилай, куь тешкиллувилелай, кун дурумлувилелай, куьне жуван сивихъай ат1ана, фронтдиз гудач куьмекдилай Яру Аскердин агалкъунарни аслу жеда.

Заз кье чи далуйриз, чи аманвийриз ик1 лугъуз к1анзава: Мугърагъвияр! — Алиев Муг-Рагъ хуьруьн жемятдин векил рихъ элкъвена. — Куь лежберри, куь малдарри гъасилзавай ня метри чи Яру къушунрик руьгъ кутурай! Куь уст1аррин гъили кай хкатзавай гъар са гапур, гъар са туп-тфенг душмандин рик1(жида хъана акъурай! Гъикъван квез четин хъайит1ани, руьгъдш хчивал квадармир, кьилер такабурдиз цава къуна, зегъмет ч1 гу! Фронт патал жуван чанарни гъайиф къемир! Куь куьме тахъайт1а, фронтни жедач. Куь зегъметдиз Диде-Ватанди лайих-лу кьимет гуда!

Къурушвияр! — Алиев района т1вар-ван авай терекмайрихъ элкъвена. — Куь са хуьре авай пуд колхоз Дагъустандин дамах яз амуькьрай! Куь суьруьйра авай виш агъзур хипекай садни хкат тавурай! Куь къагъриман чубанрин гъар са литинкай чаз са къалхан хъурай! Яру къушунри куьне ракъурдай таза якни, куьк каваларни лацу к1уртар гуьзлемишзава. Куь

зегьметдин бегьерди Яру Аскерар мадни гужлу, мадни цицли ийидайди риклей ракьурмир. Ватанди къазанмишдай члехи гъалибвилик пайни кутур!

Филивияр! — Алиев магьсулдаррин хуьруьн жемьтдин векил-рихь элкьвена. — Куь лежберрин зегьметди чи райондин агъа-лийриз «каш» лагъай гаф чир тавурай. Куь мизрейра битмиш жезвай гуьлгери къуьлуьн фа Яру Аскеррин къуват виш сефер артухаррай! Куь никлера битмиш жезвай къуьлерин гьар са тварцикай душман патал са гуьлле хьуй!

Са-са хуьруьн жемьтдин векилрихь элкьвез, райкомдин сек-ретарди абуруз мадни хъсан кIвалахун, фронтдиз куьмек гун тагькимарзава:

— Гьар са колхоз, гьар са хуьр фронт тирди, куьнни, юлда-шар, далу патан фронтдин асекрар тирди рикIел хуьх!

— И гьетегъви зурба кас я! — кушкушна Мурсала Шалбу-зан япал.

— Ваз гила чир хъанани? — вилер рахазвай секретардал алаз, жузуна Шалбуза. — Адал ихьтин къуллугъ гъавая ихти-барнавайди туш гъа.

— Алиев фронтдиз физ хъайила, зун вучиз ракьурзавайди туш?!— Мурсалан кефи ханва.—За мад сеферда военкоматдивай жув ракьурун тIалабда! Къе! Гъа инлай!

— Тади къачумир, вални нубат къведа, Мурсал стха, — се-кинарзава Шалбуза ам.

— Зи умудни ква... Гьар са касдиз вичин ватан ширин я. Зазни. - Вунни фейила, бес чи далудихъ вуж хьуй?! — са вил акьална, хабар къазва Шалбуза.

— Хуьр итимрай ацIанва! Закай ваз далу хъана кIан же-мир. Жедач! — Мурсал хьуьрезва: ам дустунин зарафатрин гъавурда ава.— Зун юлдаш Алиевал пехил я.

— Вучиз?

— ИкI рахаз алакьун, икъван дуьньядикай хабардар хьун... Шаиррин чIаларни кваз хуралай чизва. Зурба я, къадаш! — Мурсала къил галтадзава. — Гафуни турунилай артух атIуда къван!

— Я пехилни жемир, я тажубни. Гъамид Алиевич Бакудин фяледин хва я, адан аял вахтар нафтIадин мяденра, инкъилаб-чийрин тапшуругьар тамамариз, акъатна. Къази-Мегьамеданни Самсаман гьвечIи куьмекчи тир...

Ахпа Маекавда клелна... Бес!.. Гъавиляй ихътин итимни хъанва, — Шалбуза эрчи гъилин чле-хи тлуб кланчлал къуна.

— Дяве куътягъ хъайила, зани клел хъийида, — дустунихъ галаз рази хъайивилин лишан яз, Мурсала къил эляна.

Митинг давам жезва: хуърерин жемятрин векилар, женгиниз физвай къегъалар нубат-нубатдалди рахазва...

Нубат Шалбузал атана. Адазни жемятди дикъетдивди яб гана, эхирдай капар яна.

— Вунни пис туш, — Мурсала Шалбузан гъекъедин стлалар акъалтнавай чина, спелра вил къекъурна. — Алиевалай са клус-ни усал раханач. Аферин, стха! — далудиз кап яна.

— Бес зазни Бакудихъ галаз алакъа ава эхир, — спелрикай лацу сарар хкатна, Шалбуза жизви хъверна.

Зуърне-далдамдин ванер акъатна. Самбурдин къилин куъче-да пуд-пуд балкланар квай фургъунар акъвазнава. Гуъгуъллуй-ри фургъунра чкаяр къазва. Вири динж хъайила, сад лагъай фургъунда клвачел акъвазнавай Гъамид Алиевича гъилин иша-ра авуна: фургъунрин карван агъадихъ уътмиш хъана.

Муг-Рагъпарадин къегъалрин гуъгуъуниз дидейринни бубай-рин, папаринни сусарин, вахаринни стхайрин, бздайринни мукъ-

ва-къилийрин сел ахмиш хъана. Вирини клевиз, гъарай ацалтна, рахазва, сада садаз сиверин, вилерин, гъилерин ишараяр ийизва. Фургъунра клвачел акъвазнавай жегъилри «Загъадур-загъа» мани хкажна. Дишегълийрин шехъунин ванер гужлу хъана... Са ни ятлани Ватандал вегъенвай душманриз векъидаказ экъуьгъна.

6.

Айвандин серин къиле, кларасдин чарпайдал, къилик лацу яйлух кутлунна, Шагмар къатканва. Вилер хъини машмашдин ранг янавай мизрейрал алаз, ам хиялри тухвана: «Ажеб хъа-на... Агъ, сивиз къейи Гитлер! Дуъньядани рухваря ава къван... И балшавикри чун тармарна куътягъзавай хъи! Гилад гъикл я, къекъверагар?! — жузунзава ада хиялдай хуъруьн, райондин гъакимривай. — Гъикл я?! Фир-тефир чка сал хъанвани? Бес! Хъсан Аллагъди пис кар ийич. Агъ, чан Аллагъ! Эхир вуна вун авайди и кафирриз

къалурна. Эхир вуна и фасикърин дуван ак-вазва. У-у-у-фт! Гъа ик1 ман!» — гъамиша яру, къан авай хътин вилер мадни ажугълу хъана.

Шагъмаран рик1ел хквезва: хуьре «Дяве башламиш хъана!»
лагъай хабар чк1айла, адан рик1изни т1ар хъанай. «Къец1и хва,
гъвеч1и хтулар галаз зун гъиниз катда?» — фикирнай. Гитлера
девлетлуйрив элкъвена чпин чилер, мал-девлет вахгузвайди чир
хъайила, рик1икай гаф фена, къаридиз лагъанай: «Гила чи куь-
чеда сувар жедай хътинди я, къари. Вири Аллагъдин гъиле
хъуй! Гъадаз чизва, гъадаз аквазва. Бес! Ч1угур къван кефер ги-
ла куь вилерай хкведа, кепейогъли Мурсални Шалбуз! Гила
Гитлера куь Шура гъукуматдин юкъваз вегъида. Бес! Кунфа-
куфда. Бес! Куьнни вири тар-мар жеда. Бес!—гъил гъиливай
гуьц1из, Шагъмаравай санал давам гуз жезвачир. Ам ван акъалт-
на мукъвал-мукъвал вич вичик рахазвай.

Шал)буз фронтдиз фейила, Шагъмаралай къезил нефес алахъ-най. Ам
михъиз дегиш хъана: Абас-Агъадин тапшуругъар ачух-Диз тамамариз
башламишна.

— Агъ, сивиз къейи Гитлер, вун фад ша ман,— лагъанай адафу незвай
суфрадихъ.— Гила чна колхоздин девлетдай зафт акъудда, ам к1андайвал
ишлемишда.

— Я итим, ван къведа! — папаз кич1е хъанай. — Чун са бахт авайбурукай
туш, валлагъ. К1валин цларик япар жеда, лу-гъудай чи бубади, — ам къулухъ
килигна. — Йифиз къуна, Сам-бурдиз тухвана, гел галачиз квахъайбур
рик1ел аламачни?!

— Кич1е жемир, къари.

— Ихтибардилай игътият хъсан я.

— Чи бахт гила ачух жезва... Низ ван къведа?! Заз еадакай-ни кич1е туш!
Низ к1андат1ани ван атурай! — къургъ алаз ла-гъана Шагъмара. — Зун тек
туш, захъ икърабаяр ац1анва!

Бубадин гафари Тамазанавни фири хкажиз туна.

— К-к-кич1е жемир, диде,— галк1из-галк1из бубадин тереф хвена хци.

— Чи ял-як так1андайбур гзаф ава, чан хва, — дидеди виле-рин ишараяр авуна, Тамазан секинарна.

— Ахьтинбур, къари, къе-пака хуьре садни амуькдач! — Шагьмар гьуьрсуьниз акъатнавай.

Абас-Агъадикай чинеба Шагьмара вичин рехъни тухузвай: вичин ярар-дустар, фронтдикай къил хкудиз туна, Къубадиз ракъурзавай; колхоздин вилик-къилик квайбур, абуруз фронт-диз физ к1анзавач лагъана, военкоматдиз т1вар алачир фитнеяр кхъена, дяведиз ракъурзавай.

«Муреалаз фронтдиз физ к1анзавай хьтинди туш, — фикир-зава Шагьмара. — Ваъ, ам хуьре амуькна виже къведач... Ам Шалбузан къат1 я. Мурсалахъ инанмиш хъана, Шалбуз дяведиз фенвайди я... Ваъ, и киц1ни гьар гьал ракъурна к1анда», —• Шагьмара вичин къелем кардик кутуна...

Шагьмар, адет тирвал, гьар пакамахъ ва нянрихъ кимерал физвай, виридахъ галаз ада «хажалатни» ч1угвазвай, гаф атай чкадал ивсанриз вичин терез-ибридай агъайнадаказ сабурарни гузвай:

— Дявеяр, жемят, Адамалайни Хатамалай, фиргъаванри-лайни пайгъамбаррилай, — плузаррикай са вуч ят1ани пуспус авуна, салават гьидай, — инихъ авай зат1ар я. Эгер дявеяр авачирт1а, и аладзавай-гагъадзавай къван инсанар чилеривай эхиз жедачир хьи. Дявеяр сад Аллагъди аси хъанвай инсанриз къа-лурзавай аламатар я, гузвай жаза я. Вес! Аси хьун хъсан кар туш, стхаяр, валлагъни туш, биллагъни туш!

Са шумуд сеферда Шагьмараз жава'б гудай, адахъ галаз гьуьжет къадай кас хъаначир. Бабли агатнавай бакъадиз эхир вичин чка Девришалиди къалурна:

— Вири хуьр са гаф рахайт1ани, вун, Шагьмар, маса гаф рахада. Дяве Аллагъдини, инсанрини негънавай кар я, Ваз ми-сал ван хъанани? Хъсан дяведилай пис меслят хъсан я. Хъсан дяве жедайди туш. Дяве гъамиша бедбахтвал я. Вуна чун дяве-дихъ галаз вердишармир...

Шагьмар нехирбандиз вилерин тумарай килигна, фикирна: • «Вунни итим хъана, кимел рахазвани? Акунар алай к1еледин гапур!» Хъел атана, лагъана:

— Ви сивени рахадай мез хъанвани?!

— Зи сиве мез гъамиша авайди я! Бес гъамиша ваз яб гуда-ни?! — Девришалидизни хъел атана.

— Чарадан к1усунал алай къекъвераг! — лагъана, Шагъмар кимелай хъфенай. — Кашат1!

Девришали сас регъвез, кузни хъукъуз амукъна. «Ви кече-назни жеда, къурумсах», — фикирзава.

Хуъруьн Советди дяведиз физ жедай яшда авай итимрин, жегьилрин списокар къазвай, гуьгъуьллуйрин т1варар кхъизвай. Мурсалав гвай дафтарда вичин т1варни авайди чир хъайила, Шагъмаран ахвар ат1ана: «Зи яшар яхц1урни ц1удалай алатна гзаф вахт я. Зи т1вар вак1ан хва Мурсала вучиз кхъенвайди я? Зун чпин чандилай алатна к1анзавани?... Девришалидин т1варни кхъенва лугъуда. А къекъвераг залай са йисан къван ч1ехи я... Ам вичиз к1андат1а жегъеннемдиз фирай, гурдиз, гургут1-диз! Зун секин турай ман! За нин патахъай, куьн патахъай жу-ван ширин чан ц1ун фуруз вегъизвайди я?! Ва-а-аъ! Шура гъу-кумат патал — дяведиз?! Ва-а-аъ! Къе вири гъукумат барбат1 жеда лагъайт1ани, фидач. Самбурдизни фидач! Са камни къачу-Дач!»

Гзаф юк1вар-чип1ер яна, эхир Шагъмар «начагъ» хъана, куьгъне къиздирма къарагъ хъувуна лагъана, к1вале къаткана. Военкоматдай эвер гайила, «азар» мадни къати хъана... Яшлу-бур сиягърай акъуд хъувурдакай хабар галукъайла, шад хъана, амма месикай къарагънач — ик1 къилин саламатвал тир.

Тамазана гъар юкъуз бубадиз хуъруьн кимелай дуьньядин хабарар хкизвай, бубадини адаз вичин тарсар гузвай.

— Вири хуър дяведиз фейит1а, чун патал мадни хъсан же-да, хва. Мизредин кафалда авай жуван ник1ер акваз, зи вилер акъатзава, — 1Пагъмар ажугълу я. — Ви патахъай, хва, зи рик1 секин я — к1вач набуд аскер садазни герек туш. Зунни яшлу я, сиягърик кумач. Мад чи к1вале дяведиз тухудай итимар авач... Дуьнья барбат1 хъайит1ани, чаз къайагъу авач... Аллагъ ч1ехи я, регъим пара. Дяве башламиш хъана лагъайла, сифте закни къурху акатнай. Гитлеран мурад чир хъайила, зи рик1из регъят хъхъанай. Эгер Гитлер гъалиб хъайит1а, заз и кардал шак гъиз к1аизавач, чал чи гъалаллу мулкар гъалт хъийида. Белки, абур чи къисметда амайт1а. Вацран мич1ер алатна, хва, вацран эквер алукъзава...

Тамазан бубадихъ галаз рази тир. Гъар буба алуьзавай вацран экверикай рахайла, рувгъ хкаж хъана, Тамазанан виле-ри пехъи цӀапӀрапӀар гудай. И сеферда абурун суьгъбет къапу-дин чӀигъдин ванци къатӀна.

ЧӀулав нафт янавай кӀарасдин жикъжикъарзавай гурарай, гъилик багълама къуна, Санжа хкаж хъана.

— Буба, кефияр ачух жезвани? — салам гана, жузуна ру-ша.

— Аллагъди гайи йикъал рази я, бала, — къайидаказ жаваб гана Шагъмара. — Хуьре вуч хабар ава? — галачир уьгъуьяр яна»

— Хийир я, буба. За ваз яйма¹ гъанва. — Санжади суфра-дикай хуьрек авай къай хкудна, буӀбадин вилик эцигна.

1 Я й м а — некӀедал авунвай дуьгуьдин хапӀа.

Бугъ алахъзавай таза хуьрек акурла, Шагъмаран иштагъ ачух хъана, адан далу хъуьрена. КӀвал гъеферринни кӀешниш-дин атиррай ацӀана. Бубадинни хцин сивериз цӀаран ятар атана.

— Чухсагъул, бала. Гишин вечрез ахварай цуькӀ аквада лу-гъудайвал, зи хиялдани вун авай, — тапарарна Шагъмара. — Бисмиллагъ! — тадиз рушан гъилевай кӀарасдин тӀур къачуна, фупӀ ацалтна, каш кваз, нез башламишна.

Вахани стхади чпин суьгъбетар башламишна.

— КӀвалах хъанайни? — жузуна Санжади.

— Ваъ. Куь-куь-куь езне Шалбуза зун колхоздив агуднач! — хъел кваз жаваб гана Тамазана. — А къамбадиз за эвел-эхир чирда! Агъ, къаракъулах, — сарар жакъвана.

— АкӀ лугъумир, чан стха, — минетна Санжади.

— Лугъунни ийида, ийинни ийида, — гъич галкӀинни таву-на, тестикъарна Тамазана.

— Элгъемдуллагъ! — кӀани нур гузвай къаб бубади Санжа-див вахгана. — Чухсагъул, чан бала... Тамазана Алиметакай са вуч ятӀани лугъузвай. Ам вуч хабар я?

— Дяведиз физва, — Санжадин вилер накъварай ацӀана.

— Мус?

— Пака...

Шагьмарай мад са гафни акъатнач, рик1яй адаз шад хъана. Руша бубадин кисун хажалатдай гьисабна. Анжах нянрихъ геж, вири къуларив ахгат хъувурла, бубади фронтдиз физвай езне илифар тийидайди чир хъайила, Санжадин рик1из гзаф т1ар хъана — руша бубадиз ийизмай са гъвеч1и гъуърметни, нафт кувтягъ хъанвай п1ирит1 хъиз, хкахъна. «Заз мад буба амач»,— фикирна Санжади.

Пакамахъ, адет хвена, Алимет яран бубадиз, адан хзандиз сагърай лугъуз атана. «Вак ят1ани, яран буба лагъай т1вар ала. Санжадин хатурдай хъуй», — фикирзава ада.

— Зи хзан квел аманат я гъа! — лагъана Алимета савда па-тал яран бубадизни яран стхадиз, чара жедайла.

Шагьмар езнедиз, гъед акур гъуълягъ хъиз, килигзава, гъа-миша къан авай вилер мадни яру хъанва. «Жуваз куъмек хъуй лагъана къур езнедикай душман хкатна, — фикирзава ада, — -Шалбузанни Мурсалан итим я, заз гъич ябни гузвач». Вич авай чиркин рекъиз атанач лугъуз, Шагьмараз Алимет так1анни я, езнедихъ галаз адаз вичин рушни так1ан хъанва.

— Жува са фикирни мийир, чун инал алазва, — эхир, п1у-зарикай хъиз, къаюмвал хиве къуна Шагьмара.

Тамазан езне рекъе тваз Вегърен т1улал фена. Хтайла, ада бубадиз хабар гана:

— Комсомолар чайханада ацукънавай. Абуру фронтдиз физ-вай юлдашриз межлис тешкилнавай... Чи езне, жегъилрин са зурба дестедин кхиле акъвазна, фена...

— Фин хъуй чпин, хтун тахъуй! — гъилин ишара авуна, Шагьмара алава хъувуна: — Гедергелмездиз' фий!

— Алиметни?! — Тамазан тажуб хъана.

— Лап гъа киц1ни! Езне ят1ани, адаз садрани чи ял-як к1ан хъайиди туш! — тестикъарна бубади. — Я садрани лагъай карни авунач. Заз тарсар гуз алахъдай... Чал гьалтайди езне хъанач, рахунал рик1 алай къеркгъер² хъана!

Гададин вилер гъаркъуъ хъана: бубадиз Алимет икъван та-к1анзавайди адаз чизвачир.

— Тажуб жемир, вун гъеле жегъил я, хва, — явашдиз лагъа-на Шагъмара. — Шалбуз, Мурсал, Алимет хътин Шура нахаяр хуърйй акъат тавурт1а, вал къуллугъ гъалтдач... Фена, ат1а к1вале ацукъна, са чар кхъихъ: Мурсал лугъудай къиргъарам-башийри дяведикай къил кгъа1къудзава лагъ... Ам чна лазим кса-рив агакъарда...

Тамазан, къил агъузна, адет хъанвай кар къилиз акъудиз тавдин к1вализ фена.

«Хва набуд хъунал зун пашман тир, — фикирзава Шагъма-ра, — Гила пис хъанани?! Са зегъметни акъалт тавуна дяведи-кай, къиникъикай къутармиш жезва... За ам къе-пака, са як -пайдай къуллугъни вугана, столдихъ ацукъарда! Т1вар хчинди

¹ Гедергелмез — техкъведай чка.

² Къ е р к ъ е р — керекул.

жеда, кар — зиди... За гила абуруз къалурда! — вилерикай Шалбуз, Мурсал, Алимет... карагаа. — Аллагъ чи патал ала. Чи патал! Агъ, чан. Гитлер! Вун хътин хва хайи дидедиз баркалла!»

7.

— Колхоздихъ иеси амачни?! — дертлу яз жузуна Девриша-лиди кимел. — Я жемят! Ик1 хъайит1а, чи гад гару тухуда гъа!

— Валлагъ, векъ ядай вахтундилай алатзава, — Керимакни хажалат ква.

Къегъалар дяведиз рекъе твазвай муграгъвийрин рик1елай векъ ягъун алатнава. Гвенарни агакъзава. Инсанар, ийир-тийир квахъна, са ник ят1ани, са квек ят1ани вил кваз, акгъвазнава. Динэгълийри, гъилер цавуз хкажна, аллагъдиз ялварзава, чпин вилериз тахъай хъ*гин аламат къалурун — дяве акъвазарун, гъвеч1и аялризни къуъзуъ диде^бубадиз са кап фу гузвай къегъалар элкъуърна хкун т1алабзава. Вилерал нагъв алаз минет-зава, дад-^бидадзава... Виш йисалай алатнавай къужаяр куп1ун-лай къарагъзамач. Къарийри п1ирерални шейхерал садакъаяр къазва...

— Я Мурсал, чи колхоз иеси амачиз шумуд югъ хъуй? — мад хабар къуна Девришалиди кимел. — Къуъл рат1рахъ, гъуър к1ат1ахъ галач гъа. Чаз колхоздай фу к1анзавайди я. Тахъайт1а квез гад гату агуддай хъиз авани?!

— Къе-пака чна собрани к1ват1да, Девришали халу, — са ар-тух ашкъи авачиз, жаваб гана Советдин председателди. — Гъа-нал чна ц1ийи председател хкяда. Къе-пака...

— Пака лагъай мирг тум галачиз амукъайди я гъа, — тагъ-кимна нехирбанди. — Дуъз я, хуъруък къиргъин акатнава. Ят1а-ни къил къилелай ракърун лазим туш! Пака залум къуъд атай-ла, рак-дак1ар живеди къурла, чаз багънайрикай далда жедач гъа!

— Камаллу гафар я, — тестикъарна агъсакъалри.

— Ва-ваъ, бубаяр, гатун к1валахар чи рик1ел алазва;, — инанмишарна Мурсала.

Къб-пакадикай са гъафте хъана, колхоздин председателвиле эцигдай кас жагъизвачир. Эхир къанни сад бригадир Межидов Авсатал акъалтна. «Къара Авсат пис инсан туш, эгер вичин къи-лелди к1валахайт1а, — фикирзава Девришалиди. — Шагъмаран талукъ мукъва-къили я... Халкъдин рик1 динждат1а чидач ман...»

Авсатан бубаяр кулакрикай тир. Советрин властдиз акси девлетлуяр, фекъи-фахра суъргуънзавай йисара, тадиз чпин мал-девет маса гана, абур Къубадиз куъч хъанай. Са шумуд йиса-лай, хуър-к1вал секин хъайила, бубади Авсат Муг-Рагъиз рах-къурнай: гелкъведай кас авачиз, къавуз векъ экъеч1навай къве мертебадин к1валер ацахъдай гъалдиз атанвай.

Авеат, адан паб ва къве аял халкъдик фад какахъна. Гъуъ-луъни папа колхозда рик1ивай к1валахзавай. Авсатаз лежбер-дин вири сенятар, вири сенятрин сирер чидай. Геже курсар куъ-тягъна, гъисаб-к1абдин иесини хъана. Колхоздин председателди адан тарифарзавай. Бригадирвал ихтибариз к1ан хъайила, Ав-сата хев кутунач: «Зун лежбер я. Заз чидайди тесерефатдин к1валахар я. Инанар буюрмишиз залай алакъдач», — дугъри-даказ хиве къунай ада Шалбузас. Чин гъалдайла, разивал гана, къил чиле туна, к1валахиз башламишна.

— Вун вуж патал алахъзава, мирес?! — жузунай адавай сад-ра Шагъмара. — Вай зи къил акъатзавач: акъуллу хъана — акъуллу туш, к1амай хъана — к1амай туш. Шалбузас лук1вал-завани?! И къакъашрин руфуна фу тваз алахъзавани?! — ада яргъалай аквазвай лежберриз къил туък1урна..

— Жувал ихтибар авур кар айиб текъведайвал къилиз акъуд-на к1анда, мирес, — ада вичин рик1ин сир Шагъмарал ихтибар-

нач.

— Мирес — ваъ, ими!—• Шагъмараз хъел атана, ада Авса-тан рик1ел вич адалай ч1ехи тирди, мукъва-къиливилини жигъет-дай лап мукъва инсан, яни ими, тирди хкана.

— Багъишламиша, ими.

— Ви къил Къукъма дагъда акъада...

Къара Авсатазни Советрин власть так1ан тир, амма адан рик1е я гъукуматдиз, я инсанриз писвал авачир. Вичин бубадин мулкар, чпивай къакъатай девлетар рик1ел хтайла, п1узаррик эурзун акатна, фикирдай: «Зи буѐа кулак тушир, варлу леж-бер тир... Сувъргуьн авур къавбурни вири кулакар тушир... Чпин зегъметдал къил хуъзвай лежберар са таксирни квачиз сувъргуьнна... Вахтундамаз катна, зи бубади дуъз кар авуна... Рагъмет хъуй вичиз... Мулкарехъ вил галамаз кечмиш хъана...» Ахпа ада вичи вичиз сабур гудай: «Им фана дуънья я. Девле-тар, дережаяр, къуллугъар нехирбандин чанта хътин зат1ар я. Къе зи къуъне жеда, пака — масадан. Николай хътин пачагъ тахтунай аватай дуънья я...» Вичин фикиррикай, хиялрикай ада садрани садазни, гъатта папазни сувъгъбетдачир.

Авсатаз колхоздин председателвал хиве къаз к1анзавачир: «За колхоз патал вучиз жуван чан хкудзавайди я? Барбат1 хъуй ам!» Амма и къуллугъдин са тереф адаз иллаки беген-миш тир: колхоздин председателвал хиве къурт1а, ам дяведиз тухудач... Авсатаз дяведиз физ к1анзавачир. Ада хиялдай гафар тикрарзавай: «За нин патахъай жуван къил ц1ун фура твада? Шурагъукуматдин?! Ва-а-аъ! Шагъмар ими гъахъ я».

Ашкъи авачиз башламишай къуллугъди Авсатаз са т1ямни гузвачир, я гъиляйни са кар къвезвачир. «Зи къил къилик ку-мач», — лугъузвай ада Мурсалаз.

Ак1ахъзавай гад акваз, колхозчийрик къал акатзавай.

— Я свас, я чан свас, гад ак1ахъзава хъи! — гъайиф ч1угу-на, Перниседи мет гатана.

— Я диде, гад ак1ахъзавайди бес Къара Авсатаз аквазвач-ни?! Председатель я хъи, — Сайран дак1ардиз килигиз амукъ-на. — Гила жемятдиз Шалбузан къадир чир жеда.

— Валлагъ, а кулакдин хци халкъ кашал гъида... Я свас, фена, жува къванни лагъ, тахъайтла зун фида, — Перниседиз ацукъай чкадал къарай къвезмач. — А къилетлуман касдив ви-чиз кланивал ийиз тамир тлун!

— За лагъана, лагъана, я диде! Къара Авсата вичин къил къилик кумач лугъузва, къин-эгът ийизва.

— Мурсадоз лагъ! — Мурсал югъ атай къван райкомдинни военкоматдин ида-райрай экъечлзавач — адаз дяведиз физ кланзава.

— Бес вучда?! Акваз-акваз гад акладардани?! А агъдабан-дал вегъена виже къведач, свас!— минетна Перниседи.

— Бес вучда?— Сайран хияллу хъана. — Са бригададин къиле жув акъвазна кланда, са бригададин къиле Санжа акъва-зарда. Вири халкъ векъиз акъудда, диде!—гаф гана суса.— Гвенарьи^ агакъзава. Пака-муъкуъ юкъуз мухар, ахпа къуълер

гвена кланзава.

— Эхъ, чан свас. Масадал ихтибар авуникай са хийирни авач... Бес Санжадин гамарин артель гъикл жеда?

— Артелни векъиз акъудда ман.

— Гъамни дуъз гаф я. Колхозни чи вириданди я, артелни, — къари рази хъана. — Тахъайтла хуър кашал акъалтда, валлагъ... Авсат хъеан лежбер я, пис бригадирни тушир. Амма адахъ чле-хи хуър идара ийидай бажарагъ авач... Белки, къасухдай ида-ра ийиз кланзавачтла? Гъаклни хъун мумкин я. Белки, куъмек

кланзаватла?

Сайранни Санжа колхоздин контордиз фена. Абуру чпин му-рад-метлѣбдикай суъгъбет авурла, Авсатни Мурсал рази хъана.

— Колхоздин вири клвалахар дишегълийрални аялрал ават-дайдал са шакни авач,-^ лагъана Мурсала,— гъакл хъайила, вахтундамаз гъарда жувалай алакъдай кеспи гъиле яхъ, вахар!

Пакамахъ хуъруън къилихъ галай сувуз дергесар къуъне авай дишегълийрин, къеплер клула авай сусарин къифлеяр фена.

8.

Шагмар, гъиле аса къуна, инсанрин къил аакурла, угъ ийиз,
кй.мерихъ атанва.

— Жуван гъал са бабат^ч акур уламра зун кантурдихъ физ-ва, —
тапарарзава ада кимин серинрик квай къужайриз. — Дуьньяда вуч хабар
аватла чир хъана кланз рикл акъатзава...

Агъ, Гитлер!

— Бес клвале радио авачни? — жузуна Керима.

— Тваз хъаначир, — мадни табзава, риклел вичи «Заз Шура гъукуматдин
хабарар герек авач!» лагъайди хквезва. — Гила гъайиф члугвазва.

— Гъайиф члугу, гъайиф члугу, — Керим хъуьрезва: адаз Шагмаран рикл
гъихътин хабаррихъ акъатзаватла чизва.

Гъамиша хъиз, гилани Шагмар вичин рикле авай фикирар жемьтдикай
чуьнуьхиз алахъзава... Гитлеран твар къазва, ам-ма, са гзаф лежберри хъиз,
себ-сив гузвач... Халкъдин вилик акьуллу гафар рахазва... Вич гужуналди
колхоздин правлени-дин членвиле, хуьруьн Советдин депутатвиле хкягъиз
тазва...

Гъафтеда са десте фронтдиз физ, хуьре жегъилар амач. Гила яшлу
итимрини арзаяр кхъизва. Абурукай бязибур Шагмара-лайнни яшдиз члехи я.
«Ихътин ажалдихъ авзавай ламран рух-вайрин амалри зи къилизни яд чимда
гъа!» — фикирзава Шаг-мара, ам мад месе гъатзава...

Чарпайдалнд къарай къвезмач: гатун яргъи юкъуз гъикъван къаткида?!
Къвалар ктлизва. Гъамиша экв тахъанмаз къарагъиз, раГъ акъадалди къве
гъел векъ ягъиз ва я къве путан цан цаз чуьнуьх-гуьнжуьхни хъийиз вердиш
лежбер михъиз цуру хъан-ва. «Икл зи малар хъуьтлуьз гишила рекьида гъа!»
Ам хиялдай векъера, мезрейра къекъвезва, къайи булахрал ацукъзава...

Са риклиз Къирлгъистандиз, вичин суьргуьндавай миресрин-варисрин
патав, катиз кланзава: «Дяве куьтягъ хъайила, хкве-да». Муькуь рикли
лугъузва: «Ваъ. Абас-Агъадин тапшуругъар къилиз акъудна кланда. Им
кутугай вахт я... Зи душманар са-сад чеб чпелай цлун фуруз физва. Абур
элкъвена бажа-гъат хкведа... Муг-Рагъ зи гъиле гъатда. Зи!.. Агъ, чан Гитлер!
Дуьньядални рухваяр ала къван! Пагъ! Гитлеран твар ван хъа-йила,
балшавикар, такъан ван ацалтна, зурзазва...»

Пакамахъ фад, къаткайди бес я, лагъана, Шагъмар Самбур-диз физ к1вачин хъана. «Заз ам такуна гзаф вахтар я, — фикир-зава ада Муг-Рагъпара райондин милициядин начальникдин куьмекчи Амрагъов Чаландаракай. — Еке къуллугъчи я, ада-лай гзаф к1валахар алакъзава, белки, зазни куьмек гайит1а...»

— Ахътин къегъалдиз къари, рик1 алай балани гъайиф туш, — Шагъмара папав гъебе хуьруьн савкъватрай ац1уриз тазва, — къуй, адан хзандини чи ч1емедин, вирт1един, нисидин т1еам аку-рай! Авайт1а, за адаз, валлагъ, лап лалигегъверар тухудай! Бес!

Кайваниди, са къвала ял туна, вичивай нез тежезвай няме-тар гъебеда твазва. «Са дишегълидизни к1валевайди масадаз гуз к1ан жедач, я гудай къимишни ийидач, — фикирзава Шагъма-ра. — Зи папаз иллаки. Къейди гзаф мискъи я. Я къейди, бес заз жуван к1вале авай зат1ар гуз к1анзавани? Тагайла, ви кар-ни туьк1уьдач. Им к1усунин девир я, к1усунин! К1ус вегъин та-вурт1а, валлагъ, ам захъ галаз гъич рахунни тавун мумкин я».

Шагъмар Самбурдиз агакъайла, Чаландар гъеле к1валахал фенвачир.

— Ва-алейку ас-салам, жанаби муграгъви! — виликдай ха-нар-беглер, ч1ехи къуллугъчийр рахадай къайда салам къуна к1валин иесиди.— Ша, ша! Ацукъ, хванахва,—мугъмандиз ацукъ-дай чка къалурна, хуш-беш авуна.

Шагъмар вичин хванахвадин, к1арц1ин къил эцяна, чранвай т1или фу хътин, чиниз, терехилдиз ухшар нерин к1венк1вез, сифте аквазвайбуруз хъиз, килигзава. «Валлагъ, идал Чупур лак1аб дуьз акъалтнавайди я, —фикирзава мугъманди. — Икъ-ван чупур итим мад чи вилаятра бажагъат ава... Ц1егъер атай-ла, Чаландаран вилер авахъ тавуна амукъун аламатдин кар я».

— Хийир-хабар? К1екерихъ галаз къарагъна атунихъ са се-беб тахъана жеч. Лагъ ви дерди! — Чупур Чаландара столдал гуьзгуь эцигна, чуру тваз башламишна. — Имни итимрин хиве авай артухан ферз я, стха. Гъар юкъуз чинлай чук1ул элядай къван лап икрагъ хъанва... Лагъ, лагъ, Аллагъдин бенде! Рик1ик тун са1Гъламвиллиз зарар я.

Шагъмара яваш-яваш вичин дерди ахъайна.

— Вун садавайни фронтдиз тухуз жедач! Зун инал аламай къван... Им сад. Гъахътин гаф^ч1ал хъайит1а, заз са ч1ар куг. Имни къвед, — къет1ивилелди

лагъана Чаландара. — Бес чун гъи йикъан хванахваяр я?! Зи рикелел Абас-Агъа халудин тагъ-кимар алама! Эхъ, жанаби Шагъмар!

Шагъмаран рикелел из, вичив чилер-цавар агакбай къван, регъят хъана.

— Чухсагъул, чан стха! Зун вахъ инанмиш тир. Валай Ал-лагъ рази хъуй!
— алхишарна, Шагъмара фикирна: «И •касди-вай маса кваллахарни тлалабиз жеда».

Вилик чай, фу атайла, Шагъмара иесидин папав вичин гъе-бени бушариз туна. Суфра мад къалин хъана.

■— Яда, им вирт туш, суван цуькверин миже я хъи! — иеси-ди тупалди таза вирт незва. — Марвар цуькверин атир гала! Агъ, лезет! Дуйнъяда дадлу няметарни ава къван, дустум!

— Вун рикелеваз за сенфиз члурай лагандай¹ акъудай вирт я. Квез гъалаллувилелди хъуй! — мерддиз лагъана Шагъмара,

— Ажеб нямет тушни?! — вил-вил хъана акъвазнавай лацу, хъипи яр квай рекъинин тикейр Чаландара сивиз чуькъвезва.

Фу тлуьна куьтягъ хъайила, мугъманди лагъана:

— Чаландар стха, Муг-Рагъа зи ял таклан итимар кими туш. Абур чавай фронтдиз ракъуриз хъанайтла, йб архайин жедай...

Чаландар хияллу хъана. Папа гъайи лигендал виртледай хъанвай гъилер чуьхуьн хъувуна, ада атлуз-атлуз лагъана:

— Чи ял такланбур са Муг-Рагъа ваъ, абур Самбурдани, Фи-лени, Мискискани... ава. Абурун дуван аквадай вахт атанва... Вуна, жанаби Шагъмар, ваз таклан итимрилай са тлуб чар кхъихъ... Заз бине жедайвал... Гъавурда акъазвани? — мугъман-ди гъасятда къил эяна. — Абурув за мад зурт^пурт хъийиз та-дач! Бес! Военкомни зи къунши я, чи суфрани сад я... Анжах адаз за вири кваллахар къанунди истемишзавайвал ийизвайди къалурна кланда... Къве тлуб чар...

— Башуьсте! — Шагъмар Чупур Чаландараз, вири ихтиярар гъиле авай Аллагъдиз хъиз, килигзава: «Икъван члавалди зун и фиргъавандин патав вучиз атаначир? Гъуьлягъдин мез гвай хътин инсан я. Рахазни чида,

дуьньядикайни хабар ава, гъави-ляй адай Советрин итимрин кьилни акъатзавач, гъавиляй адал

¹ Л а г а н — палчухдикай кьунвай куьнуь.

ч1ехи кьуллугъни ихтибарнава. Аферин касдиз... Им зи итим я... Месик акъудай йикъарин, гъафтейрин гъайиф!»

— Зун мус герек хъайит1ани, ша, жанаби Шагъмар! — ги-мишдин къватида авай сят перемдин кьултухда туна, Чаландар к1валахал фена.

— Башуьсте! Чухсагъул, стха! — плузарик хъвер, к1вачерик звер акатна, Шагъмар Муг-Рагъиз рекъе гъатна.

Цавал цифер алай, ракъинивай Ч1ехи вац1ун дерада гатун зегъем тваз жезвачир. Вац1алай къарагъзавай шагъвардивни се-ринвал гва. Кефияр кьумбар 1Пагъмара уьфтуьнал илигна.

«Пажа Тамазанав вугана, Чаландараз са лапаг ракъурда... Хвена к1андай итим я. Мадни ракъурда. Комиссардизни гурай... Чпин суфра сад я лугъузвай... Чаландар жуван итим я... Чан жуванди! Писдини хъуй, жуванди хъуй, — фикирзава Шагма-ра разивилелди.— Рахаз регъят я... Эгер Чаландар жуванди ту-ширт1а, зун адан к1вализ фидайни? Ваъ. Ик1 са суфрадихъ ра-хаз жедайни? Ваъ... Чан жуванди! Къве йис вилик Абас-Агъади чар кхъена, заз Чаландарахъ галаз таниш хъун, адакай далу кьун меслят къалурайла, зун хияллу хъанай. За Чаландарахъ икъван кьуват ава лагъана фикирнавачир... Гъайиф! Гилани геж хъанвач... Пака Тамазан ракъурда... Чан жуван итим!.. Гила зи мурад кьилиз акъатда!»

9.

Девришалини Дуьрнисе к1вале ацукънава, абуру ичин зура-рихъ галаз чай хъвазва. Зулун гарар, къаяр акъатнава, чай га-лачиз яшлу инсанрин чанариз чими жезвач. Шекер, къенфетар куьтягъ хъанва, туьквендани амач. Мура/баярни къит хъанва. Гила чай кьурай пьшийрихъ, чумалрихъ, ичин зурарихъ галаз хъвазва.

— Гъалиман патай чар-ц1арни амач, — Дуьрниседик хажа-лат ква. — Селимазни фронтдиз физ к1анзава, — итимди чуькъ-ни ийизвач, и суьгъбетар абуру мад авурбур я. — Ви гъвеч1и хци к1елун гадарнава, адаз са гаф-ч1ал лагъ т1ун, я Девриш, вун буба я хьи! Къуръан къалум хъуй, итим, види рик1 туш, къван я... Са къайгъуни авач,— Девришалидай мадни гаф акъатнач.— Селима яргъал шегъерда, унстутда, ваъ-е, инстутда, и гаф за-вай садрани дуьз

лугъуз хъанач, к1елиз башламишайла, дуънья-дал чалай бахтлу ксар алачир...
Гила, — вилерай накъвар авахъ-на,— чалай бахтсузбур авач.

Девришалидилай залан нефес алахъна. Галачир уьгъуь яна, мили хъверна,
ада лагъана:

— Жуван рик1из сабур це, я къари, гададихъ галаз зун ра-хада. Гъалиман
чарни чаз хкведа. Арадай са еке муддат фенвач. Къе-пака... Зи вил рекъи
тухузва... Къе чи варцел керекулни рахазвай... Аквада ваз...

— Ви сивяй Аллагъдин сивиз ван хъуй ман, чан къужа, — Дуърниседин
сивелни хъвер ахкъалтна.

И гафарик кваз рак1арай Селим хтана.

— Я чан хва, вахтар физва, вун хуьре хъайила, ви к1елун гъик1 жеда?! —
къарай хуьз тахъана, жузуна Дуърниседи.

— Эхъ, чан хва, ви к1елун гъик1 жеда?—Девришалидин ве-къи сес
акъатна.

Селим чилиз килигиз акъвазнава, адаз са кутугай жаваб жагъызвач: «Ибур
за гъикъван гъавурда тван?»

— Дидедиз жаваб це, хва. Вуна чи рик1из азият гузва, — заландиз лагъана
Девришалиди.

— За квез гъикъван лугъуда? Гаф садра жедайди я: заз фронтдиз физ
к1анзава, — Селиман чин яру хъана.

— Ваз ван атанани, Девриш?! — гъарай акъатна дидедай. — Чи гафар и
бейниванди квазни къазвач! Хайи бала бубадинни дидедин чина акъвазун?!
Им вуч мусийат я?! Чна ниним-сисим ийиз, им, нар деве хъиз, къутми жез
гъикъван хъуй?! Я Девриш, вун буба я хъи! Ваз аквазвачни?!

— Акъваз, къари. Гъарай-эвер герек туш,— итимди паб се-кинарна. — Чи
хва диде-бубадиз яб тагудай к1амашрикай туш... Я хва, чи к1валяй са къегъал
дяведиз фенва. Бес тушни?! Сифте гъар, к1валяй са кас фирай, ахпа чна къвед
лагъайдини ракъур-да... Вун жуван инетутдиз ахлад... Диде-бубадин гаф
ч1урун еке

гунагъ я,— Девришалидиз вичин гафари хциз са эерни тийиз-вайди
аквазва. — Вун дак1ардай килигмир, вуна чаз яб це! Вун хътин нереч1ар
дяведа герекзавач!

— Я буба! Завай мад к1елиз хъйжезмач, — гада пузмиш хъанва. — Къилиз са зат1ни физмач. Квез яб гана, зун Махач-къаладиз хъфенайни? Хъфенай... Вири Ватан хуъз фейила, за-вай ктабдихъ ацукъ жедач! — кве гъил кве къвалахъ авуна, Селима бубадин вилера вилер ат1умарна.

— Я чан бала-а-а, я чан хва-а-а, — Дуърниседин яхун хъуькъверилай экуь ст1алар хкадар хъана, — вуна чаз инсаф ая т1ун! Чан аламаз сура твамир чун,! Хъайи-хъайиди рекъиз, гумаиди куън къвед тир. Сад фена... Чарарни амач... Мука сад амай, амни... Я рабби! Вун куьмек! — кве гъилни цавуз хкаж-на шехъна.

— Секин хъухъ, къари, — Девришалиди къил галтадна. — Жуван рик1из азият гумир, секин хъухъ, къари,

— Вуна заз гъамиша «секин хъухъ, къари!» лугъуз, гъик! секии жедайди я?! — гъарайна Дуърниседи. — Ихътин мусиба-тар акваз, секин акъваз жедали?! Инсан, кве къил кут1унна, техкъведай чкадиз тухвайла, ахпа секин жедайди я. Зун гъеле аниз тухванвач, къужа!

Суьгъбет дегишарун патал Селима вичиз гишинзава лагъана. Диде адаз чап-чап килигна:

— Гишинзават1а, алай чкадилай къачуна, неъ. Суфраяр эк1ягъиз ина ваз ви бубадин гъамбалар авач. К1ел тийизвайдаз фу къвезвани?!

Селим хъурена, суфрадал фена. Лаваш фуни са кк1ал ниси къачуна, ам к1валин мурт1а, асклан куьсруьдал, ацукъна..

Рак гатана, к1вализ хуьруьн ц1ийи чавуш Нурбала атана. Ада Селимаз хуш-беш авуна, жузунариз башламишна.

— Ацукъ, хва, чахъ галаз са иетикан чай хъухъ, — теклиф-на Девришалиди.

— Чухсагъул, халу. Вахт авач, зун Селимаз хвашгелди лу-гъуз атайди я, — гададин хъили т1вет1велар квай чиниз яр акъатна. — Селим хтана къвед-пуд ютъ жезва, заз ам къени

акунвачир.

— Ацукъ, чан халадин. За квез исятда къуру як алай хин-к1ар ийида. Къуръан къалум хъуй, вун чаз, бала, Селим къван масан я, — Дуърниседиз чавуш гада ацукъна к1анзава. — Ви диде, вах гъик1 ава, чан, хъсанзавани?

— Хъсанзава, — куърелди жаваб гана Нурбалади. Дидеди Нурбаладин вахан т1вар кьурла, Селиман вилерикай

Марваран къамат карагна. «Къе ам гьик1 хъайит1ани акуна к1анда, — фикирзава Селима. — За лап ажузвалзава... Марвар... Зун, ам аквада лагъана, хтанвайди я... Ахпа фронтдиз фида...

Ада зун гуьзлемишда...»

— Ацукъ, я хва! — чин гьалдзава Девришалиди. — Са си-верчи къванни ая, ст1унни туьт1уьна жедач, бала! Вун югъ-йиф к1вачел алай чавуш я гъа! Чавушди ирид итимди къван т1уьна

к1анзавайди я.

— Заз геж жезва, халу. Зун контордин вилик тахъайла, Авсат халудиз хъел къвезва... Зун хъфин, — т1алабна, Нурбала кьулу-къулухъди к1валаяй экъеч1зава. — Сагърай!

Селим Нурбала рекъе хутаг фена.

— Гададихъ галаз зун нянрихъ рахада, къари, — Девриша-ли дак1ардин к1ане, вичин шаламриз кук1валар хъиягъиз, ацукъна.

— Адан крчар хана к1анда, къужа. Жуван гаф чилел вегъез тамир! Вун адан буба я! — тагъкимарзава Дуърниседи, — Дар-ман авачир азар жедайди туш. Гададиз вичин чка чира!

10.

Юкъван буйдин къумрал жегъил Агъа магъледин кимел тек-диз ацукънава, адан кьиле сад садалай туькъуьл фикирар къекъвезва: «Я к1елуникай хъанач, я фронтдикайни... Диде военкоматдин комиссардин вилик шехъна... Зун военкомди яш-лу дидени буба хуьз рахкъурна... Ва-а-аъ! Зун фронтдиз фида хьи, фида!» Са гъвеч1и руш атана, Селиман вилик, к1вач чилел элкъуь-риз, акъвазна: адан рик1ик са вуч ят1ани квай.

— Вуч к1анзава, хтул? — жузуна Селима.

— Регъвер булахдал ша лугъузва, — чукъквей сес акъатна аялдай.

— Низ? Заз?! — Селим тажуб хъана.

— Эхъ.

— Ни ша лугъузва?!

— Марвар халади, — руш, цуьк1 хъана, квахъна. Муьгъуьббат жагъурмир, ам вич къведа, лугъуда халкъди.

Селиман муьгъуьббатни вич вичелай куьк1вена къве йис я. Муь-гъуьббат жегъилдин рик1ин чирагъ хъанва, адавай вичин гъис-сер чуьнуьхиз жезмач.

Рик1и хъут-хъут авур Селим инихъ-анихъ килигна: куьче, ким... баЯбан я. Япара аял руша гайи хабардин ван ама: «Регъ-верин булахдал ша лугъузва... Марвар халади...» Селим алай чкадилаь къарагъ хъана. Рик1ик теспачавал акатнава, ада ху-рун къефес секинсузвилелди гатазва. Селима беден чими хъайи-ди, пелез гъекъ акъатайди гъиссзава. «Заз Марвара эверзава?!» Селиман фикирни вичин яр акун, адахъ галаз суьгъбетарун тир... Махачкъаладай хтайдалай инихъ абур къве сеферда гуь-руьшмиш хъана... Гъар сеферни Селим, сиве сав авайди хъиз, ч1ал къуна, амукъна. «Къе за адаз вири лугъуда!» Пакамлай Селим кимел ала, ада булахдин рехъ гуьзетзава...

Руша гъайи хабарди Селимак лувар кутуна: «Аферин, Мар-вар, залай вун вик1егъ хъана... За вучиз адан патав са аял ра-къурначир?» Мекер яргъи пенц1 галай шапкадик кукхтуна, пен-жекдин ценер виняй агъуз ялна, вичи вич акъажна, жаван За-кун пел аквазвай терефдихъ фена, гуьнедай агъуз, са гъил къван яд авай к1амун къерех къуна, эвич1на.

Я булахдин рекъе, я Регъвер булахдал Марвар алачир. Къе-ризч1аруз цел физ-хквезвай рушари, сусари Селиман фикир жел^бнач. Вичиз булах ерли герек авачир къасна, Урар т1улахъ фена, Селим къакъан къванцин къулухъай, хуьруьз—Марваррин к1вализ, руш къведай куьчейриз, рекъериз килигиз, акъвазна.

Са герендилаь хуьруьн эхиримжи к1валин далдадикай сад-лагъана рик1из хуш хъайи къаралту хкатна. Селима булахдихъ гъерекатна.

Лацу як1арин шумал руш, кварни къуьнуьхъ галаз, акъа-акиз-акъажиз къвезва. Жегъилрин арада авай мензил къверда-вай куьруь жезва. Селимаз рушан хъипи бишмедикай хкатна-вай экуь ч1арар, эрч1и хъуькъвел алай ч1улав хал, махъ ран-гунин ргазвай вилер аквазва.

— Селим! — рушан кушкушдин гуьзел сес акъатна.

— Марвар! Им вун яни?! — Селима гъазурнавай гафар квахъна, ам, чиниз яр акъатна, акъвазнава. Сивяй терхеба га-фар акъатзава: — За...

фикирнавачир... Вун яни... эверайди?! — ам муьгьуьббатди буьркьуь авунва, зигьинни квахьна, семе хьанва

— Чир хьжезмачни?! — Марвар п1узаррикай хьуьрена. — Такуна хьанвайди кьве югь я гьа... Вахь вуч хьанва?!

— За кье вун жагьурдайвал тир...

— За вал ахьтин гуж акьулднач,— руша мад гуьзел хьвер-на бишмедин п1ип1 сивел тухвана.

Жегьилар регьуьвал кваз сад садаз килигзава, гафар т1имил, гьиссер гзаф я: абуру муьгьувббатдин пияла хьвазва. Селима-вай санал дурум гуз жезвач: ам, рамагдилай тиргь язавай айгьур хьиз ,вичиз вичикай хабар авачиз, рушалай элкьвезва.

— Вун санал акьваз т1ун-е, — Марвараз хьел атана. — Воен-коматдай вуч лагьана? — жузуна.

— Ракьурзавач...

— Заз ван хьанай. Бес гила вуна вучда? К1елиз хьфидани?

— Ваь. Зун гьик1 хьайит1ани фронтдив фида!

— Аферин!

— Яни?Г

— Эхь!

Шадвиляй Селим цавук хк1уна. Руша, иллаки ашукь хьан-вай руша, ярди, тарифун гьар оа жегьил патал мураддин му-рад я. Селима вич яргьа шивцел акьахнавай хьиз гьиссзава. Ам такабурдиз кьил хкажна, кьаншарда авай Шагьдагьдин тимтик рагариз килигзава, ам вични, кьуьнер ачухна, хур зкьисна, акваз-акваз хкаж жезва.

Квар булахдик ква, ам фадлай ац1анва, гьамга хьтин яд, хар-хар ацалтна, кьваларилай алахьзава. Жегьилар чеб чпел элкьвезва, вилер вилерай акьатзавач...

— Селим, бес зун?! — бирдан жузуна Марвара.

— Вун?! — Селим суалдин гьавурда акьунач.

— Эхъ. Вун дяведиз физва, бес за вучда? — руш виклегъдиз ярдин вилериз килигна.

— Вуна? — Селим хъуьрена. — Гатуз колхозда к1валахда, хъуьт1уьз артелда.

Марваран чина наразивилин лишанар гьатна, вилера авай хъвер квахъна, ам садлагъана перт хъана.

— Зун рази туш! — хъел кваз лагъана Марвара.

— Гъан бес?!

— Вахъ галаз фронтдиз зунни фида! — фадлай тестикъ хъанвай месэла хъиз, малумарна руша.

— Вун?! Фронтдиз?! — Селиман вилер т1ас-т1ас хъана.

— Эхъ! Зун — фронтдиз! — ат1ай жаваб гана руша. Селима кбил галтадна: аял ч1авалай са магъледа яшамиш

жезва, школада са классда к1елна, амма Марвар къастунал к1е-ви руш тирди чизвачир.

— Дяве авун дишегълийрин к1валах туш, Марвар, — жезмай къван хъуьтуьлдиз лагъана Селима. — Ахътин фикир жуван кьяляй акъуд, — жегъилдиз вичин яр, гележегдин свас, фронт-диз фена, адаз каш-мекъ акуна, кбилел хата-бала атана к1анза-вач. — Ахътин фикирар жуван кьяляй акъуд. Ви патах-ъайни душманриз за ягъунар къада. Эхъ!

— Бес фронтдиз физвай къван рушар дишегълияр тушни?! Зунни фида! — Марвар, кефи хана, муькуь патахъ элкъвена.

— Абур... шегъердай я ман,— багъна жагъана Селимаз.

— Гила сад чи хуьряйни жеда...

— За ваз меслят къалурзавач...

— Ваз дидеди меслят къалурзавач, вуна заз меслят къалурзавач... Бес чи ватан ни хуьда?! Зунни комсомолдин член я. «Диде-Ватан хуьх!» эвер гун зазни талукъ я...

— Ят1ани...

— За арза кхьенва, пака Самбурдиз фида! — са гъилив кьу-на, квар булахдикай хкудна, кьуранвай чкадал эцигна, артухан яд эхчирна, цлакул хьиз, кьуьнуьхь хъивегьна, Марвар, сагъ-рай лагьана, шумал беден акъажиз-акъажиз, уьтмиш хьана. — Гила зи учир я! — лагьана эрчи кьуьнелай.

Селим, члал кьуна, Регъвер булахдин вилик кумукьна.

11.

Хуьре къариба хабар гьатна: «Мафизатан руш дяведиз физ-ва!» Рушан дидедиз и кардикай виридалайни эхирдай малум Ам, цлай акатна, клвализ хтана. — Я руш! Хуьре гьатнавайди вуч чав я? — раклара амаз жузуна дидеди.

— Вуч чав, диде чан?! — Марвара вич суалдин гъавурда такьур къасна.

— Вун фронтдиз физва лугьузва. Дуьз гаф яни?! — Мафизат рушан кьилел акъвазна.

— Диде чан... — Марвараз хьуьтуьл гафар жагьуриз, диде секинариз кланзава.— Диде...

— Физвани-физвачни?! Атлай жаваб це! — гъарайна шел икланвай ванцелди дишегьлиди. — Агъ, фалфашар!

— Эхь, диде чан, — явашдиз жаваб гана, руш къарагьна, дидедин хуруз гьахьна: анлсах ихьтин рафтарвилелди адан хъел явашариз хьун мумкин тир.

Мафизатан зурзазвай гъилери хайи баладин яхун, чими бе-ден, далудин кларабар гьиссна, са легъзеда хьуьтуьл хьана, ада фикирна: «Я кьей бала, вун лап хамни кларабар я хьи... И чан гваз вун дяведиз гьикл физва?!»

— Диде чан... Вун секин хьухь. Ваз зи рикликай хабар хьун

1 Фалфашар — я вичиз, я масадаз тушир инсан.

лазим я, — гъавурда тваз алахъзава Марвар. Вичин яру фен-жан хьтин клуф агудна, ада дидедин хьуькьвез са кузвай те-мен гана.

Мафизат вич вичел хтана.

— Са дидени авач... Зи руш?! Дяведиз?! Эркекрин юкьва аваз?! Ва-а-аъ! Ваъ! Ваз ван кьвезвани?! Ваъ! — дидеди руш вичин хурай акьудна. — Чун гъилерихьди бахтикъара мийир. Вун гъая, намус авай руш я, са гьатнавай

фриштаг туш. Зун ди-де ятла, вун санизни са къадамни фидач! За ви бубадиз вуч жа-ваб гуда? Ви бубади чи виридан паталай женг члугвазва. Бес я!

— Диде-е-е!

— Бес я! Ви буба цлуз фенва. Зи клваляй сад бес я, вун за хва тиртлани ракъурдачир. Хва тиртлани! — Мафизата са вучЕ ятлани риклел хкизва. — Агъан, фронтдиз физвай рушарин ши-килар вуна заз гъавиляй къалурайди тирни?! Гила гъавурда акъуна. Физ ашкъи авайбур фирай, зи руш фидач! Члехи Муг-Рагъ хуъре са кламай пайда хъана. Амни зи руш хъана... Вучиз за вун хана?! Ви эвез са къван хъанайтла, цла тваз герек къве-дай...

— Диде... Фронтдиз физвай рушарин тарифар авурди вун туширни?! Чарабурун рушар ваз фена кланзава, жуванди ра-къурзавач...

Мафизатаз рушан ван къвезвач, ада вилерикай хирер хъан-вай аокерар, ягъун-къиникъ карагзава... Абурун арада Мар-варни ава. «Фронтдай хтайла, зи рушаз муынтери акъатдани? Ам садани гъульуъз тухун тавуна амукъда... Ваъ! Зи руш за жуван гъилеривди бахтсуз ийидач!»

— Я бала! Вуна зун чан аламаз суруз ракъурмир тлун! — Мафизат кватна шехъна. — И члехи хуъряй валай гъейри ва-тан кланзавай руш авачни? Виридалайни акъуллуди вун яни?!

Марваран вилерални накъвар акъалтна. Къведни гарданра гъатна, шехъна.

— Я чан диде, за зун виридалайни акъуллу я лугъузвач хьи. Фронтда, диде чан, гзаф аскеррал хирер жезва. Абуруз куъмекдай, хирер кутлундай духтурар бес жезвач... Комсомолди чаз, рушариз духтуррин курсар клелуниз, фронтда хирер хъанвай аокерриз куъмек гуниз эверзава... Ваз за ана тфенг гъиле къадай хъиз жемир. Зун азарханада жедайди я... Закай духтур жеда... Пис яни, диде чан? Вазни закай духтур хъана кланзавайди тир, — яваш-яваш суъгвбетзава Марвара.

— Чан бала, вун герек туш... Жуван намус хуъх... Намус-диз фите авач. Жуван намусдал леке гъимир...

— Вилик квай юкъуз Самбурда райондин комсомолрин соб-рани хъанай. Анал завай, диде чан, ваъ лугъуз хъанач... Гаф гана...

— Я бала! — дидедай гъарай акъатна.

— Аскеррин хирер кутлундай инсанар бес жезвач лагъайла, диде чан, зи вилерикай жуван буба карагнай... Завай ваъ лугъуз хъанач, разивал гана...

— Чан бала! Бубадал хер тахъуй!..

— Чна, пуд руша, фронтдиз фида лагъана, гаф гана...

— Я бала! Вуна вучиз ахътин гаф ганай?

— Завай масак1а хъанач, диде чан...

— Ат1а рушар гъинай я?

— Сад Мискискай я, садни — Къара-Куьредай, диде чан. Са гзаф акьуллу рушар я. Чун пудни санал жедайди я: сифте сад-къве вацра к1елда, ахпа азарханайра к1валахда, — Марвар ви-чел са зегъметни акьалт тийидайди кьалуриз алахънава, диде-ни адан ч1алахъ жезва. — Чакай духтурар жеда, диде чан...

— Анра бес ви гъал гъик1 жеда? Йифиз ви винел яргъан ни хъивегъда? Алукъзавайди мекъи къуьд...

— Лап хъсан... Белки, бубани дуьшуьш хъайит1а...

— Буба?

— Эхъ.

— Вуна чаз гъахътин бахт ава лугъудани?

— Эхъ, я диде чан. Заз бубадиз жуван адрес ракъурда, ам зи патав къведа... Ахпа чун санал жеда...

— Чидач ман...

... Вири районди къегъал рушар фронтдиз рекъе туна.

— За вун жагъурда, Марвар! — гъарайна Селима Самбурдин муькъуьн къиляй.

Фургъундай рушарин яйлухри жегъилриз чпин гуьгъуьниз эверзавай...

Къвед лагъай кьил

ПУД ПИП1ЕН ЧАРАР

1.

Гъамиша мел-мехъер, къуьл-макъам авай гурлу хуьр, яд ат1ай регъв хъиз, баябан хъана. Камалан чайханадай я чуьн-гуьрдин, я манийрин ванерни къвезмач.

Дагъларин куклушар лацу хъана гзаф вахт я, гила йифериз яйлахрални кьирав вегъизва. Хеб-мал Ширвандин дуьзенриз куьч хъанва.

Кьуд пад сефил я. Кьуд пад чуплах хъанва. Кьуд пата къа-йи гару кьув члугвазва. Дуьньядин чирагъдин нурни зайиф хъанва. Къе-пака жив къвада. Къе-пака...

Сфи-эфендидин квалерин гуьнедик ацукънавай дяшегълий-ри гьарда са кар ийизва: рекъинай сар эвзава, чхрадал гъа-лар ийизва, яргъи акъванрал гуьлуьтарни элжекар хразва. Къа-рийрин, сусарин, рушарин гъилери, туплари вил агакъ тийидай-вал кваллахзава, сивер рахазва. Суьгъбетарни къвердавай къа-лин жезва. Рухваяр дяведиз фенвай дидеяр, гуьулер къакъатнавай сусар, рик1 цацал алаз, фронтда авай гьаларикай, радио-дай гузвай сад садалай члулав хабаррикай рахазва.

— Заз чиз, вахар, эвел-эхир чи кьушунар гъалиб жеда,— гьал тупуч1дал алчудар хьувуна, чхра элкьуьрзавай гъил агъузна, лагъана Перниседи.

— Дек1ени, чама, — Дуьрниседин сарар амачир сивик хъвер акатна. — Так1андан ятур хуй, я Аллагъ. Дек1ени!

— Заз чиз, лемсер къе-пака чи хуьруьвни агакъда, — къаз тежезвай шадвал кваз рахана Шагьмаран паб Айбике. — Лем-сери ник1ер, векьер чпин виликан иесийрив вахгузва лугъузва. Валлагъ пис жедачир.

Дишегълияр Айбикедиз, душмандиз хъиз, килигна.

— Им кими хъанвани?! — Дуьрнисе тажуб хъана.

— Жедай кар туш! — Айбикедиз жаваб гана Перниседи. — Ахьтин гафар лугъузвайдан мецелай кудаь куркур экъеч1рай!

— Жеда! Женни зур ийида. Лемсери Махачкъала къуна акурбур ава, — Айбике вичин гафунал клевиз акъвазна: ам ви-чин гуьлуьн гафарихъ инанмиш тир.

Са легъеда Пернисени, ч1ал къуна, амукъна...

— Вувв! — гьарай акъатна папарай. — Бес чна вуч авун ла-зим я? — абур, гъиле авай кваллахни акъвазарна, чеб чпиз ки-лигна. — Яраб Айбикединди керчек гаф ят1а?

Ажугъ акатай Пернисе вич вичел хтана.

— Куьн, вахар, гьич шаклу жемир: лемсеривай Совет гьукумат садрани к1аник кутаз жедач. Куьн ихьтин,— ам Айби-кедиз килигна, — хаинрин сивера авай хабаррихь инанмиш жемир! — Перниседин гафари дишегьлийрик акатай зурзун живи явашарна. — Я вахар, куьне радиодиз яб гузвачни?! Радиодиз яб це. Авайвал гьанай лугьузва...

— Вуж я хаин?! Жуван сив хуьх! — гьарайна Айбикеди.

— Я Пернисе вах, вак хьайи Гитлерахь гзаф кьуватар ава лугьузва, — Дурниседи ч1улав шалдин пип1елди вилер михь-на. — Куьне куь кефияр хамир, я вахар. Секин хьухь, чама, — ада Айбике, гьил кьуна, вичин чкадал ацукьарна. Я Пернисе, вучиз Гитлеравай чи гьукумат к1аник кутаз жедач? Вучиз, ча-ма?

— Вучиз лагьайт1а, чан вахар, Советрин гьукуматдин патал Аллагь ала! — фикирна-фикирна жаваб гана Перниседи.

Большевикрин дидедин сивяй Аллагьдин т1вар ван хьайила, дишегьлияр сифте тажуб, ахпа кап капа яна хьуьрена.

— Ам вуч лагьай ч1ал я?! Аллагь кап1-т1еат тийизвай бал-шавикрин патал жедани?! — Айбикеди ягьанатдин хьверна.

— Эхь! — туьнтдиз тестикьарна Перниседи.

— Гьик1? Чун гьавурда тур кван, — Айбикеди садюи гьиса-ба авачир кьайдада п1узар вегьена. — Лугьун регьят я.

Дишегьлийризни Айбикединни Перниседин гьуьжет квел куьтягь жедат1а чир хьана к1анзава. Вирида, гьиле авам к1ва-лахар акьвазарна, яб гузва.

— Ят1а яб це, — инихь-анихь тамашна, эрч1и гьил хкажна, виликай хкиена акьвазнавай яхун мет1ел эцигна, юкь тим-тик хьуна, башламишна. — Зи рагьметлу апая, садра ихьтин суьгь-бет авунай:

Дегьзаманада чи хуьряй са кьад варлу кас, чпин мад-дев-лет маса гана, пул к1ват1на, бес тахьайт1а лагьана, жемятдивай-ни садакьа-муфакьа к1ват1 хьувуна, гьяддал физ рекье гьатна. Са шумуд вацралай абуружай анжах пуд кас сагь-саламатдиз хтана ахкьатна, амаMur1 фидай ва хкведай рекьера кьена. Хтай-бурни, есирар хьиз, кьец1ила авай, нер кьурт1а чан акьатдай гьалдиз атанвай. Меккедиз агакьдалди абурал акьалтай азабар, харж авур кьван пулдин кьадар чир хьайила, са акьуллу араб-ди муграгьвийриз лагьана

къван: «Квез жуван хуъре а пул гу-дай са етим жагъаначни?! Са етим клевяй акъуд авуртла, квез Аллагъди пудра Кябедал атай къван сувабар юхъида».

Советрин гьукуматди, вахар, вири етимар кватна, абуруз фу гана, абурув келиз туна, гьардакай са гьаким авуна... Бес ихътин гьукуматдин терефдал тахъана, Аллагъ инсанар къир-мишзавай Гитлеран патал жедани?!

Дишеглияр нефес акъат тийиз амай.

— Я аламатар! — Дурниседи туб сивив тухвана. — Къуръан къалум хъуй, керчек гафар я. Рагъметар кваз хъайи Сфи-эфендиди гьамиша сад садалай камаллу суьгъбетардай... Пер-нисе вах гъахъ я. Зи риклизни аклава хъи, чун гъалиб жеда. Чна чи рухваяр дяведиз вучиз ракъурнавайбур я? Душман кукваррай лагъана тушни? Я! Кланик акатун хъайитла, мад чи рухвайрал алайбур бармакар хъанач хъи!

Айбике гагъ Перниседиз, гагъ Дурниседиз килигзава, ам яваш-яваш, агъургъан акъалтзавайди хъиз, даклавазва.

— Зиди квехъ галаз вуч рахун я? — гъяз авачиз лагъана ада. — Чакай вуж гъахъ ятла, квез къе-пака аквада! Зи пата-хъай лагъайтла, зун инанмиш я: лемсер къведа!

— А виле цлам! — гъарайна Перниседи. — Ви Шагъмаран гафар гваз мад чи гьунедик къвемир!

— Цицлибар чна зулуз гьисабда, — Айбике къарагъна.

— Гьисабда!

Айбике са туклвей жавабдихъ къекъезва. Сифте Дурнисе, ахпа амай дишеглиярни хъурена. Тадиз вичин гъаларни акъ-ванар къужгъурдиз хъивегъна, Айбике гьунедикай хъфена.

— Къей вахан твар иер я, рикла — зегъер, — хиялда Айбике аваз, лагъана Перниседи. — Чаз хъуьчлукъай буюгъуяр къалу-риз клан хъана.

— Ам гъа хипен хам алай жанавур Шагъмаран пуб тушни? Къуръан къалум хъуй, > абурун вил лемсер атуник квайди я. Вуна, Пернисе вах, ажеб лагъана: «А виле — цлам!» И гаф заз лугъуз кланзавайди тир.

— Гъакла женни ийида, вахар! — тестикъарна Перниседи. — Чун гъалиб жеда!

Рагъ дагъдин къулухъ чуьнуьх хъжезва. Мекъи шагъвар акъатна. Дишегълийри чпин гъилин-туплун к1ват1 хъийизва. Са герендилай абур къарагъна: къулара нянин ц1аяр хъийидай, хуьрекар эцигдай вахт тир.

— Чан Пернисе вах, къуръан къалум хъуй, зун къведайла, чи къулавай ц1ай хкахънавайди тир... Куь к1валяй ц1ай тух-вайт1а жедани? — жузуна Дурниседи.

— Айгъана хкахънавачт1а...

Къурак квай тикъелдилай са элкъвей гилиг къачуна, адал Перниседив жуьгъенар эцигиз туна, ц1ун винелай куп1адин гъвелер вегъена.

— Квелай Аллагъ рази хъуй! — Дурнисе тадиз хъфена. Сада садаз «ахварар ширинбур хъуй, хабарар — хийирдинбур» лагъана, Перниседин хзан къаткана. Пакамахъ абур къа-лабулук квай хабарди къаршиламишна: «Самурдин тамара къачагъар пайда хъанва! Абуру большевикрин к1валер тараш-зава, хзанар къирмишзава!»

2.

Вири к1валахар Шагъмараз кланивал туьк1урзавай. «Мур-сални эхир фронтдиз фена... Ажеб кар хъана, — фикирзава ада Советдин идарадин вилик. — И чкадани жуван итим эцигна кланда. Ахпа...»

Шагъмарак тади. ква, амма... Тамазаназ гилани к1валах хъанвач. «Ада бухгалтердин курсар гъавая к1елнавайбур яни? Авсатан вил колхоздин бухгалтер фронтдиз тухуник ква... Чу-пур Чаландара ам гъа и гъафтеда физвай дестедик кутун хиве къурди тир... Мад са лапаг ракъурна кланда. К1усуна вил авай итим я», — Шагъмар райондин милициядин начальникдин куь-мекчидилай рази туш.

Са нянрихъ Тамазан кимелай хтайла, гъаятдал къве гуьг балк1ан алай: сад колхоздин председателдин, муькуьдини пар-торгдин яргъаяр тир.

— Бу^бу-буба! Ибур вуч балк1анар я? — галк1из-галк1из ха-бар къуна Тамазана.

— За абур колхоздай хъуьт1уьз хуьда лагъана гъанвайбур я, — гъавурда туна Шагъмара.

— Чу-чу-чун гъахътин йикъал атанвани? — Тамазаназ буба-ди авур кар бегенмиш хъанач. — Вун яшлуди, зунни шулуди... Абурухъ вуж галтугда?

— Ваз, хва, сад чида, кьвед чидач, — бубади амалдар хьвер-на. — Балк1ан хьсан зат1 я: балк1андал алайда ях физвайдаз салам гудач. Зун жуванди маса гунал пашман хьанва. Ингье, гила садан чкадал кьвед хьана.

— Вуч кьвед?

— К1вализ хьша,—бубани хва ц1ун к1вализ гьахьна, кьу-лан патавай ацукьна,— гила яб це, зи мурад, хва,— башла-мишна Шагьмара, — балк1анар хвена, зегьметдин йикьар кьазанмишун туш... Лугьун хьи, чаз гьа зегьметдин йикьарни за-лан туш. Им ихтибар алай вахт туш. Пака са гаф-ч1ал хьайит1а, вун месела, депутат я, правленидин член я, вуна вуч авуна, вуч ийизва лагьайт1а, ма, гьуьрметлу юлдашар, за колхоздин бал-к1анар хуьзва... Амма заз к1анзавайбур зегьметдин йикьар туш!

— Бе-;бе-бес вуч к1анзава?

— Сад лагьайди, балк1анриз килигна, чи калеризни гьавая векь жеда. Ваз чизва, зун гатуз азарлу хьана, чаз векьер авач. Бес малар гишила рекьидани? Ва-аь. Кьвед лагьайди, герек хьайи ч1авуз чи к1аник яргьа балк1анар жезва... Ви кефиниз к1ани патахь алад. Пака са фидай рехь-хвал хьайит1а, акьахна, парни ягьа, хзанни галаз алад...

— А-а-ак1 вав балк1анар ни вугуда?

— Балк1анар нинбур я? Кьенерар гьиле авайданбур! Ван хьанани? Гьак1 я, хва.

— А-а-ахпа вуч?

— Ахпа, — Шагьмар хияллу хьана: «Лугьудани? Гьеле фад я, жегьил итим я, лазимсуз чкадал гаф-ч1ал акьатун мум-кин я... Гьахьтин югь атун хьайит1а, немсерин офицердин к1а-ник за жуван цурай акьудна яргьа балк1ан кутада!» —Ахпа... исятда чна неда нек алай хап1а!—Тамазанац аял ч1аван зарафат тикрарна бубади»

Тамазан хьуьрена.

— Ахпа, чан хва, — ван явашарна Шагьмара, — и хьсан-вал чаз Авсат имиди авурди я. Ада кье-пака вакай колхоздин бухгалтерни ийида... Жуван имидиз гьуьрмет ая: сифте жува салам це, кеф-гьал хабар яхь... Жуваябур хуьз, жуванбуруз гьуьрметиз чир хьухь. Гила вун ц1ингавзавай ц1егьнеби яз амач... К1елнавай итим я!

— Баба-башуьсте, бу...

— Аферин, хва,— Шагьмар хцелай рази хяна.

— Н-н-накъ, буба, колхоздин контордин вилик квай радио-дай ц1ийи хабар гузвай.

— Вуч лугъузвай?

«Лемсерин къушунар чи Ватандин меркездиз мукъва жезва!» гафар ван хъайила, шад хяна, гъилер гъилеривай гуьц1на, Шагьмар к1вачел акъалтна. Бубадин гьал акурла, гьатта Тамаз-ни тажуб хяна.

И йифиз Шагьмараз ширин ахвар атана: цура къве шив авай, немсерин къушунарни Мооквадив агакъзавай...

— Къари, зи гъилин юкъ квазва, — лагъана пакамахъ Шагь-мара папаз.

Айбике, сарар акъатнавай сив ачухна, хъуьрена:

— Хи-хи... Ваз, итим, пул жагъида.

— Абур дуьз гафар яни?

— Инеанри гьак1 лугъуда къван.

Чуру-спел твана, бармакдиз т1вал яна, дамах-чахмахна Шагьмар кимерихъ фена. Айбике суфра къахчузни агакънач гурари заландиз жакъракъарна: гъуьл хтана.

— Хийир-хабар? Фад ахкъатна хьи? Мекъизвани? — кайва-ни теспача хяна. — Кавал акъуддани?

— Пул жагъана! Ви гаф фалакъда акбуна, къари. Низ гу-дат1а — аллагъдиз чида!

— Эхъ лап? Инсанрихъ квахъдай пуларни амани? — Айби-ке ч1алахъ хъанач. — Алла! Яраб жагъанат1а?

— Эхъ, эхъ! Жагъана!

— Гъикъван? Къалура кван. Види са ч1ана-ч1уна гаф я же ди гъа!

— Гъелелиг къалурдай зат1 авач. Я'б це: закай, къари, фронхдиз чими зат1ар: гуьлубтар, бегълеяр, к1уртар, кавалар... к1ват1дай къуллугъчи хъанва, — шаддиз хабар гана Шагьмара.

— Ам гъихътин къуллугъ я? Мажиб авайди яни? — паб гъуьлуьн шадвилиг гъавурда акбунач.

— Мажибдилай гзаф къазанжи авай къуллугъ я, къари.

— Къазанжи? Гъихътин къазанжи?!

— Агъ, дишегълияр... Куъ анжах ч1арар яргъи я.

— Зи чинар кумир, я кас.

— Я къари, къе чавушди вири хуъруъз хабар гуда: «ЗКемят! Къенин йикъалай башламишна, Советдин идарада депутат Са-ламов Шагъмара фронтдиз ракъурун патал чими парталар —гуълуътар, бегълеяр, перемар, к1уртар... к1ват1зава. Низ чи Ва-тан хуъзвай аокерар патал чими парталар гъайиф тушт1а, абур Советдин идарадиз гъваш!» Ахпа, къари, жемятди гъидай пар-талрикай хъсанбур за ибалди, писбур абалди ийида... Зегъмет ч1угун тавур ем я, къари...

Айбикедиз гъуълуън фикир бегенмиш хъанач:

— Акъван шейэрикай чна вучда? Абур алукайла, инсанриз чир хъижедачни?

— Эй, авам! Абур чна са зат1ни алукайла! Эй, аннамаз! Вахъ галаз зун вахтсуз къуъзуъ хъана хъи,—итимди къил гал-тадна. — Ч1арар яргъи, акъул куъруъ тайифа я ман...

— Гъан бес? Абурукай вучда?

— Хъоан зат1ар базардиз фида! Гъа им заз жагъай пул я ман.

Авбикедин чинал хъвер пайда хъана.

— Гъа ик1 лагъ ман, я къужа. Гила зи къили ванна. Вун Аллагъди хуъй, къужа. Вун тахъайт1а, чи язух хъана, — Айби-кеди гъуълуън тарифарна. — Ваз за къе лапагдин тум алай хинк1ар ийида, къужа!

Шагъмара фикирна: «Хкъягъай зат1ар маса гуз тахъайт1а, абур за кут1урни ийида, амма фронтдиз ракъурдач... Къуй, са аскер къванни, чими партал алачиз къаю къурай. Урусатда пис къаяр жедайди я лугъуда. Белки, а къаю къуна, сарар экъис-дайди Шалбуз хъайит1а... Белки, Мурсал хъайит1а... Агъ, хъанай-т1а!» Шалбузни Мурсал, вичин къара душманар, вилерикай карагайла, Шагъмаран рик1е т1ал гъатна, адалай къайи зурзунар алахъна.

3.

— Чав са шад хабар мус агакьрай?! — Перниседи айванди-лай кул элязава. Йифиз къвайи жив гару яна рак1арар ачух те-жедайвал маргьалар хьанва.

Къалин живеди Самур дередал лацу дувгуйр эк1янава: хуьрк1вал, там-тар — са зат1ни чир хъжезмач, анжах дередин к1а-няй, вац1 авахъзавайвал, ч1улав буфта ч1угунва, рагъул цаву-кайни Шалбуз дагъдин рагар, яру куркурар хъиз, куьрнава. Циф шихам-шихам хьанва, рагъ ак1извай чка лацузва.

Дагъдин к1аняй, турба-турба хьана, гумар акъатзава; Мут-Рагъ хуьруьн агъалияр, къуларани пичера куп1адин ц1аяр ту-на, нянин т1уьн-хъун гъазурунал машгъул я. Куьчяр баябан хьанва. Нянин аяз акъатнава, ада киц1ерни кваз чпин демек-риз чукурзава.

Аялар ксурна, архалухарни к1уртар алу к1на (ц1ай яваш хъа-йила, к1вал рекъизва), Пернисени Сайран гуьлуьтар храз ацукъ-на, яб радиодик ква: ц1ийи хабарар к1анзава.

— Чаз и къужгъурдай са шад хабар мус ван хъхъурай?! — Перниседик хъел ква. — Агъ, вак хъайи Гитлер! Вуна дуьньяда велвела туна хьи!

Сайраналай дерин нефес алахъна. Душмандин къушунри мадни са шумуд шегъерни хуьр жьурди, абур йигин еришралди Кавказдиз гъахъзавайди чир хъайила, дишегълийрик квай зур-зун мадни къати хьанва.

— Яраб Айбикедин гафар турус акъатдат1а?! Агъ, вак1ан: руш Айбике! Чи хуьруьз къе-пака лемсер къведа лугъузва. За «а^виле ц1ам» лагъайла, хъелна, хъфена. Жегъеннемдиз хъфи-рай, гурдиз, гургут1диз! — вилер акъванрал алаз, Пернисе, гъур-гъур ацалтна, рахазва.

— Я диде, яб гумир а кулакрин тумухъанриз... Чпиз лугъуз ацукърай. Чун гъалиб жедайди я,— Сайранни вичин гафярихъ инанмиш туш, аданди къаридиз сабур гун, вичин рик1икайнк шагъвар ракъурун я.

— Я бала, бес чи хуьрерай физвай къван къегъалри вучза-вайди я?! Яраб душманар гъакъван гзаф ават1а?! Яраб абур гъакъван гужлу ят1а?! Яраб зи Шалбуз гъинават1а? — къариди рик1ел гъил эцигна.— Я чан хва, вун гъинава?! — эверна.—Чар-ц1арни иглеш хьанва, — адаз «чар-ц1арни амач» - лугъуз кич1ез-ва. — Я чан хва, колхоз душманрин гъиле гъатнава, — Перниседин вилерилай накъвар алахъна.

— Герек авач, чан диде, — минетзава суса, — вуна зи рик1-ни незва. Шехъуналди са зат1ни тук1уьзвач...

Пакамахъ фад хуьруьн куьчейра чавушдин ван гьатна: же-мятдиз тадиз клубдиз атун мажбурзавай.

Миск1индикай хьувунвай, зурба бузхана хьтин, клубдиз ди-шегьлияр, аялар, вад-ц1уд кьужа к1ват1 хьана. Колхоздин пред-седатель Мажидов Авсата райондай атанвай эмир к1елна:

«Кавказдиз гьахьзазай душмандин кьушунрин гьерекатар акъвазарун патал Дагъустандин кефердин сергьятра танкари-вай физ тежедай сенгерар кьуна, яни лекъвер.фурар, кьубуяр ат1ана, к1анзава. И мураддалди Муг-Рагъпарадин райисполком-ди зегьметдин фронтдиз гьиле-к1ваче кьуват авай, перцин ва кацадин к1валах жедай кьуд виш кас ракьурун лазим я. Абу-рукай яхц1урни ц1уд кас Муг-Рагъ хуьруьн Советди ва Агъаси-еван т1варунихъ галай колхоздин правлениди ракьурда...»

Клубда лал кьенва. Са патахъай, душман Дагъустандив агакьун виридаз залан я, хажалат хьанва, муькуь патахъай, хьуьт1уьн юкьвал зегьметдин фронтдизни физ к1анзавач.

— Юлдашар, эмир — жебир я. И яхц1урни ц1уд кас,— ала-ва хьувуна колхоздин председателди, — кье няналди Самбурдив агакьун лазим я. Абур пакамахъ гьанай Махачкьаладиз рекье гьдтда. Анайни Буйнакск ва я Хасавюрт шегьердиз, кьалурай чкада к1валахиз, фида. И чарче гьак1 кхьенва... Са вацра к1валахда...

Садайни са гафни акъатнач, анжах са шумуд касди уьгьуьяр яна.

— Вуж фида? — жузуна Авсата. — Сифте за гуьгьуьллуйрин т1варар кхьида. Ахпа... Ахпа за лугьуда!

Инлай-анлай кушкучдин, рахунрин ванер акъатна. Яваш-яваш вири рахунрик экеч1на. Хуьре итимар амач, нубат дишегьлийрал атанва. Рушарни сусар сад садан кьулухъ чьунуьх жез-

ва.

— Вуж фида?!—эхир гьарайна Авсата.— Зав сивин ажлафвал, харчивал ийиз тамир! Куьн зи элгьядешда' акьукь. Райондин начальникри завай истемишзава! Зани — квевай! Эхь! Вуж фида?!

— Зун фида, — Сайран алай чкадилаь кьарагьна. — Шал-буз дяведин ц1уз фейила, зи стха фронтда хьайила, завай фурар эгьуьниз жедачни?! — ам элкьвена вичин таяр-туьпериз килиг-на. — Райондай атанвай эмир чавай

кбилиз акъуд тавуна таз жедач, вахар. Ша, чун, к1валикай рик1 динжбур, мумкинвал авайбур, чи хушуналди фин!

— Аферин, Сайран! — колхоздин председателдивай адан та-риф тавуна акъвазиз хъанач. — Чна вун зегъметдин фронтдиз фидайбурун бригадирвиле тайинарзава!

— Зй, бахтавар! — залдай шуьк1уь сее акъатна. — Ви аялар ч1ехи я, к1вале фиргъаван хътин къарини ава. Зибур за куьче-дин юкъвал гадардани?!

— Ваъ, *ш* вах, вун фидач, — са к1усни инжиклу тахъана, жаваб гана Сайрана. — К1валера куьмек авайбур фида! Кич1е жемир, вахар, са вацра к1валахна хкведа.

— Мад вуж? — Авсат списокдал алгъана. Мад гуьгъуьллубур хъанач.

— Дяведин вахтунин эмирар кбилиз акъуд тавунай ч1ехи жазаяр гузвайди я, — рик1ел хкана Авсата. — Ят1а, за лугъу-да, — ада вичив гвай список к1елна.

Клубда шел-хвалдин ванер гъатна.

Нисинрихъ хуьруьн куьчейрал куьнерал перерни кацаяр къунвай, к1улара шешеларни тапракар авай дишегълияр пайда хъана. Абурун арада тек-туьк яшлу итимарни авай. Вири Сам-бурдиз рекъе гъатна.

Райондин меркезни живеди къунва. Хуьрерай ахмиш жезвай инсанар къекъведай къван куьчейра авай жив ц1рана, рагъул гъуруш хъанва. Райисполкомдин дараматдин вилик квай гъве-ч1и майдан зегъметдин фронтдиз физвай инсанрай ац1ана.

1 Элгъядешда — гъавурда. 68

— Юлдашар! Чи фикир куьн фургъунра аваз ракъурун тир... Амма... Дяведиз физвай итимар тухвай фургъунар элкъвена хтанвач: Дербентдин военкоматди абур масаниз ракъурун мум-кин я, — лагъана райисполкомдин векилди. — Куьн Белиждиз къван яхдиз фена к1анда. Анай поезддиз акъахда...

— Вувв, гъакъван рекъиз?! — гъарай акъатна яшлу дишегъ-лидай. — Кана лагъ ман!

— Ана са зат1ни авач, виш километр я, — секинарна ам са жаванди.

— Мурадан цуьк1ве зат1ни авач, — мисалдалди жаваб гана дишегълиди.

Яшлу итимринни, жаванринни дишегълийрин ятаб¹, Муг-Рагъпара райондин зегъметдин батальон, кьил агъадалди юза-на...

Са варзни зуралай, нянрихъ геж, Сайран хтана. Аялри, «ди-дѐ!» лагъана гъарайна, адан хуруз гадарна. Пернисени, вилер накъварай ацлана, къуранвай плузар зурзас-зурзас, сусан яхада гъахъна:

— Чан бала, вун хтана — рагъ хтана. Вун ана гъик1 хъана?! Гипган хъанани? Мекъи хъанани?! — къари сусаз мукъуфдивди килигзава. — Вувв, чан бала, вак гъич ухщарни кумач хъи... Амайди са хамни к1арабар я... Ацукъ, ацукъ! Исятда за ваз куз-вай чай цада... Ахпа хуьрекни...

— Куьн ина гъик1 хъана?! — Сайранан вилер дидедайни масан къаридал, багъри аялрал алклизва, лампади ишигълаван авунвай к1вале къекъвезва. — Диде, ви кефияр хъсанзавани? Шалбузан чарар авани? Селимат, чан руш, вуна бадедиз куьме-кар гузвайни? Самсам, чан хва, ви к1елунар гъик1 ава? — Сай-рана датлана аялриз к1уфар гузва, мад ва мад хабарар къазва.

— Чун лап хъсанзава. Лап! — Перниседи свас секинарзава. — Ацукъ, ацукъ!

Фуфайка, сун шал хтлунна, чин-гъил чуьхвена, Сайран, «чан жуван к1вал!» лагъана, эркиндиз суфрадихъ ацукъна.

1 Я т а б — яхдиз физвай инсанрин десте. Бахтлувал гъиссзавай гъвеч1и хзан элкъвена, сада садаз ви-лералди туьмер ийиз, кили1гуналди тух тежез, ацукънава. Аялри чеб мукъвал-мукъвал, нек к1анзавай псийри хъиз, дидедин к1ва-черивай гуьц1зава.

Сайраиан рик1елай галатун, гишинвални мекъивал алатнава. Видер живи акъална, ада к1валикай, хзандикай лезет хкудзава.

— Куьне- анра вуч к1валахарна? Чан свас, яваш-яваш суьгъ-бет ая, чи рик1из регъят хъуй, — минетна Перниседи.

— Чан диде, ахъая, — т1алабна Сайранан къваларихъай игисна ацукънавай Селиматани Самсама.

— Хъуй ман, чан балаяр, — рази хъана Сайран. — Чун, чи райондай фейи са къуд виш кас, Самбурдай яхдиз Белиждиз, анайни поездда аваз Хасавюрт шегъердиз фена. Чи ятабдин ч1ежи пай дишегълияр, гъвеч1и пайни итимар тир. Чна и ше-гъердин са къерехда душмандин танкар, машинар такъадайвал

дерин фулар, къаналар эгъуьниз башламишна... Заз ина сифте яз чи Дагъустандин халкъар: аварар, даргияр, къумукъар... аку-на. Хъсан инсанар тир. Чна, багъри стхайрини вахари хъиз, къуьн къуьне туна, к1валахна...

— Квез ксудай чка къванни авайни? — жузуна Перниседи.

— Эхъ, — Сайрана чёб шегъердивай гзаф яргъа, баябан чуъл-дин кжъвал хъайиди, чилик ат1ай къазмайра ксуз-къарагъайди, йикъа садра къванни фу жагъун тавур йикъар гзаф хъайиди хзандикай чуьнуьхна.

. — Квез гъихътин хуьрекар гана, диде? — Самсама дидедин мет1ел кбил эцигна: адакай халис аял хъхъанва.

— Хуьрекар? Ашар, дулмаяр, хинк1арар, — зарафат кваз гъисабиз башламишна Сайрана.

Пернисе хъуьрена.

— Амма ихътин шурва, — Сайрана вичин вилик гъанвай ку-руник т1ур къана, иштягъдивди хъвана, — садрани ганач, гъави-ляй зунни чи к1вал1шз хтана.

«Селиматазни Самсамаз диде ц1ийи кбилелай хтай-къван шад хъана,

— Гила душмандивай чи Дагъустандиз къвез жедачни? — Самсам хкаж хъана, дидедин вилериз килигна.

— Ва-аъ, чан хва. Ахътин сенгерар чна Хасавюртдинни Ба-баюртдин чуъллера къунва хъи, душмандивай са камни къачуз лседач!

— Аферин, чан свас! Сфийрин сусар ирид итимдик квайбур я! — дамахдивди лагъана Перниседи. — Неъ, неъ. Хуьрек къайи тахъуй, чан свас.

4.

Аялар ксайла, Сайран ц1ийи кбилелай ламладин к1ане ацуквна. Пернисе дидеди алчукнавай яру ц1ирх мукъаятдиз алудна, ада са хара пуд ва,къуд пип1ен чарар мад ва мад ту-п1алай ийизва... Шалбузан чарар... И чар, сад лагъай чар, хзан-ди яргъалди гуьзлемишна. Ам гуьзлемишдай къван, белки, ди-дединни сусан вилер акъатнай жеди. Эхир почтальонди Сфий-рин к1валин вар гатанай. Пуд пил1ен чар акурла, хзандиз акъ-ван шад хъанай хъи. Пернисени Сайран шадвиляй шехънай... Сад лагъай бала къван рик1из масан чар, налугъуди, ам исятда хтайди я, Сайрана, са нугът1ани ахъай тавуна, п1узарри пус-иус ийиз, вилера ц1елхемар куз, ц1ийи кбилелай к1ел хъийизва:

«Гъуърметлу диде! Зи гъуърметлу хзанар: Сайран, Селимат ва Самсам! — дишегълидин вилерал накъварин перде акъалтна. — За квез, мукъвакъилийриз, къуни-къуншийриз, вири хуь-руьнвийриз аскервилин явлалу саламар-дуьаяр ракъурзава.

Куьн вуч гъалар я? Диде, вун дири яни? Сайран, вуна вуч к1валахарзава? Чи балаяр гъик1 ава? Селимат ва Самсам, куь-не бадедиз куьмекар гузвани? Самсам, килиг гъа, вун к1вале амай са итим я. Селиматан кефи хамир.

Чи колхоздин к1валахар гъик1 ава? Председатель вуж хъа-на? Мурсал стхадиз за къилди чар кхьенва.

Зун хъсан я. Адрес тестикъ тахъанмаз чар кхьеначир. Геж хъанат1а, багъишламиша, зи багърияр!

хИсятда зун Къазан шегъердиз, чи бубайри к1елай шегъердиз, акъатнава. За ина военный школада к1елзава. За гъвадин стрелоквилин, яни гъуьрчехъанвилин ва радиствилин, яни радио-дин куьмакдалди алакъа хуьдай, пешеяр чирзава.

За, хзанар, мукъвара самолетрай душмандихъ галаз женг ч1угвада. Икъван ч1авалди зун дагъларин ц1арара гъуьрче хъа-нат1а, гилазун душмандин самолетрин геле къе'къведа.

Заз и курсар фад куьтягъ хъана к1анзава...

Куь Шал1буз».

Сайранан вилерикай вичихъ галаз рахазвай, вичиз туьмерза-вай, вич къужахламишзавай Шалбуз карагзава. Ада вилер акъалзава, икъван гуьзел, икъван мегърибан декъикъаяр дава-марзава.,.

Ахла къвед лагъай чар лампадив тухузва, амни ярдин хци ванцелди, живи з-цягъиз-щягъиз, к1елзава:

«Салам-алейкум, зи багърияр!

И чар за тади кваз кхъизва.

Къе чаз гъвадин стрелоквилин ва радиствилин курсар куь-тдаъай документар гана. Са т1имил дамахни ийин: вири къиме-тар вадар хъуниз килигна, командирди зи тарйфарна.

Селиматни Самсам! Куьнени х*ъсан к1ел ая гъа! Бубадила чешне къачун хъсан кар я.

Са сятдилай чун Москва галай терефдихъ рекъе гъатзава. Фидай чкадал гъеле т1вар алач. Мад зи чар хкведалди заз кхъи-мир.

Гида з*1 женгера, халис женгера иштиракда.

Куьн инанмиш хъухъ: зи пулеметдин хурукай са фанштни, са чапхунчини хкатдач.

Сайран, дидедизни балайриз хъсан килиг. Зун вахъ инан-миш я.

Шалбуз».

— Башуьсте, зи кард! Зи умуд, зи бахт! — кушкунша Сай-ранан п1узарри.
— Зун вакъни инанмиш я. Душмандиз са зер-рени инсафмир!

Пуд лагъай чарче гафар гзаф ава: вахт аваз кхъенвай хътин-Ди

Саламрилай-дуьайрилай гувгъуьниз Шалбуза вичикай хабар гузва:

«За къуллугъзавай дивизия Москвадин къвалав бинелу хъанва. Чна меркездал гъужумзавай чапхунчийрин аксина жен-гер ч1угвазва.

Зун авай самолет йикъа къуд-вадра цавуз экъеч1зава. Лазим хъайила, йиферизни экъеч1зава. Ина лап къати ягъунар кхиле физва. Чил-цав вири кузва. Чна инсафсузвилелди душманар тергзава: абурун кам чи масан меркезда* чи Яру Москвада же-дач!

Зун хъсан я. Заз авайди куь фикир я.

Диде! Вун вуч гъал я? Сайран, вун, чи балаяр дири яни?

Хуьр, колхоз гъик1 ава?

Вири мукъва-къилийриз, къуни-къуншийриз, хуьруьнвийриз чими саламар-дуьаяр лагъ. Заз куьн, хуьр, колхоз мукъвал-мукъ-вал ахварай аквазва.

Сайран, чарар кхъихъ».

— Башуьсте, чан Шалбуз, башуьсте, зи кард,—къвалавгвай-даз хъиз жаваб гузвай Сайрана. — Селиматавни кхъиз тада, Сам-самавни кхъиз тада. Абуру гъак1ани кхъизвайди я. Къуй буба-диз вичин балайрин хат1ар акурай, гафар ван хъурай,—вилери-кай Шалбуз карагзава. — Вичизни колхоз ахварай аквазва... Колхоз амач, барбат1 хъанва, — чин ч1ур хъана. — Хтана, жу-ван колхоз гуьнгуьниз хкваш.

«Шалбузак ай гъвадин гъурчехъан хъанва, — фикирзава папа. — Яра'б им гъикъван хаталу пеше ятла? Эгер самолетдихъ тупунин гуьлле галукъайтла? — Сайранак зурзун акатна. — Ваъ, ваъ! Шалбузан самолетдихъ са гуьллени галукъдач... Адак са гуьллени акатдач... Зи Шалбуз Шарвили я, Шарвили... — чи-нал хъвер пайда хъхъана. — Адахъ душмандин еа гуьллени га-лукуьдач».

Ч1уру хиялар рик1яй акъудун патал Сайрана тадиз яубат-Дин чар къачуна, ам к1елиз башламишна:

«Чи са юлдаш Киев шегъердин патав гвай хуьряй я. Адан хуьр фашистри ц1ай яна, кана, инсанрикай, лагъайтла, тавдса-акъатнава. За ина военный школада к1елзава. За гъвадин стре-локвилин, яни гъурчехъанвилин ва радиствилин, яни радио-дин куьмакдалди алакъа хуьдай, пешеяр чирзава.

За, хзанар, мукъвара самолетрай душмандихъ галаз женг ч1угвада. Икъван ч1авалди зун дагъларин ц1арара гъурче хъа-натла, гилазун душмандин самолетрин геле къе'къведа.

Заз и курсар фад куьтягъ хъана к1анзава...

Куь Шалбуз».

Сайранан вилерикай вичихъ галаз рахазвай, вичиз туьмерза-вай, вич къужахламишзавай Шалбуз карагзава. Ада вилер акъалзава, икъван гуьзел, икъван мегърибан декъикъаяр дава-марзава..

Ахла къвед лагъай чар лампадив тухузва, амни ярдин хци ванцелди, живи з-цягъиз-щягъиз, к1елзава:

«Салам-алейкум, зи багърияр!

И чар за тади кваз кхъизва.

Къе чаз гъвадин стрелоквилин ва радиствилин курсар куь-тдаъай документар гана. Са т1имил дамахни ийин: вири къиме-тар вадар хъуниз килигна, командирди зи тарйфарна.

Селиматни Самсам! Куьнени х*ъсан к1ел ая гъа! Бубадилай чешне къачун хъсан кар я.

Са сятдилай чун Москва галай терефдихъ рекъе гъатзава. Фидай чкадал гъеле т1вар алач. Мад зи чар хкведалди заз кхъи-мир.

Гила з*1 женгера, халис женгера иштиракда.

Куьн инанмиш хьухь: зи пулеметдин хурукай са фанштни, са чапхунчини хкатдач.

Сайран, дидедизни балайриз хьсан килиг. Зун вахь инан-миш я.

Шалбуз».

— Башуьсте, зи кард! Зи умуд, зи бахт! — кушкунша Сай-ранан п1узарри.
— Зун вакъни инанмиш я. Душмандиз са зер-рени инсафмир!

Пуд лагъай чарче гафар гзаф ава: вахт аваз кхьенвай хьтинди я.

Саламрилай-дуьайрилай гувгъуьниз Шалбуза вичикай хабар гузва:

«За къуллугъзавай дивизия Москвадин къвалав бинелу хьанва. Чна меркездал гъжумзавай чапхунчийрин аксина жен-гер ч1угвазва.

Зун авай самолет йикъа къуд-вадра цавуз экъеч1зава. Лазим хьайила, йиферизни экъеч1зава. Ина лап къати ягъунар кьиле физва. Чил-цав вири кузва. Чна инсафсузвилелди душманар тергзава: абурун кам чи масан меркезда* чи Яру Москвада же-дач!

Зун хьсан я. Заз авайди куь фикир я.

Диде! Вун вуч гьал я? Сайран, вун, чи балаяр дири яни?

Хуьр, колхоз гьик1 ава?

Вири мукъва-къилийриз, къуни-къуншийриз, хуьруьнвийриз чими саламар-дуьаяр лагъ. Заз куьн, хуьр, колхоз мукъвал-мукъ-вал ахварай аквазва.

Сайран, чарар кхьихь».

— Башуьсте, чан Шалбуз, башуьсте, зи кард,—къвалавгвай-даз хьиз жаваб гузвай Сайрана. — Селиматавни кхьиз тада, Сам-самавни кхьиз тада. Абуру гьак1ани кхьизвайди я. Къуй буба-диз вичин балайрин хат1ар акурай, гафар ван хьурай,—вилери-кай Шалбуз карагзава. — Вичизни колхоз ахварай аквазва... Колхоз амач, барбат1 хьанва, — чин ч1ур хьана. — Хтана, жу-ван колхоз гуьнгуьниз хкваш.

«Шалбузакай гъвадин гъурчехъан хьанва, — фикирзава папа. — Яра'б им гьикъван хаталу пеше ят1а? Эгер самолетдихь тупунин гуьлле галукъайт1а? — Сайранак зурзун акатна. — Ваь, ваь! Шалбузан самолетдихь са гуьллени галукъдач... Адак са гуьллени акатдач... Зи Шалбуз Шарвили я, Шарвили... — чи-нал хьвер пайда хьхьана. — Адахь душмандин еа гуьллени га-лукъдач».

Ч1уру хиялар рик1яй акъудун патал Сайрана тадиз нубатдин чар къачуна, ам к1елиз башламишна:

5. квахъна!

«Чи са юлдаш Киев шегъердин патав гвай хуьряй я. Адан хуьр фашистри ц1ай яна, кана, инсанрикай, лагъайт1а, тавдса— Чан Букар муаллим, и газет к1ела ман, — т1алабна Сан-жади. — Чаз урус ч1ал чизвач.

— Заз ван хъана, ван хъана. Мубаракрай! Лап гуьзел хабар я. Зун гзаф шад хъана. За ■Алиметаз тарс гайиди я, — Букар муаллимди газет къачуна. — Яб цеди! — Алиметан къегъалви-ликай кхъенвай макъала ц1арбац1ар к1елиз, тадиз-тадиз лезги ч1алаз таржума ийиз башламишна:

' «...Ростов шегъердин кьибледихъ галай чуьл... Гъвеч1и ва-ц1алай эляч1на, Яру Аскердин частар Кавказдин дагъларихъ физвай... Вац1ун эрч1и къерехдал, дерин лекъве, «КВ» марка-дин танк акъвазнавай. Адан экипаж пуд касдикай ибарат тир: командир — лейтенант Меликов Алимет, техник — сержант Се-менов Валентин ва туьш къадаиди — сержант Чхеидзе Гоги. Абур чуьлдин кефер натахъай пайда хъайи ва зарбдиз чпелди къвезвай душмандин «Пеленг» т1вар алай танкариз, къуд вилер къана, килигзава. Япара эхиримжи машинда аваз вац1ай экъе-ч1ай полковникдин гафар — эмир тикрар жезва: «Квез тьикъ-ван четин хъайит1ани, фашистрин танкар са т1имил вахтунда жъванни акъвазара! Куьн инал кьиникъни мумкин я. Амма куь-не къулухъди ч1угвазвай агъзурралди пияда аскерар кьиникъи-кай къутармишзава! Фашистрин танкар са т1имил вахтунда къванни акъвазара!»

Душмандин танкар агакъзава. Абуруз советрин «КВ» ак-вазвач — ам сенгер хъиз алай рувун къулухъ, анжах тупунин луьле кефер патахъ элкъуьрна, акъвазнава. Душмандин тан-кистриз вац1ун а патай чпикай катзавай пияда къушунар, хирер алайбурай ац1анвай автомашинар, т1уьн-къун авай фургъунар... аквазва.

. «Пеленгар», руг кьилел алаз, гъарр^гъаррдин ван ацалтна, агакъзава.

—Гъазур хъухъ! — эмир гана лейтенант Меликова. — Сад лагъай танкуниз гьулдандин гуьлледалди ц1ай це!

Япар биши ийидай ван акъатна.

Сад лагъай танк чархунал алай зунжур къат1-къат1 хъана, алай чкадал элкъвена, ц1ай къуна, куз башламишна.

— Са-а-д! — гъарайна Гогиди.

— Гъурра! — къив гана Валентина.

— Гъазур хъухъ! — хъуьрез-хъуьрез эмир гана командирди.

— Тади ая! Къвед лагъай танкуниз — гуьлдандин гуьлледалди

— ц1ай!

Мад советрин танкунин къене япар биши ийидай ван гъатна. Къвед лагъай танк алай чкадал алк1ана, инихъ-анихъ элкъвена, ялавди къуна.

— Мад — сад! — гъарайна Валентина.

— Гъурра! — къив гана Гогиди.

«Пеленгриз» Советрин «КВ» акуна, абуру вац1ун къерел акъвазнавай тек танкуниз къайдасуз гуьлле гуз башламишна.

Советрин танкуни вичин чка дегишариз, гагъ вилик, гагъ къулухъ физ, душмандин танкариз ц1ай гун давамарна. Фашистрин ийир-гийир квахъна: абуру, белки, вац1ун къере са шумуд туп, тамам батарея ава лагъана фикирзава.

Душмандин танкаривай Советрин «КВ-див» я эрч1и», я чап-ла патахъай эгеч1 жезвач — вац1ун къерехар тирвал дерин уле-нар я... Эхир абуру вац1ун рувал галч1урна тупар гъана, Совет-рин «КВ-диз» къатидаказ ц1ай гана...

Анжах югъ мич1и хъайила, Советрин танкунин экипаждивай женг ч1угваз хъхъанач — танкуни ц1ай къуна.

Советрин разведчикри тестикъар авурвал, Ростов шегъердин къибле патахъ галай чуьлдал душмандин ц1икъвед «Пеленг», ч1улав гумар акъатиз, кузмай. Са гумни вац1ун къерелай хкаж жезвай — ам Советрин «КВ» тир.

«КВ» танкунин къагъриман экипаж: командир — лейтенант Меликов Алимет, техник — сержант Семенов Валентин ва туыш къадайди — сержант Чхеидзе Гоги барабарсуз женгина, къегъа-лар хъиз, телеф хъана...»

— Вай! Зи бала кармаш хъана! — гъарай акъатна къуьзуь Таватай, инсанар ч1ал къуна амукъна.— Я чан Алимет! Я рик1 Алимет! — дидеди хур гатаз

башламишна. Букар муаллимни, вилерал мичливал акьалтна, акъвазнава. — Зи эхир заман хъа-на! — кьве вилни акьална, угъуяр акъатиз шехьиз башламишна. — Виликайни, кьулухъайни заз амайди са вун тир, чан Алимет дидедин! — Санжани Сайран дидедин гарданда гъахъна, пудни кьуьнер кьегъягъиз шехъзава. — А къара гуьлле захъ вучиз галукъначир?! У-угъу-гъу-гъу! Чан Алимет дидедин! Закай гила экуь дуйньядал амукъна вучда! Ваз тахъай дуьне зазни к1андач! У-гъу-гъу!!!

Инсанар чеб чпел хтана, абуру ч1ар чухваз шехъзавай ди-шегълияр еекинариз алахъзава. «Зал кье и газет гьик1 расал-миш хъанай? За вучиз а макъала таржума авунай? Зааданэхир к1елначирт1а, дидединни папан умуд ат1удачир», — фикирзава Букара.

— Зи басарат багълу хъана, жемят! — гъарайзава Тавата. — За зун вац1уз вегьида!

Инсанри Тават кьазва, ам к1вализ хутахиз алахъунар ийиз-ва.

— Тават вах, белки, им тапан хабар ят1а, — лугъузва Букар муаллимди, — секин хъухъ, са)бур ая. За исятда военкоматдиз зенг ийида!

— Газетда тапарар жедач! Зи рагъ ак1ана! — мад мет-кьил гатазва Тавата. — Сур-кьул тахъана, экуь дуйньядилаф феий Алимет дидедин!

Таватахъ галаз вири дишегълиярни шехъзава.

«Икъван шад башламиш хъайи межлис ик1 куьтягъни жеда къван, — яшлу муаллимди кьил галтадзава. — За а туйкьуьл гафар вучиз к1елнай?!»

Почтальон Нурбалади чантадай муштулухар ахкьудзава, чинеба хъиз гъаятдин цлал эхцигзава. Абур садани, гъатта гъа-миша каш квай аялрини кьачузвач.

Макъаладин эхир Букар муаллимди Советдин идарадиз хтай-ла к1ел хъууна. Ана кхъенвай:

«СССР-дин Верховный Советдин Президиумдин къарардалди. кьагъриман танкистриз — лейтенант Меликов Алиметаз, сер-жант Семенов Валентиназ, сержант Чхеидзе Гогидиз кьейида-лай гуьгъуьниз Советрин Союздин Игит лагъай т1варар гана».

— Къейидалай гуьгъуьниз, — тикрар хъувуна Букар муаллимди, —
Гъайиф! Игит рухвайрин гъайиф!

6.

Жемятдин рик1 алай, вичикай садан хатурни хун тавур, шад къилихрин
жегъил-жаван, Меликов Алимет, телеф хъайила, муграгъвийри яргъалди
хажалат ч1угуна. Гъар са киме, к1вале адан суьгъбет авай.

Хуьруьз фронтдай хтай сад лагъай шад хабарни, сад лагъай пашман хабар
Алвметанди хъана. И агъвалатди вири хуьр къар-сурна, вири хуьр, районни
кваз, ясда туна.

Игитдин дидени свасни вах садавайни секинариз жезвачир: абурун
вилерилай булахар физвай, туьтер ифенвай, ван амачир. Сайран гена сабурулу
тир, Таватни Санжа, къутми хъана, гъиле-рай акъатзавай.

— Бубани ч1ехи хва къанлуйрин къара гуьллейри ат1ана... Гъвеч1и хцел
душмандин тупарин хар къвана... Бес, тек бай-къуш хъиз, зун вучиз амайди я,
я чан Аллагъ?! Ви алпанрикай без зи къисметда садни авачни, я сад Аллагъ?!
— накъвар куь-тягъ хъана, фучядни рик1елай алатна, Тавата пакамалай
нянал-ди, хур гатаз, Алиметахъ лугъунарзавай.

Шехьдай къван пуд дишегълини михъиз куьлягъдай аватна-вай. Аялрин
рик1е хажалат гъат тавун патал Сайрана абур чпин к1вализ ракъурнавай.

Са вацралай рушанни сусан гъилерал, «рик1, рик1» лугъуз, рик1 пад хъана,
къуьзуь Тават куьтягъ хъана, хчин патав «гъа-мишалугъ дуйньядиз» фена.
Игитдин диде кучукиз райондин векиларни атана.

Санжа пуд аял галаз амукъна. Сайран адавай югъ-йиф къа-къатзавач:
бахтсуз хъанвай суса вичин чандиз къаст авун мум-кин тир. «Алиметаз
тахъай дуйнья зазни к1андач!» — лугъуз, ада са шумуд сеферда вац1ухъ
чукурнай. Рик1 зайиф хъанвай дишегълидиз садакайни къадай чка, вичин
дердиниз дарман жагъизвачир, адаз вичин аялар гишилани мекъила
рекъидай хъиз авай. «Ик1 амукъдалди къиникъ хъсан я», — тикрарзавай

Санжади.

Хъуьт1уьн куьруь йикъар, гатунбурулайни яргъи жез, акъат-завай.
Инсанрик анжах аскеррин чарари шадвал, руьгъ кутаз-вай. Экуь йикъахъ
мич1и йиф галайвал, шадвилихъ накъварни галай: хуьруьз галаз-галаз мад
пуд къара чар хтана — пуд аскерди, пуд муграгъвиди, Ватан патал жегъил

чанар къурбанд-навай. Пуд магъледай: Агъа, Вини ва Салахърин дидейринни сусаринни вахарин шелрин ванер акъатна. Пуд к1вале, пухчаяр вилик вегъена, йикъер башламишна. Къилер хура гъатнавай къужайрин, жаванрин, ч1улав либас алай дишегълийрин ц1ир-гъер са магъледай муькуь магъледиз башсагълугъвал гуз физва.

... Къуьдни гатфар чара жезвай яран юкъуз Сфийрин хзан цавук хкъуна — Шалбузан фадлай гъузлемишзавай чар хтана. Пернисени аялар Сайранал алт1ушна.

— К1ела, к1ела, чан свас! — минетзава къар^дди. Сайранан туп1ар зурзазва, вилер ири ст1алрай ац1анва: дя-

веди иноанар гъар гъихътин хъайит1ани чарчикай къурху авун-ва, ана къаралмиш хабар жез кич1езва.

— К1ела, я де! — тади кутазва Самсама. — Къала, за к1елда! Вилер ч1улав фитедин пип1елди михъна, Сайрана яваш-яваш

к1елна:

«...Диде, Сайран, зи лиф хътин руш Селиматни кард хътин хва Самсам! Квевай заз мубарак авурт1а жеда: заз къе коман-дирди Советрин гъукуматдин ч1ехи пишкеш — «Яру пайдах» орден гана... За хайи партиядин ва гъукуматдин ихтибар мадни вине къада. Чал гъужумнавай, чи ислягъ хуьреризни шегъерриз ц1ай язавай, чи халкъар къирмишзавай пехъи чапхунчийриз гуьлле гудайла, абур руьцер хъиз тергдайла, зи гъил ст1уни зур-

задач!..

Куьне, зи багърияр, хуьре, мектебда дамахдивди, уьзуьагъ-диз лагъ: «Чи хци, гъуьлуь, бубади фронтда фашистар къир-

мишзава!»

Завай масак1а жедач. Эгер фашистар къе къирмиш тавурт1а, пака абур чи Москвадив, чи Сталинграддив, чи Дагъустандив, чи Муг-Рагъ хуьруьвни агакъун мумкин я... Ахътин мумкинвал

чна абуруз гудач!

Куь Шалбуз»,

— Гьурра! Чи бубадиз орден гана! — к1валин юкьвал хка-дарна, Самсама дидедин гыляй чар къачуна, ам мад сеферда ван акьалтна к1елиз башламишна.

— Вичиз за гайи нек гьалал хьуй! — Пернисе шадвиляй к1вачел къарагна. — Чан Шалбуз дидедин! Аферин, дидедин! — Ам фена хтулдин виликай акьвазва. — Чан бала, садра мадни к1ел хьия. Яваш-яваш к1ела!

Чар гылерай гылериз фена, ам гагь Самсама, гагь Селима-
та к1ел хьийизва.

— Яраб и чар рекье гыкьван вахт хьанат1а, свас? — жузу-
на къариди.

Сайран чарчин к1анел алай числодиз килигна.

— Чарчел кхьенва: «1942-йисан 1-март. «Кье вацран къан-ни пуд. Кье гьафте рекье хьана, диде.

— Гзаф туш... Чун варз хьунални рази я, анжах вич сагь-саламат я лугьузвай чарар хтурай! — Пернисе къавуз килигна.

— Я ребби, вун куьмек! Гьуьлуьз орден ганва лагьай хабар авай чар гыле аваз,

Сайран куьчедиз акьатна: и шад хабар мирес-варисдиз, къуни-
къуншидиз гана к1анзавай. Жемятдиз ван тахьайт1а, мад им
гыхьтин шадвал хьуй?

Шад хабар авай чар к1елун патал Перниседин к1вал, дегь-лиз, гьаят инсанрай ац1ана. Дишегьлийри гагь Пернисе, гагь Сайран, гагь абурун аялар къужахра къазва, абуруз Шалбузан орден мубаракзава... Амай-амачир са стхани диде къена, хажа-латди къунвай Сайранан чинал кье сифте яз назик хьвер пай-

да хьхьана...

Йифен геждан-геж, мукьва-къилияр чк1айла, Сайран гьуь-луьз чар кхьиз ацукьна. «Чахь гыхьтин агалкъунар ава лу-гьун? Яру Аскердиз гуьлуьтар, бегьлеяр хразвайдакай за ха-бар ганай. Мадни кхьида... Кьуй вичин дидени свас квел машгьул ят1а чир хьуй», — фикирзава Сайрана. Аязди ат1ана, ве-
къи хьанвай туп1ари къунвай къелемдикай хьуьтуьл, чими га-фар хкатзава:

«Ви хва Самсамакай чаз еке куьмек хьанва. Ада ви тапшуругьар вири кьилиз акьудзава. К1елни хьсан ийизва. Букар муаллимди заз накь лагьана: «Куь хва вичин т1вар алай Самсамаз ухшар я». Алиметан аяларни хьсанзава...» — вилерай накьвар авахьна.

Шалбузав Алимет телеф хьайидакай маса инсанрилай ха-бар агакьна. Ада рахкьурай посылкада Алиметан аялризни савкьватар авай, чарче Санжадизни Сайраназ сабурдин гафар кхьенвай. «Заз и залум дяве жёзмай кьван фад куьтягь хьана к1анзава. Дяве гьикьван яргьал фейит1а, етимар гьакьван гзаф жеда... Дяве куьтягь хьайила, хтана, за «Гьвеч1и КОР» куьтягь хьийидай, электростанция эцигдай», — алава хьувунвай ада эхирдай.

Иалбузан мурадри, адан умудри Сайранан ч1улав хьанвай рик1 живи экуь хьувуна. Сивик *хвеш* кваз фикирна: «Шалбу-за Алиметан балаярни к1вачел акьулдда... Ада хуьре куьмек тагай са етимни тадач. Зи Шалбуз гьахьтинди я... Фад хьша, чан Шалбуз...»

Пакамахь жавабдин чар Нурбаладив вугана, хзандин вил мад рекьел хьана... Мад Сайрана Шал1бузан нубатдин чар к1ел-зава. Саламрилай-дуьайрилай гуьгьуьниз Шалбуза хабар гузва:

«Гьуьрметлу диде ва Сайран, за 1942-йисан военный заем 500 манатдин кхьена. Куьне шумуд манатдин заем кхьидайвал я? За фикирзава, куьне к1ан 200-300 манатдин кхьида... Зиди чин гьалдун туш, куь к1валин

Советрин гьукуматдиз, фронтдиз куьмекна к1анзавайди рик1е-лай ракьурмир. Квелей хуьруь чешне кьачурай!»

— Башуьсте, чан хва! — лугьузва Перниседи.—Рагьметлу Офи-эфенди, адан рухвар, хтулар, сусар гьамиша халкьдиз чешне хьайибур я. Гилани жеда! Гьикьван четин ят1ани. Яни, чан хва Самсам?!

— Эхь, баде! — к1убандиз тестикьарна хтулди.

7.

Чилин цифеди кьалин жив незва: хуларай, к1амарай, хар-хардин ван ацалтна, рагьул ятар авахьзава. Гагь пилте-пилте жив, гагь алачарпан¹ акатзава.

Кимел алай итимар, кавалрин ценер мет1ерив агудна, сад садав игис хьана, ацукьнава.

— Хъутлуън аяздилай гатфарин ламувал пис я. Чун хътин кпулар квайбуруз азар я ман, азар, — Девришалиди кавалдин хев нерив члугвазва.— Саклани бедендиз чим акъатзавач... Иви кумачир къурай жендек я ман, — вичи вичиз алава хъийизва.

— Им чиш² я гъа, Девриш! Са цлувад югъ эхна кланда, — Букар муаллимди клвачер чилел гьалчзава. — Дугъриданни, мекъи я.- Амач, амач, къе-пака гатфар я. Къуьгъер — къуьрт¹, яр — гатфар! — иштагъдивди халкъдин мисал тикрарна, — Гъак¹ я, — мад клвачёр чилел гьалчна.

— Квез, стхаяр, къурушвийрин клвале жедай тланур кланда, клвачер аниз авадарна ацукъна, метлерилайни бацлу хъивегъин, — суьгъбетдик угъри Керим экеч¹на. — Ахпа бацлудал суфра эклъгъин, анални ягълу тлуън-хъун къвен...

— Зани, валлагъ, ваъ лугъудачир, — Девришали рази хъана. Салам гана, агъадихъай Нурбала атана. Суьгъбет къат¹на,

агъсакъалар почтадьондал алтлушна. Рангарин гъаларикай хранвай члехи чантадай акъудна, Нурбалади Девришалидал пуд пип¹ен чар яргъи авуна.

— Селим тхадин чар я, — лагъана гадади.

— Чухсагъул, чан хва, — Девришалидик лувар акатна. — Я хва, квез чарар хквезвани? Марваран чарар...

— Эхъ, Девриш буба. Накъ хтанвай... Духтур хъанва, аскер-рин хирер кут¹унзава.

¹ Алачарпан — живни марф какахънавай гатфарин къвал. ² Ч и ш — гатфарин варз. — Духтур хъанва?! Лап хъсан, лап хъсан... Чи патай сала-мар кккихъ.

— Башуьсте! — Нурбала куьче къуна фена. Агъеакъалар чарар, газетар клелунал машгъул хъана.

— Самсам, бубадин чар! —' гъарайна почтадьонди къурак къугъвазвай цлуд-цликъвед йиса авай гададиз.

— Чухсагъул, Нурбала тха, — гадади чар хурув агудна. Самсама даклур чар клвализ хкайла, Пернисени Сайран, къай

яна, акъваз хъана: конвертдал алай хатлар чараданбур тир. Дишегълийрин риклей сад садалай тукъуъл хиялар фена: гъуь-лягъди ягъайдаз епинихъай кичле жеда.

— Ахъая, — къаридин чуькъвей сес акъатна.

Сайранан зурзун квай туплари ,са гужуналди яцлу рагъул конверт ачухна, адай лацу чарни газет акъудна... Дишегълий-рин рикел гъасятда Алиметакай макъала авай газет хтана. Сайранан вилер сифте чарче, ахпа газетда къекъвена,

— Аламатдин чар я, вири гафарай къил акъатзавач, — се-филдиз лагъана Сайрана.

— Чан свас, ша чун Букар муаллимдин патав фин, — тек-лифна Перниседи.

— Ша, диде.

— Зунни! — Самсам, цлапандай ягъай къван хъиз, ракларай акъатна.

— Хъсан хабарни, пис хабарни жуван клвале малум хъа-найтла, хъсан тир, — пашмандиз лагъана къариди. — Чар гваз чарадан варцел тефенани жезвач.

Пернисединни Сайранан чинрин бензи атлана акурла, Бу-кар муаллимдин сивел алай хъвер квахъна.

— Хъайи-тахъай авани?! — яшлу муаллимдик къалабулук акатнава: дяведи, фронтдай къвезвай мусибатдин хабарри хуь-ре бейтерев инсанар тунвач. Вирибурук къурху акатнава, шад хабарни пашмандаз элкъвезва. Цийи хабар-тер кланни ийизва, такланни.

— Ваь, ваь, Букар стха. И чарни газет клела, — тлалабна Перниседи. — Исятда хтайбур я, нинбур ятла къил акъатзавач.

Тадиз чар къачуна, Букар муаллимди вичи вичикди клелиз башламишна. Мад ада Алиметакай кхъенвай макъала клелайла ахъай авур гъалат тикрар хыйидач: сифте вичи клелда, ахпа лазим гафар иесидиз лугъуда.

— Я хзан сагъ хъайбур! — Букар муаллим хъуьрена. — Им шад хабарар авай чар я хьи! Эхъ, эхъ! Квез Шалбузан коман-дир Андрея саламар ракъурзава, ам Шалбузалай гзаф рази я. Шалбузас ганвай «Яру гъед» орден

мубаракзава. И газетда авай макъалада, лугъузва, Шалбузан кьегъалвилерикай кхъенва.

— Шалбузан орден квез гуъзайдин хъуй, — вичин патай му-баракна Букара. — Гила за квез газет келда.

— Келла, келла! — тлалабна хзанди.

Газет гъиле кбуна, и пад, а пад элкъуърна, Букар муаллим-ди кбил галтадна, дамахдивди лагъана:

— О-о-о! Им, стхаяр, Маскав шегъерда чапзавай «Яру гъед» газет я. К газетда лап зурба ксарикай, лап зурба игитрикай кхъизвайди я. Бес!

— Тадиз келла, чан стха, — Перниседи эрчи гъил япув тухвана.

— Макъаладин тлар «Дагъдин лекъ» я. Агъадихъай кхъенва:

«... ИЛ-2 самолетдин командир капитан Иванов Андреякъ галаз гъвадин гъуърчехъан Муталибов Шалбуза са юкъуз душмандин «Ме-109» маркадин кве самолет яна гадарна, ас-керарни яракъар фронтдиз дашмишзавай са поезд рекъай акъуд-на, хъиткъинарна... Юлдашри лейтенант Муталибоваз «Дагъ-дин лекъ» тлар ганва. Адан лишандикай са фашистни хкатзавач.

вач.

Къизгъин женгера къагъриманвилер къалурунай Советрин гъукуматди лейтенант Шалбуз Муталибоваз са орденни кве

медаль гана.

Коммунист Муталибовалай адан женгинин юлдашри чешне къачузва».

Пернисе, тлуб сивив тухвана, ама. Яб гузвайбур вири тажуб хъанва: ихътин чар хуъруъз гъеле садни хтанвачир. — Чухсагъул, чан Букар стха. Ви рикни шад хъуй! Чар рахкъурай Андрейни сагъ хъуй. Гила заз кве хва хъана, — лугъузва Перниседи. — Тлар вуж тир? — Самсама «Андрей» ри-кел хкизва. — Андрей! Чан бала, — Самсамахъ элкъвена, — вуна адаз «Андрей ими» лагъ.

— Хъуй, баде, — кбил элязава Самсама. — Андрей ими, — таниш тушир тлар тикрарзава. — Ахвайш, — кир-кир ацалт-на хъуързва.

— Букар стха, бес зи квед лагъай хкиз жаваб мус кхъин хъийида?

— Исятда, Пернисе вах. Исятда! — Букар муаллим столдихъ къулайдиз ацукъна. — Буюр, вуч кхьидатла, лагъ.

Са йикъалай Шалбузан чарни хтана. Ада кхьенвай: «Квез чар рахкъурай Андрей зи командир, залай жегъил

урус гада я. Чун, хайи стхаяр хъиз, сад садахъ галаз къунва...

Андрея чи ракъун лекъ лазим чкадал гъалзава, за душманрал цлаи къурзава...»

8.

Йифен къулариз къецихъай кици цлурзавай, кумаз-кумаз гъампзавай ванер акъатна. Вири хзан ахварикай кватна.

— Къарам хтана! — гъарайна, Самсама ракларихъ чукурна.

— Акъваз, я бала! Гъаяман къа... — «къачагъар» лутъуз кланзавай.

Къачагъар гила Члехи вацлун дередани пайда хъанва, абуру йифериз итимар амачир клвалер тарашзавай, дишегълийрал писликвилер гъизвай.

Гаф сиве амаз, рак ахъа хъана, клвалин юкъвал вацран за-йиф ишигъдин зул аватна.

— Къарам! Вун яни?! — Самсама кици, кицини вичин гъвечли иеси къужахламишна.

Экв куьклуьрайла, хзандиз Къараман ухшар кумачир яхун, пакван тлвалар экъис хъанвай кици акуна. Гъайван миъиз гъе-лек хъанвай. Самсаман хъуькъверилай накъварин селлер физвай. Кици адан гъилериз, чиниз мез гузвай. Виридан рикел кици фронтдиз тухвайвал хтана.

... Декабрдин вацран са мишекъат юкъуз Мут-Рагъиз фронт патал кицлер тухудай итимар атана.

Советдин идарадиз япар квай бармакар, куьруь клуртар, яцлу кланер квай ботинкаяр алай, къуьне винтовкаяр авай къве аскер гъахъна. Клулай къацу парчадин турбаяр авудна, абуру Советдин председателдиз чпин документар къалурна.

— Чун фронтдиз кицлер тухуз атанвайбур я, — лагъана ас-керикай яшлуда.

— Кицлер?! — Советдин председателвилин везифаяр кьиле тухузвай Букар муаллим тажуб хъана.

— Эхъ. Чна кицлер душмандин танкар хъиткьинариз, чи хер хъанвай аскерар къутармишиз вердишарзава. Абуру чаз гзаф куьмекда, — гъавурда туна аскерри.

Элба-эл к1ват1 хъайи инсанар, пагъ ат1ана, амай. Абуруз сак1ани и ажайиб муьштерийрин ч1алахъ жез к1анзавачир.

— Квез чпин к1вал-югъ хуьзвай кицлер ни гуда? Самурдин тамара къачагъарни пайда хъанва, абурукай сад-къвед дагъда авай хуьреривни агакъзава^ инсанрик къурху акатнава.— Букар муаллим жемьтдиз килигна. — Квез ван къвезвани? Кицлер к1анзава. Гудани?

— За, месела, гудач, Букар муаллим? — векъидаказ лагъана Шагъмара.— Як це! Чими зат1ар це! Заемдин пул це! Гила ки-цлерни к1анзава... Кицлер це, ахпа къачагъариз ша дагъ, яни?! Ваъ, ваъ!

Вилерин лацар яру итимдин рахунрин гъавурда акъурда хъиз, яшлу аакерди Букар муаллимдиз лагъана:

— Куьне, юлдаш Советдин председатель, халкъ сифте гъа-вурда тур, ахпа жувалай чешне къалура. Душмандин са танку-ни вишералди чи аскерар гат1к1изва, куьне гузвай са кицли са танк хъиткьинарзава... Квез вуч масан я? Гьик1 хъсан я? Виш аскер телеф хъун хъсан яни, тахъайт1а куьне гузвай са киц1? — Букар муаллим, къил агъузна акъвазна, ам вичин гъалат1дин гъавурда акъуна. — И инсанар гъавурда тур, юлдаш. Чаз же-гъил, къуватлу кицлер к1анзава, гъихътинбур хъайит1ани ваъ. Чна кицлерин иесийриз пулни гуда, — яшлу аскерди, аквадай гъаларай, ам кицлер вердишардай пешекар тир, жибиндай са къундах пул акъудна. — Ингъе!

Букар муаллимди жемьтдиз мугъмандин гафар таржума авуна, лагъана:

— Чун, юлдашар, фронтдиз куьмек гуниз мажбур я. За жу-ван киц1 гъавая гузва!

— Зани жуван киц1 гузва, — Девришалиди вичин т1варни кхъиз туна. — Пул герек туш.

Списокда вишелей гзаф т1варар хъана.

— Ак1 хъайила, зани гуда, — Шагъмарни рази хъана: адаз и дарадар арада вичин т1вар пис акъатна к1анзавачир: «Киц1 гъайиф атана лагъай т1вар зал акъалт тавурай».

Хуъруън куъчейра киц1ерин ац1рац1рин ванер гъатнава...

— Диде! Къарам гишила рекъизва, фу гъваш! — гъарайзава Самсама.

— Фу — ваъ, сенфиз амай хап1а гъваш, свас, — рик1ел хкиз-ва Перниседи.

Самсама киц1 къулан патав гъана, Селимата рак жуфтдиз акъал хъувуна. Къарам, к1уф чиле ак1ана, ацукънава. Ам ми-хъиз гъалдай фенва: галат хъана, мез эвисна, каш язава; хъал-хъамрин деринра гъатнавай вилер вичихъ галаз рахазвай ама-нивийрал — гагъ Самсамал, гагъ Селиматал, гагъ Перниседал, гагъни Сайранал алк1изва. Вичин иесийриз яб гузвай Къараман вилерай гагъ шадвилин ц1елхемар, гагъ накъварин курумар акъатзава.

Нянрихъ амай т1урарин хап1а верчериз твар вегъидай куру-на цана, Сайрана гъана, киц1ин вилик эцигна. Къарама тади кваз нез башламишна. Са декъикъани алатнач, курунин к1ани нур гана. Сайрана мад хцана. Перниседи киц1ин далудал к1ва-черик квай хъицикъ вегъена.

— Сад-вад юкъуз чими маж, жими-журу гана дава-дарман авуна к1анда, — къаридиз киц1 гзаф язух къвезва. — Тахъай-т1а азарлу хъун мумкин я. Низ чида, гъайван гъинрай хтанат1а, шумуд варз рекъе хъанат1а, — Перниседи къил галтадзава. — Киц1ин рик1елай иеси алатдач, лугъудай зи рагъметлу апая. Акунани, балаяр? Гъак1 я.

— Къарам, вун тупарин, танкарин ванерикай кич1е хъана, катнани? — жузуна Сайрана. — Ви иеси дяведа — вун хтана чими к1вале. Им гъихътин кар я? Хаинвал тушни?!

Юъарама, п1узаррилай мез элкъуъриз, тум галтадзава. Самсам килигиз амукъна, адан шадвал квахъна: Къарам, дугъридани, дяведай катнавай.

,

— Язни я гъа, свас,—тестикъарна Перниседи.— Катна...

— Чан диде, ак1 лугъумир, — минетна Селимата шуьк1уъ сесиналди. — Киц1ериз гъахътин к1валахар чидани?

— Эхъ, бала, чида. Вафалу кици, жанавурдин сивиз фена, хпер кьутармишда, вафасузда, вич катна, хипер кьирмишиз тада, — Сайраназ рушан дулгъривал бегенмиш хъанач.

Самсаман чин мадни атлугъна: «Чи хуьряй вишелей гзаф кицлер тухванай. Сад садал кутлунайла, яргъи цлиргъ хъанвай... Вири фронтда ама, вирида чпи чеб душмандин танкарин кланик вегъезва, Къарам катна. Яни? Агъ, за гайи фу гъарам хъайи Къарам!»

— Ихътин кицл чаз герек туш, — члехида хъиз, кьил са па-тал кьуна, лагъана Самсама. — Хаин кицл!

— Вувв, акл лугьумир, чан бала, — минетна Перниседи. — Ви гафуникай пака чун такланбуруз клашклум жеда. Гъайван я. Адаз чун гзаф кланзава, гъакл хъайила, хтунни авуна. Бес хуьтлуьн рекъерай, гишилани мекъила, зурба мензилар атлана хтун, вичин иесияр жагъур хуьвун — им вафалувал тушни?!

— Самсам, чи Къарам Шалбуз бубадал дуьнуьп хъанайтла, гъикъван хъсан кар жедай! — Селиматан вилери цларцлар гана.

— Жедай хъи, — Самсаман кефияр живи ахвагъна, — ам-ма хъанач ман.

Са шумуд йикъалай, йифен кьулариз, «ицл зегъле фидайвал элуькьиз башламишна. Пернисе, гъуьлягъди ягъайди хъиз, ахварикай кватна. Гъаятдай итимрин рахунрин ванер къезва. Анцлранцлар акъатна, кицл лал хъана. — Свас, я свас! — зурзун акатна, эверна къариди.

— Гъай, диде!

— Къачагъар ятла?! Гъа агъдабанар я... Къарагъ!—Къвед-ни клвачел акъалтна.

Гурари жакъракъарна... Секуьдал эцигнавай лигенди багъра-гъна. Аяларни ахварикай кватна. Лампа куьклуьрна, Пернисе-ди даклардай кьуншийриз гъарайиз башламишна. Сайрана гъи-ле кьецлил гапур кьунва... Къачагъри еекуьда гъилер, тфенгрин кьундахар эцязава, амма мегъуьн кларасдин ралк мягнкемдиз акъвазнава: Къамкъаман тахта заводдин мал я... Аялар шехъзава... Дишегълийрин ийир-тийир квахънава... Абуру клвалнн ра-кларихъ кларасдин тапус акална. Перниседиз чизва: къачагъриз Шалбузан хъел адан хзанрилай аладариз кланзава.

Гумадин ни акъатна...

Къуншияр атайла, к1валерин айванар кузвай. Я къачагъар, я цура авай кал амачир.

— Ибур вири Шагъмаран къисасар я! — мет-къил гатазвай Перниседи.

— Такур кар я, диде, ак1 лугъумир, — вични рик1яй инан-миш ят1ани, Сайраназ садални бувгътен вегъиз к1анзавач: «Бел-ки, тушт1а? Гъикъван лагъайт1ани, стхадин сусан буба я...» — Бадгъава лугъун тийин, диде...

— Гъам я, гъам я! Заз гъаятдай адан ван хъана... Къачагъар гъар йифиз Шагъмаран к1вализ къвез-хъфиз акур инсанар ава,

— Пернисе, лувар ат1ай верч хъиз, санихъни юзаз тежез, к1ва-лин гуърцелдал алк1анва. — Зун исятда райондиз фида-а-а! Им вуч мусибат я?! Совет власть амачни?!

Яваш-яваш экв ачух хъана. Ц1у айванриз еке зиян ганвачир, Перниседин рик1 чкадал хтана. Вилерал алай накъвар ми хъна, пад-къерех авуна, ам арза гуз СаМбурдиз фена.

Ч1ехи кимел алай суьгъбетар йифен къачагърикай я.

— Я стхаяр! И къачагъар вуч гъаясуз хъанва?! — Девриша-лидик къалабулук ква, адан кич1 гъатнавай вилер ина-ана къекъвезва, гъилер зурзава. — Хуьре итимар амачирди чиз, чпин рик1ел акъалтайла, хуьруьз къвез, к1валериз гъахъиз, дишегълиярни аялар къурхутмишзава... Чпиз к1анивал таланни тараш авуна, милицяар агакъдалди к1амаризни дагълариз кат-зава... Ингъе, стхаяр, инсафсузри сенфиз Шалбузан к1валериз ц1ай яна, аялрин сивихъ галай кал тухвана!.. Бес им гуж туш-ни?!— адалай залан нефес алахъна.

— Аллагъди чеб терграй ман, стха, — агъсакъалри къачагъ-риз агъ-къаргъиш авуна. — Абур гъик1 хъайит1ани жегъеннем-дин ц1а куда.

— Гъакъван ч1авалди а туьремайри чун кузва...

Зулалай башламишна Куьрединни Табасарандин, Самурдин-ни Къубадин тамара, Шалбуз дагъдинни Китин къилин, Бике датъдинни Ц1айлахъандин гъуьндуьгра яракълу къачагъар: виликан угърияр, кулакар, фронтдикай къил къакъуднавай виждансузар, дустагърайни фронтдай катнавай хаинар пайда хъанвай. Абуру рекъе-хуьле авай инсанар тарашзавай, йифиз гъвеч1и хуьрерални убайрал гъужумзавай, мал-хеб тухузвай, колхоздин складар ат1узвай, фермайриз зиянар гузвай.

Военкоматри гзаф хуърера яракьлу аскеррин постар эцигна-ва. Мукъвара ахътин пост Муг-Рагъ хуъруьн кьилихъни теш-килнава. Махсус батальонри, югъ-йиф тама-тара гьатна, къа-чагъар тергзава. Ят1ани абурун къадар т1имил жезвач.

— А алчахри Самурдин тамани пердеяр акъудна, — лагъа-на Букара.

— Вуч пердеяр, муаллим? — жузуна Девришалиди.

— Яраб .вучтин пердеяр ят1а? — Шагъмаразни Букаран сир чир хъана кланзава. — Мад къубави Абдуллагъа Ц1ехуьлрин базар тарашна жеди гъа?! — пу-пу авуна, хъуьрена, гьил гьи-ливай гуьц1на.— Къачагъри чпиз кеф ч1угвазва.

— Гьадалайни алчах клвалах авуна ви Абдуллагъа, стха! — Букар муаллим хъел кваз Шагъмараз килигна. «Вунни гъабу-рин къат1 я, амма шагьид авач», — лугъузвай адан вилери.

— Зи Абдуллагъ вучиз, я муаллим?! — Шагъмар тажуб хъа-на. — Ам зи са касни туш. Вунани вуч хъайит1ани лугъуда, — хъверна. - Садни тушт1ани, Абдуллагъан алчах амалри ваз гзаф лезет гузва! Ада Ц1ехуьл базар тарашна, кесйбар чпин малди-вай ийизва... Ваз и крар хуш жезва, вун хъуьрезва... Яраб вучиз ят1а?! —Букар, нефес дар хъана, Шагъмараз килигзава. «Вун душман тирди заз чизва, амма субут жезвач — фикирзава.

— Хъанач хьи, муаллим... Яцрак дана кутамир ман,— Шагъмараз хуъруьн Советдин везифаяр тамамарзавай касдихъ (адакай председателни хъун мумкин я) галаз алакъаяр ч1уриз кланзавач.— Вуна чаз вуч хъанат1а, суьгьбет ая,— вич халкъдин вилик бедлем жез кич1езва, гъавиляй игътият хуьзва.

— Зун накъ Самбурдиз фенвай, — Букар муаллим секин хъхъана. — Чах-Чалай атанвай са касди ажайиб суьгьбетзавай, - башламишна ада.

9. ят1а?

... Хуърерин агъалийриз чпин тамашаяр къалуриз, Лезги те-театрдин артиетар, къве фургъунда аваз, Мегъарамдхуъруьн тамукай физвай. Гатфарин ракъини абурун далуйриз чим акъуд^ завай. Аялар, балкланрин гарданра авай куркуррин, буш хъан-вай лиэнрин, алукъиз хкадар жезвай чархарин ванер янара аваз, клеви ахварал фенвай. Дишегълийри ширин сесиналди, ба-лайриз язавай лайлаяр хъиз, «Суваллай яр» мани хкажнавай. Итимри п1ап1русрик ц1аяр кутуна, туп-туп гумар акъудзава.. Къве фургъун, са хзан хъиз, шаддиз

рехъди физва. И декъикъай-ра артистрин рик1елай Ватанда дяве физвайди, душманар Да-гъустандив агакъзавайди, тамара къачагъар авайди, члизни гишинзавайди алатнава. Алагуъзли т1ебиатди, чими ракъини абур сустарнава,

Бирдан тамукай тфенг ягъай гужлу ван акъатна. Балк1анар кхунна, зарбдиз жатиз башламишна.

— Акъазара! — фургъунрин вилик пад са клерет1 яракьлу итимри ат1ана. — Садни юзамир! — тфенгар туьк1уърна.

— Къачагъар я, — хабар гана артистри чпи чпиз. Дишегъ-лийрай гъараяр акъатна, аялар ахва|рикай кватна, абур 'шел кк1а-на, вилер дидейрал алк1ана, амукъна.

Сад лагъай фургъундай яшлу итим эвич1на, — яваш-яваш къачагърин вилик фена. Салам гана (тама амай къван вак1аз буба лагъана кланда), ам зурба жендекдин, хуруз къве патрум-даш вегъенвай жегъилдихъ элкъвена:

— Чун хуърера тамашаяр къалурзавай артистар я, стхаяр. Документарни гва...

— Гзаф рахазва, артист! — гъарайна жегъилди, аквадай гъа-ларай, ам къачагърин башчи тир. — Куь и тама вуч азар авай-ди я?!

— Тама?! Рехъ тамукай фенва, стха, — бейчара жаваб гана артистди.

— Къазанжи акъуд! — эмирна къачагъди.

— Къазанжи... гъукуматдин кассадиз вахгана кланзавайди я.

— Тадиз, къурумсах! — тфенг пелел эцигна.

Кич1е хъайи артистди фургъундай пул авай чанта гъана, къачагъдив вугана.

— Хуърера куьне вуч тамаша къалурнай? — хъуьтуьлдиз жузуна къачагъди.

— «Пери-ханум».

— «Пери-ханум?!» Хъсан тамаша я, — хъуьрена башчи. — Гила куьне са тамаша зи къуччагъризни къалура. Тамук ч1у-гу! — къилин ишара авуна, фургъунчийриз тамук фидай рехъ къалурна. хъана... Ярдивай къакъатнавай Пери-хануман пашман манидин ван акъатна.

Къачагъар гъуьргъуь хъана, чпин ахлакъеуз амаларни ри-клелай алатна, гунагъсуз инсанриз элкъуьн хъувуна, чарх гана, къацу члурал ацукънава: садбуру къуьнт янава, садбур клвачер кланик кутуна ацукънава, садбур хурухъди яргъи хъанва. Ви-рибуру, гъарда вичивай жедайвал тламлар ягъиз, къилер гал-тадиз, мецерив т1-т1-т1 ийиз, тамашадикай лезет хкудзава.

Къубави Абдуллагъ гъилибанрин юкъва алачухдик ацукъна-ва, адан вилер Пери-хануман ролда къугъвазвай жегъил руша-лай алатзавач. Артиеткадиз туплар туклуьриз, ам гъилибанрихъ галаз къизгъиндаказ рахазва. Абуру са гъихътин ятлани фенд къурмишзавай хътинди я.

Тамаша куьтягъ хъана. Артистар, меслят хъайивал, хъфиз гъазур жезва.

— Куьн санизни хъфидач! — гъарайна артистриз къачагъ-рин эмирдин куьмекчиди. — Куь Пери-ханум чи Абдуллагъ-бег-диз бегенмиш хъанва, — тлуб туклуьрна, жегъил руш къалур-на. — Исятда чна эмирдиз мехъерарда!

Жегъил артисткадай гъарай акъатна, ам шехъиз башламиш-на. Артистрикни къалабулук акатна.

Къачагъри къивер гана, уьфтер яна, чеб эмирдиз мехъерар авунал рази тирди къалурна.

— Чна къе сандухдин паяр неда! — гъарайна сада тарцин хилелай.

Артист итимар къачагъ Абдуллагъан патав фена, чпин юл-дашдин, ясегъил дишегълидин, намусдик хуькуьр тавун тлала-биз эгечлна. Амма вич и яракъсуз инсанрин агъа яз гъиссзавай бакъадиз садан ванни къвезвач, адан рикле мехъерар авун акъун-ва. Гъашервилини гъиссерив ацланвай гъаясуз вилер жегъил ру-шан риклиз, гапурар хъиз, сух жезва. Абдуллагъаз рушан накъ-вар, хажалат аквазвач, я агъузардин ванни къвезвач... Инсанар «ъве дестедиз пай хъанва: садбур инсанвал квахънавай къача-гъар я, садбурни — гъамиша инсанриз шадвал багъишзавай ар-тистар; садбурув гапурарни тфенгар гва, садбурув — гапурдилаини хци зигъинни мецер. Амма къе артистрин зигъиндивай-ни мецеривай къачагъриз са эсерни гуз жезвач.

Эзсир мехъер башламиш хъана... Майдандал суфра эклъана, инал таза яклуьн шишерни биргенддин яклар, нуьцлуьгъ чехир-ни дербент шараб булдалди ала. Къачагъри иштагъдивди незва, къанихвилелди хъвазва... Сада садаз вилер акъализ, артистрини нез башламишна. Эмирдин буйругъдалди музыкантри чпин ала-тар — зуьрнени далдам худда туна. Тимил нез, гзаф хъвазва къачагъри, акъваз тийиз, къуьлерзава... Абуру артистарни къуь-

луьник кутазва... Яшлу артистди тамадавал вичин гъиле къаз-ва, ада виридав санлай датлана къуьлериз тазва, абуруз мукъ-вал-мукъвал ички цазва... Абдуллагъ къуьлуьник экечлайла, къачагъар мадни жибина гъатна.

Ичкиди вичин кар аквазва: къачаГърин жьил элкьурзава... Тамадади мад ва мад яргъи крчар ичкидай ацурзава. Музы-кантри сад садалай туьнт макъамар язава... Варцаралди динж-вал ркагъун тавунвай тамун аварияр, галат хъана, къиле ван гъатна, к1вачер к1вачерихъ техкъез, къацу ч1урал, япунжий-рални литерал ярх жезва... Къил чилив агакъай-агакъайди ахва-рал физва... Зуьрнечийри мадни хъуькъверик гзаф ял кутазва: музыкадини ичкиди Абдуллагъни сустарна. Анжах къаравулар майдандин къерехда акъвазнама. Анжах къаравулрин къил къилел алама. Артистар абурун патав фена.

— Куьне къванни инсаф ая,— лагъана яшлу артистди.—Чун вири халкъдин вил квай, рик1 алай мугъманар я... Чи рехъ къа-мир! Аллагъдин хатурдай къванни... Квез еке суваб жеда... Ваь лугъумир...

Дериндай къачур нефес алахъна, къаравулрин ч1ехида ла-гъана:

— Вун, стха, амалдар тамада я. Ик1 хъана, куь бахтуни гъа-на. Ахлад. Куь фургъунар ат1а тарарик ква... Гила чазни ина чка амач. Чнани чи къилиз са чара акуна к1анда, тахъайт1а чун зулумкарди рекъида...

Сагърай лагъана, артистар къибледихъ, къаравулда авай къа-чагъарни кефердихъ катна...

— Ай, чухсагъул, эмир! — къачагъриз шад хъана. — Къе чаз сувар жеда. Абдуллагъ стха гъамиша чи къайгъуда ава... Ха-ха-ха!!!

Артистриз чеб Къубавиди Абдуллагъан, виридалайни инсаф-суз къачагъдин, гъиле гъатнавайди чир хъана.

— Чун хъфена к1анзава... Минет хъуй, чун рахкура, — т1а-лабна артистри.

Дишегълийрин дад-бидадиз, шел-хвализни яб тагана, къа-чагъри артистрин фургъунар Самур вац1ухъди гъална. Маса чара хъанач — артистри гъвеч1и майдандал «Пери-ханум» та-маша къалурун патал гъазурвилер акваз башламишна.

Пешнхел ахъайзавай баябан тама тардинни кеменчидин, ба-лабандинни далдамдин гуьзел ванер гъатна, Тамаша башламиш— Гъа ик1, стхяр, артистар къутармиш хъана, — куьтягъна Букар муаллимди.

Тахъай хътин дуынуыиди таъсир авунвай агъеакъалар кис-на акъвазнавай. Абурун вилерикай чпиз таниш Самурдин та-мар, къачагърин къуьруькар карагзавай.

— Эгъ, мад имни кар хъанач хъи, — Шагъмараз суыгвбетдин ахир бегенмиш хъанач. — Гъахътин руш гъиляй аххъайдани?!

— Ваз гъамиша члуру кваллахри тлям гуда, Шагъмар,— Девришалиди кыл галтадна.— Яраб вун дидеди, вуж хъуй ла-гъана, хайиди ятла?!

Шагъмара сас регъвена — итимар хъуьрена.

10.

— Хивдал бомбаяр вегъена!—гъарайзава са ни ятлани къа-къан квалерин къавалай. — Гзаф инсанар къирмиш хъанаа-а-а!

Далбадал чклай хабарди муграгъвийриз апрелдин алагуьзли югъ мичлини члулавна. Китин дагъдин кылел пайда хъана, Яхул патахъ хъфей самолетди инсанрик квай кичл, зурзун мадни ар-тухарна, арадал еке къалмакъариш гъана. Хуьре гъарай-эвер, шел-хвал гъатна. Садазни -гъакъикъатда вуч хъанатла чизвач, амма хабар къаварилай къаварал, сивяй сивиз чклизва. Инсан-риз душмандин самолетри (чпин хуьрелни бомбаяр вегъиз кичлез-ва.

— Чна гила вучда бес, я рабби! — гъарайзава Дуьрниседи гъаятдин юкъвалай. — Чун гъиниз фин, я Девриш?! Чи къун-шияр Гилгъвай¹ Азер¹байжандиз катиз гъазур /жезва... Я Аллагъ! — дишегълиди вичин накъвар буьнжуькъарзава.

Девришалидин ийир-тийирни квахънава.

Самбурдай хтай инсанрив мадни члуру хабар гва: «Грозный шегъер кузва, анай атай члулав гумади Махачкъала басмишна-ва... Гъар юкъуз Дагъустандин меркездал бомбайрин хар къваз-ва...»

Гилгъ-Шагъ дагъди^и,^и экуь^и, дагъдин арада авай гирве. 96

Хуьруьн кылихъ галай военный постуникни гъерекат акат-нава: анал йифиз са гынай ятлани цлийи аскерар атанва, абу-ру датлана цав дурбуйрай гуьзчивилик кутунва, яргъи лублеяр алай гъвечли тупар кефер патахъ элкъуьрнава. И гъерекатри муграгъвийрик мадни артух къалабулух кутазва.

Советдин председателдин эвез кваллахзавай Букар муаллим-дивай, колхоздин председатель Авсатавай, школадин муаллим-ривай жемят

секинариз жезвач, я абуруз чпизни гъакъикъат чизвач. Телефондин зенгерни Сам'бурдив агакъзавач. Эхир Букар муаллимдивай военкоматдихъ галаз рахаз хъана. Алт'ушнавай инсанриз акваз-акваз адан чина авай биришар ачух хъана. Трубка эхцигна. Букар муаллимди ухът аладарна, лагъана:

— Хабарар ихътинбур я: гъик' ят'ани чи дагъларихъ акъа-тай душмандин тек самолетди, дугъриданни, Хивдал са бомба вегъена, амни хуьруьн къерехда аватна, инсанриз са зиянни хъанач. Къвед лагъайди, стхаяр, Грозный шегъер душманди къун тапарар я, амма цавай вегъей бомбайрик ц'айар къунар хъанва. Ахпани Армиядин махсус батальонри чи районра пайда хъан-вай къачагъар тергзава. Къачагъ Къубави Абдулагъ къунва!

— Агъ, ажеб кар хъана! — Девришалиди шадвална. — Ада чи хуьруьз мад хкведа лагъайди тир. Гила хтурай, кепейогъли! Пехъи киц'ин уьмуьр яхц'ур югъ я, жемьтар.

— Ахътин кас яраб гъик' гъатнат'а? — чиник • серин акат-на, жузуна Шагъмара.

— Хтунрин колхоздин председатель Мигърали лугъудай кас-ди куьмек гана лугъузвай... Юлдашар, чнани халкъдин душма-нар къаз куьмекар гана к'анда, — теклифна Букар муаллимди.

— Чи хуьре душманар авач, — Шагъмар хъфиз эгеч'на.

— Авазва! Вучиз авач? — рази хъанач Девришали. — Буь-туьн дере душманрай ац'анва. Гъик' авач?!

— Вуж я? — Шагъмара вилер экъисна.

— Ваз чизвачни?! — Девришалиди усал хъверна. — Къир-гъистандай хтана, «Лемсер къвезва, гъарда жуван чилер хъи-яхъ!» лугъузвайбур вужар тир? Чи дустар тирни? Милицаяр атайла, абур гъиниз квахънай? Абур душманар тушир?! Вучиз чна абурукай райондиз хабар ганачир?. Шалбузан к'валериз ц'ай ягъайбур душманар тушни?!

— Агъ, Девриш, ваз гъамиша сад къведай аквада, — вич рази туширвиллин лишан яз, Шагъмара гъил эяна.— Къуь-зуь жердавай инсанар акъулдикай кими жедайди я, — ягъанат-дин хъверна.

— Чаз са акъуллу вун бес я, — Девришалиди адахъ далу злкъуьрна.

— Девришали гъахъ я, — тестикъарна Букара. — Халкъдик къурху кутаз, виликан кулакар пайда хъхъанвай: къвед мили-цайрин гъиле гъатнай,

къведни катнай. Дустагда гъатайбурни, къециз экъечла, Чупур Чаландаравай катна... Гъеле хъанвач...

Шагъмаран сивикай живи хъвер ,фена. «Аферин, Чалан-дар», — фикирна ада.

— Белки, Чупур Чаландара душманар вичи ахчухнатла? — жузуна Девришалиди. — Зи шак физва. Ик1 чун душманрин вагъ^гедай фидач... Вараки абурув жуван серфе вугана виже къведач, стхаяр!

— Тийижир к1валах теетикъариз "жедач... Чи хуьре, стхаяр, маса агъвалатни хъанва, — хабар гана Букар муаллимди, виле-ра суал аваз, эрч1и къуьн экъисна, ам инихъ-анихъ килигна.— Гила, дугъриданни, куь виридан куьмек к1анзава! Тахъайт1а чи хуьруьн т1вар беябур жезва.

— Вуч агъвалат?! — инсанрик теспачавал акатна.

— Тадиз лагъ, я муаллим! — Девришалидизни къарай амач.

— Чи хуьрйй фронтдиз тухвайбурукай сад катна, чинеба хуьруьз хтанва... Накъ НКВД-дин итимар, милиционерар гъак1 хъайила атанвайбур тир... Шак физвай чкайра къекъвена; жа-гъун тавуна, хъфена...

— Я-а-а! Ихътин алчахарни жеда къван?! — серсер хъанва муграгъвиар.

— Яраб вуж ят1а?! — жузазва абуру чпи чпивай.

— Ахътин алчах кас чи хуьре жеч эхир, — Девришалиди (къил галтадзава.

— Гъелелиг чизвач, — Букара шак алайбурун т1варар къу-нач. — Сад чи хуьруьз хтанвайди керчек я, вуж ят1а НКВД-дизни чизвач... Хуьре йифиз са къаралту зазни акуна... Ц1уьк1 къана, квахъна... Фронтдай катай алчах инсанди чи хуьруьн, райондин т1вар къац1урзава, стхаяр. Ам чуьнуьх жезвай чка низ чир хъайит1а, Советдиз хабар ,гун т1алабзава.

— За ихътин ,кар жеда лагъана гъич садрани фикирнавачир, — Девришалидин пеле хажалатдин биришар гъатна. — Чи хуьр михъиз русвагъ хъана, стхаяр. Чаз такурди гъа ихътин мусибат тир.

Икъван ч1авалди сада садаз чинеба-кич1еба гузвай хабар гила виридан сивел акъалтнава.

— Гъамиша адалатлу хуьруьн т1вар са хаинди къац1урзава! — хъел кваз лугъузва агъсакъалри кимел..

— Тум къац1ай данади нехир къац1урда, — уьмуьр нехир хуьз акъатзавай Девришалиди къил галтадзава. — Яраб вуж ят1а? — и суалди адан ахвар ат1анва.

Инсанар мукъаят хъанва, гъар гъихътин шак фидай ван хъайит1ани, йифен къуларизни къарагъна, куьчеда вил къекъуьр-зава. Хаин яракълу хъуникай, ада гъахъсуз ивиар экъичуникай игътиятни хуьзвач: хаин акваз, адан вилериз килигиз к1анзава.

— Чи хуьруьз са хаин мад хтана, — нянин фу незвай суф-ради хъ лагъана Сайрана.

— Гъик1?! Мад са небгет фронтдай катнани?! — Перниседай гъарай акъатна. Са хуьруьнви фронтдай катна, хуьруьз хтанвай-Ди, амни Шагъмаран мирес тирди адаз чизвай.

— Сад лагъай хаин чи Къарам, я, къвед лагъайди — Шагъ-маран мирес.

— Вувв, я свас, Къарам хаин яни?! Вувв, я жематар?! Ки-Ц1ерни хаинар жедайди яни?! — Перниседи мет1ез кап яна.

— Бес ватан маса гудайди, душманрикай катдайди вуж я? Пернисе хиялри тухвана, пеле биришар гъатна.

— Зи (гъаятдал хаин кин, 1 анихъ амуькьрай, хаин кацни ге-Рек туш. За пака Къарам тухвана, дагъдиз хтанвай чубанрив вугуда! — къет1ивилелди малумарна къариди. — Рекъиз язух я, гъикъван лагъайт1ани, сиве мез авачир гъайван я.

Самеаман вилери ц1арц1ар гана, адаз са вуч ят1ани лугъуз к1ан хъана, амма туьтуьна къагъар ак1ана, акъваз хъана.

— Чан хва, хаин киц1 вазни к1ан жемир, — меслят къалур-на бадеди. — Ихътин са миеал авайди я: алчах дустунилай ар-тух душман хъсан я. Гъак1 я, бала!

— Ви халу Игит я, бубадиз орден ганва... Гъаятдал алай киц1ни вафалуди к1анда, — Сайранани гада секинарна.

Пакамахъ фад киц1 епина туна, Пернисе яйлахдиз рекъе гъатна. Хуьруьн къерехда авай мунхцуьн к1аняй фидайла, адаз инсандин нефесдин ван хъана: чапла патахъ вил ягъайла, муьх-цуьн къванер эцигнавай дак1ардив агатнавай инсандиь чинин къаралту, нерин к1венк1, хъипи вилер са уьтери къатлуз хъана. Рик1из хаф яна, к1вачерик зурзун акатна, тадиз къил дуьм-дуьз хкъуна,

вичиз са затіни такур къас авуна, Перниседи ви-ликди гьерекатна. Гьампна, муьхцуьн даклардал физ клан хьайи киціни гарданда авай е'б тіарам хьана, чкадив агакьнач, тата-бар жез клам-шам амукьна.

Рикіи хьутхьутзавай Пернисе, агьзур жуьре фикирри тіушу-низ, вилериз рехьни такваз, дагьдихьди физва. «Агь, хаин, агь, мурдар! Вири — дяведа, им — муьхце?!» Са ни ятіани вичин гуьгьуьна тамашзавайди гьиссзавай дишегьлидивай къулухъ элкьвез хьанач... Къарам чуібанриз гана, ам агьа рекьйй хуь-руьз^ хтана, чіугуна Советдин идарадиз фена.

Йифиз милиционерри муьхц, элкьуьрна къуна. Яракъ гада-риз клан тахьай хаин муьхцуьн пурча вичин алчах ажалдив агакьна... Вири хуьруьз залан пар алатай къван регьят хьана.

— Диде, — и дяведик вуна ви пайни кутуна, — лагьана Сай-рана Перниседиз. — Шалбузас кхьена кланда, вичиз гьихьтин диде аватла, чир хьуй.

— Кхьихь, чан свас, — такабурдиз жаваб гана къариди. — Кхьихь. Гила зи рикіиз регьят хьана.

Вири хзан клваті хьана, гьарда са гаф лугьуз, ручка гагь Самсама, гагь Селимата къаз, яргьги чар кхьена. Амма жаваб хтанач. Душмандихь галаз ягьунар къати жердавай аскердин чарарни къери хьана. Шалібузан, Гьамидан... чарар ерли амукьнач.

— Алатай гадни ціинин гатфар къаралмишбур хьана, — Пернисе гьил ченедик кутуна, айвандин тарцел ацукьна, вере-вирдрик ква.

Къари акваз, Сайранан рикіни дар хьанва. Стхани диде къе-йидалай инихь адал ясдин партал ала. Чіулав фитедин пипіел-ди Сайрана яру хьанвай вилер михьзава: Шалбузан чарар ава-чиз къве варз жезва... Рикіи рикі незва...

Са шумуд йикъалай Девришалидин клвализ военкоматдай къара халбар хтана.

— Вувв! Я чан Гьалим дидедин! — гьарай акъатна Дуьрни-седай. — Жеч! Жеч! Гьали-и-им! — накъвар къурана, ада чіа-рар чухваз башламишна.

Девришалини, белки, уьмуьрда сифте яз шехьна... Адан къа-ридини Гьалиман жегьил суса чіулав либас алукіна. Ківале йикь-шуван гьатна. Сусан вилера авай ціелхемар хкахьна, шехь-дай къван къебекъарни кваз жру хьана.

Девришалидивай хзанар саклани секинариз жезвач. Папан-ни сусан, гьутар хьиз, экъис хьанвай вилер акваз, адавай ви-чивайни накъвар хуьз жезвач. «Хва кьейдан дерт, — фикирзава Девришалиди, — жувахъ галукъ тавунмаз, ви гуж-къуват чир жедач хьи!»!

Хуьруьз гьар юкьуз са къаралмиш хабар хквезва. Инсанар почтальондикай катзава — члуру халбар аваз хьайитлани, ван хьана кланзавач.

— Чахъ нин агъ галукьна, я инсанар?! — вилерал нагъв алаз, гьарайзава Дурниседи. — Кьурьан къалум хьуй, зи ри-клел низ башсагълугъвал ганатла, низ ганачтла аламач. Им вуч мусибат я?!

Хуьрел члулав либас акьалтна.

Пуд лагъай кьил

ЦІУННИ ВАЦІУН АРАДА

1.

Дуьньяда дяве физ са йис алатна.

Къвед лагъай гадни акъатна. Дишегълийрини аялри цан ца-на, тум вегьена клватл хьувур бегьерки кьериди хьана. Агъаси-еван тварунихъ галай колхоздин гьамбарханайриз хтай магъ-сулдин члехи пай фронтдиз ракъурун патал чара авуна. Амай-ди зегьметдин йикъариз пайна, жемьтдиз гана.

Арабада аваз хкай са чувал мухни са шешел къуьл акурла, къакъан буйдин, лацу якларин къаридин чин члуру хьана.

— Идакай, чан свас, чи хзандиз раж жедач, — дертлудаказ лагъана Перниседи. — Гила вучда? Чун вили атлана... Гьихь-тин хзан тир... Гьихьтин йикъал атанва... Вучда?

— Раж, гьелбетда, жедач, диде... Чаз военкоматдай куьмек гун лазым я, — Сайрана къари гъавурда туна: фронтда авай аскеррин хзанриз военкоматди куьмекар гузва.

— Белки, куьмек тагайтла? — Пернисе хйяллу. хьана. — Ма-са чара акуна кланда, чан свас! Кьенят авуртлани, гьикъван кье-нят ийин? Гишила акъваз жедач эхир, я клатла авайди са вац-ра малла-гьарай авунни дуьз туш. Руфуниз чидайди са члал я: «Це!» Вичизни къванцелай хьуьтуьл вуч хьайитлани кланда. Такланди са чуклул я. Бес вучда? Чавай, чан свас, Шалбузан аялар хьуьтлуьн юкьвал гишила таз жедач! Зи рикле хер ава, ам

мадни члехи тахуй, — къари сусан къумрал чиниз, экуь вилериз, ченедал алай чулава матлуниз яргалди килигна. — Вучда? — бедендик цлун фул акатна, яхун къуьнер зурзуна.

Сайранан далуда цеквер къекъвена: кве чувал регъвейтла-ни, хзандиз зулун пуд вацра недай гъурни жезвачир. Ахпа военкоматдин ракларихъ фидани? Гьелелиг Сайрана райондай

куьмек тлалабнавачир. Адан вилерикай гишила «фу, фу» лугъуз ярх хъанвай Селиматни Самсам карагна.

— Я диде, бес чна вучда?! — сусан сесиник къалабулук акатна. — Заз жуван балаяр авачир женнетни кландач!

— Зун, чан свас, хуьрай са балкланни жагъурна, Къубадиз фида... Чи куьгне хванахвайри, Къамкъаман дустари чи гьил кьун тавуна тач, — инанмишвилелди лагъана Перниседи.

— Я риклиз кьейи диде, къуьзуь къилихъди вун ахътин яр-гъал рекъера гьикл Жеда? — Сайран рази жезвач. — Къачагъар-ни пайда хъанва... Ша, вуна ял тежедай къван къамир. Белки, зун фин?

— Вун — ваъ. А кар зи намусди къалбулдач. Зун фида. Рекъе авайдиса зун туш, чан бала, Самбурдин муькъуьн сиве акъва-зайла, зал Къубадиз физвай виш юлдаш дуьпуьш жеда. Абуру-кай сад-къведа зун гьикл хъайитлани агъмишда, — Перниседин фикир вичин гаф къулукъ къахчун тушир.

Селиматни Самсам школадай хтана. Буба дяведиз феи са йисан вахтунда аялри хейлин буй гъанва: Селиматакай — бегъем руш, Самсамакайни адан арха хъанва. Бадединни дидедин суьгьбетдин ери-бине чир хъайила, Самсамай гъарай акъатна:

— Баде, вахъ галаз зунни къведа. Хъуйни, баде?!

— Вунни?! Бес ви тарсар?! Мвктебдикай хкатайла, муаллим-риз хъел къведачни? Ва-ваъ, чан бала, Къубадин рекъер аял-ринбур туш, — бадедиз рекъин юлдашни кланзава, амма аял инжиклу ийизни кланзавач, адан къилел хата-балани къвез ки-члезва.

— Зун къведа! Валай вилик фида! — Самсам къастунал кле-ви я.

— Самсам, чан хва, тарсар ахъайна виже къведач, ахпани вун а рекъера михъиз клвачерай акъатда. Ваъ, чан бала, — Сай-ранази гада фена кланзавач. — Члехибуру лагъайвал ая.

— Зун бадедилай ажуз яни?! За квез клерецар, кицикар хки-да! Бадедиз балкландал пар эцигиз куьмек гуда. Яни, баде? Заз са балкландихъайни кичледайди туш! — Самсам дамахдивди ва-хаз килигзава. — Бадедихъ галаз Самсамни фирай, я диде, — тлалабзава Се-лимата.

Сайраназ гададин кефи хаз кланзавач, я таханани жезвач.

— Баде фена куьтягъ хъанвач. Физ хъайитла, чун килигда, — тайин гаф ганач Сайрана.

Аялриз фу неъ лагъана, Сайран колхоздин контордиз фена: правленидин заседанидад ша лагъанвай.

... Дар конторда Авсат, Шагъмард, Девришали ацукънава. Са артух суьтбет-сала къалин тушиз, абуру плапрусрай тукъуьл гумар акъудзава.

Са арадилай иниз Букар муаллим, адан гуьгъуьналлаз Сай ранни Санжа атана. Саламар гана, дишегълияр са пипле ацукъ

на.

— Юлдаш Меликова, вун Советдин предеедатель я, инал ацукъ! — Авсата вичин патав гвай куьсруь къалурна.

— Зун инал ацукъда, Авсат ими, — Сагока Сайранав агат къувуна.

И гатуз хуьре хейлин дегишвилер хъанвай: Санжадикай хуь-руьн Советдин председатель хкъана; Апаев Букар школадин ди-ректорвиле тайинарна, адал колхоздин партийный организация-дин секретарвилин везифаярни тапшурмишна; Сайраназ гама-рин артелдин председателвал теклифна, ам рази хъанач, кол-хоздин бригадир яз ама.

Правленидин членар клватл хъайила, Авсата лагъана:

— Са кас ки1ми я, — гъа легъзеда раклар ачух хъана. — Ин-гъе амни!

— Са^са-салам-алейкум, — Тамазан атана, ражларивай ацукъ-на.

— Юлдашар, — давамарна Айсата, — квез чизва: чи колхоз-дин бухгалтер фронтдиз фена... Чи гъисаб-ктаб инал иеси ава-чиз гъакл гадарнава. Чаз бужгалтер герек я. Ахътин клелнавай касни чи хуьре ава, амни Тамазан я. Заз чиз, Тамазан чна колхоздин бухгалтервиле тайинар авуртла, хъсан кар жеда. Низ вуч лугъуз кланзава?

Вири киснава. Шагьмаран чиник хъвер ква: кье эхир ам вичин мураддив агакьда. Девришалидиз ацукьнавай чкадал кьа-рай кьвезвач: ам, кал твар хьиз, юзазва.

— Низ вуч лугъуз к1анзава? — тикрарна Авсата.

— Им са тухумдин колхоз хьана хьи! — наразивилелди кьил хкажна Девришалиди. — Колхоздик масадан пай кумачни?!

Авсатни Шагьмар нехирбандиз, язавай яцар хьиз, килигна.

— Девришалиди дуьз лугъузва, — Букар муаллим Авсатахъ элкьвена; — Дуьз лугъузва! — «Кесиб Девриш и азгъун нахай-рикай хвена к1анда», — фикирна. — Куьне гатун бегьерни же-мятдин зегьметдин йикьариз Тамазанав пайиз туна. Вири хуьр нарази хьанва... Куьне вуч генгвал гьисснава?! Кьурух-кьайтах амачни?!

Вичин гаф чилел аватиз кич1е хьайи Авсат буш хьана:

— Я чан парторг, мад хуьре бухгалтервал к1елай кас-мас авач эхир... Са Тамазан я.

— Кьерехдай ша лагьайт1а, жедачни? — жузуна Апаев Бу-кара. — Кьерехдай атайда, садан патазни артух ягь тавуна, к1валахда.

— Инал гьазур жуван итим алаз, пата-кьерехдай вучиз ша лугъузвайди я?! — Шагьмараз хьел атана.

— Вун яваш, вун яваш, мирес, — Авсата гьилин ишара авуна.

— Тахьайт1а ваз чун гьисаба авачни?! — Шагьмаран вилер амайдалайни яру хьана. — Офидин рухвайрини хтулри, нарко-марни директорарни пирсидателар хьана, вири хуьр, вири район кьурла, садни раханач хьи! Гила вуч хьанва? Тахьайт1а чал алайбур бармакар тушни?!

— Вуна, Шагьмар, вун Сфи-эфендидив гекьигзавани?! Бу-кар муаллимдизни хьел атана: адан деринда гьатнавай ч1улав вилер, хутар хьиз, виликди акьатна. — Сфийрин хтулрилай ви-ри рази тир, ви гададилай са вацра вири хуьр нарази хьана.

Шагьмар жавабдйхъ кьекьвез амуькна. — Тамазана мад ак1 хьийидач,—хиве кьуна Авсата.—Секин хьухъ, юлдашар! — Конторда кьалмакьал гьатна.—Секин хьухъ! ■— стоддал гьуд гьалчна. — Бес я! —

Авсатан мурад гъар са кар секиндиз, амма вичиз к1андайвал кыле фин я.
Гъамиша рик1из

к1анивални

Хуьре Авсата вил къзавай кьве кас — Бу-
карни Шагмар чеб чнел элкьвенвай. — Мад рахан хыйимир,
етхаяр! ■ ■

Колхоздин председатель хъайила, Авсатан рик1е са пис ни-
ятни авачир. Шагмаран мукьва-кыли тирвиляй ам инсанрин
рик1из къайи тир, гъавиляй авур хъсан карни писдай физвай.

Шагмаран «тарсарин» таъсирдик ам яваш-яваш дегиш хъана, ахпа михъиз,
яд акатай раган пад хъиз, хана. Гила ада ара-бир п1узаррикай Ст1ал
Сулейманан гафар тикрарзавай: «Зи гъилева регъуьн ч1утхвар, ахъайдач за
яд, гуьзел яр»!. Колхозчийризни Авсат шеври регъуьхбандин терез-ибридай
килигзавай.

— Гъикъван кисна акъвазин?!— Букар муаллим туьнт хъа-на. — Юлдаш
председатель, ваз Советрин къанунар ч1урдай са ихтиарни авач! За райондиз
хабар гуда.

Авсат серсер хъана амукъна — адан вилерикай НКВД-дин
чинер алай атлуяр карагна.

— За...са къанунни ч1урзавач, юлдашар, — явашдиз лагъана,
председателди вилералди парторгдивай вичин гафунал гаф эциг тавун
тавакъу авуна. — Тамазана михъивилелди к1валахун

за хиве къазва.

Шагмаран рехъверин як1ар, рапар эцязавайбур хъиз, юзоз-
ва, япарин к1венк1вер яру хъана кузва.

Сайраназни са вуч ят1ани лугъуз к1анзава, амма стхадин
сусан хатурдай кисна,. п1узар п1узарал илисна, акъвазнава, ан-
жах фикирзава: «Шалбуза чандал ц1ай кана, тук1уьрай колхоз

ибуру, тIиш туна, незва... Душмандин мал хъиз, незва...»

Букар муаллимди кьил галтадзава, ам рази жезвач.

— Юлдашар, чаз маса чара авач... Тамазан акьуллу, чран-
вай инсан я.. КIелни авунва. Гена вуч лугъуз жеда? Гъан... ри-
кIел хтана. Райондаини ам бухгалтервиле эциг лагъайди я, —
Авсата миресдин гададин тарифарна. — Адакай чаз хъсан бух-
галтер жеда.

Телефондин зенгинин ван акъатна. Авсата трубка жъачуна, япал эцигна. ВикIегъдиз «ун, эхъ» лагъана, яб гуз акъвазна. Ах-па чинин рангар атIана, гъилерик зурзун акатна.

— Къе чна фронтдиз ракъурай цIуд араба къуъл къачаIгърин гъиле гъатна, абуру вацIуз гадарна, — хаIбар гана ада правле-нидин членриз. — Тахсир зиди я лугъузва... Милициядин на-чальникди...

2.

Агъа магъледин кимел суьгъбет-сала кьери я. Инсанрин чин-рик серинар ква, рикIера хажалат ава: зегъмет чIугуна, къазан-мишай рузи къачагърин гъиле гъатна... Къуъл райондиз геж ,ра-къурун, яракьлу къаравулар галачиз ракъурун Авсатан тахсир тир. Суд-дуван яргъал фена... Са низ ятIани адан тахсир субута-риз кIан хъанач.

— Дуйнъяда вуч хабар ава, муаллим? — вичи гъар кжъуз радиодиз яб гузватIани, Девришалидиз Вегърен тIулал алай школадай хтай Букаравай хаIбарар кIанзава.

— Хабарар? — яшлу муаллим- хияллу хъана. — Хабарар пиббур туш, — адаз хуьруьнвийрин рикIер тIариз кIанзавач.

— Лемсер Къавкъаздив агакъун хъсан хабар яни мегер, чан муллим? — Девришалиди кьил галтадна.

— Чиз хъайила, я Девриш, бес хабар вучиз къазва? 1942-йисан къвед лагъай паюна Канказдин сергъятра къати

женгер кьиле физвай: душмандиз, вири къуватар жел!бна, Грозныйдин нафтIадин мяденар, Каспи гъуьлуьн кьерех, ахпани Бакудин девлетар къаз

к1анзавай. Фронтда авай гьаларикай агьсакьалриз суьгьбетна, Букар муаллимди шаддиз лагьана:

— Квез хабар хьанани? Валентин Эмиров лугьудай касдиз Советрин Союздин Игитвилини т1вар ганва!

— Ам вуж я, муаллим?! —са шумуд касди кьилер хкажна, абурун вилера шад ц1елхемар куьк1вена. Чи ватанэгьли я. Ахцегьай, — Букар муаллимди ц1ийи Игитдикай вичиз ван хьайи малуматар гана. — Самодетар гьал-завай летчик я.

— Чи Шалбуз хьтин, яни?

— Шалбуз летчик туш, ада аэропландай душмандиз ц1ай гузвайди я,— гьавурда тугаа Букара.

— Аферин Эмироваз! Дидеди гайи нек гьалал хьуй вичиз!— лагьана Девришалиди. -»*• Хьурай, хьурай, игитар гзаф хьурай! Буьркьудаз к1аниди экуь вил я, стхаяр.

— Амин! — агьсакьалри адан тереф хвена.

— Гьайиф, чи Игит телеф хьана, — хажалат кваз кьил гал-тадна Девришалиди: адан рик1е Алимет авай.

— Валлагь, рекьиз гьайиф жегьил тир, — угьри Керимайни агь акьатна. '

— Аяимет гел галачиз квахьна. Гел галачиз! Гила кьуру рахунар квез я?! —наразивилелди латьана Шагьмара: адаз инсанар вичин езнедикай рахана к1андачир.

Алимет кьена лагьай ха1бар хтайла, Шагьмараз руш вичин к1вализ хутахиз к1ан хьанай, амма Санжа рази хьанач.

— Алимет гел галачиз квахьдай кьегьал туш, буба. Зун ам кьена лугьунихь инанмиш туш. Гиманлу я... Ам сатъ яз ама, зи рик1и гьак1 лугьузва. Зун инал адан балаяр хуьз, адан к1вал хуьз ацукьда, — лагьанай Санжади.

Санжа вичин балаяр хуьз гьуьлуьн к1вале акьвазун Сайра-наз иллаки гзаф бегенмиш хьанай. «Чан свас, ви авай са стха-дикай ирид хьуй, —лагаанай Сайрана. — Вуна зи бубадин к1валин гурмагьдай гум ат1анач. Кард кьарагьай чкадал ц1а-кул аламуькьда лугьудайвал, кье-пака зи стхадин веледрикай чпин буба хьтин игит итимар жеда».

Шагьмаран гафари Букараз хъел гъана:— -Игитар гел галачиз квахьдайди туш, Шагьмар стха! Абу-ру ч;пин чанар ватан патал, къурбандзава. Гъавиляй абур эбеди яз чи риклерани амукьда! Шарвили хъиз! Мад Шарвилидин т1вар чин тийидай, адан къегьалвилерикай ван тахъай кас чи дерейра авани? Ваъ. Гъак1 я!

— Ай, бубадиз рагьмет! — Девришалидиз шад хъана. — Ву-на, ча^ муаллим, зи сиве авай гаф акъудна. Игит — къейилани игит я! — тади кваз теспягьар туп1ай авадарна, алава хъувуна: — Игитар, стхаяр, тепейрикай хкатна аквадай дагълар хътин зат1ар я, — ам Ч1ехи вац1ун дере элкьуърна къунвай дагълариз килигна.

— Валлагь, зани гъа ик1 фикирзава, — Керимани Девриша-лидин гафарал къул ч1угуна. — Ви бубадиз рагьмет хъуй, Дев-риш. Тара авай п1ир хъиз, рахада вун. Валлагь, рахада.

Шагьмар Керимаз чапрас килигна.

— Къей хва бедзат1, уьмуърлух чьунуьхарна, чьунуьхарна, гила Аллагь рик1ел акъалтнавани! — Шагьмара Керимал ви-чин сив элкьуърна.— Гуьг балк1андин к1улаваз Къурушрин ра-магар Куьредиз гьалдай вахтар вуч фад рик1елай алатна?!

—Кьинни авурай вун, • туьжьюьнни! Угъривал вуна залай. т1имил авунани?! — Керим, к1уртни кимин къванерал аватна, к1вачел акъалтна. — Т1вар зиди акъатнат1ани, залай гзаф гъа-рам вуна т1уьна.

— Вуна гила зун бедлемзавани?! — Шагьмарни садлагъа-на къарагъна. — Ах, тфу ваз! — Кериман чиниз цуьк1уьн ве-гъена.

Вилерал мич1ивал акъалтай Керима, чапла гъилив вегъена Шагьмаран хев къуна, динма-диндирма адан рехъвериз са гъуд чуюкъвена. Мад гъил цавуз хкажайла, абурун арада итимар

гъахъна.

— Акъваз, я стхаяр., акъваз! Айибар хъана хъи! — Букар муаллимди кик1извайбур секинариз башламишна. — Куь гъай-батар кимел къалурмир, бес я!

— Вуна зун ацай къван бес я! — каш кашахъ текъвез, гъа-райзава Керима Шагьмараз. — Вуна закай жемьтдиз душман авуна хъи!

— Лал хьухь! За ви кьве вил са т1еквендай акьудда! — Шагьмаран вилер, крчарал фит алай жунгавдинбур хьиз, яру хьанва. — Вун зал гьил хкаждай итим яни?! За ви гьилер ат1уда! — кьулак гьанефа квачиз, Шагьмаран ийир-тийир квахьна-•

ва, гьилер жибинра чук1улдихь кьекьвезва. — Ви бахтуни гьа-на, кьей хва, за ви руфунар чилел вегьидай. Акьваз! За ри япар ат1уда...

— Ша, ат1ут1, ша! — душман яракьсуз тирди чир хьайила, Керим вилик сухулмиш жезва.

Мад итимри абур чпин чкайрад ахцукьарзава. Себ-сив, кьал-макьал сак1ани яваш жезвач.

Девришали тажуб хьанва: «Керим михьиз дегиш хьана ак-вазва. Чуньухарни хьийизмач. Дуньяда каш гьатнавайла, кьуд пад кьачагьарни угьрияр хьанвайла, им секиндив к1вале ацукьнава... Гьамиша вичин шагь хьайи Шагьмаразни яб гуз-мач. Кье адахь сад галукуьарни авуна. Вичи авур кьван шулугь-рал, угьривилерал иашман хьанвай хьтинди я. Рекьидай кьилихьди кьукьмада акьунат1а? Аллагь рик1ел хтанват1а? Мум-кин я. Рекьидай кьилихьди акьалт1ай динсуздин рик1елни Ал-лагь хкведа лугьуда. Яраб гьак1 ят1а?!»

Шагьмаралай уф алахьзава: гьамиша вичин капач чарадан кук1ва аваз вердиш бакьадивай Кериман гьуд эх жезвач. Гьа-рарат хьанва, далудиз гьекь акьатнава, хьуькьверин кьилер, япа-рин к1венк1вер яру хьана, кузва. Рик1яй агьзур хиял физва — кьисас кьадай рекьер жагьурзава. Вилерикай хуьруьн ихтияр гьиле авай вичин руш Санжани, райондин милициядин начальникдин куьмекчи Чупур Чаландарни карагзава. «Адан дуван за аквада, за! Агь, ламран хва, вуна зал гьил хкажна?!» Ихь-тин беябурчивал эхиз тахьана, Шагьмар к1вализ хьфена.

— Керим стха, мукьяят хьухь, — сесиник зурзун кваз, ла-гьана Девришалиди. — Шагьмар, хер алай сев хьиз, ава. Жуван игьтият ахьаймир.

— Чухсагьул, Девриш. Шагьмаран гьаразрикай заз фадлай хабар ава. А кьамбадин сарарал гьалчдай кьван зи хьуьч1уьк гьамиша ква.

3.

Вичиз райондай хуьруьн Советдин председателвал авун теклифайла, Санжа кьве рик1ин хьана: «Закай хуьруьн кавха ийиз алахьзавайди зи буба я. Лазим атай чкадал лугьудай гафни ава: б^!с ам Советрин СоюздИн Ититдин

паб я, пуд етим хуъзвай хендедг1 я. Авайвал лугьун хъайит1а, бубадиз вичин мурадар ава... Вучиз? Завай итимар амачир, къуд патахъай къачагъарни угъриар алт1ушнавай хуъруън къил къаз жедани? За ийизвай к1валахни, артелдин председателвал, писди туш. Са кап фу жу-ван балайриз завай гьик1 хъайит1ани гуз жеда... Яраб зав буба-ди михьидакъаз к1валахиз тадат1а?... Букар муаллимди, Сайрана, шак алачиз, заз куъмекда... Чи къегъалри фронтда пехъи душ-ман тергзава, завай хуъре сад-къве алчахдин вилик пад къаз жедачни?! Марварни кваз фронтдиз фенва... Зунни фидай. Аялар гала ман... Алиметан рик1 алай аялар... Чи аялар, — ви-лер накъварай ац1ана. Гъар Алимет рик1ел акъалтайла, хабарни авачиз, бедендик зурзун акатзава, вилерикай булахар жезва, хъуькъверин къилерилай ст1алар гадарзава. Ада вич, зурба дуъ-нъяда тек амай хъиз, дуънъядикай пай ат1анвай бахтеуз инсан хъиз, гьиссзава. Са куънихъни вил галамукъзавач, вилериз гьич балаярни ахквзавач, анжах чандиз къаст ийиз к1ан жезва. Сай-ранан гафарин, теселлийрин таъсирдик ам вичиз сабур гуз вер-диш хъанва. Алиметан аялрин хатурдай яшамиш хъана к1ан-зава. — Бес хуърни фронт тушни? Алиметан хатурдай Советдин председателвал хиве къада. Игитдин папаз маса ихтияр авач!»

Меликова Санжа Муг-Рагъ хуъруън Советдин председателви-ле хкъана. Чина раханачт1ани, къулухъай «ам гъа куьгъне хъурт Шагъмаран руш тушни?» лугьудайбур гзаф хъана. «Хъуртай цуькни экъеч1да», — Девришали Санжади намусдалди к1валах-дайдахъ инанмиш тир. «Эхир Шагъмаран девран алуькна, гила т1арам акъваз», — тагъкимна Керима.

Санжади, вич къиле акъвазна, михьибан дингегълидив Советдин дарамат къеняй ва винелай лацу чепедай асуниз туна. Хуъруьхъ элкъвенвай цлал яру ширедалди кхъенвай эвер гун — «Вири — фронтдиз!» пайда хъана.
(

— Гъавая к1валакар я, — гъяз авачиз, гъургъурна Ша^ьмара.

— Вучиз, чан буба?! — Санжадин рик1из так1ан хъана.

— Гитлеран къушунри къе-пака Махачкъала къада,(ахпа... Вири гъуъруън къайгъудик, регъуьхбан цин къайгъудик жеда, ван хъайиди яни ваз? Чунни чи къайгъудик хъана к1анда. Ах-па, бала, лемсер атайла, геж жеда...

— Ахпа, буба, душманар атайвал къулухъ катни хгьийида!

— руша гаф атлайла, Шагьмаран келле элкьвена: вилбр амай-далайни яру хьана, нери кумаз-кумаз члуфна. — Эхь, эхь! Нем-сер Москвадин кланивай чукурзава! — Санжа, аял хьиз, шадви-ляй хьуьрена.

— Лал хьухь! — гьарайна гьуьрсуьниз акьатай бубади. — Вун инал эцигнавайди зун я! Ви сиве бубадин чина рахадай мез хьанвани?!

Санжади вичин риклин паргъа кьат хьайиди гьиссна: гьилер-к1вачер буш хьана, плузарар зурзана, вилерал гьуьм ажьалт-на, кьулу-кьулухь фена, ам куьрсуьдал ацукь хьана.

— Бала бубадин чина акьваздай адет туш,— хьуьтуьлдаказ, амма вич гьахьлу тирди тестикьарзавай ванцелди давамарна Шагьмара. — Инал патан кас-мас тахьана чи бахтуни гьана, — буш кабинетда вил кьекьуьрна, — тахьайт1а айибардай. Ваз зун чизва — зи чина акьвазмир!

Санжа вич вичел хтана: «Агь, буба, буба... Дуйньядик ц1ай акатна икьван вахт хьана, садрани немсериз душманар лугьуз-вач, налугьуди, абур чахь галаз дяве ийизвайбур туш, чун азад ийиз кьезвайбур я. Агь, буба... Зи кьил вуч баладик- акатнач-ни?! Ик1 хьайит1а, завай инал ерли к1валах жедач. За жуван кьилелди, халкьдин тереф хвена, к1валахна кланда... Зун маж-бур я... Алиметакай аййб тушни?!» — вилерикай ярдин кьамат карагна.

— Буба, вуна зун гьа инал яна кьейит1ани, за жуван кьи-лелди к1валахда!
— Санжа явашдиз алай чкадилай кьарагьна.

— За садрани Шура гьукумат маса гудач!

Шагьмаран вилер пеляй акьатна.

— Еуч?! — гьарайна ада. — Зи гафунал гаф эцигиз, ви гьад-ди вуч\?! Бала — бахт я, лугьуда. Бес чиди вучиз чина акьваз-дай жаду хьана?! Бубадин бармак вилера твамир. Вилерай хкве-да гьа! Бубадиз аксиди ч1ехи баладик акатдайди я.

Кьецихьай к1вачер чилел гьалчзавай, уьгьуьяр язавай, шад-диз рахазвай-хьуьрезвай ванер акьатна. Шагьмар наразивилел-ди кьулухь элкьвена. Рак ахьа хьана, кабинетдиз са десте ити-мар гьахьна.

— Сталинан тел! — Букар муаллимди гьиле авай чар цавуз

хкажна.,

— Сталин бубадин тел! — шаддиз тикрарзава гуьгьуьнлаи

Девришалиди.

— Вуч тел?! Низ?! — Санжа гъавурда акъазвач, ятлани ви-ридан эсердик акатна, амни хъуьрезва.

Анжах са Шагъмар серсер хъанва: адаз вичи вучдатла чиз-вач, немеерин къушунар атуник умуд квай вахтунда хуьруьз Сталинан телеграмма хтанва.

— Бес чи муаллимри къил кутуна, райондин вири школайрай пулар к1ват1начирни?! — гъавурда тваз башламишна Букар муаллимди, амма и месэла рик1ел гъайиди вич тирди, вирида-лайни гзаф вичи пул гайиди лугъузвач. — Яхц1ур агъзур! «Халкъдин муаллим» т1вар алай танк акъудун патал яэсц1ур агъзур манат пул ракъурначни?!

— Гъа-гъан! — къил элязава Санжади. — Вуна ч1угур къван зегъметар чи рик1ел алама, чан муаллим.

— Ингъе тел! Пул агакънава... Заводди «Халкъдин муаллим» т1вар алай танк акъудна, фронтдиз ракъурнава. Сталина чаз, Муг-Рагъпара райондин муаллимриз, чухсагъул лугъузва! — Вини пип1елай яру рангуналди «Гъукуматдин телеграмма» гафар кхъенвай чар Букар муаллимди, лап багъа ядигар хъиз, мукъаятдиз Советдин председателдив вугана.

Уьмуьрда сад лагъай сеферда аквазвай кхъинар, штамп1ар алай тел зурзазвай туп1ара къуна, Санжади сифте вичи вичик-ди, ахпа ван акъалтна «Яру Аскердин гъакъиндай къайгъудар-вал ч1угунай чухсагъул» гафар к1елна, дамахдивди тикрар хъу-вуна: «СССР-дин Оборонадин Советдин председатель И. Сталин». йтимри калар яна. Шагъмар абуруз килигиз акъазнава, адан рик1ай сад садалай туькъуьл хиялар физва: «Яраб>лемсерни, ингилисар хъиз, яц1у гафар гвай явакъанар ят1а? Бес абуру

къазвай Маскав, Къавкъаз гъик1 хъанай?!»

— Мубарак хъуй, Букар муаллим! Ви т1варц1ел чи ч1ехи регъбердин тел хтун — им чи виридан къилин винизвал я. Мубарак хъуй! И кардикай халкъдиз хабар гана к1анда! — Санжади чавуш жемят клубдиз к1ват1из ракъурна.

4.

Девришалини Дуърнисе кјулан квед кве кикевай ацукна-ва. Къариди цал куплар эцигзава, кјужади киеeday тенбек акјудна, яргъи пlапlрус ацlурзава.

— Ци кјуьд мадни клеви жедай хътинди я, кјужа,—лугъуз-ва Дуърниседи. — Къуръан кълум хуй, чаз купларни бегъем авайди туш. Кпулри кјуна, агаж хъайитlа, кар ахпа гъана ава гъа!

— Вуна дяве фад куьтlягъ хуй лагъ, къари, кулларин месэла туькlуьда, — Девришалиди клуртунин ценер метlерив ахгудна, — я чун кпулрини къадач, я алачир къаркъарни мийир, къари.

— Дяве куьтягъ тахъана кланзавайбурун вилер авахърай ман, Девриш, — са элкъвей гилиг къачуна, метle атlумарна, ам кве чlук авуна, сад гум ацалтнавай цал эцигна.

— Яраб, къари, гъахътин фасикъарни аватlа?! — тажубвал авуна, Девришалиди алава хъувуна: — Ал-лагъ!

— Садни квед?! Фронтдай аскерри чпин хзанриз рахкъур-завай савкъатар Самбурдин пичханада къазвайбуруз бес дяве куьтягъ хъана кланзавани?! — кјулаз уф гана, Дуърниседи гум фейи вил кланчlна.

— Абур клвалахдила алудна, къари. Абурун сувар куьтягъ хъана... Гила тlуьрай...

Алудна. Алудна! Дустагъдиз чуьккъвенач хъи! — Дуърни-седи хъел кваз маша къачуна, цlун вил эгъуьнна, винелай мад купладин куьлуь тикейр эцигна.— Вучиз дустагъдиз чуьккъе-начни, вучиз лагъайтlа зи Селима рахкъурай ширнияр тlуьр бахтикъара Чупур Чаландаран паб хъана... Вак хъайидан руша, пичханада ацукна, халкъаривай дегъек клватlна... Вич аламай няналди терг хуй, я аллагъ, я рабби! — рикlин цlай рекъидай-вал сеперар гана. — А бахтикъарадин гъуьлни гъа гъахътин, клусуна вил авай ламатl я, лугъуда.

— Бес я, къари, сив харчи хъун хъсан кар туш. Гъарам гъикl хъайитlани вилерай хкведайди я, — ахиримжи вахтара Деври-шалидизни хъел къвезвай, ятlани ам мукъвал-мукъвал паб се-кинаруниз мажбур жезвай.

— Мус?! — къари мадни къизмиш хъана. — Къегъалар фе-на, алчахрин девран хъанва. Ваз хуьре авай кулакарни акваз-вачни?! Абуру инсанар ветlерайни къазмач...

. — Сабур абур я, лугьудай рагьметлу Сфи-эфендиди. Сабур хуьх, къари. Дяве куьтягъ жеда, къегьалар хкведа... Чи Селимни хкведа...,

— Деклени... Чан Селим дидедин, яраб вун исятда гьина ава-тла? Ваз мекьни ятла, ваз гишин ятла? — Дурниседи чулав фи-тедин шшелди вилер миьна. Зи са бала кармаш хьана... Зи Гьалим... — ван акьалтна шехьна. — Гила... Заз кичлезва, Дев-риш...

— Бес я, бес я! — Девришалидиз чизва: къургъ алаз рахун тавуртла, папан шел-хвал, йикъ-шуван цлийи килелай башла-миш хьижеда. Гьалиман свас бубадин квализ хьфейдалай гуь-гьуьниз ам мадни дертлу хьанва, са багнадилай кватиз шехь-зава, хьукьур хьувунни четин жезва.— Бес я, къари. Аллагьдин къадарар я: гьа рагьимлу касди гунни авуна, гьада хутахни авуна, — хьуьтуьлдиз алава хьувуна. — Чи Селим сагьрай. Са куьникайни кичле жемир. Ахпа чна Селимаз мехьерда...

— Амин, — са гужуналди накьвар акьвазарна, рази хьана Дурнисе.

Гьуьлуьни папа гьвечли хва фронтдиз фейивал, сад лагьай чар хтайвал, чарара авай гафар, гьалунихъ теспягъ галайвал, са нугьтлани акадар тавуна, рикел хкиз башламишна.

— Зи хва, «диде, захъ галуькьдай гуьлле лемсерив гвач» ла-гьана, фейиди я, — дамахдивди лугьузва Дурниседи.

— Зи хци сад лагьай чарче ккьенвай: «Буба, ина авайди са дарам-дурум я, хтайла — суьгьбетда. Иоятда душманар къир-мишна кланзава, яргьал чарар кхьидай мажал авач».Ваз ван жезвани: адаз яргьал чарар кхьидай мажал авач.

— Зи хва гьахьтинди я!

— Эхъ, къари. Вирт аваз хьуй, члижер Багьдатдайни кьведа."

— Эхъ, къужа. Ахиа вилик са ягьлу хуьрекни эцигна, чна Селиман суьгьбетриз я>б гуда.

— Эхъ, къари, чан дамах-чахмахни ийида...

— Кьуншийризни ша лугьуда.

— Эхъ, къари, чна дамах-чахмахни ийида... дариекъал ятлани, халис туй къурмишда.

— Камалан чайханадай чуьнгуьрни гьида...

!— Мад чуьнгуьр алачирди межлис хьанач хьи, кьунса. Ахпа за Селима чаз чарче аваз рахкьурай ч1ални лугьуда. Гуьзел ч1ал тир...

Рик1ел са вуч ят1ани хтана, Девришали к1вачел акьалтна. Дак1ардив фена, ада куьгьне Кьурьандин юкьвай Селиман и мукь-вара хтай чар кьачуна. Вилер дак1ардай са гьиниз ят1ани кили-гиз, итим яргьалди хияллу хьана. Эхиримжи вахтара ада гьар вахт хьайила К^урьандин сураяр к1елзава, абур фронтда телеф хьайи Гьалиман, Алиметан... руьгьериз бахшзава. Гьуьлуьн динэгьливал ДурниСедиз иллаки бегенмиш я.

Бирдан тади акатна, чар ачухна, Девришалиди ам галк1из-галк1из ц1ийи кьилелай к1ел хьийиз башламишна:

«Гьуьрметлу диде ва буба! Чна Сталинград шегьердин патав фашистриз зурба ягьунар кьуна. Душмандин вишералди, агь-зурралди офицерар есирда гьатна... Чун гьалиб хьана! Гила чи инанмишвал мадни артух хьанва. Ча1к Шарвилидин руьгь акат-нава... Чна регьятдиз нефес кьачузва, чи к1вачер чеб чпелай виликди физва... Берлиндиз кьван амай рехь чаз пуд сеферда куьруь хьана аквазва. Зун Берлинда чи Яру пайдах ак1урна эскведа!»

— Нуьсрет гуй ваз, чан бала, — Дурниседи Селимаз, адахь галаз Ватан хуьзвай аскерриз алхишзава, мад вилерилай кагь-рабаяр аяхьзава.

Пакамахь булахдин рекеь Дурнисени Мафизат дуьшуьш хьана.

— Чан вах, яраб чи рик1 алай бала, Марвар, анра гьик1 ава-т1а? — жузуна Дурниседи. — Девришалиди ви рушакай дух-тур хьана лугьузвай.

— Хьсанзава, чан вах. Эхь, духтур хьанва... Селима вуч кхьизва?

— Саламар-дуьаяр ракьурзава, чан вах, — кьведни хьуьрена.

5.

Вичини суса храй сун бегьлеяр, гуьлуьтар Советдин идара-диз вахгана, Пернисе к1вализ хтана. Ам кьурай вергерикай ч1иргьин ийиз эгеч1на.

Са арадилаь вар ачух хьайи ван акьатна — гьасятда к1ва-лин юкьвал Селиматни Самсам кватна. Бадедиз хтулрин виле-рай каш акуна: рик1из, кьуьруь кьеме сухой хьиз, т1ар хьана. Вергерал курунин к1ане амай ч1улав гьуьр к1вахзаЕай кьзфай туп1арик зурзун акатна. Ваханни стхадин

п1узаррикай юхсул хъвер фена: мукъвара чпин руфунар тух тежедайди чир хъана.

— Ба-а-де чан, — Селимат мегърибанвилелди Перниседин къуьнуьвай цуквал ацукъна.

— Гъай, бадедин рик1, — Пернисе хтулдин ч1улав гъакъе-къар хътин вилериз килигна. — Вуч хъана, зи лиф?

— Вуна чи бегълеярни гуьлутьтар Советдиз вахганани?

— Эхъ, чан. Зун исятда гъанай хтайди я. Вуч хъана?

— За храй бегълеярни вахганани?

— Эхъ, бес за абур тадайни къван?!

— Хинхи-хи, — сирлудаказ хъуьрена хтул руш.

— Яраб ина вуч сир ават1а? — Перниседини амалдар хъвер-на.

— Лугъудач. Лугъуда! — кап капа яна, Селимат к1валин муь-куь пип1ез катна.— Лугъудач!

— Баде, Селиматан сир заз чида! — гъарайна дак1ардин к1ане к1егъёбрив къугъвазвай Самсама.

— Самсам! Лугъумир, чан тха, — минетна къалабулух ака-тай ваха. — За ваз са зат1ни гуда...

— Вуч гуда! — стха вахан патав фена.

— Вуч?! — Селимат хияллу хъана.— К1ашк1ум!

•*— Це! — Самсама эрч1и гъил яргъи авуна.— Тагайт1а — лугъуда!

— Акъваз, акъваз, — Селиматан гъил куьруь к1уртунин къултухдиз фена. — Исятда, чан тха, исятда! — туп хъиз к1ват1-навай лацу пек акъудна, ам мукъаятдиз ачухиз башламишна. Самсамаз къве сив кендирагъ акуна.— Гъим к1андат1а, гъам види я, — тахъай хътин мердвилелди лагъана Селимата. — И ла-цуди за гатуз цацарикай хкудайди я, и ч1улавди чаз Бакудай хкайдакай амайди я. Къведни хъсан ч1ун галайбур я, чан тха.

Самсам къве рик1ин хъана; ада вичин кендирагъар, а'бур жакъун гадайрин пеше туш лагъана, фадлай къуншийрнн ру-шариз пайнавай, Селимата вичинбур хуьзвай.

— Садни к1андач,— гъяз авачиз, гъил юзурна, Самсам да-к1ардин к1аниз хъфена.

— Вучиз?! — Селимат тажуб хъана.

— Гъак1а, — Самсам рухунал чк1анвай к1егъебар к1ват1 хъийиз эгеч1на.
— К1ашк1ум жакъвайла, фад гишин жеда.

Селиматан вилера авай ц1елхемар хкахъна: стхади кенди-рагъ къачун тавурла, адан сирдин къиметни садлагъана к1ва-черик аватна.

— Ам вуч сир тир, я балаяр?! — бадеди к1валин юкъвал суфра эк1яна.

— Тссс! — амалдар хъвер авай вилер стхада ат1умарна, Се-лимата т1уб сивив тухвана.

— Итимдин гаф сад жедайди я, — чина биришар туна, ч1е-хидан ванцелди лагъана Самсама.

— Чан итим! — ваха рик1ивай вичин гъвеч1и стха къужах-ламишна.

...Са варз вилик Сайрана к1вализ ц1ийи газетар хканай. Гъа-миша таэа хабаррихъ ц1игел Перниседин вилери ц1арц1ар гана, адак гъилевай к1валахар куътягъ хъийиз гъалаба акатна.

— Газетра вуч хабарар ава, чан свас? К1ела кван,— кул рак1арин къулухъ эхцигна, Пернисе къулан кикевай, вичинадет тирвал, чапла к1вач к1аник кутуна, эрч1и мет хурувай винелди экъисна, динждиз ацукъна.

— Яб це, аялар, гъиле авай «Социализмдин пайдах» газет-дал ишигъ аватдайвал, Сайрана дак1ардин к1ане чка къуна.

Вири секин хъайила, Сайрана фронтда къиле физвай къати женгерикай сефил ванцелди сад садалай ч1уру хабарар к1елиз башламишна. Гъар предложение к1елна куътягъ хъайила, Перни-седи «я Аллагъ, вун куъмек» гафар тикрарзава. Виридан виле-рикайни цавай душманриз ц1ай гузвай Шалбуз К1арагзава. Бир-дан Самсамай гъарай акъатна:

— Лемсери и къадар шегъерар къаз хъайила, бес зи Шалбуз бубади, зи имийри вучзавайди я?! — гададин вилер ажугълу хъана. Жабав к1анз, ам гагъ дидедиз, гагъ бадедиз килигна.

Пернже, къил хкажна, яргъалди туънт къилихрин хтулдиз килигина. Сайранан газет къунвай гъилер мет1ерал ахватна. Абу-рувай са жавабни гуз хъанач.

— Рахамир, — Селимата стхадин къвала явашдиз кьуьнт эцява. — К1ела, чан диде!

Дерин нефес аладарна, мад газет экуьнал хкажна, мич1ивал акьалтнавай вилер са шумуд сеферда мич1из ачухна, Сайрана шаддиз малумарна:

— Ина квез са мани ава!

— Мани? Вуч мани? — Селимат дидедин вилик ацукьна.

— К1ела, чан диде! — минетна аялри санлай: абурун рик1 манийрал, махарал гзаф алай. Гьар кьулав ацукьайла, хтулри Перииседивай махар ахьяюн т1алабдай. Хьуьт1уьн йифериз,

нафт куьтягь тахьуй лагъана, лампа хкадарна, хзан махар ахья-йиз месик кьаткидай. Самсамазни Селиматаз ван тахьай мах я дидедиз, я бадедиз чизмачир.

— Т1варни вичин «Элжекар» я...

— Чна йб гузва, диде, — Самсамни дидедин виликай мет1е-рал ацукьна. — К1ела, чан диде.

Сайрана сифте яваш-яваш, ахпа ван хкажна, Абдул Мут1а-либован «Элжекар» поэма к1елна.

— Вувв, я чан свас, им вуч гуьзел кьиса тушни? — т1убни сивив тухвана, гьейран хьана кьари.

— Я рик1из кьейи диде, кьиса ваь, хьайи кар хьтинди «, — гьавурда туна Сайрана. — И ч1ал кхьенвай шаирдал чи фамил ала гьа! Аламатдин дуьшуьп я... Яраб...

— Де! Белки, а халу чи мукьва-кьили ят1а?! — Самсамаз шад хьана. — Ят1а?!

— Мумкин я, — Сайранни хиялу хьана.

— Я первердигар! Дуьньядални бахтлу инсанар ала кьван: вичин т1вар кхьена, кьве т1уб чар кьене туна, ракъурай элже-кар фронтда иесидив агакьна, — Пернисе, вил рекьи тухвана, ама. — Ни гуй — Аллагьди гуй. Гана.ман...

— Лап кьисайрикни тежедай хьтин дуьнуьп я, — Сайранни тажуб хьанва. — Бес чна элжекрин кьене Шалбузас са т1уб чар вучиз туначир?!

— Я гъа, — Перниседизни гъайиф хъана. — Ахпа чна чун алимрин, муаллимрин хзандикай яз гъисабзава.

Селиматан риклиз гъасятда, геж хъанатлани, ният яна — ада тадиз нубатдин бегълеяр храз башламашна. Вични гзаф мукъа-ят, фагъумлу хъанвай. Гъаларни акъатай лацу, хъуьтуьлбур хкъяна. Рикляй бадедин гафар-акбулар тикрар хъувуна: «Гатфа-рин сар хъуьтуьл, зулун сар векъи жеда. Алук1дай партал гат-фарин сарикай храна кланда». Шалбуз бубадин гъилер, абурун клалубар риклел хкизва, вичи хразвай бегълеяр я гъвечлини, я члехини, анжах гъадан гъилериз къадар хъана кланзава. Рушан амалар акваз, са вуч ятлани къатлана, бадедини дидеди плузари-кай хъверзава.

Итимдин члехи гъилериз къадар жедай, къацу гъалуникай цларар квай лацу, клаз хътин, хъуьтуьл бегълеяр храна куьтягъ хъайила, Селимата гзаф фикирна, вичин сир анжах стхадал их-тибарна: вичи бубадиз а¹ бегълеяр ракъурайди, эгер абур агакъ тавун хъайитла (рушан рикле ихътин кин авай), са касдиз къван-ни чир хъун чарасуз тир.

Самсамаз акваз-акваз, Селимата лацу чарчин клусунал «Дагъ. АССР, Муграгъ, Селимат» гафар кхъена, ам эрчли бегъледин къене туна.

Самсам къве сеферда галаз-галаз илирзна.

— Хийирдалди хъуй! Агакъда, атакъда! — гъарайна Селимата. — Къве тирш ягъайла, зи рикле авай мурад къилиз акъат-дайди я.

Къе Пернисе бадеди Селимата храй бегълеяр Советдиз вах-гана. Ваханни стхадин вилер рекъел ала.

— Бегъледа гъил турла, Шалбуз буба тажуб жеда. «Им вуч зат1 хъуй?!» — лугъуда ада. Акъудна, килигайтла — вичин рушан чар я! — шаддиз хъуьрезва Селимат.

— 'Эхъ, эхъ! — Самсама алай чкадал хкадарзава. — Гила за-ни бегълеяр храда...

Сфийрин клвале авай шадвилер са йикъалай йикъериз элкъ-вена: Мутлалиб къена лагъай тел хтана. Сфийрин клвалени яс гъатна...

6.

— Хуьрел каш гъайиб жезва, — лагъана Перниседи хтулриз. — Каш! Ризкъи къенятна кланда, балаяр. Югъни сад — тлуьнни сад! Гзаф каткалтугмир — фад гишин жеда. Гуьнейрик ацукъ, рагъ це. Дуьньядин

чирагъдихъ зурба къуват ава гъа, балаяр: ада инсанриз чимни гузва, абур азар-уъзуърдивайни хуъзва. Се-риндик экъеч1завай векъ-къал хъипи жеда, гуънедал Э1къеч1за-вайди — гумрагъ, лугъудай рагъмет хъайи Сфи-бубади. Рагъ — дарман я, балаяр!

Хуъруън гъал-агъвал югъ-къандавай усал жезва. Кандуйра,

к1ат1ара, фураара хуъзвай магъсулар: къуъл, мух, цуьк1, к1ахар куътягъ хъанва, хуъре каш гъатзава. Магъсул амач — регъверни герек къвезмач, абурни мурк1ади къуна, ацукънава... Инсанар къад-иъанни вад, яхц1ур-яхц1урни ц1уд, гъатта виш километр рехъ ат1уз, субайдиз Ахцегърин, Ц1ехуълрин, Къасумхуъруън, Дербентдин, Къубадин базарриз физва, абуруз чпихъ авай гъа-зур-гъалал, гзаф ч1авуз къиметлу шейэр —хзандин рик1 алай къизилдинни гимидин имаратар: туп1аларни сиргъаяр, кама-риярни ч1улар, цамарни гапулар... са киле къуълуъхъ, гъуъруъхъ дегишариз к1анзава (к1вале аялар, «фу, фу!» лугъуз, рекъизва, амма муыптерияр къери я, абурув гвайдини гъажик1адин к1а-парин гъуър я.

— Акунар ава, чан бала, ингъе, хъипи машмаш хътин гъуър я, — Перниседи вилик квай куруна авай гъуъруьк гъил хкуър-зава. — Анжах магъсулдин гъуър туш, к1арасдин гъуър я ман. Инсанар т1вар алай имансузри-к1ап1ар регъвена, чун алцуларза-ва... Накъ зунни алцуларна... Ингъе, гъикъваняд ягъайт1ани, ти-ни ишин жезвач, къирменкъирме хъана, акъвазва, сад садак кик1извач.

Хтулар тажуб хъанва: абуруз ихътин гъуър сифте яз аквазва.

Бадеди гъапа къуна, тинидикай гужуналди пип1ер кими т1у-нут1 хътинди авуна, мукъаятдиз сачунал эцигна. Къерехар чк1извай ч1ат1 суфрадал атайла, каш квай хзанривай ам нез хъанач: сивин къава ак1ана, туътуънлай ракъуриз хъанач.

— Яд, яд! — гъарайна Самсама.

— Регъв элкъвезвачни, чан хва?! — зарафат кваз жузуна бадеди.

— Яд гъваш, бала, — Сайрана руш буюрмишна. Селимата яд авай абугерден вугана, Самсама яд хъваз баш-

ламишна.

— Агалдамир, тфу хъия! — дидедик къурху акатна.—Агал-дамир! Руфун т1ар жеда... Къебиз хъунни мумкин я...

— Я аллагъ, им гъуър я лагъана гайидаз къве дуъньяни дар хъуй! Чун к1вале авай имаратар к1апарихъ гудай йикъал атан-ва... Гила са гапур ама. Сфи-бубадин гапур... Зун гишила къейт1ани, ам маса гудач, — лугъузва Перниседи. — ^ста Нуфтали-дй авур имарат я. Гзаф гуъзел нехишар ала. Квез чидач гъа, ус-та Нуфтали чи вилаятра зурба устад тир. Рагъмет хъуй вичиз!

Селиматни Самсам, ийир-тийир квахъна, гаф акъат тийиз ама: вилик хъипи хине хътин, акур касдин темягъ фидай фу ква, ам.ма нез жезвач. Им мусибат тушни?!

Гъа и дар арада гъаятдай почталъон Нурбаладин хци ван акъатна. Къецихъ чукурай Самсам бубадин чарни газет гваз хтана.

— Чар, чар! Шалбуз бубадин чар! — гъарайна Селимата. — Аман-амани! — шадвиляй, бац1иди хъиз, хкадарна.

Виридак шадвал акатна, кашни рик1елай алатна. Чар, диде-дини хцини руша, къил къили:в игисна, к1елиз-башламишна:

«Салам-алейкум, пара гъуърметлу хзанар: диде, Сайран, Се-лимат ва Самсам! Яру Аскердин ялавлу саламар рекъе твазва квез, миресриз...»

«Зи хцин рик1елай садрани мирес-варис, къуни-къунши алат-дач,— разивилелди фикирзава Перниседи.— Гъамиша са-садан т1вар къаз, саламар-дуъаяр ракъурзава... Белки, гъавиляй вични гъамиша жемятдин рик1ел ала...»

«Сайран, вунани дидеди чи аскерриз гуълуътар, бегълеяр хразва лагъайла, зун гзаф шад хъана, — сив сиве туна к1елзава сткадини ваха. — За ваз гудай меслят ам я хьи, вавай вуч куъ-мек гуз алакьдат1а, гъа куъмек це. Квез чир хъухъ: куъне Яру Армиядиз гайи куъмек заз гайи гъисаб я. Куъне колхозда хъсан к1валах авурла, гъамни заз куъмек гайи гъисаб я...»

Сайран, жувалай гъам колхозда, гъамни гамарин артелда хъсан чешне къалура... Зи везифа, зи хиве авай кар — чи Диде-Ватан хуън за игитвилелди къиле тухузва... Вунани гъак1 ая! Жуван балайризни гъа ихътин тарс це! Квез ван жезвани, заз гзаф багъа тир Селиматни Самсам?!»

Бадени диде аялриз килигна.

— Чаз ван къвезва, — явашдиз лагъана Самсама. — За гила к1вале вири к1валахар ийида. Школадани хъсан к1елда!

— Зани, — стхадин гафарал вахани къул ч1угуна.

— Гъа-1гъан... Куъ к1валах к1елун я. Къведани лап хъсан къи, метар "аваз к1ела! Куън алим Сфи-эфендидин птулар я гъа! — тагъкимна Сайрана. — Тарс къиле гъатдайвал, дикъетдивди, фи-кир-фагъум гуз, к1ела, балаяр!

Аялри муът1уьгъвилелди къилер эяна.

«Яраб бубадив зи бегълеяр агакъначт1а? Чарче са гафни авач хъи, — фикирзава Селимата. — Гъелелиг фад я... Агакъда. Гъик1 хъайит1ани агакъда!»

Сайрана чар к1елун давамарна:

«Заз, хзавар, и дяве фад куътягъ хъана к1анзава. Гъар йифиз заз куън, хуър-к1вал ахварай аквазва... Хуъре, колхозда гъикъ-ван авуна к1андай к1валахар ама?! Чи Гъвеч1и КОР баят хъана амукъиз гъайиф тушни?!

Дяве куътягъ хъана хтайла, за дидедин гъилери чрай афа-рарни цик1енар, Сайран, вуна гъазурдай хинк1алар тухдалди неда... Дустар галаз фена, Урар т1ула къекъведа, ч1урарал къуън-тер яда, таза вертерин п1еп1егвалар¹ дадмишда...»

— Чан дидедин, — Перниседин хъуькъверин къилерилай накъварин ст1алар гадар хъана, — ваз гъикъван ви хуър-к1вал, яр-дуст к1анда!
*

— Бубадихъ галаз сувуз зунни фида! — гъарайна Самсама.

— Алад, чан хва, жувни алад,— Сайрана адан къилелай кап алтадва.

— Я аллагъ, чаз ахътин югъ фад акурай ман,— бадеди къве гъилни цавуз хкажна. — Я Аллагъ, вун куъмек! Я Аллагъ, вуна чаз чи Шалбуз фад къалур хъия!

— Амин, чан диде, — Сайрана са легъзеда вилер акъална, адаз рак1арай Шалбуз хквезвайди карагна.

Чарчин эхирдай Шалбуза хзандиз са ц1ийи хабарни ганвай: «Чи частунин госпиталда зал Велйбег дуьшуьш хъана. Сару-

хан^бегдин гъвеч1и хва... Ам ина духтур я. Хъсан инсан хъиз аквада»«

1 П1еп1егъал— хъикъиф. 124

Сарухан-бегдин гъвечли хцин т1вар япарихъ галукъайла,-Перниседай гъарай акъатна:

— Вуж, вуж?!

— Велибег...

— Гъа душмандин хва! Гъа езид! — са вуч ят1ани рик1ел хтана, вичин гафар къулухъ къахчуна: — Астафируллагъ!

Шал1бузан хабарди Сайранан чиникни серин кутуна: адан буба Ярмета Сарухан-бег ява къенай. Кулакри къисас къахчуна: Ярметни адан ч1ехи хва къведни хкъена. Гила Вели1бегакай Шал-бузаз, Ярметан езнедизни, зиян хк1ун мумкин я.

— Я диде, заз ван хъайивал, Саруханан рухвайрикай сад Со-ветрин итим хъаналда. Белки, гъа им ят1а? — Сайрана вичин рик1из регъят жедай жаваб гуъзлемишзава.

— Гъам я. Я! Зи рик1елни хтана, чан свас, — къари фикир-ри тухвана.— Саруханан са хва, Мирзебег, вичин ими Мирим-;бег-дихъ галаз Туъркиядиз катнай. Им Велибег я. И гада зи рик1ел са уътери алама. Шегъерриз к1елиз фейила, бубадин алчах ама-лар эхиз тахъана, вичиз къвезвай ирсинилайни гъил къачуна, Урусатда амукъна...

— Ак1 хъайила, Велибегаз сеперар къвезвач, диде... Ам дух-тур я, вичини чи хер хъанвай аскерар сагъар хъийизва, — хъуь-туьлдиз лагъана Сайрана. — Белки, хъсан ивсан ят1а... Белки, адакай Шалбузаз са хийир хкатайт1а, — вичи вичиз сабур гана.

— Зулумкар Сарухан-бегдин т1вар ван хъайила, бес сивел хъвер къведани? Вич квай чкадик вак хъуй! Инсафсуз касди чи хуър велвелада тунай хьи! Рагъметлу Ярмета ам нубат алаз ягъайди я. Пехъи киц1 хъиз, яна гадарна. Бес! — Перниседин сесиник зурзун акатна. — Гила чаз вилер экъисзавай Шагъмар-ни гъа беглерин тумухъан тир... Кулакар суьргуьндайла, катна, Къубадин тамара чуьнуьх хъана... Къе халкъдиз жунгаввалзава...

Сайранан кефияр михъиз ч1ур хъана: вилерикай вахтсуз кеч-миш хъайи бубани стха карагиз, п1узарар вили хъана, зурзазва.

Нубатдин чарче Шалбуза мад Велибегакай кхъенвай:

«Зунни Велибег дустар хъанва. Вун, Сайран, и кардал тажуб

жемир... Велибег куь бубадин душманрикай туш... Велибегаз

госпиталдай экъеч1дай мажал авач: югъ-йиф хирер хъанвай ас-керар, офицерар, летчикар операция ийизва...»

Чарчин кланелай маса рангуналди тади кваз кхьин хъувун-вай:

«Йифиз немсерин самолетри чи аэродромдал бомбаяр вегъена. Чаз гзаф зиянар хъана... Са бомба азарлуяр авай госпиталдин юьенез аватна. Велибег духтурдал залан хер хъанва». Сфийрин хзандик хажалат акатна.

— Вичиз Аллагъ куьмек хъуй, — рик1е Велибег аваз лагъана, Перниседи пус-пусна са дуа клелна.

Сайрана фикирзава: «Икъван ч1авалди тавур клвалахар — дуьаяр, кп1ар чи къариди гила ийизва. Яраб квевай ят1а? Рух-ваяр фронтда ава... Сад къена... Дидедиз кич1езва... Аллагъдивай куьмек кланзава... Амни лап яргъа авайди чизвач...»

Жаваб кхъизни агакъ тавунмаз, мад далбадал Шалбузан чар хтана, ам ик1 башламиш хъанвай:

«Исятда зи гьилерал Велибег духтур кечмиш хъана... Хирер гзаф заланбур хъана, госпиталда тежриба авай духтурни ама-чир. Эхиримжи нефесдалди Велибега заз лагъана: «Чи бубаяр душманар тир, чун дустар хъана. Хуьруьз хъфейла, зун гьик1 къенат1а лагъ. Къуй, чир хъуй. Къуй, Айдабеган вири невеяр писбур я лагъана, фикир тавурай... Зун жуван Диде-Ватан хуьз-вай постунал къена лагъ...»

Шалбузан чар Сайрана сифте къуншийриз, ахпа клубда халкъдиз клелна.

— Рагъмет хъуй вичиз! — лагъана агъсакъалрин мецелай Девришалиди. — Хъуртай цуькни экъеч1да, стхаяр! Велибег рагъмет гъуниз лайихлу инсан хъава.

7.

Мад гад акъатна, мад зул алуькна.

Мугърагъвийрин вил колхоздин складдик ква. Бухгалтерди гъакъ-гъисаб авурла, инсанриз зегъметдин йикъарай гайиди магъсул ваъ, гафарни ч1алар хъана. Гатфариз бурж яз тухвай

къве пут мухни клахар хкъурла, Девришалидиз са зирба цуьк1 хтана. Дурниседай гъарай акъатна:

— Вувв, я Девриш, чаз колхоздай атай гъахъ гъа и сагъил-дин турбада авайди яни?! Чи зегъметдин йикъар пичГибур хъа-нани, я итим?

— Эхъ, къари, — гъуьлуь къуьнер агажна.

— Вучиз?! Вунни зун гъар юкъуз к1валахал хъайила, икъ-ван?!—Агъ, чан ч1улав суруз фейи Тамазан! — Дуьрниседи колхоздин бухгалтердиз экъуьгъна. — Къуръан къалум хъуй, за а къец1екав чакай ихътин ягъанат ийиз тач! — ам колхоздин контордиз физ гъазур хъана. — Чпиз арабайралди тухуз, чаз турбайралди гуз?! Ва-а-аъ! И ягъанат за абуруз иливардач хьи! Накъ вири эл-жемятдиз акваз-акваз Шагъмара вичин к1вализ къве араба къуьл тухвана. Адан к1валаяй гатуз чуьлдин к1вала-хал садни алачир. Югъ-йиф чуьлда хъайи ваз, гвенар гвейи заз—са турба?! Ва-а-аъ! Зи пай чпиз иливардач хьи за, иливардач! Чав и дуьдуьг вугана ман! Агъ, гъахъ Аллагъди ат1ай къара-къулахар!

— Акъваз, я къари, вун садлагъана къутмц жемир. Садра фагъум ая. Бес чна гатфариз, гатуз складдай аванс магъсул гъа-начирни? Гъанай. Гъабур хкъурла, чаз хтайди гъа им я... Ал-лагъ берекат, чун, къари, гишила рекъич... Зун мукъвара Къу-бадиз фида, — Девришали паб секинариз алахъзава: вичиз зиян хъайит1ани^ адаз чарадахъ галаз рахун так1ан кар я.

— Ваъ, къужа! Къе за ви гафунал гаф эцигда, закай бейкеф жемир. Заз чизва! Гъикъван аванс гъанат1а, гъикъван чаз зегъ-метдин йикъар ават1а, гъикъван магъсул атун лазим ят1а — заз вцири чизва. Вирида к1елай ушкъулад-а зани к1елайди я,— вичи геже курсара к1елайвал рик1ел хтана, Дуьрнвседи куьлуь хъвер-на. — А кулаквив жувакай ихътин ягъанат ийиз турт1а, зун бу-бадин руш туш. За мад къилел личек алук1 хъийидач! Ина гъахъ-Дуван жагъун тавурт1а, Къуръан къалум хъуй, зун Маокавдиз Сталинан патав фида. Вес! За и турба Авсатанни Тамазанан т1ишел гъалч хъийида! Бес!

Девришалидиз вичин паб чир хъижеэмачир, ам гъакъван, сад-

рани тахъай къван, гъуьрсуьниз акъатнавай. Къилик шуткъу ку-т1ун хъувуна, адан вйнелай ч1улав шал галчукна, к1вачер резин-дин куьгъне калушра туна, яргъи булушкадин пинеяр хъиянавай цен шалвардин тартуник кутуна, цуьк1 авай турбани к1улал эцигна, Дуьрнисе, са гъил юзуриз-юзуриз, ц1айни ц1верех к1ва-'хъиз, колхоздин контордихъ фена. Девришали адан гугъуьниз наразивилелди килигна, амма чуькъни авунач. «Фирай, кантур-да авайбуруз чпин гъахъсузвални чир хъуй, къаридин рик1ик квай бархунарни авахърай, — фикирна ада. — Тахъайт1а югъ-йифди зи япар дингдайди я».

Колхоздин контордив агакбайла, Дуърнисе садлагъана акъ^ ваз хъана. «Зун сифте нин патав фин? Виридалайни гъахъ гвай-дв Букар я... Ахпа чи бригадир Сайран... Амайбур: пирсидатил Авеатни, бухгалтер Тамазанни Санжа са курунлай чак хъвазвай кицлер я. Абуру чпи чпин як неч... Кицлерин патав лаш гваз фена кланда. Вучда? Яраб ина гъахъ гвай итимрикай сад къван-ни аватла?» •— Дуърнисе инихъ-анихъ килигна. Къве къужа цлан клане эцигнавай къванерал ацукънавай.

— Яраб инра Букар стха, Сайран аватла? — салам гайидалай гуьгъуьниз жузуна Дуърниседи.

— Букар муаллим Самбурдиз фенва, Сайран вичин стхадин сусан ка^бинетда ава, — жавйб гана теспягъ гъиле авай Керима.

— Хъайи-тахъай авани, ва^х?!

— Ваъ, ваъ, чан стха, — Дуърнисе элясна фена. «Вунни Шагьмаран тум я, халкъдин мал-девлет чуьнуьхна-чуьнуьхна, гила, рекьидай вахт мукъва хъайила, гъиле теспягъар къунва, — фикирна ада угъри Керимакай. — Яраб Аллагъди ви гунагъри-лай гъил къачуда жал?!»
^тм

Дуърнисе Советдин идарадиз гъахъна.

III

Санжани Сайран столдихъ ацукъна, къалин суьгъбетрик квай. Дуърнисе атайла, абур къведни ракларихъ элкъвена.

— Дуърнисе эме, вуч хъана? Ви чинин рангар атланва хьи?!

— Сайран къарагъна, дишегълидин къаншардиз фена.— Им ву*т

турба я?

- Ухът, галат хъана, — Дуърниоеди турба столдин юкъвал эцигна, ам секиндиз рахаз алахъзава: — Клавчер метлерилай хаз физва, кпул лугъудай зегъримар хътинди я. Къуръан къалум хъуй, гъаваяр *сс?тиш* жердавай вичикай хабар гузва... Гила заз я*б це, — вичин арза авуна.

Сайранани Санжади кисна Яб гана.

— Зун гъахъ яни, чан руш Сайран?

— Вун гъахъ я, эме, — тесстикъарна бригадирди. — Колхоз-дин контордиз ша, чун гъана рах)ада, вири ведомостар ахтар-мишда, — Дуърниседин дуьшкуьн гъал, ам алцуарарнавай къай-да акурла, Сайранак ЭйСу^Х"Ъ

3,КЭ.ТНЗ.. — Оэ.НЖ8,^ жувни ша. Ви стхадихъ галаз рахаз жезмач. Ада нин сивихъ галайди ат1ана, вичин дажал руфуна твазва?!

Пудни колхоздин контордиз фена. Дарискъал к1вале предсе-датель, бухгалтер ва са шумуд агъсакъал авай.

— Йисди к1валахайла, зи хзан и са турба цуьк1уьн иеси хъана. Им гьихътин гьиса(б-ктаб я?! — вичин хъел са гужунал-ди хвена. Дурьниседи хъел авай вилер Авсатани Тамазана ат1у-марна.

Председатель бухгалтердиз килигна.

— Ик1 ви-вири къвез хъайит1а, чаз жуван к1валахдай вахг амуькдач хьи, — чин ч1урна, Тамазана яц1у ктаб ачухна, ана вил къекъуьрна. — Къуьл, мух... аванс тухванай, гила цуьк1ни... хгана. Ви-вири дуьз я.

— Вуна къве араба къуьл тухвайла, заз са турба къведани?! — гъарай акъатна Дурьниседай. — Зун исятда райондиз фида! За ам куь вилерай хкида! Халкъдин пай квай къуьл!

— За гьикъван тухванат1а, предоедателдиз чизва. Вун вуч кас я?! — галк1инни тавуна, жаваб гана Тамазана.

— Пирсидатилди лап къелетна вав гъарам нез тазва.. Ада вичини незва, мирес-варисни тухарзава. Халкъар гишила рекъиз-ва, куьне ара1байралди тухуз, къуьл маса гуз, къизилни гимиш к1ват1зава. Куь амалар чаз аквазва гъа! — Дурьниседин хъел эликъзавач, адаз вичин рик1е авайди инал вири лугъуз к1анзава.

Авсатан вилериз иви хъичена, ам заландиз къарагъна, яза-вай яц хъиз, яшлу дишегълидал атана. И уламда ам вичин ч1ехи мирес Шагъмараз ухшар хъанвай Дурьнисе къулухъ хъанач, ак-си яз, са кам вилик фена.

— Лагълагъар акъвазра! — гъарайна Авсата. Конторда лал къена.

Дурьниседин ийир-тийир квахъна: хуьре, Самбурда вичин тереф хуьдай инсанар авайди рик1елай алатна. Бедендик зурзун акатна, вилерай накъвар гадар хъана, амма шел къуна. Бирдан цла авай Сталинан шикилдиз гьил туьк1уьрна, лагъава:

— Авсат! И касдикай къванни регъуь хъухъ, кепейогъли! Гъараяр гуз, зун ви фал алач, цел алач. Вуна зи зегъмет незва!

— Санжадихъ элкъвена. — Квез килигиз акъвазнава? Ина Шу-ра гьукумат амайди тушни?! За ваз лугъузва, — мад Авсата ви~ лер ат1умар хьувуна. — Заз зи зегъметдин гьакъи це!

— Дурнисе эме, вун секин хьухъ, чан эме, — минетна Сан-жади. — И кардай чна кьил акъудда. Квев куь зегъметдин гьа-къи ахгакъда.

Авсат кьулу-къулухъ хъхъана.

— Ви бубадин к1вализ хъфей кьве араба кьуьлуькай сад зи к1вализ тахтайт1а, зун пака райондиз физва! — цуьк1 авай тур-бани туна, Дурнисе контордай, рак гелячна, экъеч1на.

— Дурнисе эме гьахъ я! Адахъ галаз райондиз зунни фи-да! — кьургъ алаз лагъана Оайрана.

Вилер Авсатал алаз, Санжадин рик1ел мукъвара «Дагъустан-дин правда» газетда кхьенвай агъвалат хтана: са дагълух рай-онда колхоздин мал-девлет чпин нефсиниз харж авур кьуд кас-дин суд авунвай, абурукай кьвед гуьлледиз акъуднавай. Халкъ-дин девлетдиз гьил яргъи авур душманар революциядин йисара Гоцинскидин бунтарин иштиракчиярхъана... «Бес ибур вужаря? Халкъдин дустар яни? — Санжадин вилерал мич1ивал акъалтна.

— Ик1 виже кьведач. Стха хъайит1ани, чина авай вил хъайит1а-ни, нахайрин вилик пад къуна к1анда».

— Исятда валай гзаф к1валахар аслу я, — Сайрана стхадин суоа кьуьнт эцяна.

— Авсат ими! Квез куьнни гьукуматди, ат1а газетда авайбур хьиз, гуьлледиз акъудна к1анзавани?! — бирдан векъидаказ жузуна Санжади.

Колхоздин председатель алай чкадилаь цавуз гадар хъана.

— Ам вуч гаф я?! — гъарай акъатна.

— Нефс хухъ, ими!—Тамазанахъ элкъвена:—Исятда Деври-1палиевриз гьикъван магъсул ганвачт1а, тайинар хъия! Гьак1 вири колхозчийризни! Артух ганвайбурув хкиз тур! За квев колхозчняр гишила рекъиз тадач!

8.

— К1вализ хъша, я кьужа! — гъарайзава к1валай Дурнисе-ди. Ваз мекъи жеда гьа! Аяз акъатнава. Хъша, яда!

Гаралди жив къвазва. Дагълар, дереяр, тар-вал михъиз лацу хъанва, сад садак какахънава. Рекъе-хуъле, куъчейра касни авач: къаю инсанрив вил ахъайиз тазвач. Кицлер, верчерни кваз фад-лай чпин демекриз гъахъ хъувунва. Гъардаз вичин к1вал ши-рин я.

Девришали айвандик, къуънерихъ к1урт галчукна, куъгъне куъсридал ацукънава. Вилер гагъ пилте-пилте, гагъ ч1ахар хъиз, къвазвай живедал алаз, тулларин арадай куъруъ хъхъанвай п1ап1русдин къат1 ч1угвазва. «Баркаван, мукъвара мажал та-хъайди хъиз, къвазва, — фикирзава ада. — Бикеран рукни ахк-вазмач... Живединни кулакдин гъиляй жемьтдин хпер чуълдиз акъуд тавуна пуд лагъай югъ я. Ик1 хъайит1а, зи амай къве ц1егъ гишила рекъида хъи... Ц1и ражни хъанач. Дуър-ниседи къал акъудна, колхоздай къве тапрак къуъл хтана... Ав-сатани Тамазана, далу далудиз яна, халкъдин хам алажзава. Чи сивихъ талайди ат1уз, пата-къерехдай атайбуруз маса гуз, чпиз девлетар к1ват1зава, багъа ажнас маса къачузва... Хуъре кад1 гъатнава... Дяве куътягъ жезва, лемсер катзава... Къе-пака къегъалар хкведа... Селиман чарарни амач... Зи фикир Къуба-Диз фин, гъана хъуът1уън варцара жуван къил хуън, къаридиз-ни зат1-1мат1 рахкъурун тир... Гъаваяр умун хъхъайла, фида... Гъамиша ик1 амукъич...» Са арадилай къай яваш хъана, жив акъвазна. Циферин пер-деяр кагъулдаказ гагъ Экуън дагъдихъ, гагъ Китин дагъдихъ галч1ур жезва. Цавун кжъ ачух хъана, анлай ракъини, са вил акъална, т1ебиатдиз хъверна. Гъасятда Муг-Рагъ хуърел чан хтана: аялар алерар гваз куъчейриз, жегъилар йирфер гваз къа-варал, агъсакъаларни кимерал акъатна.

— Валлагъ, мет1ехъ ядай жив къвана! — Девришалиди ви-чин живедай къац1анвай к1вачер къалурна. — Ара дат1ана саки пуд юкъуз къвана баркаван. Агъ, къвана гъа!

— Гел квадардай жив я, — кавалдин хивекай сив хкуд та-вуна, вилера амалдар хъвер аваз, лагъана Керима.

— Жогъил вахтар рик1ел хквезвани?!—гъуърметдай «угъ-ривал авур вахтар» лугъун тавуна, Керимаз т1уб юзурна, Дев-ришалиди фикирна: «Эхъ, угърияр патал хъсан жив тир, гелер квадардай жив...»

Агъсакъалар суъгъбетдик экеч1на. Керима са регъуъвални азачиз, вичин къилел атай дуъпуъпар, вичи къундармишай фендер рик1ел хкиз башламишна:

— Са сеферда, стхаяр^ зун Къубада юлдашрихъай галатна, йифиз тама амукъна. Вучда? Чакъалри лап япалай гъараярза-ва. Зи рик1 дабандиз аватзава. Эхир Къут1би гъед¹ экъеч1на... И гъед къуна фейила, Манкъулид

хуьруьз акъатна. Ина зун са хузаиндин малар хуьз акъвазна. А ч1авуз закай гъеле угъри хъанвачир, гъавилай дугъридаказ зегъмет ч1угуна, са къас фу незвай. Гаф кватай чкадал за квез лугъун: гъалал зат1 т1уьн хъсан кар я. Мад квезни чизва, за вири гъарам рекъер гадарна, Аллагъдиз ибадат ийиз, гъалаллудаказ фу нез, секиндаказ ксуз-къарагъиз къуд-вад йисалай гзаф я... Зурба бахт я: къил к1а-никна ксузва, ви рак гатадай са касни авач...

— Я стха, вуна ви тарифармир, а хузаин гъик1 хъанай? — жузуна Девришалиди. — Вун рекъелай алатна.

— Багъишламиша. Исятда. Ахпа, стхаяр, и хузаинни гзаф мискъи кас тир, — сугъбет давамар хъувуна Керима. — Акъ-

1 Къут1би гъед — цавун Кефер патай экъеч1дай ишигълу гъед. 132

ван миокъи тир хъи, зун анихъ амукърай, вичин хъандизни бе-гъем фу гудачир. Гъуьр авай к1валел, фу авай сандухдал — ви-ринрал дап1арар алай, куьлегарни вичин шалвардин тартуникай 1куьрсарнавай. Къарикай са кжъуз и касдин авай-авачир хва азарлу жеда. Авай-авачир лагъайла, аялар адаз мад авай, анжах абур рушар тир... Аялди зат1ни незмачир, вуч гайит1ани гъилливи ягъиз, гадарзавай. Бубадикни хажалат акатнавай, вични эркек велетдин къилихъай къарагъзавачир, жерягъар гъизвай, абуру лагъай давадарман ийиз алахъзавай. Гъар вуч ят1ани, са дегишвални авачир.

Зани, стхаяр, са фенд къурмишна. Кас-мас к1вале авачирла, и къуд-вад йиса авай аялди явашдиз лагъана: «Эгер вуна гъа-ятда авай к1екрен яру жгъа т1уьрт1а, вун гъасятда сагъ хъиже-да». Зи гаф сиве амаз, гадади, къвала риб акъурда хъиз, гъа-райна: «Дах, заз чи к1екрен яру жгъа к1анда!» «Гъак1 лагъман, чан хва, исятда!» — лагъана, бубади к1ек хит1на. Нянихъ хзанди к1ек алай хинк1ал т1уьна. Са кур хинк1ални, са тике як зални гъалтна. Аялдин кефиярни ачух хъана. «Ик1 виже къведач, як т1уьна к1анда», — фикирна за. Вучда? Са къве йикъалай азар-лудава агатна, явашдиз лагъава: «Эгер ц1ару жунгавдин дурк1ун т1уьрт1а, вун юлдашрихъ галаз алеррай авахъда!» Аялди мад гъарайна: «Заз ц1ару жунгавдин дурк1ун к1анда!» И сеферда бубадин чин ч1ур хъана, ят1ани зав жунгав тук1ваз туна...

Итимри, сиверик хъвер кваз, Керимаз яб гузвай. Бирдан дал-дамдик к1ар экъагъай ван акъатна. Кавалдикай къилер хкуд-на, еке бач1ах бармакар вилерай акъудна, Агъа магъледин кимел алай агъсакъалар инихъ-анихъ килигна.

— Им вуз хъуй?! — тажуб хъана абур.

— Гьинвачтлани кьурушви Гьафиз я,— инанмишвилелди ла-гъана Девришалиди.— Заз чиз, гьадан далдамдин ван я.

— Агь, кесиб Гьафиз! Гьихьтин итим тир, кье гьихьтин йи-кьал атанва, стхаяр, — Керима гьайиф члугуна. — Вири дяведи-вай я. Агь, квал члур хьайи Гитлер! Инсанар жаздандал гъана, авара авуна ламран хци! — мад далдамдин ван акъатна. — Я, Гьафиз я!

Агьсакьалрин вилерикай бухара бармак са крчал эцигна, мехьеррик манияр язавай, Чехи вацлун дерада твар-ван авай далдамчи карагна. Гьафиз муграгьвийриз жегьил члавалай инихь чида... Гила яшлу хьанва, пабни кьена...

Мад далдамдик клар кьагьай ван акъатна. Хуьруьн кланел алай куьчедай, са клеретл аяларни гуьгьуьна гьатна, Гьафиз физвай. Чапла гьил гардандиз вегьенвай члехи далдамдал ала, эрчли гьили каркачл хтул рушан гьил кьунва. Вични, клвач клвачкхь текьвез, гуж-баладалди кьекьвезва.

Гьафиз са-са гьаятдиз физ экьечлзава, ада клвалин иесийриз, куьгьне танишриз хьиз, хуш саламар гузва. Вилериз килигна, я са бенд мани лугьузва, я далдамдал тлирипар язава. Вичиз гайи кьванцелай хьуьтуьл вуч хьайитлани кьачуна, тагайтла — клусни кефи хун тавуна, алапатдин алхишар ийиз-ийиз, рехь

давамарзава:

— Тайидан клвализни рагь аватрай, тагайдан клвализни! Бурж кумач, харж кумач... Сагьилар гзаф хьанва, клатлариз магьсул техкьвез пуд йис я... Гайидан клвализни рагь аватрай,

тагайдан клвализни. Амин!

Гьафиз Сфийрин клвалерив агакьна. Далдамдин ван хьайи-ла, айвандик экьечлна, Перниседи кьурушвидиз клвализ тек-
лифна.

— Чухсагьул, чан ваХ. Кьегьалар хтайла, кьведа. Зуьрнечи-
ярни галаз кьведа!

Бадеди вугай тазла фуни ргай картуфар ажайиб сагьилдизга-

на, Селймата регьуьз-кичлез тлалайна: — Гьафиз буба, са мани лагь ман.

Далдамдик кьве сеферда аяздал яру хьанвай тлуб кяна, Гьа-физа сефтиналди ширин сес хкажна:

Мани лагъана, вуч кьведа гьилиз?

Вун тухурла, зун кьведа куь кIвализ.

Селимат, чиниз яр акъатна, катна. Гьаятдал кIватI хьанвай аяри, тар хайи хьтин, хьуьруьнар авуна.

Кимел алай кьужайриз салам гана, вичин каш-мекь авуна, Гьафиз Вини магьледихь юзана. Вилер адан гуьгьуьна амаз, Девришалиди фикирзава: «Гишила кьейитIани, завай икI це лугьуз куьчейра кьекъвез жедачир». Адан рикIелай жегьил чIавуз вич Гьафизалайни усал гьалда хьайиди, хуьре колхозар тешкил жедалди вичин хзан кьуншийри гузвай кIусари-тикейри хвейиди алатнавай. Гегьеншвилиз акъатай инеандин рикIелай

дарвилер фад алатда.

— Са тапарар хьия кван, Керим, — лагъана Шагьмара. —

Суьгьбет кьери хьайила, мекьи жезва.

— Тапарар вучиз ийида, за квез керчек хьайи агьвалат ахьайда, стхаяр, — хиве кьуна Керима.

— Ахпа, — Шагьмара суьгьбетдик гулар кутуна.

— Ахпа, стхаяр, зун са сеферда Худат шегьердиз акъатнавай. Са варлу касдиз мутьман хьана. Адаз кьве мертебадин кьавуз ракъ янавай, Хейбер кьеле хьтин, кIвалер авай. Вични абурал гзаф кьару тир. Сифтени-сифте ада завай хабар кьуна: «Ви кIвалер гьихьтиябур я, хванахва?» Адан гьавурда акьуна, зани, кьулухь чIугун тавуна, лагъана: «Ирид мертебадин». Са герен-да нефес кьурана, вилер, кьарийри нехв зурдай каларар хьиз, гьяркьуь хьана, жузуна: «Ирид мертебадин?! Вуна керчек луь-кIуьнзавани, хванахва?!» Эвел за жува зарафат авурди хиве кьуна, хуьр эцигнавай раган кIанелай гьисабайтIа, кIвалерин кьакьанвал мадни гзаф жеда лугьудайвал хьана. Мад фикирна: «За жуван жаваб тестикьарда. Кьуй и такабур кьубажуван рикIиз азият хьурай, са йифиз кьванни ахвар хурай». Ада тепа-чавал кваз жузун хьувуна: «Вуна керчек луькIуьнзавани, хванахва?!» «Эхь, жанаби, — лагъана за. — Чиди адетдин хуьр туш, дегьзаманрилай инихь авай шегьер я. Зи ата бубани Муг-Рагь шегьердин шагь тир. Адан кIвалер зал ирс яз гьалт хьувунва. Инанмиш туштIа,

хванахва, ре^хъ вилик, вун кьулухъ, фена ки-лиг!» «Валлагъ фена к1анда», — рази хъана ам.

— Къубави атанайт1а, вуна вуч къалурдай? — жузуна Шагьмара. — Чун вири михьиз русвагъ жедай хьи!

— За ам хуьруьн Агъа магъледай Вини магъледиз къван къа-
варилай къаварадди тухудай... Чи к1валерал шумуд мертеба алат1а,
адаз вичиз аквадай.

, — Керим къубавИджкай катдай итим туш, — тарифна Дев-ришалиди.

— Гамишрикай кат авурт1ани, — ягъанат авуна Шагьмара. Вири хуьрена: абурун рик1ел Керимазни адан дустариз,

Къувадиз угъривал ийиз феи жегъилриз, кжъуз гамишрикай «кич1е» хъайи къиса хтана.

Шагьмаран кефиир къе иллаки куьк тир, ада илигна зара-фатар, хуьруьнар ийизвай. Девришалидик бакъадин шит суьгъ-бетар какахъзавачир. «Идаз дуьньяда авай дяведикай, гишила рекъизвай хуьруьнвийрикай, далдамдик к1ар КЯЕГЪИЗ фу незвай Гъафизакай хабарни авач, — фикирзава ада. — Гъаваяр ачух хъхъайла, Къубадиз фида... К1вале амай гъуьр, белки, къаридиз гатфаралди бес жеда...»

9.

Каша вичикай Офийрин к1валени фадлай хабар ганвай: хуь-т1уьн юкъни тахъанмаз зулуз регъвей раж куьтягъ хъана; гила гагъ колхоздай, гагъ базардай, гагъни военкоматдай к1ус-тике магъсул гъизвай. Бадеди аялриз гагъ калар, гагъ сав, гагъни гъилин регъверал регъвей ч1ахардикай хап1а-шурпа ийизвай.

Хзандин вил рак1арал ала... Нянихъ геждан-геж, гъетери цава нур гайила, Сайран Ц1ехуьлрин базардай хтана ахгакъна. Адан к1ула са тапракдин юкъварихъ къван картуфар авай. Шад хъайи Селиматни Самсам гъар сад са патахъай дидедик кк1яамар хъана юк1ана. Галат хъанвай дидедин кеф-гъалдикай гъич хабарни къун тавуна, абур тадиз тапракда къекъвена. Фу, яр-емиш гъат тавурла, еке хътин картуфар къачуна, абур тадиз чуьхвена, стхани вах ракъун пичинин къвед къве патахъай ацукъна: чук1улдал*ди къелеч1диз ат1уз, пичин ифенвай къва-ларал, ч1ишдин ван аЦалтна, картуфдин зурар алк1уриз башла-'Михона.

— Баде! Диде! За кез исятда картуфдин зурар чрада! — вилер пичинин кваллак кланвай элкъвей лацу чархарал алаз, гъарайзава Самсама.

— Зани чразва! — вахан шуьк1уь сесни акъатна. Пернисени Сайран милайимдиз гагъ чеб чпиз, гагъ аялрин

амалриз килигзава.

— Галат хъанани, чан бала? — Перниседи сусаз аяздини живеди ч1агурна, кларабар хъиз хъукъванвай шаламар хт1униз :куьмек гана. — Мад вучда, чан 'бала, и шарагар хвена кланда. Флан ик1 хъайи Авсата чи гъил къазвач.

— Ваъ. Базардин рекъевайди са зун туш къван, диде. Куьн ина гъик1 хъана? — Сайрана клвале вил къекъуьрзава.

— Пис хъанач. Санжади чаз къве т1унут1 ракъурнавай. Ви^-челай Аллагъ рази хъуй,— алхишарна къариди. — Къенинди къе я, пакагъанди — Аллагъди гуда.

— Пака адан аялриз оа киле картуфар гана кланда. Вуна вуч лугъуда? — свас Перниседал алуькъзава.

— Це, чан бала. Санжади, бубадин гафунал гаф эцигна, хуьз-вайбур ви р... стхадин аялар я, — сивел атай «рагъметлу» гаф са гужуналди акъвазарна. — Абур чибур тир гъисаб я. Це!

Перниюеди сусаз чими цяй гъил-к1вач чуьхуьз куьмек гана, пичин квалалавай ацукъарна, далудихъ клурт велГъена, адан ви-лик жик1ийрин чай эцигна. Суфрадик Санжади ракъурай 'т1у-нут1дин са кап кумай: им Сайранан пай тир.

— За исятда картуфар ргада, — Перниседи къажгъанда яд цана.

— Пака, диде, зун Самбурдиз фида, — Сайрана чайдандай вичин истикандиз чай хцана.

— Вучиз? Герек клвалах авани? — Пернисе сусан чиниз ки-лигна. — Вуна ви чан хъуьт1уьн рекъера хкудмир, чан бала. Па-ка жуваз ял ягъ. Вун михъиз клвачерай акъатнава жеди.

— Зун военкоматдиз фида. Картуфрикай чаз къадай чка жедач. Ризкъи кланда. Каш пис зат1 я, — Сайранан вилерал налкъвари ц1арц1ар гана. — Ц1ехуьлрин карвансарада къве ди-Шегъли гишила къенвай... Садахъ аялни

галайди тир... Аял Сагарагъви дишегълиди вичин к1вализ хутахна... Чун, дишегълияр,

вири шехъайди я.

— Чпиз рагъмет хъуй, — Перниседи вилер яйлухдалди михъ-на.

«Чун икъван к1еве гъатдацир, зтер... Эгер жуваз авайдакай къуни-къуншийриз гузвачирт1а, — фикирзава Сайрана. — Къа-ри залайни заха я... Фицкъра Оамсаман к1ула аваз Самбурдай эскай гъуър къуншийриз пай авурла, гададин вилериз накъвар хъиткънннай. «Я чан шараг, албур чалайни к1еве ава эхир», — лагъана, къилелай кап алтадна, за ам са жуьре секинар хъуву-най... Вучда бес? К1еве авайдан гъил къун тавунани жедач эхир. Вири къейила, жувакай амукъна вучда?!»

— Хъана, хъана! — гъарайна, Самсама капун юкъвал алаз са пад яру хъанвай, са падни лацузмай картуфдин зулар гъана бадединни дидедин сиве туна.

— Пичина ц1ай амачир, абур хъанани? Жува неъ, я бала, — Перниседи сад къачуна, дадмишна. — Валлагъ, шекер хъиз, сиве ц1рана. Чухсагъул чан бала, гила жува неъ.

Стхадилай чешне къачуна, Селиматани вичин зурарикай ба-дедизни дидедиз пай гана.

Руфун тух хъайила, вахни стха тарсар к1елиз ацукъна.

Свас к1вале ял ягъиз туна, пакамахъ Самбурдиз Пернисе вич фена, адан гуьгъуьна Самсамни гъатна. «Гада акваз-акваз кетах вердиш жезва, — фикирзава бадеди. — К1вале авайбур вири дишегълияр хъана, гъич чаз яб гузвач. Ингъе, къе ма'д тар-сар ачухна, вичин дидедин гафни чилел вегъена, Самбурдиз физва. Вучда? Вичин буба хтайла, шикаят авуна к1анда».

Райондин центрадиз агакъайла, инсанар фан туьквендихъ нубатда алкъвазнавай. Абурун гуьгъуьнай Пернисени акъвазна: адав са буханкадин талон гвай.

— Са гуьмбе жагъайт1а, гъамни еке кар я, — лагъана ада хтулдиз.

Са арадилай куьчеда таза фан атир гьатна: фургъунда аваз туьквендиз исятда пичинай акьуднавай таза фар хкана. Нубатда авай инсанар сад садав агат хьана, виридан вилер гьвечли туьквендин са вил авай даклардал алклана... Туьквенчиди, фронтда хер хьана хтанвай жегьил итимди, фу гуз башламишна. Са сят алатна, кьве сят алатна, амма саклани даклардин клане авай дишегьлийрал нубат кьвезвачир: туьквенчиди фу ивсанрин кьилерилай гьилер яргьи ийизвай итимриз гузвай.

— Нубатда авай!буруз це! — гьарайзава дишегьлийри. Инсанрик кьал акатнава, амма туьквенчиди вичиз кландай-

вал алверзава.

Эхир Перниседизни хьел атана, ада гьарайна туьквенчидивай жузуна:

— Я хва, туьквенчи! Вун дяведа хьайиди яни?!

— Эхь, хала! Зун анай хер хьана хтайди я,— уьзуьагьдиз жаваб гана туьквенчиди¹.

— Вун вучиз хтайди я?!

— Ам вуч гаф я?! — туьквенчи суалдин гьавурда акьунач.

— И аилрин бубаяр, и дишегьлийрин гьуьлерни стхаяр душ-мандин хура акьвазнава. Вун вучиз хтайди я? Вун ибур.ун си-вихь галай фу спелар квайбуруз гуз хтайди яни?! За вавай ха-бар кьазва! — гьарайна Перниседи. — Вун фронтда амайбурун аялар гишила таз хтайди яни?! За исятда инал воевкоматдин итим гьида! — туьквенчи серсер хьана, Перниседи давамарна: — Вун цла амайбурун папаринни дидейрин вилерилай накьвар ракуьриз хтайди яни?! Вун чи дуст яни, душмак?! Вун вуж я?! Им ви бубадин мал яни?!

— Акьваз, я хала, зи чинар кумир, — туьквенчидин чиниз яр акьатна.

— Вуна чи риклер кузва, хва.

— И хала вуж я? — жузуна туьквенчиди даклардин клане авай инсанривай.

— Ам Муталибов Самсаман диде я, — гьавурда туна са агь-сакьалДи.

— Я-а-а, зун беябур хьана хьи,— гьайиф члугуна туьквенчиди. — Минет хьуй, чан хала, багьишламиша, — тадиз Перни-седин гьилий талонни пул кьачуна, адав, яру хинейр хьтин, кьве буханка вугана. Инсанар хьуьрена.

Къве гуьмбе акурла, Пернисе хияллу хъана, рикГъй са шу-

Муд хиял фена.

— Заз къвезвайди са гуьмбе я, — артуханди дишегълиди элкъвена вахгана.

— За ваз, хала, пудни гуда, — тувквенчи мерд хъанвай.

— Заз чарадан сивихъай атлайди кландач, хва!

— Багъишламиша, хала.

— Хва къейидан кичлевал, — лагъана са агъсакъалди, — женнетдай атай зат я.

— Инсандиз я регъуь хъана кланда, я кичле! — Пернисе во-енжоматдиз фена.

10.

— Уьмуьрдикай ятлани и къуьд акъатна хъсан хъана, — лу-гъузва гуьнедик ацукънавай Дуьрниееди. — Чан гатфарин рагъ! Къуръаь къалум хъуй, къвалав Девришали гвай хъиз, чими жез-ва, — къарийриз фендигарвилелди са вил акъална, жегъил ди-шегълийриз хас къайгъусуз хъверна.

— Гъей, гъуьл галамай бахтавар, — пехилвилелди лагъана са виляй гъамиша нагъв авахъзавай яхун хендедади.

— Садни садални пехил жемир, чан вахар, — Пернисе, храз-вай сун перем акъвазарна, цлан клане сад садав игис хъана ацукънавай дишегълийриз килигна. — Гъарда вичин къадар-къисмет я.

— Вувв, яраб зал пехил касни аватла?! — Дуьрнисе рахаз-вайдахъ элкъвена.

. — Я Дуьр вах, керчек лагъайтла, вун акъван клевени авач гъа, — са виляй гъамиша нагъв авахъзавай хендедадиз хъел ата-на'. — Залум дяведи чи рухварни къирмишна, ви хвани, вичиз рагъмет хъуй... Гила, чан вах, ви Селим къе-пака сагъ-саламат-диз хкведа... Ахпани: вахъ гъуьл галама, клвалах жезмай гъуьл. Ингъе Къубадиз фена, вични хуьзва, вазни чанта-турба рахкъур-зава. Гъавил яй вунани гуьнейрик манияр лугъузва: «Гатфар 140

атуй — Девриш хтуй», — дишегълияр хъуьрена, Дуьрниседин сивикайни хъвер фена. — Эхъ, эхъ, чан вахар! Дуьра манияр язава, зи рик1ел рахадай гафарни аламач... Бес пехил жедач-ни?! Дек1ени зи къужани амайт1а... Рагъмет хъуй вичиз. Заз гъа-миша зи далудихъ дагъ галай хъиз авайди тир.

— Бувв, л кьин тавур вах, Гъалим хътин хва ам-ачирла, зи рик1ел мани къвезмани? Зибура гъак1ан гафар я, рик1е, Пернисе ваха лагъайвал, хер ава,— Дуьрниседин вилерилай накъвар авахъна. — Зи гъал кый, зал масад пехил жедай гъал алани?!

Дишегълийри гъарда са гаф лагъана, Дуьрнисе бахтлубурун жергедикай хкуднач. Къенфет гайи аял хъиз, гъасятда секин хъхъана, Дуьрниседи хъверни хъууна. «Айна ч1ехи аял я, — фикирзава адакай Перниседи. — Шелни хъвер гъилив гвайди я».

— Куьнни бахтлу хъуй, чан вахар, — Дуьрниседин кефияр ачух хъхъана, ада тадиз хъфена, к1валяй къурай чуьхверарни хутар гъана, гуьнедик квайбуруз пайна. — Девриша рахкъурай-бур я, неъ, Гъалиман садакъа хъуй, неъ, гъалал хъуй кзез, — мад вилерилай накъвар къвез са к1ам-шам амай.

— Селим хтана. ви рик1 шад хъуй! Ви къужа сагъ хъуй, — алхишарна палари чпин сивер ширинар авур юлдашдиз.

Ширин чуьхверарни цуьруьхуьм хутар т1уьна куьтягъ хъа-йила, суйгъбетар, к1арасар эхцигай ц1ай хъиз, ц1ийи кьилелай къалин хъхъана.

...Гатфар акуна^такуна акъатна. Фронтдай Муг-Рагъиз сад садалай шад хабарар агакъзавай... Мезреда мухар гуьз башла-мишнавай дишегълийрин, яйлахра колхоздин хпер хуьзвай чу-банрин, хуьруьн пуд сеферда т1имил хъанвай нехир хуьзвай Девришалидин кефияр гумрагъ хъана.

Эхиримжи вацра аскеррин кагъазар мукъвал-мукъвал хквез-ва. Абур инсанри кимерал, куьчейрал ван акъалтна к1елзава. «Гъурра! Чун гъалиб жезва!» — гъарайзава амал къат1анвай аялри.

1944-йисан гад фронтда иллаки къизгъинди хъана: яру ас-керди душманар инсафсузвилелди тергзава, абур Советрин уьлк-ведин сергъятрай чукурзава. Хуьре авай инсанрин умудар мукъвал тир вахтара дяве куь-тягъ жедайдак

акатнава... Абуруз никлера авай магьсулрин бе-гьер хъсанди туширди, цлийи бегьердивай уьлкведа гьатнавай каш рекъиз тежедайдини аквазвач. Шадвал — зурба къуват я, ада инсандиз сагъламвал гуда.

— Дяве куьтягъ хъайила, кашни куьтягъ жеда, жемят, — лугъузва Букар муаллимди.

Нурбалади кимел цлийи газетар хкана, инеанри тадиз гьар-да сад гъиле къуна: савадлубуру яваш-яваш клелзава, савадсуз-бур шикилриз килигзава, абурун яб клелзавайбурук ква.

— Клела, чан хва Нурбала! — тлалабзава Девришалиди. — Чалай вуна хъсан клелда.

— Башуьсте, халу,— «Социализмдин пайдах» ачухна, Нур-балади инлай-анлай клелиз, цлийи хабарар гуз башламипша:

— Табасаран райондин Калининан тварунихъ галай кол-хоздин председателди гьукуматдиз вичин клваляй пуд вишни яхцурни цлуд кило къуьл гана. Ддалай чешне къачуна, Акъу-ша, Ботлих, Къаякент ва Къули районрин колхозрин председа-телрини гьар сада пуд виш килодив агакъна магьсул гана...

Ина Къасумхуьруьн, Ахцегьрин, чи райондин колхозрин председателрин тварарни къунва, — алава хъувуна Нурбалади.

— Чи председателдин твар авани? — жузуна Девришалиди*

— Ваъ.

— Бес чи председатель гъина ксанва, я стхаяр? Адан клатла фронтдиз гудай са виш кило къуьлни авачни?! — Девришали-дик хъел акатна.

Садай са келимани акъатнач.

— Гъахьтин риклни кландачни, — вичи вичиз хълагъна ада.

11.

— Я эллер! Дяве куьтягъ жезва! — нефес нефесдихъ текъвез, кимел атана, шаддиз гьарайна Девришалиди. Адан гуьгъуьнал, са гъихьтин ятлани чарни гъиле аваз, пагъливандихъ галай ква-са хъиз, Дуьрнисени ала. — Дяве куьтягъ жезва!

Итимар серсер хъана амукъна. Мукъвара дяве куътягъ жез-вайди абуруз чизвай, амма Девришалиди икъван геж кимел гъанвай ха'бардин ери-!бине малум тушир. Вири агъадихъ элкъ-вена акъвазна.

— Къуръан къалум хъуй, дуъз гаф я. Ингъе, Селиман чарче кхъенва, — куъмек гана Дуърниседи.

— Вуч кхъенва? — Букар муаллим абурун вилик фена. — Оелиман чар яни? Зав гице кван! — аокердин чар къачуна, кле-лиз 1башламишна.

Селима кхъенвай:

«Гъуърметлу буба ва диде! Яру Аокерди чи Диде-Ватан азад хъувуна. Чи къушунри гила Германиядин шегъерар ва хуърер фашистрикай азад ийизва... Закай и йикъара немсерин Иккер-мюнде т1вар алай са гъвеч1и шегъердин комендант, яни кавха, хъанва... Сифте шегъердин халкъдиз закай кич1езвай... Ахпа. чпин етим-есирдиз гъавая чи аскеррин ашпазри чими хуърек, фу гуз акурла, кич1евал кумач, гила гъуърметзава, вуч лагъайт1а-ни, къилиз акъудзава: немсер вири фашистар туш, абурук ком-мунястарни, Гитлер так1авбурни ква... Хатадай мина хъиткъин-на, немсерин къве аялдал хирер хъана. За абур тадиз чи госпи-талдиз, яни азарханадиз, агакъарна, къиникъикай къутармиш-на. Гъадалай къулухъ аялрин диде-бубади гъар пакамахъ зун ксузвай к1валин рак1арихъ къизилгуълдин цуъквер эцигзава... Къе-пака дяве куътягъ жеда!»

Чарчин эхирдай какур хат1аралди ихътин са шумуд келима кхъин хъувунвай:

«И йикъара зал са ц1арх хъана. Исятда гоопиталда ял яза-ва. Рик1ик жемир, зун гуъзлемиша».

— Аферин, Селим! — тарифарна Букар муаллимди вичин ученикдин. — К1елдай ч1авузни вик1егъ гада тир.

Селиман чар, ада авай хабарар виридаз бегенмиш хъана.

— Я-а-а!!! Чи Девришан хцикай лемсерин шегъердин шагъ хъанва?! — тажубвалзава Керима.—Нин хиялдиз къведай, стхаяр! Лемсери чи Селимаз икрамзава! Ибадатзава! Я-а-а! Ихъ-тин аламатарни дуъньядал жеда къван, стхаяр!

— Дяве куътягъ жезва, инсанар, дяве! — шаддиз лугъузва Девришалиди.

Шагмар са гафни рахазвач: адан чина, са пут цуьк1 ве-гъейт1ани квахъдайвал, биришар гъатнава.

— Зи аялдал хер хъанва, — Дурниседи фитедин пип1елди вилер михъзава. — Яраб гъихътин хер ят1а? Вичи ц1арх лугъуз-ва.. Дяведа ц1архар жедайди яни къван?!

— Са фикирни мийир, зи вах, — Букар муаллимди Селиман чарчин эхирда авай гафар к1ел хъууна. — Вичи кхъенвайвал, адал са ц1арх хъанва. Селим къе-пака хкведа. Жуван хва гуъз-лемиша, къегъал хва!

— Ви сивяй Аллагъдин сивиз ван хъуй, чан Букар стха, — Дурниседин сивик хъвер акат хъууна. — Селим хтайла, за чаз амай къве ц1егъни тук1уна, Къуръан къалум хъуй, вири хуър илифарда.

— За руфун цик кутазва! — зарафатна Керима.

— Цик кутун тавурт1ани, ви руфуна пуд ц1егъни гъакбун мумкин я, — Шагмар, пу-пу авуна, т1иш са патал къуна, ягъа-натдивди хъуърена.

Керимаз хъел атана, амма винел акъуднач, дем къенез гана.

— Гъар вуч ят1ани, квел гъардал са кур шурвани са лаваш гъалтда, — папан фикир Девришалиди тестикъарна.

Гатфарин ракъинихъ, къезил гъвадихъ, къацу векъерихъни ц1ару цуькверихъ галаз Муг-Рагъиз хъвер, шадвал, бахтни хта-на: къуд йисуз давам хъайи залум дяве куътягъ жезвай.

Майдин йикъан пакамахъ радиодай вири хуър к1вачел къа-рагъарай хабар гана:

— Яру Аскердин къушунри фашистрин меркез тир Берлин шегъер къуна... Душмандин къилин идарадин — Рейхстагдин дараматдал Советрин аскерри Яру пайдах алк1урна... Рейхстаг-дал гъжумай, ам муьт1уьгъарай, адан цларал сифте яз чпин т1варар кхъей дирибаш аокеррин арада чи ватанэгъли Мут1али-бов Шалбузни авай...

— Гъурра! Чи Шалбуз Берлиндив агакъна! Ада Гитлеран акан муьт1уьгъарна! — сада садаз хабар гуз, инсанри шадвал-зава.

Сфийрин к1валерин вилик мукъва-къилияр, къуни-къунши-яр к1ват1 хъана. Абуру Перниседизни Сайраназ Шалбузан къагъ-риманвал мубаракзава. Радиодай гайи хабар гафба-гаф тикрар хъийизва.

Самсама шадвиляй алай чкадал хкадарзава.

Селимата, гафар галачир мани лугъуз-лугъуз, верхи кулунал-ди гъаятар михъзава. Рушазни буба гъа исятда хкведай хъиз ава.

— Дяве куътягъ хъана! Яраб буба мус хкведатла?! — хабар къазва ада дидедай. — Зун Вегърен тлулал фидани?!

— Вучиз?

— Буба къаршиламишиз!

Вар ахъа хъана. Почталъондин чина авай хажалат акурла, Сайранан зегъле фена, к1вачерик зурзун акатна. Къбил агъузна, къуд пип1ен чар Самсаман гъиле хтуна, Нурбала ц1уъхна хъфе-на. Чарчиз са вил яна, Сайранай гъарай акъатна:

— Я де! Къамкъам тха къена-а-а!

— Ва-а-ай. Зи рик1 атлана хьи-и-и! Чан Къамкъам дидедин! Къве дишегълини, угъуяр акъатна, ч1арар чухваз эгеч1на...

Къуд лагъай къыл

КЪЕГЪАЛРИН МЕЖЛИС

1.

— Пернисе баде! — варцихъай чавушди эверзавай ван акъат-на.

— Гъай-гъай! — куъгъне к1валерин чахчах галай айвандик ящду дишегъли экъеч1на. — Вуж я? Ша т1ун! — Шалбуз халу ваз, муштулух заз! —■ каш кашахъ текъвез, са нефесдал лагъана хуъруън чавуш Нурбалади.

— Вувв! Чазни ихътин бахт аквада къван?! Ви сивиз баде къий, чан бала! Ваз и хабар ни гана, чан? — Перниседин ийир-тийир квахъна, адаз айвандилай гъик1 эвич1датла чизмач. Мукъ-вара хва хкведайди дидедиз чизвай, хзандин вилни рекъик кваз санбар вахт тир... Пуд фейила, сад хквезва...

— Зун кантурда авай, Самбурдай зенг яна, Шалбуз халу хтанва лагъана... Зани инал чукурна.— Нурбала хъфиз гъазур хъана.

Эхиримжи вахтара хуъруъз фронтдай аскерар гзаф хквезвай, чавушдин къайгъуярни артух хъанвай.

— Акъваз, я бала, акъваз! — гъарайна Перниседи.

— Заз гежзава, баде.

— Тади къачумир, чан бала, — минетна Перниседи. — Бес за вун ич1и гъиливди рахкъурдани?! — ам к1вализ гъахъна, са зат1ни жагъанач, эхир суфрадик кумай хъчадин тек афар къа-чуна, ам к1аник квай цуриз фена. Кака хаз мукунал ацукънавай верч .къуна, ам йигиндиз чавушдин вилик экъеч1на. — Ви чан сагърай, чан бала! Ви бубани хтуй, ви вахни хтуй, чан, къачу. Пара-т1имил лугъумир, валлагъ, к1вале гуз жедай хътин зат1-мат1 амач, чан...

— Заз, баде, гъа и афар бес я. И верч Шалбуз халу хтайла, тук1ук1, — Нурбала, иштагъдивди афардиз к1ас ягъиз-ягъиз, дар куьчедай винелди катна.

Шад хабар хуьре, ц1айлапан хъиз, чк1ана. Сфийрин к1вале-рин вилик мирес-варис, къуни-къунши к1ват1 хъана. Абурун арада бижгъер-бижгъер хъайи пекер алай Самсама, балк1андал хъиз, т1валунал акъахна, инихъ-анихъ чукурзава. Гададин ви-лера зурба шадвал, дамах ва «чи буба хтана!» хабар авай. Адаз исятда чан алай буба ахкун, вичихъ буба авайди тестикъ хъун, и кар вичиз пехилвилелди тамашзавай юлдаш гадайризни акун гзаф важиблу тир. Самсамак гзаф тади ква...

Хва гуьзлемишзавай бахтлу дидеди вилер накъварай ац1ана, вичин вилакай акъвазнавай хтулрин: Селиматанни Самсаман

къилелай кап алтадзава, мукъва-къилийрин суалриз жавабар гуз-ва, агъзур сефер чавушдин гафар тикрар хъийизва..

— Сайран сусаз хабар авачни? — жузуна Дуьрниседи.

— Адаз хабар гуз за ч1уруз миресдин гада ракъурнава, — лагъана Перниседи са нефесдал.

— Ажеб карна вуна, чама. Къуръан къалум хъуй, ихътин шад улам Сайран сусаз такун дуьз туш.

— Эхъ, чан вах.

К1ват1 хъанвай инсанар, паб-итим, аял-куял какахъна, Шал-буз къаршиламишиз Вегърен т1улахъди юзана. Пуд кас талукъ мирес-варис балк1анрал алаз хабар агакъун кумазни Сам1бурдиз фенвай, абуру Шалбуз патал субай балк1анни тухванвай.

Шжоладин патав рехъ вилив хуъз акъвазнавай инсанар се-кинсуз я, суьгйбетарни къат1 кимйбур жезва.

— Сайран къвезва! — хабар гана сада.

Гуьнедикай майдандал Сайран эвич1на, ам михъиз гьекъни каф хъанвай. Салам гана, ада «чан диде» лагъана, вичин къари-дин гардан къуна, къведни шадвиляй шехъна, абурук Селимат-ни кк1ана. Самсам са къерехдал, вич ч1ехи хъанвай дагъвидай къуна, амма гъилерик зурзун кваз, акъвазнава. Адан рик1елай т1вал пачада аваз чамарар авунни алатнава.

— Гуьзайдун хъуй, чан свас, — лагъана Дуьрниседи Сайра-наз. — Куьн вири бахтлу хъхъуй, я Аллагъ! Виридахъ галаз чунни.

— Селим хтана, вазни хвеша йикъар акурай, чан Дуьр эме, — Сайрана Дуьрниседин далудихъ гъил агулдна. — Ахътин ди-ли къуьлер чна Селиман мехъерик авурай хъи!

Бирдан суар авай тепедин хивекай атлуяр хкатна.

— Хквезва! — гъарайна Самсама. Инсанри атлуйрин к1венк1вел чукурна.

Аскер алай балк1ан ахквазмач, ам инсанри, ч1ижери хъиз, злкъуьрна къунва. Хуьруьнвийри Шалбузат дат1ана хушчбеш ийизва, гъилер къаз ахъайзава, сада садан гаф ат1уз, жузунар-зава...

Алатай йисара Муг-Рагъиз хтайбур анжах къара хабарар тир: «Къегъалвилелди телеф хъана», «Гел галачиз квахъна»... Гила... Ц1инин гатфариз къегъал аскерар чёб хквезва. Чан алай йскерар! Муг-Рагъиз гъар юкъуз са игит хквезва... Ингъе мад сад... Хур медалрайни орденрай ац1анвай Шалбуз!

Анжах дидедиз, папаз, балайриз, мукъва-къилийриз Шалбуз якун хъанвайди, адан чина дуьпуьп хъайи четинвилерин лиша-нар амайди аквазвач. Гужлу бедендал хирер аламайдакай ерли хабарни авач... Офицердин парталди вири чуьнуьхзава....

Балк1андилай эвич1на, Шалбуз багъри инсанрин гъалкъадиз гъахъна. Дишегълийрин арада, бахтлувиляй ийир-тийир квахъ-на, рик1ик секинсузвал квай Пернисени Сайран акъвазнава. Ви-лер Шалбузал алаз, рик1 шадвиляйни къалабухдай ац1ана, ди-дедай гъарай акъатна:

— Чан дидедин кард! Вун хтанани?! Инсанри, къерех хъана, дидедиз рехъ гана.

— Чан Шалбуз дидедин, вунни зи вилериз ахквада кьва-а-ан!

— шехъиз-шехъиз хцин гардандиз гъахъна, Перниседи адан гъи-лериз теменар гуз башламишна. Шалбузай гафни акъатзавач, дидедин гъал акурла, адан туътуънизни къагъар атанва, вилерал перде акъалтнава.

— Диде! Диде чан... Секин хъухъ... Вун дири яни?! — Шал-буз-аз икъван садрани четин хъайиди туш. — Амайбур гъинава?

— адан вилер ина-ана къекъвена.

— Вувв, зи къил квахънавани? — Пернисе къулухъ килигна.

— Я чан свас! — эверна ада Сайраназ. — Я балаяр! — хтулриз-ни вил яна. — Куън яргъал вучиз акъваз хъанва?! Ша!

Самсамни Селимат чукурна атана, 1бубадин гъар сад са гъи-ликай куърс хъана. Сайранан вилерал мичливал акъалтна: «Же-мятдиз акваз-акваз?! Вучда?! Тефейтла, зи Шалбуз бейкеф же-датла?!» — гъамиша хъиз, Сайраназ гъуълукъай гилани регъуь-зва. «Алад, я руш!» — лагъана, Санжади адан далуда гъилер туна. Сайран явашпдваш, чиниз яр акъатна, к1вачерик зурзун кваз, гъуълуьн къаншардиз фена...

— Чан жемят! Я Аллагъ, рухваря хтана, куь рик1ерни шад хъуй! — Пернисе хуьруьнвийрхъ элкъвена. — Ша, илиф, вири ялиф! Исятда за квез кал тук1вада. Гъа куьне пул к1ват1на, къах-чуна, зи хтулриз багъишай кал!

Муграгъвиар, суварик квайбур хъиз, Сфийрин хзандин гуь-гъуьна аваз, дар куьчедай винелди юзана. Берлин къачуна, хтанвай къегъал офицер Шалбузаз килигиз, адаз хуш-беш ийиз гъасятда Сфийрин к1вал инсанрай ац1ана...

2.

Вири к1валер мугъманрай ац1ана. Пернисени Сайран гара гъатна. Абур къула ц1ай хъувунин, тадиз чай ругунин ва хуьрек гъазурунин къайгъуда ава. Кал тук1ун хъанач: миресри къабул-нач. Шаз, хзан лап клева авайла, Перниседиз кал маса гуз к1ан хъанай. Меслят гъайила, Букар муаллимди адаз лагъанай: «К1вал це, кал гумир, вах. Исятда иеси амачир к1валер хуьре гзаф ава, ;к1ан хъайитла, вав к1вал вугудай кас жеда, амма кал вугудай жас жедач. Кал к1валин булах я». Гила кал к1вализ мадни гзаф герек тир... К1валик берекат квачирди чиз, миресрин, къуншийрин папари гъиз, Перниседивни Сайранав чпин гъилихъ галай недай-хъвадай затлар: какаяр, нек, гъуьр, дуьгуь, пгекер... вугузва...

Шалбуз, яр-дуст, муква-кыли галаз, мет метле аклурна, чле-хи клвале ацукьнава. Шалбуз фронтдиз фидалди и клвал гьар са эменни авай тавхана тир. Гила адак гыч ухшарни кумач. Вири маса гана, клвале амайди буш кьацларни са канабдин рух я.

Суалринни жавабрин сан-гысаб авач: ярар-дустариз Шалбу-зан кылел атай кьван агьвалатар, Шалбузаз, лагьайтла, вич авачир йисара хуьре хьайи дегишвилер чир хьана кланзава.

Сайрана итимрин вилик суфра экляна, адал чай цанвайкьа-пар, таза лаваш фар, шур, кьатух эцигна.

— Неъ, буюр, исятда хуьрекни агакьда, — успагьивилелди теклйфна жегьил кайваниди Шалбузазни мугьманриз. Шалбуза фу кьачуна, са кап атлана, адакай ни члугуна, ле-: зет гайивилин лишан яз кыл галтадна, ам иштагьдивди нез башламишна.

— Куьне зун айибмир, стхаяр, икибаштан, за ихьтин югь фадлай гуьзлемишнавай, — лагьана Шалбуза. — Заз ахварайни кваз лаваш фар, афарар аквадай,— вилер разивилелди гагь ра-кларал, гагь дакларрал алклизва, са яб датлана дустарин суьгьбет-рик ква. Хайи клвализ, хуьруьз сагь-саламатдиз хтана шадзавай гуьгьуьл каша атланвай инсанрин хьалхьамра гьатнавай вилери, юхсул парталри, дяведин йисара хуьре хьайи адалатеуз агьва-латри члурзава. «Заз виридалайыи гзаф кьурху квай клвалах хьана: хуьр, колхоз Шагьмаран гьиле гьатна, — фикирзава Шалбуза. — Председатель мирес хьана, бухгалтерни хва, халкь-дин девлет гваз кьекьвена... Вилерай хкида! Вилерай!» Хуьрай дяведиз фейи итимринни жегьилрин са пай гьана телеф хьана, гьакьван аяларни дишегьлияр хуьре азаррикни кашак кьена. «Яраб Кьамкьамни Муталиб, абурун хзанар, Бакуда авай Сам-сам стхадин хзанар гьикл хьанатла? — Шалбузан иштагь квахь-на. — Эхиримжи вахтара чи арада чарарни амачир...»

Шалбузан рикли вичин хзанда четинвилер гьалтайди, адан кылел бедбахтвилер атайди гьиссзава. Амма адавай саклани, члуру хабар ван кьез кичлела, жузуниз жезвач, я адаз садани са гафни лугьунни ийизвач. Эхир мугьман-итим кьери хьайи са арада Шалбуза хабар кьуна:

— Я диде! Кьамкьам стхадикай, Муталибакай вуч хабар ава?!

Пернисе алай чкадал кьах хьана, плузарар зурзаз амуькьна. Шалбуза вичин риклиз са затл сух хьайиди гьиссна. Вилер на, явашдиз кьарагьна, дидедин кьаншардиз фена.

— Гьикъван туькьуьл гаф ятлани лагъ, диде. Пака чир же-дай халбар заз кье чир хьуй, — тлалабна ада.

— Чан бала, — кьуьнерик зурзун акатна, угьуяр акъатна, шехьна, Пернисе хцин хура гьахьна. — Ви стхаяр... кьведни... дяведа... телеф хьана, — са гужуналди жаваб гана.

Шалбузай агъ акъатна, клавачер буш хьана, ам дидедин кьуьнерал гьалтна, вилерал ажи накъвар акьалтна. Миресри кьуна, ам вичин чкадал хкана, ахцукьарна, бангсагьлугъар гана.

— Я чан хва Шалбуз, чи хуьрйя фронтдиз пуд вишелай гзаф кьегьалар фена, — ла(гьана Девришалци. — Дяве куьтягьни хьана, амма кьени члехи пай хтанвач. «Гел галачиз квахьна» дугьудай хабар са шумудра таб акъатна. Белки, ви стхаярни эстайтла... Жуван риклиз сабур це, сабур абур я .

Суфрадал фронтда кьегьалвилелди телеф хьайи Алиметакай-яи Гьалимакай, кье-пака хтун лазим тир Селимакайни Марва-ракай, госпиталда хирер сагъ хьийизвай Мурсалакай суьгьбетар аватна.

— «Гел галачиз квахьна» хабар таб акъатай дуьшуьшар гзаф хьана, Шалбуз, — мугьмандин кефияр ачух хьун патал Букар муаллимди ихьтин суьгьбетна: — Квахьай са самбурви фронтдай хтайла, клавале па!б амачир. И кас мукьва-кьилийри гьавурда туна, бес «ви гьуьл гел галачиз квахьна» лагъай хабар агакьайла, дишегьли аялни галаз бубадин клавализ хьфена, ах-па анайни гьуьлуьз фена... Фикирнфагьум авуна, ийир-тийир квахьай аскердини ик1 лагьана: «Зун дяведиз фидайла, чи клавале авайди кье киле гьуьр тир. Зи папа пуд йисуз вични хвена, зи хвани... Заз зи паб михьи я». Ада мирес ракурна, ви-чин паб элкьурна хкиз туна.

— Аферин касдиз, — Шалбузас самбурвидин камаллувал бегенмиш хьана.— И мусибатдин четин йисара клавал, аялар хвейи дишегьлийризни аферин. Абуруз чна, итимри, гуьмбет эцигна кланда! Гуьмбет!

— Гзаф хьсан фикир я, — рази хьана Букар муаллим. — Са бубат чал члар хтайла, чна кьагьриман дишегьлийриз гьахьтин гуьмбет эцигни ийида!

Клавализ мад Пернисе атана: адаз санал кьарай кьезвач.

— Чан хва Шалбуз, хуьре мел-мехъер, кьуьл-макъам амачиз кьуд йис тир. Гила, гьар фронтдай аскер хтайла, межлисар теш-килзава... Гьикъван чи дерт залан ятлани, вун сагъ-саламатдиз хтунин шадвал мадни пара я. Жемятди чавай нянрихъ дем теш-килун тлалабзава. Заз зи гьаятдал шадвилер хъана кланзава...

Захъ накъвар амач, заз гила, кьве гьил хкажна, «Тик шаламар» макъамдал кьуьлериз кланзава. Вуна ихтияр гайитла, чна зуьр-нечийриз теклифин, — тлалабна дидеди.

Шалбуз дидедиз килигзава, адай са жавабни акъатзавач.

Итимар Перниседин, пуд хва кьейи дидедин, риклин клевиви-лел, адан виклегъвилел тажуб хъана: дугъриданни, адахъ накъвар амачир.

Шалбуз хияллу хъана: «Асланар хьтин стхаяр къакъатай касдин риклел далдам-зуьрне къведани?!»

— Инсанриз шадвал кланзава, хва, — явашдиз лагъана Бу-кар муаллимди.
— Абур шехъай къван, абуру яс члугур къван бес я.

— Ихтияр куьди я, — кьил эяна Шалбуза.

— Чухсагъул, Пернисе диде, вуна лап дуьз лагъана. Хажа-латар члугуналди жедай куьмек авач. Чаз шадвализ кланзава! Гьикъван гьам-хажалат члугван?! — са шумуд касди савлай къаридин теклифдин тереф хвена.

Са сятдила Муг-Рагърин хуьрелай, цлийи аскер хтунин ли-шан яз, зуьрнейринни далдамдин ванер алатна. И гуьзел, амма адет яз амачир ванер вири дерада гьатзава. Абуру кьунши хуь-рерин агъалийривни кваз Муг-Рагъа зурба шадвал авайдан гьа-къиндай хабар гузва.

Вири махлукъ Офи-эфендидин клвалерин вилик квай ратлрал клватл жезва. Шалбуз айвандик куьсридал ацукънава. Адаз хуш-беш ийиз са десте итимарни дишегълияр хкаж жез, са десте

эхвичлзава.

Ратлал туй кьурмиш хъанва. Муграгъвийри чпиз амай-ама-чир цлийи гинибашар алуکلнава. Абур регъуьз-кичлез кьуьлерик акечлзава. Гзафбуруз

ерли макъамдиз килигна к1вачер къекъуь-риз чизмач, бязибуру чпин макъам чпи уьфтерай язава, бязибу-рун к1вачер дуьз чилихъ галк1изва.

Майдандиз Пернисе бадени Самсам атана. Абуру аста ма-къамдал къуьлиз башламишна. Пернисе бадеди, къвала-жъва-лахъ физ, кувгъне къайдада къуьлзава, адавай, къил хкажна, садазни килиг жезвач, вилерилай накъвар алахъзава. Самсама дат1ана са к1вач вилик вегъизва, ам, лип1лип1 хъиз, бадедал элкъевезва... Санжади абурун гъилера чарчин пулар туна...

3.

Шалбуз хтана лагъай хабарди садбурук шадвал, муькуьбу-рук къалабулухни велвела кутуна.

— Гила колхоздал чан хкведа. Мад садни гишила рекъидач, халкъар, — лагъана кимел Девришалиди.

«Гила за вучин?» — фикирзава Авсата, ам, к1вачерик зур-зун кваз, Шагьмаран к1вализ фена.

— Чун, мирес, Шалбузас хвашгелди лугъуз фин, — галк1из-галк1из теклифна ада.

Шагьмар, яру вилер экъисна, чап-чап килигна. — Зун Шалбузан к1вачел?! Вун хвашгелди, вун хтунал зун шад я лугъуз?! Ва-а-аь! За ахътин итимар саймишзавайди туш!

— Шагьмара хъуьцуьгандиз къуьнт яна, чай хъун давамарна.

— Вири жемят фенва... Чун тефейт1а, хъсан кар жедач эхир,

— Авсата к1вач чилел элкъуьрзава: ада вичин эхир пехир же-дайди гъиссзава, вич Къубадай хуьруьз хтунал, колхоздин пред-седателвал хиве къунал, Шагьмаран гафариз яб гунал пашман-валзава.

Шагьмара вичин элкъвей куьк чинлай гъил ч1угуна, пелез к1ват1 жезвай биришар т1ушунна, хъел кваз лагъана:

— Агъ, дяве! Вун са т1имил яргъал вучиз феначир?! Къве шакъундах¹ ягъун патал лемсери вучиз и дяве башламишнай?! Гитлер, Гитлер лагвайла, зани им са зурба кас я лагъана фикир-най. Имни са яд алай яракъ хъанач! Мад гъабур гъалиб жезва!

— «гъабур» адан фикирдай Советрин гъукуматдиз вафалу ити-мар тир.

Авсата кьил галтадзава: Шагьмараз хайи хуър, халкъ икъ-^ван так¹ан хьунал ам гьамиша тажу^{1б} я. «Гьамиша тухдалди Фуни незва, гьамиша вилик[^]кьиликни ква, ят¹ани рази туш. Ви-

¹ Щакъундах — к¹умпар ядай аялрин яракъ.

ри кьена, вири вичел гьалтна к¹анзава. Аламатдин нефс авай кас я зи мирес...»

— Чун фейит^{1а} хьсан жеда, — мад Авсатан ван акъатна. «За алачир к¹валахар, писвилер, хаинвилер гзаф авуна. Абурукай Шалбузас шаксуз хабар жеда, — фикирзава. — Масабуру лугьу-далди, жува хиве кьурт^{1а} хьсан я. Кьилел Аллагъ ала — зи тахсир туш, и миреедин футфа хьана... Вучда? Нин пад кьан?!»

— Тефейт^{1а} вуч жеда?! — Шагьмаран рехи спелар нерилай виниз акъатна.

— Адакай чаз хата хкатда, — Авсатаз вичин кьил далдай-рик акатдайди чизва. Дяве башламиш жедалди ада колхозда намусдалди к¹валахнай, Шалбуза ам бригадирвилени эцигнай. Председатель хьайила, адавай вичин нефс хуьз алакьнач, я Шалбузан хзандин гьилни кьунач... Шагьмаран гафуниз яб га-на, хуьруьз, халкъдиз, гьукуматдиз душманвилер авуна... Гила жаваб гана к¹анзава... «Зун Шалбузан чиниз гьик¹ килигда?!» — адак са т¹имил хьайит¹ани намус кума.

— Вун ажуз рик¹ авай инсан я, Авеат! — Шагьмаран чищ мад ч¹ур хьана. — Адавай чаз вуч зиян гуз жеда?! К¹ан хьайи-т^{1а}, чавай ам са йифен кьене тар-мар ийиз жеда. Самбурдани, Белиждани авай зи итимрикай ваз хабар я. Бес!

— Ва-ваъ, герек туш, Шалбуз хьсан инсан я, — Авсат мирес-[^] дин фикирдиз акси хьана.

— Хьсанди я?! Сфийрин хьсандан флан ик¹ хьуй, писдаз насигьат жедайвал. Вазни хьсанди жагъана. Гьа хьсанда вуц пака ракъара твада. Аквада ваз! — кич¹ерар гана Шагьмара.

— Гьар вуч ят¹ани...

— Кич¹е жемир, мирес! Чи дувулар деринриз фенва! Шал-я бузавай чаз са зат¹ни жедач, — инанмишвилелди лагъана Шагь-мара.— Чи бубайри гьамиша са кап фу такабурдиз т¹уьрди яц Ханар, беглер туширт¹ани, чи бубаяр варлу уьзденаз тир. ВарН лу! — 'багъри миресдиз адавай чпин бубаяр

беглерикай тир ла-(гъана, тапарар ийиз хъанач, гъа варлу гафунал акъвазна.
— Ри-] к1 елай ракъурмир!'

Шагъмаран бубайрин гафунихъ Къилихърин магъледа къу-1 154

ваг авай. Шагъмарни аял ч1алавай девлетлуйрин аялрин дуст дз, беглерин гадайрин гъилибан яз, кесибриз нубат алачиз гъуд-капач вегъиз, ч1ехи хъана. Советрин девир алукъна, девлетвуй-рин мал-къара халкъдин хийирдиз къахчузвайла, вичин хпер]\гаса гана, Шагъмар Къубадиз катна. Ахпа малум хъайивал, Со-ветрин къанунралди ам девлетлуйрин синифдик акатзавачир. Ужудказ маса гайи хперихъ Шагъмара яргъалди гъайиф ч1у-гунай.

Вичиз уьмуьрди чин тагунин, вич гъуьрметлу инсанрин, са-вадлу къуллугъчийрин арада тахъунин тахсиркар Шагъмараз Сфи-эфендидин тухум хъиз авай. «Я хва къей Аллагъ, вучиз Самсамакай хъайи нарком закай хъанач? Вучиз Къамкъамакай хъайи завутдин хузаин закай хъанач? — тикрардай ада инсанри-кайни ретъуь тахъана.

Шагъмаран уьмуьрдин мурад-метлеб савадлу, камаллу ин-санриз, сифте нубатда, Сфи-эфендидин тухумдиз къисас къун хъана. Керима лагъайвал, акъван ам тукъуьл тир хъи, эгер т1уб эцягъайт1а, адай зегъер акъатун мумкин тир. Са кардин гъавур-да Шагъмар дуьз акъуна: Шура гъукуматдихъ, адан итимрихъ галаз я тфенгдал, я гапурдал женг ч1угуникай са хийирни авач: абуруз къисас анжах амалдалди къаз жеда. Шагъмара ихътия рекъер-хуьлер жагъурзавай.

Амма сак1ани Сфийрин тухумдин, колхоздин серфе гъиле гъатзавачир. Къасухдай хъиз, я вичин к1валикайни Шагъмаран рик1 динж жезвачир: папа рушар хазвай. Авай са хвани шу-луди хъана, ам мукъвал-мукъвал куьчедай вилерал нагъв алаз хквезвай. «Я хва къей Аллагъ! Виридаз лекъер хътин рухваяр гайила, заз вуна ихътин пехъ вучиз ганай?!» — гъарайдай Шагъ-^мара рик1 дар хъайи уламра.

Буьркъуьдаз к1аниди экуь вил я лугъудайвал, Шагъмараз ахварайни такур хътин вахтар алукъна: са нин ят1ани фитней-риз яб гана, Советрин властдиз вафалу, адахъ рик1 кузвай ити-Мар дустагъра тваз башламишна. «Агъан, — фикирна Шагъма-Ра, — гила куь вахтни атана, Сфидин невеяр! Куьне ч1угур Къ^кван кефер бес я!» Гъа нянрихъ къве какур келимд кхъена, ГПУ-диз ракъурна... Къамкъам дустагъда туна, Мут1алвб хуь-ряй катуниз.мажбур хъана...

Инсанриз пис хъайила, кефияр куьк жезвай Шагьмара киме-! рал уьфтер язавай... Ада вичин кьелем мад кардик кутуна, ам-ма Шалбуз колхоздай акьудиз алакьнач. Эхир... намерд инсан-рин мурад кьилиз акьатна: немсерин фашиетри Советрин Ва-тандал гьужумна...

Шагьмаран ширин фикирар садлагьана кьат1 хьана — бир-дан зуьрнейрин ванер акьатна, далдамдик к1ар кяна. Ам кхуна, чинин бензи ат1ана, пеле туькьуьл биришар гьатна. Шагьмараз и арада далдамчияр, буба кьейи душманар кьван, так1ан хьана.

— И дьаве икьван фад вучиз куьтягь хьанай? Вучиз?! —1 Шагьмаран вилериз иви хьичинна. «Къенин югъни пакамлай гзаф юмшагьди тир... Яраб и гишин иланрин бахтунай ят1а?!» — фикирна.

Авсат, ийир-тийир квахьна, к1вачин кьилел алама.

— Ви кьаст фин яни?! — гьарайна Шагьмара.

— Эхь, — биши ван акьатна.

Са геренда фикир-фагьум авуна, Шагьмара лагьана:

— Деве кьван авай итимдихь цегв кьван авай душман та-хьуй лугьуда. Жувни Тамазан алад, хуш-беш ая. Куьн пака са-| нал к1валахдай, гьар юкьуз чин чина акьадай итимар я. Зун кефсуз я лагь...

4.

Агьа магьледин кимел вири хуьруьн межлис яц1а гьатнава. Далдамчидини зуьрнечийри сад садалай дири, зарб, пшрин ма-къамар язава. Муграгьвийри кьуьлерзава. Кьуьлерзава, нубатар гуьзлемиш тийиз, кьуьлерзава, межлис вичиз талукьди яни-тушни фикирда кьуй тавуна, кьуьлерзава, кьуьл ийиз чизмач-т1ани...

Инсандиз шадвал авун хас я. Шадвал — сагьвал я. Инсан гьамиша вичин дерт-хажалат рик1елай ракуьриз алахьда. Ингье кьени... Сфи-э-фендидин хзандин шадвал багьна хьана, ин-санри чпин гележегдин шадвилер рик1ел гьиз кьуьлерзава.

Гьинай ят1ани икьван ч1авалди авачир лаш гвай тамадани пайда хьана: Букар муаллимди кьве гьилни хкажна, уст1аррив 1йакьам акьвазариз туна. Майданда садлагьана секин хьана.

— Гьурметлу устларар! Куьн галатна, ял акьадара! — та-мадади лашунин к1венк1 галукьариз, аялар кьулу-кьулухъди рахкьуриз, майдан гегьеншар хьувуна. — Мад, мад, балаяр! Цнсанриз кьуьлердай чка тур! Ядни кул гьваш!

Са руша яд авай квар, гичин ва верхи кул гьана. Букар муаллимди руг акьатзавай майдандиз гичиндай иличиз, кулу-нин куьмекдалди яд хьичинна.

Майдандин кьве пип1ел куп1арикайни гилигрикай ц1аяр хьу-вунва. Абурулай хкаж жезвай ялавар яваш хьана, майданда серинар гьатнава.

— Гьей, гадаяр! Ц1аяр гужлу хьия, к1арасар эхциг! — эмир гана тамадади ялаврин кьвалав гвай жегьилриз.

Са арадилай майдан яру хьана: кьве пип1елайни цавуз гуж-лу ялавар акьатна.

Тамадади Девришалидинни Дуьрниседин кьуьл малумарна. Устларри «Аман бала суна чан» макьам башламишна: и хуьре гьар са итимдиз вичин макьам ава, гьавиляй тамадади адан т1вар кьурла, кьавалри, хабарни кьун тавуна, гьа касдиз талукь макьам язава. Тамададин ишара гуьзлемиш тавуна, к1арасрал, кьванерал чарх гана ацукьнавай итимри, жегьилри кап язава.

— Де ша, кьари, — Девришали майдандиз кьвезва.

— Я чан Букар стха, заз кьуьл чизмани?! — Дуьрниеедиз кьарагьиз к1анзавач. Жемятди т1алабиз акурла, ам эхир к1анз-так1анз межлисдин юкьвал атана.

Девришалиди эрч1и гьил цавуз хкажна, чапла гьил далудал эцигна яваш-яваш кьуьлзава. Дуьрнисе чилиз килигзава, ам гьилер хкажиз алахъзава, амма жезвач, эхир кьуранвай самар хьтин гьилер кьваларилай агьуз авадарна, гьуьлел элкьвез башламишна. Инсанри кап язава, гзафбурун вилерал накьвар акьалтзава: аялрилай гьейри, амай вирибуруз Девришалидинни Дуьрнисе-: дин кьисмет, абурун кесиб яшайиш чизва. Ч1ехи хва дяведа кьейила, абур михьиз хажалатди ак1ажарна... Ингье, кьуьлериз-ни чизмач. Дуьрнисе гагь кьвала-кьвалахъ физва, гагь Деври-] шалидал элкьвезва. Ара-бир гьилер, гар галукьзавай тарцин хилер хьиз, живи цавуз хкаж жезва, амма кьуват бее тахьай-* бур хьиз, гьасятда виняй агьуз ахватзава.

— Дуьрнисе вах! Селим хтана, ихьтин межлисар кьурмиш-1 дай йикьар кьезни акурай! — гьарайзава тамадади. — Кап-капИ — инсанрив кап ягьиз тазва.

— Амин! — тестикъарзава жемятди.

— Квезни, чан стхаяр, квезни! — кбил хкаж тавуна, жаваа гузва Дуърниседи. — Виридаз ихътин межлисар акурай!

Шалбуз, мукъва-къилийринни дустарин юкъва аваз, айван¹ дал ац[^]гкънава. Вилер межлисдал алаз, абуру хуъруьккай-к¹вали-1 кай, алатай дяведикай, колхоздикай суьгьбетарзава... Салам гана абурун патав Авсатни Тамазан атана. Вичиз са куьникай¹ ни хабар авачирдай къуна, Шалбуза абурухъ галаз адетдии суьгьбетарна... Гъар хелвет акатай арада Авсата Шалбузан япал са вуч ят¹аии пуспусзава. Икрагъ къвезвай мугьманди фикир-] зава: «Вичин хам хуьн патал вири хуър маса гузва... Намусеуза Зун гьалат¹ хьана: за вун икъван алчах жеда лагъана фикир[^] нач».

Межлис яргьал физ акурла, Девришалини Дуърнисе к¹вал лиз хтана.

— Я кас, межлисриз жегъилар килиграй, — лугъузва Дуър¹ ниседи.— Чун фадлай а яшара амач... Шалбуз хтана ажеб каи хьана, гила инсанар гишила рекьидач, къужа. Гила халкъдия фу жеда!

— Эхъ, къари. Ваз Авсатан амалар аквазвани? Къуьлуьн къац¹урай кац хьиз, авай.

— Эхъ, эхъ, къужа, Къуръан къалум хьуй.

Рак ачухна, к¹вале лампа куьк¹уьр тавуна, гъуьлни па| айвандал ацукъна. Садни са гафни рахазвач, вилер Вегьрен т¹у^далай фенвай рекьел, къаншарда эцигнавай зурба къеледин къакъан цлар хътин Нисинин ва Экуьн дагъларал ала... Йифен геясдалди айвандик ацукъун абуруз фадлай адет хьанва, къени ам ч¹урнач.

И къве мергъяматлу касдин вилер рекьел алайди чиз, абу-руя к¹вализ рекьин мугьманар: къурушвияр, текивияр, кесиб-кусуб, къекъверагар ва ара[^]бир хуьрера къекъвезвай ашукъар-ни кваз илифзава. Мугьманрин ихтиярда иеойри кбилди к¹вал вугузва. Гъамиша рекье авай къурушвияр акъван Девришали-дин «карвансарадихъ» галаз вердиш хьанва хьи, абур йифен гья ч¹авуз хъайит¹ани, гъич хабарни къун тавуна, чпин паюниз акъатнавай к¹вализ гъахъзава, чпиз хуш мярекат тешкилзава ва чпив гвай яр-емишдикай, факай, магьсулдикай иесийризни пай гузва. Эгер чеб лап геж атана, лап фад хъфидайвал хъайи-т¹ани, пай-уьлуьш дак¹ардал тун рик¹елай ракъурзавач.

— Яраб чаз кѐ са мугъманни жедачт1а?! — кайванидихъ ахвар агалтнава: сив алаззава.

— Иивай лугъуз жеда, къари. Йифен тум яргъал ала. Хъша, ксуда, — Девришали къарагъна.

— Мугъманар тахъайла, ахварни фад агалтда.

— Мугъман к1валин берекат я.

— Къуръан къалум хъуй, я, къужа. Къведни, вилер рекъел алаз, яргъалди кисна.

— Яраб гила Авсатани Тамазана вучдат1а? — лампа куь-к1урна, Дуърниседи чилел месер вегъена.

— Вучда къван? Катда ман.

— Вувв! Гъик1 катда?

— Гъуьрият хъайила, Шагъмар гъик1 катяай? Гъак1 катда. ■^•буру, къари, а имансузри, чпин къил ракъара твач! Ахпа... бес районада абурухъ чпин итимарни ава эхир... Инад хъайибур чун^я, кесибар...

Дуърнисе, т1уб сивив тухвана, амукъна.

— Къуръан къалум хъуй, вуна дуьз лугъузва. Вун, къужа, я п1ир я, я п1ирен... А шейт1анри вуч ийида лагъайт1ани, зун инанмиш я.

5.

Пуд югъ хъанва Шалбуз к1вализ хтана. Пуд югъ я дидедиз-ни папаз адахъ галаз рик1ин къеняй суьгъбетариз к1анз, амма сак1ани архайин вахт тежез. Ара дат1ана к1вализ инсанар къвез-хъфизва. Гила къунши хуьрерайни кваз дустар, танишар къвезва.

Эхир дидени хва, чилин винел виридалайни багъри къве ин-сан, регъв хъиз. буш к1вале, куьгъне рухунин пип1ел, мет мет1е туна, ацукъна... Шалбузан рик1 ихътин уламдихъ фадлай акъат-завай. Дидедин суьгъбетар, Лахам булахдин журжурар хъиз, хъуьтуьлдиз авахъна... Шалбуз дидедив игисна ацукънава. Адаз са мус ят1ани, лап фад вахтара хъиз, элкъвена гъвеч1и хъижез, дидедин хурув агатиз, адакай куьмек гуьзлемишиз к1анзава..} Хва дидедин ишигъ фенвай вилериз килигзава, абура виликан вик1егъвал, ц1елхемар амач. Шалбузан далудай къайи зварар| яна.

— Гзаф зегьметар акуна ваз, диде чан. Хажалатарни гзаф; хъана ваз... Амма валайни гзаф гужар хъайи дидеярни ава. Ук1 раинада, Белорусияда2 Урусатда ахьтин зурба, бейнидиз гъиа тежедай хьтин бедбахтвилер инсанрин кьилерал атана хьи..| К1вал-югъ чк1ана, хзанар вири къирмиш хъана, диде баладиваш бала дидедивай къакъатна... Чна душмандикай азад хъувуд шегьерар, хуьрер, абурун агъалияр ахьтин гьалда авай хьи, дя де! Ц1ай яна, кана, тарагъажриз ч1утуна, гуьллеламишна, чан| аламаз фуариз вегьена... Ахьтин мусибатар авурла, чи аскер1 ривай къисас къахчун тавуна акъвазиз жедачир... Агъ, фашис1 тар! Инсанар туш ман, вагъшияр я, вагъпийар!.. Ваз, диде, к1ва-1 ле хтулар, свас ама, абур ви буйругъдал элкъвезва... Ингье, хва| ни фронтдай хтана... Витъал хъсанзава, диде...

Дидени хва рахазва, гафар бес тахъайла, абурун суьгьбе! вилери давамарзава.

— Куь гьал хъсанзава, диде, — тикрарзава Шалбуза.

— Эхъ, чан хва, чи гьал хъсанзава. Чи гьал мадни хъсая жедай, эгер калхуздин кьиле бегъем итимар авайт1а. Кац аля тайла, кьифре мехъерарда лугъудайвал, кьегъалар Ватан хуьз фена, гачалрини къец1екри чпин девран гьална...

— Гъак1 хъайила, ваз Тамазан зи патав ракъуриз к1анзава-чир, яни?

— Эхъ, ам гуьлледиз акъудна к1анзавай ламран хва я! Ви-чин кьил рак1арик акатдайди чиз, атанвайди я.

— Вуна ак1 лугъузват1а, зани ви къарардал къул ч1угвазва. Зи патай я Авсатаз, я Шагъмараз, я Тамазаназ инсаф жедач! — Шалбузан гъутар агаж хъана.

— А киц1ерикай заз мад рахаз к1анзамач, чан бала... Чаз чи дердияр т1имил авач, — Перниседи вичин сирер ачухиз башламшпна. — Тамазанан итимсузвилер гафаралди лугъун че-тин я.

Шалбузачизва, адаз Букар муаллимди суьгьбет авунай... Къве йис вилик Агъасиеван т1варунихъ галай колхоздин чле-нар арандиз мухар гуьз фенай. Чебни вири дишегълияр тир. Абуруз аямийир лугъун патал къве къуьзекни бухгалтер Тамазан ракъурнавай... Жиржирлама ракъбини ва ивидихъ къаних вет1ерини бувунри дагъви дишегълийриз вил ахъайна к1валахдай мумкинвал гузвачир. Гъиле ризкъи аваз, бичинчияр гишила авай: Тамазана абуруз мухакай калар, сав ийидай ихтияр гуз-вачир. Лешинин винел алай киц1 хъиз,

Тамазан дишегълийрин къилелай алатзавачир. Ада гъуьлер фронтда авай сусарикай, хендеда дишегълийрикай зарафатарзавай, абур лазимвал аваз-ни авачизни инихъ-анихъ буюрмишзавай.

Тамазанан рик1 алай к1валах са тахсирни квачир дишегъ-лийривай «силис» къун тир. Гъар рик1ел акъ1алтайла, ада вичин алачухдик лазим дишегълидиз эвердай ва адал авачир-тушир ДУбараяр вегъидай... Са жегъил свас вичин дугъривилай залум-дин желеда гъатна...

Яр алукъзавай йикъара бахтсуз дишегълидин т1вар вири хуьруьн сиве гъатна: ада Тамазаналай паж хана. Ихътин леке, вафасузвал эхиз тахъана, ада вич вац1уз вегъена...

Шалбузан ч1арар риб-риб хъана. «Тамазанан суд-дуван за ийиз тада,— фикирзава аскерди.— Шагъидарни ама». — Чан хва, зи рик1е хер ава... Таквадай, къалуриз тежедай... жер, — кушкушдалди лагъана Перниседи. — Ви ч1ехи стхаяр, Къамкъамни Мут1алиб, къведни дяведа телеф хъана, — диде шехъна. — Зи рик1яй къве къара гуьлле фена. — Вилерал ми-ч1ивал акъалтай Шаябуза дидедин къуьнел гъил эцигна, ам се-кинарзава. — Жуваз вахт хъайила, абурун хзанрал къил ч1угу, чан хва... Зун къведра фена, мад алаквнач. Къасумхуьрел, Агъу-лиз, Бакудиз фин-хтун регъят туш эхир... Самсамак хзанни ри-к1елай ракъурмир... Жуван стхайрин балайрал гъил алаз ая» Ваз зи патай веси хъуй... Абурун гъал гила пис жеч. Машаллагъ! —! Я диде, ам вуч гаф я?! Бес жуван стхайрин хзанар гадар-дани?!—Шалбузан вилерикай ч1ехи стхайрин къаматар карагза-ва. — Асланар хътин стхаяр тир... Зун лап пака абурун хзанрин патав фида... Фин т1имил я... Мукъвал-мукъвал куьмекар гуда! Стхайрин балайрив к1елиз тада! За, диде, абуруз бубавал ийидаГ

— Ваз Аллагъди нуьсрет гуй, чан хва,— Перниседин рик1и-кай гар фена. — Зун вахъ инанмиш я.

Суьгъбетрин эхирдай Шалбуза сирлудаказ жузуна:

— Диде, вунни Сайран гъик1 къуна? Туьк1венаии?

— Чан хва, вуна гудай къин зал алач, ви юлдаш иридитим-дик квай дишегъли я. Я Аллагъ, къурушви Гъафиза лагъайвал, ви свас атай к1вализ рагъ аватрай! Къене авай рик1 хътин, ри-¹к1е авай хиял хътин свас я.

Шалбузан п1узаррикай хъвер фена.

6.

Муг-Рагъ хуьре гъар кжъуз са ц1ийи хабар гъатзава. Инсанар абурухъ галаз вердиш хъанва.

— Марвар хтана! Чи Марвар хтана! •— къаварилай къаварал
мад шад гъарайдин ван чк1ана.

Аскерар хтана, хуьр ахц1анвайт1ани, душмандихъ галаз женг ч1угур руш хтун, ч1ехи хуьрйай фейи са руш сагъ-саламатдиз хтун, инсанриз алапат хъана. Абур, далдам-зурнедал илигна, къегьал руш къаршиламишиз фена.

Му1грагъвийриз сифте яз Яру Аскердин партал алай лезги руш акуна: Марвар дяведин йисара къакъан, шумал, гужлу ва мадни иер хъанвай... Дидени руш гарданра гъатайла, гзаф ин-санривай чпин накъварни хуьз хъанач.

Дуьрнисе зрк кваз Марваран къаншардиз фена, «чан диде-дин!» лагъана, адак кк1ана. Ахпа вичин вилер михъна, рушаз агъадай виниз килигиз акъвазна.

— Чан бала, ваз анра четин хъанани? — къайгъударвилел-ди жузуна Дуьрниседи. Ихътин хъуьтуьл рафтарвилехъ вичин бине авай: Селимни Марвар сад садал ашукъ хъанвайди вири хуьруьз чизвай.

— Ваъ, я Дуьр диде, Яру Аскер гъихътин хъайит1ани гьул-дандилай к1еви я. Бес зунни Яру Аскер тушни?! — хъуьрез-хъуьрез жаваб гана Марвара.

— Чан руш, ваз анра Селим акуначни? — явашдиз жузуна
Дуьрниседи.

— Ваъ, — Марваран чиниз яр акъатна. — Ада заз чарар
кхъизвай.

— Амни и мукъвара хкведа, — хабар гана. — Гъа и мукъ-вара,

Марвара къве вилни акъална, «лап хъсан я» лагъана. Къегьал аскер рушан суьгьбет гъар са к1вале давам хъана.

— Марвар хътин вик1егъ рушар чахъ сад-къвед ава, — ла-тъана Шалбуза чай хъвазвай суфрадихъ. — Ам фронтдиз ра-къурай дидени зурба рик1 авай дишегъли я.

Куычедай хтай Селиматни Самсам бубадин гъар сад са къва-лавай ацукъна.

— Чан буба, са суьгьбет ая ман, — т1алабна Самеама. Шалбуз вичин лувак нуьк1ер хьиз какахънавай балайриз

килигна. Гьар нянрихъ ада вичи иштирак авур женгерикай, ^кенгинин дустарикай суьгьбетар ийизват1ани, аялар тух жез-^вач, иллаки Самсам. Гададиз вичикай игит аскер, женгина авай къушунриз эмирар гудай ч1ехи офицер хъана к1анзава. Ам юл-дашрихъ галаз гьар юкъуз куьчейра «Дявеле» къугъвазва. Къве патан «къушунриз» булдалди к1арасдин тфенгар, автома-] тар, тапанчияр ава. Гьар хтулдин «къам-къам», «ч1ув-п1ув» гьараюнрин ванер хъайила, Перниседи худади минетзава: «Я Аллагъ, чаз мад дяведин чин тахкурай! Чун залум Гитлера кана | хьи... Аллагъдин рак1арал къведалди кармашна хьи!»

— Башуьсте, балаяр, — Шалбуза вичи к1елай Къазан шегьер душмандин тупарин хар къвазвай Москва, меркездал гьу-жумзавай фашистрин самолетрихъ галаз хъайи женгер рик1ел] хкиз башламишна. Аялри еке дикъетдивди яб гузва. Шалбузан суьгь1бетра са вуч ят1ани тикрар жввва, амма и кар я Селимата, 1 я Самсама къат1узвач.

— Куь буба, Самсам, хъсан гьуьрчехъан тир, гъавилай] фронтдани адакай гъвадин гьуьрчехъан хъана, — дамахдивди ; лугъузва Сайрана.

— Чида, — Самсама кьил элязава. — Ахпа, буба, — суьгьбет давамарун т1алабзава.

Са шумуд суьгьбетдиз, япар хкисна, яб гайидалай гуьгьуь-ииз Селимата минетзава:

— Буба чан, гила чун ви шикилриз килигин ман.

— Икъган милайим балайрин хатур хаз жедани?! — Шал-буз Сайраназ тамашзав.а, къведни чпин къадар-къисметдила, акьуллу балайрилай рази яз хьуьреза. — Жедани, къари?

— Ваъ, гьелбетда, — рази жезва Сайран. — Аялар туш, къизилар я, къизилар!

— Чан свас, аялрин тарифармир, ч1ур жеда гъа, — тагъким-зава Перниседи. — Тарифай балк1анди кул къада, и миоал рик1елай ракъурмир.

— Дуьз гаф я, диде, — П1албуза дидедин тереф хуьзва.

— Чаз аялрин тарифардай мажал авани, я диде?! Ара-^бир а^бурук рувгь кутун тавунни дуъз туш эхир, — Сайран нарази хъана.— Букар муаллимди лагъайвал, аялар чан-рик1 авуна, дуъз рекъе туна к1анда.

Гъуъжет яргъалди давам хъана, эхирдай вири са фикирдал

акгъвазна: аялриз хъсанди хъсан я, писди пис я лагъана к1ан-да, амма алачир, текъвезвай тарифар авун герек туш.

Шалбуз вилерин к1аникай хъиз вичин хзанриз килигзава, — п1узарик хъвер ква: «Бес и зулуматдин къуд йисуз гъа ихътин, жуван багъри хзандин юкъва ацукъдай, дидедин гъилин фу не-дай, балайрин къилелай кап алтаддай йикъарикай фикирзава-чирни?! Ингъе гъа йикъар! Ингъе гъа бахт! Дяве амач. Зунни жуван к1вале ава. Мад вуч к1анда?!»

Къве баладин къилелайни кап алтадна, абур зарафатдай хъуъч1ерик чукъкъвена, бубади шаддиз лагъана: — Гъваш шикилар, Самсам! Килигда!

Шад гъараяр акъатна, вахни стха къведни к1вачел акъалтна. Самсам вилик акатна, ада бубадин медалар, орденар, шикилар, документар авай гъвеч1и къвати гъана. Вири хзан ц1ийи къиле-лай Шалбузан са-са наградадиз, иллаки «Яру гъед» ордендиз ва СССР-дин Яракълу Къуватрин Къилин Главнокомандующий И. Сталинан патай малумарнавай чухсагъулар кхъенвай гуъ-зел чарариз, летчикрин, самолетрин, шегъеррин шикилриз ки-лигзава.

— Буба, ибур вужар я? — Самсама «Правда» газетдин чин-лай ч1ехи чинер алай итимрин шикил къалурна.

— Дяве куътягъ хъайила, чан хва, газетриз Яру Армиядин машгъур сердеррин, яни маршалринни генералрин, шикилар акъатнай. Ибур фашистрин Германиядин винел гъалибвал къа-занмишай баркаллу къушунрин бажарагълу командирар: Жуков, Василевский, Конев, Рокоссовский, Баграмян, Малиновский... я, — гъавурда туна Шалбуза. — И къегъал командиррин къаматар акурла, инсанрик руъгъ, дамах акатзава...

Самсам сив ахъайна ама: адаз вичикайни яру аскер, яру командир хъана к1анзава.

Цлак квай куъгъне сятди ц1икъвед къалурзава.

— Чан балаяр, къарагъ, къатук,— Перниседи аялар ксудай чкаяр гъазурзава. — Пакамахъ фад къарагъ!

— Пака чи хуьруьз райондай ч1ехи кьуллугъчияр кьведа, — 1ха|бар гузва Сайрана аялриз. — Абуру жемьтдин собранидал куь буба колхоздин председателвиле хкягъ хьийида.

— Бес Авсат халу? — ха'бар кьуна Самсама.

— Ам терг хьуй!

— Вучиз?

— Вичин писвиляй, — лугъузва бадеди, — кьатук! Сад лагъай к1екерихъ галаз кьарагъна, Шалбуз айвандик

акъеч1на. Цав михьиз алахънава, Зуьгьре гьетре гьеле ингигъ гуэма, адан кьвалавай кьве гьетре зайифдиз вил ахъайиз акьал-

зава.

Къайи цяй чишгъил чуьхвена, чуру-спел твана, Шалбуз кимерал экъеч1из гьазур хъана.

— Чан хва, чи сят мукьвал-мукьвал акъвазвава, — лагъана дидеди. Иигье, мад акъвазнава. Валлагъ, им хъсан лишан туш. Заз ада гьамиша к1валахна к1анзава: т1инкь-т1анкьдин ван яла-ра аваз вердиш хъанва. Зун ви рагъметлу Алим бубадиз гъайи-ла, и оят гъа и цлак квайди тир. Зунни кьуьзуь хъана, гьамни кьуьзуь хъанза жеди... Садра килиг кван. Белки, ви гъил шуфа

хъайит1а.

Шал1буз хзандин к1валин цлал алай куьгъне сятдиз килиг-на: зуьжурдин кьилихъ залан к1ута кут1уннава, ят1ани сятди к1валахзавач. Т1уб гелягъайла, маятник к1анз-так1анз кьвед-пуд сеферда инихъ-анихъ фена, сефилдиз акъваз хьувуна. «За-лайн гзаф яш авай сятини икьван ч1авалди к1валахун еке кар я, — фикирна Шалбуза. — Нафт1адай чуьхвена, михъна к1ан-да». Мукъаятдиз сят цлакай хкудна, айвандик тухвана, хъсан-даказ михъна, столдал эцигна. Ахпа ахъайна, адан гьар са чарх лацу нафт1адай чуьхвена, чпин чкадал эхци1гна... Са вуч ят1ани т1арамар хьувуна, са вуч ят1ани туьк1уьр хьувуна, ягъ яна, Шалбуза сят михиникай куьрс хьувуна. Маятникдихъ т1уб ге-ляна. Ювале мад оятдин т1инкь-т1анкьдин шад ванер гьат хьу-

вуна.

— Вуна адаз вучнай?! — Пернисе тажувилелди к1валахза-

вай сетиниз килигзава.

— Чѐм яна, диде, чѐм!

166

— Гьаклани чѐм янани?! Валлагь, хьсан дарман я. Вири-даз чѐм кланда,— рахаз-рахаз Перниседи чилел суфра эклѐна.— Акл хьайила, чан хва, жуван чандизни чѐм ягьа,— суфрадал дуьдгьвер авай курни лаваш фар алай. — Исятда куз-вай некни гьйда.

Кьведни хьуьрена.

Гурари жакь-жакьдин ванерна: булахдилаь квар кьуьнуьхь галаз Сайран хтана. Салам гана, ада кьалабулух кваз лагьана:

— Сенфиз Авсатни Тамазан хуьряй катна!

7.

— Чан зи кард, чан зи кард! — Дуьрнисе датлана Селимал элкьвезва, адаз чан-рикл ийизва. — Вунни чи вилериз ахвада кьван! Кьурьан кьалум хьуй, рекьиз тамашдай кьван чи вилер акьатзавай,— мад ам кватна шехьна.— Гьил кумачиз хтана зи бала... Амай са бала... Хайи-хайиди рекьиз гумай кьве шараг тир... Сад кьурбанд хьайида хутахна... Амай сад тир, — Сели-ман вилерни накьварай ацланва. — Вал хьайи цларх гьа им тир-ни? — дидеди хцин перемдин буш хел кьалурзава.

И четин уламдай акьатун патал кьумрал аскерди, кьаст авуна, лацу сарар экьисна, гужуналди хьверэава.

— Кваз кьамир, я диде! Зи са гьил пуд гьилияй я! — юкьва-лай кьуна, Селима диде цавуз хкажна. — Инанмиш хьанани?!

— Ахъая зун! — гьарайна Дуьрниседи, — чан бала, ви муь-куь гьил тлар жеда-а-а а!

Диде кьужахда аваз, клвалин южьвал са чарх яна, Селима гьил бушна. Клвачер чилик хклун хьувур Дуьрнисе хциз тажуб-вилелди килигна.

— Тфу, тфу, назар тахьуй! Вакай, чан хва, тамам итим хьан-ва... Яргьал вегьин тавуна мехьерна кланда, — шаддиз лагьана ада.

Селим хтана лагъай хабар галукъайла, вири хуър Девриша-лидин гъятдал к1ват1 хъана. Марварни атана. Дуърниседиз садни аквазвачир: адан вилер Марварал ала. «3и хциз хуш-беш

ийиз атай вун бахтлу хъуй, чан бала!» — лугъузва ада рушаз. «Селимак гъил кумачиз акурла, яраб хъфидат1а, акъваздат1а?!» — Дуърнисе хИяллу я. Марвара секиндиз Селимахъ галаз сукгъ-бетарзава, ара-бир хъуъруърнарни ийизва, хъфин рик1ел алачиз, гададин къвалавай акъвазнава. Дуърнйседин рик1из регъят хъа-на, ам мугъман-итимдихъ гелкъвез эгеч1на...
Н

Жемят Чк1айла, к1вале багърияр: Букар муаллим, Шалбуз, Мурсал (ам лашарал алаз хуъруъз хтана къве гъафте я), Дев-ршпали, Селим, Дуърнисе амай. Абур, чарх яна, суфдадихъ

ацукъна,

— Ахна, чан хва, суъгъбет ая, — т1алабна Букар муаллим-

ди. — Вун фронтда гъик1 хъана? Гужар, зегъметар гзаф хъана-ни? — Селиман ч1улуник квай перемдин буш хиле вил акъурла, рик1из мад т1ар хъана. — Чазни гзаф хажалат хъанва... Вуна, хва, муаллимрин институтда к1ел хъувуна к1анда... Чи школа-

диз муаллимар к1анзава.

— За квез вуч лугъун? — Селим оа-садаз килигна. — Фронт-дикай квез Шалбуз стхади, Мурсал халуди булдалди суъгъбетар авуна жеди... Зани ажувалнач, ихтияр авачир... Зун къйляй-къйлиз пияда къшунда хъана. Вири Европа к1вачи^к1вачи фе-на лагъайт1а жада... Зун авай частунин аскерри, зани ман, душ-мандиз къати ягъунар къазвай, ам алцуардай ц1ийи амалар, къуъруъркар теснифзавай: месела, минаяр к1арасдин къватийра тваз, чилик кутаз хъана; ик1 а)бур душмацдин оаперриз жагъи-дацир; йифиз чинеба чи окопар фашистрин окоприн лап му- I къув тухудай, ик1 душмандивай чун тупарай я1гъиз жадачир, ягъайт1а, чпин аскеррални гуълледин хар^къун мумкин тир... Селимавай и амалар вичи рик1ел гъайибур, къйлиз акъудай-бур тирди лугъуз жезвач... Ада гъатта вичин орденарни хурал адк1урнавач... «Абур авачир аскер вуж я?»—фикирзава... Се-; лимаз регъуъзва... Йкъван жегъил аскердихъ ихътин алакъунар хъунихъ инанмиш тежез кич1езва. Селима давамарна:

— Чи аскерар Ватандиз акъван вафалу тир хьи, абур, гъар сад са аслан хъиз, душмандин хура акъваззавай. «Ватан патал!

Пар^{тия} патал! Сталин патал!» лугъуз, душман барбат¹ ийидай къаст аваз, ц¹уз-вац¹узни вегъизвай... Гъавиляй чун гъалибня

хъана.

— Чун гъалибни хъана, Селим, чна фашистрин судни ийиз-ва! — Шалбуза «Социализмдин пайдах» газет цавуз хкажна. —

Ингъе!

Вири газетда авай макъаладиз ва суддин шикилриз килиг-

на. Шалбуза к¹елна:

— Берлиндин къвалав Нюрнберг т¹вар алай гъвеч¹и шегъер гва... Виликдай ина Гитлера вичин гъилибанар к¹ват¹дай, и ше-гъерда фашистри дуьньядик ц¹ай кутунин планарни тук¹уьр-най... Гитлера Нюрнбергдиз «зи рик¹ алай, заз вафалу шегъер» лугъудай... Гъа и шегъерда инсаниятдин душманар, пехъи ки-ц¹ер хъиз, чпин жазадивни агакъда — и шегъерда абурун суд

къиле физва.

Тахсиркаррин дезгедал ц¹удралди халкъар чилин винелай тергиз к¹ан хъайи, миллионралди инсанар чан аламаз пичера юайи, инсандин суфат аламачир къаракъулахар: Герингни Гесс, Рибентропни Розенберг. Кейтелни Кальтенбрунер... ацукъарнава...

Фашистриз жаза ат¹узвай суддиз Халкъарин Суд лугъузва, вучиз лагъайт¹а а судда гзаф халкъарин векилри иштиракзава...»

— Агъ, ажеб хъана! — Девришали хъуьрезва. — Пехъи ки-ц¹инди яна гадарун я. Фашистрин тум, куьк хкудна к¹анзавай-Ди я! Завай Гъалим хътин хва къакъудай къанлуяр! — чин ч¹ур хъана, сарар сарарал илисна. — Чпи ат¹ай фуруз чеб аватна.

Ч¹ехи стха рик¹ел хтана, Селиман чинин рангарни ат¹ава.

— Мад са хабар! — гъарайна къецихъ феи Дуьрниседи. — Алимет хтана лугъузва! Куьчейра гъахътин ванер гъатнава. Дуьз-керчек чидач.

— Алимет?! — итимар к¹вачел акъалтна. — Жеч!

8.

Гатун рагъ датъларик хъфизва. Самбур хуьруьн кьерехдал, шегьре рекьел, «лолуторка» машин акъвазна. Адан кузовдай куьгьне парталар алай жегьил итим эвична. Машин винелди уьтмиш хъайила, Алимет, кьил хкажна, ахварайни кваз акваз-вай, вич фадлай цлигел хъанвай Оамурдин, Члехи вацлун дерей-риз, кьакьан дагълариз яргьалди, жигерар ацлудайвал нефес кьачуз-ахъайиз, килигзава. «Агъ, чан ватан! Агъ, чан зи дере-яр-тепяр! Зи кламар-вацлар! Агъ, зи дагълар! — накъварай ацланвай вилер са-са дагьдал, тенедал, синел алклизва.

Хленжек чапла кьуьнел вегьена, гьвечли чемодан гьилик кьуна, Алимет Члехи вацлун дередай хуьруьхъди рекье гьатна. «Зун хуьруьз хъфизва? Инсанар чан аламаз кузвай пичерикай кьутармиш хъайи зун?! Жеч! — Алимет гьакьикъатдихъ инан-миш жезвач. — Сатъ-саламатдиз? — ам вичин гьилериз, кьва-чериз килигзава. — Хуьре зун садани гуьзлемишзавач, — вилер «ефил хъана. — Яраб Санжа, зи балаяр гьикл аватла? Амаатла?! — акъваз хъана. — Абуру зун фадлай кьенва лагьана фикирза-

ва жеди... Ваъ! Зун ама!» ■

Рекьик кас-мас кумач. Нянин серинар кьвердавай кьалин жезва. Алимет, рикл гьевеслу яз, элкьвез-элкьвез кьуд патаз килигзава. И декьикъайра адак хуьруьз хъфизни тади квачир хъиз аквазва: ам, хайи дере акуна, тух хъанва, ада хайи ватан-дикай лезет хкудзава, векьерин-кьаларин атирар, члулав шиме-рин рагарай акъатзавай зегьем, дагъларихъай кьвезвай серин

шагьвар кужумзава.

И рекье Алиметаз гьар са вал-цаз, гьар са кьван-кклал, гьар са клам, гьар са булах таниш я, хуралай чида. Виликдай Муг-Рагъиз фидай рехъ дутунай авай. Совет власть хъайила, гзаф аялар авай са дишегьлиди, вичиз райондин центрдиз физ-хтун мукьвал хьун патал, ХарапIрин гуьнедай жигьир кутуна. Ги-лани и рекьиз «Седефан жигьир» лугьузма. 1

Алимет мад акъваз хъана. Шагъ дагьдин, кьеледин цал] хьтин, тим-тик рагарилай вил аладарна, бирдан адак хуьруьн :

акатна: дагьдин эрчли кьуьнел, кланчлал кьунвай тлуб хыр, акъвазнавай кьванцин минара (аял вахтара Алиметаз ам пIир я лагьана ван хъанай), кьулакай хкатай цлукл хъиз, ярузвай. Ракьинин нулар акъазмай яргьи

шуьк1уь кук1уш зур'ба дагъдин мич1и жезвай пелекай хкатна, ажайиб аквазвай.

Апай к1амув агакьна, япара ц1издин ванер гьатна: Алимет ч1угуна шимедин рагакай хкадар жезвай булахдал фена. Еке лезетдивди чин-^тгшил чуБ1хвена, серинвал къачуна, тухдалди гьамга хьтин яд хьвана. Гишинвал, галатун квахьна, к1вачерик звар акатна... Гуьнеяр, къекъуьнар, къут1алар фад-фад алатза-

ва.

Япарихъ киц1ер элукъзавай ванер галукьна, хкажай вилер хайи хуьре акьуна. Алимет, хак ягъайди хьиз, акъваз хьана. Рик1и зарбдиз хурун къефес гатана, к1вачер буш хьана, вилерал накъвари ц1арц1ар гана... Адаз и декьикъайра вири дере, хуьр, гьар са к1вал къужахламйшиз, абуруз дуьньядал алай къван хьутуьл, чими, явлалу гафар лутъуз к1анзава. Як аламачир п1узарар юзана, абурай «Чан зи хуьр!» келимаяр акъатна.

Алимета кам кяна. Адан нерихъ куп1адин гум-адин ни га-лукьна, эрч1и патахъай сурар пайда хьана. Гуьнедай тик винелди фенвай жигъирдай хкаж хъайила, ам рат хьтин к1унт1ал акъах-на — гьасятда вилериз хайи ужагъ лап виликай акуна: сад са-дан к1ула авай к1валерикай гзаф мертебадин са к1вал хьанва, адалай йифен къаралтуди вичин перде ч1угвазва, инлай-анлай зайиф эквери, пакаман гьетери хьиз, ишигъ гузва, вилик квай к1валерин къаварилай, айванрикъай яваш рахунрин ванер къвезва... Алиметан вилери жуьмя миск1индин къакъан мина-ра, адан эрч1и патахъ галай вичин к1валер жагъурна... «Да-к1арда лампа кузва! Зи к1валин дак1арда! Лам-па-а!—гъарай акъатна, Алимет шадвилай цавув хк1уна. — Заз исятда диде, Санжа, биц1екар... аквада, — вилери къеж гана. — Исятда!»

Агъа магъледин рат1рал къуд-вад къаралту суьгъбетрик квай. Мугъмандиз абур вужар ят1а чириз к1анзава.

— Ахшам хийирар хьуй, стхаяр! — Алимет са легъзеда акъ-
ваз хьана.

Салам къуна, рат1рал алай жегъилар тажуб хьана: вахт ху-рушумар яз а1буруз рекъин мугъман вуж ят1а чир хьанач.

— Вун гьинай я, стха? Чи хуьре ваз хвавахва авачт1а, бу-юр, захъ илиф! — мердвилелди лагъана Нурбалади.

— Нурбала, ваз зун чир хъхъаначни, мирес?! — рекъин мугъ-мандай бейкеф хъанвай сес акъатна. 1ь

— Вун вуж я?! — Нурбала вич чизвай ажайиб инсандив агатна. — Яъ! Али-мет ... я тахъуй гъа?! — садлагъана къулухъ жвана. — Яъ! Я гадаяр! Зи вилериз вуж аквазва?! — Тажуб хъана, зурзун акатна, амукъна: къена лугъузвай Алимет адан вилерикай акъвазнавай. Белки, карагзавет1а?

— Гъам я,— Адиметан туътуъна къагъар ак1ана. Жегъиларни тажуб хъана: вичикай къуд йисуз са хабарни

амачир инсан хтана, а1бурун вилик квай.

— Алимет! Зи стха!!! — шел кк1ана, Нурбалади Алимет кле-виз къужахламишна,— гъасятда мад серсер хъана амукъна — адан гъиле хамни к1арабар гъатна, налугъуди, им жегъил итим туш, сурай къаралгъ хъувунвай мейит я. Къве къуьнелай къуна, аял ч1авалай таниш къумрал чиниз, ч1улав вилериз дикъетдив-дд килигъа (и инсан, дугъриданни, адан мирес Ярметан хва Али-мет тир), галк1из-галк1из жузуна: — Бес вал алай аскервилини дарталар гъинава?! —Нурйаладик зурзу|н акатна: миресдкн къилел къиникъилайни зурба мусибат атайди гъиссна. — Вахъ вуч хъана, чан стха?! — мад к1евидаказ къужахламишна.

— Инсандин къилел текъведай дуъшуъшар авани, я Нурбала, — дуънья акур агъсакъалди хъиз, лагъана Алимета. — Кваз къамир... Хъша... Дидедин гъилин т1урар-хап1адихъ вил хъанва...

— Дидедин?!—Нурбаладиз хура чук1ул акъур къван т1ар хъава. «Адаз Тават диде рик1 пад хъана къейидакай хабар авач», — фикирна. — Хъша, стха! Хъша! Вун хтунал зуй гзаф шад я. Чун вири, вири шад я. Ажеб кар хъана!

Хуъруън секин куъчейра, кк1ара «Алимет хтана!» лугъудай хабар гъатна. Къуларив ахгатнавай, нянин т1уън-хъунзавай, аялар 1ссурзавай инсанар, чпин япарихъ инанмиш тежез, алайди алайнал туна, палдумрик ц1аяр кутуна, Ярметан к1валерихъ-ди ахмиш хъана.

Гъаятдин юкъни юкъвал, к1вализ хъфидай мумкинвал тагуз, Алиметак вичин багърияр кк1анва: Санжа, Сайран, вад-ругуд йисавай рухваяр — Гуълметни Ярмет, хтулар — Селиматни Сам-сам... Абур вири санлай, гатфарин куънуъдай экъеч1навай ч1и-лсерин кул хъиз, Алиметал алк1анва, гъарайдин ван ацалтна. чпи лагъайди чпиз ван текъвез, шехъзава. Сак1ани

хуыз тежезвай накъвар тукъуьниз, Алимета гагъ рухвар, гагъ хтулар къужахламишзава, абурун чинриз теменар гузва.

— Диде! Зи диде гъинава?! Ди-де! — вилер ина-ана къекъез. гъарайзава ада. — Зи руш гъинава, зи руш?! — садаини са жа-вабни акъатзавач. — Абурувай зун гуьзлемишиз хъаначирни?!

— Алимет гъавурда акъуна: адан хзандикай къве юас хкатна.

— Вучиз?!

Инсанривайни чпин шел къаз жезвач, абуру яйлухар акъуд-нава.

— Ди-де! — эверзава Алимета, чин гагъ к1валин рак1арихъ, гагъ сурарихъ элкъурна. — Ди-де! Я диде! Зун хтанва!

— Чан хва Алимет. и зулуматдин четин йисара рагъметдиз фейиди са ви диде туш, — милаймдиз гъавурда твазва Перни-седи гъелек-фелек хъанвай Алимет.— Гзафбур къена... Секин хъухъ, жуваз сабур це... Вичиз рагъмет хъуй. Валлагъ, Тават вах хъсан иноан тир... Ви чан сагъ хъуй...

— Ди-де.— Алиметан вилерал мад накъварин ст1алар хъиг-къинна,— Ди-де,— яваш сес ахкъатна.

— Къуръан къалум хъуй, заз Алимет хкведайди чизвай. Сад зун инамиш тир, садни Санжа,— рахаз^рахаз гъаятдиз Дуър-нисе гъахъна. — Чан хва Алимет! Вун хтана — рагъ хтана! Ке-°иб Таватаз ихътин бахт вучиз акуначир?! — шалдин п1ип1 къу-на, шехъна. — Рагъмет хъуй вичиз... Чан хва Алимет, ваз хваш-гелди-сафалгелди! Къала, Тават вахан паталай за ви пелез са темен гун, чан хва! — шехъиз-шехъиз мугъман къужахламишна.

Шалбузни Селим, Мурсални Девришали, Букар муаллимни

/

мукъва-къилияр агакъка, абуру, хуш-беш ийиз, Алимет элкъуь|р-на къуна. Садбур хъуьрезва, садбур тажуб хъанва, садбуру накъвар михъзава. «Им къейи инеан сурай къарагъна хтай ми-сал хъана», — лутъузва Девришалиди къвалав гвайбуруз. «Дуь-ньядални тежер аламат авач», — тестикъарзава Перниседи. А патал хъиз Шагмарни ала, адаз вучдат1а чизвач: гагъ чинай маргъузар авахъзава, гагъ ада хъуьрезвай амаларзава. Гъар вуч ят1ани, адан гел галачиз квахънавай езне хтанва.

— Я инсанар! Бес я! Гила Алимет квез гьар юкьуз аквада. Бес я! Рекьй хтай инсандиз к1вализ хьфидай мумкинвал це! — Шалбуза са гужуналди инсанар къакъудна, Алимет, хьуьч1уь-кай къуна, к1вализ хутахна.

Дегьлиз, хзандин к1вал, мугьманхана гьасятда инсанрай ац1ана. Т1уб эцигдай чка амач. Алиметан вилер мад дидедихь-ни рушахь къекъевезва: абур амач лагьай гафунихь инанмиш жезвач. Гуьлметни Ярмет, вилер мич1на, бубадин хуруда гьахь-

нава.

— Ба, ви Къизилдин Гьед гьинава?! — са арадилай кьил хкажна, явашдиз жузунзава Гуьлмета.

— Вуч гьед, чан хва?! — къуд йисалай Алиметан сивяй икъ-ван багьа гафар: «Чан хва!» акъатна. Ада мад сефер им гьикъ-ван зурба бахт ят1а гьиссна, вилерал перде акъалтна.— Вуч I гьед? — Алимет гьавурда акьунач.

— Алимет стха! Ваз чизвайди тушни?!—Нурбала хьуьре- \ на.— Газетра ваз Советрин Союздин Игитвилини т1вар ганва ла-1 гьана кхьенвай,— са нефесдал лагьана почтальонди,— Ростов шегьгердин патав немсерин танкар тергунай...

Алимета вилер акъална, са вуч ят1ани рик1ел хкана, кьил галтадна, явашдиз лагьана:

— Чидач... Хабар авач... Белки, мухбирин къундармаЗ ят1а?

Инсанар тажуб хьана: вичиз ганвай т1варц1икай хабар ава-1 чирди гьихьтин Игит хьуй?! Белки, къундарма тирт1а?!

— Гьик1 чидач?! — Шагьмара вилер экьисна.

— Чидач ман... сифте яз ван жезва,— къуьнер агажна, Али

Цета дугьридаказ алава хьувуна: — Зун жуван хуьр, к1вал ах-к^нилайни рази я.

Суфраяр эк1яна. Вич вичелай межлисни къурмиш хьана. Мугьмандиз яб гудай вахт алукьна.

— Я чан хва Алимет, чар-ц1арни рахкур тийиз, икъван йиса-ра вун гъина авай? Ви къилел вуч къаза-къадар атана?! — жузу-яя Девришалиди.

Вири кис хъанва.

— Зун... За... квез вуч лугъун? Зун,— явашдиз, мез къунвай-да хъиз, Алиметай са-са келима акъатзава,— есирда... гъатна...

Виридаз чпелай къайи яд иличай хъиз хъана.

— Вуч?! Есирда?! — гъарай акъатна Шагъмарай. Санжани Сайран шехъиз башламишна.

— Эхъ...— тестикъарна Алимета.— Завай квез таб жедач. Санжа балдуздин хура гъахъна, къведан къуьнерни зурзу-

на.

Инсанар фикиррик акатна: Муг-Рагъиз фронтдай гзаф къе-гъалар хтана, виридан хурални медалри, орденри нур гузвай... Вишелай гзаф муграгъвияр ватан патал женгера телеф хъана... И хуьрай са хаинни акъатна, амни вич чуьнуьх хъанвай муьх-це яна къена... Амма душмандин есирда садни гъатнач... Къун-ши хуьруьз хтай есир пакад юкъуз военкоматдиз эвер хъувуна, хаинкар хъиз, дустагъдиз рахкъурна... Алиметни есирда хъанва... Бес адаз Игитвилини т1вар гъик1 гайиди я? Есирдикай Игит жедали? Белки, ибур вичи тешкилнавай къундармаяр ят1а?

Межлис къана... Инсанар яваш-яваш чк1ана «Зи руш гъа-гъа вахтунда жуван к1вализ хутахнайт1а, къе адакай есирдин паб жедачир!» — хъел кваз фикирна, Шагъмар пабни галаз хъфена.

К1вал, яд ат1ай регъв хъиз, баябан хъана. Алиметан къилни хура гъатна. Аяларни адаз вилерин к1аникай килигзава.

— Вуна, яран стха, са фикирни мийир! — лагъана туьнтдиз Шалбуза.— Зун инанмиш я: вак са тахсирни квач! Есирар га-лачир дяве жедаиди туш... Ваз чи гъукуматди Игитвилини т1вар ганва! Я руш, Санжа! А газет гъваш кван! Алимет яргъалди газетдиз килигна. /

— Им хъайи кар я,— кефи ачух хъана, тестикъарна муг*>-манди.— Гъа и женгина залан хер хъана, зи къил къилелай алат-на... Жув-жувал хтайла, зун немсерин есирда авай...

Хзандин рик1икай са живи гар фена.

— За ваз мад сефер лугъузва: вуна са фикирни мийир, стха! Вун чи райондай акъатнавай са Игит я! — Вунани, Санжа, са хажалатни члугвамир. Вири хъсан жеда!— клубандиз тестикъар-на Шалбуза.— Амай суьгъбетар чна пака ийида: нянин хийир-дилай пакагъан шийир хъсан я, лугъуда. Жуваз ял ягъа,—Шал-буз къултухдин сятиниз килигна.— Мукъвара эквни жеда... Хъша, Сайран, чун хъфида... Геже хийир!

9.

К1вале Алиметни Санжа амукъна. Аялар, кк1ламар хъиз, бубадин гардандик кк1анва, налугъуди, абуруз мад чеб чпивай къакъат хъийиз кич1езва. Алимет Санжадилай гзаф рази я: ада и четин йисара аялар хвена, гъуъл гуъзлемишна. Алимета чизва: паб ава к1вал туьк1уьрдай, паб ава к1вал чук1урдай. Санжа сад лагъайбурукай я.

Гъвеч1и стхади, вилера амалдар хъвер аваз, ч1ехидавай жу-зунзава:

— И халу чи Алимет буба яни?

— Ун,— Гуълмета къил элязава.

Хъверна, къведни мад бубадин хурал алк1ин хъийизва, мад къилер хкажиз, адан рех янавай спелрихъ галаз къугъвазва.

К1валин сериштаяр куьтягъна, Санжа атана, вилер накъварай ац1ана, Алиметан виликай ацукъна. Абур яргъалди сад садаз мегърибанвилелди килигзава.

— Агъзур тахсир вак хъайит1ани, вун заз,— сусан вахтсуз шуьткъверар гъатнавай плузарар зурзана,— виликдай хъиз, ба-гъа я... Вун есирда хъайиди туш! Зун инанмиш ту-у-уш! —угъу яр акъатна, тажуб хъанвай балайрин юкъвай ам гъуьлуьн ху руз гъахъна. Т1имил чиз, гзаф къат1узвай гадаярни, дидеда

къеженвай хъуькъверив чпин чкални як аламачиз экъиснавай туькъвер агудна, ц1урдин ван ацалтъя, шехъна. Алимета абур тамарзувилелди къужахламишна, вилерал мич1ивал акъалтна: адан хурал и дуьньядал виридалайни багъа пуд инсан, къиздир-мадин уфул акатнавайбур хъиз, зурзавай. Вичи вич бушар та-вуна, Алимета лагъана:

— Зак са тахсирни квач, Санжа,— туьтуьниз атай къагъар ада, плузар к1асна, къулухъ элкъуьр хъувуна.— За квел, вални и чи шараграл, леке къведай са карни авунач...

— Чида, чида, масанди! — Санжади гъуьлуьн хуруз, гардан-диз, чиниз сивиз кузвай теменар гуз башламишна. Дидеდიлай чешне къачуна, гадайрини бубадиз плагъар гузва... Гъвечи Яр-метан сиве вичин яб гъатайла, Алиметаз хъиткъитлар атана. Ви-ри хъуьрена.

— Гадаяр, куьне закай кере ийида гъа!—зарафатна Алимета. Гуьлметни Ярмет, к1ирк1ир ацалтна, хъуьрезва, абур, сивер

ачухна, мад бубадин япарихъ къекъезва.

— Буба класмир! — гъарайзава Санжади.

Садазни ксуз кланзавач, къудни гъа алай чкадал, Санжади аялриз вегъенвай бажгъандал, ярх хъана... Сада садаз туьмерза-ва... Чпин каш-мекъ ийизва. Гафар т1имил, гъиссер гзаф я. Али-мет михъиз кефли хъанва. «Зун ички хъун тавур пиян хъиз ава»,— фикирзава ада.

— Газет хтайла, вири хуьр чи гъаятдал к1ват1 хъанай,— гъуьлуьн япал к1уф эцигна, суьгъбетзава Санжади.— Вакай Игит хъана лагъайла, чун цавук хк1унай... Ахпа, макъаладин эхирдай вун... телеф хъана лагъана к1елайла,— Санжадин къуь-нер зурзуна, зани Тават дидедини Сайрана ч1арар чухваз баш-ламишна,— мад Алиметан хур, чин сусан кузвай накъвари къе-жирна.— Ахпа... пуд йикъалай диде, рик1 пад хъана, къена... Ви патай са хабар-терни тахъайла, инсанарни инанмиш хъана... Са зун... Зун инанмиш хъанач... Бубадиз зун чпин к1вализ ху-тахиз клан хъана. Зун хъфенач. «Зун Алиметан аялар хуьз инал ацукъда!» — лагъана за... Къвед хвена, сад, чи курквач1 хътин руш, хуьз хъанач, ам бугъма азардик къена... Чи руш! — Сан-жадай мад угъуяр акъатна.— Рушни хкъейла, зун рехи хъана./ Вун ана рехи хъана,— адавай «есирда» гаф лугъуз хъанач,-|-

зун ина...

— Секин хъухъ, Санжа, чун сабурлу хъана кланда,— Алиме-та вафалу сусан къеженвай вилериз кузвай теменар гана.— Рагъ-] мет хъуй чи дидедизни, чи баладизни. И картар сагърай! — га- 1

дайрин далуйриз кап яна.

— Сабурлу хъухъ лугъун регъят я, Алимет... Чаз акур къван гужар,— Санжади гъуьлуьн спелра, мекера т1уб къекъуврзава. — Яда, вун лап михъиз рехи хъанвайди я хъи?! -г къурху акат^ на.— Заз винелай жизни яз акурди тир... Бязи чкаяр, лацу

киж хьиз, ава...

— Бес рехи жечни... Заз т1имил акунани?!

— Сувьгбет ая, чан Алимет. Зазни чир хьуй,— вилер михь-на, Санжа яб гуз гьазур хьана. Гьилери кьиникьин кьармахрай ; ахкьатна^ килфетдин кьил хъхьанвай гьуьлуьз кинерун дава-

марзава.

— Ви хатур завай хаз жедач,— рази хьана, Алимета башла-мишна: — Ростов шегьердин кьвалав хьайи женгина чна кьан-шардиз атай-атай немсерин танк, сад, кьвед, пуд... гьисабдай вахт авачир, са вад хьана жеди, кук1варна... Ахпа зал хер хьа-на... Вилер ахьай авурт1а, зун хирер хьанвай аскеррин юкьва ава, вирини немсерин есирда гьатнава... Са шумуд виш кас ятаб-диз яна, рагьак1идай патахъ тухуз башламишна. Вучда? Зи гьал хьсанзавач. Ятабдин кьваларални автоматар гвай немсерин аскерар ала, абурухъ киц1ерни гала. Катуникай гьич фикирдай мумкинвални авач. Лаш илигна, малар хьиз, гьалзава. Чанда гьал амачиз, ярх хьайиди гьасятда автоматдай яна рекьизва... Ярх жедай ихтиярни авач... Зи эрч1и кьуьнел залан хер ала, кьиле дат1ана гувдин ван ава, вилерал гьар кьадамдин кьилиз мич1ивал кьвезва... Завай физ тежезвайди чиз, зун кьве юлдаш-ди кьуьнерикай кьуна тухузва... Абурукай сад захъ эхирдал кьван галамукьна, адан т1вар Алекси я,— Алимета ял акьадар-на, сусан вилерилай авахьзавай курумар михьна.— Ик1 хьайи-т1а, за сувьгбетдач гьа! — тагькимарна.

— За зун хуьда, чан Алимет,— Санжа гьуьлуьн хурув игис

хьана.— Ахпа.

— Ахпа... Са йикъалай чун ракъун рекьин станциядал гьа-на. Немсериз советрин есир аскерар, вагьунриз яна, Германия-диз ракъуриз к1анзавай,— Алимета ахвариз фенвай аялар му-къаятдиз вичин кьвалавай динжарна.— Гьеле поезд атанвачир, чунни цацар алай симинин жагьун ч1угунвай зурба парахда авай. Урус ч1ал чидай офицерди мусурман есирриз парахдин эрч1и кьиле к1ват1 хьун эмир гана. Жуван диде-буба мусурма-нар тирвилляй зунни фена... Чи вилик таниш тушир са шумуд кас хтана. Абурукай сад бармакдиз лацу сарих янавай жегьил фекьи тир. Урус ч1ал чидай офицерди адаз гаф гана, «Мусур-ман стхяр!» — башламишна фекьиди туьрк ч1алалди. Им заз таниш сес тир, зи далудай цеквер катна... «Им вуж хьуй?!» — фикирна. Дикьетдивди килигайт1а, зи вилик квай «фекьи» Са-рухан-

бегдин хва Мирзебег тир... За гъасятда жуван чин юл-дашрин далудихъ чуьнуьхна. Акунайта, ада зун, шаксуз, ре-

къиз тадай...

— Мирзебег аниз гъик1 акъатрай?! — Санжадик зурзун акатна.

— Ам вичин Мирим имидихъ галаз Туъркиядиз катайди я.

Аквадай гъаларай, гъанай ам Германиядиз атанвай. Им зи фи-кир я, белки, масаклани хъанатла. Ништа, Санжа. Ам рик1ел хтайла, зак къара илан акур къван зурзун акатзава. Тахсара-диз фий вич... акъван тум куьруь,— вичин сивйй акъатайбур Етим Эминан ч1алар тирди къатлана, ада сифте яз хъверна.

Санжани хъуьрена.

— Ада квез вуч лагъана? — жузуна папа тади кваз.

— Мирзебега чаз лагъана, бес мусурман халкъари больше-викриз акси женг ч1угвадай къушунар^ тешкилзава. Ахпа ал-лагъдин мецелай чаз гъа къушунриз гъахъун, гъарда жуван гъве-ч1и халкъ болыневикрин зулумдикай азад авун теклифна,— Али-мета хъверна.— Сик1рез гъихътин гафар чидатла аквазвани? Ах-ла, гъиле Къуръанни къуна, ам са гзаф ^афар мадни лап дилавардиз рахана... Адан рахунар къвалавай акъвазнавай итимри черкес, чечен, ингуш, авар ва маса ч1алариз таржума авуна Мад вич лезги ч1алалди раханач... Белки, и ятабдик лезгийр квач лагъана фикирнавайта... Жуван халкъдиз, гъукуматдиз акси женг ч1угваз рази хъайи хаинар туна, чун Германиядиз ракъурна...

— Ахпа,— Санжади гъуьлуьн перемдин дуьгмеяр ачухна, куьнел хъайи хирен гелера т1уб къекъуьрзава.— Им еке хер тир хьи...

— Гъвеч1идини тушир.

— Чан, вуна ихътин хер гъик1-эхнай?.. Ахпа!

— Сифте чун Польша лугъудай гъукуматдиз акъатна,— баш-; ламыш хъувуна Алимета.— Немсери агъзурралди есирар цацар алай, гужлу ток авай симер ч1угунвай, йиф-югъ яракълу къара-вулар, гишила хуьзвай киц1ер алай къазмайриз-карвансарайриз язавай,— Алиметалай зурзунар алахъна.— Чи ятабни гъа ихъ-тин са къазаматдиз аватна, адан т1варни Дахау тир...

— Дахау,— тикрарна Санжади.— Рик1из къайи т1вар я.

— Анай чун, са вад агъзур кас, маса къазаматдиз, адан т1варни Освенцим тир,ракъурна. Ц1ийи къазамат гзаф зурба чка тир. Ада тамам са шегъер алай къван чка къунвай. Эхирдай заз чир хъайивал, ина къуд миллион къван есирар авай. Къуд миллион!.. -

— Т1-т1-т1,— Санжади къил галтадзава.— Агъ, инсаф ат1ай ксар!

— И къазаматдихъ вичин алапат авай — адан пичерин гур-магърай югъ-йиф къати гумар акъатдай: а пичера са тахсирни квачир инсанар чан аламаз кузвай...

— Ва-а-а-ай! Чан алай инсанар кузвай?! — Санжадай гъарай акъатна. Чинин рангар ат1ана, ам ч1ал къуна амукъна.— Ак1 хъайила, фашистар инсанар туш лагъ ман,— азардай къара-гъайда хъиз, Санжа вич вичикди рахазва.— Вагъшияр, кусаф-т1арар я лагъ ман...

— Я ман. Гъабурулайни бешбетер я...

Ярмета вилер ахъайна, дидени буба къведни къвалав гумаз

акурла, хъверна, гъил бубадин гардандихъ хъивегъна, ксун хъу-вуна.

— Агъ, вагъшияр! — Санжади къил галтадзава.— Завай а 1дусибат, чан Алимет, гъич фикирдиз гъиз жезвач,— сусак сурун фул акатзава.

— Немсери чпин къазаматрин пичера агъзурралди, милли-онралди инсанар кана: урусарни, украинарни, чувударни, бела-руеарни, гуржиярни, лезгиярни, татарарни... Вири миллетрикай... Садазни инсаф авунач, садазни... Вахт бес тахъана, абур вири есирар куз агакънач гъа! — Алимет дактардал, ч1иш ацалтна, кузвай, зайифдиз эквазвай лампадиз килигна.— Яру Аскер агакъна! Тахъайт1а...

— Агъ, гъуэлягъар! — Санжадиз гаф жагъизвач.— Я Али-мет, вун а вагъшийрин хурукай ажеб къутармиш хъана. Абур инсанар туш хъи!

— Инсанар туш ман! Фа-шис-тар я, фа-шис-тар! — Алиме-тан гъутар агаж хъана. Ахпа вилер акъална, яргъалди кисна акъвазна: адан вилерикай Освенцим карагзава.— Чи къилел акъвазнавай фашистар анжах акунрай инсанар тир... Акъван абур вагъши хъанвай, акъван вагъши хъанвай... Ивидихъ къаних жанавуруар, кицлер, чакъалар абурун патав са зат1арни тушир...

— Чан Алимет, бес вун а кицлерин хурукай гьик1 кьутар-миш хьана? — вичин вилерихъ инанмиш тушиз, Санжади гьуь-луьн бедендилай гьил элкьуьрзава.— Сагъ я, сагъ я,— юхсулдиз хьуьрезва.

— К1ан хьана — ваъ, хатадай кьутармиш хьана. Чи бах-тунай...

— Вувв! Яд ахварал фейила, бахт т1алабай кар хьана лагъ ман...

— Эхъ, эхъ...

— Ам гьик1 хьайи кар ят1а яраб! Рик1ел хкун азият ят1а, суьгьбетмир. Герек туш...

— Освенцимдал гзаф кьаравулар алай... Ина инсандин кьил элкьуьрдай, экьуьчун кьведай угъраш ниэр, гумар гьатна же-Дай... Инсанар кана жезвай гумар... Лагердай садни чан аламаз ахкьатун мумкин тушир... Фашистри чпин вагъши амалап дуьньядикай чьунуьхзавай... Инай катуникай гьич фикирни авуц лазим кьезвачир... Жагьундин симерив мукьва хьайи касди^ кьаравулри гьасятда автоматрай ц1ай гузвай... Чаз гьардаз жу. ван нумра авай: а нумра парталрални кхьенвай, кьед1ил хурал-ни тагьма алк1урнавай...

— Ви хурални тамгъа алани?!—Санжадин вилер гьяркьуя хьана.

— Эхъ.

— Къалура кван,— азарлудавай хьиз т1алабна папа. Алимета яващдиз перем хкажна. Санжадин вилер гьуьлуьн

рик1ин кьилелай алк1урнавай мич1и яру, нур гузвай тагьмадгб акьуна: Д50309.

— Вай! — Санжа, гьарай акьатна, шехьна. Мад аялар ахварикай кватна.

Паб секин хьхьун патал Алимета суьгьбет давамарна:

— Ахпа... Къаткидай, ацукьдай чка амачиз акурла, фашися ри са шумуд агъзур кас Освенцимдай маса кьазаматдиз акьу-| ддайвал хьана. Абурук зунни зи дуст молдаван Алекси акав на... Чун поезддиз акьадарна. Зун авай вагьундин чиле авам са тахта бушзавай. Чнани ам са гужуналди хана, кьейит1а —| кьий, тахьайт1а инсанар кузвай пичерикай кьутармиш хьуй ла| гьана, поезд физвайла, т1еквендай хкадарна, катна.

— Агъ, ажеб хьана.— Санжадилай кьезил нефес алахьна.—1 Ахпа?

— Ахпа... Чи бахтуни гъана — къаравулриз акунач... Зунни Алекси Франция лугъудай гъукуматдиз акъатна. Ана чна фран1 цузрин партизанрихъ галаз фашистрин аксина женгер ч1угуна..| Анайни чун Советрин Союздиз хтана... Исятда, зи севдубгъум! зун жуван к1вале ава,— Алимета сусан гардан къуна.— Хъсая мах яни?!

— Чан Алиме-е-ет! — Санжа гъуьлуьв игис хъана.— Зи рик| ц1рана куьтягъ жезвай хьи!

—: Дяве гъахътин зат1 я... Секин хъухъ,— Алимета мукъая* диз папан чинлай авахъзавай курумар ми хъна.

— Чун гъикъван бахтлу инсанар я?! — Санжа бирдан хъуь- рена.

— Эхъ, зи яр.

Абуру яргъалди чпи чпиз туьмерна.

Цавун к1аниз яр ягъайла, Алиметан хзан, къудан къилни са хъуьцуьгандал эцигна,бахтавар яз, ширин ахварал фена.

Вад лагъай къил

МАРГЪУХЪАНАР

1.

Сад лагъай к1екер рахана. Аял вахтара хъиз,рик1яй «зи кагъулар псидиз» лагъана, Шалбуз месин къилиз къарагъна. Да-к1ардин гуьзгуьяр жизни экуь жезвай, к1вале гъеле мич1изма, вуж гъинал ксанват1а, къил акъатзавач. Самсама ахварай са низ ят1ани «зи кинт1 гехце!» гъарайна. Папан нефесдин ван акъ-ваз хъана: ахварикай кватай хъгинди я. Туьтуьниз атанвай уьгъуьни акъвазарна, к1валин иесиди парталар алукул из башла-мишна.

— Вун вуч фад къарагъзава? — кушкучдалди жузуна Сай-рана.— Види заз регъуь авун яни, я Шалбуз?! — гъамиша гъуь-лелай фад къарагъиз вердиш хъанвай папаз вич месик кумаэ гъуьл къарагъун хуш хъанач.

— Ваъ, ваъ, ахътин месэла авач, къари,— эхиримжи вахта-ра Шалбуза зарафатдай Сайраназ «къари» лугъузва.— Вун ин-жиклу жемир! — лаб парце ава, абуру мукъвара ц1гийи инсан гуьзлемишзава.— Ксун хъия, гъеле фад я, ксун хъия. Заз ки-лигмир. Анжах...

— Анжах вуч?

— Анжах Самсамаз к1инт1 хкидай стха к1анзавайди рик1е-
лай ракъурмир,— хъуьтуьл хъверна: адаз суса хва хана к1ан зава.

— Башуьсте. А кар патал за ви кефи хадани?

— Ай чухсагъул.

— Бес вун икъван фад гъйниз гъазур жезва?

— Къе чна векъер яна куьтягъун лазим я. Вири хуьр, дер^ гес гъиле къаз
жедай къванбур, мелез акъудна к1анзава,— папаа хъвер багъишна, Шалбуз
чин-гъил чуьхуьз гъаятдиз эвич1на.

Фронтдай хтайла, Шалбуз аз райондин меркезда жуьреба-. жуьре
къуллугъар теклифнай. Амма хуьруьн жемьтди ам са-, низни ракъурнач.
Шалбуз аз вичизни куьгъне везифа, колхоздин председателвал, давамариз
к1ан хъанай. «Гила к1валахна к1ан-1 да»,— фикирзава Шалбуза.

Са арадила ам, къекъвей к1уфар алай шаламарни алуьк1аИ дидеди вугай
шур элянавай лаваш нез-нез, куьчедиз экъеч1на/ Пернисе хчин гуьгъуьниз
килигиз амуькна: «Баладиз я йикъан! къарай амач, я йифен ахвар! Ят1ани
вири инсанар адалай рази': туш. Авурт1ани нарази я, тавурт1ани нарази я.
Бес гъик1 хъуй?Г| Шалбузавай тавуна акъвазиз жедайди туш. Сфи-эфендидин
хтуЯ я... Сфияр вири гъахътинбур я, халкъдихъ рик1 кудайбур... Сам-< самни,
Къамкъамни, Мут1алибни... Гила Шалбузни...»

Хилер къакъажна, булушкадин цен юкъва авай шуьк1уь епи-ник кутуна,
гъиле цурун сернич къачуна, Пернисе кал ацазфена.) Гъаятда ч1угъ-бугъдин
ванер гъатна, хаму нек1един атирар' чк1ана. Шад хъайи каци вичин къил
Перниседин к1вачивай гуьц1зава...

Шалбуз колхоздин контордив агакъна. Нурбалади лацу юр-| гъа балк1ан,
пурарни яна, гъазурнавай. Салам гана, председа-] телди чавушдиз
разивилелди лагъана:

— Аферин, Нурбала. Вун рик1ин хиял хътин инсан я. Гад агатайла, чна ви
намуслу зегъмет рик1елай ракъурдач, правле-' нидал ваз пишкеш гунин
месэла эцигда.

— Пишкеш тагайтлани, Шалбуз халу, вун гзаф кьадар сагъ-рай. За жуван хуър авадан хьун патал зегьмет члугвазва. Зун комсомол я, заз маса ихтияр авач,— уьтквемдиз жаваб гана,

184

деегьил чавуш председателдиз хушвилелди килина.— Бес вун, халу, виридалайни фад кьарагъиз, виридалайни геж вучиз ксуз-вайДЯ я?!

— Зун?! — Шалбуза хьверна.

— Эхъ, гьа и вун. Килиг: исятда хуьруьн члехибурукай кьа-рагънавайди са вун я.

Шалбуз инихъ-анихъ килигна: Нурбала гьахъ тир.

— Зун мажбур я,— сирлудаказ лагъана председателди.— За тавурла, бес ни авурай?!

— Зунни мажбур я,— мадни сирлудаказ, саки кушкушдал-ди, Шалбузан зарафат квай риклин гафарин гьавурда дуьз акьу-на, жаваб гана чавушди.

Кьведни хьуьрена.

Яхцлур яшариз акъатзавай, гьаркьуь кьуьнер алай кьумрал итим, хьипи самарин сафутл са крчал эцигна, чулав спелрикай милайим хьвериз, кьалин рацламар агудна, михьи рикл авай жегкилдиз килигзава. -

— Чухсагьул. Дугьриданни, комсомолар, чан хва, чаз еке куьмек хьанва. Абур хьаначиртла, чавай чкланвай колхоздал чан хкиз жедачир. Комсомолрин бригадади, йифизни акъвазна, векъ язава,— председатель Шалбуз дагьдин клане авай сувухъ элкьвена.— Аферин жегьилриз! Яни?

— Я. Анжах векъе авачирди са зун я. Вуна зун инал кутлун-нава,— чавушди вичин бейкефвал кьалурна.— Зун гьикьван, гал-тлам алай балклан хьиз, жен? Зун аял-куял яз амач. Зи таяр—ве-кье, зун контордин куьнже,— зими жегьилди кьил галтадзава, адаз я хьелни авач, я хушни, ам бейкеф я.— За мад чавушвал хьийидач) авур кьван бес я... Гила и пеше масада дадмишрай.

— Нурбала, дуст кас, зани гьар юкьуз сувуз физ векъ ядай. Амма жезвач: са вуж ятлани инал хьана кланзава, са вуж ятла-ни райондиз фена кланзава... Са жуван патахъай жаваб гун гзаф регьят я, амма халкъ тешкилун, ам клвачел кьарагьарун — че-тин. Са ни ятлани четин клвалахни авуна кланда... Чна, зани ву-й а, инал лазим клвалахар тешкил тавуртла, сува авайбурувай

векъ ягъиз зкедач, абур гишила амукъда... Гъавиляй абуру ягъ-
завай векъик чи пайни ква.

Разивилин лишан яз, хел-пут алачир таз къелем хътин, же-гъилди яргъи
пенц1 галай шапка алай къил агъузна.

Контордин вилик колхоздин бригадирар атана. Лазим тап-шурутъар гана,
Шалбуза абур гъар сад вичин магъледиз, ч1ехи-гъвеч1и векъиз акъудиз
ракъурна. Балк1анрал акъахнавай бри-гадирриз ада мад сефер тагъким
хъувуна:

— Гъар сада сифте нубатда жуван хсуси хзан мелез акъуд1:

Ахпа квез регъят жеда!

«Бес за вуж ракъурда? — председатель хиялдай к1вализ' хъфена.—
Селимат, Самсам... Зунни... Диде Сайранахъ гелкъуь-1
рай».

Хуьруьк балк1анрин к1вачерин, киц1ер элуькъдай, гъарай! эвердин ванер
акатна. И ванери хурушумзамаз къецихъ экъеч11 навай к1екерни верчер,
фидай пад такваз, гижи хъанвайбур хъиз,'

гъаятра къекъуьрзава.

Зуьрнейринни далдамдин шад ванер акъатна.

Балк1андал хкаж хъана, Шалбуз колхоздин складрал фена.

Меле к1валахдай жемятдиз недай-хъвадай зат1ар: накъ амаз ту|

к1уна бузханада эцигнавай як, ниси, фар... ракъурня

к1анзава. «Мел — колхоздин, т1уьн-хъунни — колхоздин,— фяЭ

кирзава председателди.— Къе мелен иеси Къази-Мегъамед Агъа1

сиеван т1варунихъ галай колхоз я... Алахъна к1анда! Садни наЯ

рази тежедайвал... Гележегда чаз мелер гзаф жеда... Энгел жез!

вай кар, вирида къуьн кутуна, къилиз акъудун бубайрилай алш

май хсан адет я. И адетдикай чнани менфят къачуна к1анда!я

Шалбузан рик1 секин туш. И секинсузвал адак нянила!

квай, гъавиляй дидеди авунвай хъчадин пич|екарни иштагъди
тухванач, я йифиз секин ахварни атанач. «Яраб кье чи мел зш
к|анивал кьилиз акъатдат|а?!» — суалди адан мефт| гилаяя
регъвезва.

Дяве куътягъ хъана са йис алатнава, Шалбуза колхоздй| председателвал
хъийизни гъа икъван вахт я... И йисан вахтунД| хуьруьн, колхоздин гъал пис
хъана жеди, амма хъсан хъанач.|

Цисанриз каша тади гузва, кашан вилик пад къадай мумкинвал гъеле
хъанвач... Анжах рик| секин хъанвайвиляй инсанриз каш-яи амачир хъиз
жезва...

Колхоз туна, катая Авсатни Тамазан Бакуда милиционерри хкъуна.
Хъуьт|уьз Самбурда абурун суд хъана, гъардаз ц|уд йис дустагъ ат|ана.
Тахсиркарар чпин жазадив агакъун, абурун мукъва-къилийри, сифте нубатда,
Шагъмара Шалбузан хивез

вегъизва.

— Жемятдин мал, вичин бубадинди хъиз, нез к|ан хъайила, Шалбуза зи
хвани Авсат сифте хуьряй чукурна, ахпа дустагъда тваз туна!—гъарайзавай
Шагъмара кимерал.— Гъак| тушни?! Тушт|а, вучиз халкъ гишила ава?! Чи
сивихъ галай рузи Шал-буза вичин стхайрин етимриз Бакудизни Агъулиз
ракъурзава!

Зи кье вилиз акуна!

Садбур Шагъмаран ч|алахъ жезва, садбур жезвач. Шагъма-ран гафарик
керчекбурни квай: дугъриданни, Шалбуза вичин хзандиз атай магъсулдикай
гъуьр регъвена, са пай Самсаман, Къамкъаман ва Мут|алибан хзанриз
ракъурнай.

Шагъмар гъеле колхоздин правленидин член ва хуьруьн Советдин депутат
яз ама. Ада вичин алачир рахунар правлени-дин заседанийрал ва Советдин
сессийрални ийизвай. И касдин футфадикай Шалбузас къурхуни ава...

2.

— Вири мелез экъеч|! — гъарайзава чавушди.— Жемятар! ^и-ри! Ме-лез!
— тикрарзава ада.

Шалбуз, балк1андал алаз, хуьруьн кьилихъ галай гирведал ^къвазнава. Ада мелез физвай кьифлеяр кьаршиламишзава. *1нал хуьруьн партийный организациядин секретарь Букар му-^длим ва Советдин председатель Мегьамедов Мурсал атана. Абур, ^целай алатиз, тикдай винелди к1убандиз хкаж жезвай кьиф-^{ле}йриз, сиверик хьвер кваз, килигзава, ахпа кьилерагъадихъэл-

кьуьрзава. Хуьрелай башламишна суван к1анел кван — вирц тим-тик рехъ кьуьнерал дергесар алай, гьилерик яд цадай ги-чинарни фу-къафун авай чантayar квай инсанрай ац1анва.

Хуьруьн регьберриз салам гана, винелди Санжани фена. Аии са десте рушаринни сусарин, гамарин артелдин членрин, арада ава. Гъуьл фронтдай хтайла, ам вичин виликан к1валахал, га-марин артелдин председателвилел, хьфена.

— Алимет геж жезва хьи?!— жузуна Шалбуза.

— Агъадай къвезва, дергесдихъ къекъвез иглеш хьана,| кьурелди жаваб гана, Санжа уьтмиш хьана.

Алимета Саратов шегьерда партийный школада к1елзава..] Исытда каникулриз хтана, хуьре ава. Ада гьар юкьуз гуьгьуьл-, лувилелди колхоздиз векъ язава.

Суван рекье, вири дeреда зурнейринни далдамдин ванер гьатнава, абуру инсанар к1валерай акьудиз, мелез ялзава.

— Накъ, къе пакамахъ зи рик1 секинзавачир,— вилер ин-| санрин кьифлейрал алаз, лугьузва Шалбуза,— гила, жемят ви-' ри суваз физвайди акурла, къалабулух кумач.

— Рик1 секинсуз жедай хьтин бине авачир эхир,— Мурсалая вич тажуб хьанвайди къалурна.— Вучиз вун ак1 авай? Заз чиз4 кьуьлуь-шуьлуь къавламишун герек авач, председатель.

— Себёб, белки, авачирт1а... Рик1 я ман,— т1вар къаз жедащ хьтин себеб Шалбузани жагъызвач.— Накъ правлени чк1идай4 ла, Шагьмарай рик1из так1ан жедай гаф акьатнай,— «Шагьма-| раз, адан ни галайбуруз зун гзаф так1анда, аквадай вилер авач.и Зи хьилияй абур мелезни татун мумкин я»,— фикирзава предсе^

дателди.

— Вуч гаф?

— Гъамиша алачиз рахазвай сив я,— фикирда Шагъмая аваз, жаваб гана Шалбуза.— Ада заз ван къведайвал лагъана;! «Мелез фин ва я тефин гярда жуван хуш я. Кесиб инсанри^ чпин дерди ийиз тутуна, чна абур бигердиз гьалзава». Зун адая

гъавурда туьк1вена акьуна.

— Агъ, душмандин хва душман,— Мурсалакни хъел акат! на.— Дустагъда туна к1анзавайди Шагъмар тир, адан гафуна^

къугъвай Авсатни Тамазан ваъ. Вуна, председатель, са фикирни зУ1ийир, вири хуър мелез къведа!

— Шагъмаран гафар ван хъайила, зи рик1яй хиял фена: «И гъамиша ч1улав ниятар авай касди гилани са алчаквал та-вуна тач». Ингъе, стхяр, куьн килиг: вири бригадаяр, школь-никар, шегъеррай хтанвай мугъманарни студентар сував агакъ-зава, амма я Шагъмар, я адан мирес Мирветан бригада к1валаяй-ни экъеч1навач! — Шалбуз, пелез гъил тухвана, рекъиз килигзава.— И кар чиз, зи рик1ни секин тушир. Ингъе, стхяр, Мирвета-ни Шагъмаран кфилдал къуьлерзава.

Пуд йис вилик Бакудай ватандиз хтана, Мирвет, юкъван яшариз акъатнавай фяле итим, колхоздин складчи, ахпа бригада-дир хъана. Ам акьуллу инсан яз аквадай, амма са айиб квай: Ц1агъмар имидин гафунай экъеч1дацир. Имиди йикъ лагъай чка-дал рекъизвай, къарагъ лагъай чкадал къарагъзавай. Инсанри-кайни чуьнуьх тавуна, гаф атай чкадал Мирвета тикрарзава: «Дяведин йисара зи хзан Бакудай хуьруьз хкана, къиникъикай къутармишайди Шагъмар ими я. Адан гаф ч1урун заз айиб я». — Эхъ, Мирвета чи рик1 динжач,— сугъбетдик Букар му-аллим къаришмиш хъана.— Эгер ада Шагъмараз яб гуз, чаз акси таблигъат тухуз хъайит1а, чавай ам правленидикай хку-диз, бригадирвиляй акьудиз жеда.— Букаракни хъел акатна,— Колхоздиз ахътин бригадир герек туш!

— Чавай Мирветал са тахсирни илит1 жезвач эхир,— Шалбуз секинсуздаказ мад хуьруьхъди тамашна.

— Илит1 жедайди я! — инанмишвйлелди тестикъарна Мур-сала.— Чна чалай алудай душманар Шагъмаралайни Мирвета-лай агъзур сеферда

гужлубурни фендигарбур тир. Текъвезвай хъсанвал авурла, стха, ви къадир чир хъанайт1а, низ дерт авай?!

Хуъруън къилихъ балк1андал алай Мирвет пайда хъана.

— Къвезва,— хабар гана Шалбуза.— Гила атана лугъудай-Ди я, бес бригаадин членар садни мелез экъеч1завач. Вич ада ч и вилик михъи ийида...

— Гъик1 хъана, бригада гъинава?! — Мирвет яргъал ала-маз, жузуна Букар муаллимди.

Вилера хъел, наразивал, ажузвал какахънавай Мирвет, гаф акъат тийиз, хуъруън регъберрин виликай, тахсир квайди хъиз,

акъвазна.

— Зун экв тахъанмаз к1вачел алайди я,— нефес нефесдихъ

текъвез башламишна бригадирди.— Са вад кас экъеч1на, магъ-ледин кимел акъвазнава: вири бригада мелез фейит1а, чебни фида, тахъайт1а — ваъ лугъузва...

І — А муъкуъбур экъеч1 тавунин себеб вуч я? — Шалбузавай

вичин хъел хуъз жезвач.

І

— Себеб... Мелез фин гъар са касдин вичин хушунин к1ваЧ

лах я лугъузва...

— Ибур Шагъмаран гафар я! Ван хъанани?! — Шалбуз Бу4 карахъни Мурелахъ элкъвена.—Халкъдин сиве ч1уру мез туна!

— Шагъмар вич гъинава? — жузуна Букара.

1

— Шагъмар ими вичин яргъадал акъахна, азарлу хванах-, вадал къил ч1угваз Къасумхъурел фена. За гъадазни мелез атунд жегъилриз дергесар гатаз куъмекун т1алабайди я, стхаяр! —; куъмексуздаказ гъилер агъузана, Мирвета вичин рик1евайди ла-'

гъана.

1

Амма яб гузвайбур садни адан ч1алахъ хъанач: садра къван4 ни таб акъатун ч1уру кар я, инсанар мад инанмиш хъижедач] «Заз гъа ик1 жедайди чизвай, Мирвета мад вичин къил хкуд^ на»>,— Шалбуза чилел цуьк1уьн гадарна, хиялдай бригадирдиз-

ни адан имидиз экъуьгъна.

— Гила за вучда? — жузуна бригадирди, аквадай гьаларай!

адаз вичизни ихътин беябурчивал бегенмиш тушир.

— Гьик! вучда? Ашкъи авайбур мелез фида, амайбуя к!валера ацукърай!
— жемят сувуз фена акунвай Шалбузай! риклик пакаман секинсузвал кумачир, адаз бригадирдин язух^ ни атана.— Алад! Чун фена, куьне ахгакъара! — председателдй

балк!андик т!вал кяна.

... Экуьнин дагъдикай хъуьрез-хъуьрез рагъ хкеч!на. Шал-бузан вилер, п!узарар, чан — вири беден хъуьрена. «Ша, *шиц*

190

чан дуьньядин чирагъ,— тикрарна ада фикирдай аял ч!авуз ди-деди чирай гафар.— Чи гьилериз, к!вачериз къуват це!»

Муг-Рагъ хуьруьнни шишк!ук! дагъдин арадал алай зурба сува зурнейринни далдамдин ванер гьатна... Гьар са бригада-ди вичиз талукъ уьруьпар къуна. Пек-партал, чанта-турба, къаб-къажах булахрин патарив эцигнава. Пурарар, алухар алуднавай балк!анар, ламар, къатирар яйлахар галай патахъ ахъайна. Аялриз ацукъдай, къугъвадай, къаткидай чкаяр гьазурнава. Яшлу итимри к!авузаррал дергесар гатазва, абур пайгар ийиз-ва, къилавар гузва. Сува гьатнавай ванер дагъдин хьитш, яру тавар гузвай чина, зенгерин ванер хьиз, тикрар жезва.

Мел башламиш хъана... Дергесар къачуз, итимар, жегьилар, сусар, рушар сувун т!улариз чк!изва, сад садан гуьгъуьнал акъвазна, векъ ягъиз-ягъиз, яру-ц!ару ц!иргъер хъана, маргъу-хъанар виняй агъуз къадам-къадам физва: гьар дергесар эр-ч!и патахъай чапла патахъ вегъейла, фараш векьин дак!ур мар-гьар арадал къвезва; гьеле чиг аламай^ агъзур жуьре цуькве-рикайни куьлуь пешерикай ибарат маргъварикай инсан пияла ийидай атирар чк!изва...

— Дергесди ат!ай векьихъ къет!ен атир жеда, гадаяр,— лугъузва маргъухъанрин са дестедин к!венк!ве авай Букар

муаллимди.

— И векъер ягъиз гъайиф къвезва, абур гъакъван гуъзел я. Ч1ур туш, халис халича я ман, муграгъжуван руша хранвай халича! — цуьк акъатнавай т1уларикай лезет хкудзава Шал-

буза.

Маргъухъанриз гзаф рахадай мажал авач: куъруь-куъруь суалар вугуз, жавабар гуз, абуру куънериз ялзава — жкзви Юкъ алгъурзава, ашкъидивди векъ язава.

Маргъухъанрин к1вачерикай, дергесрин к1уфарикай, пр-лрр-^ПРРРДИН ванер ацалтна, мукарал аламай нуьк1ер, туртурар, Ц1иц1-пепе катзава: муг, балаяр къушаризни кваз акъван ширин, багъа я хьи, абур зуърнейринни далдамдин ванеривай, инсан-Рин к1еви рахунривай-хъуьруьнривай, рушарин манийривай чу-^кУриз хъанач... Эхир, дергесдин хци к1венк1 галуькыз акурла»

чеб къутармишуниз мажбур жезва... Маргъухъанар гзаф мукъа-
ят я: къушариз зиян тагуз алахъзава.

Ашпазри къванерикай къулар туьк1уьрзава, хуьряй гъан-
вай куп1арикай, гилигрикай, к1арасрикай ц1аяр хъийизва, къаж-

гъанра ятар цазва... Меле авай колхозчийриз сифте т1уьн, рагъ 1Пагъ дагъдин къуьнел хкаж хъайила, гудай меслят хъанва. Им лежберри, адет яз, пакаман нагъардай вахт я. Сиверчи абу-ру мелез къведай рекъе, шур элкъуьрнавай лаваш фар гъутай

нез, авунва.

Шалбузни Мурсал, яргъа балк1анрал алаз, и кьил, а кьил; авачир сувун т1уларин гуьнеяр тирвал чк1анвай маргъухъан-рал кьил ч1угваз, абурун к1валах тешкил хъанвайвал ахтарми-шиз, лазим тир эмирар гуз, къекъвезва. Гъар бригадал или-файла, абуру гъиле дергесар къазва, сад-къве маргъар тухузва. Абур мад чпин кьилин бинедал, ирид булахрин яд санал к1ват1 хъжезвай к1амун къерехдал, хквезва.

Мелен башчийрин вил агъадик ква: Мирветан бригада гъв| ле атана агакънавач. «Республикади колхозрин майишатар хкаж хъувун гъиле къунва,— фикирзава Шалбуза, адан рик1ел са варз вилик Махачкъалада хъайи совещание хтана.— Чун са куьнални гуьгъуьна амукъна виже къведач... Акъваздач... йхь-' тин небгетди манийвал тавурт1а...»

— Зи риклиз секинвал тагузвайди гъа и кар тир,— яванм диз лагъана Шалбуза Советдин председателдиз.— Са бригада1 атун ва я татун чаз акъван къайгъу туш, пака и ч1уру каЯ адет яз акатайт1а, ахпа четин хъана.

— Са фикирни ч1угвамир, дуст,— вичиз хас тир яц1у ван| целди рахана Мурсал.— Эгер вири хуър атана, мел тешкиллу-* вилелди кыле фенайт1а, чаз са лезетни жедачир... Ик1 хъайщ ла, чаз жувандини чаради, дустни душман чир жезва. За ваз шумудра рагъметлу Сфи-эфендин, ви ч1ехи бубадин, гафар тикрарнай: «Куьгъне душмандикай дуст жедач». Гъикъвай хвейит1ани, жанавур тамуз килигдайвал, душманни гъак1 я. Душмандин ивидик квай душманвал хкатун патал нече са шУ: муд несилар, са шумуд девирар алатун лазим я. Чаз, лагъай

1а, вад-ц1уд йисан къене куьгъне мулкдаррикайни фекъи-фах-радикай дуьз иноанар хъхъана, абуру кесиб синифдихъ галаз санал гъил-гъиле къуна к1валахна к1анзава... Жедай кар яни?! Заз чиз, жедай кар туш! Гъак1 хъайила, дуст кас Шалбуз, жу-ваз сабур це... Шагъмаран ирид юрдар мелез татайт1ани, къе векъ яна куьтягъ жеда. Эхъ1 А бегъемсуз тайифа галачиз ге-

нани хъсан я.

Шалбуз, вилер гуьнедикай хкатзавай рекъел алаз, акъваз-нава.

— Вуна вуч лугъуда, Букар муаллим? — жузуна Мурсала.

— Зани, стха, ви гафар тестикъарзава... Як1ук к1араб же-дайди я,— мисал гъана Букар муаллимди.— Синифрин арада женг давам жезвайди чна садрани рик1елай ракъурна виже

къведач, юлдашар!

— Ихътин амалралди Шагъмарани Мирвета чпин кар чпи к1еве твазва. Къвезва! — Шалбузан рик1из акваз-акваз регъят

хъана.— Эхир атана.

Сувун к1анел алай тепедикай Мирвет, гуьгъуьна къуьнерал дергесар алай къуд-вад касни аваз, хкатна.

— Пакамалай кимел акъвазнавайбур куь хатурдай атана, юлдашар,— къил хура туна, лагъана Мирвета,— амайбур сад-ни завай к1валаяй акъудиз хъанач. Багъишламиша... Зун вири хуьруьн вилик беябур хъана.

1Палбуз са гафни раханач, адалай анжах залан нефес
алахъна,

— Ат1а к1амун кърехдал алай чка куъди я,— Мурсала Мир-
ветаз яргъи т1ул къалурна.— Башламиша!

Геж хъанвайбур чпин чкадал фидайла, къилихъ галай си-налай
Девришалидин ван акъатна:

— Нисин хийир хъуй, я Мирвет!

Айгъамдин гъавурда акъур маргъухъанар, Шалбуз дагъдин ратар ацахъай
хътин ванер акъатиз, яргъалди хъуьрена.

— Ай чухсагъул, Девришали! — явашдиз лагъана Букара.— Гъейрат квай
итимдиз вичел ихътин хъуьруьнар ийидалди къи-никъ хъсан тир. 13 Зак. 43
— Гъейрат, намус, инсанвал, муаллим, базардал маса гуа-вай зат1ар туш,—
гъайиф ч1угуна Мурсала.— Инсан дидедиц -бедендикай абур кваз
кхатзавайди я. Кват1а — ква, хъсан я>\$

квачт1а — квач, пис я.

— Дугъриданни,— къил эляна Шалбуза,— гъак1 я.

Мел яц1а гъатна...

3.

Къве мертебадин к1валерин айвандик ракъинихъ галаз къалин рац1амар
рехи хъанвай туькме итим экъеч1на. Хуьре вил къекъуьрна, ада вичин
къармуькъ бармак шуьк1уь тазуналди

ягъиз башламишна.

— Шагъмар, мелез гъазур жезвани?! — жузуна Керима куьчедилай.

— Мел-мехъер, хуьруьнви, гъарда жуван хушунин к1валахарв я. Са суваб
къазанмишиз к1анзавайди фида, муькуьди — ваъ. I Гъамни ваз артухан вахт
аваз хъайит1а... Заз къе са фидай се-^ фер ава,— Шагъмара бармакдиз т1вал
ягъун давамарна.

— Вуч сефер я? Хийирдалди хъуй! — Керима фикирна:! «Мелекай къил
къакъудзавай къабандин хва я».

— Хванахва клевел ала лагъана, заз Къасумхуърелай хабар| атанва. Мад рекъизвай хванахвадин патав тефена жедани? — суалдалди жаваб гана Шагъмара.

— Са шакни авачиз, хуъруънви! ■— тестикъарна, Керимаз кьет1на: «Им тефейла, зунни фидач. Мелез финалди зал и1ийи. т1вар акъалтдайвал туш: угъри Керим гъа угъри Керим яз'

амукъда».

— Дуст къун регъят я, хуън — четин, лугъузва мисалда, Ке^ рим. Чун гила яшлу я, са к1вач сурун патал фенва... Куьгъне дустар хвена к1анда! — тестикъарна Шагъмара.

— Хъоан сят хъуй,— Керима вичин къилни са патахъ баш-1

танна.

Балк1андал гимишламишнавай пурар эцигна (и им-арат дя| ведин йисара са пут къуълухъ къачурди я), ч1улар т1арамар-

яа, Шагъмар зирингдиз акъахна. Ам, виридаз аквадайвал, ви-чив вугузвай суалприз жавабар гуз-гуз, хуърй агъайнидака-} экъеч1на. Вегърен т1улалай са вил къулухъ ягъайла, адаз су-вув агакъзавай маргъухъанрин къифлеяр акуна. Вилериз иви хъчин хъана, фикирна: «Зи итимар мелез садни фидач. Гъа-гъак1, Шалбуз! Гъа-гъак1, Мурсал! Зун куь туьтуьнай фидай к1а-раб туш! Куьне зи хва тур ракъара за мукъвара куьнни твада... Килигиз акъваз! Тахъайт1а зун бубадин хва туш!» — гуьнеди-кай кирс фенвай рекъиз акъатайла, атлуди балк1андик т1вал къана.

Авсатни Тамазан дустагъда турдалай гуьгъуьниз Шагъма-ран юкъван тар хана: адав виликан гъайбат гумачир. Ят1ани в1Я цаз алаз, вичиз са дерт-гъамни авачир хъиз, къалурзава. Гъавиляй инсанрини адакай вил къязова, текъвезвай гуьрме-тарни авуна, гъар-гъал ам чпелай алудзава.

Валк1ан Ч1ехи вац1ун дугунай физва. Яргъай хъиз Муг-Рагъпара райондин меркез Самбур аквазва. Т1вар хуър яз, ана авайбур анжах идараярни къуллугъчияр патал эцигнавай гъу-куматдин к1валер я. Накъ-къе сад-къведа чпиз хсуси к1валерни эцигзава.' «Самбурда зун тийижир са касни авач. Акур-акурда жузунариз, райондин регъберриз зун мелекай катнавайди чир хъайт1а, хъсан кар жедач,— фикирзава Шагъмара.— Бес вуч-да?»

Пакамахъ къарагъайла, Шагъмараз вич якъин гъиниз фидатла чизвачир. Правленидин членар вири мелез фин лазим тир. Накъ Шалбуза къасухдай хъиз лагъанай: «Шагъмар халу, векъ вавай ягъиз тахъун мумкин я, яшлу хъанва. Жува жегъилрин дергесар гатут, абур хци ая. Ацукъай к1валах я». Мелез тефин патал Шагъмаран ният «начагъ» хъунухъ тир. Пакамахъ къи-лиз маеа фенд атана: Къасумхуър багъна къуна (Куьреда адаз гъурметлу хванахва авайди вири хуьруьз чизвай), Белиждиз физ к1ан хъана. «Абас-Агъа ими заз тахкуна гзаф вахтар хъан-ва. Айибар я... Са къил ч1угвада...»

Абас-Агъа Шагъмаран хайи мирес я. Колхозар тешкилзавай йисара вич суьргуьн ийидай ч1ал чир хъайила, ам хуьряй кат-на, гел галачиз квахъна... Са шумуд йис Къиргъистанда акъуд-на, гила Белижда яшамиш жезва. Ракъун рекъин станциядал ацъна, вич виле акъан тийидай къаравулчивал ийизва. Ада Къиргъистандиз суьргуьннавай кулакринни фекъи-фахрадин ва Дагъустанда авай «хпен хам алай жанавуррин» арада алакъа хуьзва, вичин гаф акатдайбуруз ая-мийир лугъузва, ара-бир

хайи хуьруьзни хквезва.

Шагъмар са шумудра миресдиз мугъман хъанай... Къени адаз Абас-Агъадин суьгъбетрихъ яб акализ к1анзавай...Гъеоейрахуь-руьн пай-уьлуьпни тунва... «Балк1ан Самбурда туна, машинда акъахна, фена к1анда,— фикирзава Шагъмара.— Рекъик маши-нар т1имил ква... Лап къит я... Белижда яргъалди акъваздай вахтни заз авач... И йикъара колхозчийриз векъин чкаяр паюн лазим я. Зун чкадал тахъайт1а, хзанда са ч1иб чкани гьалт та-| вун мумкин я... Ваъ,къе Белиждиз фена виже къведач... Са ма-, са сеферда хуй. Гатун юкъуз, къилелай жилжирма рагъ ала-1 хъиз, Белижда зи зат1ни квахънавач... Бес вучда? Элкъвена

хъфидани? »

Иесидин хияллувиликай хабар хъайи балк1анди ериш ява-шарна. Бирдан Шагъмаран ат1угънавай чина гъатнавай бири- . шар ш.чух хъхъана. «А-гъан, зун Къара^Куьредин фермадал фи-1 да. Абас-Агъа имиди заз лагъайди тир: «Ц1ийи хабар-тер лазим хъайит1а, ч1угуна фена, Экуьн дагъдин к1аневай Гуьнеш-эфен-] дидивай жузуз». Зун гъаниз фида. Дяве башламиш хъайи йикъа-1 ра фейиди тир... Мад ахкъатнач... Я вични атанач...»

Сифте гьалтай уламдай балк1ан вац1ун къуза патаз акъуднал Шагъмара ам Чуьхерхъан мезредай винелди гьална. Атлу инихъ-1 анихъ килигзава: вил акъазвай къван чка къацу, къиб яэавай] къуьлуьн ник1ер я. Чебни лепе гуз акъвазнава. Гъар садал ч1иб] алай къилер са патахъди алгъанва. «Им вуч

мусибатдин бегьер' я?!» Ара-бир балк1ан михьиз къаца батмиш жезва. «И аллагь-1 ди терг авур калхузар хьайидалай къулухъ чи мезрейри гузвай.1 хьтин бегьерар са девирдани хьайибур туш... Гишин киц1еритИ бахт акунани ваз гьихьтинди ят1а?!»

Балк1ан, мукьвал-мукьвал къацаз сив ягьиз, каш кваз1 нез, гуьнедай керсеба физва. «Неъ, гьайван, чаз амукъзавайди гьа им я»,— Шагьмара туькъуьл хьверна.

Пурарин гимишламишнавай лук мягкемдиз къуна, вилик-ди алгъана, Шагьмара балк1ан гагь эрч1и, гагь чапла патахъ элкъуьриз, регьят жигьиррай гьалзава. Атлудин хиялар яр-гъариз физва... Шагьмаран бубадихъ еке мурадар авай: адаз, агъзур хеб хъана, хуьруьн адет тирвал, къавал лацу т1арат1 акъуднавай серкеррин жергедиз гьахьиз к1анзавай. И мураддив агакъун патал ада вичин суьруьдикай геликъзавай къарни хкуд-завачир... Хзандиз йисаралди таза як1ун чкални аквазвачир... Хперин къадарни гагь гзаф, гагь т1имил жезвай: мукьвал-мукьвал акъатзавай азарри вишералди гьайванар гадк1извай... Са-к1ани агъзурав агакъзавачир, гьатта мукьваривни къвезвачир... Бубадин мурад жегьил Шагьмаран рик1ени гьатна. Ада, буба-дилаь тафаватлу яз, маса рехъ къуна: чуьнуьхиз-гуьнжуьхиз, чализ-чапхуниз, гьар гьал вичин мал-девлет артухариз башла-мишна. И карда адаз къве месэлади куьмек гузвай: сад лагъай-ди, адак т1ебии къуват квай: къвед лагъайди, ада вичиз дев-летлуйрикай даях къунвай... Амма я бубадин, я хчин мурад къилиз акъатнач. «Зи к1валахар Шура гьукуматди ч1урна, Шу-ра гьукуматди!—сас регьвезва Шагьмара.— Шура гьукумат хьаначирт1а, за пуд сеферда къавал лацу т1арат1 акъуднавай». Садлагъана жулавар ялна, балк1ан аквазарна, Шагьмар сив ахъайна, вилер дак1арар хьиз хъана, амукъна: вилик квайди са мус ят1ани адан, хсуси, ник тир... Дана галай кал гана, тек къаридивай гужуналди маса къачур ник. Мезредин кафалда авай ник... Къаридиз анихъ гелкъведай куьмек авачир, и кардикай Шагьмара менфят къачунай. Кавхадини къари ч1алал гьиз куь-мекнай. «Вад путун чка ят1ани, гьар йисуз залум бегьер гу-дай. Яц1у накьвадин ери. Гилани... Килиг... Къуьлуьн гьар са къил са гирвенка къван заланзава... Гьелелиг битмиш хьанвач гьа, анжах къил вегьенвайди я... Инай за жуван рат1ал са гьаф-^{т^}да цуьлерин алерар ч1угвадайди тир... К1аняй акъатай кал-хуз, вун гьинай атай завал хъана? — Шагьмаран вилерал гьай-ифдин, ажугьдин, куьмексузвилини накьвар акьалтна.— Яраб маса Гитлер майдандиз ахкъатдач жал?! Гьайиф! Гьайиф! Заз хьайи мусибат!» — яргьалди къил галтадна.

Балк1ан ник1ин и кьиляй а кьилнз гьална, Шагьмара фикир-диз вичин муькуь ник1ер, векьер, анрай жедай бегьерар гьа-на. «Заз гьар йисуз икьван зиян гузвай куь к1вал аллагьди куьн кьена ч1уррай, я Рабби» — адан хиялда хуьре Советрин власть эцигай, колхоз тешкилай инсанар авай.

Мулкаринни мал-девлетдин гьайиф ч1угвазвай Шагьмар, фа-гьумсуз хьанвай вилер балк1андин фиридал алк1ана, залпандни гьилий аватна, акьваз хьана. Са мус ят1ани вичивай кьакьатай девлетрин иеси хьижедайдахь ийизвай инанмишвални квахь-на. Рик1ел Абас-Агьадин гафар хтана: «Аллагь ч1ехи я, рагьим пара, аллагьдикай умуд хкудмир!» Имидин гафар тикрарна, «я аллагь, вун куьмек!» лагьана, кьил хкажна, балк1андик т1вал кьана, ам Къазан булахдин патавайт1уз «Вак» кьван алай тепе-дин к1аниз гьална. Ахпа эвич1на, балк1андин залпанд кьуна, тик гуьнедай винелди яваш-яваш хкаж хьана.

Кьакьан тепедин кук1валай Шагьмар кьуд патаз килигна. Самур вац1, шегьре рехь дередин к1аняй ч1угунвай лацуни ч1у-лав ц1арар хьиз аквазвай. Рагьэкьеч1дай патан гуьнедал ч1ехи хуьр ала. Им Къара-Куьре я. Эрч1и патохь Экуьн дагьдин ч1у-| лав тим^тик цал гала, вични, деведин гардан хьиз, и патохь, а патохь фенва, адакай ара-бир мандаварни хкатзава.

Гьа и легьзеда тепедин к1аняй киц1 элуькьна. Кьил агьузна! килигайла, Шагьмараз дагьдин этегдив игис хьанвай тек кьаз-'. ма акуна. «Яраб Гуьнеш-эфенди к1вале ават1а?»—фикирна, ам1 гуьнедай агьуз эвич1на.

4.

Сува мел ргазва.

Шалбуза дагьдин этегрив гвай бригададин маргьухьанрихь галаз векь язава: кьуватлу кьуьнер инихь-анихь юзазва, дер-гес чилий, ширхь-ширхь ийиз, физва, гагь-гагь ракъинин нурарал рапрапар гузва... Чапла к1вачин виликай фараши маргьв

арадал кьвезва.

Председателдин чинал хьвер куьгьвазва: вири хуьр мелез атанва: адан вилик кваз Алиметани векь язава; Самсамани Се-лимата маргьухьанриз яд гьизва: са гьил кумачир Селимни атанва, ада ашпазриз куьмекарзава. «Вирида векь ягьиз хьайи-ла, бес недай кас к1андачни?!» — зарафатзава студентди.

Мелез татайбур маргъухъанрин рик1елай алатнава, абуру-кай Шалбузани фикирзамдч.

Цуькверин сувариз хъиз, векъ язавай рушарини сусари гагъ инлай, гагъ анлай манияр хкажзава:

*Къакъан синел вад айванар,
Вад айванар гар галаз хъуй.
И дуьньядал жедай вад югъ
Рик1из к1ани яр галаз хъуй.*

Ц1ийи маргъв башламишдалди вилик ял акъадарзавай же-гъилри вирида санлай ц1ийи манидик къил кутазва:

*Салам-алейк, Пейкер баха,
Заз зи ярдин к1валер къала...*

Яргъалай хъиз рушарин дестеди жаваб гузва:

*Алейк-салам, чан бахадин,
Чи к1валерин къулухъ гала...*

— Сифте нагъар, ахпа гъунар! — гъарайна ашпазрин векил Селима.— Нисин нагъар!

Маргъв къилиз акъудай-акъудайди, дергесар к1авузаррин: патав эцигиз, чин-гъил чуьхуьз, суфрайрихъ атана.

Куьк шурваярни таза фар, къаймахни ниси, къатухни Ирид булахрин яд гипшн хъанвай маргъухъанрин иштагъди хъсан ¹Ухузва. — Фан къафун вуч я, Самсам? — жузуна Селима. Гадади къуьнер чуькъвена.

— Гишинвал,— куьмек гана Букар муаллимди. Суфрадихъай къарагъайбур булахрал физва, маргъварал

къаткизва...

Шалбуз Ирид булахрин къаншарда акъвазнава. Аядал геж хъайи дидедин хъиз, дагъдин хуралай лацу ятар акъатзава. «Самсам стхадин рик1 и Ирид булахрал гзаф алай,— фикирза-ва.— «Чи рик1ерни, Ирид булахар хъиз, ргана к1анда»,— лугъу- ■

дай тхади»,

Маргъухъанар к1анз-так1анз къарагъзава: руфун залан хъа-йила,
к1валахдай ашкъи квахъда, Ял ядай вахт авач — к1валах

гзаф ама.

Мад сува мел ргана. Жегъилри, пеляй гъекъ шутказ, векъ язава.
Рахунарни манияр яваш хъанва. Маргъухъанриз чпив| чанар гъайиф
къвезвач, абуру къастуналди к1валахзава... Аш-1 пазрини векъ язава,
дергесар гатаз атанвай къужайрини къуъне-риз гуж гузва...

Рагъ Шалбуз дагъдин кук1ушдив агакъзава. Председателдин рик1ик тади
акатнава: «Яраб къе векъ куътягъ жедач жал?!» Ам сува къекъвезва,
маргъухъанрин кеф-гъал хабар къазва, вичи-] ни абурухъ галаз баша-баш
маргъвар тухузва. Маргъухъанриз; уьгъуь ядай мажални амач, маргъухъанри
к1валахзава...

Агъадихъай тек атлу пайда хъана, ам колхоздин чавуш Нур-
бала тир.

— Акъатна хъи? Хуьре вуч хабар ава?! — къалабулукъ квая
жузуна председателди.

— Ахътин къариб хабар авач,— Нурбала, живелар хътйн сан рар экъисна,
хуьрезва.— Райкомдай, исполкомдай гагъ вун^ Шалбуз халу, гагъ Мурсал
халу хабарар къуна, зани лазим жа-вабар гана,— чавуш колхоздин конторда
телефондал къаравул яз тунвай.— Гила, са зур сят вилик...

— Вуч хъана?! — Шалбузан теспачавал артух хъана.

— Ви сусаз хва хъана! — мад хуьрена.— Муштулукъ — заз, хва — ваз!
Мубаракрай, Шалбуз халу! — са нефесдал лагъана

Нурбалади.

— Им хъсан хабар я !— Шалбузаш шад хъана.— Им хъсан хабар я,—
тикрар хувуна ада.— Чухсагъул. Муштулукъ завай! Муштулукъ зи пата амайди
яз гъисаба!

Шад хабар сува чк1ана. Шалбуза мубаракар къабулзава.

Санжани Селимат хуьруьз хъфена. Самсамаз хъфиз к1анза-вай, амма
маргъухъанар яд гъидай кас авачиз тун намусди къа-булнач.

Мел давам хъана. Санжадин дергес Нурбалади къуна.

■— Векъ ягъун ваз хуьре къекъуьн туш гъа! — Селима вичин гележегдин яран стхадикай зарафатарзава.— Гъил ахъайна, тамам маргъ твах кван! Цих-цих миййр!

— Нурбаладин хам яц1у хъанва, Селим,— лугъузва Деври-шалиди.— Адал зарафатрин т1ем аламач, чан хва.

Вирдан суван вини къиляй «Шабаш!» гъарайдин ванер акъат-на. Им садлагъай бригадади чпин векъ яна куьтягъна лагъай ха-

бар тир.

Эхиримжи маргъвар хутахзавай колхозчийрик мадни гзаф

тади акатна.

Шалбузни Мурсал меле гъалиб хъайи маргъухъанрин патав фена. Абурун сагълугъдай къавалрив туьнт макъам ягъиз ту-на. К1венж1вечияр гуьгъуьна амай бригадайриз куьмек гуз ата-на. Дергесрик амайдалайни звар ахкатна. Виридаз мел жезмай къван фад куьтягъ хъана, шадвилер башламишиз к1анзава.

Сувун гагъ са, гагъ маса пип1яй «шабаш» ванер акъатзава, Колхоздин регъберар сергъят авачир къван шад я. Председател-дин рик1ик пакамахъ квай кин бинесузди хъана. Адазни фад-фад к1вализ хъфиз к1анзава: бадедиз хтул, дидедиз хва муба-ракиз, чагъа хцин чиниз килигиз к1анзава.

— Гад агакъзава, гуьнейра авай къуьлер къе-пака жеда... Гад ат1удай йикъара ч1имелар хъаначирт1а,— лугъузва Шалбу,-за юлдашриз.

— Марфар къвадач, гачалан къил кудаь ракъар жеда,— Мурсала тадиз жаваб гана, ам секинарзава.

— Гатфар гзаф мублагъ атана, гадни азгар башламиш жез-ва,— Букар муаллимди пелекай гъекъ михъзава.— Рагъметлу Сфи-эфендиди лагъайвал, гъар еа кар юкъван жуьре хъсан я, гъар са артуханвилихъ эксиквални галайди я... И гад чавай хата-ба-ла тахъана к1ват1из хъанайт1а...

Букаран гафари Шалбузан рик1ик кин кухтуна.

Мел куьтягъ хъана. Маргъухъанри дергесрихъай пешер ге-ляна, тумарал кухт1унна. Ахпа гъилер-чинар чуьхвена, суфрай-рик кумай фар, къафунар хт1уьна, вири какахъай къуьлерна,

рушари манияр яна.

Ахпа далдам-зуюрнедал илигна, хуьруьз рекъе гъатна.

— Гъвеч1и хциз вуч т1вар гуда, Шалбуз стха? — жузунза-
ва дишегълийри.

— Ам дидедин ихтияр я ман, чак кумай ч1ехиди гъам я,—
хияллу яз, жаваб гана Шалбуза.

— Дидеди вавай хабар къада, ам вичин къилелди к1вала-хардай дишегъли
туш. Ви диде я лагъана ваь, Пернисе вах ка-маллу дишегъли я,— Букар
муаллимдизни аялдин т1вар чир

хъана к1анзава.

Шалбузан вилерикай Сфи буба, Алим буба, Самсам, Къам-къам, Мут1алиб
... карагзава. «Абидин имини Нуфталиими гъи-саб хъувурт1а, чи тухумдикай
къанни вад йисан вахтунда ирид итим кечмиш хъана,— фикирзава
Шалбуза.— Вирини сад сада-лай къегъал инсанар... Са Самсаман т1вар
хтанва, амайбур чиле-рик кума... Нин т1вар эцигин? Абур заз вири масан я...»

— Са фикирна к1анда... Сифте «адра заз хва акурай, я стха-
яр,— хъверна.— Т1вар жатъида.

Ч1ехи вац1ун дерада зуюрне-далдамдин ванер гъатнава: ме-ляй хквезвай
къифлеяр хуьруьз гъахъзава. Къужаяр, къарияр, аялар абурун вилик
экъеч1нава. Къилерал цуькверин тажар алай рушаривни сусарив къет1ен
дамах гва, абурун манийри азарлу-

бурни айванрал акъуднава.

Шалбузни Самсам, гъил гъиле къуна, к1вализ хъфена. Дидиз хтул, папаз
хва мубаракна, Шалбуз цукварнавай аялдин винел алгъана.

— Ви рик1из хуш т1вар гана, жуван хциз эвера, чан хва, - т1лалабна
Перниседи.

— Сфи буба-а-а! — эверна Шалбуза.

5.

Сфийрин к1вале туй кърмиш хъанва: мукъва-къилияр, кър-ни-къуншияр гъвеч1и хва мубаракиз къезва, хешилар нез хъфизва. Перниседиз ацукъдай мажал амач, адан к1вачерик

звар акатнава.

— Жегъил стхайрин т1варар чилерик кумаз, куъне, чама, аялдал ч1ехи бубадин т1вар вучиз эцигнай? — хабар къуна Дуър-

ниседи.

— Я чан вах, гъеле зи хвани свас жегъилар я: Алиман, Къамкъаманни Мут1алибан т1варар эхцигдай рухварни хъи-жеда. Шалбузав вичин ч1ехи бубадин т1вар масан я,— Пернисе-ди вичин рик1ин мурадни ачухна: — Къуд-вад хва авачирди

хзан яни?!

— Куън куъ мурадлив агакъррай, чама. Къръан къалум хъуй, хтулар хъсан зат1ар я,— Дуърниседин хиялар яргъариз фена. Фадлай адан вил вичин хсуси хтулрихъ галай.

— Я руш, хтулар к1анзават1а, Селимаз мехър ая, яргъал вегъимир,— меслят къалурна Перниседи.— Кърншидал мирг хътин рушни ала, к1вале кард хътин хвани,— суъгъбет Марвара-кайни Селимакай физвай,— Еке харжияр герек авайди туш, дар вахтар я, са ц1егъ тук1уна, ц1еп' яна, куътягъ!

— Вувв, я чан вах Пернисе, вуна зи кайи пакварал къел алухна хъи! — Дуърниседин п1узарар зурзуна.— Так1андан ятур хуй! А мехър за аламай няналди ийидай хъи! Жегъилар чеб рази жезвач, тади къачумир лугъзува: къведазни к1елунар куътягъиз к1анзава... — Ак1 ят1а, мад вучда? Эхда ман, чан вах.

— Чара авани, чама, Хцин хатурдай эхда! — вик1егъдиз ла- \ гъана Дуърниседи.— Хайи-хайиди рекъиз, гумайди къве кард тир... Абурукайни сад шукур хъайида хутахна,— рик1ел Гъалим хтана, вилерал накъвар акъалтна. Туътуъниз атай къагър туъ-къуънна, давамарна: — Чама, зун гила шехъзамач: накъварни амач, Селимани къадагъа ийизва.

— Вуна дуъз к1валахзава, зи вах. Жуван Селиман гаф ч1ур- | мир, гзаф акбуллу бала я. Адан к1елунар мус куътягъ жеда? Селима муаллимрин институтда, Марварани духтуррин тех-

никумда к1елзавай.

— Къве йис. Акъван ч1авалди, Къуръан къалум хъуй, заз '

жув амуць тийиз кич1езва,— Дурнисе мад сефил хъана. Бирдан Селиматан гъарайдин ван акъатна:

— Я баде! Самсамаз пис хъана! К1вачерик зурзун акатна, Пернисе тадиз гъаятдиз эвич1на.'

Самсам гуларин к1ане, руфун къуна, чина азиятдин лишанар аваз, ацукъ хъанвай.

— Я бала, вахъ вуч хъана?! — жузуна Перниседи.

— Руфун т1азва-а-а, — гададик шел кк1анва, ада вичи вич са гужуналди хуъзва.— У-у-у-ф!

— Исятда, чан, исятда! Бадеди ваз дарманда! Яхъ, Сели-мат, к1вализ хутахин,— бадедини ваха хъуьч1ерикай къуна, •Самсам к1вализ хкана, месел къаткурна.

Пернисе руфунин т1алдин дарман — хъчар жагъуриз фена1 Самсама экъуьчиз башламишна, Селимата лиген гъана. Вири1 хзан, мугъманар Самсаман къилел алт1ушна. Гададал ифин акъ-алтнава, пеле, ц1у хъиз, кузва: хъуькъверин къилер, агъмед ичери

хъиз, яру хъанва.

— Чи баладихъ вуч хъана?!—бадединни дидедин ийир-тийир квахънава.

Перниседи гададиз хъчарин яд гана. |

— Экъуьчна хъсан кар хъана, белки, т1уьрди кефина акъу* нат1а,— лугъузва Сайрана. 204

— Дарман хъвана, регъят хъанани, чан хва? — бадеди жаваб гуьзлемишзава.— Т1азмани?

— Эхъ,— Самсама къил эяна.

— 8и баладиз ганвайди вуч т1ал я?! — тикрарзава Пернисе-ди.— За гила низ гъарайин? Марвар хуьре авач, Дербентдиз фенва. Шалбуз чуьлда ава... Бес зи бала Самбурдин азархана-диз ни агакъарда? За гила вуч авурай бес?! — муг квахъай верч хъиз, инихъ-анихъ къекъезва.— Вучин?! —гъарайзава.

— Белки, аялдиз назар хъанватла?! — вичин фикир лагъа-иа Дуърниседи.

— Назар?! — Пернисе хияллу хъана.

— Адал нин вил алукуьрай?! — Сайран хияллу хъана.

— Квел пехилбур т1имил авани?! — Дуърнисе нубат-нубат-далди гагъ Перниседиз, гагъ Сайраназ килигна.— Вал алукуьай вилер авахърай, чан бала, чан,— лагъана Самсамаз.

— Бес чна гила вучна к1анда? — жузуна Сайрана.

— Чама, заз чиз, гада Ягъвал алай Къизбажидиз къалурна к1анда,— Дуърниседи жерягъ дишегълидин тарифарна: — Гъил

къезил паб я!

— Къизбажи?!—Перниседай гъарай акъатна.— Герек авач!

— Вучиз, я вах?!

Перниседин вилерикай къуд-вад йис вилик вичин къилел атай дуьшууц караг хъувуна... Руфуна т1ал гъатнавай Селимат же-рягъ дишегълидин патав тухудайвал хъанай... Бадени хтул хуь-руьн къерехда авай чилин к1валерив агакьна. Эвердин ванцел са вил шемкъеди къунвай къари экъеч1на. Им жерягъ Къизба-жи тир. Перниседин гъилевай суфра къанихвилелди къачуна, ада жузуна:

— Аялдохъ вуч хъана?!

— Валлагъ, чан вах, сагъзавай, къугъваз-къудгазвай аял, вили ягъайди хъиз, садлагъана чиле гъатна: руфунни т1азва, ифинни акъалтнава,— хъайивал суьгъбетна Перниседи.— Садра килиг кван, жедатла, дарман ая.

— К1вализ ша,— Къизбажиди абур къавай экв аватзавай к1вализ тухвана, къулан патавай ацукъарна.— Килигин /

рушан пелел хъукъвай гъил эцигна, къве туп1увдк къебекъар ахъайиз, вилерин нинийриз тамашна.— Ви баладиз назар хъан-ва, вах! — жерягъди къил галтадна.— Хъсан к1валах хъанач! — Я руш, нин назар хъуй?! — Пернисе тажубвиледди оа ви-лик шемкъ къунвай къаридиз килигна.— Чи магъледал вилер ц1ару, сарар къерибурни алач эхир!

— Ак1 лугъумир, вах! Пакамлай няналди кимерал ацукъна, куьчедай катзавай аялринни к1елерин, жегъилринни балк1ан-рин тумунай вилер акъуд

тийизвай Шагмарни угри Керимни Сик1 Сефтер вуна гысабзавачни?!
Гъалат1 жемир! Ви хтул хътинбур зи патав йикъа къуд-вад гъизвайди я,—
т1ур к1аняй

яша Къизбажиди.

— Бес гила чна вучда?! — Перниседик къалабулук акатна..

— Вилин хат чухвей ядни гана к1анда, назар авур касдин к1вач эцигай
чкадилай къахчур руквар кана, гъабурун, гумни1 — инанмишвилелди лагъана
жерягъди.— Мисридай гъанвай ви-лин хат заз авайди ваз чизва. Амма
рукварин месэла четин жеда, вучиз лагъалст1а аялдал нин вил алукунават1а
чаз тестикъ

чизвач...

— Вес вучда?!

— А вил акъатайбур к1ват1 жезвай кимелайни куь варщшг виликай
руквар к1ват1ка, са михи пекиник кутуна гъващ, вах. Анжах тади ая! За
вилин хат кутадай яд чимда. »

Пернисе к1вачел акъалтна, руквар хкиз фена.

Къкзбажиди къула авай руьхъвер машадалди вилик гъана,) кучуднавай
жуьгъендин тикейр хкудна, куп1адин куьлуь к!у-| сар, гъвелер вегъена, ц1ай
хъувуна, къулал яд авай цурун къа^

эан эцигна.

Са арадилай теспачавал кваз, нефес дар хъана, Пернисе хтана. Руквар квай
пек Къизбажидив вугана, чинин бензи ат1анвай хтулдиз килигна, минетна:
1

— Чан вах, вакай са куьмек!

I

— Сфийрин тухумдин хатурдай ийида ман, чара авач,— машадив къулан
къенез куьз ц1аяр гъана, абурал Перниседи ву гай пекиник квай руквар
вегъена, садлагъана акъатай туькъуь;

гумар Селиматав ч1угваз туна. Рушак уьгъуь акатна.— Къай-гъу авач, сив
ахъайна, нефес къенез ч1угу,— буйругъна, гъил эцигна, Селима^ан кыл
агъузна.— Я аллагъ, вун куьмек!—араб-ни лезги гафар «акахънавай са
гъихътин ят1ани дуьа хуралай к1елна.—Алукъдай вилер авайбурун вилер
авахврай, я ал-

лагъ!

— Амин! — разивал гана Перниседи.

Руш вичин чкадал ахцукъарна, жерягъ дишегълиди лагъана:

— Гила, чан вах, за ви хтулдиз вилин хат чуьхвей яд гуда.

— Ая, чан вах.

Къизбажиди к1валин юквал рагъул пек эк1яна, адал араб кхьинар алай цурун къацу хъанвай жем эцигна. Абугерден къаж-гъандцк кяна, чими хъанвай яд къачуна, къулгъудин гафар к1елиз-к1елиз, жемина цана. Ахпа къавун к1аникай квай къа-ц1алай гъвеч1и турба къачуна, адай къве туп1ун рик1 къван авай ц1алц1ам ч1улав къван акъудна. Адахъ, са къиял1ай шуьк1уь т1ек^ вен акъудна, ч1улав гъал акалнавай. Гъал къуна, къван Перни-седин виликай куьрсна, Къизбажиди гъавурда.туна:

— Им, чан вах, чи ата-бубайри Мисридай гъанвай вилин хат я,— пуспус ацалтна, дуьаяр к1елун давамарна.

Гъал къуна, яцран вил хътин ч1улав кк1ал Къизбажиди же-мина авай цик хуькуьрна, Ахпа вилин хат турбадиз хъивегъна сивел пекинин ц1ирх алчук хъувуна, турба къац1ал эхцигна. Жем хкажна, Селиматан сивихъ тухвана.

— Хъухъ, чан бала, бисмиллагъ лагъ, шуфа хъуй ваз! Руша пехир хъанвай нсеминай, вилер акъална, муьт1уьгъви-

ледди чими яд хъвана.

— Ви бала гила сагъ хъжеда! — инанмишарна жерягъди.—Сад-вад юкбуз куьчейриз акъудмир, мад вил ахлукъ тавурай.

Сагърай лагъана, Пернисе хтулни галаз шаддиз хъфена. К1вализ хтайла, Селиматан гъал пис хъана — ам Самбурдин ДУхтурханадиз агакъарна...

— Вучиз лагъайт1а, чан вах, ви Къизбажи жерягъ туш, та-пархъан я. Авам инсанар алцурарзавай фендигар я! — хъел кваз т1естикъарна Перниседи.

— Айибар хъана хъи, я вах, ак1 лугъумир,—/Дуьриее ра-зи хъанач.— Къизбажидин патав къунши хуьрерайни кваз ин-санар къвезва.
/

— За гъак1 лугъуда! Ада Селиматаз авур дарманар рик1ел аламани, свас?!
Гъан! /

Тал яваш хъана Самсам къарагъна, куъчедиз катна.

6.

Августдин жиржирма рагъ авай югъ нянихъ элкъвена. Дагъ-ларихъай къайи шагъвар акъатна.

Перниседи гъаятда авай къула цлай хъувуна, адал кланиз, рухъведедин къериж янавай саж эцигна. Селимата адаз куъме-кар гузва. Самсам къурак ацукънава. Гададин патав къеб гва,, адай гъвечли Сфи-бубадин, чулав пинияр хътин, вилер тамаш-зава.

— Баде, за сачуниз хъуцлур ядани? — жузуна Селимата.

— Ягъ, чан бала,— ихтияр гана Перниседи.— Сачунизнш ягълу кланда, тахъайтла чи афарар адал алклида.

Клвалаяй хъуцлурдин лацу тике гъана, Селимата ам ифен! вай сачунал элкъуъриз башламишна: члиш-плишдин ванер акъ-' атна, инал-анал чулав лекеяр пайда хъана, къве пиплелай къул лаз ягълудин стлалар авахъна-гъасятда ялавар цавуз акъатна^

— Тимил алтад, я бала! — гъарайна хвахуна авай тани| диз гыл хъиязавай бадеди.

Селимата хъверна: - адаз гъамиша бадедин къенятчивал ала-1 мат я.

— Ваз хъуцлурдин гъайиф къвезвани?

— Гъайиф къвезвач, чан бала, гъар са затлуниз вичин къш дар ава. За ваз гъикъван чирин?! Пака вун чарадан клвализ фи-дайди я. Ахпа лугъуда: идахъ диде авачирни, баде авачирии?! Идаз са карни вучиз чирнач?

— Эхъ, чарадан клвале зи вуч кар авайди я?! — рушаз р«И гъуъ хъана.— Зун санизни фидайди туш.

— Адетар я ман, чан бала: гададиз свас гъида, руш гъуъ-луъз гуда. Вуна, чан бала, са нин ятлани клвал къени ийида, чи клвализ Самсаман свас яз са нин ятлани руш къведа... Эхъ, эхъ, адетар я. Адамалай аламай адетар!

Сфи-бубади угъ-цлугъ авуна, вичикай хабар гана, Самоама мукъаятдиз къеб эчлгъиз башламишна.

— Шемир, чан Сфи-буба, вун гайи аллагъдиз зун къурбанд хъуй. Исятда ви диде хкведа,— алай чкадилай рахана баде.— Ви диде чаз Регъверин булахдин таза яд гваз хкведа. Шанда-къармир, ча-а-ан!

— Самсам, къепиниз килиг, исятда чна ваз афарар чрада,— лагъана Селимата.

— За къеб эч1язава. Сфи-буба шехъзавайди туш, ам рахаз-вайди я, рахазвайди! — Самсам аялдихъ элкъвена.— За дуъз лугъузвани, тха? Ваз вуч лугъуз к1анзава? Гишин хъанвани? Зазни гишин хъанва. Са хъвер ая кван,— аялдин п1узарал т1уб эцигна.— Са гугъ-бугъ ая кван.

Сачунилай къене таза шур авай афар аватна. Перниседи адан чиниз дуьдгъвер яна, ленгердал эцигна, Селиматав вугана.

— Самсамаз це, чан бала.

— Ма, чан тха, имни ви рик1 алай шурадин афар! — Селж-мата ленгер къурак квай к1анч1унал эцигна.— Чими-чимиз неъ!

Самсаман вилер хъуьрена, сивиз ц1аран яд атана, ам тадиз кузвай афардин пип1ер ат1уз, уф гуз, сивиз чуькъвез эгеч1на.

Сайран булахдилай хтана. Квар эхцигна, ам къепинин к1а-не аялдиз мам гуз ацукъна.

— Ваз гишин хъанвани, чан? Самсам тхади афар гузвачни? Къайгъу авач, ма, чан, хъухъ,— вилерин, чинин амалар ийиз, диде баладихъ галаз рахазва.

Аялди, гъугъдин ван ацалтна, иштагъдивди мам фит1иниз башламишна.

Перниседин сачунилай гила чар тунвай лаваш фар ават-зава.

— Къал янавай фар ийидачни, баде? — хабар къуна Сели-мата.

— Ваъ, чан бала. Къал янавай фар фад баят жеда,— бадеди хтулдиз кайванидин сирер чирзава.— Чар тунвай фар яргъалди хъуьтуьл яз амукъда. Ви бубадин рик1ни ихътин фал ала.

— Самсам, Шалбуз бубадиз фронтда чи бадедин гъилин фар, афарар ахварай аквадай,— рик1ел хкизва Селимата.

— Заз чида,— афардиз мелзавай гададиз рахадай мажал авач.

Ленгерда лавашрин хара хкаж жезва.

— Икъван гзаф?!—тух хъанвай Самсам тажуб жезва.

— Пакамахъ бубадиз чуьлдиз тухудай фуни герек я эхир,— лагъана бадеди.

— Фу гзаф жедай зат1 туш,— ч1ехида хъиз, лугъузва Се-лимата.— Бадеди мугъманрин пайни чразва. Белки, мугъманар атайт1а.

— Мугъманар? Мумкин я,— Самсамни рази хъана. Адаз чизва: гъар фу нез ацукъдайда, бадеди суфрадал са курни са т1ур артух гъиз тазва, гъар сеферни тикрарзава: «Мугъман атун хъайит1а, инал алаз хъуй, балаяр. Бубайрин адет чнани ч1ур тийин».

Тух хъайи аял ахвариз хъфена. Къеп1инин чиниз жунадин пек вегъена, Сайран к1валин к1валахрал машгъул хъана.

— Самсам, за т1унут1ар чразва! — гъарайна Селимата, ахпа аял ксанвайди рик1ел хтана, сивел капач эцигна.— Тс-с-с!

— Т1ай?! — Самеама къулан патав чукурна.—Зазни!

— Сад — вазни, тха.

— Яваш рахух, куьне аял ахварай авудда! — кушкушдалди тагъкимна бадеди.— За квез са тике ниси гъида, т1унут1дихъ га-лаз нез хъсан жеда,— ам к1вализ гъахъна.

Сачунлай аватай къвалар яру т1унут1ар вахани стхади, ни-си юкъва тваз, иштагъдивди незва.

— Неъ, чан балаяр, гъалал хъуй! Къазанмишзавай буба сагърай! — Перниседи дурдаягъ, хвах, к1ве, к1ар михъи хъий-из, чпин чкайрал эхцигиз башламишна.— Шабаш! — къил хкаж-

210

на, гъил далудал эцигна, т1ал гъатнавай юкъ туьк1уьр хъувуна, лагъана: — Зегъримар хъайи кпулди, киц1и хъиз, къунва, юزاز

тазвач.

— Яъ, я баде, кпулдал чан алайди яни?! — Самсам тажуб

хъана.

— Чан алачт1ани, бала, къаз алакъдай завал я,— къил

эляна, тестикъарна бадеди.

Вичин к1валахар куьтягна, чайдан эцигнавай къулан патав Сайранни атана. Ада фар авай ленгер к1вализ хутахна.

— Чан свас, къажгъанда яд цуз чна са хап1а-шурпа ийин, — куьмек агакбайла, Пернисе рухунин шакъадал, к1вачер яр-гъи авуна, ацукъна.— Чуьлдай хтайла, Шалбузаз жими-журу

хуьрек хьуй.

— Башуьсте, диде,— Сайран хуьрекдин къайгъуда хъана.

— Я балаяр, гад акъатзава,— баде хтулрихъ элкъвена.— Куьне ктаб-дафтар гъазурнавани? Къе-пака ушкулаяр башла-миш хъийизвайди я гъа!

— Эхъ, баде,— Селимата къведан паталайни жаваб гана.— Зани Самсама Самбурдин туьквендай ктабарни къачуна, дафта-рарни... Вири гъатнач, авачир...

— Чна квез ц1йии парталарни къачуда,— къулан патавай Сайранан ван акъатна.— Гзаф жезвач, парча къачуна, Селима-таз са булушка, Самсамаз са перем цвада. Квел алайбур акъ-ван куьгъне хъанвач,— сад-къве ямах хъягъайла, ц1йии хъжеда. Ц1йии партал садра ц1йии жеда, куьгъне партал ц1удра. Ван

хъайи гафар яни?

— Эхъ. Заз ц1йии булушка жеда! — шадвилай Селимата кап-капа яна.

Самсаман чиник серин акатна.

— Вун рази тушни, хва? — жузуна дидеди.

— Заз перем к1андач,— рик1ивай лагъана Самсама.

— Вучиз?

— Перем къачудай пулднхъ заз Самбурдин туьквендай ктабар къачу.

— Вуч ктабар? Ктабар ваз Селимата качурбур вуча?!

— Абур ваъ.

— Бес гьибур?

Самсаман жавабдик бадедин ябни ква.

— Самбурдин туьквенда... Етим Эминан, Ст1ал Сулейманан ктабар ава.~
Заз гьабур к1анда.

— Ваз абур гьинай акуна? — Сайраназ хцин жаваб хуш хьана.

— Чун Самбурдиз фенвайла, са халуди къачунвай. Зазни к1анда!

— Чан хва, диде ви камалриз кый! — Сайрана гададин гардандихъ гьил
вегена.— Ваз к1анибур ктабар хуй! Абур, чан, ваз за пака къачуда,—
къаридиз килигна, Сайран разивилелдк х*ъурена.— Аквазвани, диде?!

— Зи хтул вичин т1вар алай Самсам имидал фенва,— хъуь-рез-хъуьрез
къейдна Перниседи.— А рагьметлудан рик1ни ктаб-рал гзаф алайди тир. Чан
бала,— ам Самсамахъ злкьвена,— к1ела! Ктабар к1ан хъухъ! Ви ата-буба
рагьметлу Сфи-эфендиди ик1 лугьудайди тир: «Вири таб я, илим — гьахъ».
Гьак1 я, чан хва!

7.

Ч1ехи кимел акъвазна, Шалбуза хуьре вил къекъуьрзава.

Гад агатна. Бегьер рик1из к1андай хьтинди к1ват1 хьувунач-т1ани,
зегьметдин йикъариз магьсулар: къуьл, мух, цуьк1, к1ах най авурла, абур
к1валериз хутахун патал гзаф хзанриз ч1ехи улакьар — арабаярни фургъунар
герек хьана. Уьлкведа гьеле каш амай, гьар са твар къенятдалди т1уьна
к1анзавай. Дяве куьтягъ хьана къве йис алатнават1ани, ада авунвай хирер
вад-ц1уд йисузни сагьар хьийиз хьун мумкин тушир. Гьамиша ч1у-рун
регьят я, эцигун — четиы.

Дишегьляяр къаварал акьахнава — абуру магьсулар къурур-зава,
сафунилай ва к1асадила ийиз, михьзава. Регъуьз тухудай рачар гьазурзава.

Зулун тумар цазва. Малдарар хьуьт1уьн къишлахрал рекье гьатзава,
варзни зуралай абур Ширвандин дуьзенлухрив агакъда.

Шалбузан куьмекчи, эрч1и гьил хьиз авай Нурбала, хуьре амач: ам
колхоздин правлениди Дербентдиз агрономвилини кур-сар к1елиз ракъурнава.
Къве йисалай пешекар яз хтун лазим я.

Къуьд муьквал жердавай кимер итимрай ац1узва. Дяведин йисара агалай
чайханани ачух хьувуна, анай чуьнгуьрдинни манийрин ванер къевезва.

Почтальонди Шалбузав са хара газетарни марка алачир чар вахгана. Жибиндай акъудна, са манат пул гана, Шалбуза таниш тушир хатлар алай чар ачухна, кӀелиз башламишна. Садлагъа-на, перемдик гъуӀлягъ акатай хъиз, кӀайи зурзунар алахъна, вилерихъ инанмиш тахъана, какур хатларалда кхъенвай цӀа-рар мад сеферда кӀел хъувуна: «Шалбуз, завай ваз чинлай атӀа-на лугъуз жезвач. Яб це: вун фронтда авайла, ви паб Авсатав хъана. Ахътин дишегъли кӀвале хвена, жуван бармак уьмуьрлух вилера твамир. Ви хатур кӀани кас».

— Тфу! — тике-тике авуна, чар яд авай лекъез гадарна, Шалбуза фикирна: «Вун зи хатур кӀани кас туш, душман я, душ-ман! Вавай зун маса кьачуз жеч». Далудиз гъекъ акъатна. Ки-мел алайбуруз вичин гьалдикай хабар тахъун патал, ам кон-тордихъ фена.

Мурсал вичин кабинетда чар-цӀар тупӀалай авунал машгъул тир. Гъамиша хъиз, ам Шалбуз атунал шад хъана.

— Ша, ша,— теклифна.

— Салам! КӀвалахар гьикӀ ава, кавха? — гужуналди ви чик шдд руьгъ кутуна, жузуна Шалбуза.

— Пис я. Ви гад агатнава — вун шад я. Зи кӀвалахар, акс яз, агатнавач,— Мурсала къуьнер агажна.— Гъавиляй зун шад ни туш.

— Вуч кӀвалах, месела?

— Месела, жемьтдин са паюнивай гьукуматдиз як гуз хъан вач,— Мурсалан чина биришар гъатна.— Райондай зи кьил га тазва, завай ибур мажбур ийиз жезвач...

— ЯкӀун налог заланди я, дуст. ЯхцӀурни цӀикъвед кило я гъар са яш тамам хъанвай инсанди гъинай гъурай?! — Шалбуза кьил галтадна.— Мал-хебни авачиз хъайила... Гъинай?! — хажа-латдивди кьил галтадна.

~~— Залан тирвиляй завайни кесиб инсанриз бас-хас жезвач, стха. Я милицайризни эверзавач, жув инсанар мецедди адакъа-риз алахъзава,— Советдин председателди налог кумай колхоз-чийрин список кьалурна.— Ингъе! Хуьруьн са пай буржлу яз ама.

— Вун еке рикӀ авай инсан я,— Шалбуз Мурсалан сабурлу-вилелай рази хъана.— Дуьз карзава.

— Маса чара авач.

— Заз ван хъайивал, Къизил дереда авай Хинерин хуърят садрани райондиз я виликдай, я гила садни арзадиз атанач лу-гьуда. Гъар вуч члуру к1валах хуъре хъайит1ани, агъсакъалри чкадал гъязва, тахсиркардиз лазим жаза гузва...

— Хъсан адет я.

— Ахътин адет чавайни кутурт1а жеда! Ингъе, месела, ву-на цлийи адетдик къил кутунва.

■— Хуъре Шагьмарарни Керимар амай къван бажагъат,— Мурсала къуърнер чуькъвена,— цлийи адет кутаз жеда. Гъасятда райондиз виш арза фида.

— Керима угъривал туба авунва хьи.

— Гъак1 аквазва... Чи хуъруъз са Шагьмаран футфа бес я.

— Адахъни виликан гъайбат амач. Адан вилик пад чна ги-ла михъиз къада. Шагьмара Советрин властдикай ягъанатар авур къван бес я!

— И кар за ваз хиве къазва. Къе вун квелай нарази я? Ви чиник серин кваз аквазва.

— Хуъруън итимар чайханада, кимерал бейкар яз ■баятхъан-ва... Абуруз к1валах гана к1анда...

— Хъуьт1уъз к1валах? Вуч к1валах?! — Мурсал дикъетдивди колхоздин председателдиз килигна.— Гъамиша ви къилиз ц1нйи-цлийи фикирар, къведа. Вуч к1валах?

— К1валах ава. Ша, чна чи Гъвеч1и КОР акъудиз башла-

МИИ хъийин,— теклифна Шалбуза.— Къведай йисни гъа ихъ-тинди тушни? Къе жедай кар пакамал вегъин тийин.!

— Гъвеч1и КОР?!— хабар хкъуна Мурсала.

Хуъруън мулкар цик кутун патал дяве башламиш жедалди жъанал акъуддай к1валахар башламишной. Сулак вац1алай Махачкъаладиз гъайи Октябрдин революциядин т1врунихъ га-лай къаналдилай чешне къачуна (адаз куърелди «КОР» лугъуз-вай), Муг-Рагъ хуъруън жегъилри чпин къаналдал «Гъвеч1и КОР» т1вар эцигнай.

— Эхъ, Гъвеч1и КОР! Мурсал хияллу хъана.

— Я юлдаш Муталибов, руфуна тухдалди фу авачир, тан-дал партал алачир инсанар кьуьд алуькзавай вахтунда кьанал-дал акьуд жедани? И карчна гатфар алуькдайла гьиле кьан,— теклифна Мурсала.— Далуда гатфарин рагь гьатайла, к1вала-хизни ашкьи кьведа.

— И фикир зани авуна... Тухдалди фу, булдалди партал кьвед-пуд йисалайни тахьун мумкин я. Бес чун гуьзлемишиз акьваздани? Чи т1улариз, мезрейриз ц1и яд акьатайт1а, кьведай йисуз хьсан бегьерарни гуда... Гьар сада жувавай хабар кьуна к1анда: «Вуна хуьр, жемят, колхоз патал вуч авуна?» Гьар са кас и суалдиз жаваб гузни алахьна к1анда. Яд хьайит1а — фуни жеда!

— Дуьз!

— Дуьз ят1а, чна пака халкь кьаналдал акьудзава! — Шал-буза чекме алай к1вач чилел гьалчна: им эмир тир, колхоздин председателдин эмир.

Вичик акатай кьалабулук гужуналди явашарна, Мурсал агьадай виниз килигиз акьвазна.

— Гьик1 хьана? Такур касдиз хьиз килигзава хьи? — Шал-бузас Советдин председателдин вилера авай наразивал беген-миш хьанач.

— Бес килигични! Эмирар, буйругьар гуз вун дяведа авач гьа...

— Вуна мад башламишна,— Шалбузан рик1ел Мурсал ви-чин теклифрихь галаз виликдайни рази тахьай дуьшуьнар хтана.

— Са бубат ч1ехи кьуллугьдал хьайи-хьайида Сталиналай чешне кьачузва: кьацу пенжек-кител, галифе шалвар, жьакьан пел галай шапка цваз тазва,— вичи вичик веревирдерзавай хьиз, яваш ванцелди рахана Мурсал.— Ахпа столрал гьутар гьалчиз башламишзава...

— Вун зи парталрикай рахазвани? — Шалбуза вичин кьа-цу кителдилай вил аладарна: ам мукьвара Дербентда цваз тун-вайди тир.

— Са ви ваь... Самбурдиз фейила, райкомдин дараматдин вилик кьекьвезвай итимар вири галифе шалварарни кьацу ки-телар алайбур я... Абур акун кумазни зи рик1яй хиял фида: «Ибур вири ч1ехи дережаяр к1анзавай гьвеч1и кьуллугьчияр я». Заз абур ч1ехи крчар алай гьвеч1и кьунар хьиз аквада,— Мурсал рик1ивай хьуьрена.

Шалбузан кефи хана.

— Пис партал яни? — хъел кваз жузуна ада.

— Партал писди туш, ам алуکلай-алуکلайдак пис хесетар акатэава ман.'

— Гъихътин?! — гъилер столда аклурна, Шалбуза юкъ гьалдна.

— Столрал гьутар гьалчиз башламишзава. Инсанар инсан-рай гьисаб хъийизмач...

— Бес я, бес я! Ваз гила зунни гъахътинди я лугъуз клан-завани?! — Шалбуза кьил галтадна.

— Ваз туш лугъуз кланзавани?

Шалбуз хияллу хъана, ам туьквей жавабдихъ кьекъвена.

— Столдал гьуд гьалч тавурла, инсанриз ширин мецелди лагъай гафунин ван кьезвач эхир?!

*тм Къведайди я.

— Лугъун регъят я, кар авун — четин.

— За ваз регъят я лагванач.

— Мецелди рахайла, къаналдални экъечлани?!

— Къаналдални экъечлда. Эхъ!

— Вуна колхозчияр къаналдал гьикл акъудда? Лагъ кван.

— За? — Муроала ихътин суал гуьзлемишнавачир, ам са легъеда жавабдихъ кьекъвена.— За... фена кимел алай жемят-диз «пака къаналдал экъечл» лагъайтла, им заз кланзавай кар я лагъаиа, абурун са пайни экъечлдач, чебни кланз^такланз, туь-туьна еб авайбур хьиз, къведа. Амма... эгер за фена ви гафар: «Яд хъайитла, фуни жеда» тикрарна, ша чна са меслят ийин, умун гъаваяр авай йикъара къаналдал экъечлайтла, гьикл жеда, жемят, яагъайтла, сад-къвед тахъана, ваъ лугъудай кас жедач.

Шалбузан плузаррикай хъвер фена. «Мурсал вичин виликан къуллугъдал, колхоздин парторгвиз, хкана кланда»,— фикир-на ада.— Гьикъван зи риклиз адан гафар туькъуьл хъанатлани, дуьз лугъузва,—адан вилерикай члехи крчар алай гъевчли къу-нар карагна.— Авайвал лагъайла, садазни хуш жедач. Зунни

гъак1 я»..

— Жемятдихъ галаз меслят авунилай камаллу кар авач,— алавз. хъувуна Мурсала.— Ви рик1елай, стха, и месэла алат-

зава,,

Шалбуза кьил эяна. Адавай я эхъ, я ваъ лугъуз хъанач,

къведни кисна акъвазна.

— Еъе инрихъ Букар муаллим акъатначни? — эхир хабар

къуна Шалбуза.

— Акунач.

— Школада тарсар башламиш хъувурла, Букар муаллимдин рик1елай вич колхоздин парторг тирди алатнава,— наразивилел-ди лагъана Шалбуза.— Ерли кьилни къалур хъийизмач.

— Жа, чун школадиз фин. Гъамиша ам чи к1вачел атун тахъум, ара-бир чунни фин,— теклифна Советдин председателди.

— Ша. Муаллимрихъ галазни суьгъбетарда.

Мурсални Шалбуз школадиз фена. Букар муаллимдихъ галаз меслятар авуна, пака хуьруьн жемят клубдиз к1ват1дайвал хъана.

8.

Зулун къай квай югъ няни жезва. Шагъ дагъдинни Вазар-Дуьзидин арада авай гирведай къати гар акъатна, ада Ч1ехи вац1ун дерада гъатнавай чилин къежей циф гъуьлуьхъди чукур хъувуна. Гар яваш хъайила, агъадихъай цифеди, къванцин к1а-никай кьил хкудзавай гъуьлягъди хъиз, мад вичикай хабар га~ на... Гарни циф бягъсина ава: гагъ сад, гагъ масад гъалиб жезва.

Къаналдал к1валахзавай итимар, десте-десте жез, хуьруьз хквезва. Куьчейра, кимера Гъвеч1и КОР-дикай суьгъбетар гъатна.

— Гатфаризни са вацра к1валах хъувурт1а, къанал куьтягъ жеда,— лугъузва Мурсала Агъа магъледин кимел ацукънавай агъсакъалриз.— Ахпа чавай Урар т1ула, Вегъре багъларни кутаз жеда.

— Я хва, Урар тлула цлийи хуър кутунин месэла гъжкI хъа-най? — жузуна Девришалиди.— Хуъре цлийи кIвалер эцигиз кIанзавай хзанар авачиз туш.

— И суал, чна халу, колхоздин председателдиз гун,— Мур-сала вилералди Щалбуз къалурна.

Агъсакъалар Шалбузахъ элкъвена.

— Девришали халу, цлийи хуър кутунин месэла чк рикIел алама... Амма кIатIа недай магъсул авачиз, керпичар атIудай ядни авачиз хъайила, цлийи кIвалер эцигун нин рикIел къве-да? — Шалбуз суалдалди агъсакъалриз килигна.— Саданни,— жавабни вичи гана.— Сад-вад ава жеди, аватIа мадни хъсан, буюр, кхъирай арза. Чна цлийи кIвалер эцигдай къуш ник ака-тайтIани, гъадаз Урар тлула чка гуда. Къе кIан хъайитIани!

— Чкаяр авайбуру вучда? — жузуна Керима.

— Дяведилай вилик къад-къанни цIуд хзандиз къван ана чкаяр ганвай. Урар тлула цлийи кIвалер эцигдай чка зазни ава,— хияллу яз лагъана Шалбуза, адан рикIел вичинни МутIалибан гъуъжет хтана: цлийи кIвалер эцигдай чка гъвечIи стхади чIе-хидаз, чIехида гъвечIидаз теклифнай. «Гила за цлийи кIвалери-кай вучда? МутIалиб бубади эцигай дараматра яшамиш жезвайдиса зи хзан я. Шалбузан чиник серин акатна.— Цлийи кIвалер эцигдай чка Девришали халудизни ава,— рикIел пагъливандин буй азай Гъалим хтана, «рекъиз гъайиф инсан тир» фикирна.— Гзаф коариз ава... Садбуру хандакIар эгъуъннава, садбуру би-нейра къванерни тунва, садбуру кIанин мертебаярни хкажна-I ва... Абуру, заз чиз, гъарда вичин мумкинвилериз килигна, баш-ламишай кар яваш-яваш давамарда... Гележегда чи хуър гъа тлулал хъун лазим я! И шимедин рагарал хъайиди бес я!

— Дуъз! — Девришалидиз шад хъана.— Зи мурад, стхаяр, Селимаз цлийи кIвалер эцигун я, ахпа къейитIани къайгъу туш...

МичIи жезва. Итимар кIвалериз чкIизва. Камалан чай-ханадай чуьнгуърдин ванер къвезва.

Чил-гъил чуьхвена, хзанрин кеф-гъал хабар къуна, Сфи-бу-бадихъ галаз къугъунар авуна, Шалбуз къулан патавай ацукъ^ на. Анжах гила, хъуьтуьл кавалдал ферикъат хъава, далу цлакъ агулдшйла, ада вич галатнавайди гъиссна: къаналдал кацадин

к1валах гзаф авун хъана.

— Я чан хва, кбуьд атана агакнава, куьне кьаналдал гьикъ-• ван ч1авалди к1валахдайвал я? — Перниседиз хци к1валахна

к1анэавач.— Къайи гарарни акъатнава... Азарлу жеда гъа! Ви-ри азарар мекъивилелай я.

— Чна, диде, жив кьвадалди к1валахда... Гъеле чил кьан-вач.

— Вувв! — дидедай гъарай акъатна.— Квез куь чанарин язух ша т1ун!

Сайраяани кьаридин тереф хвена.

— Куьне лугьудай кван мекъи хьанвач... Са зат1ни жеч! — Шалбуза дидени паб секинарна.

— Я хва, хуре гъава умун яз аквазват1ани, куьне к1валах-завайди дагъдин к1ан я эхир. Бес гъа кьвалав жив атанвачни? Ана гъамиша гарни жедайди я... Кьаналдал к1валахзавай гъи-лер, плузарар ч1ук-ч1ук хъана акъатнава. Куь чанарин язух ша т1ун,— М1шетзава Перниседи. — Са гъафтеда к1валах хъийин, диде, жив кьвайила, к1ва лах акъвазарда,— хиве кьазва Шалбуза.

Сайрана дастархандал михекарни дарчивар квай атирлу чай, Шалбузан рик1 алай ширван п1инийрин мураба гъана.

— Буюр, юлдаш председатель— зарафатна папа.— Заз вун са жуьре аквазва ман. Хъайи-тахъай авани?! — дишегълидин ри-к1и са вуч ят1ани гъиссна.

— Чухсагъул, юлдаш к1валин кавха,— Шалбуза чайдиз хуп1 авуна.— Са зат1ни,— ада вичин рик1е гъатнавай киндикай гъеле садазни лагъанвач. Ам фитнейрихъ инанмиш туш. Амма... фитне муьрхъ я, ада рик1 неда.

Истикан хкажайла, вилер цлалай вичиз килигзавай рагъмет-лу бубайринви стхайрин шикилра акьува. Залан нефес алахъна, Шалбузан хиялар, лувар акатайбур хъиз, яргъариз фена... Виле-рикай багърийрин кьаматар, кьадар-къисметар карагзава...

Сфи-эфенди. Шалбузан члехи буба... Муг-Рагъпарадин эмир, са шумуд члал чидай камаллу арифдар хъана. Хцин дерт эхиз тахъана, рик1 пад хъана къена... Алим. Шалбузан буба. Ада хуь-ре сифте мектеб ачухва. Октябрдин инкъилабдин йисара душ-манри гуьллеламишна... Самсам. Члехи стха. Партиядин Муг-Рагъпара райкомдин секретарь хъана. 1930-йисан бунтара халкъдин душманри яна... Къамкъам. Къвед лагъай стха. Тахта заводдин директор хъана. Фитне себеб хъана, 1937-йисуз гъахъсуз дустагъда туна, анай фронтдиз тухвана, телеф хъана... Мутлалиб. Пуд лагъай стха, 1920-йисуз хуьре ачухай со-ветрин школадин сад лагъай директор хъана. Къамкъам къурла, фитнедикай къил къакъудна, хуьрай экъеч1на, Агъуда к1ва-лахна, анай дяведиз фена, гъана къена...

Шалбузан вилер накъварай ац1ана, гъилерикни к1вачерик зурзун акатна, адаз я цлал алай шикилар, я гъиле авай исти-кан ахквас амукънач.

— Я бала, чай къана,— Шалбуз дидедин ванни къвезвач: адан рик1ел рагъметлу стхайрин ва вичин уьмуьрар хквезва, адакай элкъвена жаван хъхъанва.

Шалбузан рик1 хуьруьн-к1валин к1валахрал, иллаки лежбервилини малдарвилин пешейрал алай. Адаз гъи к1ел гъи хпен-ди ят1а, гъи уьруьшда маларин руфун тух жедат1а, хеб-мал гъик1 динжарун лазим ят1а, цанар мус цадат1а, тум гъик1 вегъи-дат1а — вири чидай, и к1валахарни ада садани буюрмиш тавун-маз вичи вичелай мукъуфдивди ийидай. «Я чан хва, ваз и к1ва-лахар ни чирна? Гъинай чир хъана? — тажуб жедай Пернисе диде.— Ваз к1вале аквазвайбур ктабарни дафтарар я хьи!»

Шалбузан амалар, крар къат1извай Сфи-эфендидин кефияр цу-ру жезвай: адаз вичин рухвайрикайни хтулрикай алим итимар хъана к1анзавай. Амма рагъметлу Агъмед бубади, Сфи-эфенди-дин лежбер стхади, дамахдивди лугъудай: «Аллагъ-таллади заз жуван эркек велед тунач, стха. И чи хтул, чи Шалбуз, айна зи рик1ин шагъ дамардай иви хъванвай хъгинди я. Халис лежбер, халис терекма я! Шаксуз, чи хзандиз гележегда фу гъа и кас-ди гуда... Я стха, вири алимар хъайила, бес пака чаз фу ни хгу-рай?!» Фагъум авурла, Агъмед гъахъ тир. Сфи-эфендиди вичин разивал къалурна, алава хъувунай: «К1ел-кхъин, ктаб-дафтар, зи стха, алимдиз хъиз, лежбердизни герек я... Ахътин са вахтар къведа хьи, к1ел тавунвай инсан чи жемятди вичин нехирдивни ракъурдач. Гъак1 хъайила, еке к1елер тавурт1ани, Шалбуза чи мектеб къванни куьтягърай... Ахпани гъар вичиз архайин вахт хъайила, ктаб-дафтар гъиле къурай. Адан далудихъ гъамиша чун

галамукъдач... Бес ада гележегда вичин балайризни са дуъа рехъ къалурна кландачни?!»

Ихътин суъгъбетар са шумуд сеферда тикрар хъанай, абуру-кай Шалбузани хабар авай.

Бакудин машгъур инкъилабчи Самеаман, Тахтакентдин «ху-заин» Къамкъаман гъвечли стха Шалбуз, дуъньядикай хабардар яз, шегъеррихъ галаз алакъа аваз, члехи жезвай. Самеаманн Камала, Абидин имидини Алим бубади гузвай инкъилабчи тапшуругъарни къилиз акъудзавай.

Ачух рикл авай, гъилий гъар са кар къвезвай, клвалин къай-^буяр гуъгъуъллувилелди вичин хивез къачунвай жегъил хуь-Руънвийризни бегенмиш тир. Агъмед буба кечмиш хъайила, Шал-бузакай хзандиз зурба даях хъана. Гъар вуч герек хъайитлани, хзандин сиве авайди Шалбузан твар тир.

Дагъустанда Советрин власть гъалиб хъана... Шалбузас сиф-

те хуъруън майишатдин курсара, ахпа са шумуд йисалай гъа и пешедин рекъай инетитутда клелдай бахт гана...

Шалбуз, вилера сефилвал аваз, даклардал алай ктабрин ха-райриз килигзава... Сфи-бубадин, Алим-бубадин ктабар... Абу-рал Самсаман, Къамкъаман, Мутлалибан гзаф рикл алай... «Хка-тай Гъажидин канаб са зун яни? — плузаррик хъвер акатна.— Ваъ!" Зани ктабар клелзава. Гила гъар юкъуз клелна кланда. Клелда!»

Лампадин клане ацукъна, Самсамани Селимата тарсар клел-зава. Шалбузас шад хъана: «Клелрай, клелрай!» Сфи-буба ба-дедин къужахда ава, ада, вилер экъисна, стхадални вахал гъи-лер яргъи ийизва.

Фу тлуъна, дастархан къахчурла, къарагъна, Шалбуза Се-лиматни Самсам ктабар авай даклардин кланиз тухвана, ла-гъана:

— Ибур, чан балаяр, чи бубайрин ктабар я... Тарсар клелай-далай гуъгъуъниз куън ибурузни килиг... Ибур клелна кланза-вай ктабар я,— са-са ктаб къачуз, Шалбуза абурун тварар клелзава.— И ктаб — «Муг-Рагъ наме» Сфи-бубади чи хуъруън тарихдикай кхъенвайди я...

Селиматани Самсама къилер элязава. Абур, гъарда са ктаб къачуна, Шалбуз бубадихъ галаз, лампадал элкъвена, ацукъ-зава...

Аялар ксана. Сайран гъаятдиз экъеч1айла, Шалбуза диде-дивай, еке сир яз, жузуна:

— Дяведин йисара, диде, ви суса вич гъик1 кьиле тухвана?

— Зун гъавурда акбуна,— дидедик кьалабулук акатна.— Вав фитне агакьнава... Ви папан михъивилихъ зун, жувахъ хъиз, инанмиш я! За ваз зи нек1едал кьин гузва: Сайранал шак гъимир!

Ругуд лагъай кьил

АЙНАДИН МЕХЪЕР

1.

— Кьил к1аникна ксудай йикъар я,— лагъана Девришали-ди. Кавалдин хивекай нерин яру хъанвай к1венк1 хкудна, ам инихъ-анихъ килигзава.

Муг-Рагъа мишекъат кьуд алукуна. Кьуд пад кьалин жи-веди, куьк кавалди хъиз, басмишнава. Булахар, к1амар, гъатта Ч1ехи вац1ни мурк1ари кбуна, михъиз дав хъанва. Хъвадай яд инсанри мурк1ар хана гъизва, малариз гун патал кьажгъан-ра туна живер ц1урурзава.

Гъвеч1и КОР-дал ийизвай к1валахарни акъваз хъана. Ити-мар пакамлай няналди кимерал к1ват1 жезва, чайханада ацукъ-зава. Абуру гъар юкьуз са к1валаяй кьилел сав алай т1ач хъваз-ва, ик1ияр незва.

Кимерал алай итимрикай сад-къвед гъилин-туп1ун к1валах-рал машгъул я: канабдин епер ийизва, хамар т1ушунзава, ша-ламар илигзава, т1урар расава... Виридаз к1валах авач, бейкар яз са кимелай муькуь кимел физва, т1ама-т1ама, вак-вак кьугъ-вазва, кьалин гумар акъудиз, туьнт п1ап1русар, кьалиянар ч1угвазва.

Жегъилар, къвед-пуд аялдии бубаяр хъанвай итимар, кар-ч1ал акьалт1айла, куьчейра гъарай-эвердин ванер туна, алеррай авахъзава, сада садал живедин к1ват1ар гьалчиз, кьугъвазва.

Женгери бармакни лацу хев галай кавал алаз, Агъа магъле-дин кимел Шалбузни ацукънава. Ада дикъетдивди агъсакъал-рин суьгъбетриз яб гузва, ара-бир вичин гаф-ч1ални кутазва.

— Ай, бахтаварар,— лугъузва Девришалиди.— Са кар-ч1ал-Ни авачир бахтаварар,— адан фикирда аялвилиз кьил хъяна-вай жегъилар ава.—

Гатфариз алуکلдай шаламар къванни илиг тавуна, алеррай авахъзава. Ай, бахтаварар! Са клусни акбул ава-чир бахтаварар!

Вилер жегьилрин къугъунрал алаз, Палбуза фикирзава: «Дмшегълийриз йисан гьичлавуз хъайитлани клвалах, кар-кес-пи ава, бул я... Клвале тахъайла, гамарин артелдиз физва... Ар-тель... Хъсан затл я, йисан гьичвахтунда хъайитлани, клвалахни ава, хийирни жезва: гьам жуваз, гьам гьукуматдиз... Са артель итимризни кландай. Итимрин артель?! Ам гьичхътинди хъунухъ мумкин я? Итимрин артель...»

И фикирдик кваз Шалбуз клвализ хъфена, нисинин нагъар авуна, ам контордихъ фена. Фадлай вичиз секинвал тагузвай, рикле авай месэладикай Мурсалаз лагъана.

— Итимрин артель? — Советдин предеедатель хияллу хъа-на.— Ви риклелни текъведай кар жедач,— вучиз ятлани Шал-бузан риклел акьалтзавай цлийи-цлийи месэлаяр Мурсалаз сиф-тедай бегенмиш жезвач, ада гьатта пехилвални ийизва, ахпа эхирдай рази жезва.— Я юлдаш Муталибов, ваз хуьре оадлагъа-на коммунизм туьклуьриз кланзавани? Къанал гьиле къунва, хуьр Урар тлулаз хкиз кланзава... Гила итимрин артелдикай ра-хазва... Вуна сифте колхозчийриз тухдалди фу це, ахпа абур буюрмиш ая... Итимрин артель... Им чи шартлара кьиле фидай месэла туш.. Вун, хазинадин суракъда авайди хъиз, гьамиша еа квехъ ятлани къекъвезва..

— Бес колхозни артель тушни? Я. Артель я. Анжах кол-хозди —артелди итимриз йисди клвалах гузвач, за лугъузвай артель тешкилайтла, итимриз хъуьтлуьзни кар-кеспи жеда,— вичин фикир субутарзава Шалбуза.

Шалбузанни Мурсалан суьгъбетрик Букар муаллимни акат-на, Къве терефдизни яб гана, ада вичин фикир лагъана:

— Хазинадихъ къекъуьн пис кар туш, юлдашар. Бубайри лагъайвал, къекъвей клваче цаз акъада. За квез лугъун: эгер кьилиз акъудиз хъайитла, хуьре итимрин артель туьклуьрун — им пара серес кар жеда! За квез гила къванни жуван ният ра-иж ийин: итимриз хъуьтлуьз хуьре ийидай кар-кеспи жагъурун зи мурадни тир. Зани и месэладикай фикир ийизвай. Эхъ, стха-яр, итимрин артель пара серес кар жеда.

— Серес кар жеда?! — Муруолаз парторгди Шалбузан тереф хуьн бегенмиш хъанач.— Кар гъа гъана ава эхир! Вуна хъсан лагъана: «Къилиз акъуд хъайитла». Чавай хъуьтлуьз итимриз гьичхътин клвалах гуз жеда? Куьне артель ачухда? Шаламар илигдай артель?! — хъуьрена.— Я тахъайтла

кларасдин тлулар расдай артель?! — мадни ха-ха ацалтна хуьурена.— Къилиз акъатдай месэла туш! — Мурсала гъуьжет куьтягъ хъанвайди яз гьисабка.— Мадни лугьун: гатуз клвалахун, хуьутлуьз кимерал ацукьун — им чаз дегъзаманрилай инихъ хъанвай адет я. Са чи хуьре — ваь, вири хуьрера гъа ик1 я. Ина члуру са карни авач, юддашар! Колхозчийри ял язава, къуьд абурун тлатилар, муьгъ-детар, отпускаяр я. Чи колхозчийриз ял ядай ихтияр авачни? Ава. Мад инал вуч рахунар хьун мумкин я?

Шалбузан кефиник хклуна, ам яргъалди, уф ацалтна, мур-к1ади нехишламишнавай даклардиз, цлал алай Сталинан ши-килдцз тамашна. Вичи вич секинарна, ада атлуз-атлуз лагъана:

— Девиран дегуш жезва, адетарни дегуш хьун лазим я. Итимрин артель лагъайла, зазни гъеле ам гъихьтинди хьун лазим ят1а чизвач. За, юлдаш Мегъамедов, вун хуьруьн Советдин пред-седатель я лагъана, вал меслятзава. И меслятдик Букар муал-лимни акатна мадни хъсан кар хъана. Эгер гъилер хурал эциг-на ацукъайт1а,— Мурсал гъа ик1 ацукънавай,— гъелбетда, са карни къилиз акъатдач. Гъар са кар, ам къилиз акъуддд лагъа-на, гъиле къуна кланда...

Букар муаллим наразивилелди гагъ Шалбузас, гагъ Мур-салаз тамашна.

— Куьн, юлдашар, квехъ галаз къал алаз рахамир,— пар-торгди къил галтадна: дяведиз фидалди Шалбузани Мурсала меслятдалди клвалахнай, гила са багънадилай чуьруьк жезва, белки, фронтда акур азиятрин, хъайи хирерин таьсир ят1а? — Йиса вад-ругуд вацра бейкар жезвай итимриз клвалах жагъу-Рун, абуруз клвалах жагъуриз клан хьун, алахьун — пис кар туш, Эхъ, чи хуьруьн итимриз клвалах жагъурна кланда. Т1ач хъваз, кавалдик ксудай адетар куьгъне хъанва... Шалбуза чал меслят гъизва: гъик1, гъи рекъелди итимриз клвалах жагъурин? Чна чи фикир лагъана, са рехъ, дуьз рехъ къалурна кланда.

Мурсал вич нубатсуз туьнт хъайидан гъавурда акъуна. «Зун клвалени нубат алачиз туьнт жезва»,— фикирзава ада. Муькуь патахъай, адаз Шалбузан къадарсуз вик1егъвал, адан рик1ел гъар юкъуз са ц1ийи кар атун, инсанриз секинвал тагун фадлай бе~ генмиш туш. Бязи вахтара Мурсал адал пехилни жезва: «Вучиз ихьтин фикир зи къилиз атаначир?!»

Букара давамарна:

— Чавай хуьре гъа шаламар илигдай артелни ачух жеда, т1урар расдай артелни... Анжах арадал са шумуд суал къвез-ва: шаламарни т1урар квекай ийида? Абур низ маса гуда? Ни маса гуда? Гъина маса гуда?

— Дуьз,— Мурсални рази хъана.

— Заз чиз, райондин ихтияр авачиз им, Шалбуз, чавай гъя-лиз жедай месэла туш,— Букар колхоздин председателдихъ элкъвена.— Вун и теклиф гваз партиядин райкомдиз, райиспол-комдиз фена к1анда.

— Са зун ваъ, куьнни атана к1анда,— Шалбуз Мурсалаз килигна.— Хуьруьн иеси Совет я. Парторгни кьерех хьун дуьз туш. Чун пудни фейит1а, райондин регьберарни рази хьун мумкин я.

— Чунни кьведа,— Мурсала кьил эляна.

— Зи хиялдиз вуч къвезвани? — Букар, дак1ардал вилер алаз, акъваз хъана.— И хуьре зурба заргарар авайди тир... Са уста Нуфталидин гъилин имаратар квек ква?! Чи хуьре харат уст1арар авайди тир... Абур гьарниз сад чк1анва: Бакуда, Ху-дата, Къубада, Дербентда... к1валахзава. Артель хъайит1а, хуь-рени уст1арар т1имил авач... Вад касди заргардин имаратар аву рай, вад касди рак-дак1ар авурай, вад касди чекме-калуш цурай, вад касдини лап шаламар илиграй... Виридаз к1валахни жезва, жибиндиз къазанжини къвезва. Ик1 халкъни динж жеда.

Пудни яргъалди гагъ веревирдериз, гагъ гъуьжетариз ацукъ--на, пудан фикирарни итимрин артелдикай я.

— Букар муаллим, вуна чи вилер ачухна,— Шалбузан чи-нал хъвер къугъвана.— Сифте итимрин артелдикай фикир авур-ла, зи рик1ел акъван мумкинвилер, сенягъатар алачир... Дугъ-ридшши, эгер а артедда заргарри, харат уст1арри, башмакькй-ри... к1валахиз хъайит1а, им кьияматдин кар жеда хьи! Халкъ-диз туьквендай, шегьеррай к1анзавай гзаф имаратар чкадилай жагъида... И месэла, юлдашар, рик1ивай гъиле къуна к1анда, рик1ивай,— Шалбуз к1вачел акьалтна.

2.

Гум гьатнавай гьяркъуь к1вале, кьве яргъи дезгедихъ хьи-цикьдин ч1ехи бармакар, к1уртар ва кавалар алай итимри, къалин суьгьбетрик кваз, кузвай чаяр хъвазва. Абуруз кьецел алай къаюкай, саврухдикай хабарни авач. Зур&a самоваррин к1ане ацукънавай чайчи къужадин вилер итимрин гъилера авай "истиканар буш хьунал ала.

Чайханадиз Шалбуз атана. Салам гана, ам Девришалидин
къвалавай ацукъна.

— Ва-алейку-ас-салам, чан пирсидатил! — гьасятда дезгедихъ чай цанвай
истиканни гваз Сефтер атана.— Вун атунал чун гзаф

шад я,— усал хъверна.

— Гьик1 ава, чайчи?! Жемят рази ийиз жезвани?! — жузу-
на, Шалбуза чайханада вил къекъуърна.

— Хьсанзава, чан пирсидатил, хьсанзава. Аллагьдиз шу-кур хьуй,
жемятни рази ийизва, жувни рази я,— яшари юкъ вегъез тунвай Сефтера
вичин сик1рен вилер колхоздин предсе-дателда ак1урна.— Чал къил
ч1угунай чухсагьул. Хьухъ, сан-дукьар' квай атирлу чай я. Нуш хьуй!

— Сефтеракай зурба чайчи хьанва,— тарифарна Девриша-лиди.— Вичи
хьвадай зат1 тушт1ани, чаз гузва,— зарафатна.

1 Сандукьар-хуьрекдик кутадай дагьдин атирлу векьер. Итимар
хьуьрена.

— Гвей, залай шикаятар ийиз к1ан жемир! — Сефтера т1уб юзурна.

Чайдикай галаз-галаз къвед-пуд куьлуь хуп1 авуна, Шал-буз агьсакьалрихъ
элкъвена:

— Бубаяр, вуч гьалар я? Хьуьт1уь тади гузвани? Т1ачар хьваз жезвани?
Гьик1 ава?

— Хьоан я, чан хва Шалбуз,— Девришалиди бармак пеляй акьудна.—
Сагьвални пис туш, т1уьн-хьунни ава... Ви кефер-гьалар? Диде вуч гьал я?
Биц1и бала хьсанзавани? — са шумуд суал мадни вугана.

— Вири хьсан я, халу, вири! — Шалбуза мад чайдикай къвед-пуд хуп1
авуна, жузуна: —Хуьре чайхана аваз хьсан я, яни?

— Эхъ, лап хьсан я,— тестикьарна агьсакьалри.

— И чайханадин бине эцигай Камалаз рагьмет хьуй,— дез-гедин эрч1и
къяляй Керим рахана.— Им маса хуьрера авай кеф туш гьа!

— Дяведин йисара чайхана агална, чун са фидай, ацукьдай чка авачиз канай хьи,— самоваррин къвалавай Сефтера вичин сес къалурна.— Гила, буюр!

— Дяведин йисара чай вуч тлуьна хъвадай? — Девришали итимрин кьилелай чайчидиз килигна.— ГьакI хъайила, агални авуна. Гила — маса кар я. Аламатдин кар я: ихьтин тIям чай-ди кIвале гудач, стхаяр.

— Чайханаяр чи ата-бубайри чин тийиз эцигзавачир гьа, Девриш,— Керима бармак хтIунна, кьецIил пелелай кап алтад-на.— Чайхана — гьам кимни я, гьам чими кIвални.

— Эхь, эхь,— тестикъарна, агъсакъалри.

— МискIиндиз тефизвай лежберар, валлагь, чайханадиз къвез-вай,— Сефтер хъуьрена, адаз чайхана инсанриз кIан хьун хуш я.

— Иник чуьнгуьрдин, ашукьрин ванер квач хьи?! — IПал-буз цлакай куьрнавай ругуд сим алай саздиз килигна.

— Жегьилри язавайди я... Къе абур акъатнавач,— Сефтер Шадбузаз килигна.— Вугудани? — кьил туькIуьрна, саз къа-лурна.

— Гице! Жегьил вахтар рикIел хкин,— хъуьрез-хъуьрез ла-гъанар, Шалбуза саз къачуна.

— Ай, чухсагъул,— Девришали кьулухъ агалтна, яб гуз гьазур хъана.

Шалбуза жузуна:

— Вуч макъам яда?

— Са «ЧIимер къачIар»! — тIалабна Керима.

— Мани лугъудани? — жузуна Шалбуза адавай.

— Пирсидатилди эмир гайила, чара авани? Лугъуда! — Ке-рима хур вилик экъисна.

— Лагь, чан стха. Заз мукъвара ви ширин сес ван хъанвач, — зарафат квай хъверна Девришалиди.

Керим ад!аз чап-чап килигна.

Шалбуза симер куькда туна, устаддиз саз ягъиз башламиш-на, вирида кис хъана я;б гузва. Къве сефер «Чимер къачлар» макъам тикрарна, Керимаз ада къилин ишара авуна, оаз ява-шарна. Дезгедин эрчи къиляй ифей сес акъатна:

Чимер къачлар азни кланда,

Чан къачларал рикл алай яр...

Къве бенд лагъана, Керима туьтуьнал гъил эцигна, ла
гъана:

— Къе куь ашукъдин сесер хъсанзавач. Багъишламиша, жа-набияр! — хъуьрена.— Гила за гаф Сефтера гузва.

Къвед лагъай столдихъай Мирветан сес акъатна:

— Чухсагъул, ашукъ! Ви ширин ван чи япарай пакани акъат тавун мумкин я. Хъсан лугъуда!

Итимриз хъуьруьнар хъана.

— Хъсанвални чир жедай итим кландачни?! — Керима бей-кеф хъайи амаларна.— Мад сефер хъуй ман...

— Гила нин нубат я? — жузуна Шалбуза.

Итимар, жегъилар сад садаз килигна. Виклегъбур жагъанач. Эхир Сефтера са мани лугъудайвал хъана.

— Сефтер халуди Керим халудихъ галаз санал клелайди я, яб це, гадаяр! — зарафатна Мирвета.

Итимриз мад хъуьруьнар хъана: абурун риклел Керимани Сефтера санал гзаф йисара угъривилер авурди хтана.

— Мир-вет! — Керима тлуб юзурна.— Хъийидач за ваз мад гъуьрмет!

— За ваз ийида минет,— къадай гаф жагъурна Мирвета.

— Акъваз, гадаяр, гафар элукъармир,— гъарайна Сефтера.

— Сефтер халу, вуна гъи везиндал лугъузва? — Шалбуза саздихъ пинидин чкал галукъарна.

— За? Мирвета зи кефи хана, чан пирсидатил, за лугъу-дач,— Сефтер вичин чкадал хъфена.— Зун капл-тлеатзавай са бенде-мусурман инсан я.

Мад чайханада хъуьруьнрин ванер гьатна.

— Рагьметлу Мардали кьейидалай гуьгьуьниз чи хуьре ашукьни амач,— лагьана Девришалиди.— Чидач, масанай тек-лифдатлани.

— Тар атлай чкадилаь таз эхкьечл хьийидайвал, стхаяр, Мардали рагьметдиз фена, адан чка кье-пака Жамалдина, ашукь-дин гьвечли хтулди, хкьадайвал я,— хабар гана Керима.

— А аялдихъ гьахьтин алакьунар авани?! — Шалбузаз шад хьана.

— Эхъ, сесни ава, маниьрал риклани ала, чуьнгуьрни ягьиз чирзава.

— Адан шумуд йис кьван хьанва?

— Са цлуд-цлувад йис хьун лазим я.

— Кье-пака жегьил ашукь я, хьурай, хьурай! Ашукьар га-лачирди уьмуьр туш. Гьакл яни, Девришали халу?!—Шалбуза саз Сефтерав вахгана.

— Эхъ, чан хва. Валлагь, рагьметлу Мардали Кьубадай хуь-руьз мугьманвилиз хтайла, ина жедлайди са дем тир: манияр, кьуьлер, шад суьгьбетар, цлийи хабар-тер... Ашукь тушир, алим тир, касдиз вири крарикай, вири чкайрикай хабар авай,— Девришалиди Мардали риклел хкиз башламишна.— За квез лугьун, стхаяр, ашукь Мардали Бакудин балшавикрин итим тир, ам хуь-рера кьекьуьнин мурад са манияр лугьун тушир, зун геждан геж гьавурда акьурвал, ада авам лежберар балшавикрин сиясатдин гьавурдик кутазвай, абуруз Урусатда авай гьерекатри-кай хабарар гузвай...

— Эхъ, Эхъ! Мардалидиз Кьуба патани еке гьуьрмет авай,— суьгьбетдик Керим экечлна.— Манкьулидин хуьре, Тахтакент-да, Кцлара, ашукь Мардали атайла, кавхаярни кваз клвачел кьа-рагьдай... Зи кьве вилиз акурди я. Туштла, Сефтера лугьурай.

— Керима дуьз лугьузва, стхаяр,— Сефтера Шалбузаз цлийи чай хкана.— Чун ашукь Мардалядин хуьряй я лагьайла, кьуба-луйри зазни Керимаз са шумудра еке гьуьрметар авунай...

— Ван хьанани? Вичини Керима санал гьуьрч авурди тес-тичь жезвани? — явашдиз жузуна Мирвета юлдащривай.— Бей-кеф хьайи амаларни ийида.

— Са гаф чи ашукьдикай зани лугьун! —Девришалидик та-
ди акатна.

— Буюр, халу, лагъ! — Шалбуза гъилин ишара авуна, инсанар секина^рна.

— Зи рик1ел кье хъиз алама,— башламишна Девришалиди. — Инкъилаб гъалиб хъана, Шура гъукуматди чи хуьре ц1ийи мектеб, гамарин артил ачухнавай... Душманарни чукурна, яша-йишни секинзавай. Гатфарин са гуьзел юкбуз хуьруьз ашукъ Мардали хтана. Вири жемят адан вилик экъеч1на. Виридан вил-ни адан манийрихъ галай... Камалан чайхана дарискъал тир. А ч1авуз и чайхана рагъметлу Камалан к1вале амай... Инсанар жуьмя миск1инда к1ват1 хъана, адакай клуб хъхъанвай... Гъа клубда ашукъ Мардалиди вичин чуьнгуьрдик ван кутуна, тух-далди манияр лагъана... Абурукай са бенд зи рик1елай алатза-) вач, ам за нехирдив гвай ч1авуз чуьлдани, рик1 сефил хъайила к1валени тикрарзава...

— Ам вуч ч1ал тир, Девришали? — жузуна Керима.— Чаз-ни лагъ ман.

— Лугъудани? — Девришали Шалбузас килигна.

— Эхъ.

— Чуьнгуьр гъваш! — гъарайна сада.

— Герек авач,— Девришалиди гъил эяна.— За чуьлда ма *и чуьнгуьрдихъ галаз явач къван. Ингъе бармак, бес я. Дериндай къачур нефес аладарна, бармак япув къуна, Дев-ришалиди яваш ванцелди жез-тежез шаир Мардалидин «Тарих-ди вун бахтлу уна, эй зи халкъ» ч1ал лагъана.

— Чухсагъул, Девришали халу,— лагъана Шалбуза.— Вуна зи гуьгъуьлар ачухна. Чухсагъул... Манийрихъ зурба къуват ава... Абуру,— председатель итимрихъ элкъвена,— кьейиди су-рай къарагъар хъувун мумкин я!

Къецихъай гъарайдин ван акъатна.

— Вуч лугъузва? — хабар къуна агъсакъалри рак1ар ачу-хайдавай.

— Клубда кино жеда лугъузва!

— Ак1 хъайила, Сергей атанва,— Шалбуз къарагъна.— Аялар кинодиз тухвана к1анда!

Чайхана буш хъана.

3.

Югъ хурушум хъанва. Куъчейра гъвеч1и-гъвеч1и гадайри гъарайрин ванер тунва: «Дяведин кино! Дяведин кино!» Абур киномеханикди, клубдиз гъавая ачухда лагъана, хуъруъз ракъур-навай хабардарар я.

— Дяведикай кино! — тикрарзава к1унт1арилай гуъгъуъллу чавушри.

Шалбуз кам кяна к1вализ хъфизва. «Са къас фу т1уъна, Сам самни Селимат галаз кинодиз фида,— фикирзава ада.— Аял туна, Сайран къведач. Дидедини гъамиша хъиз лугъуда: «Дя-ведин куъз тамашда? Са гунагъни квачир инсанар рекъизвайви-лиз? К1андач. Дяве чаз мад ахварайни тахкурай. Акурдибеса... Ана зи къве аслан хътин хва телеф хъана...»—шалдин п1ип1 вилерив тухвана, шехъда... Дидедиз за теклифни ийидач...»

Куъчедал Мурсал акъвазнавай.

— Вуч тади ква, Шалбуз?

— Аялар кинодиз тухвана к1анда. Вун къвезвачни?

— Ваъ.

— Вучиз? Дяведин кино я лугъузва — «Зун гуъзлемиш ая». Ша!

Мурсалай жаваб акъатнач.

— Къвез к1анзавачни? Вучиз? — суал тикрар хъувуна Шал-буза.— Бес яргъи йиф гъик1 акъудин?

— За ваз гъик1 лугъун? Заз, дяведин кинойриз килигайла, пис жезва... Къилел гъал къвезва... Заз къиникъар-ягъунар гила-ни ахварай аквазвайди я... Зун къведач,— Мурсал чпин кк1аз хъфиз эгеч1на.

— Ша, яда! Чун санал ацукъда, са зат1ни жеч! — чин гъалд-на Шалбузани. Аярилай гъейри, адаз мад юлдаш к1анзавай.

— Къведа ман...

Са зур сятдилай хуъре киноаппаратдихъ галай мотордин пурпурдин ванер гъатна. Инсанрик тади акатна — кино башла-мишзава, абур незвай фан к1усни сиве амаз клубдихъ катзава. Виликан миск1индин зурба дарамат хуъруън юкъвал ишигъла-ван хъана акъвазнава: электрик эквери чардахдик квай лифе-рик къалабулук кутунва, абурув гъур-гъурариз тазва. Клубдин рак1ара хуъч1уък лашар квай механик Сергей (адан чапла к1вач дяведа мет1елай хкатнава) ва гуъгъуъллу къве куъмекчи акъвазнава: пулар къачуз, билетар гуз, инсанар клубдиз ачух-зава. Шад къилихрин урус жегъил

киноапарат гваз Муг-Рагъ-парадин хуърера къекъвез къуд-вад йис я. Ам чин тийидай, адаз чин тийидай кас и хуъре авач, гъакъван ам жемьтдихъ га-лаз какахънава.

— О, председатель! — Шалбуз аку.рла, Сергез шад хъана.— Ша, ша! Пул ге;рек авач,— салам гана, Шалбуза гужуналди киномеханикдин гъиле вадан къве чар туна,— Виридалайни хъсанди ви чка я! О-о-о! Мад оа председатель! Советрин власть атана! — Муруалазни пулсуз кинодиз тамашун теклифна.

Шалбузани Мурсала киномеханикдивай адан кеф-гъал хабар къуна.

— Зун, председатель, тупал аскер я,— сефилдиз лагъана Сергея. — Вучиз? — Шалбуза адан к1вачиз са вил яна.— Бес им вуч я?

— Москвадин к1аник сад лагъай женгина негъ хъайи фрицди зи к1вач галудна... Дяведиз фадлай кинодин лентерай килигза-ва,—сефилдиз къил са патал къуна.

— Пака колхоздин контордиз ша, буюр!

— Зун гуъзлемиш ая, зун злкъвена хкведа! —къе къалурдай кинодик квай гафаралди жаваб гана, Сергей къайгъусуздаказ хуърена.

Шалбузни Мурсал санал ацукъна.

Залда эквер хкахъна, киноаппартди к1валахиз башламишна: сегънедин чинай куърснавай лацу агъуниз кхъинар, шикилар акъатзава. Ч1ехибуру аялрин рахунар явашарна... Вири нефес къугаа дяведин шикилриз тамашзава: немсерин танкар сухул-миш хъана къвезва, тупарин гуъллейри ва бомбайри зурба да-раматар хъиткъинзаза, инсанар ц1удралди, вишералди, дергес-дин сиве гъатай самар хъиз, къирмиш жезва... Тамашачийрай агъ-огъдин ванер акъатзава, дишеглияр шехъзава... Шалбузан къилни элкъвезва, вичи иштирак авур женгер рик1ел хквезва... Ихътин ц1аярай вич сагъ-саламатдиз хтана^ къе и клубда ацукъ-навайдахъ инанмиш жезвач... Бедендиз гъекъ акъатнава, нефес дар хъанва: вич авай чка рик1елай алатна, мад самолетда акъах-на, душманриз ц1ай гуз к1анзава...

Бирдан Мурсал Шалбузан къуънуъхъ агалт хъана, биши гъа-рай акъатна, ам къве скамейкадин арадиз аватна.

— Муруал! — гъарай акъатна, Шалбуз чилел алгъана. Кино акъвазарна, залда эквер куьк1уърва, Сергей тади кваз

абурун патав атана.

— Вуч хъана?!

Инсанарни Шалбуэални Мурсалал алт1ушна.

Мурсал вич вичел хтана: адан чин, чепедай асунавай цал хъиз, лацу хъанва, вилер гъарнихъ сад килигзава, гъилерик зурзун ква.

— Контузия хъайибур дяведин кинойриз килигун лазим туш,— явашдиз лагъана Сергея Шалбузан япал.

— Тахсир зиди я,— хиве къуна Шалбуза.— Мурсал, хъша, тха, чун къведни хъфида,— хъуьч1уьккай къуна, Шалбуза ам алдай акъудда.

Михъи гъавадал Мурсал ачух хъхъана.

— Багъишламиша, стха, завай чин гъалдун хъанай,— Шал-буза къил агъузна.

— Къайгъу авач...

— Хъша, ваз инал мекъи жеда. . Къведни Мурсалан к1вализ хъфена.

— Гъикъван жув к1евкз къаз алахъайт1ани, жезвач,— ц1ай авай пичинин патавай ацукъна, суьгъбетзава Мурсала,— жез-вач! Къиникъар, ягъунар акурла, гъасятда келле элкъвезва... Жуваз акур мусибатар рик1ел хквезва...

— Бес я, бес я, Мурсал стха! Дяве амач, мад чна ам рик1ел-ни хкидач! — Шалбуза къве гъилни хкажна.— Ша, анжах шад к1валахрикай рахан!

4.

Хъуьт1уьн са ч1иб алай югъ хкахъзава. Жив ч1агизва, к1ва-лерин ч1ерейрикай к1вахъзамай ст1алрикай акваз-акваз яргъи, шуьк1уь рипер хътин муркуц1ар жезва.

Шалбуз ч1ехи кимелай къарагъка, виняй агъуз Вегьрен т1у-лахъди эвич1на. Школадин гъаятда Ленинан гуьмбетдин вилик акъваз хъана. Лацу мрамардикай теснифнавай буй вождунин суьретдиз гзаф ухшар я... Шалбузан рик1ел и къванцел чан гъайи кас, уста Нуфталидин хва Закир, хтана. «Зи .мирес мукъ-ва вахтара хайи хуьруьз ахкъатнавач,— фикирзава Шалбуза художник-скульптордикай.— ДиДе кьейидалай гуьгъуьниз хтун-хъфин лап къери хъанва... Хзанни галаз меркезда дуланмиш жезвай инсан я... Белки, мажалар жезвачт1а. Вичин заказар къилиз акъудиз, вири уьлкведа

къекъвезва... Са чар кхъена к1анда. Гатуз вичин ватандиз хтуруай, хзанни галаз... За абур къунагъламишда... Хайи ужагъра ял ярай... Бес чун гъи ч1аван миресар, халу-хтулар я?!» Шалбуз школадин дегълиздиз гъахъна. Классра тарсар физ-вай. Канцелярда Букар муаллим пальто алаз ацукънавай.

— О-гъо! Председателдин к1вачерик ракъ вегъена к1анда! — директордиз шад хъана.— Ва алейку-салам!—мугъмандин гъил къуна.— Хвашгелди, сафагелди!

— Вуна зи чин кумир, чан муаллим,— Шалбуза пичинин турбадал гъил эцигна.— Кудай зат1 амай хътинди туш хъи?!

'— Амачизни туш, эхиримжи тарсар яз, къенятзавайди я... За къе вун жагъурдайвал тир. Ацукъ,— Букара дивандал чка къалурна.

— Хъайи-тахъай авани?!— Шалбуз директордиз дикъетдив-ди килигна.

— Ваъ, чна оа суфрадихъ са къас фу т1уьн тавуна санбар вахт хъанва. За къаридиз нянрихъ дад алай са хуьрек гъазурун тапшурмишнава. Хъуьт1уьн йифериз хуьруьк фидай адет чна рик1елай ракъурзава, дуст кас.

— Чухоагъул, чан муаллим! Дек1ени вун хътин итимар зал гъар юкъуз дуьшуын жен,— Шалбуз рик1ивай хъуьрена.

Зенгинин ван акъатна, канцелярдиз муаллимар хтана. Абу-рун арада лацу т1унут1ар хътин чинар алай, экуь яру ч1арарин къве таза рушни ава. Адетдин салам-калам, жузун-качузун куь-тягъ хъайила, Шалбуза урус учительницайривай, Анядивайни Валядивай, абуруз квекай дарвал ават1а хабар хкъуна, гъар вуч герек хъайит1ани, ч1угуна вичин патав атун т1алабна.

Рушарин хъуькъверин къилериз яр акъатна. Аняди лезги ч1алалди «сагул» гаф тикрарна. Виридаз шад хъана.

— Аферин,— тарифна Шалбуза. «И накъанни къенин аял-ри, педучилище куьтягънавай рушари, яргъал Ивановодай ата-на» чи аялриз тарс гузва... Тарс! — фикирзава ада.—Дарвални эхзава, амма к1валахзава, тарсар гузва. Бес ибуруз тавур хъсан-вал чна низ ийин?!»

Муаллимар гъаятдиз эхкъеч1на, къве-къвед, пуд-пуд жез, хъуьруьхъди хъфизва. Къалин суьгъбетрик кваз, БукарниШал-буз гуьнедай винелди хкаж жезва, Сепин т1вар алай тепедив атакъайла, абур ял ягъиз акъвазна.,

— Рушари гъик1 к1валахзава? — хиялда урус учительницаяр аваз, жузуна Шалбуза.

— Августдиз абур школадиз атайла, заз шадни хъанай, ки-ч1ени,— дар хъанвай нефес акъвазарна, башламишна Букара.

— Кич1е вучиз? — Шалбузан юкъвалай ханвай рац1ам хкаж хъана.

— Кич1е вучиз?! Завай абуруз яшайишдин къулай шарт1ар тешкил тежез, иноанри абурун кефи хаз, гъахьтин дуьшуьшар-ни жезвайди я, чебни катна хъфиз кич1езвай... Сеbebар гзаф авай... Чаз бес маса школайриз атай учительницаярни акуна эхир... Гена чи рушариз аферин, жегьил яшаризни килиг таву-на, чпиз сад-вад лезги гафни чирна, гъа и хуьре хайибур хъиз, яшамиш жезва... Вири четинвилер эхна, намусдалди к1валах-зава...

— Эхь, эхь, зазни аквазва,— Шалбуз директордин фикир-дихъ галаз рази хъана.

— Зи кайванидини абуруз мукъвал-мукъвал гьил кваз ийиз-ва. Апай, лагъайт1а, чи къве к1валин арада авай чавуш я: вичив вугай зат1-мат1 тухуз-хкизва...

Букара Апаян т1вар къурла, Шалбузак хъуьруьн акатна.

— Гьик1 хъана? Хъуьрезва хьи?

— Ви хтул къат1унар авай гада я, гьина зун акурт1ани, ви-к1егьдиз атана, сиви чуькъни тавуна, заз гьил язавайди я. «Вун гьик1 ава, Апай?» — хабар къурла, гузвайди гъамиша са жаваб я: «Кефина!» Къемеди чан я! — Шалбуз мад хъуьрена.

— Ам захъ галаз кимерал къвез вердиш хъанва,— ч1ехи бу-бадин п1узарикни хъвер акатнава,— гъавиляй ч1ехибурун ама-лар, гафар къазва. К1валени гъамиша захъ галаз ацукъзавайди я. Я баде, я вичин вахар — садни гьисаба авайди туш.

— Риб ракъарикай я ман.

— Эхь,— Букаралай залан нефес алахъна.— Ракъ амач, риб ама...

Шалбузан рик1из т1ар хъана: Букара т1вар къур ракъ адан дяведай тахтай хва, рибни хтул тир. Букара пуд хва фронтдиз ракъурна, садни хтанач... Ч1ехидаз к1вале паб, пуд аял авай. Муькуь къвед эвленмиш хъанвачир... Гъуьл къейила, свас, аялар туна, бубадин к1вализ хъфена... Гъак1 хъайила, Букара лугъуз-ва: «Пуд авай тир, пуд амукъна... Ч1ехибур къена, чун къуьзуь къилихъди гъвеч1ибурун иеси хъхъанва».

— Хтулрикай бегъем итимар хъана, ви рик1 динж хъуй, Ву-
кар муаллим.

— Чухсагъул. Ви балаярни бахтлу хъуй...

— Амин!

Варци ч1игъна, рик1 ц1удхундай ванна.

— Мукъвара нафтни ягъиз хъанвач,— иесиди вичин тахсир хиве къуна.
Сак1ани мажал жезвач, дуъз лагъайт1а, гъилни къвез-
вач.

Айваидик Апай акъатна: кьилел алач, нерин хел эвис-
нава, къуьнерихъ гъвеч1и к1урт гала.

— К1вализ ахлад, ваз мекъи жеда! — гъарайна ч1ехи бу-
бади.

Вичиз талукъ гафар ван тахъай къасна, гуларин кьилел ата-
на, Апая, чукъни тавуна, Шалбузас гъил яна.

— Гъик1 ава? — жузуна мугъманди.

— Кефина! — аялди нер винелди ч1угуна.

— Фена, кьилел ахлук1на, афтафада аваз яд гъваш, халу-диз гъилер
чукъуъз куьмек ая,— лагъана Шалбуза.

Апай ц1ингавна катна.

— К1вале чукъухъ, я стха, инад мекъи жеда! — ч1ин гъалд-
на иесиди.

— Къайгъу авач, к1вале кайвани инжиклу тахъуй.

Апай яд гваз хтана, ада кьилел лацу бармакни ахлук1нава. Букар к1вализ
гъахъна, Шалбуз айвандин тарцел цуквал акъвазна, гъилер чукъуъз эгеч1на.

— Къе вун кефина жеда,— са вил акъална, сирлудаказ ла-
гъана Апая.

— Вучиз? — Шалбуз тажуб хъана.

— Бадеди ваз аш ийизва,— кушкушна гадади.— Кефина!— афтафа авачир чапла гъилин члехи тлуб кланчлал къуна.

— Бес вун кефина жедачни?

-Ваъ,— гадади сефилдиз къил галтадна.

— Вучиз?

— Аш итимриз я, фу куьткуьнявавай гъалима — аялриз,— къил агъузна, Апай клвализ хъфена.

Букара раклариз дасмал гъана, Шалбузав вугана. Кайвани-ди даклардал алай лампани куьклубрна, клвале ишигълаван хъана. Мугъман хушдцз къабулна, пичинин къвалававай ацукъар-на. Сифте итимди, ахпа папа адаз хушбеш авуна.

— Я чан балаяр, халудиз куьнени хвашгелди лагъ,— баде клвалин пипле ацукънававай хтулрихъ; къве рушахъни гададихъ элкъвена. Сададни са гафни акъатнач.— Зи балайри регъуьви-

лерзава.

— Апая заз айвандик кумаз хвашгелди лагъайди я,— Шал-

буза гададин тарифарна.

— Адан тлвар алай Апая мугъмандиз куьчедал хвашгедди лугъудай тир,— риклел хкана кайваниди.— Хтул ата-бубадал фейиди хъана,— мугъмандиз куьчедал хвашгелди лугъун айиЯ кар тирди риклел гъана, хъуьрена.

Букар папаз чин члурна килигна: адаз вичин бубадин сини-

хар авун бегенмиш хъанач.

Итимрин вилик суфра эклъана. Кайваниди адал са члехи ку-руна аваз дуьгуьдин аш ва къве тлур эцигна. Ашдин куклвал къурай хутарикайни плинйрикай авунвай метелжем алай, къваларал вечрен яклун тикейр ва къажгъандин кланяй акъуд-нававай дуьгуьдин са пад яру хъанвай тикейр эцигкавай. Клвале тухдазни иштагъ гъидай атирар гъатна... Аялрин вилик гъеле са затлни эцигнавачир. Шалбуза фикир авурвал, аш анжах итимриз бес жедай къван авунвай. Са касди клвалахиз, вад кас-Ди незвай клвале гъеле дарвал амай.

— Неъ, Шалбуз, буюр! — иесиди т1ур къачуна.

— Букар муаллим, са кар ийида за, квез закай хъел къве-мир, хъуйни?! — мугъман к1валин иесийриз килигна.

— Ам вуч гаф я? Ваз вуч к1андат1ани ая,— Букар хъуьрена.

— Я аялар! — Шалбуз к1валин муькуь кьилиз килигна.— Пудни инал ша! — Аялар садни къарагъзавач: абуру ихътин эмир гуьзлемишнавачир.— Ша, суфрадихъ ацукъ! Чна вйрнда

аш неда! Ша, ша!

Сивин оа патак хъвер квай аялар регъуьз-кич1ез суфрадихъ атана. Шалбуза къуд т1урни хкиз туна, суфрадихъ кайвани вични ацукъарна... 1Паддиз кардик квай т1урар са арадилай курун к1ане сад садахъ галукъзавай. Гъалимани хъун хъувурла, Шал^уза гададивай жузуна:

— Апай, гила вун гьик1 ава, мирее?!

— Кефина! — гадади къве гъилин ч1ехи туп1арни к1анч1ал къуна.

Вкри хъуьрена.

Шалбуз хъфиз гъазур хъана... Букар ам рекъе хуказ гъаятдиз эвич1на.

— Муаллим, ваз лугъуз к1анзавай гаф-ч1ал авайни? — хабар къуна Шалбуза варарин вилик.

— Ваъ, чан хва, чун ахцукъ тавуна гзаф вахт тир, вил хъан-вай... И зегъримар хъайи дарвили вил ахъайиз тазвач... Са гаф лугъун,— Букар фикирлу хъана.— Зун яшлу хъанва, школадин директорвиле к1валахун югъ-къандавай четин жезва... Зи вил Селима институт куьтягъуниз квайди я... Гъадал тапшурмишдай ният ава, Селим диплом гваз и гатуз хкведа... Районодин зеве-дишдиз за мадни сад-вад йисуз к1алах хъууна к1анзава... Сам-бурдиз акъатайла, райкомда, районода зинни Селиман месэла арадал вегъин т1алабзава, хва.

— Башуьсте, муаллим! Жуваз гъуьрмет амаз къуллугъди-лай эляч1ун гъар са касдилай алакьдай кар туш.

5.

Мегьамедов Мурсал столдихъай къарагъна, ахъа даклардай хуьруьз, дередиз килигиз акъвазна: къецел кузвай рагъ ала, живер цлразва, куьчеяр, гуьнеяр къуранва... Хуьруьн юкъвай авахъзавай кламун къерехар, инсанри хуьтлуьз вегъей руквар клватл хъана, килиг тежедай гьалдиз атанва. «Къепака гатфар я, рагъ мадни чими хъайила, ни ацалтда... Бес им инсанриз гьазур азар тушни? Михъна кланда... Шалбуза заз дуьз лагъанай:

«Советдин клвалах са налогар клватлун туш!» Эхъ, зун рази я,— фикирзава Мурсала.— Гьикъван Шалбуз векъи ятлани, гьикъван заз адан са бязи амалар бегенмиш туштлани, ада авай-ди чуьнуьх тавуна чинал дуьмдуьз лугъузва. Хуьруьхъ рикл

куз, лугъузва».

Гатфарин ни къвезвай тлебиатди инсанар куьчейрал, къава-рал, кимерал акъуднава. Садазни клвале къарай къвезвач.

Рикляй вич вичихъ галаз рахаз-рахаз, Мурсал кабинетдай экъечлна, Члехи кимел фена... Салахърин ратларал накъ, яран йифиз, хъувур цлаярин руьхъвер аламай. Са клеретл аялар, абурал клалар гьалчиз, члулав руквар цавуз акъудиз, къугъ-вазвай. «Михъи хъувун лазим тир... Ни? Советди? Гьелбетда, Советди... Гьар вуч лагъайтлани, чаз хуьре михъивал хуьн §,Дёт хъанвач. Инсанри руквар акатай гьинал хъайитлани гадарзава... Гъавиляй хуьруьн юкъвай фенвай клам гъажетханадиз элкъ-венва... Ваваъ, мад икл къиле фидач. Санэпидстанцияди жерме-яр элитл тавунмаз, серенжемар къабулна кланда...»

Вилерикай накъан яран йиф караг хъувуна... «Яран йиф су-варни я, Мурсал стха, ара-бир накъварни»,^— лагъанай са шу-муд югъ вилик Шалбуза. «Вучиз? Вучиз накъва)р я?» — жузу-най Мурсала. «Рагъметлу Ярмет халуни адан члехи хва яран йифиз ягъайбур я... Яран йифиз гагъ аялрин гъилер хазва, гагъ муьхцери цаяр къазва... Къалабулух квай, зиянар галай сувар я... Чун мукъаят хъана кланда». Мурсал рази хъана... Абур де-путатларни галаз накъ йифен геждалди хуьре къекъвеннай.

Кимерал, ратларал чка-чка цаяр хъувунвай... Жегъилри, аялри, гьатта яшлу инсанрини кваз ялаврилай хкадарзавай... Виридаз чеб сагъ хъана кланзава... Са арадилай клвалерин къа-варал, члереярал гъилера цлай квай шемер, палдумар къунвай аялар, жегъилар пайда хъана... Вири хуьр цлай куьклевна кузвай хъиз аквазвай... Къаварилай макийрин ванер къвезва:

Шарни пене гъульухъди,

Мални девлет к1валихъди...

Руварилай к1амариз жегьилри ц1ай квай фурфалагар ахъай-зава, нин фурфалаг яргъаз фидат1а лугъуз, гъуьжетарэава.

Аялри къаварал акъахиз, гурмагърай турбаяр авадариз, су-варин паяр к1ват1зава.

Инсанар чк1изва. Куьчеяр секин хъижезва. Депутатри гъар-да вичиз талукъ магъледа ц1аяр хкадар хъийиз туна, катиз-гал-тугиз къугъвазмай жегьилар меслятдалди к1валериз рахкъур-най.

«Са къал-къулни галачиз, садан рик1ни т1ар тахъана, и се-фер сувар хъсан куьтягъ хъана,— Мурсала хуьре вил къекъуьр-зава.— К1валерин къаварал алай куп1арин тикъеларни сагъ ама... Тахъайт1а куьчейриз, кк1ариз гадарна, к1ус-к1ус, руг-руг хъана жедайбур тир. Иесиярни пакамлай зиянкарриз экъуьгъиз жедай: «Чан кый, гъилер хуй!» Къе садани садазни сеперар гузвач, вучиз лагъайт1а садан рик1ни т1ар хъанач... Им заз Шал-бузан меслятдикай хъайи зиян я»,— Мурсалан сивик хъвер акатна.

Ч1ехи кимел агъсакъалрихъ галаз суьгъбетарна, Мурсал шко-ла галайвалди эвич1на. «Букар муаллим залай рази я. За жува к1елай мектеб рик1елай ракъурзавач лугъузвай... Мектеб рик1е-лай ракъурна виже къведач, чун айибарда,— фикирзава Мур-сала.— Райкомдин секретарь тирла, рагъметлу Самсама район-дин са ч1ехи собранидал лагъанай: «Са юлдашдини, са комму-ниетдини школа рик1елай ракъурмир, адаз вири жуьре куьме-кар це. Школади инсанриз савадлувал, меденивал, марифатлу-вал чирзава. Советрин школа галачиз чавай коммунизм эцигиз жедач. Гъар са югъ школадилай башламишна ва школадалди куьтягъ ая!» Дуьз гафар я. Амма... чавай жезвач... Чна, зани Шалбуза, са вуч ят1ани ийизва, амма вири жезвач...»

Школадин гъаятда са к1ерет1 ч1ехи классра к1елзавай аялар, муаллимар ва директор авай.

— Квел машгъул я, муаллимар? — салам гайидалай гуьгъуь-низ жузуна Советдин председатедди.

— Гатфар къвезва, юлдаш Мегъамедов,— к1убандиз жаваб гана Букар муаллимди.— Зегъметдин тарсуна аялри школадин

гъяят михъзава. Живеди к1евирай айибар гила дуъздал акбалт-нава,— ада зкрзибил къалурна.

— Хъсан кар я,— Мурсал рик1яй дир1ектордилай лап рази хъана.— Вуна гила гатфар хъана лугъузвани, муаллим?

— Эхъ, я чан стха! Бес вун накъ яран суварик квачирни?!— Букара вич тажуб хъанвайди къалурна.— Яр — гатфарин сад

лагъай югъ я.

— Яран суварик зун квай... Белки, мад къаяр-мекъер хъхъай-

т1а...

— Гъич фикирни мийир! Яр—им гатфарин сад лагъай варз я, ахпа аркъвар-даркъвар, элхен-гелхен — имни къве варз, ахпа тругун, ц1иш, ч1им, ригъ. Ригъ куътягъ хъайи юкъуз гад алукъзава... Сад-къве сеферда алачарпан къун мумкин я, жикер ваъ! — инанмишвилелди тестикъарна Букара.— Ахпа абудейса-

нар > къвада,стха!

— Мад живер хъижедачт1а, чи к1амни михъна к1анда ман, яни?

— Вуч к1ам?

— Хуъруън юкъвай фенвай Шахшандрин к1ам.

— Чи к1ам, дугъриданни, гзаф чиркин хъанва. Ам вуна гъик1 михъда? Жузун айиб тахъуй,— Букар Мурсалаз килигиз акъ-

вазна.

— Ам чи бубайри гъик1 михъзавайт1а, ви рик1ел аламач-ни? — Мурсалак хъувруън акатна. Букар хияллу хъана.

— А-гъан! Вини къиляй банд къуна?!

— Эхъ.

— А амал ви рик1ел ни хкана?!

— Я Шалбузани хюанач, муаллим, я вунани! За жуван ри-к1ел хкана,—
уъзягъдиз лагъана Мурсала.

— Аферин, стха! — Вуна гила к1ам мус михъдайвал я?

— Лап пака!

¹ Абулейсан" — гатфарин берекатлу марф. — Вахт я. Сад-вад йикъалай
сува авай живер ц1рана, к1ама яд куътягъ жеда. Тади ая!

— Зани гъак1 фикирзава, муаллим.

Пакамахъ Мурсала Ч1ехи кимел алай итимриз ва жегъилриз къве сятдин
мелез теклифна. Ийидай кардихъ къекъвезвай ин-санар, перер къачуна,
хуъруън къилихъ, к1амун сивел фена: куъгъне рак1арар, тахтаяр кутуна, банд,
къуна. Яд к1ват1 хъана, к1амун сив ачухдай вахт мукъвал хъайила, жегъилар
виняй агъуз, бейхабар кнсанриз тагъкимиз фена, абуру аялар, данаяр, к1елер
къерехривай яргъаз чукурна.

К1амун руварал акъвазна, сел атунал вил алай аялри, же-гъилри, итимри
гъараяриз башламишна:

— Атана-а^а!

— Къекъеч1, сел къвезва!

К1амай агъуз, руквар, самар, фитер, куъгъне пек-лек къилел алаз, дак1ваз
эликъзавай зурба гъуълягъ хътин, рагъул цин сел атана алатна. Вад
декъикъадилай к1амун к1аняй са гъил яд авахъзамай. К1амун къен, къерехар,
кали мез гайи хъиз, михъи

тсъанвай.

— Им гъар йисуз авуна к1анзавай амал я,— разивилел-
ди лагъана Девришалиди.

6.

Гъаваяр чими, Мурсалан кефиярни гумрагъ жезва. Ам ри-к1ивай хуъруън
культурадин, майишатдин, михъивилерин месэ-лайрал машгъул хъанва.
Исятдани столдихъ ацукъна, са список тук1уърунал алахънава. Рик1ел
гъизвай ва кхъизвай т1варар-ни агъсакъалринбур я... Адаз вичин къилиз
атанвай ц1йи фи-кирдикай жезмай къван фад Шалбузани Букараз хабар гуз

к1анзава. «Яраб абуру вуч лугьудат1а?—хияллу я.— Са гафни лугьун лазим туш. Им герек авай месэла тирди якьин я...»

Чарчел мад са кьужадин т1вар кхьин хьувуна, фикирна: «Шагьмаран т1вар кхьидач, ваь, кхьидач... Ам чна Советдикай, колхоздин правленидикай хкудна, яб архайин хьана. Инсанар адан гьавурда дуьз акьунва: садани чи гаф чилел вегьенач. Шагьмаран вичин итимарни, нефес кьуна, акьвазна.

«Четин я, гьелбетда, четин я,— кьелем столда эцягьиз-эця- гьиз фикирзава Мурсала.— Бес вучда? Гьилер хьуьч1уьк кутуна ацукьдани? Душмандиз душман, дуьстуниз дуьст лагьана к1ан-

да. Хайи стха хьайит1ани, чина авай эрч1и вил хьайит1ани! Рагьметлу Самсама гьик1 лугьудай? «За тавурла, вуна тавурла, ада тавурла, бес ни авурай?!» Гилани гьак1 я. Вири к1валахар са Шалбузан хивез вегьена жедач. Икьван ч1авалди завай са т1имил бушвал авун хьана... Зи келледа авай ван ат1узвач: залан пар ч1угвадай машинар физвай хьиз, гувв-дин ван... Жуван хуьруьз, багьри инсанриз куьмек гуз тахьайла, жуван гьиле авай кьуллугьдикай менфят хкудиз тахьайла, закай и дуьнья- дал хьана вучзавайди я? — Мурсалан п1узарикай хьвер фена:

исятда хиялдай лагьай гафар адаз Шалбузан сивай ван хьайибур тир.— За Мут1алибоврин гагь ч1ехи, гагь гьвеч1и стхадин гафар тикрарзава... Айиб авач. Тикраруниз лайихлу гафар я...»

Чавушди Мурсалаз колхоздин контордай эверна. «Зи хиял и арада Шалбуз акун, адахь галаз и сиягьдин гьакьиндай меслятар авун тир,— Мурсала вилик квай списокда вил кьекьуьр хьувуна.— Гьанал меслятарда. Советдин идарада хьуй, колхоздин конторда хьуй гафар-кьилер сад я. К1анзавайди кар я».

Колхоздин конторда Шалбуз, Букар, правленидин членар ацукьнава. Столдин ч1ехи кьилихь са чка галама, Мурсал гьа-нал ацукьна. Адан вилер цлал алай Ленинан шикилдин к1ани-кай кхьенвай гафара акьуна: «Вуна хайи хуьр, жемят, колхоз патал вуч авуна?!» Мурсала разивилин хьверна.

— Юлдашар, колхоздин правленидин членрин фикир заз кье ихьтин месэлайрал желбиз к1анзава,— вири секин хьайила, башламишна Шалбуза.— Сад лагьайди,— председателди уььуь яна, туьтер ачухна,— гатфарин тумар чна цана куьтягьна. Накь куьтягьна. Лагьана к1анда, тумар са т1имил геж кутун хьана... — Вучиз геж кутун хьана? — Мурсала гаф ат1ана.

Шалбуз виняй агъуз наразивилелди килигна, адан вилера тажубвал, яваш-яваш акатзавай хъел авай.

— Вучиз? — председателди суал тикрар хъууна.— Вучиз лагъайтла, юлдаш Мегъамедов, и къуьд, и гатфар алааматдинбур тир: гагъ мекъи жезвай, гагъ чими... Чи вахтар какахъна.

— Яни, юлдашар,— Мурсал правленидин членркхъ злкъве-на,— урус варцар чаз чир хъанвач, лезги варцар чи рикел ала-мач. Гъак1 хъайила, чи вахтарни какахъзава! Тушни?! — ам суалдалди Шалбуз аз килигна. Советдин председателдин рикел вуч аватла гъеле еадазни чизвачир.

— Эхъ, гъак1 я,— Шалбуз рази хъана.— Къвед лагъайди,— вичин рахунар давамар хъууна ада: — Гъвеч1и КОР гъиле хкъуна кланда. Алай вахтунда чаз маса аклахъзавай хътин клв^1-лах авач. Чун къиле аваз, вири жемят пакадилай къаналдал акъудна кланда. Низ вуч лугъуз кланзава?

Конторда са геренда лал къена.

— Чун гъазур я,— яващдиз лагъана Мирвета.

«Шагъмар далудихъ галамачирла,— фикирна бригадирди-кай колхоздин председатели,— секин хъанва, лагъай гаф ра-хук-луьк1уьн тавуна къилиз акъудзава».

— Дуьз теклиф я! — Мурсал алай чкадал живи хкаж хъа-на.— Бригадирри къе няналди гъарда вичин итимриз хабар гу-рай. Чун вири экъеч1да!

— Гъвеч1и КОР, юлдашар, чна сад-къе вацралди, дишегъ-лийри эчелар башламишдалди, куьтягда,— Шалбуз мад алай чкадилай къарагъна.— Заз квехъ галаз мад ихътин са меслят ийиз кланзава. Атланиз килиг! — ада даклардай гамарин артел-дин гъаятда авай багъ къалурна.— Атла багъ гъа артель вири халкъди мел авуна эцигай йисуз кутурдц я. Ам кутуна цлувад-къад йис жезва. Муг-Рагъа тарар экъеч1дайди туш лугъудайбу-руз яб тагана, уста Нуфталиди Ахцегъай ичин, чуьхверин, п1и-нидин, хутун къелемар гъана, багъ кутуна... Артелдин багъди бегъер гузва, а бегъер чна, чи балайри незва,— «Шалбузан ри-к1е мад са цлийи ният авай хътинди я,— фикирзава Мурсала, — Санал акъвазнавайди туш, гъамиша фикирзавайди я, са вуч ятла цлийи зат1 жагъурзавайди я... Хазинадин суракъда авай хътинди я. Аферин! Аферин касдиз, гаф авач!» —Заз вуч лу-гъуз кланзава? Сад лагъайди, къанал гъана куьтягъ хъайила, ша . чна, чи хуьре, тлулара багълар кутан. Къвед

лагъайдц, чна къа-налдин къерехрани ц1велин, къавахдин, верхин тарар кутуна к1анда. Ихътин къелемар чи дугуна к1амай къван ава... Къуй чи гуьнеяр та^рари къурай... Куьне вуч лугъуда?

— Хъсан фикир я,— рази хъана правленидин членар.

— Ак1 хъайила, пакадилай эгеч1на чна дугуниз къелемар жагъуриз, абур акъудна къаналдал гъиз къве итим ракъурда,— Шалбуза столдал алай чарчел къве колхозчидин т1вар кхъена.

Правленидин заседание куьтягъ хъанвайди чиз, конторда ра-хунар гъатна, итимри п1ап1русрик ц1аяр кутуна.

— Мурсал стха, ваз са вуч ят1ани лугъуз к1анзавай хътин-ди я.

— Эхъ,— Советдин председателди къил эяна.

— Юлдаш Мегъамедоваз рахаз к1анзава, яб це! — Шалбуза стол къелемдал гатана.

Вири секин хъайила, Советдин председателди башламишна:

— Зун гзаф рахадач,— инихъ-анихъ тамашна, давамарна: — Чи халкъдиз виш йисарин тежриба хъанва, тежриба! — са т1уб цавуз хкажна.— Чи лежберриз хуьруьн майишатдин гъи к1валах мус ийидат1а чизва. Амма чаз чизвач, я чун абурувай чиризни алахъзавач... Нетижада вуч жезва? Чаз, чи колхоздиз зиян жез-тва. Яргъал фин герек туш, инал Шалбуза хиве къунай: ц1и чна гатфарин тумар геж цана. Им вуч лагъай гаф я? Им, месела, мухан бегьер хъсанди жедач лагъай ч1ал я,— колхоздин пред-седатель алай чкадал юзана: адаз Мурсалан гафар бегенмиш хъанач.— Ваз хъел къвемир, юлдаш Мут1алибов! Им са ви тах-сир туш. Тахсир, юлдашар, вириданди я... Чун мад гъалат1 тахъун патал, чи майишатдин к1валахар са гуьнгуьна аваз къи-ле фин патал, хуьре инсанри чпи чпин гъуьрмет хуьн патал чна камаллу агъсакъалрин, лежберринни малдаррин, меслятриз яб гана, абурун меслятрал амал авуна к1анда. Заз чизва: агъса-къалар Советдин идарадиз ва я колхоздин контордиз чпин мес-

лятар гваз къведач. Ак1 хъайила, чун гъабурун патав фена к1ан-да. Ик1ни гъамиша къиле фин четин я. Гъавилай заз ихътин тек-лиф ава: чна чи хуьруьн агъоакъалрин межлис, яни агъ-сакъал-рин совет, тешкилин... Агъсакъалрин советди вичин лредсе-дателдилай чаз меслятар гуда, чна абур, гъелбетда, эгер

хъсан, хийирлу яз акуртла, къилиз акъудда! — яб гузвайбуруз фикир-фагъумдай муьгълет гана, Мурсала жузуна: — Яни, стхаяр?!

Шалбузан чинал хъвер къугъвана, ада тади кваз вичин ра-зивал къалурна:

— Мурсал стхадин теклиф, юлдашар, чна яргъал вегъин та-вуна, къилиз акъудна кланда. Рухвайри бубадин меслятржз яб гузвайвал, чнани хуьруьн агъсакъалрин меслятриз яб гана клан-да! Са шакни алачиз! Чухеагъул, юлдаш Мегъамедов!

Са сятдилай Советдин идарадиз къужаяр, къарияр клватл хъана. Абуру чпин Советдин председателвиле Девришали хъяна.

7.

Каш-мекъ авай йисара хуьруьн чавуш хъайи Нурбала Дер-бентдай, шегъердин парталар алай шумал жегъил хъана, хтана. Адан дндедин, хендеда Мафизатан, шадвилихъ сергъят авачир: хцикай агроном хъанва, адал колхоздин бригадирвал ихтибар-нава; сад-къве вацралай, духтурвилин пеше къачуна, Марварни хкведа.

Гатфарин клвалахар яцла ава: колхоздин председателдиз, бригадирриз, звеноводриз нефес къачудай вахтни амач. Ятлани Нурбала мукъвал-мукъвал школадин гъаятда пайда жезва. Гъар сеферни ам хатадай хъиз.урус учительницайрал: Анядални Ва-лядал гъалтзава. Гъикъван алахънатлани, жегъилдивай вичин гъиссер чуьнуьхиз хъанач. Хуьре кушкучдин ванер гъатна.

— Нурбаладиз Айна клан хъанва—хабар гузва булахдин ре-къе авай рушари чпи чпиз.

— Гъи Айна? Чи учительница?

— Эхъ. Аня — Айна! — тестикъараава.

— Урусдин руш?! — гъарай акъатзава хърарик квай къарий-рай.— Я мусибат! — тлуб сивив тухузва.

— Эхъ.

— Вувв! Мусурмандин гададиз хашпарадин руш гъикл жедат, я чан вахар?! Са хъуьтлуьз Дербентда клелна лугъуз, чи чавуш Нурбаладикай урус рушар клан жедат дережадин итим хъанва-ни?! Вув-в! — тажуб жезва Шагъмаран

паб.— Кесиб Мафизатан язух хъана хьи? Етимар хвена, хвена, ингъе ваз чухсагъул!

Нурбаладинни Анядин алакъайрикай, абурун ми хьи гъисся-рикай гададин дидедизни хабар хъана. Рикле т1ал гъатна, са гу-жуналди вичин къалаблук явашарна, нянрихъ къведни къулав ацукънавайла, ада жузуна:

— Яраб, чан хва, инсанрин сивера авай гафар шер-фитне ят1а?

— Вуч гафар диде?! —Нурбалади ихътин суал фадлай гуъз-лемишнавай.— Чидач,— вичиз хабар авачир къасна. Нурбала гъахъни тир: хуъре ни вуч лугъузват1а, адаз гъинай чида къван?

— Вун урус рушарин дуст хъана лугъузва...

— Я диде, бес гъабурни жегъилар тушни?!—Нурбала, виле-ра луту хъвер аваз, дидедиз килигна.— Яргъай атанвай кесибар я, абуроз салам тагун, жувалай алакъдай хъсанвал тавун дуъз

туш хьи!

— Гъей! — дидеди т1уб юзурна, вучиз ят1ани адан хъел квахъна; гъар Нурбалади амалдар хъвер авурла, лугъуз к1анза-вай гаф рик1елей алатда.

— Айна акъуллу руш я, диде,— явашдиз лагъана Нурбалади,

— Айнадин пис-хъсан заз чидач, хва, амма... абурухъай к1вач ат1ут1! — ц1ийи къилелей хъел акат хъувуна, тагъкимна диде-дга.— За ваз зулуз мехъерзавайди я! Рушни гъазур я, ваз-ни чиз:ва.

Нурбаладин чиник оерин акатна: «Дидедин кефи гъик1 хан? Бубавал авур дидедин кефи? Жуван рик1евайди лагъана тада-ни? Къе лугъун тавурт1а, пака гъик1 хъайит1ани лагъана к1ан-зава... Дидеди заз, зални алуць тавуна, свас гъазурнава... Зи

рик1е Аня гъатнава... Аня!.. Вучда?» Нурбаладин рик1яй Аня йифизни акъатзавач, адан т1вар гададин япара, гатфарин багъ-да авай билбилдин баяд хъиз, тикрар жезва.

— Диде... Я диде,— Нурбала дидедин вилериз милайимдиз килигна,— чун чи гъавурда акбуна к1анда... Яни?

— Я,— дидедин гъилерик зурзун акатзава.

—; Завай хабар къун тавуна, вуна ат1а рушан патахъай мес-лятар авуна хъсан кар хъанач ман... Хъанач, диде.

— Вучиз?

— Ам... заз... хуш туш ман...

— Жуван бахт гарув вугумир, хва. Ви т1вар элякавайди гъи-ляй гъар са кар къвезвай дирибаш руш я. Дидеяр-буџаярни хъсанбур я...

— Ят1ани... хуш туш...

— Далдам гатана, гъайила, бала, ам ваз хуш жеда!—жнан-мишьилелди лагъана Мафизата.

— Диде, мад ак1 хъанач хьи.

— Хъана акурбур ава, хва!

Къведни яргъалди кисна. Къарагъна, к1валяй экЪеч1дайла,

Нурбалади лагъана:

— Вуж гъидат1а, диде, ваз за лугъуда! Дидедай гъарай акъатна:

— Вуч?! Вуна дидедиз ийизвай гъуърмет гъа им яни?! Да-на хвейидан гъил гъерида, етим хвейидан вил ивида жеда лу-гъун, им авай мисал я хьи,— Мафизата мет-къил гатана.

Гададин к1вачерин ванер гъаятдай акъатя. Мафизат хиял-ри тухвана: адан вилерикай гагъ Нурбала, гагъ урус учительни-ца Аня карагзава... Къведни лацу як1арин, яру ч1арарин, махъ рангуни вилер авай жегъила1р я... «Абур сад садаз гъикъван ух-шар я?! Тфу, шейт1ан! Мусурманни хашпара ухшар жедани?! Астафируллагъ! Ва-а-аъ! Зи к1вале хашпара свас жедач! «За зал хуър хъуърдуч!»

Дидединни хцин секинвал квахъна. Гъар нянрихъ гагъ Гъве-ч1и КОР-дила, гагъ чуылдай галатна хквезвай Нурбаладинни;

Мафизатан арада къал алай суьгъбетар

Хва вичин ч1алал текъвез акурла, диде мукъвал-мукъвал шехъни ийизва. И яракъдини куъмекзавач.

Майдин суварар алукузавай оа гуъзел юкбуз хуъре ц1ийи ха-бар гъатна: «Урус учительница хъфена!» Дагъдин хуъруън че-тин шарт1ариз дурум гуз тахъана, к1елунин йис куътягъ жедал-ди акъваз тавуна, хъфейди Валя хъана. «Гъайиф, ам Аня вучиз хъаначир»,— Мафизатаз Нурбаладин рик1 ацукънавай рушни кат хъувуна к1анзава.

Нурбаладихъ галаз мад сефер рахана, амма вичиз к1ани не-тижадал татана ацурла, «зи фите ирид итимдии бармакдик ква» лугъуз к1андай Мафизат, виликан вик1етъвал гумачиз, Букар

М'уал.тjам.д,ин к1вализ фена.

Мугъмандин дердидиз яб гана, к1валин иесиди лагъана:

— Я чан вах, чунни са вахтара жегъилар хъайибур я... За-вай я Нурбаладиз, я Анядиз и кас к1ан хъухъ, а кас к1ан же-мир лугъуз жедач, я лугъун дуъзни туш...

— Зун вакай куъмек к1анз атайди я, Нурбала эахъ авай-ава-чир, са хва я! — Мафизат бейкеф хъана.— Бес куъне ам акваз-акваз чархалай ракуьрдани?!

— Чархалай — ваъ, вах. Заз яб це! — Букар са т1имил туънт хъана,— Дугъриданни, зи вах, эгер ви гададиз к1ан хъанвай руш ч1уру рекъе-хуъле авай са бегъемсузди тирт1а, за чинлай ат1ана, Нурбала, ам ваз герек авач, лугъудай... Вун хай рахазвай руш ахътинди туш эхир! Аня чаз виридаз, жуван багъри бала къван, хуш я. Са йисан къене лезги ч1ални чирнава... Вичи мадни хта-на чи школада к1валахда лугъузва...

— Вувв! Ам мад иниз тахтурай! — Мафизатай гъарай акъатна,

— Ак1 хъанач хъи, бес чи аялриз тарс ни гуда?

— Селим хквезвачни бес?! — дишегълиди вичин гележегдинезнедин т1вар къуна.

— Селим хкведа... Селима тарихдин тарсар гуда, Аняди гуз-вайбур урус ч1алан тарсар я. Са бязи авам инсанрин гафариз яб гана,— Буюар муаллимдиз вичин гъил мугъмандин къуънел мукъаятдиз эцигна,— жуван гададин кефи хамир... Адаз к1ан хъанвай руш халис инсандин шараг я. Эхъ, зи вах!

— Ва-а-аъ! Вуна вуч лугъузвайди я?! Заз хашпара свас ге-рек авач! —
Мафизат секинсуздаказ инихъ-анихъ кшгигна: ам хиялдай Нурбаладик гаф
акатдай касдихъ къекъвезвай. Мад са келимани рахун тахвуна, ам бирдан
къарагына, маоа куьмекдин гъарайдиз фена.

8.

Камалан чайханадай хуьруьн ашукъри лугъузвай манийрин ванер къвезва:

Хеб дагъларай эхвичАйла,

Мехъерардай зул я, гада!

Колхоздин суьруьяр, нехирар, рамагар яйлахрай эхвичЪга, хуьруьн
къваларив гвай мезрейра, т1улара, гуьнейра хуьзва..., Малдарар арандиз куьч
жедалди, къе-пака хуьре мехъерар баш-ламиш жеда... Яраб сифте нин мехъер
жедат1а? Селиман?? Нур-баладин?!

Къиле гуввдин ван гъатна, Мафизат хуьре къекъвезва. Зулун рангари адак
са гъиссня кутазвач. Муьквара гуьлуьз тухуз-вай рушазни жегъизар гъазуриз
жезвач. Гъил къвезвач, са куь-нални... Батинди янава.

Къавалри сифте сегъерар Девришалидин к1валерин къавал яна — Селимаз
Марвар гъана. И мехъерик вири хуьруь иихтирак-на. Вири азиятрилайни
зегъметрилай, гъамарилайни хажалат-рилай гуьгъуьниз Девришалидинни
Дуьрниседин к1вале хъан-вай шадвилик чпин пай кутун тавур тек-бир кас
хъана.

Рехи хъанвай ч1арарни шуткъудикай хкатна, сарар амачир сив хуььрез,
лугъудай гаф жагъин тийиз, Дуьрнисе, эсер ягъай-ди хъиз, мехъерик атанвай
инсанрин арада къекъвезвай. Ам герен-герен, теклифунни гуьзлемиш
тавуна,къуьлуьни.к экеч1за-

вай... Папаз килигайла, гуьул вич вичел алама: Девришали атай-хъфейдан
к1вачел-къилел элкъвезвай, п1узарик хъвер кваз, тебрикар къабулзавай.

Рак1арай варз хътин свас атайла, Дуьрниседизни Девриша-лидиз чеб ц1ийи
дуьньядал акъалтай къван шад хъана.

— Гила, къужа, чунни инсанрин жергеда гъатна. Заз булах-дилай къуьне
ац1ай квар аваз хкведай свас хъана! — эхиримжи вахтара яд гъуникай
инжиклу хъанвай Дуьрниседиз вичелай къелен пар алатайди чизвай.

— Чун гъамиша инсанрин жергеда хъайибур я,— Девришали папан фикирдихъ галаз рази хъанач. Хуъруън агъсакъалрин Со-ветдин председатель хъайидалай инихъ Девришали агъайнида-каз рахазвай, гила адаз вичин къарини маса вилерай килиг-зава.

— Зиди ак1 лагъай ч1ал туш-е,— Дуърниседи вичин гъалат1 туьк1уър хъувуна — Буйругъдал сусар алай инсанрин жергеда лагъайди я, къужа...

Къарини къужа ц1ийи сусаз чпин авамвал, дугъривал, кесиб-вал къалур тийиз алахъзава. «Яраб духтур сусаз чун беген-миш жедат1а?» — лугъузвай Дуърниседин рик1 секин хъанва: Марвара сифте йикъалай башламишна я къаридин, я апаян хатур хазвач; ам, къил агъузна, к1валин серищтайрал маш-

Гъул Я.

— Чиле экъичай яд хъваз жедайвал михъи я,— свас экъе-ч1ай арада Дуърниседи къужадиз к1валин михъивал къалур-зава.

— Эхъ,— Девришалиди къил элязава.

Селима школада муаллим яз к1валахзава, Марваракай хуъ-руън духтур хъанва.

— Нехирбандин хзандикай къуллугъчийрин хзан хъана. Им аламат тушни бес?! — тажуб жезва гуънейрик ацукънавай дишегълияр.

— Аламата,р квез мадни аквада, вахар,— лагъана жерягъ Къизбажиди.

— Гъихътин?! — Мафизатан Нурбала чи мектебда тарсар гузвай урус рушал ЭБленмиш жезва...

— Вувв! — вири тажуб жезва.

— Керчек гаф яни, Пернисе вах?

— Эхъ, Мафизат Шалбузан патав атанвай...

— Адавай вуч к1анзавай?

— Вичин хциз урус свас гъимир лагъана к1анзавай...

— Шалбуза вуч лагъана?

— Шалбуза вуч лугъуда къван?! К1ан хъун, к1ан тахъун гъа-рда вичин ихтияр я.

— Дуъз.

— Валлагъ, Айна хъсан руш я...

Хуъре авайди Нурбаладинни Анядин — Айнадин суъгъбет я. Жегъилриз чпин къисметар сад ийиз к1анзава, амма Мафизат рази жезвач. «Заз урус свас герек туш»,— тикрарзава ада.

— Я диде, бес зун фронтда урусрин юкъва хъаначни?! Абур заз къени хайи стхяяр, вахар хъиз ама,— лагъака эхир Марва-ра дидедиз.— Вуна лезги, урус лугъумир, янсан хъуй лагъ. Аня мегърибан инсан я. Вични, диде, чун хъиз, кесиб к1вале ч1ехи хъанва... Бубани, чиди хъиз, дяведа телеф хъана, к1вале амайбур дидени са вах я...

Мафизатаз рушан ван къевезвач. Адан япара ругъанийрин гафа]р тикрар жезва: «Ви хашпара суса хайи аялар вужар же-да? Къияматдин юкъуз вуна вуч жаваб гуда, эй аллагъдин лук1?! Жуван гъилеривди авай са баладиз хашпара свас гъида-ни, авам?!»

Мафизатан ийир-тийир квахънава. Эхир ада гъарайна:

— Ваъ! И к1вале хашпарадин рушан к1вач жедач! — адан хиял хуъре къекъвена: «Заз са чара никай хъуй!» — фикир^ зава.

И йикъара хуъруъз Алимет хтанвай. Душмандин есирда хъана лугъудай леке алатайла, ам советско-партийный школа к1елиз ракъурнай. Курсар къутягъна, ВКП(б)-дин Хив райком-дин къвед лагъай секретарвиле к1валахзава. «Зун Алиметан па-тав фида»,— къет1на Мафизата.

Шалбузанни Мурсалан арада аваз юкъван буйдин, къелеч1 як1арвн къумрал итим хуъре къекъвезва: кимерал агъсакъал-рихъ галаз суъгъбетарзава, чайханада ашукърин манийриз яб гузва, мехъерик къуълерзава...

— Заз, дустар, и зулун йикъар гзаф к1анда, гъак1 хъайи-ла, квез мугъманни хъанва,— живи тади кваз, лугъузва Али-

мета.

— Хив район гъихътин чка я? Вердиш жезвани? — жузуна

Мурсала.

— Чи чкайриз килигайла, девлетлу район я,— Алимет хиял-дай вичи к1валахзавай районда къекъвезва.— Булдалди тамар-ни ава, тамара

яремишни... Амма дяведин йисара гуьнгуьнай акъатнавай экономика гилани къайдадиз хтанвач... Зегьмет члу-гуна кланзава. Зунни алахъзава... Квез чизва: жуван халкъ, хуър-клвал, Шура гъукумат патал заз чанни гъайиф туш! Куь-не дамах къачумир, са бязи клвалахар за, чи хуьрелай, чи кол-хоздилай чешне къачуна, ийизва. Зун квелай рази я. Аферин!— ада къве дустунин далудизни санал кап яна.

— Э-э, яран стха! — Шалбузак регъуьвал акатна.— Чи клва-лахарни акъван, тарифдай къван, хъсанзавач... Вуна лагъай гаф ава гъа — экономика — чаз гъа гаф чизвач! Чна гъа гаф гъами-ша фикирдай акъудзава.

— Вучиз, я стха?! — Алимет тажуб хъана.

— Гаф чизва,адан къадир авач. Гъавиляй чаз кепекдин къа-дирни авач... Гъар са кас, иллаки майишат идара ийизвайбулр, къенятчияр, гъиоаб-ктабдин иесияр хъана кланда...

— Дуьз!

— Гъакл дуьз лугъуналди кар туклуьзвач. Чна чаз къенят-вилини илим чирна кланзава,— Шалбуза эрчли гъилин тлуб цавуз

хкажна.

— Заз чизва: вун Ростовдин университетдин экономический факультетдиз заочно гъахъ хъувунва. Аферин! — мад Алимета езнедин далудиз кап яна.

— Чна, Алимет стха, колхоздин къазанжи артух жедай ре-къер жагъурзава, са бязибур жагъанва,— суьгъбетдик Мурсал-ни экечлна.

— Абур гъихьтин рекъер я? — Заз хабар авачиз куьне мад вуч авунва?! — Алимет рикляй абурал пехилни я.— Лагъ, лагъ, зазни чир хуй.

— Сифте нубатда чна, стха, гъа и Шалбуз Алимовичан тек-лифдалди балкланрин къадар артухарзава...

— Балкланрин?!

— Эхъ, балкланзрин.

— Вучиз?!

Мурсални Шалбуз къведни хъуьрена: чпин сирдай Алиметан къил акъат тавун абуруз бегенмиш хъана.

— Вучиз лагъайтла, гъурметлу райкомдин секретарь, бал-кланар хуьн регъят я: са рамагдиз са итим бес жезва... Артух хъайи балкланар чва гъукуматдиз яклай вахгуда. Ик1 чавай къа-рамаларин, хперин сан артухариз жеда,— гъавурда туна Шал-буза.

— Хъсан фикир я,— рази хъана Алимет.— Дугъриданни, балкланрин месэла чна икъван ч1авалди вучиз ят1ани фагъум-навачир... Са зегъметни алачиз, чпи чпин къил хуьзвай гъайван-рин къадар чи майишатра йис-сандавай т1имил жезва. Чпин къиметни кепекрал аватнава, гъавиляй абур чи хуьрерай ра-магралди маса къачузва... Вучиз къачузва? Герекэава,— Алимет хияллу хъана.— Балкланрин месэла Хивдани къарагъарна кланда!

Шалбуз дагъдин къулухъ чуьнуьх хъжезвай ракъинин эхи-римжи нурарихъ галаз пуд дустни Вегърен т1улал атана, Лени-нан гуьмбетдин вилик акъвазна. Мугъманрин патав школадай экъеч1ай муаллимар: Букар, Селим, Аня атана. Абуру Алиметаз хуш-беш авуна.

— Селим, ваз школадян директорвал мубалракрай! — шаддиз лагъава Алимета.— Сфи-эфендиди хъиз, Алим ва Мут1алиб му-аллимри хъиз, зегъмет ч1угу!

— Башуьсте, Алимет стха! — чиниз яр акъатна, Селима пе-ремдин ч1улуник квай буш хел виняй агъуз ял хъувуна.

256

- Гила Букар муаллимдиз колхоздиз фикир гудай, партий-ный организациядин клвалахар гуьнгуьна твадай мумкинвилер хъанва,— лагъана Шалбуза.

Алимета Анядивай жузунар авуна, лагъана:

— Ина ви кефи хазвай кас-мас аватла, захъ галаз Хивдиз ша, ана учительницаяр кланзава, бес жезвач.

—■ Чухсагъул,— рушан чиниз яр акъатна.— Заз ина беген-мищ я,— ам ракларихъ хъфена.— Сагърай!

Жузун-качунун, суьгъбет-сала яваш хъайила, Букар муал-лимди ихътин са сирлу теклиф гана:

— Чун инал, ша лагъайбур хъиз, клват1 хъанва. Ша, къе чна са еке суваб къазанмишин.

— Лагъ, чан муаллИм,— теклифна Алимета.

— Нурбаладинни инлай хъфей рушан месэладикай виридаз хабар яни? Я,— жавабни Букара вичи хгана.— Чун гъа исятда Мафизатаз мугъман жен, гъарда са гаф кутуна, чна ам алакъя-рин. Къуй, чеб чпиз к1анзавай жегъилар эвленмиш хъуй!

Жемятдин патай гъурмет авай вад итимни къве к1вач са чапат1да туна акъвазнавай Мафизатан к1вализ фена. Са вацралай Нурбаладинни Анядин мехъер хъана.

Ирид лагъай къил

НАФТ АВАЧИР ЧИРАГЪ

1.

Камалан чайханадиз агъсакъалар к1ват1 хъанва. Бугъ алахъ-завай истиканар векъи, дам-дам хъанвай гъилера къуна, абур къалжн суьгъбетрик ква. Агъсакъалрин советдин членри гъар-да вичин фикир лугъузва.

— Икъван живер чи хуьре, чи дерада са йисузни къвайиди

туш,— Девришали гагъ са, гагъ маса къужадин чиниз килигза-ва.— Къуйгъвер варзни акъатна, ярни акъатна, амма жив ц1раз-вач, ам итим фейит1ани хан тийидай чин къуна акъвазнава... Рагъ ава, жив ц1развач... Ик1 яргъалди давам хъайит1а, зулун къацар къиникъ мумкин я... Гатфарин къуйгъверар, тумар геж жезва... Вучда?

Агъсакъалриз чизва: жив фад ц1рун патал колхозчийри и йикъара ник1ериз фитер чук1урнава, ч1улав накък, шям к1вах-нава, ят1ани къалин жив, чини мурк1адин къат къуна, ракъи-нин гуж акакъ тийиз, акъвазнава.

— Вучдат1а заз чида! — гъарайна Керима. Вири яхун чинал къвед-пуд гъафтедин чуру аламай къужадихъ элкъвена.— Жемят мезейриз акъудна, к1ур гана к1анда, к1ур! — Керима к1вачер чилел гъалчна. Яб гузвайбур вичихъ инанмиш тахъана акурди, алава хъувуна: — Маргъалар к1ват1 хъанвай чкайрилай, къу-зайрай жив йирфералди, лопаткайралди, перералди михъна, к1амариз, дагъарриз вегъена к1анда, жемят. Заз чиз, чаз маса чара авач.

— Керима дуьз лугъузва,— са шумуд къужади чпин рази-вал къалурна.

Садани теклифначт1ани, агъсакъалрин межлисдиз Шагъмар-ни атанва. Хуьруьн Советдикайни колхоздин правлениднкайхка-тайдалай гуьгъуьниз ам

крчар ханвай кабачаз ухшар хъанва. Таяр-туьшери гьисаба къазмачтлани, ам вич абурун мярекат-риз къвезва, нубат алазни-алачизни рахазва.

Къе Шагьмар чуйкни тавуна ацукнава. «Куьн гъа ихътин йикъай садрани акъат тавурай, къекъверагар! — туькьуйлви-лелди фикирзава ада.— И нехирбандикай хуьруьн месэлаяр гьялдай итим хъанва,— Девришалидиз чап-чап килигна.— Мукъ-вара Авсатни Тамазан хкведа, са пай фена, са пай ама, ахпа чун тамашда... Ламран рухвайри зун вириникай хкуднава... Заз куь Советни правлени накъни герек авачир... Яваш, и к1валахар за куь туьтуьнай ракъурдач... Зи Абас-Агъа ими Белижда ацукъ-нава... Ада чи патахъай къайгъу ч1угвазва. Чун гъамиша ик1 амуькич! — Шагьмар мад вичин таяр-туьшериз, вилера къан

аваз, килигна.— Садани, зи фикир вуч я лагъана, хабар къаз-вач... Самбурдиз Ярметан гурц1ул, зи езне, хквезва,—партиядин Муграгъпара райондин комитетдин сад лагъай секретарвиле Ме-ликов Алимет Ярметович хкънавайдакай вири хуьруьз хабар хъанва. И кар Шагьмараз, вичин винел Шалбуз дагъ эцигай къван залан хъанва.— Вичи к1валахзавай Хивда ацукъ тавуна, адан ина вуч азар авайди я?! Йикъа садра Муг-Рагъиз хквез, идахайни чаз гила мад са тахай гъуьл жедайди я!... Тахсир зи-ди я: дяведин йисара къачагърив жуван душманар вири тук1ваз вугана к1анзавайди тир... Аял-куьялни кваз... Вири!»

Агъсакъалрин къара,рдикай хабар гуз, Девришали, бач1ах бармак еа крчал эцигна, колхоздин правленидиз фена. Шалбу-заз згъсакъалрин теклиф бегенмиш хъана. Пака вири жемят, гъвеч1и-ч1ехи лугъун тавуна, чпин мал-хлебни, нехирарни вилик кутуна, пер-кацани къачуна, мезрейриз экъеч1на...

Жизер ц1рана, цаяар цана, гатфарин мухар вегъейдалай гуьгъуьниз, колхоздин контор инсанрай ац1анвайла, иниз Се-лим муаллим атана.

— Агъсакъалрин теклифдалди к1ур гана живер ц1ур авуни-кай, гатфарин мухар цуникай за, юлдашар, чи райондин газет-диз са макъала кхъенвай,— башламишна вичин суьгъбет Селима.

— Акъатнани? Бес чаз ачунач хьи?! — бригадир Мирвет та-жубвилелди школадин директордиз килигна.

— Акъатнач...

— Вучиз?

— Вучиз ят1а, ина кхьенва,— Селима эрч1и гъилив ч1улав пальтодин жибиндай редакциядай хтанвай чар акъудна, к1елиз башламишна: —Яб це! «Гъуьрметлу юлдаш Девришалиев! Куь макъаладин гъакъиндай чна райисполкомдин земотделдиз зенг авуна. Анай лагъана: «Агъасиеван колхозда ишлемишай къай-Да агротехнический къайдайрик акатзавач. Гъавиляй чавай куь

макъала чапиз хъанач...» Ван хъанани?!

Са гъвеч1и геренда инсанар хияллу хъана амукъна, ахпа абу-Рук хъуьруьн акатна.

— Гъар са къайда ктабра кхъена хъайит1а,— гъахъ, тахъай-т1а нагъахъ яни1?!—Мурсал редакциядин жавабдин и патаз, апа-таз килитна.

— Абуруз халкъдихъ вичин агротехника хъайиди, авайди. чизвач,— Шалбуза къил галтадна.— Чи тумар экъеч1нв ийиз-ва, чеб чпин агротехника гваз ацукърай!

Инсанар къери хъайила, Шалбуза жузуна:

— Селим муаллим, школа гъик1 ава?

— Хъсан я, Шалбузстха!—К1убандиз жаваб гана жегъил директорди.

— Яда, чи к1вале къе акур зат1 пака амукъзавач: вири Сам-сама школадиз дашмишзава. Куьне ана вучзавайди я?!—жизви наразивал кваз, Шалбуза вилер директорда ат1умарна.

— За квез виридаз лагъайди я хьи: чна школада хуьруьн тарихдин музей тешкилзава. Музей! Има^>атхана!

— Имаратхана хъсан зат1 я, муаллим. Бес иесидивай, месе-ла, завай и зат1 це лагъана, ихтияр къачун лазим я эхир... Сфи-бубадин ктабар чазни виш авайди туш. Ядигар яз хуьзвай сад-къведни гадади школадиз тухванва!

— Диде-бубайрал алукуьун, ихтияр къачун за вири аялриз тагъкимнавайди я... Самсаманди тахсир хъана. Адан паталай багъишламишун за т1алабзава,— Селима хъуьрез-хъурез хурал гъил эцигна.

— А ктабар хкана к1анда,— к1евивална Шалбуза.— Ч1ехи бубадилаь хзандиз амай ядигарар я! Вун гъавурда акъазвани, муаллим?!

— Шалбуз стха,— къил са патал къуна, башламишна Сели-ма,— имаратхана патал гъанвай, гъидай шейэр садни санизни квахъдач... Эгер абур

икъван ч1авалди чпин иесийриз, мад сад-къве касдиз аквазвайт1а, гила абур чи вири аялриз, вири жемят-диз, хуъруъз къвез-хъфизвай мугъманриз аквада. Гъик1 хъсаня?!

— Шалбуз, Селим муаллимдин хатур хамир,— т1алабна Мурсала.— Касдиз чи хуъруън тарих чириз, хуъз к1анзава... Ге-лежегда, Селим муаллим, чна ви музей патал къилди дарамат чара ийида, гъелелиг школада тешкил ая...

— Музей патал дарамат гъазур яз акъвазнава,— къилин ишарадалди Селима хуъруън юкъ къалурна.

— Гъинава? Гъинаг?!

— Жумья миск1ин!

— Бес клуб?!

— Клуб патал бес куъне Урар т1ула ц1ийи дарамат эцигза-вачни?!

— Эцигзава!

— Гъак1 хъайила, миск1индин дарамат музей патал жагъин тийидай хътин чка я... Жуван хуъруън уст1арри эцигнавай, уста Нуфталиди ч1угур шикил айвандин къава амай... Миск1ин туш, гуъзел имарат я. Гъана имаратханани хъуй, юлдашар.

— Иштагъар писбур туш,— Шалбуз хъуърена.— А дараматда ви школа гъакъда.

— Лазим яз акурт1а, чавай ана маса мярекатарни, месела, жегъил тарихчийрин к1ват1ал, жегъил археологрин к1ват1ал тешкилиз жеда,— Селимахъ еке мурадар ава.

Ч1ехи кимел хъфидай рекъе Мурсала, къве рик1ин яз, фикир-зава: «Зал Шалбуз хелвет чкадал дуъшуъш тежез шумуд югъ я,—адан гъил жибинда авай чарчи кузва.— И фитнейрикай Шалбуз аз хабар гъик1 гун, хабар тагана гъик1 тан?!»

Шалбузан душманри хуъре Сайранакай чиркин гафар-ч1а-лар чук1урзавай, адан михъи т1варц1ел леке вегъизвай. Сивин-бур бес тахъана, хуъруън вилик-къилик квайбуруз фитнеяр авай чарар ракъурзавай.

Къе Мурсалаз къвед лагъай чар атанва. «Вучда? Чуънуъхун-кай са метлебни авач. Чир хъуй... Чун са серенжем къабулиз алахъда. Ик1 туна виже къведач.. Чун кисна акъвазайт1а, фит-нечийриз шад жеда...»

Къалп хабарди Шалбузан вилерал мичливал гъана.

— Агъ, намусеузар! — хиялдай ада са низ ятлани сас регъ-вена.— Ахътин са чар зазни атайди я... Чи квалеле къалмакъал тахъана акурла, гила квез кхъизва... Хуъре ви душманри фит-неяр чуклурзавайдакай Сайраназни хабар хъанва. Аддз гила йифен ахвар амач, вични акваз-акваз къуразва,— хиве къуна Шалбуза.

— ■ Фитнечийрин вилик пад къуна кланда, Шалбуз.

— Гъик1?

— Рекъер-хуълер жагъурда... Милициядиз хабар гана клан-да...

2.

Апрелдин сифте къилера Члехи вацлун дередиз халис гатфар гъахъна: михъи цавай пакамлай няналди ракъини милайимдиз хъверзава; къузайрив гумай живер, хар-хардин ван ацалтна, цлразва; булахра, архара, кламара, вацлара рагъул ятар югъ-къакдавай артух жезва; кламарин къерехра экъечлнавай члуру цлвелин валари, тарари писисар ачухзава; хъуртаривай, ратла-рин къерехривай вергерин я^ру куклушри къилер къалурзава... Къарийри сифте хъикъифриз кап гузва, сачарал сифте афарар вегъизва.

Муг-Рагъ хуър райондай, Махачкъаладай атанвай мугъман-рай ацлана. Къацу шихинин плаща;р алай, къуънера тумаждин чантаяр авай инженерар Члехи вацлун къерера, Шалбуз дагъдин хуралай авахъзавай кламара къекъезва. Виридан сивера са га-фар тикрар жезва:

— Чи хуъре ГЭС эцигзава!

— Чи хуъре Ильичан лампаяр куьклуьда! , — Чаз мад нафт герек амукъдач!

Цлийи хабарди инсанар йифен геждалди куьчейрал тазва, абу-ру чпин хуъруьн гележегдикай веревирдерзава.

— Электрик станция са чи хуър патал ваъ, вири район патал эцигзавайди я,—гъавурда твазва Букар муаллимди Члехи кимел аламай къужаяр.— Им чи райкомдин цлийи секретардин, Али-мет Меликован, теклифдалди гъиле къазвай кар я. Рагъметлу Къамкъаман ният гила къилиз акъатда..

Инсанрин вилерикай Къамкъаман къамат карагзава, ада

Лахам к1амал электростанация эцигиз куьмек гуда лагъайвал хтана... Амма я колхоздиз, я жемьтдиз ам гъиле къадай мум-кинвал хъаначир. Гила...

— Аранда авай са бязи хуьрера тракторрин моторрин эквер ава,— вилер агъадихъ галаз, лугъузва Мурсала,— чун абурал пехил тир. Гила чаз югъ-йиф экв гудай станция жеда!

— Ихътин, райондин вири хуьрериз эквер гуз жедай, стан-цияр Дагъустандин маса райоцрани: Ахцега, Рутула, Гъуни-да, Акъушада... эцигзава. Республикадин такъатар артух жез-ва... Гила нубат экверал атанва,— суьгъбетзава Букар муал-лимди.

— Чи гьукуматдиз чухсагъул, стхаяр! — Девришали къу-жайриз килигна.— Йиса садра туьквенра авай мал-шеъ ужузар-зава. Селимавай хъайит1а, и Майдин сувариз шейэр мадни ужуз хъжеда. Бес! Дяведин вахтунда чк1ай хуьрер, шегъерар эхциг-на куьтягъзава...

— Селима дуьз лагъана, Девришали халу,— тестикъарна Мурсала.— Гъа и йикъара шейэр мадни ужуз хъжеда!

— И 51-йис хъсанди хъана...

— Гъик1, Девришали халу?!

— Булдалди, живерни къвана, ник1ера гужлу къацарни ава, гила чаз станцини эцигзава,— Девришалиди хъсанвилер туп1а-рал гъисабна.— Ибур вирина ц1ийи еекретардин к1вачихъ я гъа! Чи Алиметакай райондиз къадирлу иеси жеда. Зи гаф рик1ел хуьх!

Агъсакъалри кылел эяна, гъарда Алиметакай са тарифдин гаф лагъана.

Текипиркент хуьруьн къилихъ Муг-Рагъпара райондин гид-роэлектростанция эцигдай чка тайинарна, инженерар хъфена. Абурун эвез маса инженерар, станция эцигдай ва тадаракла-мишдай пешекарар атана. Абуруз куьмек гуз райондин вири хуьрерай: Гъепцегайни Филяй, Гъугъвандилайни Кучунай, Къара-Куьредайни Къалажухдилай... гъиле-к1ваче къуват авай итимарни дишегълияр ракъурнавай.

Муг-Рагъ, Текияр хуьрер мад мугъманрай ахц1ана, Абу-рун ацукъун-къарагъун, т1уьн-хъун тешкилиз гъар юкъуз район-дин жавабдар къуллугъчияр къвезва.

Гележегдин ГЭС-дин къилин дарамат жедай гъвеч1и майдан-дал къве хуьруьн жемьт, райондин хуьрерай атанвай куьмекар к1ват1 хъана.

— Юлдашар! — юкъван буйдин, къелеч1 як1арин, жегьил итим, къумрал чина шадвилин нулар аваз, райондин хуърерин векилрихъ элкъвена. — Юлдашар! Сад-вад вацралай и чун акъ-вазнавай чкадал гидроэлектростанциядин дарамат хкаж жеда. Чи виридан мурад — чи к1валера, чи хуърера электрик эквер хьунухъ эхир къилиз акъатда! — инсанри партиядин Муг-Рагъ-пара райкомдин сад лагъай секретарь Меликов Алимет Ярмето-вичаз дикъетдивди яб гузва.— Им, юлдашар, чи хайи Комму-нистрин партияди, Советрин гьукуматди зегьметчи халкъарин гъакъиндай ч1угвазвай къайгъударвили са тереф я! — Яб гуз-вайбуру гурлу капар яна.— Юлдашар! И урус стха,— Алимет Ярметовича къакъан буйдин, лацу як1арин, яшлу итим къалур-на,— Роман Иванович Ростовский чи ГЭС-дин къилин инженер я. Чна вирида, гъа и касдиз табий хъана, к1валахда. Вири кол-хоз|рин председателар, вири хуърерин Советрин председателар, вири бригадирар юлдаш Ростовскийдиз куьмек гуниз, адан эми-рар, са рахун-луьк1уьнни алачиз, къилиз акъудуниз мажбур я! — К1ват1 хъанвайбуру чпин разивал къалурна.— Гила чна гаф чи гележегдин электростанциядин къилин инженердиз гузва! Буюр, юлдаш Ростовский!

— Квехъ галаз таниш хьуналди зун гзаф шад я,— къилел алай лацу шапка хт1уна, хьуьрез-хьуьрез лагъана къилин инже-нерди.—■ Адан рахунар Алимет Ярметовича лезги ч1алаз таржу-ма ийизва.— Икъван гуьзел дередиз,— шапка авай гъил къуд патахъай къеле къунвай Шагъ, Экуьн, Китин, Шалбуз дагъ^ла-риз туьк1уьрна,— кимибур электрик эквер я. Абурнй чна гъа и муьквара къурмишда! Анжах,— бирдан Ростовский дикъетдив-ди 1шсанрин вилериз килигна,— анжах к1валахна к1анда! Гъил гъиле къуна, югъ-йиф лугъун тавуна! ГЭС эцигна куьтягъ же-далди куьн лежберар ваъ, фялеяр я. Фялеяр!

— Башуьсте! — инлай-анлай ванер акъатна.

— Накъ зун юлдаш Меликова,— къилин инженерди чапла къуьнуьвай акъвазнавай райкомдин секретарь къалурна,— ви-чин хайи хуьруьн мешребдихъ галаз танишарна. Заз, стхаяр, Советрин власть патал чанар къурбанд авур къегъал дагъвийриз эцигнавай гуьмбет, лацу мрамардикай авунвай Ленинан памят-ник гзаф бегенмиш хъана... Инал чна эцигдай электростанция чи уьлкведин халкъарин дуствилиз гуьмбет хьуй! Чи дуствал къурмишайди ч1ехи Ленин я!

Муг-Рагъпарадин агъалийриз чпел ихътин ихтибар авун гзаф бегенмиш хъана.

Роман Ивановича к1ват1 хъанвайбуруз вуж нин ■бригададик рсват1а, гъи бригадади гынал: Шалбуз дагъдин к1ане къазвай вирел, гуьнедай агъуз ат1узвай хулал, ГЭС-дин дараматдин би-нейрал... к1валахдат1а лагъана.

— Вахт-вахтунда чимк хуьрек, ксудай чюа, ктаб-газет, къуьл-макъам — вири шарт1ар, юлдашар, квез Агъаеиеван т1варунихъ

И галай колхозди къурмишда. Са куькикайни фикирмир. Аняоах . _ гъилер къакъажна к1валахна к1анда! — пер къачуна, райкомдин ^ секретарь къет1ивилелди ГЭС-дин дараматдин бине патал хан-дак1 эгъуьниз эгеч1на.

3.

Тарихдин кружокдин членар школадин гъаятда к1ват1 хъанва, абурув къве перни са каца гва. Виридан вилер рекъел ала:

гила-ахпа Селим муаллим атун лазим я. Вичин гъяддин йикъан к1валахарни туна, ам аялрихъ галаз виликдай хуьр хъайи чка эгъуьниз физва.

Аялар Ленинан памятникдал элкъвезва. Жегъил тарихчяяр адаз маса вилерай килигзава. Абуру чпи чпин рик1ел и гуьмбет уста Нуфталидин хва Закира авурди хкизва.

— Им чи районда Лениназ сифте эцигнавай гуьмбет я гъа! — дамахдивди тестикъарзава Букар муаллимдин хтул Апая.

— Селим муаллим къвезва! — хабар гана сада.

Гадаяр Селим Девришалиевичан к1венк1вел фена. Саламар гана.

— Вири атанвани? — жузуна муаллимди.

— Эхъ, вири ц1уд тарихчини! — дамахдивди жаваб гана Апая.

Селиман къумрал чина хъвер гъатна.

— Аферин, жегъил тарихчяяр! — юкъва авай гъяркъуь ч1у-луник кутунвай лацу перемдин буш хел виняй агъуз ял хъуву-на.— Афе-рин! Гиладна вучда?

— Виликай чи хуьр хъайи чкадал фида!

— Ша! Къе югъни лап чаз к1андай хътинди я,— Селим ца-вуз килигна.— Я гзаф чимини туш, я серинни. К1валах жедай югъ я!

Аялар, сад садалай алатиз, гуьнедикай фенвай жигъирдай винелди хкаж хъана... Яргъалай Советрин власть патал чанар къурбанд авур къегъалриз эцигнавай гуьмбет пайда хъана.

— И йикъара адан кланяй инсанар кими жезвачир,— лагъа-на Апая.— Райондай атай къван вири килигзава...

— И гуьмбет, балаяр, са чи хуьруьн тарих туш, ам вири рай-ондин, вири Дагъустандин тарих я! Гъавиляй мугъманар тамаш-ни ийизва, гъавиляй абуру гуьмбетдин вилик къилелайни хтун-зава,— чахмахдин къванерикай хкажнавай къакъан гуьмбетдив агакъайла, Селиман гъил къилел фена, аялрини адалай чешне къачуна: бармакар хтунна.

Вири са легъзеда акъваз хъана, вилер инкъилабчийрин тва-рар кхъенвай лацу къванцел алканва, аялрин плузарри пуспус-зава: «Рустамов Абидин, Муталибов Алим... Камал... Самсам... Нуфтали».

— Зурба ксар тир... Халис большевикар!— дамахдивди тес-тикъарна муаллимди.— Чна и ксарилай чешне къачуна кланда!

Разивилин лишан яз, гадаяр, пеле биришар туна, фагъумлу хъана, акъвазнава: абурун вилерикай къагъриман муграгъвий-рин къаматар карагзава.

— Яраб чи балаяр гьиниз физ гъазур хъанватла? — къулу-хъай Девришалидин ван акъатна.

Аялрик регъуьвал акатна: абурухъ галаз рахазвайди чпин муаллимдин буба твр.

— Чаз виликдай хуьр хъайи чкадал физ кланзава, буба,— секиндиз жаваб гана Селима.

— Гичинар хкатзавай чкадал я тахъуй гъа?!

— Эхъ, эхъ! — шад хъана аялриз.

— Абур зазни акуна, гичинар туш, бегъем куьшуьяр, агъа-гар я гъа! — Девришалиди къве гъилни къваларихъди авуна, са гичин са къужахда гъакъ тийизвайди къалурна.

— Ша, гадаяр, ша! — Селима абурук тади кутуна. Жегъил тарихчийр хуьруьн къилихъ галай клунтларихъ фена. Школада тарихдин музей патал гзаф затлар клватл хъан-

вай: лежбердин алатар, к1валин к1аб-к1ажах, ху1ру1н уст1арри авунвай имаратар, г1ар жу1ре ярак1ар... Я муаллимриз, я ху1-ру1нвийриз гележегдин музей патал чпин к1валера амай ядига-рарии г1айиф к1везвачир. Шалбузас Сфи-эфендидин ктабар хк1ан х1анат1ани, амма вахгайла к1ахчуначир. Муг-Раг1ай тир алимдин ктабар: «Жуз», «Муг-Раг1 наме» ва «Даг1устан-наме» шу1шедин к1аник кутуна ху1зва... «М5'зей патал шей1р са жу-ван ху1ряй к1ват1ун т1имил я,— фикирдал атана Селим.— К1ун-ши ху1рерайни к1ват1на к1анда, вучиз лаг1айт1а чна тешкилза-вай музей са ху1ру1нди туш, ам Ч1ехи вац1ун д1ереда авай вири ху1реринди я...»

Муг-Раг1 ху1ру1н школада к1унши ху1рерай: К1урушдилай, Текипиркентдилай, К1алажухдилай, К1азмайрилай, Мискискай г1атта Мак1айни к1везвай аялри к1елзавай. Вичин са суйг1бет-да Селим Девришалиевича аялриз лаг1анай:

— Чун советрин инсанар я. Чаз г1ар садаз жува-н Ватан к1анда, чун адаз вафалу я. Жуван Ватан к1ан х1ун патал, чаз ам мук1увай чир х1ана к1анда. Ватан чир х1ун жуван к1вал, жуван маг1ле, ху1р чир х1унилай башламиш жезва... Виликдай зат1ни авачир чи ху1ре Советрин девирда школа, гамарин фаб-рика, колхоз, Совет, аялрин бахча х1анва. Гила электростанция-ни эцигзава. Чаз акваз-акваз ху1ру1н акунар дег1ш жезва: Урар т1ула ц1ийи к1валер, ц1ийи маг1леяр арадал к1везва... Им тарих я, ху1ру1н тарих... Нак1ан юг1 галачиз к1енин юг1, к1енин юг1 галачиз пакадин юг1 жедач. Г1авилай чаз г1ар са касдиз сифте нубатда жуван хайи ху1ру1н тарих чир х1ана к1анда... Жуван хайи ху1ру1н тарих чир х1айила, чаз Даг1устандин, СССР-дин тарих чиризни рег1ят жеда, вучиз лаг1айт1а г1ар са ху1ру1н тарих республикадин тарихдин са пай я. Ху1ру1н та-рих галачиз республикадин тарихни авач!

Жег1ил тарихчийрин десте ху1ру1н к1илих1 агак1на.

— И чархун к1илел виликдай чи ху1р алай. Адал элк1вена к1еле эцигнавай. Аквазвани? Я аг1адих1ай, я винидих1ай душ мандиз к1еледив агатдай мумкинвал авач,— Селим муаллимди ху1р х1айи чкадал г1илин ишарадалди ц1ар элк1у1рзава.— Ви ликдай г1а ик1 тир: ху1рер рагариняи чархарин кук1ушра, душ-мандин т1ем акак1 тийидай чкайра, кутазвай...

— Бес и к1еледиз яд г1инай г1извай, чан муаллим? — жузу-на Апая.

— Ат1а Латарин булах аку! — к1улух1 элк1вена, муаллим-ди ху1ру1н к1илих1 галай ярг1и Латар булах к1алурна.— Г1а-х1тин булах к1еледин к1еняй ак1атзавайди тир. А булах ат1а ч1улав раган к1аняй, гунгара туна,

агъа майдандал геж-геж ху-тахнавайди я,— аялри тажубвал авуна.— И къеледихъ аламатар мад авай...

— Гъихътин, чан муаллим?! — аялар Селим Девришалиеви-чал алтлушна.

Муаллим, сивик хъвер кваз, аялриз килигна: акъалтзавай несилдин рик1 чпин хайи ватандин тарихдал хъунухъ адас гзаф хуш я. «За жуван пеше лап нубат алаз хкяна, тарихдин тарсар аялриз амай тарсарилай гзаф к1аида»,— фикирна ада.

— Месела, и къеледай чилин к1аникай агъа к1амуз эвичГ дай чинеба рехъ авай... Муг-Рагъ къеле душманри варцаралди элкъуърна къунвайла, недай суърсет куътягъ хъайила, и чинебан рекъикай менфят къачудай...

— Я-а-а-а!!! — аялрин сивер ачух хъана, вилер муаллимдин гъилин ишарадихъ галаз дагъардиз фена.— Гила а рехъ амат1а?

— Чирна к1анда... Тади къачумир, вири к1валахар санлай гъила къун дуъз туш... Нубат-нубатдалди! Къе чун иниз атунин мурад^уч тир?! — Селим Девришалиевича виликдай хуър хъайи к1унт1а\вил къекъуърна.

— Хъенч1ин къапар жагъур хъувун,— рик1ел хкана са аялди.

— Абур жагъурун герек авайди туш, абур яргъалай акваз-ва! —гъарайна, Апай эрч1и патахъ катна.— Ингъе!

1Пимедин к1унт1 чк1ана, ч1ехи къамбукар аватнавай чка-дикай зурба къве гичиндин элкъвей къвалар аквазвай, абур мет-рини зур къван къакъан, итимдин къужахда гъакъ тийидай къван гкъаркъуьбур тир. Селим Девришалиевича тажубвилин ухът яна.

— Гадаяр, кvez вуч ават1а чидани? — муаллим аялрихъ элкъвена, садаини жаваб акъатнач.— А къапарикай чн Махач-къаладиз хабар гана к1анда. Ибур тарихдин, археологиядин алимриз акун лазим я!

— Вучиз, муаллим?! — аялриз гичинар чпин музейда амукъ-на к1анзавай.

— Чилерик квай вири зат1ар, вири девлетар, гъа и гичинар-ни кваз халкъдин, гъукуматдин девлет я. Гъукуматдин идарай-рин ихтияр авачиз, абур хкудун къадагъа я.

— Бес чна вучда?

— Къе чна и къве гичин мукъатдиз хкудна, хутахна, музей-да эцигда... Эгер чна иесивал тавуртла, абур хатадай гъвечли аялри хун мумкин я... Хуьруьз хъфин кумазни за Махачкъала-диз хабар гуда... Атана инагар эгъуьнрай. Белки, абуруз маса къиметлу шейэрни жагъайтла...

— Белки, абуруз чилин кланикай фенвай чинеба рехъни жа-гъайтла! — аялри шадвилай гъилер гъилеривай гуьцлна.

— А рехъ чна жагъурда,— инанмишвилелди лагъана Апая.

4.

Палбуз дагъдин клане, Текипиркент хуьруьн къилихъ, та-рихда тахъай хътин гъерекатар къиле физва: Муг-Рагъпара рай-ондин хуьрерай клватл хъанвай итимри, дишегълийри, перни ка-ца гъиляй вегъин тийиз, гележегдин электростанция эцигун па-тал пакамлай няналди зегъмет чГугвазва. Са члехи дестеди гуь-недин клане майдан туьклуьрна, инал ГЭС-дин дараматдин цлар хкажзава. Хуьруьн къаншарда, гуьнедин вини къилелай агъуз дерин къанал эгъуьнзава: иник яд къведай турбаяр ^утада. Гуь-недин вини къиле гъвечли кламун сив къазва: зурба вире клватл хъайи ци ГЭС-дин цлапурар элкъуьрда.

Инсанрик руьгъ кутазвай кар ам я хъи, къилин инженердин гафарай, эгер абуру хъсан клвалах авуртла, къуьд алуькъдадди ГЭС кардик акатун мумкин я.

— Я Рамазан халу, чавай икъван фад ГЭС куьтягъ зкедани?! — хабар къазва жегъилри къилин инженердивай: фялейри фад-лай Романаз лезги тлар ганва.

— Эхъ, эгер тлимил рахана, гзаф клвалах авуртла,— зарафат кваз жаваб гузва Роман Ивановича. Ам вичиз фялейри «Рама-зан халу» лугъуз эверунихъ галаз вердиш хъанва.— Эх, эх! — тестикъарзава ада лезги члалалди.

Къилин инженерди лезги члалалди жавабар гайила, жегъил фялейриз тухдалди хуьруьнар жезва, гъавиляй абур Роман Ивановичай мад ва мад гафар акъудиз алахъзава.

Апрелдин ракъини, гатуз хъиз, чими ийизва. Къуд пад к"ъа-цу хъанва, гуьнейриз хъипи, яру, цлару цуьквер акъатзава. Чпин мукарин къайгъуйрик квай нуьклери нагъмайрал илигнава. Инлай-анлай къветерин къакърайрин ванерни акъатзава.

ГЭС-дин дарамат эцигзавай устларинни фялейрин клвалах-дал гуьзчивалзавай Роман Ивановича тлебиатдин милайимвили-кай,

гуьзелвиликай, атиррикай лезет хкудзава. Цуькверан жуь-реба-жуьревилел, назиквилел, к1алубар ва рангар сад садахъ галаз кьунвайвилел тажубвалзава. Абурал ацукьиз-къарагъза-вай ч1ижерин, хузарин, т1вет1верин, чепелукьрин сад садак ка-кахънавай манийриз яб гузва, абурай кьил акьудиз алахъзава. Вичин вилик квай инсанарни ч1ижериз ухшар тирди аквазва. «Гзаф чкайра, вилаятра, республикайра хъана зун,— фикирза-ва Ростовскийди,— амма икьван куьзел дере заз гъеле акуначч Дерек туш, т1ебиатди тешкилнавай къеле я ман,— ам мад ва мад сефер тажубвилелди Ч1ехи вац1ун дередихъ кьуд патахъай! акалнавай къакьан цлариз — дагълариз килигзава... Бес зун яЧдагълариз мус акъахда?! ГЭС куьтягъ хъайила? Муг-Рагъпарадйн ГЭС куьтягъ хъайила, зун Ц1унт1и райондин ГЭС эцигиз ракъурзавайди я. Яраб гъа арада вахт амуькдат1а? Акъ-ван ч1авал вёгъена виже къведач. Текипиркентдин гьурчехъан-рихъ галаз хкаж хъана к1анда...»

Агъадихъай гувв-буввдин яргалди ч1угвазвай, гуж алай ва-нер акъатна. Гъвеч1и хуьруьн куьчейра аялрин гъарайрин сесер гъатна:

— Машин! Машин!!!

Фялейри чпин к1валах акъвазарна, кьилер агъадихъ элкьуьр-на. Гъа и легъзейра хуьруьн кефер патахъ галай мурцакай руг кьилел алаз «Урал» маркадин пар ч1угвадай автомашин хкатна.

— Урра! — шадвиляй гъарайна фялейри.

ГЭС-дал к1валах башламиш авур йикъалай инихъ Самбур-дай Текипиркентдал къвезвай рехъни гъаркъуь ийизвай. Элек-тростанция патал герек залан зат1ар: ракъун турбаяр, генера-торар, трансформаторар арабайривайни фургъунривай гъиз хьу-нухъ мумкин тушир. Гъавиляй автомашин патал гъаркъуь, дуьз

рехъ герек тир...

Къилин инженердин чинал хъвер къугъвана. «За фикир авур-вал, чавай ГЭС хъуьт1елди куьтягъиз жеда. Рехъ хъана, амай к1валахар чалай аслу я». Ада вичин хиялрикай фялейриз ла-

гъана.

— Амай к1валахар чавай! — гъарайна фялейри.— Башуьсте! Автомашин ч1угуна ГЭС-дин дарамат хкаж жезвай майдан-

дин вилик атана.

— Салам, юлдашар! — автомашиндин кабинадай яргъи расу
жегъил эвичина.

— Салам, Гриша! — Салам, игит!

Фялейри жегъил шофер чпин гьалкъада туна, адан далудиз капар яна. Шад
рухунрик кваз, абур автомашиндал элкъвена. Кузовда фялеяр патал гъуър,
Самбурдин гуьмбеханада чранвай таза фу, чай-шекер авай.
/

— Рехъ гъихътинди хъанва? — жузуна къилин инженерди.— Четин чкаяр
гзаф амани? /

— Кими туш, юлдаш Ростовский. «Урал» маший туш, вагъ-ши я, Шагъ
дагъдин чинайни экъечлун мумкин я,— инанмит-вилелди лагъава
Гришади.— Гила за квез йикъа цлуд рейсни ийида! — куьруь пенцл галай
къалу шапка цавуз хкажна.— Гриша куь къуллугъда акъвазнава!

...Электрнкдин станцияди ишигъар гайи югъ Муг-Рагъа члехи сувариз
злкъвена... Хуьруьн цлийи магълени акваз-акваз арадал къвезва. Амма
Шалбузас шадвдл авач: Сталин къена... Уьлкведин гьалар гъеле тлвар алачир
патахъ дегиш жезва... Дустагърай ахъайнавай, са гыгаай ятлани пайда
хъхъанвай Авсатани Тама-зана, Манафани Шагъмара, райкомдин секретардиз
далу яна, халкъдиз акси рехъ давамарзава.

... Гатфар къурагъди хъана. Фекъи-фахрадиз яб гана, жегъил-ри хуьруьн
куьчейра пешапай къекъуьрна. Манафани Абас-Агъади Сикл Сефтеран
квалеле мавлуд тешкилна: аллагъдивай марф тлалабиз зикирарна ва Шалбуз
дагъда авай Сулейманая пирел садакъаяр акъудун хиве къуна... Са йикъалай
тлвалар-тлвалар марф къвана — дуьшуьшдин карди халкъ динэгълийрин
тередихъ хана.

Шалбузасни Букараз клвалахун четин хъанва.

— Хуьре куьгъне гьамамни куьгъне тлас хъжезва хьи?! — Шалбузак
къалабулук ква.

Райкомдин секретарни колхоздин председатель сад-садан гъавурда
акъазмач, и карди Шалбузан рикл тларзава...

Муьжуйд лагъай къил

ХАЗИНАДИН СУРАКЪДА

1.

Вегьрен тлулал «Дербент — Муг-Рагъ» автобус акъвазна. Адай гатун муьгълетриз хтанвай студентар, шегьерра к1валахзавай къуллугъчияр эвич1на, х.уьруьн куьгъне ва ц1ийи магълейрихъ гьарнихъ сад ахмиш хъана.

Къакъан буйдин, къилел лацу мекер алай итим, гьвеч1и чемо-данни гьгогак къуна, шегьердин багда сейрзавади хьиз, ина-ана вил къекъуьриз, яваш-яваш школадин баябан гьаятдиз гьахъна. Мугъман-итим, райоцган ва республикадин векилар, эхиримжи йиса1рани сиягъатчияр, гьатта къецепатан итимарни къвез вер-диш хъанвай муграгъвийри и касдиз са артух фикир ганач.

Уста Нуфталидин хва Закир ч1угуна фена, Ленинан гуьмбет-дин виликай акъвазна, яргъалди адаз килигна, ахпа элкъвез-элкъвез мадни мукъуфдивди тамашна. Рик1ел вичин жегьил вах-тар, и гуьмбет авурбубадин чат хтана. Устад хъайила, Закира тувк1уь,рнавай Ленинан гуьмбетлр Урусатдин ч1ехи шегьеррин майданрални эцигнава.

Закир вичин хайи школадин дараматдихъ ц1игелвилелди, рик1ик гьалаба кваз, элкъвена. Хунча ракларин къилел зурба яру гьед, ва «Ша, буюр, масан аялар!» гафар алк1урнава. Эрч1и патахъай лацу цлал гуьзел хатларалди кхъенвай эвер гун ала: «К1ела, к1ела, мадни к1ела!» К1аникай куьлуь хатларалди В. И. Ленинан т1вар кхъенва.

Къулухъай к1вачерин ванер акъатна.

— Закир стха!

Мугъмандин къаншардиз хъуьрез-хъуьрез Селим Девришалиевич атана.

— Селим муаллим! Ваз закай гьик1 хабар хъана?! — мугъман тажубвилелди лацу перемдин чапла хел ч1улуник квай жегьил итимдиз килигна.— Автобусда авай инсанар гьеле к1вале-рив ахгакънавач!

— Зун айвандилай Вегьрен тлулаз килигзавай... Заз вун, стха, къекъуьнрилай чир хъана,— Селима са гъиливди мугъман къу жахламишна.

— Тек яни?! — Селим инихъ-анихъ килигна.— Бес ви хза-нар?!

— Абур Махачкъалада чпин халуьрин к1вале ама, са кьве йикъалай хкведа,— мугьманди ладу бармак хьтин кьил эяна, вичин гафарин керчеквал тестикъарна.— Завай ана давам гуз хьанач. Ингье, хтанва,—хьуьрез-хьуьрез юкъ гьалдна.— Гуьм-бетдиз лазим вири шейэр гьазур я, абур хкиз Шалбуза машин ракьуррай!

— Машин чна лап кье ракьурда!—Селимаз шад хьана.—Ажеб гуьзел кар жедачни?! Районда сифте яз чи хуьре Ватандин Ч1е-хи дяведа кьегьалвилелди телеф хьайи рухвайриз гуьмбет эциг-да. Чухсагьул, Закир стха, вуна чи метлеб кьилиз акьудна!

— Куь заказ кьилиз акьудуниз зун мажбур я, стха! За авур са зурба к1валахни авач, зун мажбур я. Ч1ехи кимин цлал ■кхьенвай гафари—«Хайи хуьр, жемят, колхоз патал вуна вуч авуна?» — заз таьсирна, стха.

— Гьар вуч ят1ани, чухсагьул! — кьве вилни акьална, кьил эяна, Селима мугьман, гьиликай кьуна, хуьруьхьди тухвана.— Н1а, стха! Сифтени-сифте вун зи мугьман я!

Уста Нуфталидин хва Закир хуьруьнвийри еке гьуьрметдив-ди кьаршиламишна. Муграгьвиар адахь галаз куьчейрал, киме-рал, клубда гьуьруьшмиш жезва. Абуру мугьмандив кьве сефер-да са к1вале фу нез тазвач.

— Бес зун итим тушни?! — лагьана Закир Керимани или-фарнай.— За, чан хва, угьривал фадлай туба авунвайди я, ваз зи к1вале фу нез регьуь жемир,— т1алабна иесиди вичин суфра-дихь ацукьнавай Закиравай.— За ваз аллагьдин ирид каламдал кьин кьан: за рагьметлу уста Нуфталидин кефи садрани хайи-ди туш, вучиз лагьайт1а ам халис инсан тир, ам халис кавха

тир... Гила чаз са бязи кьуллугьчияр пайда жезва: чпиз зюга-п1уп1 чин тийиз, чаз цан цаз чйрзава...

— Вун гьахь я, Керим халу, гьахьтин кьуллугьчиярни ними туш,— иесидин гафарал кьул чХугвазва мугьманди.

Художеник-скулыгтор мад ва мад Селимаз илифзава, гьар сеферни ам дикьетдивди Девришалидиз килигзава, фадлай хьан-вай адет яз, и кардикай вичиз хабарни авачиз, ада к1валин иесидин чинай дагьвидиз хае лишанар: к1улац нер, хци вил ер, пеле гьатнавай дерин хулар, кьенез хьфенвай яхун хьуькьвер...

жагьурзава.

Девришалидини Дуърниседи еке иштагъдивди Закиран суьгъ-

бетриз яб гузва.

— Ваз аферин, чан хва,— мугъмандиз агъадай виниз килигна, лагъана Девришалиди.— Уьмуърдин кьил тирвал шегъер|ра, яргъал вилятра яшамиш жезватлани, дидед члал риклелай ра-къурнавач, михъиз рахазва,— мецив т1-т1 авуна, вичин тажуб-

вал къалурна.

— Къуръан къалум хъуй, чалайни михъиз рахазва,— тестикъарна Дуърниседини.

— Я Девришали халу, дидед члал риклелай фидай зат1 туш хьи, мугъмандин чиник регъуьвал акатна.— Зиди дамахдин гаф туш... Жуван хзандихъ" галаз зун гъамиша лезги члалалди рахазва. Мастерскойда к!валахзавайла, зун жува теснифзавай Ленинан, Ст1ал Сулейманан, Кирован, Агъасиеван, Щадасадин^ Амангелдидин... къаматрихъ галазни лезги члалалди рахазвай*-

ди я,— пТузарикай хъверна.

— Вири вун хъиз туш, хва. Дербентда зиса яргъал хтул яшамиш жезва. Ам вичин хзанни галаз хуьряй экъеч1на вад-цХуд йисни хъанвач. И мукъвара зун фейила, ам захъ галаз урус га-фар акадариз рахазвай... Зани. жуван сив элкъурна: «Яда, я хва декъей мац1ахай! — лагъана за.— Къифрез вич экъеч1а.й т1еквен бегенмиш амуьк тийидайвал, ваз жуван дидед члал бегенмиш яз амачни?! Сфи-эфендидиз вад члал чидай. Сфи-эфендд хьтин арифдар кимел лежберар гъавурда акъадай михьи лезги члалал рахадай. Вун, накъанни къенин циц1иб, захъ галаз гьи члалалди рахазва?! Инстут куьтягъна лугъуз, ви риклелай дидед члал алатнавани?! Зун мад ви к1вализ хкведач!» Беябур хъайи хтул багъишламиша лугъуз алахъна, амма зун адан к1вале акъ-вазнач, мугъманханадиз хъфена... Ахьтин ягъанатар эх авур-т1а, мад зун Муг-Рагъви Девришали хъанач хьи!

— Вуна дуьз к1валахна, халу.

— Ахьтинбурун дарман гъам я. Чи хуьруьнви шаир Жамал-дина зи хтул хьтин мац1ахайриз хъсан члал тук1уьрнава: члал маса гайи касди намусни, намус маса гайи касди ватанни маса гуда, лугъузва шаирди.

— Заз а члал Жамалдина Москвада к1елнай, халу.

— Закай нарком хъанайтла, за Жамалдинан члал кьилди ктаб яз акъудна, инсанрив, гъайкал хъиз, хура тваз тадай...

Закира кьил галтадзава: адаз и кьудкъад яшариз акъатзавай кьужадин фикирар, гьиссер бегенмиш я: Девришали алай де-вирдин инсан хъиз рахазвай. «Алапатдин инсан я,— фикирзава Закира.— Гъич кьужадиз ухшар туш».

Скульптордин рикел Члехи кимел хъайи дуьнууш хтана. «Белиждилай анихъ фейила, лезги члал герек яз амуькзавач,— лагъанай Тамазана.— Сад-вад йисалай, Жамалдин,— ам ша-ирдихъ элкьвенай,— ви члалар, чи ктабар ни клел хъийида? Садани. Сад-вад йисалай чи члални жемят квахьда!»— тестикъар-най ада. «Ам жедай кар туш!»—рази хъаначир Девришали. Мад са шумуд агъсакъалди чпин фикирар лагъанай. Виридалай-ни эхирдай Жамалдин раханай: «Тамазан стхади хътин фикир-завайбур чи хуьрера сад-къвед мадни кими туш... Гила куьн та-маш: Советрин власть хъайидалай инихъ чи члалал сифте яз школаяр ачухна, газетар ва ктабар басма ийиз башламишна, театр ва радио кардик акатна... Чи партияди, чи гьукуматди гъвечли халкъарин члалар ва литератураяр вилик фин патал ви-ри мумкинвилер яратмишнава ва и кар давамарзава. Клел-кхъин авачир девирра чи халкъдивай вичин члал хуьз хъайила, вучиз ам къе, клел-кхъин авайла, квахърай?! Тамазан стхадин фикир-дихъ са бинени авач! За квез лугъун: и булахар, и вацлар, и дагълар, и хуьрер, яни чи лезги миллет амай къван вахтунда чи милк члални амуькда!» «Ай, бубадиз рагъмет!»— лагъанай

Деврихалиди, ада гъилер гъилеривай гуьцДнай.

Закирахъ галаз гуьруьшмиш жез Муг-Рагъиз Бакудай Аби-

динан хва Рустам, Самсаман рухваяр Нажмудинни Шарвили,

Махачкъаладай шаир Жамалдин хтанва. Абур са десте хъана, Шалбузанни Мурсаланни Селиман юкъва аваз, хуьре къекъез-ва. Инсанри мукъвал-мукъвал багъа мугъманар: Бакудин наф-' тладин мядендин кьилин инженер Рустам, тарихдин илимрин жигъетдай профессорвилин дережадив ага;',ънавай Нажмудин, Дагъустандин халкъдин художник Закир, дуьньядин океанрани гъуьлера сирнавзавай пароходдин капитан Шарвили, шаир Жамалдин акъвазарзава, жузун-качунун ийизва, риклин сидкъидай клвалериз мугъман хъун тлалабзава, сада клек, сада гьер, сада яц туклун хиве къазва. Теклифар гзаф, мугъманар тлимил я...

Советдин идарадин цлал алай эвергуни мугьманрин фикир желбна: «Мугьрагьвияр! Ша, чна чи гьилералди жуван хуьрел эх-абур гьин!» К1аникай «Уста Нуфтали» кхьенва.

— йбур ви рагьметлу бубадин рик1 алай гафар тир,— лагьа-на Мурсала.— Абуру чи инсанрик гилани руьгь кутазва.

— Зи буба рик1ел хуьнай чухсагьул,— Закира яваш ванцел-ди вичиз и кар хуш тирди кьалурна.

— Чи рик1ел са уста Нуфтали ваъ, вири кьагьриман рухваяр алама,— суьгьбетдик школадин директор экеч1на.— Квез Советрин власть патал чанар гайи рухвайриз эцигнавай гуьмбет акуна хьи! Анал гьар сувариз пионеррини комсомолри таза цуьк-

вер энигзава... Кьаравулда акьваззава... Чи рик1ел вири алама!

Закир хияллу хьана, ахпа ада, ч1ехи сир ачухзавай хьиз, явашдиз суьгьбетиз башламишна:

— Чун гила са яшариз акьатнава... За эхиримжи вахтара тарихдин ктабар гзаф к1елзава: дегьзаманрин грекрин, араб-рин, туьркверин, эрменийрин... алимрин, сиягьатчийрин, ариф-даррин, шаиррин эсерар... Абурай заз жуваз секинвал тагузвай суалриз: чун, лезгияр, вужар я? Дагьустанвияр, кьавкьазвияр гьик! арадал атана? Чахь, чи миллетдихь вуч ава, вуч авач? Чун гьгаихь физва? Дуьньяда гьвеч1и миллетрин кьадар-кьисмет гьихьтинди я? Чи халкьдин бахт, кьенин югь квекай иба-рат я? Адан гележег мадни нурлуди хьун патал чна вуч авун лазим я? жавабар жагьизва... Са мус ят1ани хьаначт!ани, гила зун жегьилвилини гьалатХар туьк1уьр хьийиз алахьзава...

— Закир стха, вахь са гьалатЪга хьайиди туш,— Селима мугьмандин гаф атХана.

— Халкьдин кьенин йикьак,— Селиман гафар ерди ва-н та-хьай хьиз, давамарна Закира,— ада гележегдик жуван пайни кутаз алахьда...

— Чухсагьул, уста. Чунни,— Мурсал хуьруьн вилик-жьилик квай итимрин кьалин дестедиз килигья,— валай чешне кьачуз гьазур я. Чна тавурла, бес ни ийида?!

Мугьманар Урар тХулаз акьатна, абур хуьруьн ц1ийи биней-рихь, магьлейрихь галаз таниш жезва: «Ленинан», «Агьасие-ван», «Самурскидин»,

«Муталибован», «Етим Эминан», «Баку-дин», «Ахцегърин», «Мискискарин»... тХварар алай куъчейра къекъезва.

— Пака чна Ватандин Ч!ехи дяведа телеф хъайи къегъал-риз гуъмбет эцигиз башламишда,— инанмишвилелди лугъузаа Закира.— Чна гъарда са къван эцигайла, ам пуд йикъан муьгъ-летда куътягъ жеда... Мад завай жуван хайи хуър патал вуч хъсанвал ийиз жеда?! — ам юлдашриз килигна.

— Вун хътин машгъур художник чи ватанэгъли хъунлай ч!ехи хъсанвал жедани?! — шаир Жамалдин, магъидин еарар экъисна, рик!ивай хъуьрена.

— Закир Нуфталиевич, длве куътягъ хъана, чун к!валив-хуьруьв ахгатайла, чаз дишегълийрал гъикъван гуж акъалтна-т!а, абуру гъикъван зегъмет ч!угунат!а акунай,— бахплазиишна Мурсала.— Гъа ч!авуз Шал буза лагъанай: «Чи дишегълийриз гуъмбет эцигна к!анда. Абур гуъмбетдиз лайихлу я!» Зани адан тереф хвенай. Дяве куътягъ хъана ц!увад йисалай гзаф алатза-ва. Чавай гилани а кар гъиле къаз хъанвач... Чи гъиле гзаф кХвалахар авай: сифте нубатда инсанриз тухдалди фу гана, хуь-ре Ильичан лампаяр куьк!уьрна, куъчейраки рекъера къван туна, халкъдин имаратар акъуддай артель тешкилна... Гила, ваз 278

«Дишегълийрин гуъмбет» заказ гайит!а, чун гъалатГ жедач. Яни,
золдашар?

— Я. Закир стха, вуна чи заказ къабулзавани? — жузуна
Шалбуза.

— Хабар къун герек авани?! — Закир хуьруьн регъберриз килигна.—
Къабулзава. Анжах, дустар, тади къачумир. Къве-дай гатадди вахт це!

— Башуьсте!

Щийи хуьруьн къерехдал, сердендал къатканвай лацу-ц!ару маларин нехир хъиз, гъвеч!и, ч!ехи, зурба къванер алай. Закир фикирри тухвана амукъна, ахпа ам вич вичикди рахана:

— И чкадикай аялар къугъвадай майдан туьк!уьриз жеда... И къванерикайни садакай сев, садакайни сик!а, садакай къуьр, садакайни жанавур авуртГа... Аялриз гъикъван шад жеда?! Килиг, килиг, са патахъай килигайла, бязибурукай исят-дани ажайиб гъайванрин ухшарар къезва. Авани?! Гуъмбет эцигна куътягъ хъайила, гъар юкъуз иниз сунтни к!ута гваз ата-на кХанда! Белки...

— Дугъридани, я гъа! — Мурсал сив ахъайна амай.— Им тХе-биатди чи Щийи Муг-Рагъ хуъруън аялриз багъишнавай «гъай-ванхана» хътинди я.

2.

Щийи хуъруън юкъвал алай майдандал пакамалай инсанар к1ватХ хъанва, абурун арада фяледин парталар алуکلнавай За-кирни ава. ХПегъеррай хтанвай мугъманрини, мукъва-къилийри-вай къачуна, ранг фенвай перемарни шалварар алуکلнава. За-киран эмирриз яб гузвай устларри ва абуруз куъмекзавай же-гъилри чилиз хкар яна, епер ч1угуна, хандаклар эгъуънзава — иная Ватандин Ч1ехи дяведа къегъалвилелди кечмиш хъайи муг-: рагъвийриз гуъмбет хкаж жеда.

Пар ч1угвадай автомашинри къуд пип1ен лацу къванер, цемент ва къум хкана. Инал са хара тахта-шалманни ала: абуру-кай устХаррин к1вачерик кутадай ламар туьк!уърда. Куъмекчияр кардик экеч1на: машинрай пар авудзава, къванер сажинриз язава, цементдикайни къумадикай къаруш гъазур-зава. Гъарда вичин хиве авай кГвалах, са артух рахун-луькЛуьн квачиз, вилера гъамни хажалат аваз, чиник серинар кваз, къи-лиз акъудзава. Устларрив къванер вугуз башламишайла, юкъ вегъенвай къужайривай, асайрикай куъмек к1анзавай къарийри-вайни къарай хуъз хъанач: абурни жемятдин мелек экеч1на...

Гуъмбетдин бинейар акваз-такваз хкаж жезва... А патал хъиз Закира лацу мрамардин къванерин къуларал руц1угулдалди дя-веда телеф хъайи къегъалрин т1варар ат1узва. Адан вилик хуъ-руън Советдин печать янавай список ква... Вишни къудкъанни к1уьд т1вар... «Эгер заз и алакьунар авай жегъилри куъмек гуз-вачирт1а,— Закира са вил сунтар гъиле авай куъмекчиириз яна,— завай икъван т1Гварар пуд юкъузни ат1ана куътягъ жеда-чир... Саки гъар къвед лагъай к1валяй са игит телеф хъана... Гъайиф!»

УстГаррин къилихъ ч1улава партал алай, вахтсуз рехи хъан-вай дишегълияр, вилерал накъвар алаз, к1ват1 хъанва... Мар-мардиз акъудзавай гъар са т1вар эзбер авурла, инсанрай гъайиф-дин агъ акъатзава, абуру гъар т1варц1ин иесидин зкуъ къамат рик1ел хкизва. Агъсакълри «рагъмет хъуй вичиз» гафар тик-рарзава, п1узаррикай къуръандин аятар эзберзава. Девришали-ев Гъалиман т1вар ван хъайила, ч1улав келегъадикай лацу ч1а-рар хкатнавай къумрал яхун къари, гуъмбетдал тухузвай къван-ни гъиле амаз, къах хъана амукъна: Дуърниседин гъилерикни к1вачерик зурзун акатна, деринра гъатнавай михек вилерилай кузвай накъвар алахъна. Жегъилри тадиз

адан гъиле авай къван къахчуна, къуьнерилай къуна, къайгъударвилелди тахтай-рал ацукъарна.

— Къуръан къалум хъуй, балаяр,— шел кк1анвай ванцелди рахана Дуърнисе,— зи Гъалим малаик хътин аял тир... Садрани зи рик! т1арайди туш... Хъайи-хъайиди рекъиз, къуьзуь къилихъ-ди гумай къве шараг тир: Гъалимни Селим,— кватна шехъна.— Шехъдай къван вилерай къур акъатнавайди я... Квай чкадик вак хъайи Гитлера чи мехъер авай к1вале куътягъ тежедай йжкъер

туна,,,,,. Я аллагъ, и чилин винел мад са дидедизни заз хътин дерт такурай,,, Амин! — Дуърнисе са бубат секин хъхъана.— Мад чи вилериз дяве тахкурай, я аллагъ! Амин лагъ, чан балаяр! — жегъилри «амин» гаф тикрарна.— Девришалиди агъа рекъин къерехда Гъалимаз къван акГурнавайди я. Щи чаз хабар хъайи-вал, чан стхаяр ва вахар, зи Гъалимаз ихътин са гуьмбет Маскав шегъердин патавни эцигнава... Вич къейи чка я ман... И йикъа-ра Селим вичин стхадин сурал фенвай... Текъена амукайт1а, къведай гатуз зунни Девришали фида... Къуръан къалум хъуй, вида... Жуван баладин сурал... фида...

— Къурбанов Алибала! — жегъилри нубатдин т1вар кТелна.

— Терек авач! — инсанрин арадай Мафизатан гъарайдин ван акъатна..¹— Адан т1вар кхъимир! — инсанар ч1улав партал алай яшлу дганегълидихъ элкъвена, ада,н къуьнуьвай Марварни Аня акъвазнава.— Герек авач! Зи итимдин т1вар кхъимир!—тикрарна,. »

— Вучиз? — жузуна Советдин председателди.

— Зи гъуьл къенвач, ам ама! Адал чан алама! — инанмиш-вилелди тестикъарна Мафизата.

— Я диде, бес чаз хтай чарче буба телеф хъайи чкани кваз къалурнавай эхир,— явашдиз лагъана Нурбалади.— Анжах сур

жагъизвач ман...

— Вун инанмиш туш, чан хва. Ви буба гел гала*чиз квахъ-дай хътин къегъал тушир! Адан т1вар кхъимир, чан жемят. Кхъимир! За ам гуьзлемишзавайди я,—¹ Мафизатан вилерилай нак'ъварин селлер фена: ам рушанни сусан хуруда гъахъна, угъу-яр акъатиз, шехъна.

Нурбаладин вилеризни накъвар хъиткьинна, ада гъилин ишари авуна,
гуьмбетдин къванцел вичин бубадин т1вар ат1удай

ихтияр гана.

— И залум дяведи вичин тагъма илис тавур са хзанни, са к1валкя, са хуър-шегъерни, белки, чи уьлкведа амач жеди,— Селим муаллим, кьил хкажна, инсанрихъ элкъвена.— Чи са гъвечХи Дагъустандай дяведиз феи инсанрикай къудкъанни цГувад агъзур игит хвани игит руш элкъвена к1валериз хтанач... Къудкъанни цГувад агъзур! — ада тек гъил цавуз хкажна. «Чи инсанрин рик1елай Ватандин Ч1ехи дяве са драни а лат-дач. Гъавиляй гъар са шегъерда, гъар са хуьре Ватан патал ча-нар къурбанд авур къагъриман рухвайризни рушариз эбеди гуьм-бетар эцигзава... Гъавиляй гъвеч1и-ч1ехида абуруз икрамзава: кьил агъуззава, таза цуьквер эцигзава,— фикирзава Селим му-аллимди.— Къагъриманар рекъидач! Абурун экуь къаматар инсанрин рик1ера гъамишалугъ яз амукъда...»

— Велибег духтурдин фамилия къалурнавач,— Закир виле-гар алудна, Мурсалахъ элкъвена.— Вучда?

— Вуч хъана, уста? — абурун патав Шалбуз атана. Суалдин ери-бине чир хъайила, ада лагъана: — Велибег духтурдиз бег-лерин фамилия къазвач, вучиз лагъайт!а ам халис советрин ин~ сан хъана... Фамилия?! Гила чна адаз ц1ийи фамилия жагъур тийин. Халкъдиз чидайвал, «Велибег духтур» кхъихъ, уста...

Пуд йикъалай гуьмбет куьтягъ хъана. Пуд^етр къакъан стун-дал эцигнавай Яру Аскердин буйди Ц1ийи хуьруьн сад еадавай къакъатна аквазвай к1валер, магълеяр агудна... Хуьрел абу?

гъана.

Гуьмбетдин чина тунвай лацу мармардин къванерал ат1ан-вай гафариз къизилверекъ янава, абуру ракъинин нурарал рап-рапар гузва:

«1941 — 1945-йисарин Ватандин Ч1ехи дяведа къегъалвилелди кечмиш хъайи Мут-Рагъ хуьруьн къагъриман рухвайриз гъамишалугъ б а р-калла!»

Агъадихъай куьлуь хат1аралди пуд жерге т1варар кхъенва.

Гъяддин юкъуз Самбурдай райондин векилар атана; жемят к1ват1 хъана, гуьмбет ачухна...

Митинг куьтягъ хъана, амма инсанар чк1извач...

Къагвриманриз эцигнавай гуьмбетдин кӀане жегьил муграгъвиар, пелера биришар туна, дерин хиялрик кваз, акъвазнава.

Абур гьар сад, эгер Ватанди эвер гайитӀа, чпин игнт бубайрилайни стхайрнлай чешне къачуз гъазур я.

3.

Хнрер хъайи кӀарабра тӀал гъатна, Шалбуз ахварикай кватна. ДакӀардин шуьшеяр живи экуь жезва. Къарагъна кӀанзава... Беден дингина туна гатайди хъиз,михъизхуртхъанва... Сайрана заландиз нефес къачузва: эхиримжи вахтара адаз рикӀин азарди тадн гузва. Дяведин йисара акур азиятар гел галачиз квахънач... Шалбуз явашдиз къарагъна, айвандик экъечӀна.

Нина, хура къайи шагъвар акъуна: августдин эхиримжи йикъар зулунбуруз ухшар хъанва, гагъ циф къвезва, гагъ гар акъатзава... Шалбузан вил Самур вац!ал алаз къвезвай цифеда акъуна.

«Вакай заз кӀарабри гъеле месик кумаз хабар ганвай»,—фикирна ада. Фадлай адет хъанвайвал, гъаятда кат-галтугна, кӀвачтгил ачухна, чин-гъил ва юкъвал къван беден къайи цӀай чуьхве-

на, Шалбуз кӀвализ хтана. Кал ацаз физвай дидедиз, кӀвализ сериштаярзавай папаз саламар гана, дегълиздин цлак квай йуьгъне сятдин зунжур хкаж хъувуна, ам чуру-спел тваз стол-,

дихъ ацукъна.

Колхоздин гатун кӀвалахар агатзава, саки агатнава. Хуьруьз хтай мугъман-итимни хъфена, секин хъанва... Щи Шалбузан хзадяз мугъманар къалин хъанвай: Закир ва адан хзанар, Ба-куда авай миресар ва абурун хзанар, Самсам ва адан свае... Ви-чин хва Самсаман къамат вилерикай карагайла, Шалбузан гъи-ле авай уьлгуьч акъваз хъана... «Агъ, Самсам, Самсам... Вуна зи рик! динжнач. Бадедин, дидедин рикӀни михъиз тӀарна... Вуна урус руш гъана лугъуз ваь, жуваз кӀандатӀа чувуддин рушни гъваях! Инсанар вири сад я, кӀанзавайди рикӀиз кӀан хъун я... Заз хъел авайди маса месэла я, заз хъел авайди вуна закай таб авун я... Заз хъел авайди маса месэла я, заз хъел авайди вуна закай таб авун я... Вучиз вуна хайи бубадикай табнай? Вучиз?!» Самсама мехъердай вахт фадлай хъанвай. Дагъустандин педагогический институт куьтягъна, илимдал рик! алай жегьилди къве йисуз тарихдин институтда кӀвалахнай. Ахпа Москвадин университетдин

аспирантурадиз гъахъна... И вири йисара гагъ бадеди, гагъ дидеди адан япара мехъер авунин месэла твазвай... И вири йисара Самсама вичи к1елна куътягъдалди мехъердач, вичиз гъеле к1ан хъанвай руш авач лугъузвай...Алатай хъуьт1уьз Шал-буз меркездиз фейила, хци адаз лагъанай: «Буба, за са къве йисалай мехъерда, гзаф фена т1имил ама...» И суьгъбет хъани къве вацралай Самсаман чар хтана. Ада кхъенвай: «Гъуьрметлу баде, диде ва буба! Жедат1а, заз багъишламиш ая... Зун звлен-миш хъана... И йикъара зи сусаз са хвани хъана... Завай абу.р гадар жедач!»

Гатун юкъвал къвайи жив хътин хабарди Перниседив юкъ авайдалайни какур хъувуна, Сайранан рик1 бушарна... Са гъаф-теда кТвале шел-хвал, яс туна, Шалбузалайни задан вефесар алахъзавай, гъиляй са карни къвезмачир... Эхир веревирдер, меслятар авуна, меркездиз чар ракъурна, гатуз пудазни хуьруьз мугъмандиз хтун теклифна... Щару лекъен хътин свае, Айна. Шалбузан ухшарар квай хтул (адал жегъилри Каспи т!вар эциг-навай) рик1ивай бегенмиш хъана... Амма Шалбузан рик1елай ви-чикай Самсама авур таб къени алатзавач...

Шалбуза чуру туй давамарна. Къе Селиман теклифдалдм. хуьруьн регъберар: колхоздин, Советдин, гамарин ва халкъджн има-ратрин артелрин председателар, школадин директор ва хуьруьн парторганизациядин секретарь школада са столдихъ ацукъда. Абуру чпин к1валахдин планар арадал вегъида ва хуьруьн к1ва-лахдиз талукъ са умуми план туьк1уьрда... Школадин директор-дикай гележегда колхоздин правленидин член хкъада, колхоздин председатель школадин педсоветдин член жеда... Ик1 абур гъар сад виридан к1валахрихъ рик1 куз, вири хуьруьз талукъ к1ва-лахра иштиракиз вердиш жеда... «Вердиш жеда ваъ, вердишар-да! Гъар садав тамамариз тада... Селимаз аферин! Школади кол-хоздиз гзаф куьмекар гузва. Муаллимарни школьникар галачиз чавай икъван фад гад агудиз жедачир... Гъавиляй чунни шгко-ладиз куьмек гуниз мажбур я...»

Шалбузан рик1ел хквезва... Колхозчийрин собранкдал Селим Девришалиевича лагъанай: «Юлдаш Мут1алибов! Эгер ваз, парторг юлдаш Апаеваз колхоз къуватлу хъана к1анзават1а, школадиз куьмек це. Школадиз кабинетар патал тадаракар, зегъметдин тарсар патал автомашин, трактор, спортдин зал... Терек я. Республикадин просвещенидин министерстводиз такъатар бес жезвач. Гъахъ рахайт1а, школа министерстводинди туш, и хуьруьнди, и колхоздинди я, вучиз лагъайт1а гележегдин чубанарни дояркаяр, агрономарни зоотехникар, экономистарни дух-. турар гъа и школадай акъатзава... Школада ихътин пешеяр чир-завай кружокарни ава...

Чна рушариз гамар храз, хуьрекар гъа-зуриз... чирзава... Гъак1 хъайила, школа рик1елай ракъур тавун т1алабзава...» Колхозчийри капар яна, председателдивай школадиз куьмек гун истемишной, гъа ихътин къарарни къабулнай.

Халкъдин рейсавили руьгь кутунвай директорди давамар-най: «Зегьмет галачиз дуьньядал са зат1ни арадал къвезвач, гъавиляй чна, муаллимри, куь аялриз зегьмет ч1угваз чирзава... Чаз школада кГелзавай, школа куьтягъзавай аялар квез, яни чпин диде-бубайриз, ухшар хъана, абуру куь рехъ давамарна к1анзава... Бес чна, мулламри, диде-бубайри ч1угвазвай зегьме-тар, гузвай тарсар гележегдин несил чпин къагъриман бубайри.н, революционеррин, большевикрин, ленинчийрин рекъе аваз фин паталди тушни?!» «ЭхъЬ» — гъарайна жаваб ганай колхозчийри. «Са чилел колхоз къилди, гамарин артель къилди, школа къил-ди жедайди туш. Хъун лазим туш! Чун са бедендин гъилер, кЪвачер я. Чун вири са хзан я. Чна вирида, хилер къакъажна, гележег патал зегьмет ч1угван. Уста Нуфталиди лагъайвал, жу-ван хуьрел эх-абур гъин!» —Селима тек гъуд цавуз хкажнай.

Колхоздин контордин вилик Мегъамедов Мурсал, Апаев Бу-кар, Мут1алибов Шалбуз ва артелдин председателар к1ват1 хъана. Абур школадин педсоветдин сад лагъай заседанидиз фена.

4.

Колхоздин контордин вилик, Ч1ехи кимел хъиз, инсанар к1ват1 хъанва. Зулун ламу цифедизни килиг тавуна, абур шад-^вл кваз рахазва, сада садаз са вуч ят1ани субутарзава, сада еадахъ галаз гъуьжетарзава. Председатель ацукънавай кабинет-дин ракни ара дат1ана ачух жез, акъал хъижезва,

— Лап хъсан къарар я! — Нурбалади гъилер инихъ-анихъ гозурзава.— Къуй шегьерра яшамиш жезвай чи хва-стхадиз хайи хуьре вичин т1вар алай са кунц!, са кума хъурай! Пис яни? Пен-сидиз фейила, хтана, вичин багъри жемьтдихъ галаз кеф-кефи-на дуланмиш хъурай! Гъак1 тушни?

— Ваъ, стха! — Тамазан колхоздин правленидин къарардал рази туш.— Ик1 чна колхоздин чилер тар-марзава. Бакуда, Ма-хачкъалада, Маскавда авай алимрикайни^ художникрикайни фялейрикай чна вучзаваиди я? Шал буза лугъудай къайда, пата л алай къван муграгъвийриз чилер гуз хъайит1а, къуй лап гъар хзандйз ругуд виш метр хъуй, колхоздиз цадай чил амукъдач хьи! Дуьз къарар туш! За райондиз шикаятда!

— Сад лагъайди, патал алай къван вирибуруз хуьре чил к1ан жедач, Тамазан стха,— Нурбала мад виликди жезва.— Къвед лагъайди, хуьре к1вал эцигиз к1анзавай инсан ихътин мумкинвилерикай магърум авун дуьз туш! Гънна аваз хъайит1а-ни, ам муграгъви я, ибур адан бубайрин чилер я. Бес! Ваз ван хъайиди тушни: эвел к!ам, эхир к!ам, чан жуван Газар-к1ам?! .Гъак1 я, стха!

Гъуьжетрин эхир авачир...

Советдин идарадин рак1арихъ Сефтер текдиз акъвазнава.

— Инал акъвазнава хьи? — жузуна Шагъмара.

— Мурсалаз лугъудай са дерди ава,— Сефтераз вичин рик1е авайди ачухиз к1ан хъанач.

«Им зи вилик гъинай акатайди тир?—фикирна, Шагъмаран чин ч1ур хъана.— Къунч1ак квай хъукъвай шалам хътинди. Вай ч1улав кац рекъелай фирай, вай Сик1 Сефтер вилик акатрай, гафар-къилер сад я. Панц1у яна зи к1валахар!» Адан хъуьч1уьк Советдин председателдиз кхъенвай арза квай."

Кабинетда авайди экъечГайла, Шагъмарни Сефтер къведни гъахъна. Мурсала агъсакъалар гъуьрметдивди къабулна, кеф-гъал хабар къуна.

— Буюр, халуяр! Лагъ куь дерди-бала! — теклифна ада.

— Сифте нубат Сефтеранди я,— к1убандиз рахана Шагъ-мар.— Гъада лугъурай!

Сефтераз шагъид алай чкадал вичин рик1егавайди лугъуз к1анзавачир, ят1ани маса чара хъанач, гардан са патал вегъе-на, рекъиз чандик квайдан ванцелди башламишна:

— Чан хва Мурсал, ви рагъметлу бубадини за санал гзаф у т1уьрди я. Вичиз виш агъзур сефер рагъмет хъуй, женнет бисмет хъурай! Амин! Итим тушир гъа, къизил тир, кЪизил,— ефтера къил галтадна, вичи авур тариф керчек тирди тести-

къарна.— Адаз тагай уьмуьрар аллагъ-таллади ваз хгурай, чан хва Мурсал,— Советдин председателди, къил агъузна, яб гузва, ихътин гафарин гугъуьна вуч къведат1а адаз, рагъ алай югъ хъиз, чизва. «Ваз Сик1 Сефтер нубат алаз лагъанвайди я»,— фикирзава ада.— Гила, чан хва, вун зазни хва я... Ви патав къвез к1анз са гзаф вахт я, амма сак1ани жуьрзт жезвачир,..

— Я кас, лагъана тур!—Шагъмара адак тади кутуна.— Садра башламишайла, вунни, буд алатай араба хъиз, акъвазза-майди туш.

— Лагъ, лагъ,— теклифна Мурсала.

— Им пуд йис я зунни зи къари куз... Лугъун гъик1 ийин, лугъун тавуна гъик1 тан?! — Сефтерай гъарай акъатна.— За гзаф эхна... Инал алай Шагъмарни чара кас туш,— рикТяй Сефтераз ам киц1 къван такГанзавай.— Квекай чуьнуьхдай гаф, кар захъ амач,— Сефтеран вилерилай къве курум авахъна, мухан рягеяр хътин, яргъи спелра квахъна. Мурсала ам, рик1-дурк1ун гана, са жуьре секиарна. Туьтуьна къагъар ак1ана, вилер Мурсалад чинай акъуд тийиз, Сефтера давамарна: —Зазни къаридиз ре-къидай къилихъди авай-авачир са хцикайни сусакай ч1улав гъуь-лягъар хкатнава... Абуру чун киц1ин чкадал эцигнава... Хва хъанач, чан къачудай азраил хъана. За вич хвена, ч1ехи авуна, к1е-лиз ракъурна, эвленмишна... Вичи ахпа буба к1валерай акъуд-зава, дидедив цурар михъиз тазва... Чун чан аламаз сура тваз-за. Ик1 мад къиле финиф мумкин туш, чан хва... Чина вил амач, вилел капач эциг лугъудайвал, чун чара ая... Т1адай сухан дарман акъудун я! Ма, чая хва, имни ей арза,— Сефтера къуд къатнавай чар Мурсалан вилик эцигна.

— Им хъсан к1валах хъанач хьи, Сефтер халу! — Мурсал къве рик1ин хъана. «Яраб ибур керчек гафар ят1а?! Гада акъул-луди хъиз аквада эхир!» Арза к1елиз башламишна.

— Зи хва вичин пала тилисимда тунва,— сирлудаказ хабар :гаяа Сефтера.— Гъуьлягъдин мез гвайдан руша зи хциз хайи ди-дени буба жанавурар хъиз къалурзава. Бес! Чара авуяа тур. Чаз гъардаз жуван к1вални къалура, жуван усадъбани!

Мурсал гъасятда гъавурда акъуна: и вири шел-хвал къвед лагъай усадъбадин гъазретдай тир.

— Сефтер халу, завай куьн ик! садлагъана чара жедач.

— Вучиз, хва?

— Эвел ахтармишиа к1анда.

— Буч ахтармишна?

— Куьн гъик1 дуланмиш жезват1а.

— Зи гафар ваз хзанрини эзбер хыйида, хва. Са тлуьн-хьун кланзаватла, буюр, илиф. Таза к!ел хитлун и чандивай,— хуруз капач яна.

— Чна кьуншийривайни хабарар къада.

— Кьуншийривай вучиз?! — Сефтераз хъел атана,

— Вучиз лагьайтла, къвед лагьай усадьбада вил аваз, чи хуьре пуд-къуд хзан тапан чара хьанва. Гила чна абурувай ар-тухан чил ер къахчунин къарар къабулнава,— малумарна Мурсал а.

Сефтеран вилер экъис хьана: «Уф зи мурад кьилиз акъатнач хьи»,— гьайиф чГугуна ада.

— И месэла куь рикТел гьик! акъалтнавайди я? — жузуна Шагьмара.— Са ч!иб чил артух гайит!а, колхоздиз еке зиян жезвани?

— Чи са бязи хуьруьнвийри чпин хсуси майишатдиз гзаф фикир гузва,— гъавурда туна Советдин пресседателди.— Вилик-дай мугьман-итимдин вилик эцигдай яр-емиш гила тухвана Уру-сатда маса гузва... Дербентдай гъаятдал автобусни къвез хъайила, чаз колхоздин кГвалахдал ракъурдай итимар к!валерай гъат хыйизмач!

Инихъ-анихъ вил яна, Сефтер столдал алгъана.

— Ихтияр авани? Зав зи арза гехце. Садра мад за хциз ширин мецелди лугьуда... Белки, Кьукьмада акьуртла... Белки,— Сефтера арза къахчуна. сагыэай лагъана. к!вачеоиз куьс гана.

Мурсалак хьуьруьн акатна.

Шагьмарни к!вачел акъалтна. «Сик! Сефтер вилик акатайла, заз уьмурда садра къванни хийир хьана,— фикирзава ада.— Гъавая жуван хцелай шикаятарун герек атанач. Мад иник фу кумач...»

— Ви дерди-бала Шагьмар халу? — жузуна Мурсала.

— Авач, чан хва, гьак! са салам гуз атайди тир,— Шагьмара вичин арза жибинда шуьткъуьрна. «Сефтера эцигай къелеяр-ни чк!ана, за эцигай къелеярни»,— фикирна ада.— Сагърай!

Кабинетдиз тади кваз Букар муаллим гъахьна.

— Жегьилрин кьилиз хьсан фикирар къведа, Мурсал, амма, гьайиф, зун кьуьзуь жезва,— са нефесдал лагъана, Букар стул-дин са кикел ацукьяа.

— Вуч хъана? Жегъилрикай рахазва хьи?

— Шегъерра яшамиш жезвай муграгъвийриз усадъбаяр гузва лагъай хабар галукуъайла, зи патав гзаф ксар атана: садбур рази я, садбур нарази,— башламишна Букара.— Чалай Махач-къаладиз, Маскавдиз кхьидайбурни ава... Виридалайни хъсан теклиф чи комсомолрин организациядин секретардив гвай... Аферия касдиз!

— Лагъ кван,— Мурсалан япар хкис хъана.

— Атана, ада завай хабар къуна: «Дяведа телеф хъайибуруз гуьмбет эцигунай куьне Закираз гъикъван пул гана?» «Са кепек-ни»,— лагъана за. «Ада дишегълийриз гуьмбетни гъавая ийида-ни?»—мад жузуна. «Эхъ». «Урарин т1ула авай къванерикай гъайванарни гъавая ийидани?!» «Эхъ»,— лагъана за. «Закир чи хуьруьнви я! Бес чна адас са хъсанвални ийидачни?!» Зун жавабдихъ къекъвена. «Гъихътин хъсанвал?» —жузуна за. «Чи хуьруьн комсомолриз ихътин фикир ава: «Ша, чна чи машгъур художник-скульптордиз чи хуьре са к1валер эцигин! Уста Нуф-талидин к1валер чк1изва, анра мад, яшамиш хъунухъ мужгкин туш». Вуна вуч лугъуда?

Йифен геждалди хуьруьн парторгдин кабинетда акв куьк1-венмай: столдихъ ацукънавайбуру уста Закиран гележегдин к1валерин планар ч1угвазвай.

5.

Хъуьт1уьн юкъвал Муг-Рагъиз шаир Жамалдин хтана ахкъат-на. Ам ч1угуна Шалбузан Урар т1ула эцигнавай ц1ийи к1вализ фена.

— Вун хътин итим зи к1вализ атун чаз еке бахт я! — Шалбуза мугъман шаддиз къаршиламишна.

— Шалбуз стха, гзаф тарифармир, тарифай балкТанди кул къадаиди я,— магъидин сарар къалурна, Жамалдина жегъилдин хъверна.— Вуна зун и живерайни .саврухрай вучиз хтанватХа хабар яхъ.

— Хабар къадач...

— Вучиз?

— Адет туш...

— Адет ава дагълара... Мугъман к1вализ къабулна, пуд къуз хабар къан тийидай... Яни?

— Эхь! >

— Къе а адет ч!урна к!анзава, ч!ехи стха!

— Вучиз?

— Заз геж жезва...

— Де ацукъ, я стха! — мугъман гужуналди ацукъарна, к!ва-лин хвашгелди лагъана, Шалбуза жуэуна:

— Им вуч тади я? Щару дагъди ц!ай къунвани?!

— Ваъ... Вуна к!елай Къазандин училищедин яхц!ур йис тамам жезва. Анай чи писателрин Союздиз чар атанвай, вакай са очерк, макъала ва я шиир кхъена, чпиз ракъурун т!ала'бза-ва... И карни за жуван хивез къачуна,— Жамалдина дафтарни ручка акъудна.— Вуна суьгъбетда, за яб гуда ва са вуч ят!ани ина къейдда... Рази яни?

— Маса чара авач,^— Шалбуза яваш-яваш суьгъбет башла-мишна. Эхирдай лагъана:

— Документар, орденар, медалар — вири хуьруьн имаратха-нада ава. Селим муаллимди чи к!валера са зат!ни тунвайди туш! Гъана тамаш жеда...

— Халу, зун тарихдин музейдин экскурсовод я,— лагъана Шалбузан гъвеч!и хва Сфиди.— Бубадин дакументар ваз за къа-лурда!

Пальтояр, бармакар алуц!на, пудни: Шалбуз, Жамалдин ва Сфи куьчедиз экъеч!на. Селим муаллимдивай музейдин куьле-гар къачуна, Сфиди чукурна. Шалбузни Жамалдин, суьгъбетрик кваз, хуьруьн баябан куьчейрай виликан миск!индин дарамат-див агакъзавай. И арада абурув Селим Девришалиевича ахга-къарна.

Жамалдин вичиз аял ч!авалай таниш дараматдиз гъахъна, ам къах хъана амукъна: миск!индик виликан ухшарни кумачир, ам: вилер алахъна тамашдай хътин са имаратдиз, халис музейдиз элкъвенва... Мугъман къанихвилелди са-са ядигардиз, са-са ши-килдиз, са-са документдиз килигзава... Ингъе «Муг-Рагъ къеледин» шикил, къеле хъайи чкаяр эгъуьнайла, хкатай къаб-къажакхни, нумраяр яна, т!варар кхъена, сериштадик кваз дезгейрал эцигнава... Шарвилидин тур! Цлакай куьрсарнава... Виридаз аквадайвал... Ахтыпарадин, Муг-Рагъпарадин азадвал хвейи пагъливандин тур... Им Сфи-эфендидин шикил я. Цлал адан камаллу гафар: «Вири таб я — илим гъахъ» кхъенва. Шуь-шедин к!аник алимди теснифнавай ктабар: «Жуз»,

«Дагъу-стан-наме», «Муг-рагъ-наме» ква... Ингъе уста Нуфтали! Къуьне-рихъ чергес чухва гала. Им устадик гъилер кумачир вахт я... Гъайиф! Гъихътин устад заргар тир! Шуыледин кланик адан гъилери, зигъинди теснифнавай багъа имаратар: тупГалар, сир-гъаяр, гъайкалар эцигнава... Къизилдикайни гимидикай теснифнавай искустводин имаратар...

Камалан чайханадин, Тахта-завутдин шикилар... Самсамакни Къамкъаман, Къази-Мегъамед Агъасиеванни Нажмудин Са-мурскидин шикилар... гъар сад вичин чкадал ала... Жамалдиназ шикилрай хуьре гапГалар, артель, колхоз хъайивал аквазва... Ингъе дяведин йисариз талукъ п1ип1. Ина цТудралди Яру Ас керрин чарар ава... Ингъе «Дагъустанди фронтовикриз» газет-дин сад лагъай нумрани. Ам Дагъустандин халкъдин шаир Гъамзат Щадасадин ачух чарчелай башламиш жезва. Сифте чи-нал Советрин Союздин Игитрин: Мегъамед Гъажиеван, Валентин Эмирован, Сайд Алиеван шикилар ала...

«Муг-рагъвияр Ватандин Ч1ехи дяведин женгера» пип1е Советрин Союздин Игит Медиков Алиметан, орденрин сагъибар тир Мут1алибов Шалбузанни Мегъамедов Мурсалан шикилар, чарар, орденар, медалар, абуруз талукъ книжкаяр... къайдадик кваз эцигнава. «Бес Селим муаллимдин вичин шикил гъинава? Вичи тешкилнавай музей тирвиляй эцигнавач... Агъур ацукъна, агъур къарагъдай инсан я...»

Жамалдина дикъетдивди Мут1алибов Шалбузас талукъ доку-ментар кГелзава ва вичин дафтарда лазим тир кхъинар ийизва. «Яру пайдах» ордендихъ галай чарче 1942-йисан 3-февралдиэ кхъенвай гафар клелзава:

«138-ББАП-дин стрелок-радист, ВКП(б)-дин член, лейтенант Мут1алибов Шалбуз Алимовича 1941-йисан 12-сентябрдйлай Северо-Западный фронтдин женгера иштиракна.

Ш. Мут1алибова вич душманди къурзавай ц1ун кланик секин-дйз ва инанмишвилелди тухузва. Ада душмандин гзаф къадар чан алай къуватар ва машинар тергна. Тихвиндин гъужумдин вахтунда ц1емуьжуйд сеферда цавуз экъеч1на, ада вик1егъвилини ва къастунал клевивилин чешне къалурна. Эхирдай самолетда тупунин гуьлле хъиткъинайла, вичел хъайи залан хиреризни кйлиг тавуна, ивияр авахъзавай гъилералди душмандиз гуьлле гун давамарна...»

Жамалдина къил галтадзава, ам элкъвена Шалбузас килиг-на: фикирдай и чарче сугъбетзавай аскер вичин вилик кйай ре-хи итимдив гекъигна. Ада мукъаятдиз «Яру гъед» ордендихъ га-лай чар къачуна, кГелзава. 1942-йисан 6-июлдиз адал кхъенва:

«Стрелок-радист, ВКП(б)-дин член, старший лейтенант Мут1а-либов Шалбуз Алимовича 1941-йисан сентябрь-декабрь варцара Волховдин фронтдин, 1942-йисуз Брянск фронтдин женгера иштиракна.

Старший лейтенант Мут1алибова квати женгера гъамиша къагъриманвал къалурзава ва вилик квай жергейра жезва. И вахтунда ада 85 сеферда цавун женгера иштиракна. Вичин экипаждихъ галаз 50 танк, 67 автомашин ва 365 чан алай душман тергна.

1942-йисан 27-майдиз женгина вичин командир къиникъикай къутармишна ва вичел хъанвай залан "хиреризни килиг тавуна, душмандин Ме-109 маркадин 3 самолет яна гадарна...»

Жамалдина и документ мад сефер к1ел хъууна. «За Шалбуз Алимович ихътин алакьунар авай инсан я лагъана фикир-навачир... И касдикай макъала, очерк, шиир кхъин т1имил я... Поэма, повесть, роман теснифуниз лайихлу я... Зурба алакьунар авай итимрихъ вучиз ят1ани чун гъамиша яргъара къекъведа... Абур ахпа гъа къвалав гваз жеда... Ингъе чи девирдин къегъал! Дяведин женгера хъиз, Шалбуз Алимовича исятдани вичелай чешне къалурзава...»

Музейдин рак ахъа хъана. Почтальонди Селим муаллимдив газетар ва ч1ехи маркаяр алай чар вахгана.

— Ам вуч чар я? — жузуна Шалбуза.

— Германиядай я. За дяведин вахтунда къуллугъ авур Ик-кормюнде шегъердай,— сивик хъвер кваз, жаваб гана Селима.— Бес зун анин комендант хъаначирни?!

— К1ела кван, к1ела кван! — Жамалдинак тади акатна. Селим Девришалиевича конвертдин буш къерех ат1ана, анай

къве къатна тунвай гъвеч1и чар акъудна, ам немс ч1алалди к1е-лиз, лезги ч1алаз таржума ийиз эгеч1на:

«Чи гъуърметлу комендант, Яру Аскердин сержант Девриша-лиев Селим Девришалиевич!

Иккормюнде шегъердин агъалийрин рик1елай Куън садрани алатзавач. И мукъвара Куън чи шегъердин Гъуърметлу граждаквиле тестикъарна — ва... Чна квез хзанни галаз чи шегъёрдиз

мугъманвиле теклифзава...»

— Мубаракрай, Иккермюнде шегъердин Гъуърметлу гражданин! — Шалбуза Селиман гъил къуна.

Жамалдина Германиядай хтанвай чар къачуна, ам галклиз-галклиз клел хъууна. «Мад са поэма теснифна кланда,— фикир-зава ада.— И поэма Селим Девришалиевичакай жеда... Ватандин Члехи дяве советрин халкъарин риклерилай садрани алат тийи-дай тлал, мусибат, бедбахтвал хъана... Мад чна дяведиз рехъ га-на виже къведач!» — адан риклел вичи Нью-Йорк шегъерда США-дин фялейриз клелай дявдиз акси шиирар хтана.

— Селим муаллим, и чарчин чка чи музей я,—Жамалдина иккермюндевийрин чар шуынедин кланик кутуна.— Хуькуър тавун тлалабзава! — магъидин сарар къалурна, бахтлувилелди хуьурена.— Инал орденар документарни эхциг!

6.

Сад лагъай жив къвана. Члехи вацлун дере, къеле ганвай зурба гими хъиз, къве къилихъай къве мурз: Шалбуз дагъни Ки-тин къил хкаж хъана, пакаман ракъинин сифте нуларал рап-рапар гуз, акъвазнава. Женгери баплах, лацу хев галай клурт алуклна, чекмеяр алай клвачерив таза живедал нехишар атлуз-атлуз Шалбуз колхоздинни Советдлгн цлийи идарадин вилик ата-на. Михъибан дишегълиди верхи кулуналди хунча ракларин ви-лик пад пурпу живедикай михъзавай.

— Пакаман хийирар, хала! Кефияр хъсанзавани? — жузу-на, председатель къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана, вичин гегъенш кабинетдиз гъахъна. Сиклрен тлеквен хътин, дар къаби-нетда вердиш хъанвай Шалбуз' са легъеда серсер хъана амукъ-на: къве гъаркъуь даклардай акъван ишигъ къвезвай хъи, кабн-нет михъиз лацуни хъипини яру нуларив ацланвай. Ракъун пичи-на, гургурдин ван ацалтна, купларинни кларасдин цлай кузвай... Цлийи кабинетдиз экъечлна къве варз тамам жезватлани, Шалбуз саклани и гегъеншвилихъ галаз вердиш жезвач, ахварайни вич виликан дар дехмеда амаз аквазва. Бармак хкуникай куър-сарна» клурт къуьнерихъ туна, ам винел яцлу шуьше эцигнавай столдихъ ацукъна. Эрчли гъилик ракъун сейф, чапла гъилик радиоприемник ква. Вилер шуьшедин кланик квай школадин тар-сарин расписанидал алаз, ада приемник кутуна, Москвадай гуз-вай хабаррихъ яб акализ башламишна.

Ахпа телефондин трубка къачуна, Самбурдиз зенгна, Мели-ков Алиметан клвал кутун тлалабна, яран стхадихъ галаз ра-

хана;

— Сабагъ хийирай! Сад лагъай жив мубаракрай! Хъсан я.

Вири... Къе чяа гъамам эцигиз башламишзава... Геж хъана ман, чаз гъил хкаждай мажал авани?! Гилани геж туш... Живеди вуч манийвалда къван... Им жив туш, гъаклан са цлирецл я... Гъава лап умун я. Ви кефияр, клвалахар? Хзавриз саламар це. Сагъул! Трубка эцигна, столдин дехилдай чарар акъудна, Шалбуз абур клелунал, са вуч ятлани кхьинал машгъул хъана... «Колхоз,

школа, гамаринни халкъдин имаратрин артелар сад садавай къакъуд тавуна, хъсан кар хъана... Селимаз чухсагъул... Вучквлалах ийиз хъайитлани, чун сад садаз куьмек жезва,— фикирзава Шал-

буза.— Гамарин артелдиз вичин дарамат дар хъанва. Къецепатан гъукуматри маса къачузвай халичяар мичли мастерскойра храна виже къведач! ,И гатфарихъ са цех акал хъийиз куьмек гу-

да. Пул артелдиз ава, чавай кланзавайди улакъни устларар я... Школадин гъал пис туш... Цлийи магълеяр гегъенш жердавай гъвечли классра клелзавай аялриз Вегърен тлулал алай школа-

диз фкн яргъал жезва... Селима лагъайвал, хуьруьн и къиле сифтегъан классар патал къилди дарамат эцигна кланда. Вири колхозди эцигна кланзавайбур я... Гъамам геж гъиле къуна лу-

гъуз яран стхадизни хуш авач... Авуртлани зи тахсир я, тавур- тлани зи тахсир... Гатфаралди и гъамам куьтягъиз хъанайтла!» Бубайрилай аламай гъамамар, итимри чуьхуьзвай къулладин

булахар, фадлай гуьнгуьнай акъатнавай... Гъар сад жуван клвале тиянра чуьхуьз, инсанар дарвиле гъатнавай. Хуьре гъамам эцигунин месэла са шумудра Советдин заседанийрал, колхозчийрин собранийрал аватнай. Амма гъар сефер гъамамдилай ва-жиблу крар вилик акатиз, амукънай...

Шалбуз къарагъна, гъамам эцигзавай чкадал фена.

Нянрихъ адан кабинетда партийный ва комеомолдин ©ргани-зацийрин, хуьруьн ва агъсакъалрин советрин, школадин ва ар-телрин векилар, колхоздин правленидин членар клватл хъана.

— Юлдашар! — Апаев Букар алай чкадилай къарагъна.— Чна жуван хуьр, колхоз, инсанрин дуланажагъ мадни авадан авунин план тукълуьрнава. Ина

ни вуч мус авун лазим ятла кълурнава. За кез чи план клелда, куьне куь фикирар лагъ. Ахпа чна ам жемьтдин собраниедал тестикъарда...

— Клела, муаллим,— Девришалидин сес акъатна. Ацукънавайбурун япара хуьре эцигун лазим тир идарайрин,

дараматрин тлварар гъатзава: почта, сберкасса, гъамам, сифте-гъан классар патал дарамат, гамарин артелдин цех, чайхана... Пландин къвед лагъай пад колхоздин клвалахриз талукъ тир: фермайрал электрикдин эквер, радио ва телефон тухун, чубан-ризни нехирбанризни дояркайриз къулай клвалер эцигун, абу-руз клвалахдила гъуьгъуьниз ял ядай шартлар тешкилун...

— За куьтягъна, юлдашар,— малумарна парторгди.— Куьне вуч лугъуда?

— Хъсан план я,— рахана Мурсал.— Къуй юлдашви чпия фикирар лугъурай, кухтадай, хкуд хъийидай вуч аватла. буюр.

Лагъ, юлдашар!

— И алуькзавай вад йисан вахтунда чна икъван клвалахар хъувуртла, чи хуьр, юлдашар, халис шегъердиз ухшар жеда. Партиядини чаз гъа ихътин рехъ кълурзава: хуьрни шегъер сад авун! — Нурбала ацукънавайбуруз уьзуьагъдиз килигна, ву-чиз лагъайтла хуьре, колхозда къиле физвай дегишвилерик адан, колхоздин председателдин "куьмекчи яз, члехи пай квай.— Ах-па чи жегъилар шегъерриз катдач, хуьре акъвазда!

— Чи хуьр виликдайни шегъер тир. Дегъзаманра а'м Шиме-дал алай шегъер тир, гила Урар тлулал алай шегъер жеда! — хъуьрена Селим муаллим.— План хъсанди к. Чаз ак къилиз акъуддай сагъвал гурай! Гила заз ихътин теклиф ава: республикадин идарайривай тлалабна, чи хуьре шоферрин, трактори-стрин, монтеррин ва хуьруьн майишатдиз герек м,аса пешекарар гъазурдай махсус школа, курсар ачухна кланда.

Селим Девришалиевичан теклифдин винел гзаф рахунархъа-на, эхир ам хийирлуди яз къабулна...

Алахънавай цава ацлай варз хъиткъиниз акъазнава. Гъе-терни тлас-тлас хъанва. Дагълар, дере, хуьр, винелай зарлу дуь-гуьр члугунвайбур хъиз, успагъивилелди ахварин хиялдик ква. Къуд пад секин я. Куьчейрал кузвай электрик лампайрин цлир-ръер пуд километрдиз яргъи хъанва. Аяз къати жезва, живеди чар къазва, ам, чан алайди хъиз, клвачерик рахазва.

— Йифиз ч1векъ аяз жеда,— явашдиз лугъузва Девришалиди.

— Чаз, халу, хъуьт1уьхъай кич1е туш: маларин фермаяр, уьнейра къуьд акъудзавай хперни ятахар чна лап хъсандиз ремонтна, Шалбуза чпи авур к1валахар гьисабзава,— анра чими я. Булдални векъни ава!

«Аферин къужадиз,— фикирзава председателди.— Авай гаф чинлай ат1ана лугъуда. Девришали халуди кабинетда гьикъван хъсан лагъанай: чун, чи тарифариз, авур са гъвеч1и карни ч1е-хидай къаз, вуч лагъайт1ани капар ягъиз, вердиш хъанва...

Дуьз я!»

— Вун, гъуьрметлу пирсидатил, Мурсал хуьр авадан хъун патал гьикъван алахъзава, са гзаф инсанриз аквазвач. Заз гъамиша аламат я,— лугъузва Девришалиди,— вучиз инсанри ч1у-

рудалай фад чешне къачуда, къенидалай геж? Ч1уру хъач цунтавуна экъеч1зава, къениди экъеч1ун патал йисаралди зегъмет ч1угуна кланзава? Вучиз? Вучиз ч1уруди къенидалай гужлу я?

Цурай экъеч1айда кимел алайдан къил къазва... Вучиз?! Девришалидин суалриз жаваб гуз тахъана, Шалбуз к1валив ахгакъна. Зенг яна, вич хтайдакай хзанриз хабар гана, дукъва-

зар ачухна, ам гъаятдиз гъахъна. Ц1ийи вар кутаз агакънавач, дидеди йикъа садра рик1ел хкизва: «Къуншийрилай чешне къачу, я хва. Са вар кутур. Тахъайт1а рехъ алатай къван мални хеб чи гъаятдиз гъахъзава». «Ингъе зани хъсан кардила чешне къачузвач»,— Шалбузак хъуьруьн акатна.

Хзан к1вачел акъалтна. Салам гана, к1урт хут1унна, Шал-буз пичинин къвалавай ацукъна.

— Буба, чаз Москвадай чар хтана! — тарсар к1елиз стол-дихъ галай Сфиди реактивный самолетдин шикил алай конверт гъана.

— Самсаманди яни?! — Шалбузак шад хъана.

— Эхъ,— лагъана Сайрана ягъанат кваз.— Ви хци рахкъур-дайбур суварин пуд гаф авай ачух кагъазар я. Регъятвилер чир хъана гележегдин алимдиз,— кайванидин чина бейкефвал гъатна.

— Яь! — Шалбуз къудгун хъана.— Им Къамкъам стхадиз рахкъурнавай чар я хьи! — са легъеда къил элкъвена, вилерикай Къамкъаман акунар

карагна, риклиз тлар хяна.— Алиханов! — келна конвертдин кланелай.— Къамкъам стхадин къисмет-дякай хабар авачир и бейниван вуж хъуй?!— Гъилерик зурзун кваз чар ачухна, адай шикил аватна: яшлу клубан пагъливан-дин къуьнерал ,къве гадани къве руш ала, вадни симинилай физва... Шалбуза чар келлиз башламишна.— Им Къара-Куьредай тир Рза-Али-Хан пагъливандин чар я.. Саламар ракъурзава... Чеб, лезш пагъливанрин хзан, гъар йисуз къецепатан гьукумат-риз: Франциядиз, Англиядиз, Америкадиз, Индиядиз, Бразилия-диз... физва лугъузва. И шикил Америкадин Нью-Йорк шегъер-дин циркина янавайди я!

Рза-Али-Хан пагъливандин шикил ва чар хзандин гъилерай гъилериз фена, абурун тажубвилихъ сергъят авачир.

— Я-а-а! Са гъвечли лезгийр ихьтин дережадив агакъун?! — цлуд лагъай класда келзавай, дуьньядикай хабар авай Сфиди къил галтадзава.

— Зи рикел хквезва,— хияллу яз, Перниседи тлуб сивив тухвана,— пагъливан Рза-Али-Хан зи рагъметлу апай Сфи-эфен-дидин, куь Алим бубадин, иллаки Самсаманни Къамкъаман келе-ви яр-дуст тир. Ам, гъеле жегъилзамаз, Тахтакентдиз гзаф атай-ди я лугъудай... Са къвед-пуд сеферда ам Муг-Рагъизни атанай...Веьрен тлулал симер яна, са аламатар ада къалурнай хьи! — Сфи гъейран хъанва, ам гагъ бадедин сивиз, гагъ пагъливанриг щикилдиз килгзава.— Са жаваб кхьин хъия, чан хва Шалбуз Жуван стхайрин къадар-къисметдикай хабар це,— фитеди" нлипи къеж акъатай вилерал тухвана,— чи хуьруьз, квалли илиф лагъ! Самсаманни Къамкъаман тварар алайбур Маскав данй Бакуда ава лагъ... Къуй чир хъуй!

7.

Хъуьтлуьн циклиз Члехи вацлун дереда гачалан къил кудаь ракъар авай. Гъяддин юкъуз Члехи кимел къуьнерихъ кавалар, клуртар галай къужаяр, агъил итимар, жегъилар клватл хъан-вай. Абур къалин суьгъбетрик ква. Инал Селим муаллимни атана.

— Са куруна авай тлач кландай хьи,— лугъузва Керима,— куз-куз хъвадай. Агъ, ажеб нямет тушни?! — къил галтадзава.

— Гилад тлачар кутазмач,— гъайиф члугуна Девришалиди.— Гилад туьквенда маса тлачар хъанва.

—Гъа зегъримар герек авай зат1 туш,— Керим ичкидикай рахазвай.— Жегъил вахтара адан т1еам зазни чир хъайиди я. Герек авай зат1 туш. Адалай чи лезги т1ач хъсан я.

— Са бязи инсанри гъурметзавай няметрикай къве зат1 чан-диз зарар я: сад — ички, садни — тенбек. Абур еке клелернавай инеанрини вучиз ишлемишзават1а, зи къил акъатзавач,— Дев-ришали п1ап1русар ч1угвазвай жегъилриз килигна.

— Гъа чна пис я лугъузвай няметрихъни са аламат авайдя я, тахъайт1а худади абур халкъдачир,— Керим эхиримжи вах-тара, философ хъиз, рахазвай.

— Чаз абурук квай са аламатни акунач къван...

— Хъсан, пис... Ибур, стхаяр, вири гъак1ан гафарни ч1а-лар я. йчки хъвазвайбур, п1ап1рус ч1угвазвайбур вири рекъиз-вач хъи! Инсандихъ бахт к1анда, бахт! — са т1уб хкажна, малу-марна Керима.— Бахт хъайила, итим я гишила, я мекъила амукъдач. Ни гуй — аллагъди гуй лугъудайвал, бахтлу инсандиз гу-да. Цавай аватна гудайвал гуда... Бахт к1анда, бахт! Суьгъбет маса патахъ хана.

— Бахт, аз чиз, Керим, зегъмет хътин са зат1 я,— вичин фи-кир лагъана Девришалиди.— Ни гзаф зегъмет ч1угурт1а, колхоз-дай гъадаз гзаф къазанжи къвезвани? Эхъ! Гъам бахтни я...

Бахтуникай ийизвай суьгъбетдик вири экеч1на.

«Ибур бахтуникай рахазва,— Селим агъеакъалриз тамашза-ва.— Бахтуниз гъар сада вичин терез-ибридай къимет гузва... Бахт...»

— Руфуна фу, тайдал партал хъайила, инсан бахтлу я,— лагъана сада.

— Бес сагъвал? — жузуна Керима.

— Сагъвални к1анда.

— Бес хзанар?

— Хзанарни.

— Рич1авидин руш къисмет хъаначирт1а, зун фадлай бахт-суз хъанай. Ада зун шумудни са сеферда дустагъдикай къутар-мишна... Бес хуьр?

— Хуьрни.

— Бес ватан?

— Чиди хьтин Шура ватанни!

Суьгьбетар лап яц1а гьатайла, Селима лагьана:

— Аквазвани, жемят, бахт са жуван динжвиликай, жуван агьваллувиликай ибарат туш. Чун бахтуниз гегьенщдиз килиг-на к1анда... Ватан, халкъ, шегьер, хуьр бахтлу, авадан тахьай-т1а, чунни, тек-тек инсанар, бахтлу жедач...

Гьам чи халкъдин, гьам стха халкъарин, гьам дуьньядин халкъарин тарихдиз дериндай фикир гайила, ихтин са кар аш-кара жезва: гьар са халкъди вичин тарихда ч1угур къван женг, авур къван гьерекатар, гьатта дявевярни бахт патал я. Вири та-рихда чи халкъди бахтунихъ ялзавай, къ^ ам вичин мураддив агакънава... Халкъдин, ватандин бахтунихъ ялзавай инсанар ви-ридалайни бахтлу я. Яргьал фин герек авач, чна мукьвал-мукь-вал Бакудин фялейрин: Абидинанни Камалан, Агьасиеванни Мут1алибован... т1варар рик1ел хкизва. Вучиз? Вучиз лагьайт1а абуру чпин чанар халкъ бахтлу авунин рекъе къурбандна. Гьа-виляй чна абуруз гуьмбетни эцигнава.

Инсанрин рик1ер, чи колхоздин председатель Мут1алибов Шалбузан к1валин варар хьиз, гьамиша ачух хьана к1анда, мус хьайит1ани клева авай касдиз куьмек гана к1анда,— давамар-на Селима.— Мерд, къуншидин гьил къадай инсанар, хзанар чи хуьре гзаф ава,— адавай гьелбетда, чпин к1валин гьамиша ре-къин мугьманриз кирисуз карвансара тирди лугьуз хьанач, и кар яб гузвайбуруз гьак1ни малум тир.— Чаз абурун къадар артух хьана к1анзава. Рик1 ачух инсан бахтлу инсан я... Инсан инсандиз куьмек жен... Чи рик1ерни ачух хьана к1анда, чи къа-пуярни!

— Къуншидиз хьсанвал авур юкъуз са ширин ахвар заз къведа хьи,:— Керим уьзуьагьдиз инихъ-анихъ килигна. Адан къваларив ацукьнавай къужайрик хьуьруьн акатна: Кериман патай хьсанвал тек-туьк жедай кар тир.

— Гьак1 хьайила, Керим, хьсанвал гьар юкъуз авуна к1ан-дп,— лагьана Довришалиди.

— Бес за хьсанвал жуьмядин йикъара ийизвани?! — Керим къудгунна, мад инсанриз хьуьруьнар хьана.

— Заз чиз, юлдашар, бахт, шадвал, хьвер са к1вале, са хуь-ре, са уьлкведа хьун т1имил я. Абур вири дуьньяда жен,— да-вамар хьувуна Селима.— Са

к1вале мехьер, муькуь к1вале йикьер хьун — им бахт туш. Шадвални вириданди жен, пашманвални. Яни?

— Рагьметлу Мут1алиб муаллимди чаз клубда бахтуникай хьсан суьгьбетар авурди тир,— рик1ел хкана Девришалиди.— Вич бахтсуз хьана: фитнеди кана...

— Гьахьтин вахтарни хьана,— кьул ч1угвазва Букара.

— Мут1алиб хуьряй чукурай, Кьамкьам душтагда тваз тур фитнечияр гьеле кьуватда амазма,— Девришалидик хьел акат-на, агьсакьалриз ам Шагьмаракай рахазвайди чизва.

— Абурун вахтар алатна, буба,— Селим агьсакьалрив агат-на.— Уста Мардалиди вуч лагьанат1а, рик1ел аламани? ■— Бахтуникай лагьанвай ч1ал яни?

— Эхь.

— Абур рик1елай алатдай гафар туш хьи, муаллнм,— я-т акьадарна, Букара шаирдин ч1ал эзбериз башламишна:

Тарихди вун бахтлу уна, эй зи халкъ. Тарихди ваз пай гана кье бахтункай!

— Ажеб серес лагьанвачни! — агьсакьалри ч1ехи бармакар алай кьилер юзурна.— Чаз Шура тарихди бахтуникай пай гана.

— Уста Мардалидин ч1аларал рагьметлу Сфи-эфендидин гзаф рик1 алайди тир,— гьил пеле туна, Девришали инихь-анихь килигна.— Ихьтин хьуйт1уьн йикьара гуьнейрик ацукьиавайла, рагьмет кваз хьайи Сфи-эфендиди лугьудай: «Чи хуьруьн т1вар, жемят, гзаф гуьзел т1вар я: Муг-Рагь, амма, гьайиф хьи, чаз рагь аквазвач, чун, жемят гьамиша цифедик ква... И еке хуь-ряй рагь анжах кьуд-вад касдин, кьуьнел кьуш ацукьнавай инсанрин, кьилел аватзава...» Кье, стхаяр, и рагь чи вцридан кьи-лел аватзава. Виридан!

8.

Пакамлай абулейсандин марф кьвазва: тади квачиз, мажал-дикди кьвазва... Ракь янавай кьаварилай далдамар гатазвай ванер кьвезва, турбайрай, ч1утхваррай, шуршурдшыга гургур-дин ван ацалтна, каф алай михьи цин хуьлер, к1амар авахьза-ва... Кьацу хьанвай чуьллери, к1урук1 хьиткьинзавай тарари, сифте пайда хьанвай данакьирен цуьквери берекатлу кьеж мел-гьам кужумзава...

Шалбуз, кьуьнерихъ къацу пенжек вегьена, даклардин кӀа-не акъвазнава, адаз хуьруьн куьгъне ва цӀийи магълеяр, школа-диз катзавай аялар, чӀутхваррик къапар кутаз, марфадин яд къазвай дишегълияр, ЧӀехи кимин къурак квай агъсакъалар ак-вазва...

Шалбузан рикӀик теспачавал, къалабулух ква... Хиялдай ам Самбурдиз физ рекъе ава, партиядин райкомдив агакъзава... Марф къвазва... «Марф яваш жедалди зун санизни фидач... Геж жеч... И марф Самбурдани къвазва»... Китин дагъ къунвай ра-гъул циферикай экуь чӀунар, сачахар куьрс хъанва. «Накъ су-са хъчар гъана хъсан кар хъана,— япара хзандин кӀвале диде-ди хтулдиз лугъузвай гафар гъатзава.— Исятда за вазни ви бу-бадиз гъардаз са пипӀиш чрада. Гатфариз яклалай хъчар кифетлу я... АтӀа хкунихъ галай фирчин гице бадедив... Чухсагъул. Зурба къегъал хъуй!»

Накъ Шалбузай райкомдай эвернавай. Самбурдив агакъайла, машиндай эвичӀна, ам майдандин юкъвал, лацу къванерин стун-дал акъвазнавай буьруьнждин Самсаман патав фена. Къил эля-на салам гана, чӀехи стхадихъ галаз хиялдай дерди-гъал авуна.

Сад лагъай секретардин кабинетда къве итим авай: Алимет-Ярметовични...

— Салам-алейкум, гьуьрметлу Гьамид Алиевич! — Шалбузай *гткӀвай* шад хъана.— Заз куьн тахкуна гзаф вахтар, — партиядин обкомдин секретардин гъил къуна, жузунар авуна. Ахпа, багъишламишун тӀалабна, яран стхадизни салам гана.

— Гъинай аквада къван? — михъиз рехи хъанвай яхун къу-жа, вилерин кӀанера куьлуь биришар туна, Шалбузай килигза-ва: «Михъи Къамкъам я, са тӀимил Самсаман ухшарарни ква»,— фикирзава ада.— Вун чав ахгатзамач эхир. Мус хабар къуртӀани, вун гагъ Москвада хъана, гагъни маса уьлкейра... Ахпа мажиб колхоздин кассадай къачузва,— эхиримжи гафарик зарафат ква.— Диде кӀвачел аламани? Хъфейла, саламар це...

— Куьн, Гьамид Алиевич, чи хуьруьз тахтана гзаф вахт я, илиф ман. Дидеди куь рикӀ алай хъчадин пичӀекарни ийида. Илиф, буюр! — теклифна Шалбуза.

— И сефер жезвач, вахт авач, пенсиядиз фейила, ахпа къведа.. Де, ацукъ, гьуьрметлу Шалбуз Алимович, вахъ галаз ийидай важиблу ихтилат ава,— пудни дивандал ацукъна.

Шалбузан риклик гъалаба акатна, хиялдай ам обкомдин секретардин ихтилат квекай хъун мумкин ятла тайнариз алахъна. «Арза-ферзе кхъенватла, зак квай тахсир авач»,— ам яб гуз

гъазур хъана.

— Колхозда, хуьре вуна, Шалбуз Алимович, вун алакьунар авай руководитель тирди къалурна... Гила вуна ви алакьунар райондин масштабда къалурна кланда,— Шалбуз суалдалди ки-лигна.— Эхъ, райондин! Чаз вун райкомдин сад лагъай секре-тарвиле къалурйз кТанзава.

— Бес Алимет Ярметович?! — жузуна Шалбуза.

— Ам чна обкомдиз хутахзава. Зи чкадал... Зун — пенси-диз... Гъайифар члугвамир, чун вири къуьзуь жедайбур я, къуь-зуь хъайила, ялни яна кланда... Вуна вуч лугьуда? — обкомдин секретарь Шалбузахъ элкьвена.

—* Ик1 садлагъана? За вуч лугьун? — дугъриданни, и декьи-къайра Шалбузан къилиз са фикирни къевезвачир.— Сад лагъай секретарвал завай ял жедай пар яни? Зун къуьзуь хъанвачни? — рехи хъанвай мекерилай гъил алтадна.

— Вун, юлдаш Мут1алибов, жегъил туширди чаз чизва. Тум вегъиниз тежриба авай лежбер хъсан я... Яни? Чна вак тади кутазвач, са фикир ая.. Хзандихъ галаз меслят ая,— Алиев клвачел къарагъна.— Пакамахъ за ви жаваб гуьзлемишзава. Рик1елай ракъурмир: чаз вуна вири район жуван Ракъинин муказ ухшар авуна кланзава. Эхъ! Жуван чкадални кас жа-

гъура...

Райкомдин идарадай экъеч1на, рик1и гупа-гуп ийиз, Шал-буз мад стхадин патав фена. Вилер вилера ат1умарна, жузуна: «Вучда? Алиеваз гъихътин жаваб гун?» «За тавурла, вуна та-вурла, ада тавурла, бес ни авурай?! — вичин рик1 алай гафар тикрарна Самсама.— Коммунист ятла, ваз ваъ лугьудай ихтияр

авач. Югъур хъуй!»

Ц1ийи къуллугъ, ц1ийи дережа теклифайла, Шалбузак са клусни шадвал акатнач, акси яз, ам сефил хъана, адаз са низ ят1ани вичивай хайи хуьр, вичи къуьн кутуна клвачел акьулд-навай колхоз къакъудзавай хъиз авай. «Райондин вири хуьре-рикай, вири колхозрикай завай клвенк1вечи хлайишатар жедани? Ва-а-аъ. Алимета райондиз регъбер гун адан руьгъдин

хцивилин аламат тир... Зун кьуьзуь хьанва лагъайла, Алиева гъихьтин амалдар жаваб ганай? Цан цун жегьил лежбердал тапшурмиш-да, тум вегьин — кьуьзуь лежбердал, лагъана... Дуьз гафар я. Зун акъван тежриба авай лежбер туш эхир».

Хуьруьз хкведай рекье, ших алай машицдин даклардай кьил акъудиз, Шалбуз Члехи вацлун дередиз, сифте аквазвай чкайриз хьиз, килигзава. «Яраб зун и дереда са вуч ятлани ийиз агакънатла? Яраб залай са вуч ятлани алакьнатла?» Жегьил шо-фер председателдин амалрал аламат жезва: аялди хьиз, физ-вай машиндин даклардай гагъ гьил, гагъ кьил акъудзава; рекье гьалтай инсанарни акъадара лугъузвач... Председатель хиялри, суалри тлушунзапа: «А-гъан, бес чна и кьузайра, кламарин кье-рехра тамар кутун планламишнавачирни? Алакьнач.. Рекьин кьерехра тунвай тарарин члехи пайни кьуранва... Зегьмет члу-гуна кутазава, яд гун тавуна кьурурзава... Гьар гатфариз кутур кван кьелемар гьисабун хьайитла, и дередал тамар акьалтун лазим тир. Гьинава? Девришали гьахъ я: чун чи тарифариз, сада садан чин чуьхуьз вердиш хьанва, виле акъазвай кимиви-лерни ахквазмач. Ихьтин сагьибсузвильяй зун таражагъдиз члугуна кланзавайди я... Амма Алиева райкомдин секретарвиле кьалурзава... Ва-а-аъ, закай секретарь жедач!»

Чарх яд авай лекъвез аватна, шоферни адан пассажир ца-вуз акъатна. Къведан кьилерни шихинин къава акъуна. «Хуь-руьхъ я бегьем рехъни галач. Са мус ятлани тур къванерни ах-къатна куьтягъ жезва,— Шалбуз мад вичикай бейкеф хьана.— Хуьре ахлакъсуз агьвалатарни кими туш... Чайханада ички хьвазвайбурни пайда жезва... Гагъ маркунай векьер квахъзава, гагъ багъдай — ичер... Ихьтин кимивилерин вилик падни къаз жезвач... Къаз хьанвач... Зун хьтиндаз чешнелу председатель лугъуз жедани? Ва-а-аъ. Зун райкомдин секретарвилиз лайих-лу туш. Гьелелиг жув алай кьуллугъдал рикливай клвалахна кланда. Женг члугуна кланда, женг! Са легъзадани женг акъва-зарна виже къведач...»

Хуьруьн цлийи магълеяр, цлийи клуб, колхоздинни Советдин идараяр акурла, риклик шадвал ахкатна: «Бес ибур чи зегьметар тушни? Гьвечли КОР-ди къванерин мядендикай цуьк акъуднавай багъ дуьзмишна... Чи электроетанцияди вири район-диз экв гузва... Бес ибур чи кьилин винизвал тушни? Чи агал-къунар тушни? — сивикай разивилин хьвер фена.— «Хайи. хуьр, жемят, колхоз патал вуна вуч авуна?!» суалди инсанар намус-дивди клвалахуниз мажбурзава... Акъваз, акъваз! Чи хуьр гуьн-гуьниз атанвай хьиз аквазва... Бес Члехи вацлун дереда авай муькуь хуьрерин гьал гьикл ава? Чи хуьрелай пис... Пис! Бес зи мурад и дереда авай ругуд хуьрни какадарна, са

майишат' тешкилун туширни? Бес зи риклел дередин кьуза патай кьвед лагьай кьанал тухун алачирни? Бес заз и дередикай «Ракьинин макан» хьана кланзавачирни? «Ракьинин муг» тлимил я, «Ра-кьинин макан» геуек я,—вилерикай Шалбуз дагьдин хурадэ" ргаз-ргаз акьатзавай Ирид булахар карагна.— Са будахдин ял гьайилз, ам хуьруьв агакьначир. Вири булахрин ятар сад сад^х какадар авурла, сагь са клам хьанай... А кламу :m хуьруьи ирид магьледа ирид чкадилай фунтал язава... Члехи вацлуи дереда авай хуьрерни Ирнд булахриз ухшар я... Хуьр Ракьиник муг, дерени Ракьинин макан хьун патал мадни гзаф вегьмет члугуна, мадни гзаф клвалахна, инсанрин риклера цлийи-цлийи ниятар, мурадар куьклуьрна кланда... Хийирдин, кьазанжидин цлийи рекьер, цлийи мумкинвилер жагьурна кланда... Чун гьа-миша хазинадин суракьда хьана кланда! Эхь, эхь! Суракьда хьана кланда... За садрани чаз колхоздин экономика хкажук икьван четин жеда лагьана фикирнавачир,— хиве кьуна ада.— Райондин регьберри вав гьил ачухиз, вил ачухиз, ваз кланивал клвалахиз таэвач эхир! Гагь гужуналди ваклар хуьз тазва, гагь балкланрин кьадар тлимилариз тазва, гагьни яд авачир мезрей-ра гьажиклаяр цаз тазва... Ибур кьайдаяр хьанач хьи! Гьар конференция, совещание хьайила, за жуван фикирар лугьзува, амма яб гудай кас авач... Ахпа жувахь галаз клвалахзавай инсанар-ни вири сад туш... Бязибуру акваз-акваз, кьирхаягьри: хьиз. кьулухь ялзава... Зун вирибурув са патахь, виликди, анжах ви-ликди, ялиз таз алахъзава... Ик1 авурла, вун таклан жезва, ва-кай душман жезва, валай арзаярни ферзаяр кхьизва... Душманриз фадлай зун хуьрйя экьеч1на, са патахь квахьна кланзава. Тергиз алахьнава... Гьавиляй зал дишеглияр гьалдарзава, пи-ян кьасар авуна, чпи гьужумар ийизва. Ихьтин фендер кьи-лиз акьат тавурла, т1вар алачир фитнеяр кхьиз башлампшна... «Чна Шалсуз месе твада!»—руьгь кутазвай Ш-1гьмара вичин гьилибанрин. Алиметавай ада зун колхоздин председате:шиляй нкьудун, гьич тахьайт1а райондин са кьуллугьддл хутахун чс-темишзавай. Алиметни ара-бир буш жезвай. «Вав абуру клвала-хиз тазвач,— лагьанай райкомдин секретарди заз,— райондиз хьша. Чна ваз са хьсан кьуллугь гуда, Жуваз архайиндиз клвалаха». «Жемятдиз зун клаизава,—лагьанайза.— Завайкол-хоз гадариз жедач!» «Валай кхьизва эхир...» «Кхьирай ман... Зак тахсир кват1а, жаза це. Вил акьуд! Фитнечийри кхьизва лу-гьуз, намус михьи инсан клвалахдилай элядани?!» «Бес вучда?» «Фитнечийрин вилик пад кьада, закон тирвал эгеч1да!» Эхир милициядин кьуллугьчийри залай фитнеяр кхьизвайди Абас-Агьа тирди (мад Шагьмар михьиз акьатна) ва и кар патал ада Белижда машинистка дишегьли кирида кьунвайди субутарна. Судди фитнечидиз кьве йис кар гана... Фитнечийр русвагнававай макьала авай газет

кимерал, чайханада, клубда клелиз са варз хъанай. Плагъмаравай инсанриз мад вичин кьил къалуриз жез-мачир»,— Шалбузак хъуьруьн акатна.

Машин колхоздин контордин вилик акъвазна. Чавуш Мурсалазни Букаразни Селимаз эвериз ракъурна, Шалбуз вичин кабинетда столдихъ ацукъна. Ада вич галат хъанвайди гъиссна. Са клевалахни тавуна галатиавай. Вилер акъална, кьил гъилерал эцигна... Къарай татана, къарагъна, кабинетда къекъвена. Ви-лер цлал алай тлама-тлама хъанвай члехи чарче акъуна. Шалбу-за колхоздин майишатдин агалкъунар: магъсулрин бегъеррин, маларин, хперин, балкланрин... къадарар клелиз башламишна. «Магъсулрин бегъер лап усал я... Балкланар са акъван гзаф авач,— чин члур хъана.— Къарамалар артух хъанва... Хпер-ни цликъвед агъзурдав агакъзава...» Председателдин кьилиз жуьреба-жуьре суалар къвезва, вилерикай хуьруьн агъалияр, колхозчияр, муаллимар каразва. «Колхоздихъ хъанвай агалкъунар райондин къуллугъчийри зибур яз гъисабзава. Гъелбет-да, зи пай ква. За квач лугъузвач. Амма... Чи агалкъунар Бу-кар муаллимдинни Мурсал стхадинбур я... Зи далудихъ абур хъаначиртла, абур заз дуьз рехъ къаз куьмек ганачиртла, са агалкъунни жедачир... Члехи вацлун дереда авай муькуь колхо-зар вучиз гуьгъуьна амуькъзава?.. Са вахтунда заз Букаранни Мурсалан къадир авачир. Самбурда захъ ихътин вафалу, ка-маллу куьмекчияр жедани? Абур галачиз залай район идара ийиз алакьдани? Бажагъат... Бес вучда?»

— Районда вуч хабар ава? — жузуна Букар муаллимди.

— Хийир тир... Заз квекай чуьнуьхай сир садрани хъайиди туш,— башламишна Шалбуза.— Я къени авач... Заз эвернавай-ди юлдаш Алиев тир, чи члехи стха Гъамид Алиевич. Ада заз... теклифзава,— чпин арада хъайи суьгъбет ахъайна.

Клат хъанвайбурун чинра наразивилин лишанар пайда хъана, абур чеб чпиз суалдалди килигна, Шалбузахъ злкъвена: садазни цлийи хабар бегенмиш хъанач.

— Хъсан теклиф я,— Букар муаллимдин сес акъатя.— Де-режаяр мадни къакъан хъуй! Ахпа чи хуьр, колхоз гъикле жедат?

— Чна са жуван хуьруькай ваь, вири райондикай, Дагъу-стандикай, Советрин гьукуматдикай, лап вири дуьньядикайни фикирна кланзава,— обкомдин секретардин гафар тикрар хъу-вуна, Шалбуза мили хъверна.

Букара гъяз авачиз кьил эяна.

— Мубаракрай,— сариракай хъиз лагъана Мурсала.

— Акъваз, тади къачумир! — т1алабна Шалбуза.— За гье-лелиг разивал ганвач... За квел меслят гъизва... За Алиеваз вуч жаваб гун?

— Ихтияр види я, __Букар муаллимди къуьнер чукъвена.—

Чавай ваз я ахлад, я акъваз лугъуз жедач, хва. Рик1ел хух: ихътин теклифар гъамиша жедайбур туш. Жува хкягъа!

— Гъамид Алиевич хътин итимди теклифзават1а, алад, стха,— Мурсала гужуналди хъверна.— Хъсан сят хъуй! Анжах чун рик1елай ракурмир... Еке дережа я... Самсам стхадин чка тир... Хъсан сят хъуй!

— Види рик1ивай яни?! — Шалбуз адан вилериз тамашна.

— Рик1ивай лагъайт1а, ваъ. Алимет Махачкъаладиз хъфей-ла, райондани са тамам инсан к1анда эхир... Гъавилэй лугъуз-ва,— Мурсалалай залан нефес алахъна.

— Селим муаллим, вуна вуч лугъуда? — Шалбуз школадин директордихъ экъвена.

— Зазни, Шалбуз стха, вун райондиз хъфена к1анзавач, — Селиман чиник квай сефивал квахъна.— Вун хъфейла, бес чна гъиле къунвай месэляяр — колхоз, школа, артелар са майи-шатдиз элкъуьрун — гъик1 хъуй?!

— Шалбузавай чаз Самбурдайни регъбервал гуз жеда,^— лагъана Букара.— Алад, хва, жуван тухумдин, хуьруьн т1вар-ц1из лайихлу жедайвал к1валах ая. Валай алакьда!

Са шумуд декъикъада вири кисна акъвазна.

— Эгер зун райондиз хъфин хъайит1а, чна колхоздин пред-седателвиле вуж къалурин? Колхоз нёл тапшурмишин?! — Шал-буз къарагъна, суалдалди юлдашриз килигна.

— Лайихлубур чи хуьре гзаф ава,— веревирдерзавай хъиз, башламишна Букар муаллимди.— Вири патарихъай алцумна к1анда ман...

— Алцума... Вуж хъуй?! — Шалбузак тади акатна.

— Гъа и юлдаш Мегъамедов Мурсал! — Букара вичин къан-шарда ацукънавай парторгдиз гъил тукъ1уьрна.

— Зун — ваъ! Квез чизва: зун кефсуз я,— кве гьилни хкажна, Мурсала вичин т1вар кьун тавун тавакьу авуна.— Председатель хъайила, хперихъ галаз Ширвандиз фена к1ан же-да... Шалбуздинни Шагьдин яйлахра къекъвена к1ан жеда... Залай алакьдач. Зун секин тур, стхаяр!

— Мад вуж?

— Нурбала,— теклифна Мурсала.

— Нурбала?! Жеда... Амма куьне, заз хьиз, Нурбаладизни куьмекна к1анда,— Шалбуз акъваз хъана: «Вуч?! Зун райондиз хъфинал рази хъанвани? Икъван фад? Бес хзанрин фикирдиз яб гудачни? »

Хзанар пуд чкадал пай хъана: Пернисе рази хъанач, кве хва бахтсуз хъайи чкадал пуд лагъай хци к1валахуник ада ил-лагьриллагъ хев кутунач; Сайран кве рик1ин тир, адан фикир-дай, хуьрай экъеч1айла, шегьерда бинелу хъанайт1а хъсан тир; Сфиди кап яна, ада бубадиз тадиз ц1ийи къуллугьдал хъфин меслят къалурна. «Зун и гатуэ Махачкъаладин университетда к1елиз физвайди я. Буба Самбурда к1валахал хъайила, ам мукь-вал-мукьвал зи патав акъатда!»—лагъанай ада. «Гачалаз ви-чин дерди ава»,— кьил галтаднай бадеди.

1Палбуз дак1ардивай акъвазнава... Абулейсан къвазва... Шалбуз Самбурда гуьзлемишзава... Шалбузан вилерикай мад ва мад хайи хуьр, жемят, ярар-дустар, абурун къадарар-къисметар, хуьруьн тарихдин рехъ, бахтлу гележег патал къагьриман рух-вайри ч1угур женгер каразава... «Зи халкъ бахтлу я, адаз вичин хазина жагъана. Зи хуьрни... Зи халкъни бахтлу я!» — тикрарзава ада рик1яй. Шагь дагъдин кук1вал ч1улав циф пай-да хъана...» Зи халкъдин винелни са шумудра ч1улав цифер к1ват1 хъанай... Гъвеч1и халкъдин бахт къакъудиз, ам лук1виле тваз к1анзавай ч1улав цифер... Фашистрин чапхунчийрин къа-стар иллаки вагъшибур тир: гъвеч1и халкъар чилин винелай михьиз тергиз к1анзавай... Къанлу мурадар кьилиз акъатнач: Советрин Союзди, стха халкъари чун хвена... Зи халкъдиз четин бахт жагъана... Гила халис, тамам бахт герек я... Ирид булахар хьиз, ргазвай, Ч1ехи вац1 хьиз, гурлу бахт!.. Зи халкъдиз вири рекьер ачух я... Ам бахтлу я... Халкъдин бахт кьилди-къилди хуьрерин бахтарикай ибарат я. Хуьрер авадан авун чи гъиле аеа... Муг-Рагъ авадан хъанвани?! — мад хияллу хъана, инихъ-анихъ килигна.— Хъанва. Гьелбетда! Бес чун мад квехъ къекъ-везва? Хазинадихъ — бахтунихъ?!» —хуьрена.

Марф яваш хъана. КъатГкъат1 жезвай лацу циферикай лацу ипекдин кифер — нурар куьрс хъана, абуру нур гуз акъвазнавай ч1урарал, ник1ерал,

тепейрал жуьреба-жуьре нехишар атлана. «Чан рагъ! — Перниседин ван акъатна.— Гъикъван гуьзел я?! Вири дуьньяда рагъ гъатрай, я аллагъ! Рагъ туш им, чан свас, — Пернисени Сайран ачух даклардила чин чуьхвей тлебиатдиз килигзава,— дуьньядин чирагъ я, чирагъ! Заз гъамиша ак1 ава хьи, рагъ хъайила, инсанрин риклерни михьи жеда, пачагъарни ислягъвилелди яшамиш жеда. Дуьнья ислягъ хъуй, я аллагъ! Амин лагъ, чан свас!» Сайрана «амин» гаф тикрарзава. «Дугъ-риданни, рагъ — инсанвилини, гъахълувилини, дуьзвилини, ислягъ-' вилини лишан я,— фикирзава Шалбуза.— Яшамишрай рагъ! Терг хъуй мичливал!»

Бирдан куьчеда бандар къаз къугъвазвай аялрай гъараяр акъатна: «Яргъи руш! Яргъи руш!» Абур, гъейран хъана, цавуз килигзава.

Дагъларилайни тепейрилай тагъ ч1угуна, вили цава ирид рангунин къати хважамжам куьк1вена. Адан са къил Базар-Дуьзида, муькуь къилни Китин дагъда ак1анва. Къуьнерихъ къацу харадин шал галчукнавай Шалбуз дагъдин куьк1ушар хважамжамдик кутунвай дестекар хъиз аквазва... Инсанар куьчейрал, кимерал, ч1ерейрал экъеч1нава, абур тажубвилелди тлебиатдин аламатдин гуьзел шикилдиз килигзава. «Баде! Яргъи рушан са къил Самбурдал ала!» — хабар гузва Сфиди гъаятдай. «Яргъи рушан къил алай чкадик хазииа жедайди я», — халкъ-дин фикир тикрарзава Перниседи. «Ак1 ят1а, зун хазииа хкудиз фида», — зарафатзава хтулди. «Алад, чан Хазиначи», — бубадал акъалтнавай лак1аб бадеди гъа и легъзеда хтулдал эхцигна.

К1валерин вилик ших алай машин атана, ада къве сеферда «би-бит1» авуна, вичикай хабар гана.

Шалбузан мефт1еди зарбдиз к1валахна: накъ Самбурдай хкведай рекъе, колхоздин конторда, к1вале авур къван фикирар, акур къван шикилар, ван хъайи къван суьгъбетар вири къиле тикрар хъжезва.

«Вучда?!» — Шалбуз ачух даклардив аквазнава, ам рагъ илифнавай хуьруьз, Ч1ехи вац1у ван кутунвай дередиз, вичивай къакъатзавай багъа имаратриз хъиз, тамашзава.— Чи хуьруь-кай гъеле Ракъинин муг хъанвач... Я Ч1ехи вац1ун дерени Ра-къинин макандиз элкъвенвач... Зи хиве гъеле гзаф к1валахар ама... Зун санизни фидач!»

Машин гараждиз рахкъурна, Шалбуз марфади чуьхвенвай куьчедай Ч1ехи кимел фена...

Эхиримжи гаф

Къад лагъай гатфар алукъна...

Экуьнин дагъдикай хкатзавай ракъинин нурарихъ галаз Чехи кимел агъсакъалар: къуьнерихъ к1уртар галай Алимет, За-кир, Жамалдин... атана. Пенсиядиз экъеч1айдалай гуьгъуьниз абур хзанарни галаз хуьре яшамиш жезва. Колхоздин правле-ниди шегъерра дулакмиш жезвай фялейриз, инженерриз, алим-риз, эгер абуруз хуьре к1валер эцигиз ашкъя ават1а, чилер гуз-ва. И кардикай сифте яз Алиметани Жамалдина менфят къа-чунай, Абуру къве мертебадин к1валер Чехи вац1ун дере ак-вадай Закун пелел, Фялейрин магъледа, ава. Уста Закираз к1ва-лер хуьруьн жегъилри гъавая эцигна. Ихътин гуьрметдиз жа-ваб яз устадди хуьре жегъил художникрин школа ачухнава ва ана пулсуз тарсар гузва.

Агъсакъалрин патав, аса экисиз-экисиз, Шалбуз атана. Паль-тодин к1аникай куьгъне китель алукинава, гарданда гъилив хранвай сун шарф тунва. Вичин адет тирвал, к1убандиз салам гана, дустарин кеф-гъал хабар къуна, хуьре, дареда вил къе-къуьрна. Ахпа, сив са патал къуна, яргъалди уьгъуьяр яна-. адаз эхиримжи йисара дяведин куьгъне хирери тади гузва, мукъ-вал-мукъвал квачир азарар пайда жезва.

— Шалбуз буба, ваз Нурбала халуди кантурдай эверзава! —

хабар гана чавушди. /

— Алад, Хазиначи,— к1анивилелди лагъана Алимета.

— Колхоздин председателди эвер гайила, фена к1анда,— за-ландиз юкъ хкажна, Шалбуз яваш-яваш юзана.

— Ви куьмек галачиз, Шалбуз стха, абурувай к1валах жез-вач. Алад, алад,— лагъана уста Закира.— Нурбала куьмек гу-

низ лайихлу инсан я.

— Гъамни, Шалбуз хъиз, хазиначихъ къекъвезвайбурукай я... Лап вижевай карзава,— Алимета вичин фикир тестикъар

хъувуна.

Алатай къад йисан вахтунда Дагъустанда зурба гъерекатар, вакъиаяр къиле фена... Ц1ийи шегъерарни поселокар кутуна...

Муг-Рагъ хуърни хейлин дегиш хъана: цийи магъле шегъердиз ухшар хъанва, колхоз республикада к1венк1вечи майишатдиз элкъвенва, Мискискарин гирведал телевиденидин симагъаж эциг-нава, инсанрин дуланажагъни хкаж хъанва... Ихътин агалкъун-рай Мут1алибов Шалбузас Социалист зегъметдин Игит т1варни

гана.

Шалбузав эхирдал къван колхоздин председателвиле к1вала-хиз туначир: сифте ам Самбурдиз, анайни Махачкъаладиз жа-вабдар къуллугърал хутахнай. Гила хтана ял язава... Амма к1ва-лах тавуна къарай къвезвач, гъавиляй ада пенсияда авай агъ-сакъалрин бригада тешкилнава.

Пернисе, пуд хва вахтсуз къакъатай диде, рик1е пуд хер аваз, уьмуърдивай чара хъана, Гила баде Сайранакай хъанва. Гатуз к1вал хтулрай ахц1узва, хъуьт1уьз, гъайиф хьи, Шалбуз-ни Сайран тек амукъзава. Яргъи йифериз абуру чпин алим хци теснифзавай тарихдин ктабар рик1 алаз к1елзава.

— Аялрикай сад къванни хуьруьз хкана к1анда, къари,— лугъузва Шалбуза.— Тахъайт1а чун михъиз тек хъанва. Япара ван гъатна, гънкъван хъуй?! — багъри аялрикай хъел къвезва.

— Чидач ман, къужа, абур вавай ч1алал гъиз жедат1а,— Сайранан умуд квач.— Тек хъанвайбур са чун туш къван,— са-бур гузва.

Хуьруьк футфа кутазвайбурни амач: Шагъмарни Авсат къена, Тамазан Худатиз куьч хъана. Ам мукъва-къилидан хайи-къейидакни кумач. «Тамазан хуьрйай экъеч1на, яб архайин хъана»,— лагъанай рагъметлу Девришалиди.

Девришалини Дуьрнисе яргъалди яшамиш хъана. Хтулрин мехъерарни акуна, вири хуьруьн гъалаллувал къахчуна, къведни са юкъуз рахаз-рахаз кечмиш хъана: къужа пакамахъ, къарини нянрихъ. Абур жемьтди еке гъуьрметривди са сура туна. Гзаф инсанрин вилерал гъайифдин накъвар алай: икъван мергъяматлу, икъван муьгъуьббатлу, икъван чпин нефсинихъ гала-чир, чпикай садан кефини хун тавур инсанар къакъатун залан тир. «Девришалини Дуьрнисе хътин инсанарни жеда къван?! Чпин ирид несилриз рагъмет хъуй, я аллагъ! — тикрарзавай динэгъли къужайрини къарийри. - Халис женнетэгълияр я».

Хуьрелай радиодай гузвай манийрин ванер алатнава. Булахрин вилик, куьчейрин гирвейрал, Ч1ехи кимел к1ват1 хъанвай инсанар, пар ч1угвадай автомашинра акъахиз, гатфарин к1валахрал физва.

Къакъан дагълари къеле акалнавай Члехи вацлун дeредиз дуьньядин
чирагъ илифзава. Къадим хуър, Муг-Рагъ, Шалбуз дагъдин хурал
алкIурнавай багъа къаш хъиз, рапрапар гуз акъвазнава. Агъзур йисара хъиз.
ЦIийи либас алаз. Мадни гуьзел яз!

Э х и р

Махачкъала, 1969-1985-йисар.

Б А Я Н А Р

Абулейсан - гатфарин берекатлу марф.

Алачарпан - живни марф какахънавай марф.

Гедергелмез - фейиди техкъведай чка.

Гилгъ - Шагъ дагъларин арада авай гирве.

Гъутан - махарик квай гададин лак1аб.

Гъамила - к1ачел залан.

Гъангула - ичерин мураба.

Гъафиз - Къуръан хуралай чидай инсан.

Гъикметилим - философия.

Гъуърият - азадвал.

Дерья - гъуъл.

Дилмаж - таржумачи.

Жебир - гуж.

Жумла алам - вири дуънья.

Жуну - дили.

Загъир - малум.

Итинвал - дишегъли к1ан хъун.

Ихлас - михъи, вафалу.

Кидав - еке буъвел хътин т1ур.

Кизрикъ - ажуз инсан.

Кинар - тавазвилер.

Къеркъер - керекул.

Къулла - миск1индин патав жедай булах, лат.

Къавалар - зуърнечияр.

Къут1би гъед - цавун кефер патай экъеч1дай1 къати гъед.

КIватIи-КIватIар - йифен вахт чирдай гъетер.

Лаган - фитедикайни палчухдикай авунвай куьнуь.

Лук - муькъуьн кьил эцигдай стун.

Магьир - зурба алакьунар авай.

Магьруз - мукьва.

Маргьаба, нури гуьзуьм! - Хвашкалди, вилерин нур!

Маргьузар авахьун - чир чIур хьун.

Мекежа - вак.

Менефис - вахт тахьанмаз ачухун.

Метелжем - ашдин кьил.

Мижевир - мискIирдихь, пIирехь гелкъвезвай кас.

Мубарак - гьуьрметлу, масан.

Муракаб - четин, кьил акъат тийидай.

Мухтасир - куьрелди.

Пич - почта.

ШепIегьал - хьикьиф.

Рачи-Рачар - йифен вахт чирдай гъетер.

Сажда - минет.

Сандукьар - хуьрекрик кутадай дагьдин атирлу векьер.

Сармузар - кIарасдин кIанер квай чапатIар.

СетIренжар - шахматар.

Сиверчи - гьвечIи тIуьн.

Сиягь - список.

Тагьсил - образование.

Устаз - чIехи уста, профессор.

Уьгретмиш хьун - шартIарихь галаз вердиш хьун.

Фалфараиш - я вичиз, я масадаз тушир инсан.

Хатай-Хутай - Китай.

Хункар - пачагъ.

Цеп ягъун - кап ягъун.

Череллу - таза.

Чиш - гатфарин варз.

Чурал шегъер - Дербент.

Шакъундах - аялрин к1умпар ягъдай яракъ.

Шам - Сирия.

Эмин - вафалу, ихтибарлу.

Этгъем - экзамен.

Элгъядеш - гъавурдик хъун.

Яйма - ненк1едал авунвай дуьгуьдин хап1а.

Ятаб - яхдиз физвай инсанрин десте.

К Ъ И Л Е Р

Сифте гаф	3
<i>Сад лагъай роман. Асиррин рехъ</i>	5
1-кьил. Гуъзлемиш тавур мугъман	
11-кьил. Далдам алачир мехъер	
111- кьил. Куътягъ тахзъай вяз	
1У-кьил. Сифте мектеб	
У-кьил. Баку - такурдаз аку	
У1-кьил. Лекъери лувар ахъайзава	
У11-кьил. Ксанвай рагъливан	
У111-кьил. Жидаярни рик1ер	
1Х -кьил. Шимедал алай шегъер	
Х - кьил. Тахтахуър	
Х1-кьил. Секинсуз йисар	
Х11 -кьил. Циф хуърелай алатзава	
<i>Къвед лагъай роман. Четин бахт</i>	198
1-кьил. Гъурият	
11-кьил. Халкъдин векил	
111-кьил. Дуърни Девриш	
1У-кьил. Ц1ийи школа	
У-кьил. Зардин къадир	
У1-кьил. Четан легъв	
У11-кьил. Гап1алар	
У111-кьил. Суъргуън	

1X-кьил. Колхоз	
X-кьил. Ивидин марф	
<i>Пуд лагъай роман. Хазинадин суракъда</i>	224
1-кьил. Дяве	
11-кьил. Пуд пиплен чарар	
111-кьил. Ц1унни вац1ун арада	
1У-кьил. Къегьалрин межлис	
У - кьил. Маргъухъанар	
У1-кьил. Айнадин мехъер	
У11-кьил. Нафт авачир чирагъ	
У111-кьил. Хазинадин суракъда	
Эхиримжи гаф	

Х А К И М К У Р Б А Н
(Акимов Курбан Халикович)

Гнездо солнца
Роман-трилогия

На лезгинском языке

Редактор **А.Кардашев**
Художник
Худ. редактор
Тех. редактор
Корректор **Л.Кардашева**

Сдано в набор 00.00.00. Подписано в печать 00.00.00.

Формат 60x84 1/16 Бумага

Печать высокая. Усл. п.л. 42,5 Уч.-изд.л. 43,2

Тираж 500 экз. Заказ

Дагестанское книжное издательство
367012, Махачкала, ул. Пушкина, 6